Արայ Գեղեցիկ

Համեմատական-Քննական Ուսումնասիրութիւն

Գրեց Դոկտ. Հ. Աղեքսանդր Վ. Մաթիկեան

Մխիթարեան Տպարան

Վիեննա 1930
Solar Anamnesis Edition
Attribution-ShareAlike 4.0 International

Բովանդակության աղյուսակ

1 Ազգային Աղբյուրներ Արայի Մասին 11
- 1.1 Գրական ավանդություն 11
- 1.2 Ժողովրդական ավանդություն 22
- 1.3 Շամիրամ 48
- 1.4 Արալեզները 101

2 Օտար Աղբյուրներ Արայի Մասին Եվ Համեմատություններ 159
- 2.1 Արայ Գեղեցիկի Համապատասխան առասպելներ 159
- 2.2 Արայ Գեղեցիկ յոյն մատենագրութեան մէջ 226
- 2.3 Արայ անունը և իր ծագումը 279

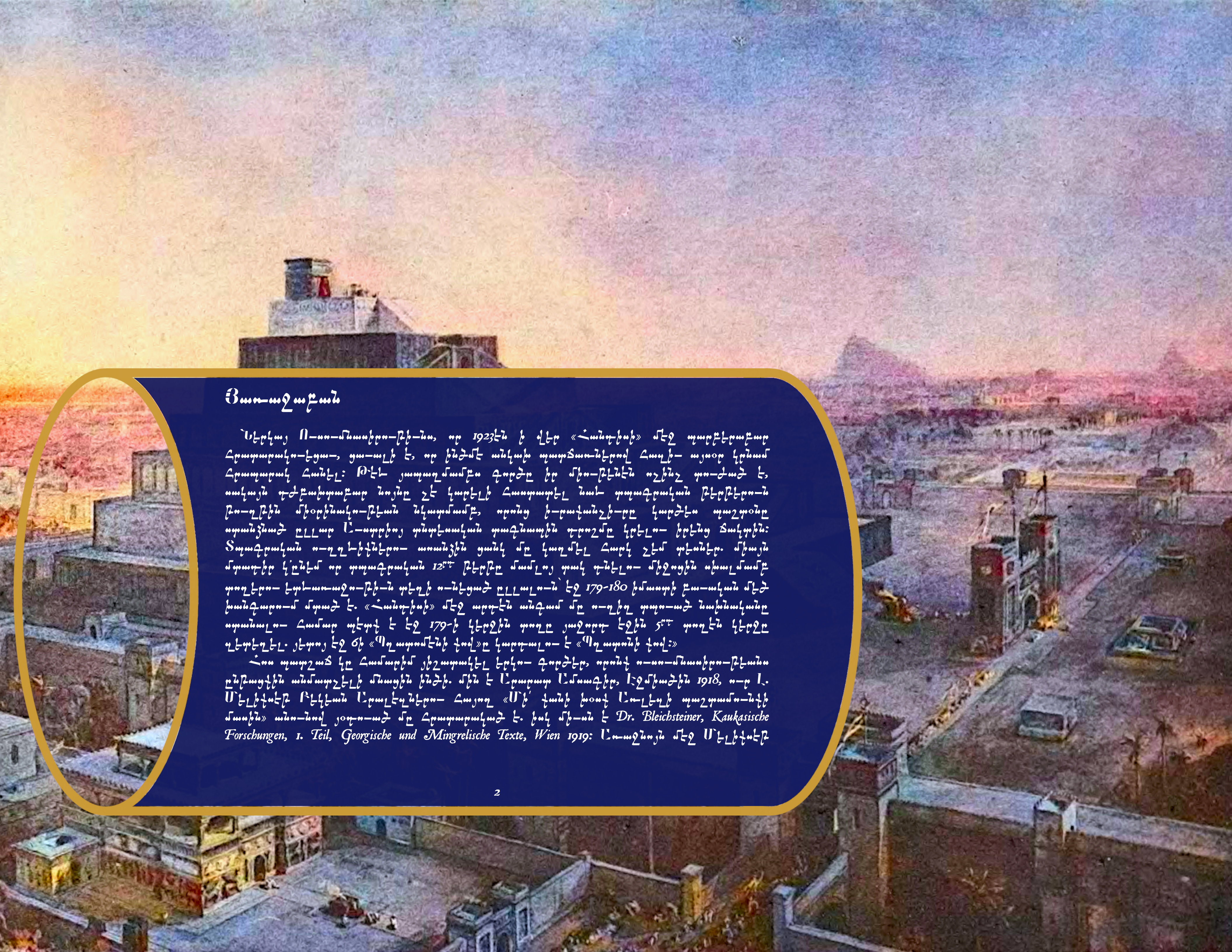

Յառաջաբան

Ներկայ Ուսումնասիրութիւնս, որ 1923էն ի վեր «Հանդէսի» մէջ պարբերաբար հրատարակուեցաւ, ցաւալի է, որ ինծմէ անկախ պատճառներով հազիւ այսօր կրնամ հրապարակ հանել: Թէեւ յապաղմամբս գործը իր միութենէն ոչինչ տուժած է, սակայն դժբախտաբար նոյնը չէ կարելի հաստատել նաեւ տպագրական թերթերուն թուղթին միօրինակութեան նկատմամբ, որոնց իւրաքանչիւրը կարծես պաշտօնը ստանձնած ըլլար Աւստրիոյ տնտեսական տագնապին դրոշմը կրելու իրենց ճակտին: Տպագրական ուղղիչներու առանձին ցանկ մը կազմել հարկ չեմ տեսներ. միայն մտադիր կ՚ընեմ որ տպագրական 12րդ թերթը մամլոյ տակ դնելու միջոցին սխալմամբ տողերու ետառաջութիւն տեղի ունեցած ըլլալուն՝ էջ 179-180 իմաստի բաւական մեծ խանգարում մտած է. «Հանդէսի» մէջ արդէն անգամ մը ուղիղ տպուած նախնականը ստանալու համար պէտք է էջ 179-ի վերջին տողը յաջորդ էջին 5րդ տողէն վերջը զետեղել. յետոյ էջ 6ի «Պղատոմէնի ծով»ը կարդալու է «Պղատոնի ծով:»

Հոս պարտք կը համարիմ յիշատակել երկու գործեր, որոնք ուսումնասիրութեանս ընթացքին անմատչելի մնացին ինծի. մին է Արարատ Ամսագիր, Էջմիածին 1918, ուր Լ. Մելիքսէթ Բէկեան Արալէզներու հայոց «Մի՛ քանի խօսք Արլեզի պաշտամունքի մասին» անունով յօդուած մը հրատարակած է. իսկ միւսն է Dr. Bleichsteiner, *Kaukasische Forschungen, 1. Teil, Georgische und Mingrelische Texte, Wien 1919*: Առաջնոյն մէջ Մելիքսէթ

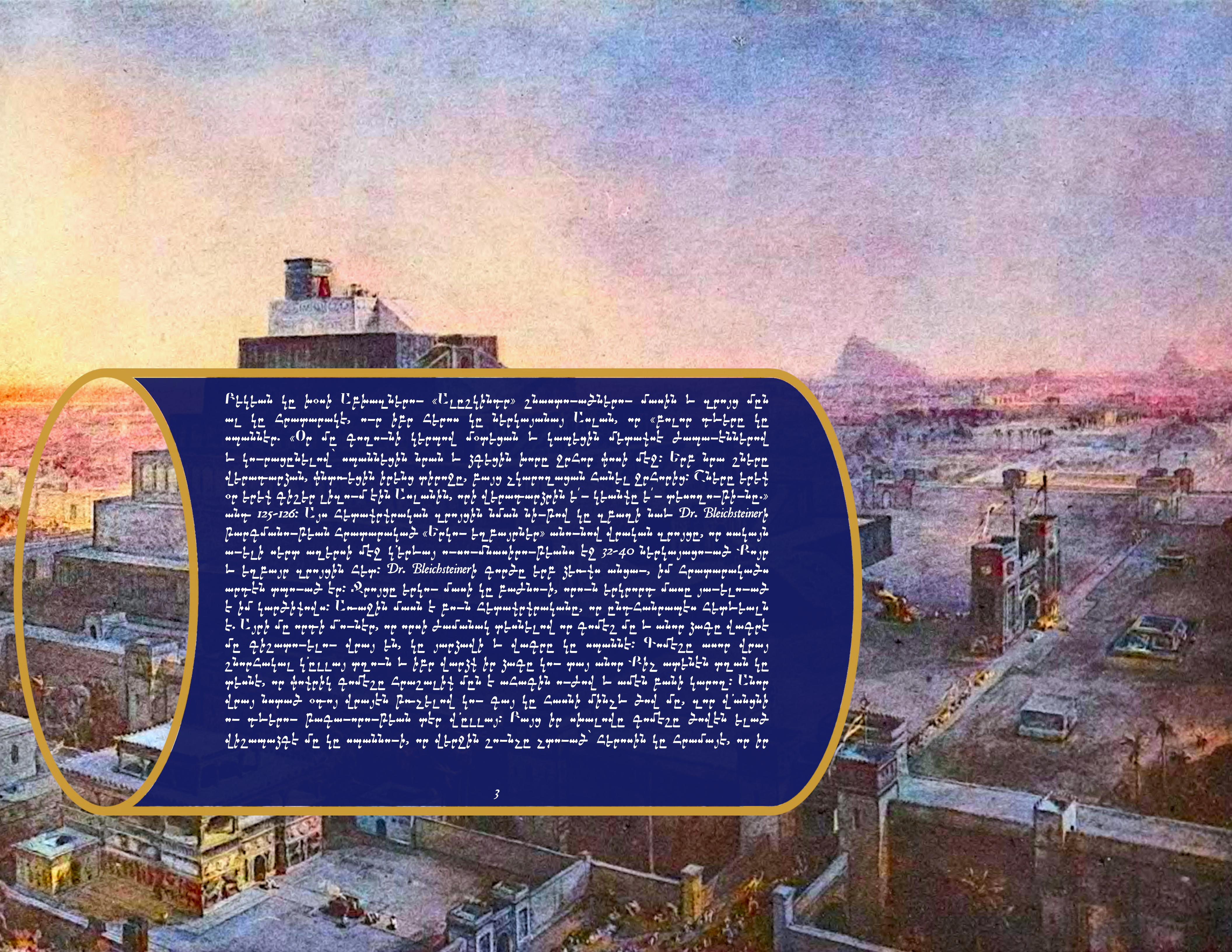

Բեկկեան կը խօսի Աբխազներու «Ալըշկինդր» շնաստուածներու մասին և զրոյց մըն ալ կը հրատարակէ, ուր իբր հերոս կը ներկայանայ Ասլան, որ «բոլոր դևերը կը սպաննէր. «Օր մը գողունի կերպով մօտեցան և կապեցին մետաքսէ ժապաւէններով և կուրացընելով՝ սպաննեցին նրան և ձգեցին խորը ջրհոր փոսի մէջ: Երբ նրա շները վերադարձան, փնտռեցին իրենց տիրոջը, բայց չկարողացան հանել ջրհորէն: Շները երեք օր երեք գիշեր լիզում էին Ասլանին, որի վերադարձրին ե՛ւ կեանքը ե՛ւ տեսողութիւնը.» անդ 125-126: Այս հետաքրքրական զրոյցին նման նիւթով կը զբաղի նաև Dr. Bleichsteinerի թարգմանութեան հրատարակած «Երկու եղբայրներ» անունով վրական զրոյցը, որ սակայն աւելի սերտ աղերսի մէջ կ'երևայ ուսումնասիրութեանս էջ 32-40 ներկայացուած Քոյր և եղբայր զրոյցին հետ: Dr. Bleichsteinerի գործը երբ ձեռքս անցաւ, իմ հրատարակածս արդէն տպուած էր: Զրոյցը երկու մասի կը բաժնուի, որուն երկրորդ մասը յաւելուած է իմ կարծիքով: Առաջին մասն է բուն հետաքրքրականը, որ ընդհանրապէս հետևեալն է. Այրի մը որդի մ'ունէր, որ որսի ժամանակ տեսնելով որ գոմէշ մը և անոր ձագը վագրէ մը գիշատուելու վրայ են, կը յարձակի և վագրը կը սպաննէ: Գոմէշը ասոր վրայ շնորհակալ կ'ըլլայ տղուն և իբր վարձք իր ձագը կու տայ անոր: Քիչ ատենէն տղան կը տեսնէ, որ փոքրիկ գոմէշը հրաշալիք մըն է ահագին ուժով և ամէն բանի կարող: Անոր վրայ նստած օդոյ վրայէն թռչելով կու գայ կը հասնի մինչև ծով մը, զոր կ'անցնի ու դևերու թագաւորութեան տէր կ'ըլլայ: Բայց իր սխալովը գոմէշը ծովէն ելած վիշապաձգէ մը կը սպաննուի, որ վերջին շունչը չտուած՝ հերոսին կը հրամայէ, որ իր

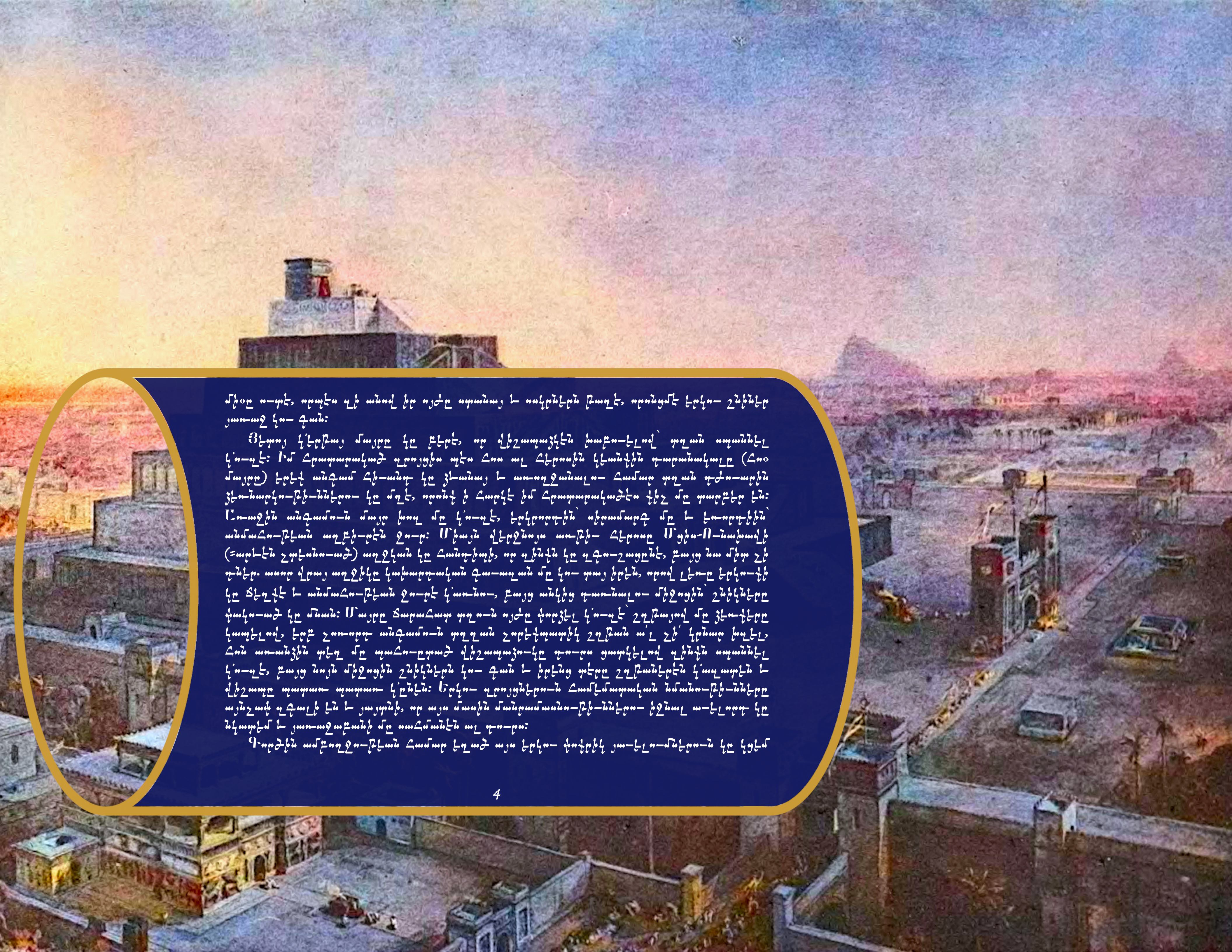

միսը ուտէ, որպէս զի անով իր ոյժը սպանայ և ոսկրներն թաղէ, որոնցմէ երկու շնիներ յառաջ կու գան:

Յետոյ կ՚երթայ մայրը կը բերէ, որ վիշապաձկէն խաբուելով՝ տղան սպաննել կ՚ուզէ: Իմ հրապարակած զրոյցիս պէս հոս ալ հերոսին կեանքին դարանակալը (հոս մայրը) երեք անգամ հիւանդ կը ձեւանայ և առողջանալու համար տղան դժուարին ձեռնարկութիւններու կը մղէ, որոնք ի հարկէ իմ հրապարակածէս քիչ մը տարբեր են: Առաջին անգամուն մայր խոզ մը կ՚ուզէ, երկրորդին՝ սիրամարգ մը և երրորդին՝ անմահութեան աղբիւրէն ջուր: Միայն վերջնոյս առթիւ հերոսը Մցիս-Ունախավի (=արևէն շրեանուած) աղջկան կը հանդիպի, որ զինքը կը զգուշացնէ, բայց նա միտ չի դներ. ասոր վրայ աղջիկը կախարդական գաւազան մը կու տայ իրեն, որով լեռը երկուքի կը ճեղքէ և անմահութեան ջուրէ կ՚առնու, բայց անկից դառնալու միջոցին՝ շնիկները փակուած կը մնան: Մայրը ճարահատ տղուն ոյժը փորձել կ՚ուզէ՝ շղթայով մը ձեռքերը կապելով, երբ չորրորդ անգամուն տղան չորեքպատիկ շղթան ա՛լ չի՛ կրնար խզել, հոն առանձին տեղ մը պահուըտած վիշապաձուկը դուրս ցատկելով զինքը սպաննել կ՚ուզէ, բայց նոյն միջոցին շնիկներն կու գան և իրենց տէրը շղթաներէն կ՚ազատեն և վիշապը պատառ պատառ կ՚ընեն: Երկու զրոյցներուն համեմատական նմանութիւնները այնչափ զգալի են և յայտնի, որ այս մասին մանրամասնութիւններու իջնալ աւելորդ կը նկատեմ և յառաջաբանի մը սահմանէն ալ դուրս:

Գործին ամբողջութեան համար եղած այս երկու փոքրիկ յաւելուածներուն կը կցեմ

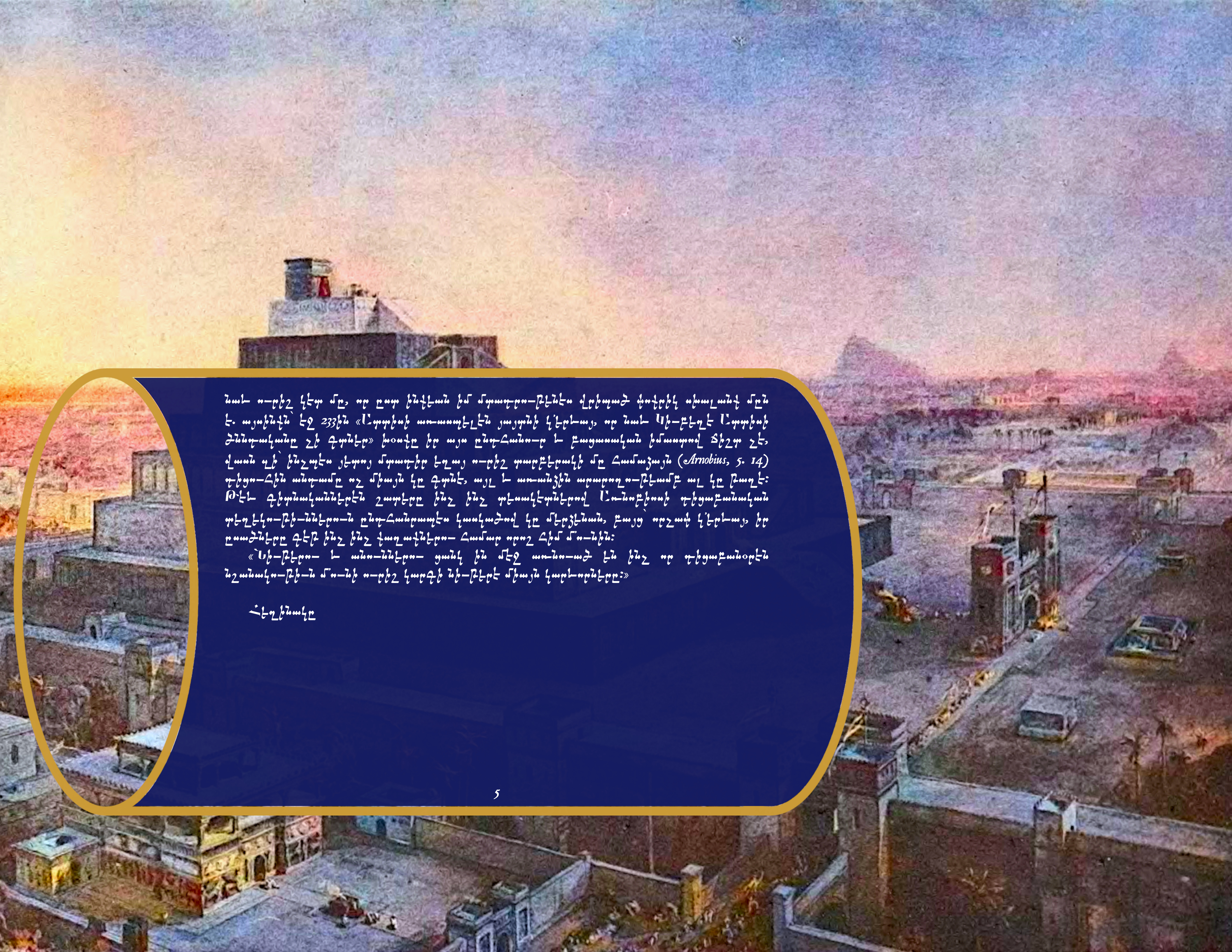

Նաև ուրիշ կէտ մը, որ ըստ ինքեան իմ մտադրութենէս վրիպած փոքրիկ սխալանք մըն է. այսինքն` էջ 233ին «Ատտիսի առասպելէն յայտնի կ'երեւայ, որ նաև Կիւբելէ Ատտիսի ծննդականը չի գտներ» խօսքը իր այս ընդհանուր և բացառական իմաստով ճիշդ չէ, վասն զի` ինչպէս յետոյ մտադիր եղայ, ուրիշ տարբերակի մը համաձայն (*Arnobius*, 5. 14) դիցուհին անդամը ոչ միայն կը գտնէ, այլ և առանձին արարողութեամբ ալ կը թաղէ: Թէև գիտնականներէն շատերը ինչ ինչ տեսակէտներով Առնոբիոսի դիցաբանական տեղեկութիւններուն ընդհանրապէս կասկածով կը մերժեն, բայց` որչափ կ'երեւայ, իր ըսածները գէթ ինչ ինչ քաղաքներու համար որոշ հիմ մ'ունին:

«`Նիւթերու և անուններու ցանկ ին մէջ առնուած են ինչ որ դիցաբանօրէն նշանակութիւն մ'ունի ուրիշ կարգի նիւթերէ միայն կարևորները:»

Հեղինակը

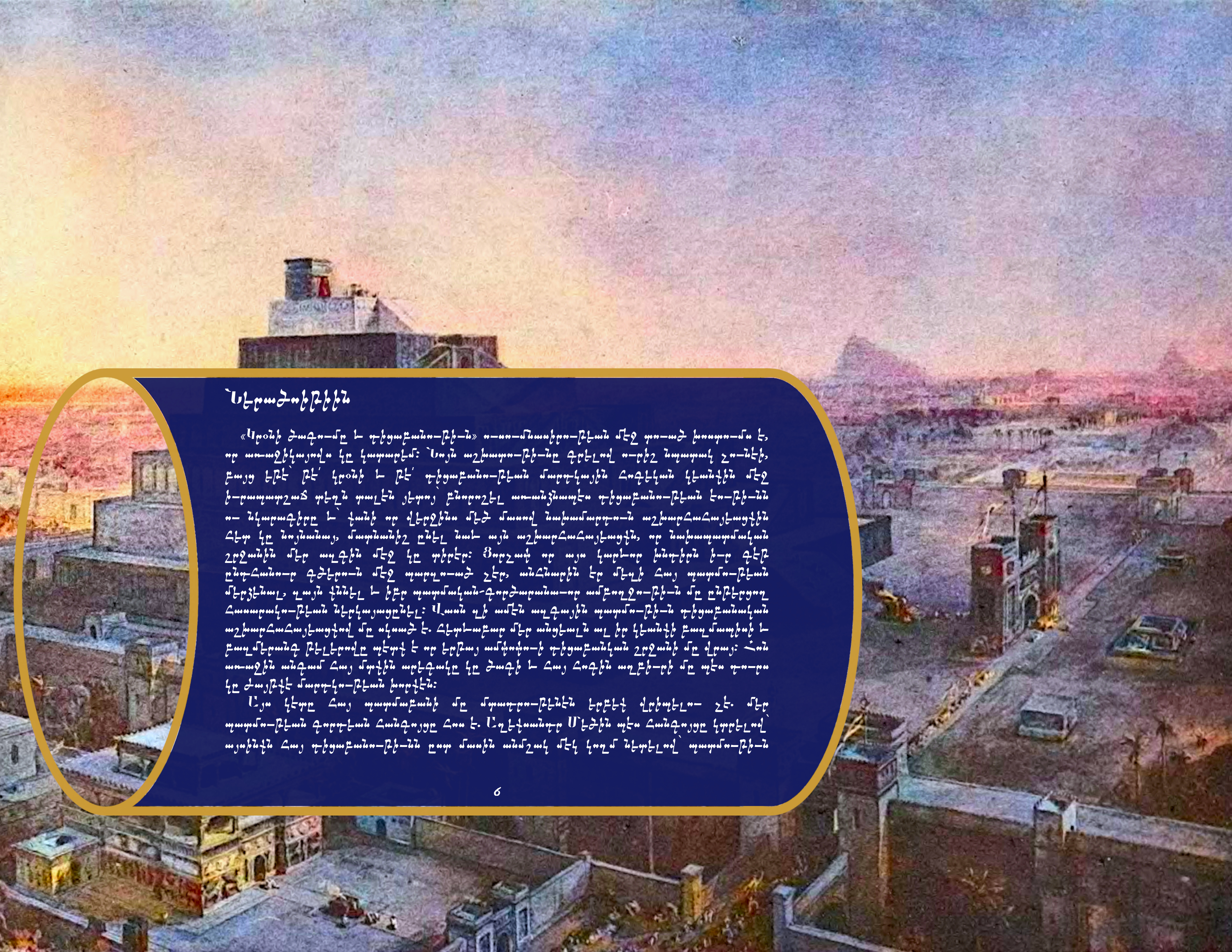

Ներածութիւն

«Կրօնի ծագումը և դիցաբանութիւն» ուսումնասիրութեան մէջ տուած խոստումս է, որ առաջիկայով կը կատարեմ: Նոյն աշխատութիւնը գրելով ուրիշ նպատակ չունէի, բայց եթէ՝ թէ՛ կրօնի և թէ՛ դիցաբանութեան մարդկային հոգեկան կեանքին մէջ իւրապատշաճ տեղն տալէն յետոյ՝ բնորոշել առանձնապէս դիցաբանութեան էութիւնն ու նկարագիրը և՝ քանի որ վերջինս մեծ մասով նախամարդուն աշխարհահայեացքին հետ կը նոյնանայ, մատնանիշ ընել նաև այն աշխարհահայեացքն, որ նախապատմական շրջանին մեր ազգին մէջ կը տիրէր: Ցորչափ որ այս կարևոր խնդիրն իւր գէթ ընդհանուր գծերուն մէջ պարզուած չէր, անհնարին էր մեզի հայ պատմութեան մերձենալ, զայն քննել և իբր պատմական-գործարանաւոր ամբողջութիւն մը ընթերցող հասարակութեան ներկայացնել: Վասն զի ամէն ազգային պատմութիւն դիցաբանական աշխարհահայեացքով մը սկսած է. հետևաբար մեր անցեալն ալ իր կեանքի բազմապիսի և բազմերանգ թելերովը պէտք է որ երթայ ամփոփուի դիցաբանական շրջանի մը վրայ: Հոն առաջին անգամ հայ մտքին արեգակը կը ծագի և հայ հոգին աղբիւրի մը պէս դուրս կը ժայթքէ մարդկութեան խորքէն:

Այս կէտը հայ պատմաբանի մը մտադրութենէն երբեք վրիպելու չէ. մեր պատմութեան գորդեան հանգոյցը հոս է. Աղեքսանդր Մեծին պէս հանգոյցը կտրելով՝ այսինքն հայ դիցաբանութիւնն ըստ մասին անմշակ մէկ կողմ նետելով՝ պատմութիւն

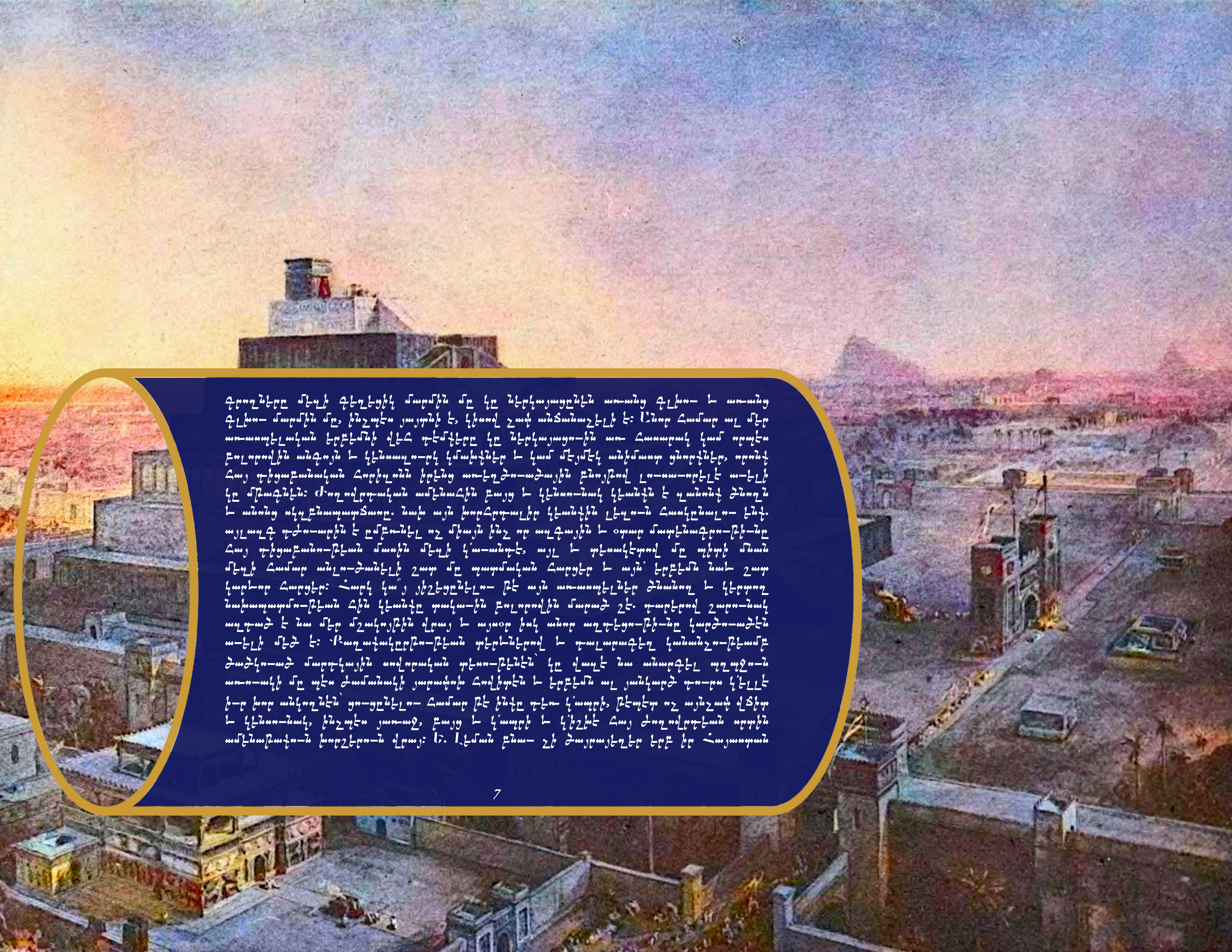

Գրողները մեզի գեղեցիկ մարմին մը կը ներկայացնեն առանց գլխու և առանց գլխու մարմին մը, ինչպէս յայտնի է, կիսով չափ անճանաչելի է: Անոր համար ալ մեր առասպելական երբեմնի վեհ դէմքերը կը ներկայացուին առ հասարակ կամ որպէս բոլորովին անգոյն և կենսազուրկ կմախքներ և կամ մէյմէկ անիմաստ ցնորքներ, որոնք հայ դիցաբանական հորիզոնին իրենց առեղծուածային բնոյթով լուսաւորելէ աւելի կը մթագնեն: Ժողովրդական ամենահին բայց և կենսունակ կեանքն է զանոնք ծնողն և անոնց սկզբնապատճառը. նախ այն խորհրդաւոր կեանքին լեզուն հասկընալու ենք. այլազգ դժուարին է ըմբռնել ոչ միայն ինչ որ ազգային և օտար մատենագրութիւնը հայ դիցաբանութեան մասին մեզի կ'աւանդէ, այլ և տեսակէտով մը պիտի մնան մեզի համար անլուծանելի շատ մը պատմական հարցեր և այն՝ երբեմն նաև շատ կարևոր հարցեր: Հարկ կա՞յ յիշեցնելու թէ այն առասպելներ ծնանող և կերտող նախապատմութեան հին կեանքը տակաւին բոլորովին մարած չէ. դարերով շարունակ ապրած է նա մեր մշակոյթին վրայ և այսօր իսկ անոր ազդեցութիւնը կարծուածէն աւելի մեծ է: Քաղաքակըրթութեան տերևներով և դալարագեղ կանանչութեամբ ծածկուած մարդկային սովորական տեսութենէն՝ կը վազէ նա անարգել պղպջուն առուակի մը պէս ժամանակի յարափոխ հովիտէն և երբեմն ալ յանկարծ դուրս կ'ելլէ իր խոր անկողնէն՝ ցուցընելու համար թէ ինքը դեռ կ'ապրի, թէպէտ ոչ այնչափ վճիտ և կենսունակ, ինչպէս յառաջ, բայց և կ'ապրի և կ'իշխէ հայ ժողովրդեան սրտին ամենաթաքուն խորշերուն վրայ: Ե. Լեման բնաւ չի ծայրայեղեր երբ կը Հայաստան

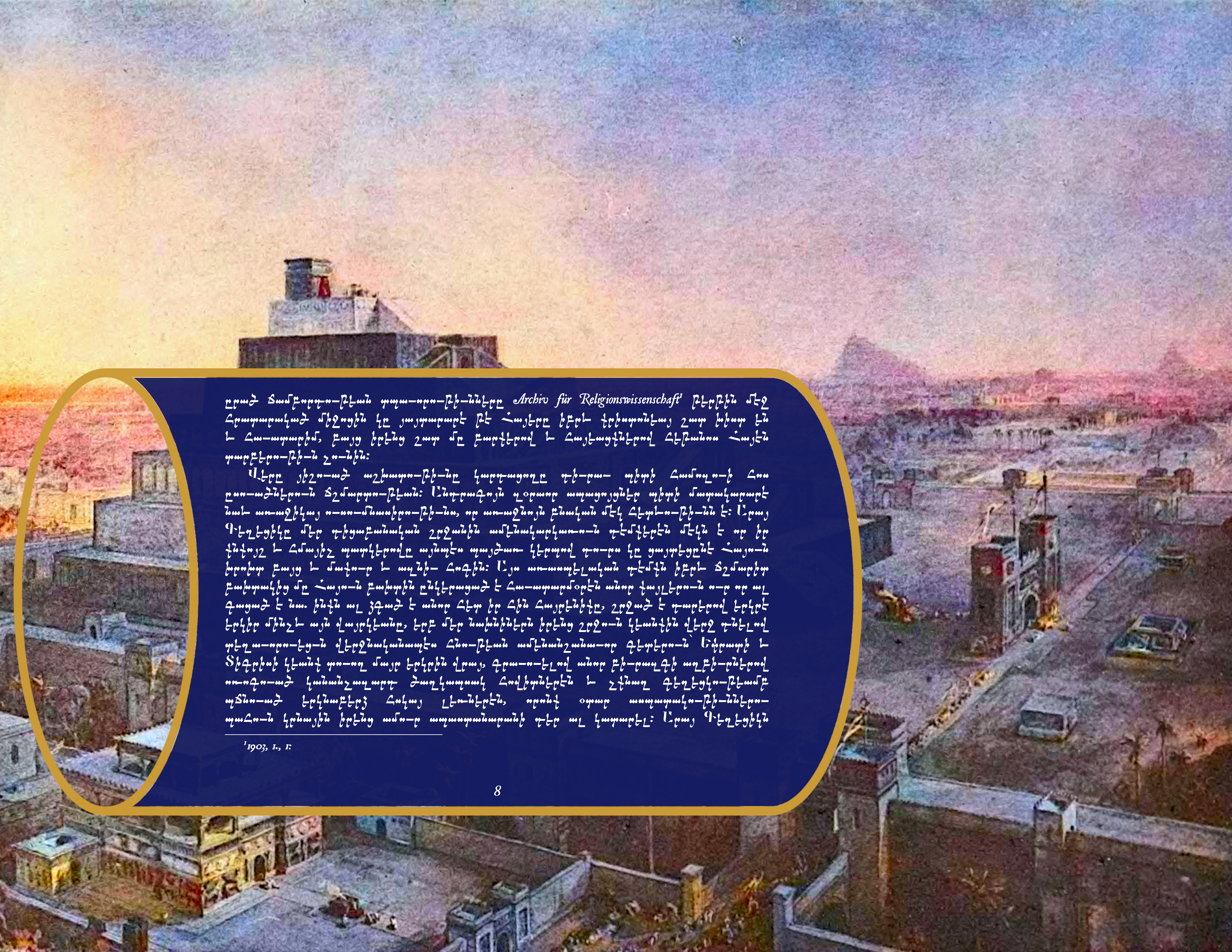

ըրած ճամբորդութեան տպաւորութիւնները *Archiv für Religionswissenschaft*[1] թերթին մէջ հրատարակած միջոցին կը յայտարարէ թէ Հայերը իբրև քրիստոնեայ շատ խիստ են և հաւատարիմ, բայց իրենց շատ մը բարքերով և հայեացքներով հեթանոս Հայէն տարբերութիւն չունին:

Վերը յիշուած աշխատութիւնը կարդացողը դիւրաւ պիտի համոզուի հոս ըսուածներուն ճշմարտութեան: Անդրագոյն զօրաւոր ապացոյցներ պիտի մատակարարէ նաև առաջիկայ ուսումնասիրութիւնը, որ առաջնոյն բնական մէկ հետևութիւնն է: Արայ Գեղեցիկը մեր դիցաբանական շրջանին ամենակարկառուն դէմքերէն մէկն է որ իր քնքոյշ և հմայիչ պատկերովը այնպէս պայծառ կերպով դուրս կը ցայտեցնէ Հայուն խրոխտ բայց և մաքուր և ազնիւ հոգին: Այս առասպելական դէմքն իբրև ճշմարիտ բախտակից մը Հայուն բախտին ընկերացած է հաւատարմօրէն անոր քայլերուն ուր որ ալ գացած է նա. ինքն ալ ձգած է անոր հետ իր հին հայրենիքը, շրջած է դարերով երկրէ երկիր մինչև այն վայրկեանը, երբ մեր նախնիներն իրենց շրջուն կեանքին վերջ դնելով տեղաւորուեցան վերջնականապէս հնութեան ամենանշանաւոր գետերուն՝ Եփրատի և Տիգրիսի կեանք տուող մայր երկրին վրայ, գրաւուելով անոր բիւրազգի աղբիւրներով ոռոգուած կանանչազարդ ծաղկապսակ հովիտներէն և չքնաղ գեղեցկութեամբ պճնուած երկնաբերձ հսկայ լեռներէն, որոնք օտար ասպատակութիւններու պահուն կրնային իրենց ամուր ապաստանարանի դեր ալ կատարել: Արայ Գեղեցիկն

---

[1] 1903, 1., 1:

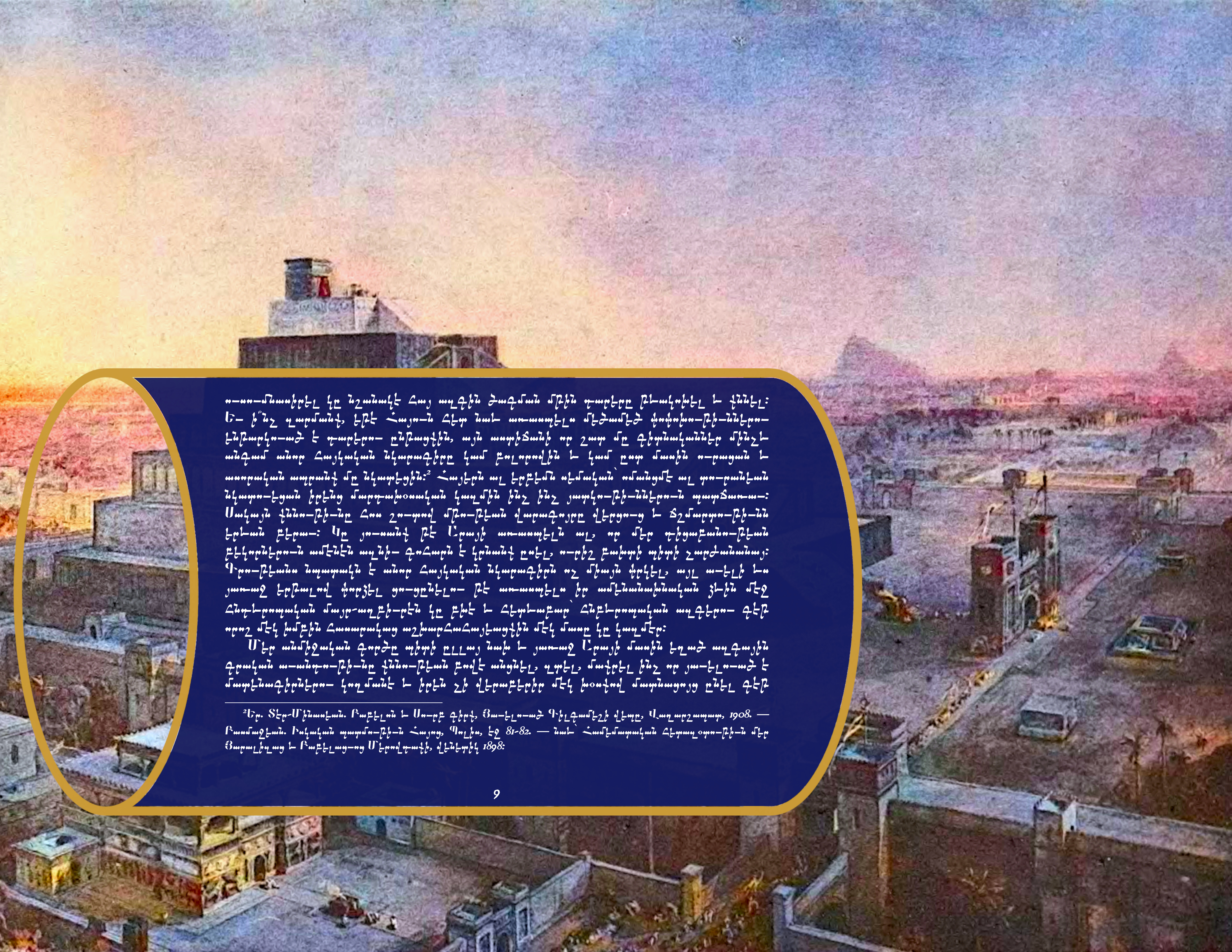

ուսումնասիրել կը նշանակէ հայ ազգին ծագման մթին դարերը թևակոխել և քննել։ Եւ ի՞նչ զարմանք, եթէ Հայուն հետ նաև առասպելս մեծամեծ փոփոխութիւններու ենթարկուած է դարերու ընթացքին, այն աստիճանի որ շատ մը գիտնականներ մինչև անգամ անոր հայկական նկարագիրը կամ բոլորովին և կամ ըստ մասին ուրացան և ասորական ապրանք մը նկատեցին։[2] Հայերն ալ երբեմն սեմական՝ ոմանցմէ ալ տուրանեան նկատուեցան իրենց մարդախօսական կազմին ինչ ինչ յատկութիւններուն պատճառաւ։ Սակայն քննութիւնը հոս շուտով մթութեան վարագոյրը վերցուց և ճշմարտութիւնն երևան բերաւ։ Կը յուսանք թէ Արայի առասպելն ալ, որ մեր դիցաբանութեան բեկորներուն ամենէն ազնիւ գոհարն է կրնանք ըսել, ուրիշ բախտի պիտի չարժանանայ։ Գրութեանս նպատակն է անոր հայկական նկարագիրն ոչ միայն փրկել, այլ աւելի ևս յառաջ երթալով փորձել ցուցընելու թէ առասպելս իր ամենանախնական ձևին մէջ հնդևրոպական մայր-աղբիւրէն կը բխէ և հետևաբար՝ հնդևրոպական ազգերու գէթ որոշ մէկ խմբին հասարակաց աշխարհահայեացքին մէկ մասը կը կազմէր։

Մեր անմիջական գործը պիտի ըլլայ նախ և յառաջ Արայի մասին եղած ազգային գրական աւանդութիւնը քննութեան բովէ անցնել, զտել, մաքրել ինչ որ յաւելուած է մատենագիրներու կողմանէ և իրեն չի վերաբերիր մէկ խօսքով մատնացոյց ընել գէթ

---

[2] Եր. Տէր-Մինասեան. Բաբելոն և Սուրբ գիրք, Յաւելուած Գիլգամեշի վէպը, Վաղարշապատ, 1908. — Բասմաջեան. Իսկական պատմութիւն Հայոց, Պոլիս, էջ 81-82. — նաև՝ Համեմատական հետազօտութիւն մեր Յարալեզաց և Բաբելացւոց Մերովդաքի, Վենետիկ 1898։

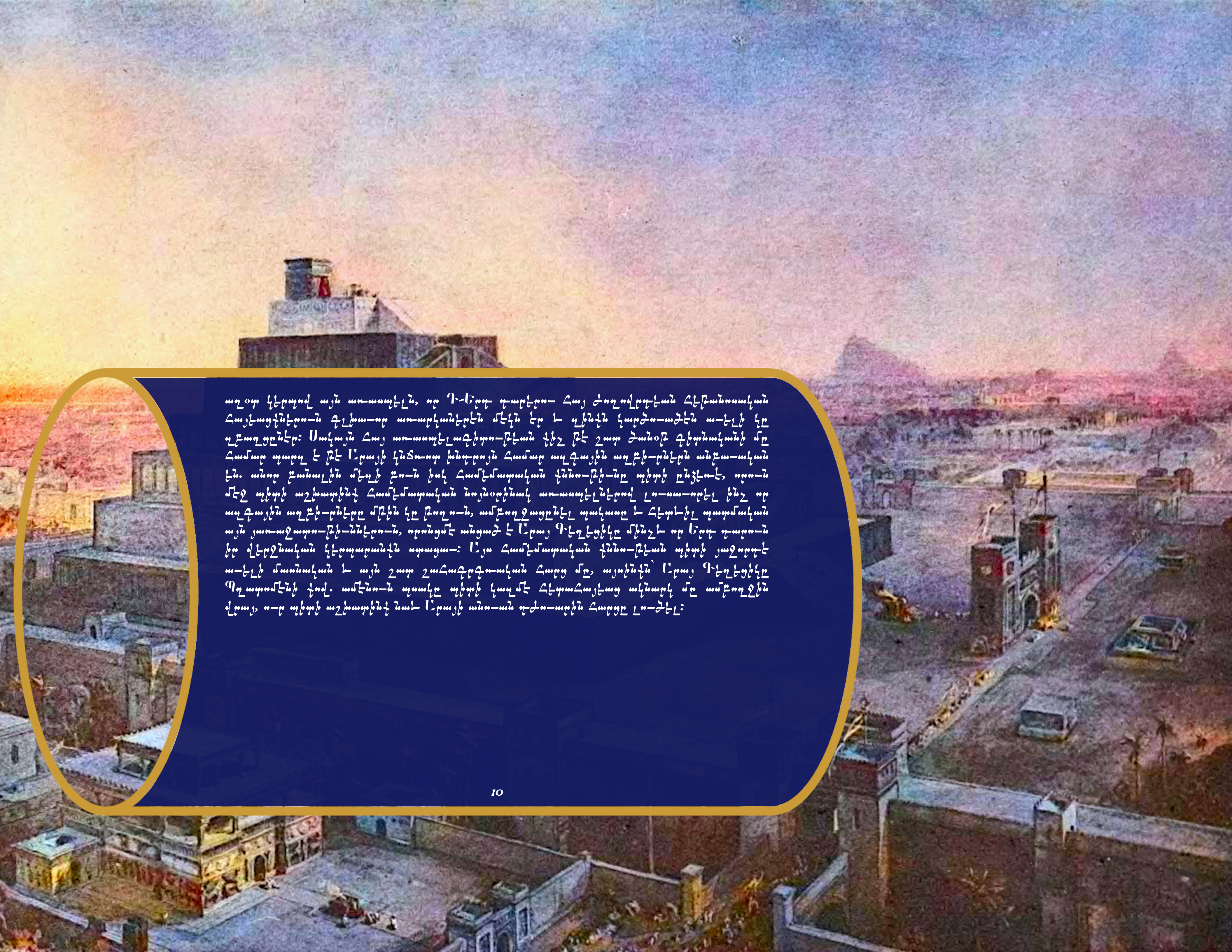

աղօտ կերպով այն առասպելն, որ Գ-Երդ դարերու Հայ ժողովրդեան հեթանոսական հայեացքներուն գլխաւոր առարկաներէն մէկն էր և զինքն կարծուածէն աւելի կը զբաղցընէր: Սակայն Հայ առասպելագիտութեան քիչ թէ շատ ծանօթ գիտնականի մը համար պարզ է թէ Արայի կնճռոտ խնդրոյն համար ազգային աղբիւրներն անբաւական են. անոր բանալին մեզի բուն իսկ համեմատական քննութիւնը պիտի ընձեռէ, որուն մէջ պիտի աշխատինք համեմատական նոյնօրինակ առասպելներով լուսաւորել ինչ որ ազգային աղբիւրները մթին կը թողուն, ամբողջացընել պակասը և հերքել պատմական այն յառաջադրութիւններուն, որոնցմէ անցած է Արայ Գեղեցիկը մինչև որ Երդ դարուն իր վերջնական կերպարանքին ստացաւ: Այս համեմատական քննութեան պիտի յաջորդէ աւելի մասնական և այն շատ շահագրգռական հարց մը, այսինքն՝ Արայ Գեղեցիկը Պղատոմէնի քով. ամէնուն պսակը պիտի կազմէ հետահայեաց ակնարկ մը ամբողջին վրայ, ուր պիտի աշխատինք նաև Արայի անուան դժուարին հարցը լուծել:

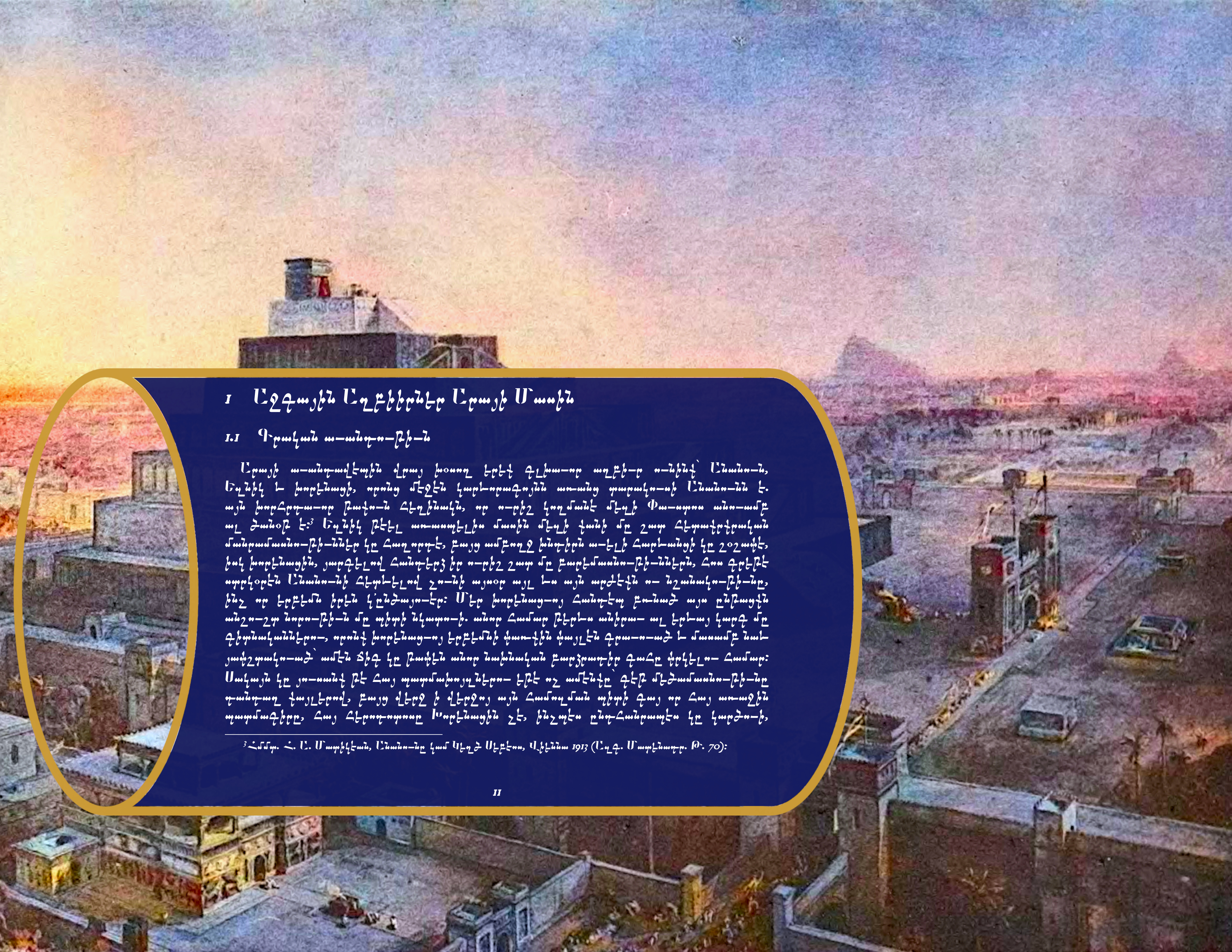

1 Ազգային Աղբիւրներ Արայի Մասին

1.1 Գրական աւանդութիւն

Արայի աւանդավէպին վրայ խօսող երեք գլխաւոր աղբիւր ունինք՝ Անանուն, Եզնիկ և Խորենացի, որոնց մէջէն կարեւորագոյնն առանց տարակուսի Անանունն է. այն խորհրդաւոր թաքուն հեղինակն, որ ուրիշ կողմանէ մեզի Փաւստոս անուամբ ալ ծանօթ է։[3] Եզնիկ թէեւ առասպելին մասին մեզի քանի մը շատ հետաքրքրական մանրամասնութիւններ կը հաղորդէ, բայց ամբողջ խնդիրն աւելի հարեւանցի կը շօշափէ, իսկ Խորենացին, յարգելով հանդերձ իր ուրիշ շատ մը բարեմասնութիւններն, հոս գրեթէ ստրկօրէն Անանունին հետեւելով չունի այսօր այլ եւս այն արժէքն ու նշանակութիւնը, ինչ որ երբեմն իրեն կ'ընծայուէր։ Մեր Խորենացւոյ հանդէպ բռնած այս ընթացքին անշուշտ նորութիւն մը պիտի նկատուի. անոր համար թերեւս անիրաւ ալ երեւայ կարգ մը գիտնականներու, որոնք Խորենացւոյ երբեմնի փառքին փայլէն գրաւուած և մասամբ նաեւ յափշտակուած՝ ամէն ճիգ կը թափեն անոր նախնական բարձրադիր գահը փրկելու համար։ Սակայն կը յուսանք թէ հայ պատմախոյզներու եթէ ոչ ամէնքը՝ գէթ մեծամասնութիւնը դանդաղ քայլերով, բայց վերջ ի վերջոյ այն համոզման պիտի գայ որ հայ առաջին պատմագիրը, հայ Հերոդոտոսը Խորենացին չէ, ինչպէս ընդհանրապէս կը կարծուի,

---

[3] Հմմտ. Հ. Ա. Մատիկեան, Անանունը կամ Կեղծ Սեբէոս, Վիեննա 1913 (Ազգ. Մատենադ. Թ. 70)։

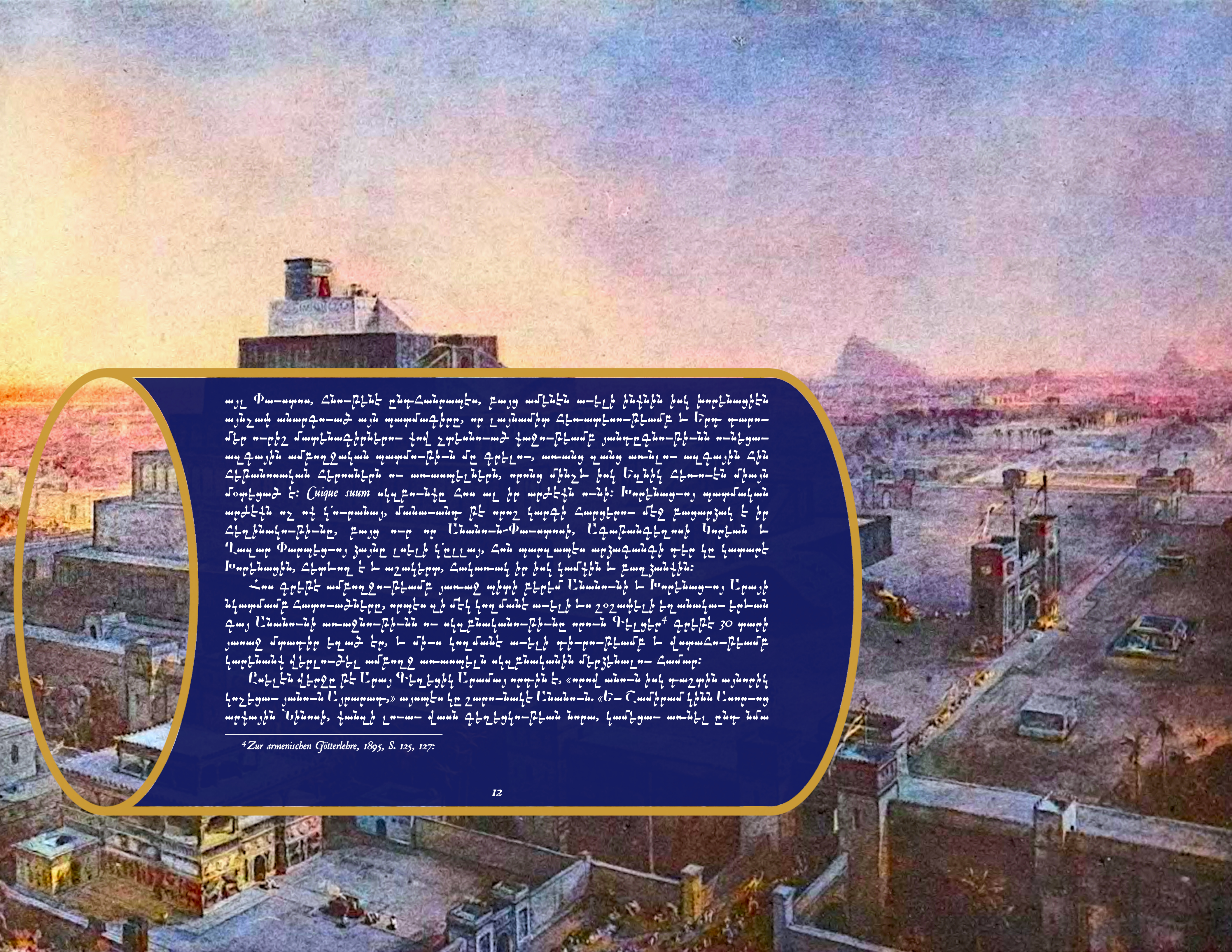

այլ Փաւստոս, հնութենէ ընդհանրապէս, բայց ամենէն աւելի ինքնին իսկ Խորենացիէն այնչափ անարգուած այն պատմագիրը, որ լայնամիտ հեռատեսութեամբ և Երդ դարու մեր ուրիշ մատենագիրներու քով չտեսնուած քաջութեամբ յանդըգնութիւնն ունեցաւ ազգային ամբողջական պատմութիւն մը գրելու, առանց զանց առնելու ազգային հին հեթանոսական հերոսներն ու առասպելներն, որոնց մինչև իսկ Եզնիկ հեռուէն միայն մօտեցած է: *Cuique suum* սկզբունքը հոս ալ իր արժէքն ունի: Խորենացւոյ պատմական արժէքն ոչ ոք կ'ուրանայ, մանաւանդ թէ որոշ կարգի հարցերու մէջ բացարձակ է իր հեղինակութիւնը, բայց ուր որ Անանուն-Փաւստոսի, Ագաթանգեղոսի Կորեան և Ղազար Փարպեցւոյ ձայնը լսելի կ'ըլլայ, հոն պարզապէս արձագանգի դեր կը կատարէ Խորենացին, հետևող է և աշակերտ, հակառակ իր իսկ կամքին և բաղձանքին:

Հոս գրեթէ ամբողջութեամբ յառաջ պիտի բերեմ Անանունի և Խորենացւոյ Արայի նկատմամբ հատուածները, որպէս զի մէկ կողմանէ աւելի ևս շօշափելի եղանակաւ երևան գայ Անանունի առաջնութիւնն ու սկզբնականութիւնը որուն Գելցեր[4] գրեթէ 30 տարի յառաջ մտադիր եղած էր, և միւս կողմանէ աւելի դիւրութեամբ և վստահութեամբ կարենանք վերլուծել ամբողջ առասպելն սկզբնականին մերձենալու համար:

Ըսելէն վերջը թէ Արայ Գեղեցիկ Արամայ որդին է, «որով անուն իսկ դաշտին այնորիկ կոչեցաւ յանուն Այրարատ,» այսպէս կը շարունակէ Անանուն. «Եւ Շամիրամ կինն Ասորւոց արքային Նինոսի, քանզի լուաւ վասն գեղեցկութեան նորա, կամեցաւ առնել ընդ նմա

---

[4] *Zur armenischen Götterlehre, 1895, S. 125, 127:*

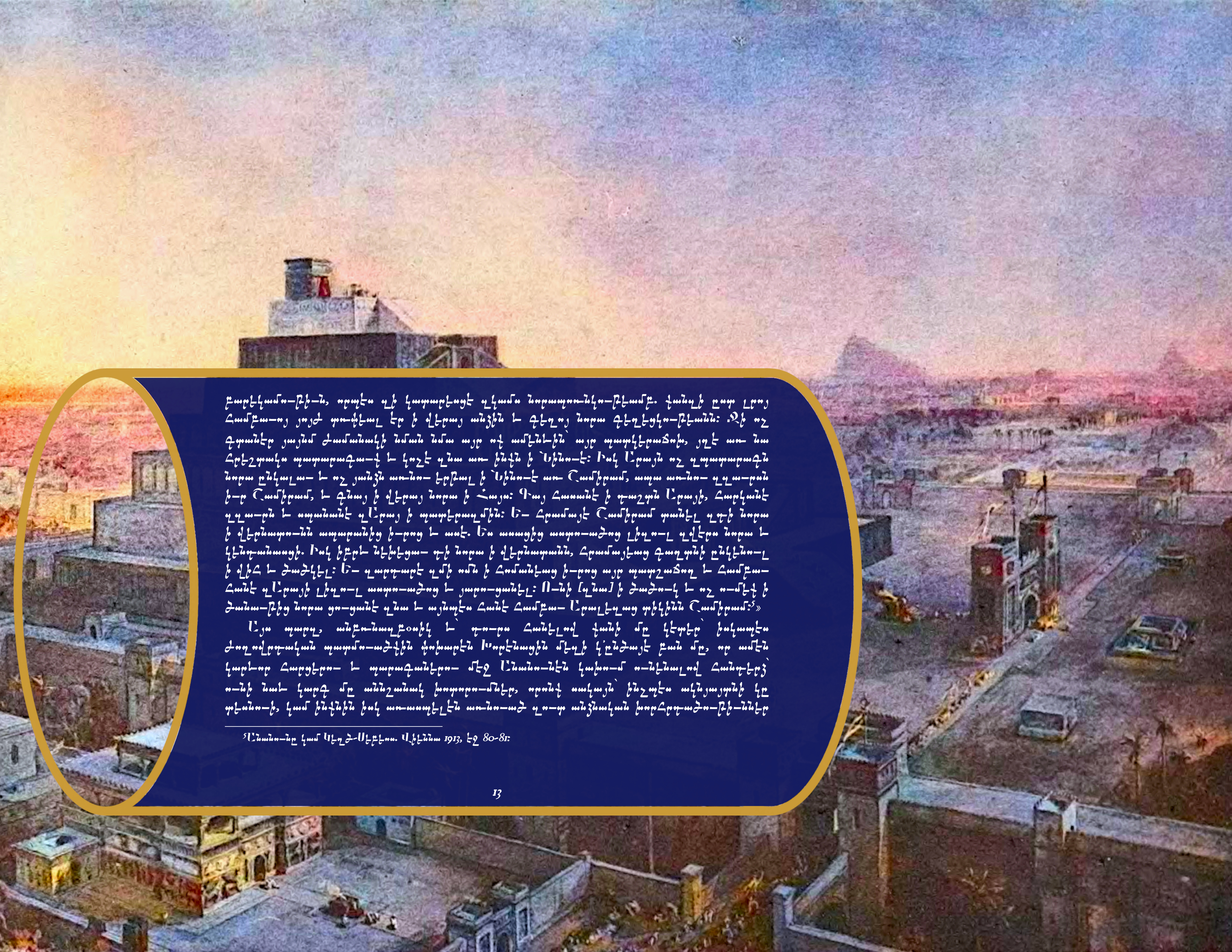

բարեկամութիւն, որպէս զի կատարեսցէ զկամս նորապոռնկութեամբ. քանզի ըստ լրոյ համբաւոյ յոյժ տռփեալ էր ի վերայ անձին և գեղոյ նորա գեղեցկութեանն: Զի ոչ գտանէր յայնմ ժամանակի նման նմա այր ոք ամենևին՝ այր պատկերաճոխ, յղէ առ նա հրեշտակս պատարագաւք և կոչէ զնա առ ինքն ի Նինուէ: Իսկ Արային ոչ զպատարագն նորա ընկալաւ և ոչ յանձն առնու երթալ ի Նինուէ առ Շամիրամ, այլ առնու զզաւրսն իւր Շամիրամ, և գնայ ի վերայ նորա ի Հայս: Գայ հասանէ ի դաշտն Արայի, հարկանէ զզաւրն և սպանանէ զԱրայ ի պատերազմին: Եւ հրամայէ Շամիրամ գտանել զդի նորա ի վերնատունն ապարանից իւրոց և ասէ. Ես ասացից աստուածոց լիզուլ զվէրս նորա և կենդանասցի. Իսկ իբրև նեխեցաւ դի նորա ի վերնատանն, հրամայեաց գաղտնի ընկենուլ ի վիհ և ծածկել: Եւ զարդարէ զմի ոմն ի հոմանեաց իւրոց այր պատշաճող և համբաւ հանէ զԱրայի լիզուլ աստուածոց և յարուցանել: Ունի [զնա] ի ծածուկ և ոչ ումեք ի ծանաւթից նորա ցուցանէ զնա և այնպէս հանէ համբաւ Արալեզաց տիկինն Շամիրամ:[5]»

Այս պարզ, անբռնազբօսիկ և՝ դուրս հանելով քանի մը կէտեր՝ իսկապէս ժողովրդական պատմուածքին փոխարէն Խորենացին մեզի կ՚ընծայէ բան մը, որ ամէն կարևոր հարցերու և պարագաներու մէջ Անանունէն կախում ունենալով հանդերձ՝ ունի նաև կարգ մը աննշանակ խոտորումներ, որոնք սակայն՝ ինչպէս ակնյայտնի կը տեսնուի, կամ ինքնին իսկ առասպելէն առնուած զուտ անձնական խորհրդածութիւններ

---

[5] Անանունը կամ Կեղծ-Սեբէոս. Վիեննա 1913, էջ 80-81:

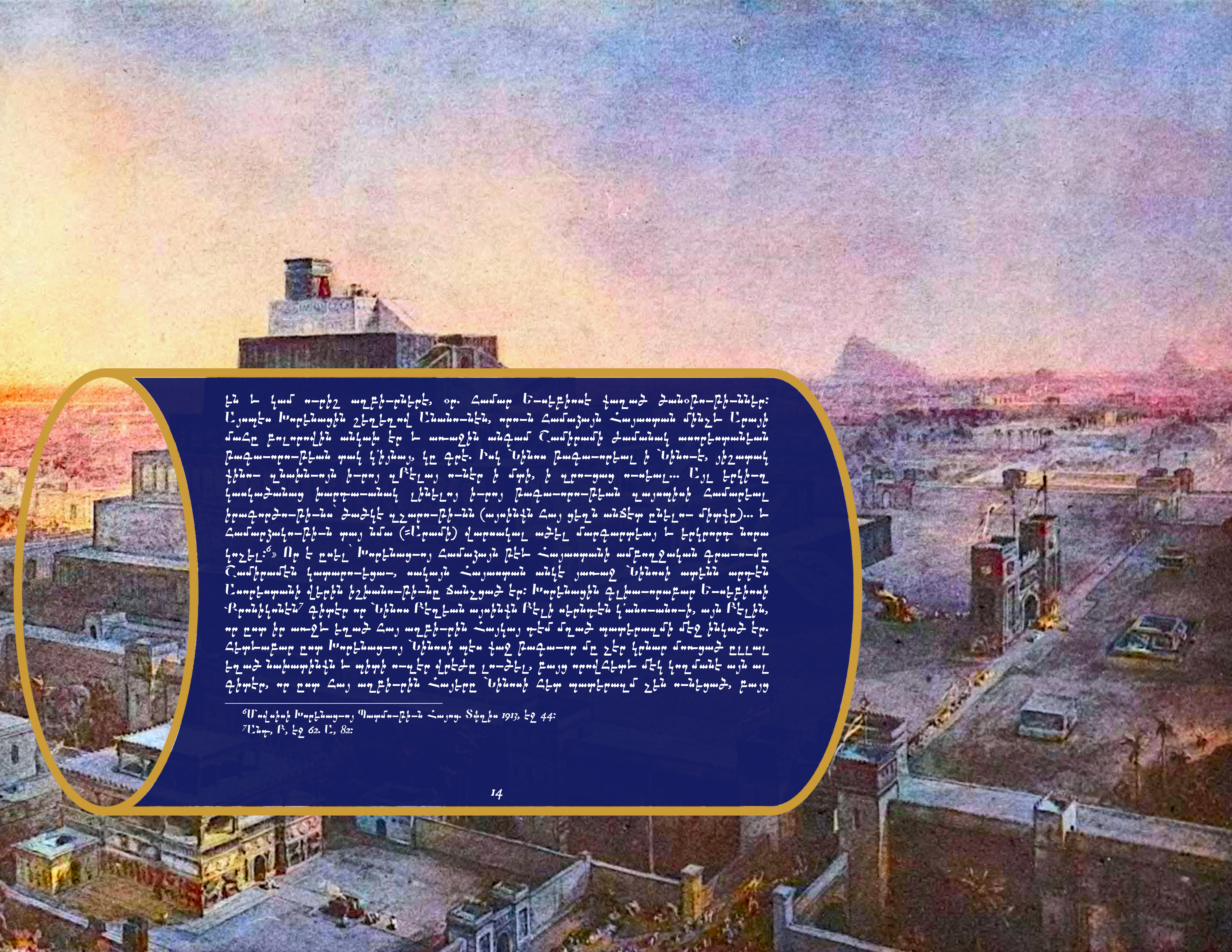

են և կամ ուրիշ աղբիւրներէ, օր. համար Եւսեբիոսէ քաղած ծանօթութիւններ: Այսպէս Խորենացին շեղեղով Անանունէն, որուն համաձայն Հայաստան մինչև Արայի մահը բոլորովին անկախ էր և առաջին անգամ Շամիրամի ժամանակ ասորեստանեան թագաւորութեան տակ կ՚իյնայ, կը գրէ. Իսկ ՝Նինոս թագաւորեալ ի ՝Նինուէ, յիշատակ քինու զնախնւոյն իւրոյ զԲէլայ ունէր ի մտի, ի զրուցաց ուսեալ... Այլ երկիւղ կասկածանաց խարդաւանակ լինելոյ իւրոյ թագաւորութեան զայսպիսի համարեալ իրագործութիւնս՝ ծածկէ զչարութիւնն (այսինքն հայ ցեղն անհետ ընելու միտքը)... և համարձակութիւն տայ նմա (=Արամի) վառակալ ածել մարգարտեայ և երկրորդ նորա կոչել:[6]» Որ է ըսել՝ Խորենացւոյ համաձայն թէև Հայաստանի ամբողջական գրաւումը Շամիրամէն կատարուեցաւ, սակայն Հայաստան անկէ յառաջ ՝Նինոսի ատենն արդէն Ասորեստանի վերին իշխանութիւնը ճանչցած էր: Խորենացին գլխաւորաբար Եւսեբիոսի Քրոնիկոնէն[7] գիտէր որ ՝Նինոս Բէղեան այսինքն Բէլի սերնդէն կ՚անուանուի, այն Բէլին, որ ըստ իր առջև եղած հայ աղբիւրին Հայկայ դէմ մղած պատերազմի մէջ ինկած էր. Հետևաբար ըստ Խորենացւոյ ՝Նինոսի պէս քաջ թագաւոր մը չէր կրնար մոռցած ըլլալ եղած նախատինքն և պիտի ուզէր վրէժը լուծել, բայց որովհետև մէկ կողմանէ այն ալ գիտէր, որ ըստ հայ աղբիւրին Հայերը ՝Նինոսի հետ պատերազմ չէին ունեցած, բայց

---

[6] Մովսէսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց. Տփղիս 1913, էջ 44:

[7] Անդ, Բ, էջ 62. Ա, 82:

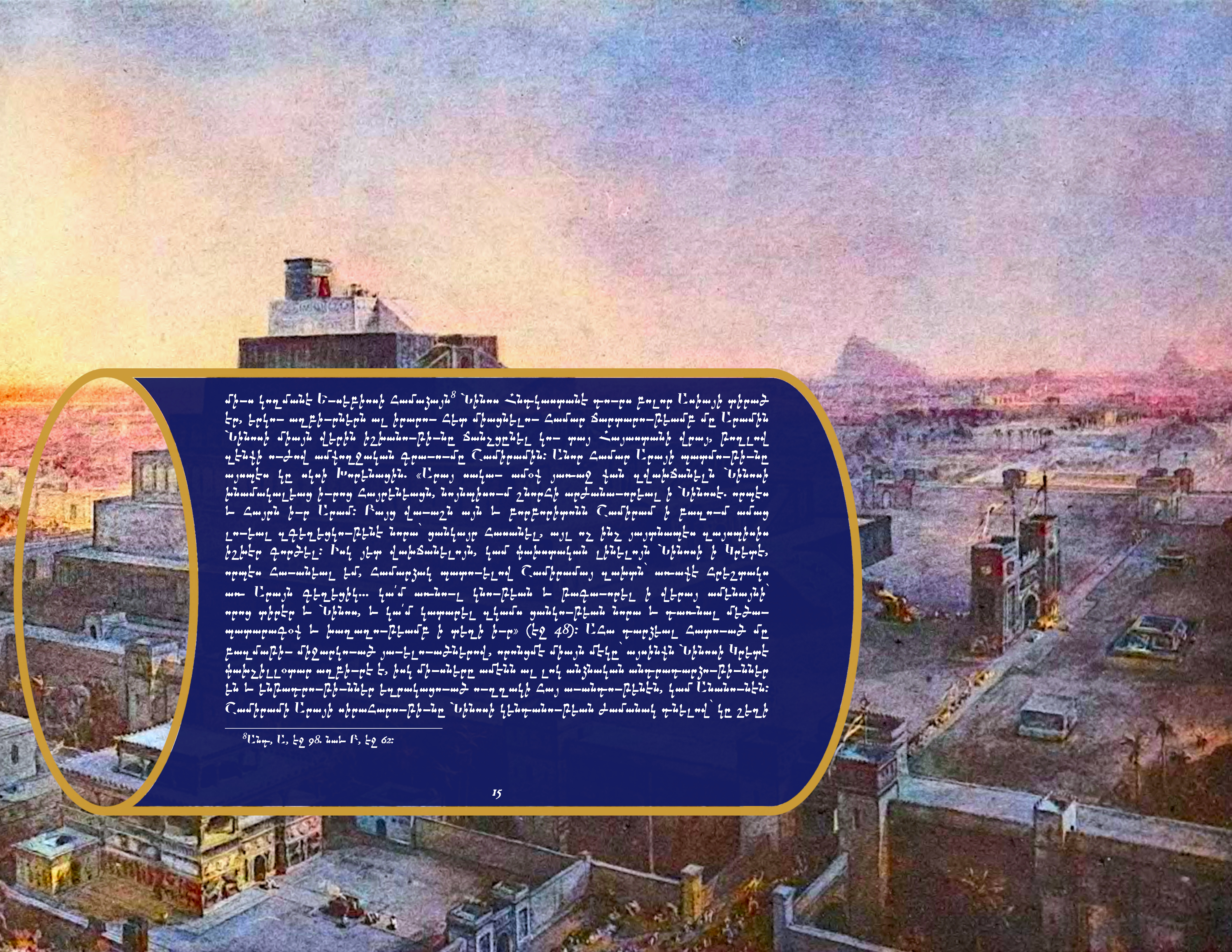

միւս կողմանէ Եւսեբիոսի համաձայն[8] Նինոս Հնդկաստանէ դուրս բոլոր Ասիայի տիրած էր, երկու աղբիւրներն ալ իրարու հետ միացնելու համար ճարտարութեամբ մը Արամին Նինոսի միայն վերջին իշխանութիւնը ճանչցընել կու տայ Հայաստանի վրայ, թողլով զէնքի ուժով ամբողջական գրաւումը Շամիրամին: Անոր համար Արայի պատմութիւնը այսպէս կը սկսի Խորենացին. «Արայ սակաւ ամօք յառաջ քան զվախճանելն Նինոսի խնամակալեալ իւրոց հայրենեացն, նոյնպիսում շնորհի արժանաւորեալ ի Նինոսէ. որպէս և հայրն իւր Արամ: Բայց վաւաշն այն և բորբորիտոնն Շամիրամ ի բազում ամաց լուեալ զգեղեցկութենէ նորա՝ ցանկայր հասանել, այլ ոչ ինչ յայտնապէս զայսպիսիս իշխէր գործել: Իսկ յետ վախճանելոյն, կամ փախստական լինելոյն Նինոսի ի Կրետէ, որպէս հաւանեալ եմ, համարձակ պատուելով Շամիրամայ զախտն՝ առաքէ հրեշտակս առ Արայն գեղեցիկ... կա՛մ առնուլ կնութեան և թագաւորել ի վերայ ամենայնի՝ որոց տիրէր և Նինոս, և կա՛մ կատարել զկամս ցանկութեան նորա և դառնալ մեծաւ պատարագօք և խաղաղութեամբ ի տեղի իւր» (էջ 48): Ահա դարձեալ հատուած մը բազմաթիւ միջարկուած յաւելուածներով, որոնցմէ միայն մէկը՝ այսինքն Նինոսի Կրետէ փախչիլըօտար աղբիւրէ է, իսկ միւսները ամէնն ալ լոկ անձնական անդրադարձութիւններ են և ենթադրութիւններ եզրակացուած ուղղակի հայ աւանդութենէն, կամ Անանունէն: Շամիրամի Արայի սիրահարութիւնը Նինոսի կենդանութեան ժամանակ դնելով՝ կը շեղի

---

[8] Անդ, Ա, էջ 98. նաև Բ, էջ 62:

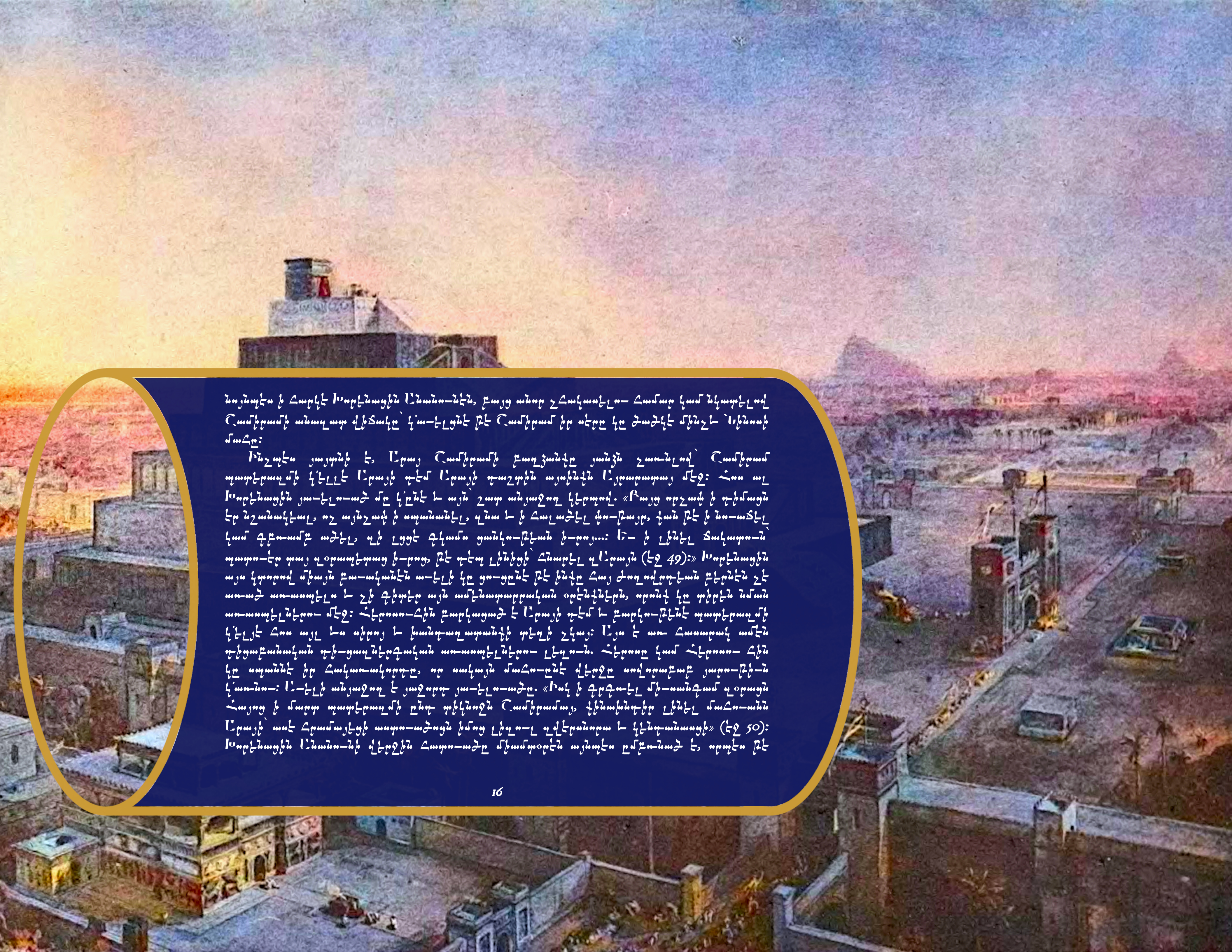

նոյնպէս ի հարկէ Խորենացին Անանունէն, բայց անոր չհակասելու համար կամ նկարելով Շամիրամի անազատ վիճակը՝ կ՚աւելցնէ թէ Շամիրամ իր ոճիրը կը ծածկէ մինչեւ Նինոսի մահը:

Ինչպէս յայտնի է, Արայ Շամիրամի բաղձանքը յանձն չառնելով՝ Շամիրամ պատերազմի կ՚ելլէ Արայի դէմ Արայի դաշտին այսինքն Այրարատայ մէջ: Հոս ալ Խորենացին յաւելուած մը կ՚ընէ եւ այն՝ շատ անյաջող կերպով. «Բայց որչափ ի դիմացն էր նշանակեալ, ոչ այնչափ ի սպանանել, զնա եւ ի հալածել փութայր, կամ թէ ի նուաճել կամ զբռամբ ածել, զի լցցէ զկամս ցանկութեան իւրոյ...: Եւ ի լինել ճակատուն՝ պատուէր տայ զօրապետացն իւրոց, թէ դէպ լինիցի՝ հնարել զԱրայն (էջ 49):» Խորենացին այս կտորով միայն բաւականէն աւելի կը ցուցնէ թէ ինքը հայ ժողովրդեան բերնէն չէ առած առասպելս եւ չի գիտեր այն ամենատարրական օրէնքները, որոնք կը տիրեն նման առասպելներու մէջ: Հերոսուհին բարկացած է Արայի դէմ եւ բարկութենէ պատերազմի կ՚ելլէ հոս այլ եւս սիրոյ եւ խանդաղատանքի տեղի չկայ: Այս է առ հասարակ ամէն դիցաբանական դիւցազներգական առասպելներու լեզուն. Հերոսը կամ հերոսուհին կը սպաննէ իր հակառակորդը, որ սակայն մահուընէ վերջը սովորաբար յարութիւն կ՚առնու: Աւելի անյաջող է յաջորդ յաւելուածը. «Իսկ ի գրգռել միւսանգամ զօրացն Հայոց ի մարտ պատերազմի ընդ տիկնոջն Շամիրամայ, վրէժխնդիր լինել մահուանն Արայի՝ ասէ հրամայեցի աստուածոցն իմոց լիզուլ զվէրս նորա եւ կենդանասցի» (էջ 50): Խորենացին Անանունի վերջին հատուածը միամտօրէն այնպէս ըմբռնած է, որպէս թէ

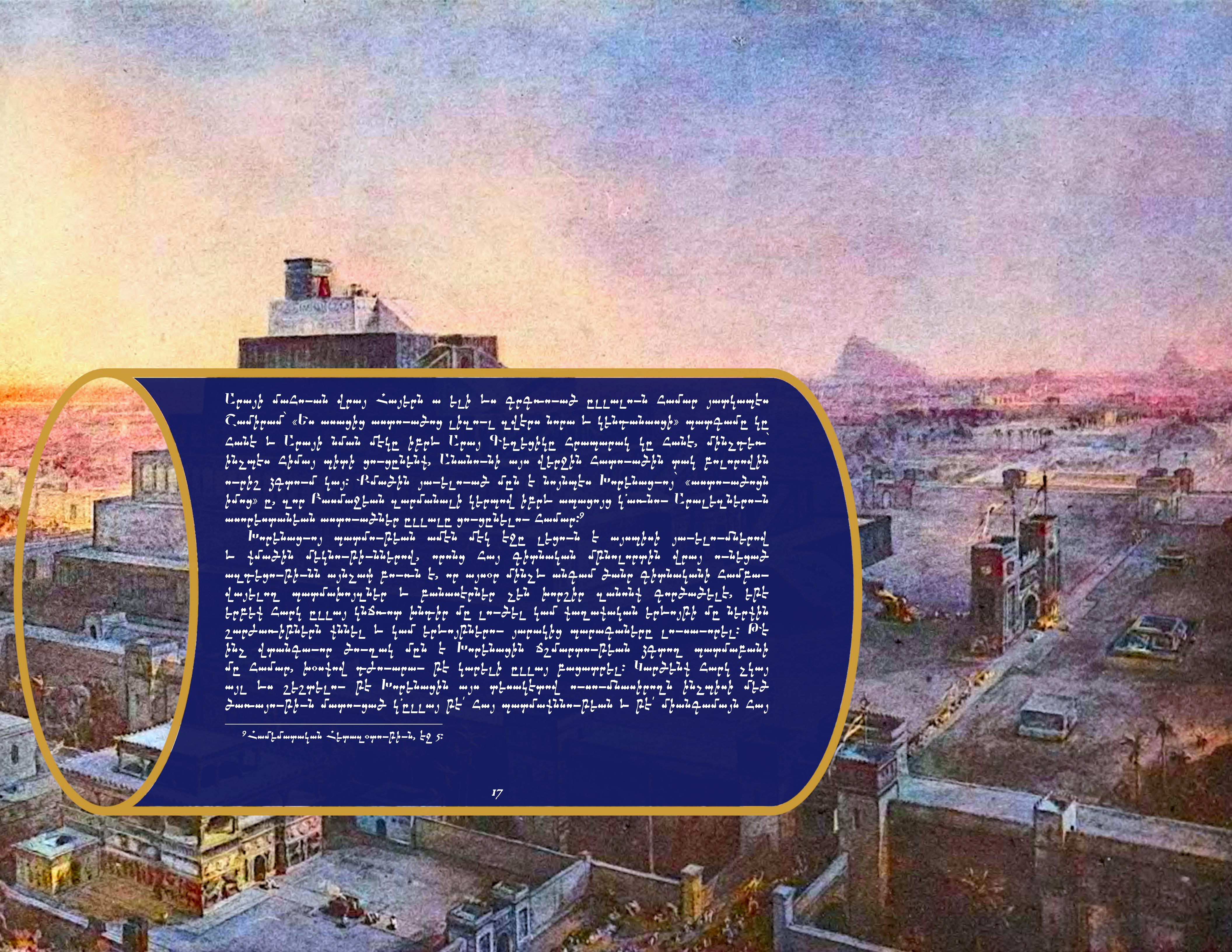

Արայի մահուան վրայ Հայերն աւելի եւս գրգռուած ըլլալուն համար յատկապէս Շամիրամ՝ «Ես ասացից աստուածոց լիզուլ զվէրս նորա և կենդանասցի» պատգամը կը հանէ և Արայի նման մէկը իբրեւ Արայ Գեղեցիկը հրապարակ կը հանէ, մինչդեռ՝ ինչպէս հիմայ պիտի ցուցընենք, Անանունի այս վերջին հարուածին տակ բոլորովին ուրիշ ձգտում կայ։ Քմածին յաւելուած մըն է նոյնպէս Խորենացւոյ՝ «աստուածոցն իմոց»ը, զոր Պասմաճեան զարմանալի կերպով իբրեւ ապացոյց կ'առնու Արալեզներուն ասորեստանեան աստուածներ ըլլալը ցուցընելու համար։[9]

Խորենացւոյ պատմութեան ամէն մէկ էջը լեցուն է այսպիսի յաւելումներով և քմածին մեկնութիւններով, որոնց հայ գիտնական մթնոլորտին վրայ ունեցած ազդեցութիւնն այնչափ բուռն է, որ այսօր մինչեւ անգամ ծանր գիտնականի համբաւ վայելող պատմախոյզներ և բանասէրներ չեն խորշիր զանոնք գործածելէ, երբ երբեք հարկ ըլլայ կնճռոտ խնդիր մը լուծել կամ քաղաքական երեւոյթի մը ներքին շարժառիթներն քննել և կամ երեւոյթներու յարակից պարագաները լուսաւորել։ Թէ ինչ վտանգաւոր ծուղակ մըն է Խորենացին ճշմարտութեան ձգտող պատմաբանի մը համար, խօսքով դժուարաւ թէ կարելի ըլլայ բացատրել։ Կարծենք հարկ չկայ այլ եւս շեշտելու թէ Խորենացին այս տեսակէտով ուսումնասիրողն ինչպիսի մեծ ծառայութիւն մատուցած կ'ըլլայ թէ՛ հայ պատմաքննութեան և թէ՛ միանգամայն հայ

---

[9] Համեմատական Հետազօտութիւն, էջ 5։

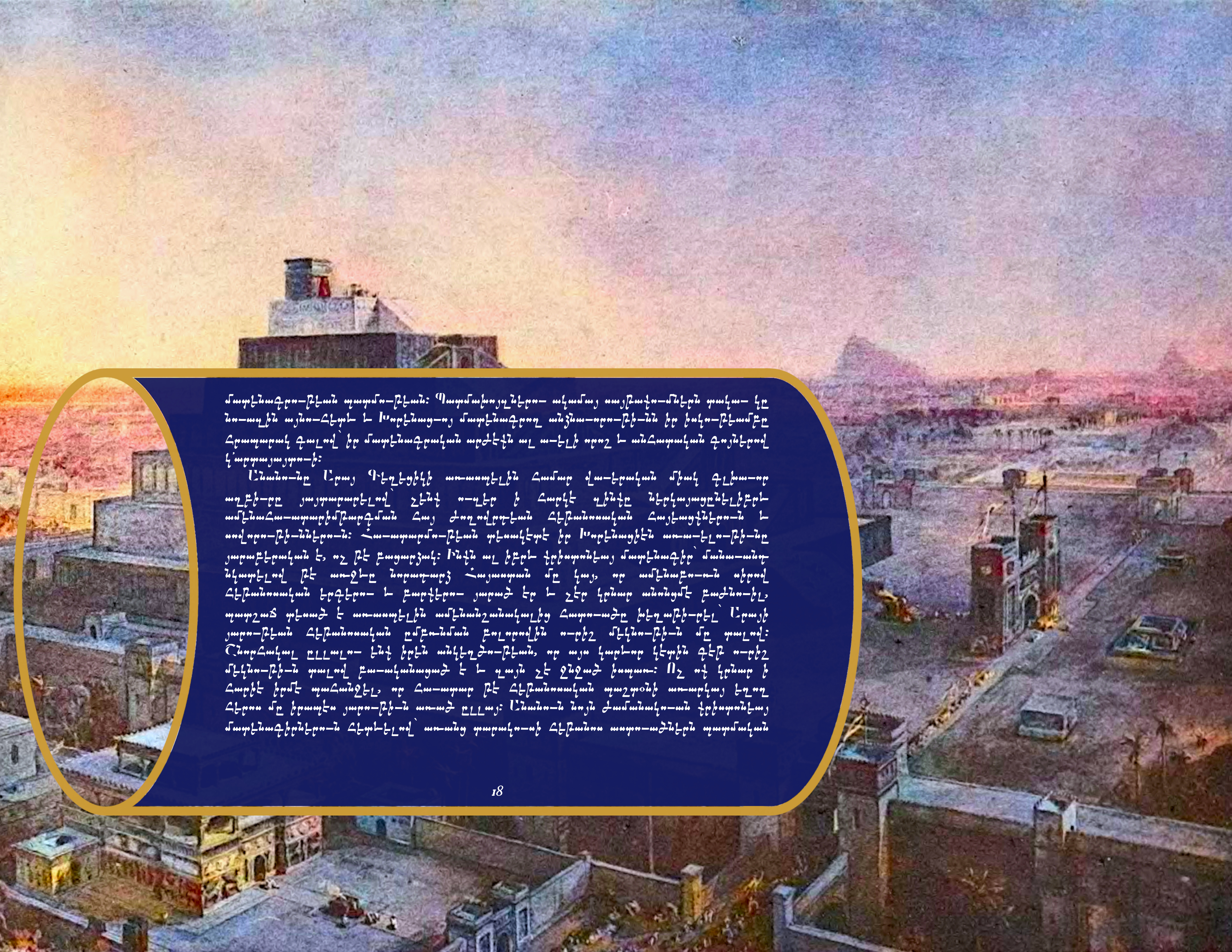

մատենագրութեան պատմութեան: Պատմախոյզներու ակամայ սայթաքումներն տակաւ կը նուազին այնուհետեւ եւ Խորենացւոյ մատենագրող անձնաւորութիւնն իր իսկութեամբը հրապարակ գալով՝ իր մատենագրական արժէքն ալ աւելի որոշ եւ անհատական գոյներով կ՚արտայայտուի:

Անանունը Արայ Գեղեցիկի առասպելին համար վաւերական միակ գլխաւոր աղբիւրը յայտարարելով՝ չենք ուզեր ի հարկէ զինքը ներկայացընելիբրեւ ամենահաւատարիմթարգման հայ ժողովրդեան հեթանոսական հայեացքներուն եւ սովորութիւններուն: Հաւատարմութեան տեսակէտէ իր Խորենացիէն առաւելութիւնը յարաբերական է, ոչ թէ բացարձակ: Ինքն ալ իբրեւ քրիստոնեայ մատենագիր՝ մանաւանդ նկատելով թէ առջեւը նորադարձ Հայաստան մը կայ, որ ամենաբուռն սիրով հեթանոսական երգերու եւ բարքերու յարած էր եւ չէր կրնար անոնցմէ բաժնուիլ, պատշաճ գտած է առասպելին ամենանշանակալից հատուածը խեղաթիւրել՝ Արայի յարութեան հեթանոսական ըմբռնման բոլորովին ուրիշ մեկնութիւն մը տալով: Շնորհակալ ըլլալու ենք իրեն անկեղծութեան, որ այս կարեւոր կէտին գէթ ուրիշ մեկնութիւն տալով բաւականացած է եւ զայն չէ ջնջած իսպառ: Ոչ ալ կրնար ի հարկէ իրմէ պահանջել, որ հաւատար թէ հեթանոսական պաշտօնի առարկայ եղող հերոս մը իրապէս յարութիւն առած ըլլայ: Անանուն նոյն ժամանակուան քրիստոնեայ մատենագիրներուն հետեւելով՝ առանց տարակուսի հեթանոս աստուածներն պատմական

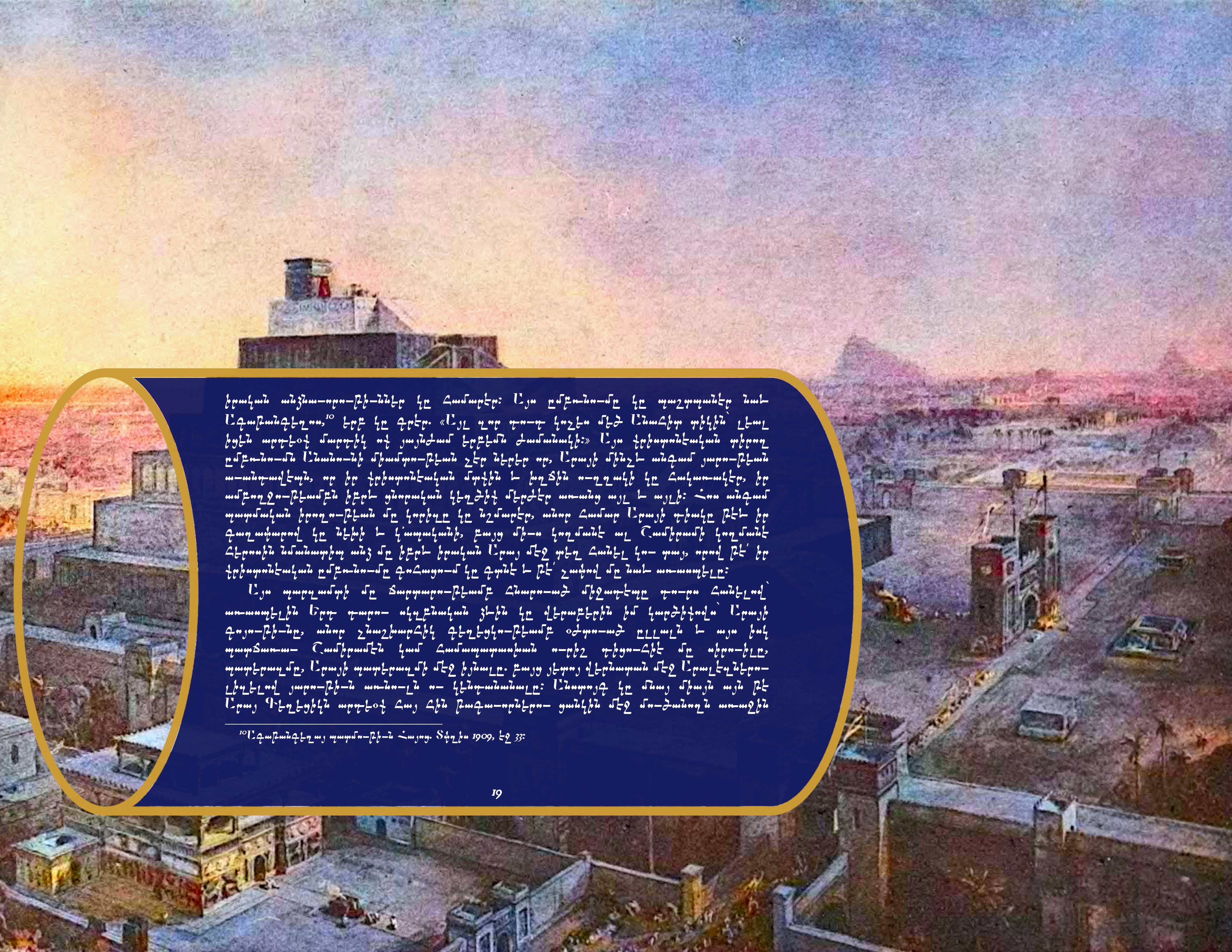

իրական անձնաւորութիւններ կը համարէր: Այս ըմբռնումը կը պաշտպանէր նաև Ագաթանգեղոս,[10] երբ կը գրէր. «Այլ զոր դուդ կոչես մեծ Անահիտ տիկին` լեալ իցեն արդեօք մարդիկ ոք յայնժամ երբեմն ժամանակի:» Այս քրիստոնէական տիրող ըմբռնումն Անանունի միամտութեան չէր ներեր որ, Արայի մինչև անգամ յարութեան աւանդավէպն, որ իր քրիստոնէական մտքին և խղճին ուղղակի կը հակառակէր, իր ամբողջութեամբ իբրև ցնորական կեղծիք մերժէր առանց այլ և այլի: Հոս անգամ պատմական իրողութեան մը կորիզը կը նշմարէր, անոր համար Արայի դիակը թէև իր գաղափարով կը նեխի և կ՛ապականի, բայց միւս կողմանէ ալ Շամիրամի կողմանէ Հերոսին նմանատիպ անձ մը իբրև իրական Արայ մէջ տեղ հանել կու տայ, որով թէ՛ իր քրիստոնէական ըմբռնումը գոհացում կը գտնէ և թէ՛ չափով մը նաև առասպելը:

Այս պարզամտի մը ճարտարութեամբ հնարուած միջադէպը դուրս հանելով` առասպելին Երդ դարու սկզբնական ձևին կը վերաբերին իմ կարծիքովս` Արայի գոյութիւնը, անոր շնաշխարհիկ գեղեցկութեամբ օժտուած ըլլալն և այս իսկ պատճառաւ Շամիրամէն կամ համապատասխան ուրիշ դիցուհիէ մը սիրուելը, պատերազմը, Արայի պատերազմի մէջ իյնալը. բայց յետոյ վերնատան մէջ Արալէզներու լիզելով յարութիւն առնուլն ու կենդանանալը: Անստոյգ կը մնայ միայն այն թէ Արայ Գեղեցիկին արդեօք հայ հին թագաւորներու ցանկին մէջ մուծանողն առաջին

---

[10] Ագաթանգեղայ պատմութիւն Հայոց. Տփղիս 1909, էջ 33:

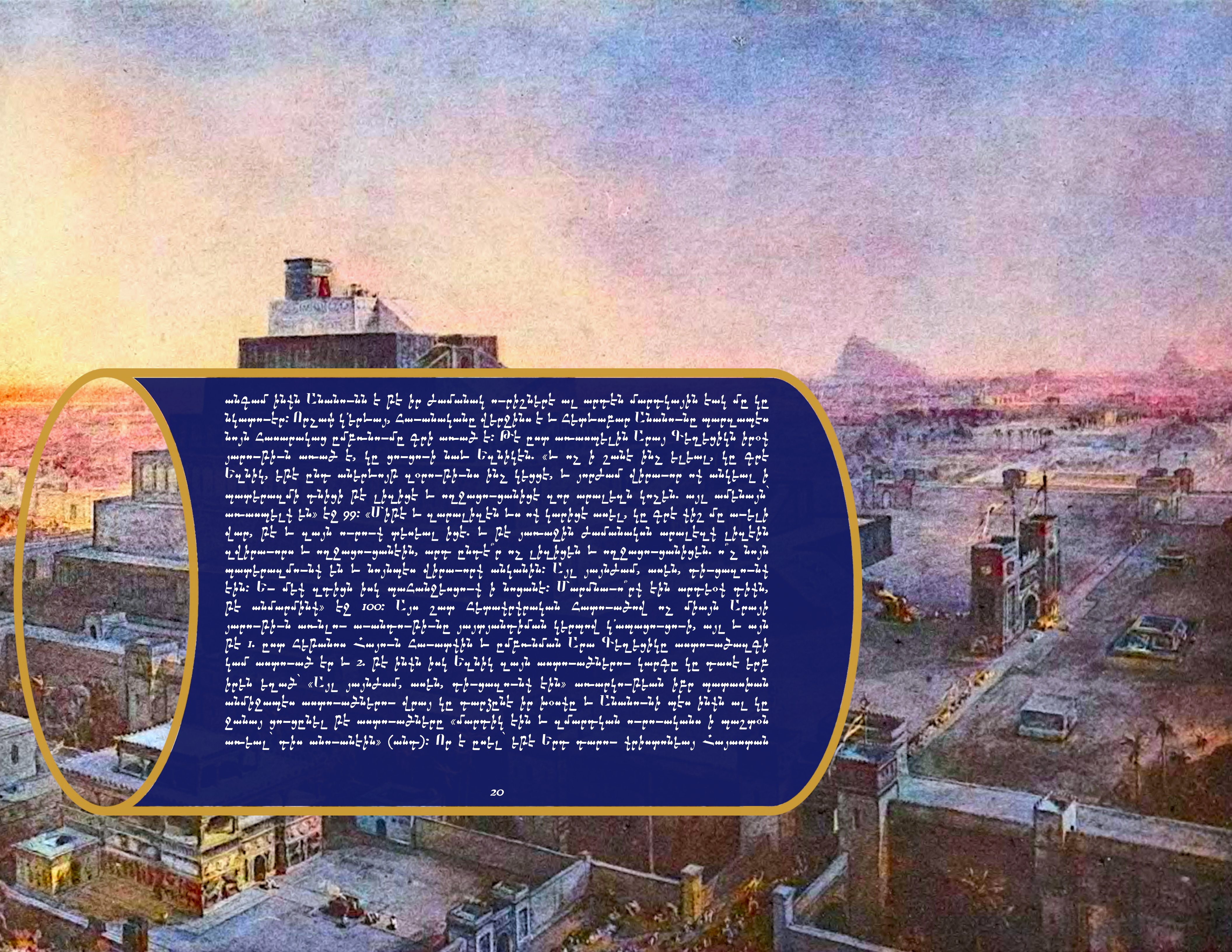

անգամ ինքն Անանունն է թէ իր ժամանակ ուրիշներէ ալ արդէն մարդկային էակ մը կը նկատուէր: Որչափ կ'երեւայ, հաւանականը վերջինս է եւ հետեւաբար Անանունը պարզապէս նոյն հասարակաց ըմբռնումը գրի առած է: Թէ ըստ առասպելին Արայ Գեղեցիկն իրօք յարութիւն առած է, կը ցուցուի նաեւ Եղնիկէն. «Եւ ոչ ի շանէ ինչ ելեալ, կը գրէ Եղնիկ, եթէ ընդ աներեւոյթ զօրութեանս ինչ կեցցէ, եւ յորժամ վիրաւոր ոք անկեալ ի պատերազմի գտնիցի թէ լիզիցէ եւ ողջացուցանիցէ զոր արալեզն կոչեն. այլ ամենայն՝ առասպելք են» էջ 99: «Միթէ եւ զարալեզէն եւս ոք կարիցէ ասել, կը գրէ քիչ մը աւելի վար, թէ եւ զայն ուրուք գտեալ իցէ. եւ թէ յառաջին ժամանակսն արալէզք լիզէին զվիրաւորս եւ ողջացուցանէին, արդ ընդէ՞ր ոչ լիզիցեն եւ ողջացուցանիցեն. ո՞չ նոյն պատերազմունք են եւ նոյնպէս վիրաւորք անկանին: Այլ յայնժամ, ասեն, դիւցազունք էին: Եւ մեք զդիցն իսկ պահանջեսցուք ի նոցանէ: Մարմնաւո՞րք էին արդեօք դիքն, թէ անմարմինք» էջ 100: Այս շատ հետաքրքրական հատուածով ոչ միայն Արայի յարութիւն առնելու աւանդութիւնը յայտյանդիման կերպով կ'ապացուցուի, այլ եւ այն թէ 1. ըստ հեթանոս Հայուն հաւատքին եւ ըմբռնման Արա Գեղեցիկը աստուածազգի կամ աստուած էր եւ 2. թէ ինքն իսկ Եղնիկ զայն աստուածներու կարգը կը դասէ երբ իրեն եղած՝ «Այլ յայնժամ, ասեն, դիւցազունք էին» առարկութեան իբր պատասխան անմիջապէս աստուածներու վրայ կը դարձընէ իր խօսքը եւ Անանունի պէս ինքն ալ կը ջանայ ցուցընել թէ աստուածները «մարդիկ էին եւ զմարդկան ուրուականս ի պաշտօն առեալ՝ դիս անուանէին» (անդ): Որ է ըսել՝ եթէ Երդ դարու քրիստոնեայ Հայաստան

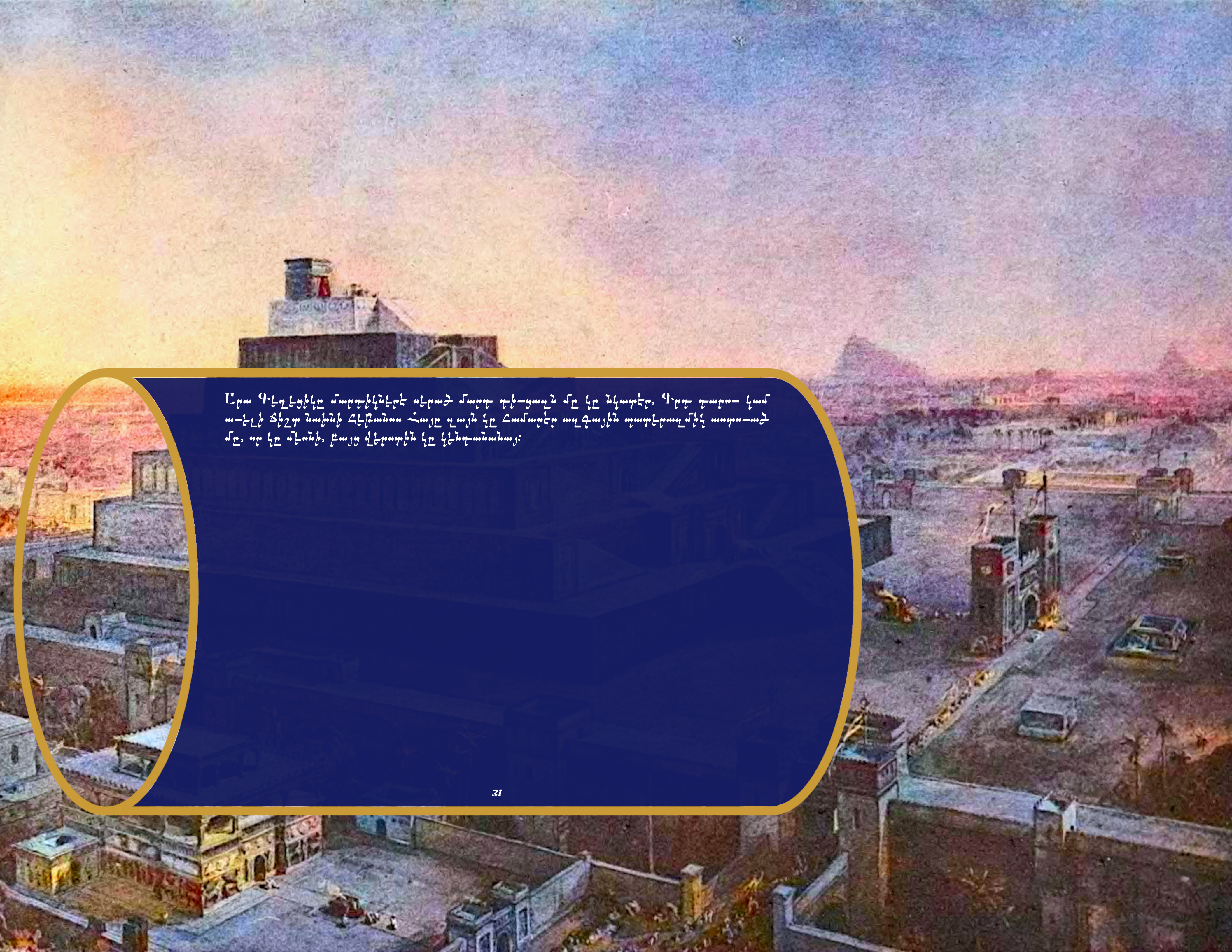

Արա Գեղեցիկը մարդիկներէ սերած մարդ դիւցազն մը կը նկարէր, Գրդ դարու կամ աւելի ճիշդ նախնի հեթանոս Հայը զայն կը համարէր ազգային պատերազմիկ աստուած մը, որ կը մեռնի, բայց վերստին կը կենդանանայ։

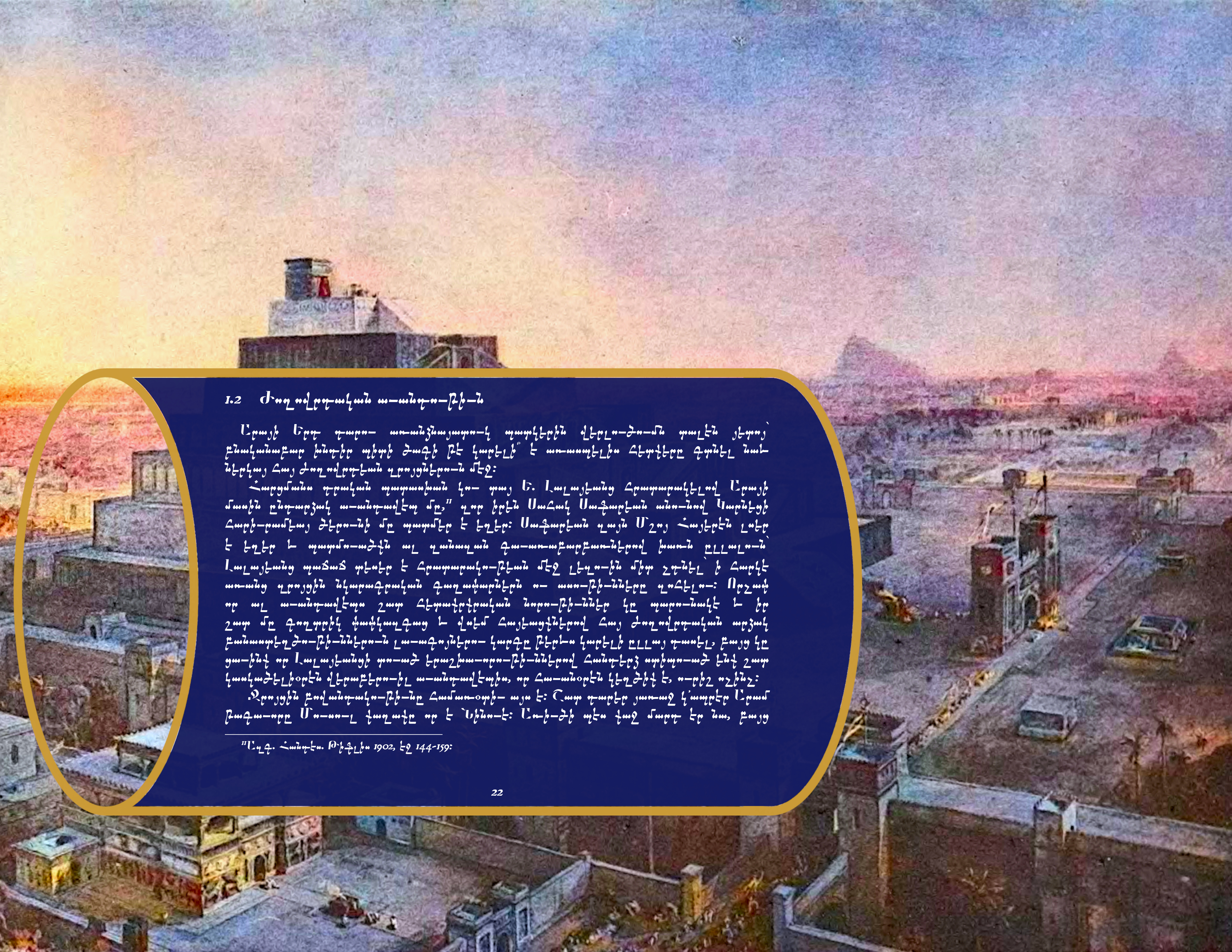

1.2 Ժողովրդական աւանդութիւն

Արայի Երդ դարու առանձնայատուկ պատկերին վերլուծումը տալէն յետոյ՝ քննականաբար խնդիր պիտի ծագի թէ կարելի՞ է առասպելիս հետքերը գտնել նաեւ ներկայ հայ ժողովրդեան զրոյցներուն մէջ:

Հարցմանս դրական պատասխան կու տայ Ե. Լալայեանց հրատարակելով Արայի մասին ընդարձակ աւանդավէպ մը,[11] զոր իրեն Սահակ Սաֆարեան անունով Կարնեցի հարիւրամեայ ծերունի մը պատմեր է եղեր: Սաֆարեան զայն Մշոյ Հայերէն լսեր է եղեր եւ պատմուածքն ալ զանազան գաւառաբարբառներով խառն ըլլալուն՝ Լալայեանց պաճաճ փեսեր է հրատարակութեան մէջ լեզուին միտ շտնել՝ ի հարկէ առանց զրոյցին նկարագրական գաղափարներն ու ասութիւնները զոհելու: Որչափ որ ալ աւանդավէպս շատ հետաքրքրական նորութիւններ կը պարունակէ եւ իր շատ մը գողտրիկ փափկազգաց եւ վսեմ հայեացքներով հայ ժողովրդական արձակ բանաստեղծութիւններուն լաւագոյններու կարգը թերեւս կարելի ըլլայ դասել, բայց կը ցաւինք որ Լալայեանցի բուռն երաշխաւորութիւններով հանդերձ ստիպուած ենք շատ կասկածելիօրէն վերաբերուիլ աւանդավէպին, որ հաւանօրէն կեղծիք է, ուրիշ ոչինչ:

Զրոյցին բովանդակութիւնը համառօտիւ այս է: Շատ դարեր յառաջ կ՚ապրէր Արամ Թագաւորը Մօսուլ քաղաքը որ է ՝Նինուէ: Առիւծի պէս քաջ մարդ էր նա, բայց

---

[11] Ազգ. Հանդէս. Թիֆլիս 1902, էջ 144-159:

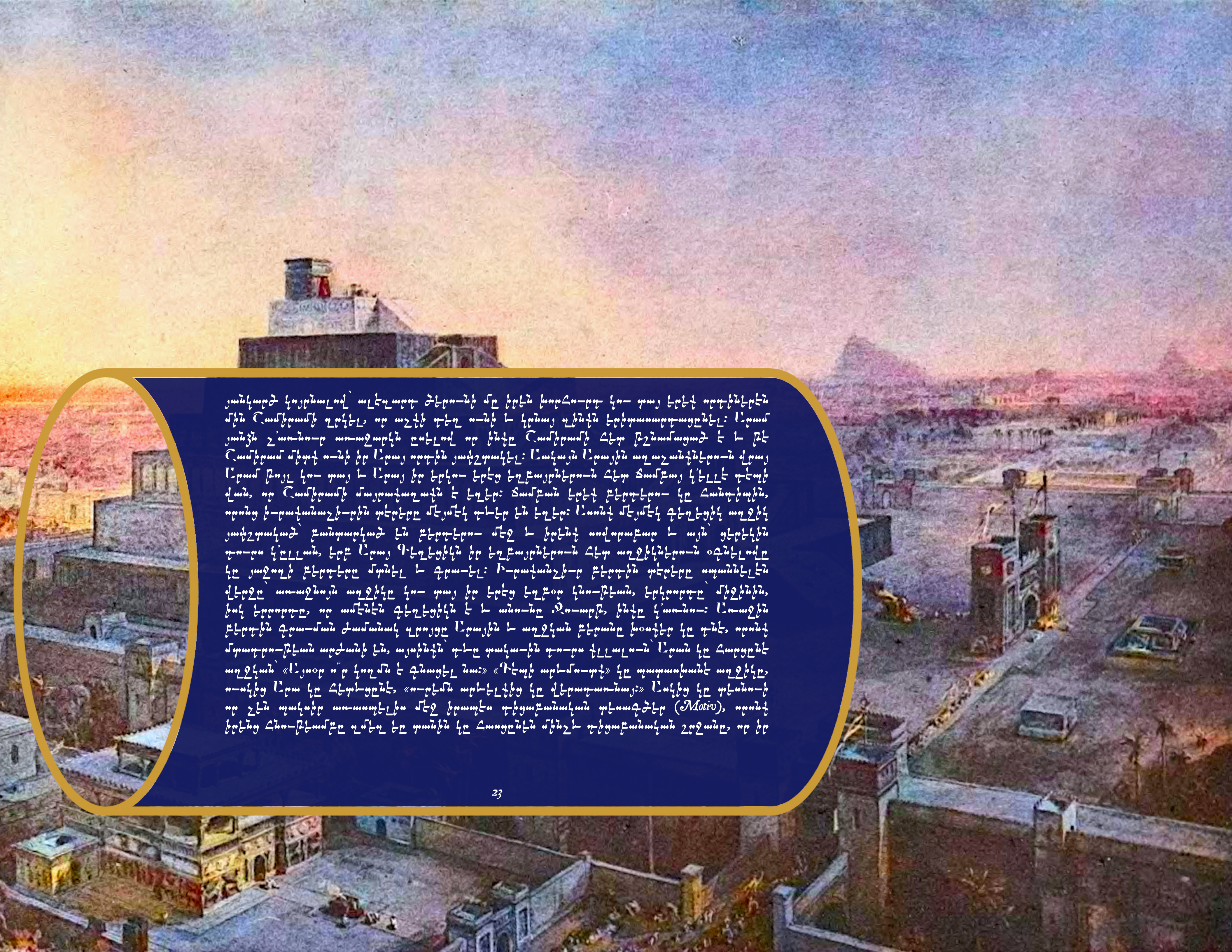

յանկարծ կոյրնալով՝ ալէզարդ ծերունի մը իրեն խորհուրդ կու տայ երեք որդիներէն մին Շամիրամի ղրկել, որ աչքի դեղ ունի և կրնայ զինքն երիտասարդացնել: Արամ յանձն չ՛առնուր առաջարկն ըսելով որ ինքը Շամիրամի հետ թշնամացած է և թէ Շամիրամ միտք ունի իր Արայ որդին յափշտակել: Սակայն Արային աղաչանքներուն վրայ Արամ թոյլ կու տայ և Արայ իր երկու երէց եղբայրներուն հետ ճամբայ կ՛ելլէ դէպի Վան, որ Շամիրամի մայրաքաղաքն է եղեր: Ճամբան երեք բերդերու կը հանդիպին, որոնց իւրաքանչիւրին տէրերը մէյմէկ դեւեր են եղեր: Անոնք մէյմէկ գեղեցիկ աղջիկ յափշտակած՝ բանտարկած են բերդերու մէջ և իրենք սովորաբար և այն՝ ցերեկին դուրս կ՛ըլլան, երբ Արայ Գեղեցիկն իր եղբայրներուն հետ աղջիկներուն օգնելովը կը յաջողի բերդերը մտնել և գրաւել: Իւրաքանչիւր բերդին տէրերը սպաննելէն վերջը՝ առաջնոյն աղջիկը կու տայ իր երէց եղբօր կնութեան, երկրորդը՝ միջինին, իսկ երրորդը, որ ամէնէն գեղեցիկն է և անունը Զուարթ, ինքը կ՛առնու: Առաջին բերդին գրաւման ժամանակ զրոյցը Արային և աղջկան բերանը խօսքեր կը դնէ, որոնք մտադրութեան արժանի են, այսինքն՝ դուռը տակաւին դուրս ելլալուն՝ Արան կը հարցնէ աղջկան՝ «Այսօր ո՞ր կողմն է գնացել նա:» «Դէպի արևմուտք» կը պատասխանէ աղջիկը, ուսկից Արա կը հետևցնէ, «ուրեմն արևելքից կը վերադառնայ:» Ասկից կը տեսնուի որ չեն պակսիր առասպելին մէջ իրապէս դիցաբանական տեսագծեր (*Motiv*), որոնք իրենց հնութեամբը զմեզ եը տանին կը հասցնեն մինչև դիցաբանական շրջանը, որ իր կարգին երկնքի՝ բայց յատկապէս աստղներու, արեւու եւ լուսնի երեւոյթներուն ամենազօր ազդեցութեան տակ էր: Արեւ, լուսին եւ աստղները միշտ դէպի արեւմուտք կ'ընթանան եւ սանդարամետ իջնալով՝ արեւելքէն դարձեալ մէջ տեղ կ'ելլեն: Այսպէս նաեւ մարդիկ սանդարամետ կ'իջնան արեւմուտքէն եւ իրենց կեանքն ու լոյսը կը ստանան արեւելքէն: Եւ որովհետեւ արեւ, լուսին եւ աստղեր եւ ամէն անձնաւորուած լուսաւոր երեւոյթ վիշապներէ եւ դեւերէ կը հալածուին, յաւիտենական եւ անվերջ կենածիր մըն է, որ կ'ընթանայ արեւմուտքէն արեւելք եւ արեւելքէն արեւմուտք:

Առասպելը շարունակելով կը պատմէ, թէ Զուարթ լսելով Արայի Շամիրամին երթալը շատ կը տրտմի եւ կ'աշխատի զինքը ետ կեցնել: «Շամիրամի մօ՞տ, կը բացագանչէ Զուարթ, վա՜յ ինձ, դու այլ եւս չես վերադառնայ, նրան տեսնելով, կը մոռնաս հօրդ էլ, ինձ էլ: Երբե՛ք, կը պատասխանէ Արայ, թո՛ղ վկայ լինին աստուածները, որ նոյն իսկ Շամիրամը չի կարող խլել ինձ քեզանից:» Զուարթը ճարահատ իրեն խորհուրդ կու տայ Շամիրամի չգացած հանդիպիլ անպատճառ ալեզարդ ծերի մը: Արայ կը խոստանայ կատարել իր բաղձանքն ու կը մեկնի: Կը հասնի վերջապէս ծերունւոյն եւ կը դնէ իր խնդիրն անոր առջեւ. «Դժուարին բան խնդրեցիր, կը պատասխանէ ծերունին, թռչունը իր թեւով, օձը իր պորտով չեն կարողացել Շամիրամի երկիրը մտնել, որովհետեւ ինձ պէս չորս պահապան ունի սահմանի վրայ: Չորրորդը ես եմ եւ մեր ձեռքից ոչինչ չէ կարող սպրդնիլ: Բայց ես քեզ խոստացայ չվնասել... եւ ես կը ներեմ քեզ, որ իմ երեք ընկերներին սպաննել ես, մենք բոլորս էլ կախարդներ ենք եւ ինչ

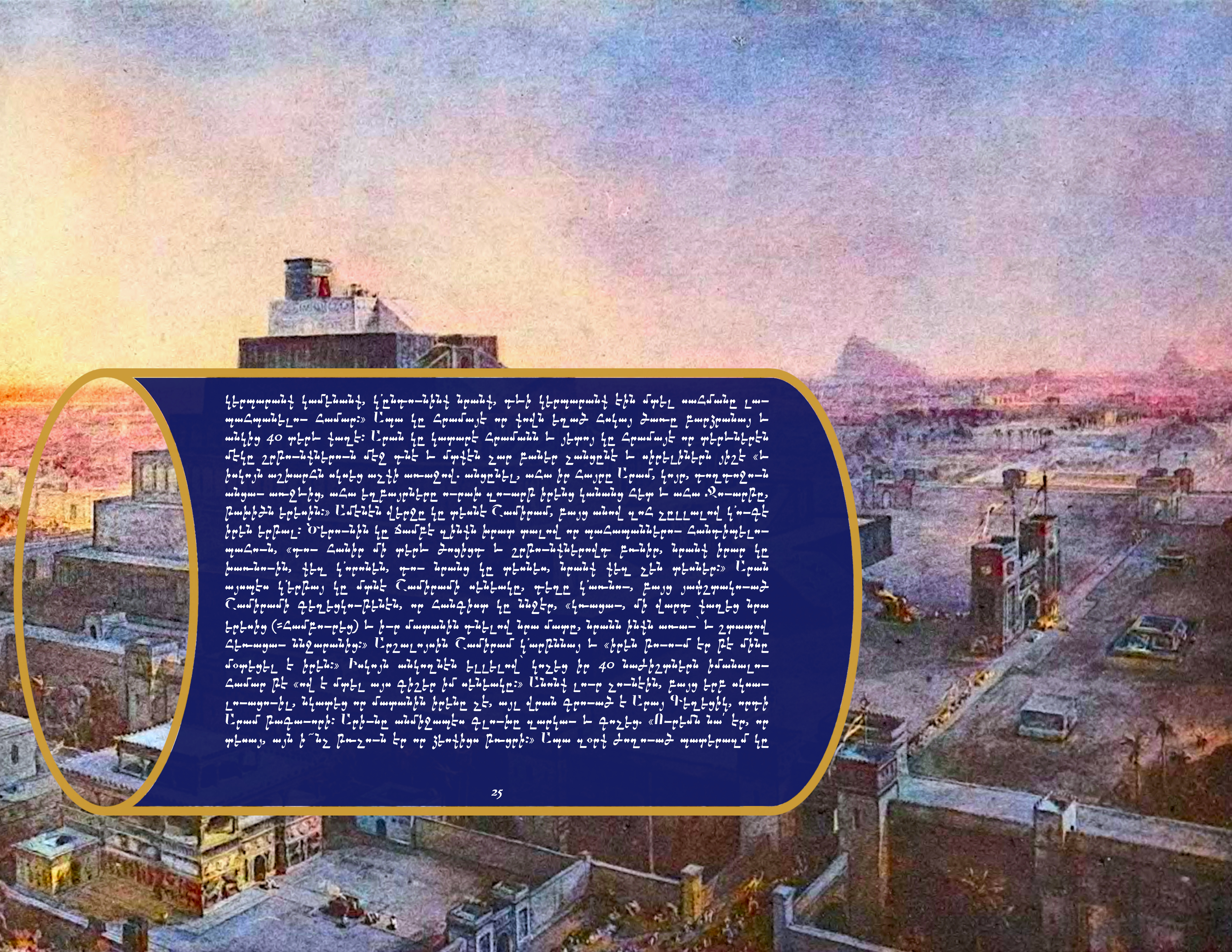

կերպարանք կամենանք, կ'ընդունինք նրանք, դևի կերպարանք էին մտել սահմանը լաւ պահպանելու համար:» Ապա կը հրամայէ որ քովն եղած հսկայ ծառը բարձրանայ և անկից 40 տերև քաղէ: Արան կը կատարէ հրամանն և յետոյ կը հրամայէ որ տերևներէն մէկը շրթունքներուն մէջ դնէ և մտքէն չար բաներ չանցընէ և սիրելիներն յիշէ «և իսկոյն աշխարհն սկսեց աչքի առաջով․ անցընել, ահա իր հայրը Արամ, կոյր, դողդողուն անցաւ առջևից, ահա եղբայրները ուրախ զուարթ իրենց կանանց հետ և ահա Նուարթը, թախիծն երեսին:» Ամենէն վերջը կը տեսնէ Շամիրամ, բայց անով գոհ չըլլալով կ'ուզէ իրեն երթալ: Ծերունին կը ճամբէ զինքն խրատ տալով որ պահապաններու հանդիպելու պահուն, «դու հանիր մի տերև ծոցիցդ և շրթունքներովդ բռնիր, նրանք իրար կը խառնուին, քեզ կ'որոնեն, դու նրանց կը տեսնես, նրանք քեզ չեն տեսներ:» Արան այսպէս կ'երթայ կը մտնէ Շամիրամի սենեակը, դեղը կ'առնու, բայց յափշտակուած Շամիրամի գեղեցկութենէն, որ հանգիստ կը ննջէր, «կռացաւ, մի վարդ քաղեց նրա երեսից (=համբուրեց) և իր մատանին դնելով նրա մատը, նրանն ինքն առաւ՝ և շտապով հեռացաւ ննջարանից:» Արշալոյսին Շամիրամ կ'արթննայ և «իրեն թուում էր թէ մինը մօտեցել է իրեն:» Իսկոյն անկողնէն ելլելով՝ կոչեց իր 40 նաժիշտներն իմանալու համար թէ «ով է մտել այս գիշեր իմ սենեակը:» Անոնք լուր չունէին, բայց երբ սկսաւ լուացուել, նկատեց որ մատանին իրենը չէ, այլ վրան գրուած է Արայ Գեղեցիկ, որդի Արամ թագաւորի: Արիւնը անմիջապէս գլուխը զարկաւ և գոչեց. «Ուրեմն նա՛ էր, որ տեսայ, այն ի՞նչ թռչուն էր որ ձեռքիցս թռցրի:» Ապա զօրք ժողուած պատերազմ կը

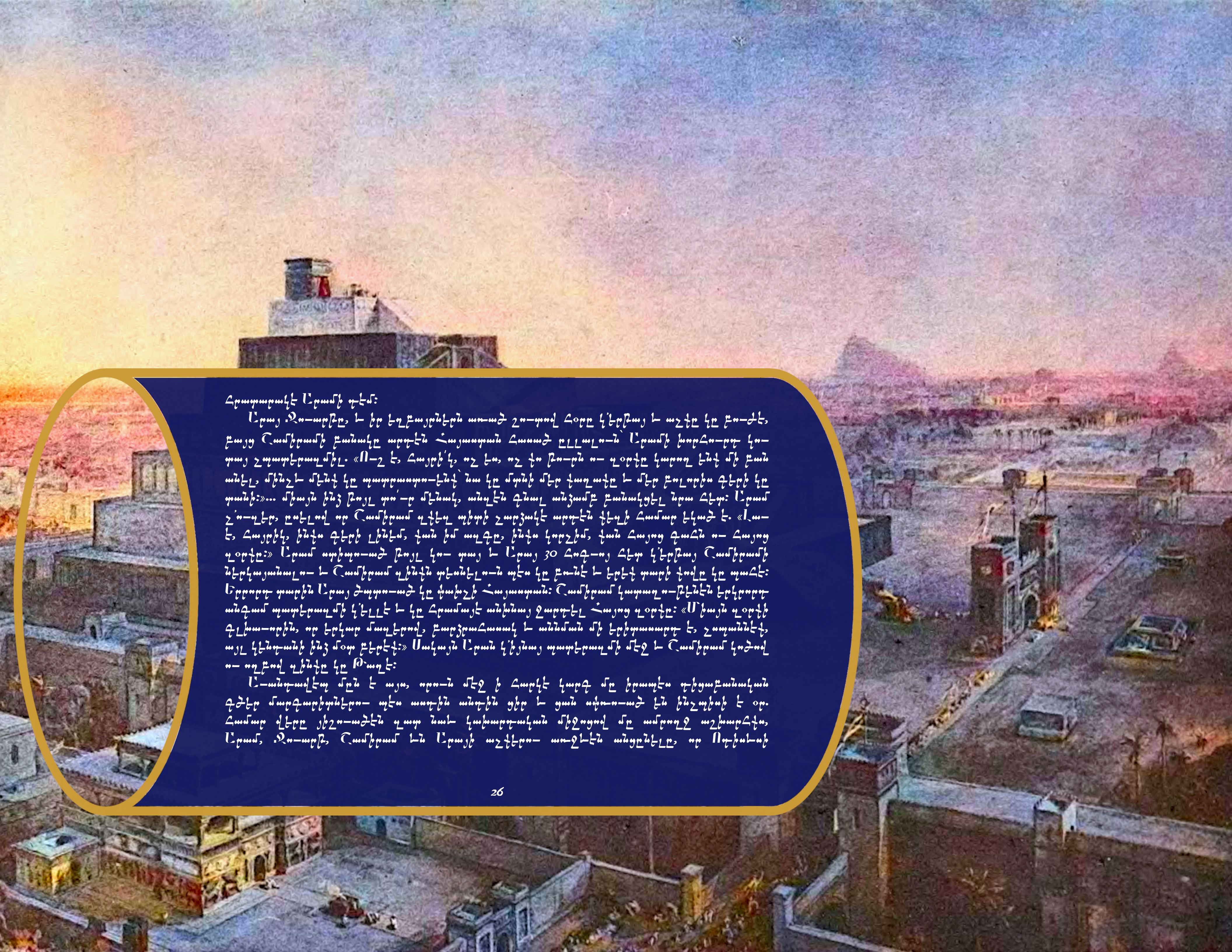

Հրապարակէ Արամի դէմ:

Արայ Զուարթը, և իր եղբայրներն առած շուտով հօրը կ՚երթայ և աչքը կը բուժէ, բայց Շամիրամի բանակը արդէն Հայաստան հասած ըլլալուն՝ Արամի խորհուրդ կու տայ չպատերազմիլ. «Ուշ է, հայրի՛կ, ոչ ես, ոչ քո թուրն ու զօրքը կարող ենք մի բան անել, մինչև մենք կը պատրաստուենք՝ նա կը մտնի մեր քաղաքը և մեր բոլորիս գերի կը տանի:»... միայն ինձ թոյլ տո՛ւր մենակ, անզէն գնալ անձամբ բանակցել նրա հետ: Արամ չ՚ուզեր, ըսելով որ Շամիրամ զքեզ պիտի չարձակէ արդէն քեզի համար եկած է. «Լաւ է, հայրիկ, ինքս գերի լինեմ, քան իմ ազգը, ինքս կորչիմ, քան հայոց գահն ու հայոց զօրքը:» Արամ ստիպուած թոյլ կու տայ և Արայ 30 հոգւոյ հետ կ՚երթայ Շամիրամի ներկայանալու և Շամիրամ զինքն տեսնելուն պէս կը բռնէ և երեք տարի քովը կը պահէ: Երրորդ տարին Արայ ծպտուած կը փախչի Հայաստան: Շամիրամ կատաղութենէն երկրորդ անգամ պատերազմի կ՚ելլէ և կը հրամայէ անխնայ ջարդել Հայոց զօրքը: «Միայն զօրքի գլխաւորին, որ երկար մազերով, բարձրահասակ և աննման մի երիտասարդ է, չսպաննէք, այլ կենդանի ինձ մօտ բերէք:» Սակայն Արան կ՚իյնայ պատերազմի մէջ և Շամիրամ կոծով ու ողբով զինքը կը Թաղէ:

Աւանդավէպ մըն է այս, որուն մէջ ի հարկէ կարգ մը իրապէս դիցաբանական գծեր մարգարիտներու պէս ասդին անդին ցիր և ցան սփռուած են ինչպիսի է օր. համար վերը յիշուածէն զատ նաև կախարդական միջոցով մը ամբողջ աշխարհքս, Արամ, Զուարթ, Շամիրամ և Արային աչքերու առջևէն անցնելը, որ Ոդիսևսի

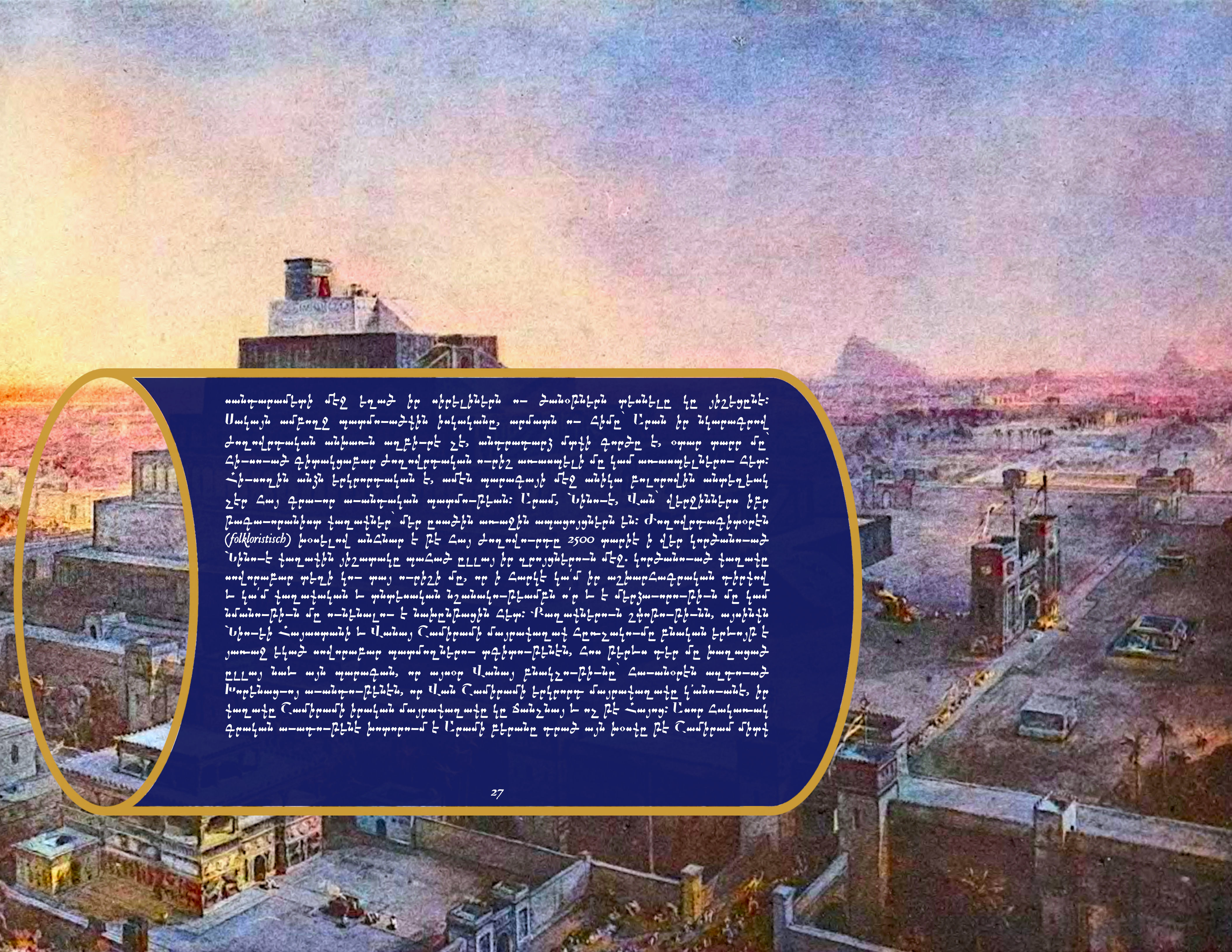

սանդարամետի մէջ եղած իր սիրելիներն ու ծանօթներն տեսնելը կը յիշեցնէ: Սակայն ամբողջ պատմուածքին իսկականը, արմատն ու հիմը՝ Արան իր նկարագրով ժողովրդական անխառն աղբիւրէ չէ, անդրադարձ մտքի գործն է, օտար տարր մը՝ հիւսուած գիտակցաբար ժողովրդական ուրիշ աւանդավէպի մը կամ աւանդավէպներու հետ: Հիւսողին անձն երկրորդական է, ամէն պարագայի մէջ անիկա քուրմերէն անտեղեակ չէր հայ գրաւոր աւանդական պատմութեան: Արամ, `Նինուէ, Վան՝ վերջիններս իբր թագաւորանիստ քաղաքներ՝ մեր ըսածին առաջին ապացոյցներն են: Ժողովրդագիտօրէն (*folkloristisch*) խօսելով անհնար է թէ հայ ժողովուրդը 2500 տարիէ ի վեր կործանուած `Նինուէ քաղաքին յիշատակը պահած ըլլայ իր զրոյցներուն մէջ. կործանուած քաղաքը ամբողջաբար տեղի կու տայ ուրիշի մը, որ ի հարկէ կամ իր աշխարհագրական դիրքով եւ կամ քաղաքական եւ տնտեսական նշանակութեամբն ո՛ր եւ է մերձաւորութիւն մը կամ նմանութիւն մը ունենալու է նախընթացին հետ: Քաղաքներուն շփոթութիւնն, այսինքն `Նինուէի Հայաստանի եւ Վանայ Շամիրամի մայրաքաղաք հռչակումը բնական երեւոյթ է յառաջ եկած ամբողջաբար պատմողներու դպրութենէն, հոս թերեւս դեր մը խաղացած ըլլայ նաեւ այն պարագան, որ այսօր Վանայ բնակչութիւնը՝ հաւանօրէն ազդուած Խորենացւոյ աւանդութենէն, որ Վան Շամիրամի երկրորդ մայրաքաղաքը կ՛անուանէ, իր քաղաքը Շամիրամի իրական մայրաքաղաքը կը ճանչնայ եւ ոչ թէ Հայոց: Ասոր հակառակ գրական աւանդութենէ խոտորում է Արամի բերանը դրած այն խօսքը թէ Շամիրամ մեծ

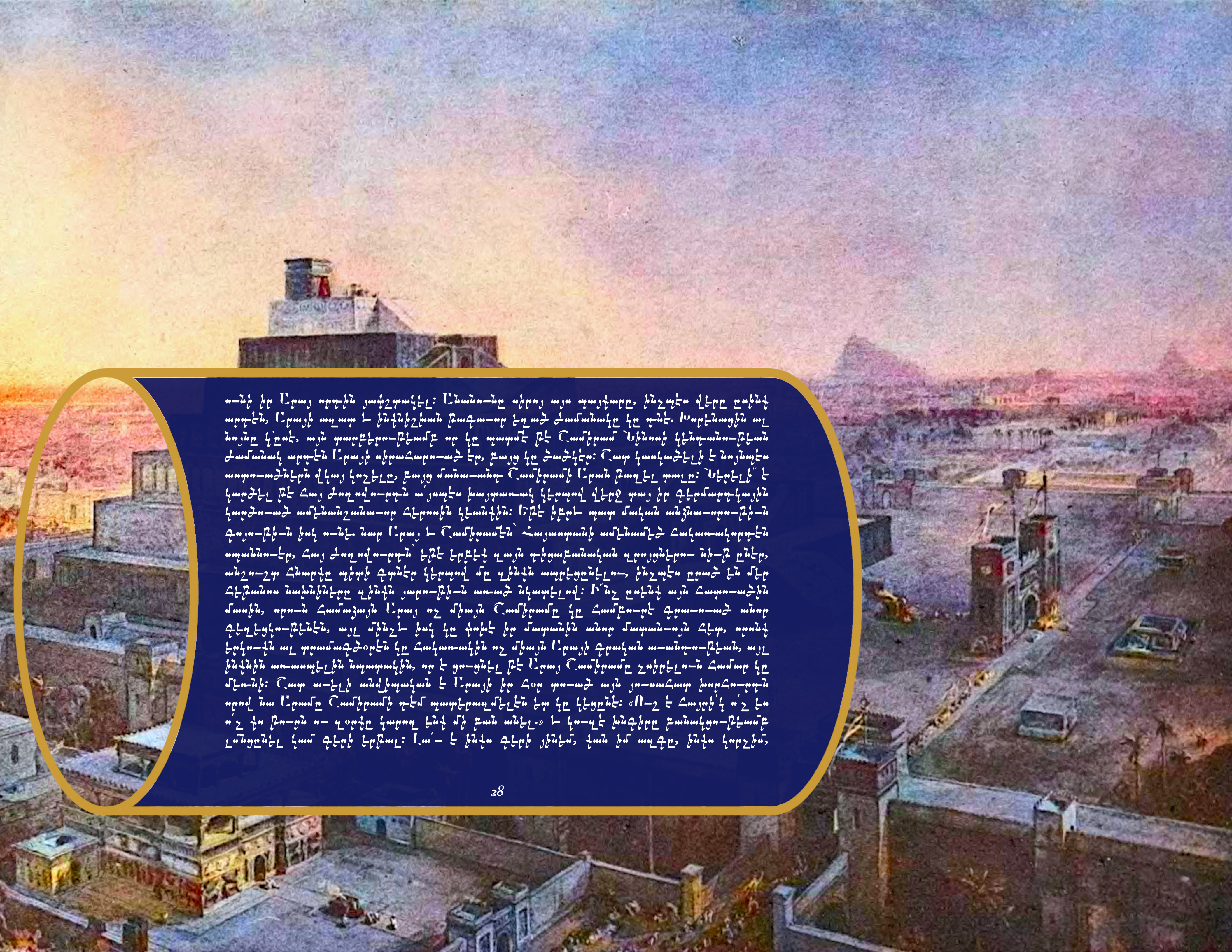

ունի իր Արայ որդին յափշտակել: Անանունը սիրոյ այս պայքարը, ինչպէս վերը ըսինք արդէն, Արայի ազատ և ինքնիշխան թագաւոր եղած ժամանակը կը դնէ. Խորենացին ալ նոյնը կ՚ըսէ, այն տարբերութեամբ որ կը պատմէ թէ Շամիրամ՝ Նինոսի կենդանութեան ժամանակ արդէն Արայի սիրահարուած էր, բայց կը ծածկէր: Շատ կասկածելի է նոյնպէս աստուածներն վկայ կոչելը, բայց մանաւանդ Շամիրամի Արան թաղել տալը: Ներելի՞ է կարծել թէ հայ ժողովուրդն այսպէս խայտառակ կերպով վերջ տայ իր գերմարդկային կարծուած ամենանշանաւոր հերոսին կեանքին: Եթէ իբրև պատ մական անձնաւորութիւն գոյութիւն իսկ ունէ. նար Արայ և Շամիրամէն՝ Հայաստանի ամենամեծ հակառակորդէն սպաննուէր, հայ ժողովուրդն՝ եթէ երբէք զայն դիցաբանական զրոյցներու նիւթ ըներ, անշուշտ հնարէը պիտի գտնէր կերպով մը զինքն ապրեցընելու, ինչպէս ըրած են մեր հեթանոս նախնիները զինքն յարութիւն առած նկարելով: Ի՞նչ ըսենք այն հատուածին մասին, որուն համաձայն Արայ ոչ միայն Շամիրամը կը համբուրէ գրաւուած անոր գեղեցկութենէն, այլ մինչև իսկ կը փոխէ իր մատանին անոր մատանւոյն հետ, որոնք երկուքն ալ տրամագծօրէն կը հակառակին ոչ միայն Արայի գրական աւանդութեան, այլ ինքնին առասպելին նպատակին, որ է ցուցնել թէ Արայ Շամիրամը չսիրելուն համար կը մեռնի: Շատ աւելի անվիպական է Արայի իր հօր տուած այն յուսահատ խորհուրդն որով նա Արամը Շամիրամի դէմ պատերազմելէն ետ կը կեցընէ: «Ուշ է հայրի՛կ ո՛չ ես ո՛չ քո թուրն ու զօրքը կարող ենք մի բան անել.» և կուզէ խնգիրը բանակցութեամբ լմնցընել կամ գերի երթալ: Լա՛ւ է ինքս գերի լինեմ, քան իմ ազգը, ինքս կորչիմ,

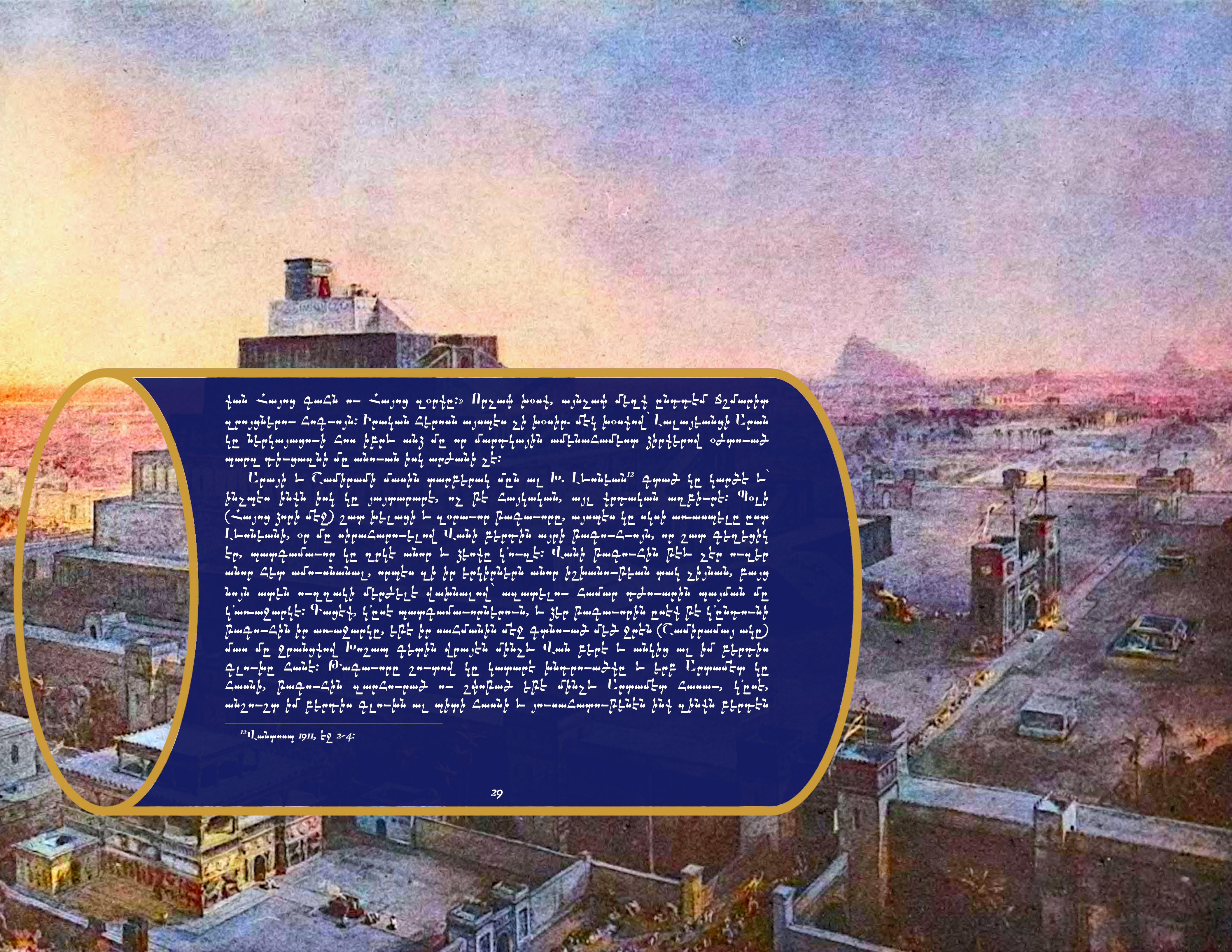

քան Հայոց գահն ու Հայոց զօրքը:» Որչափ խօսք, այնչափ մեղք ընդդէմ ճշմարիտ զրոյցներու հոգւոյն: Իրական հերոսն այսպէս չի խօսիր. մէկ խօսքով՝ Լալայեանցի Արան կը ներկայացուի հոս իբրեւ անձ մը որ մարդկային ամենահամեստ ձիրքերով օժտուած պարզ դիւցազնի մը անուան իսկ արժանի չէ:

Արայի եւ Շամիրամի մասին պարբերակ մըն ալ Խ. Լեւոնեան[12] գրած կը կարծէ եւ՝ ինչպէս ինքն իսկ կը յայտարարէ, ոչ թէ հայկական, այլ քրդական աղբիւրէ: Պօլի (Հայոց ձորի մէջ) շատ խելացի եւ զօրաւոր թագաւորը, այսպէս կը սկսի առասպելը ըստ Լեւոնեանի, օր մը սիրահարուելով Վանի բերդին այրի թագուհւոյն, որ շատ գեղեցիկ էր, պատգամաւոր կը ղրկէ անոր եւ ձեռքը կ՚ուզէ: Վանի թագուհին թէեւ չէր ուզեր անոր հետ ամուսնանալ, որպէս զի իր երկիրներն անոր իշխանութեան տակ չիյնան, բայց նոյն ատեն ուղղակի մերժելէ վախնալով՝ ազատելու համար դժուարին պայման մը կ՚առաջարկէ: Գացէք, կ՚ըսէ պատգամաւորներուն, եւ ձեր թագաւորին ըսէք թէ կ՚ընդունի թագուհին իր առաջարկը, եթէ իր սահմանին մէջ գտնուած մեծ ջրէն (Շամիրամայ ակը) մաս մը ջրանցքով Խոշապ գետին վրայէն մինչեւ Վան բերէ եւ անկից ալ իմ բերդիս գլուխը հանէ: Թագաւորը շուտով կը կատարէ խնդրուածքը եւ երբ Արտամէտ կը հասնի, թագուհին զարհուրած ու շփոթած եթէ մինչեւ Արտամէտ հասաւ, կ՚ըսէ, անշուշտ իմ բերդիս գլուխն ալ պիտի հանէ եւ յուսահատութենէն ինք զինքն բերդէն

---

[12] Վանտոսպ 1911, էջ 2-4:

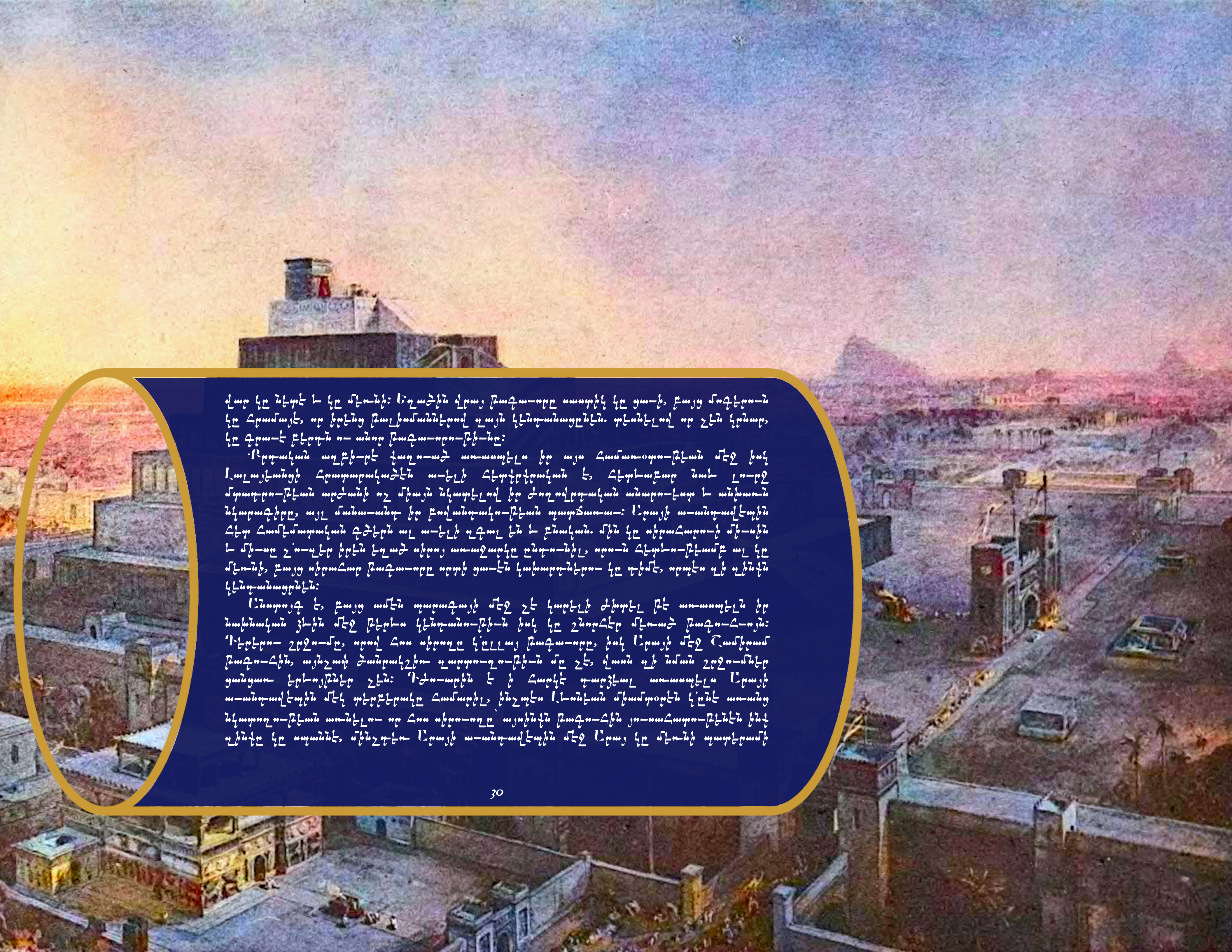

վար կը նետէ և կը մեռնի: Եղածին վրայ Թագաւորը սաստիկ կը ցաւի, բայց մոգերուն կը հրամայէ, որ իրենց թալիսմաններով զայն կենդանացընեն. տեսնելով որ չեն կրնար, կը գրաւէ բերդն ու անոր թագաւորութիւնը:

Քրդական աղբիւրէ քաղուած առասպելս իր այս համառօտութեան մէջ իսկ Լալայեանցի հրատարակածէն աւելի հետաքրքրական է, հետևաբար նաև լուրջ մտադրութեան արժանի ոչ միայն նկարելով իր ժողովրդական անարուեստ և անխառն նկարագիրը, այլ մանաւանդ իր բովանդակութեան պատճառաւ: Արայի աւանդավէպին հետ համեմատական գծերն ալ աւելի զգալի են և բնական. մին կը սիրահարուի միւսին և միւսը չ՚ուզեր իրեն եղած սիրոյ առաջարկը ընդունիլ, որուն հետևութեամբ ալ կը մեռնի, բայց սիրահար թագաւորը սրտի ցաւէն կախարդներու կը դիմէ, որպէս զի զինքն կենդանացընեն:

Ստոյգ է, բայց ամէն պարագայի մէջ չէ կարելի ժխտել թէ առասպելն իր նախնական ձևին մէջ թերևս կենդանութիւն իսկ կը շնորհէր մեռած թագուհւոյն: Դերերու շրջումը, որով հոս սիրողը կ՚ըլլայ թագաւորը, իսկ Արայի մէջ Շամիրամ թագուհին, այնչափ ծանրակշիռ տարբերութիւն մը չէ, վասն զի նման շրջումներ ցանցառ երևոյթներ չեն: Դժուարին է ի հարկէ դարձեալ առասպելս Արայի աւանդավէպին մէկ տարբերակը համարիլ, ինչպէս Լևոնեան միամտօրէն կ՚ընէ առանց նկատողութեան առնելու որ հոս սիրուողը՝ այսինքն թագուհին յուսահատութենէն ինք զինքը կը սպաննէ, մինչդեռ Արայի աւանդավէպին մէջ Արայ կը մեռնի պատերազմի

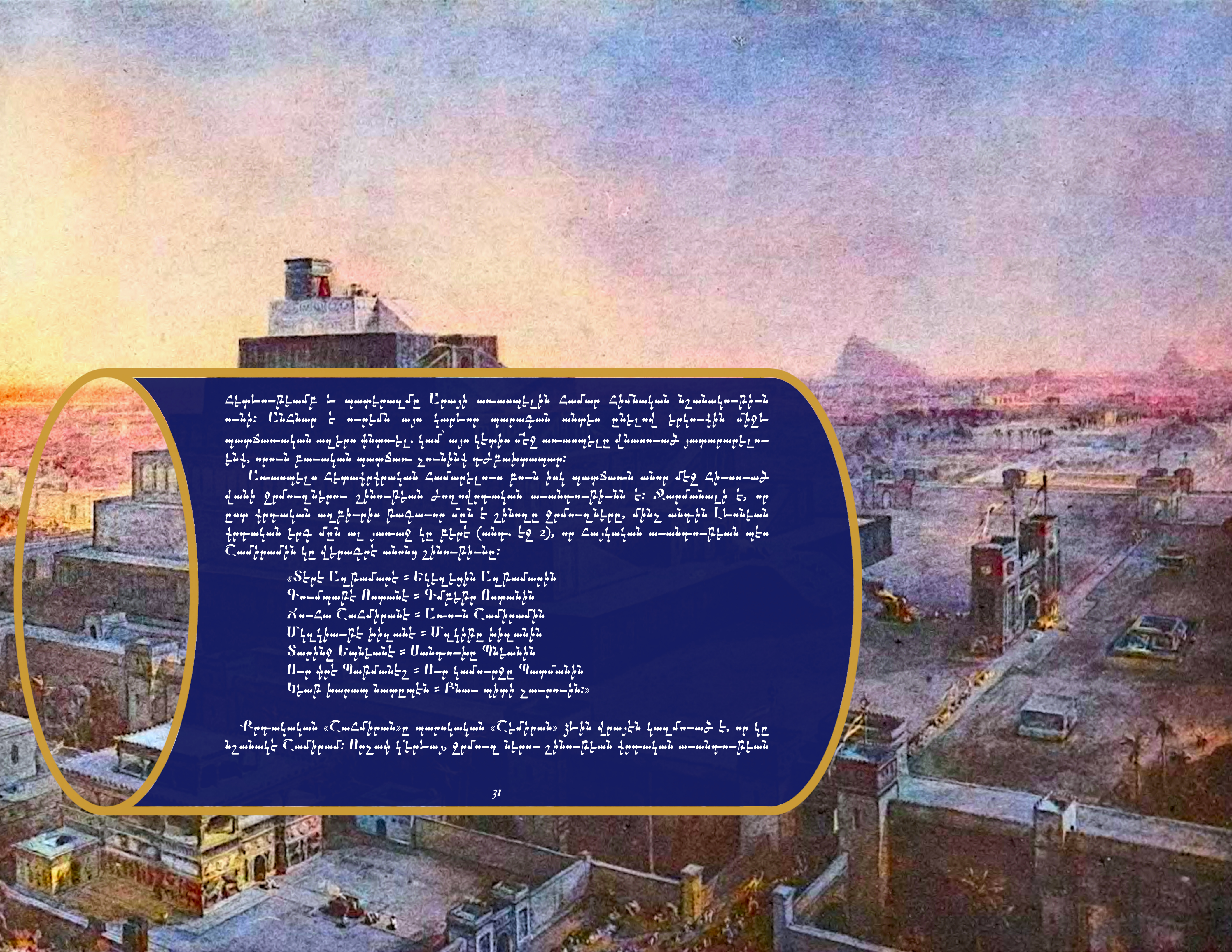

Հետեւութեամբ եւ պատերազմը Արայի առասպելին համար հիմնական նշանակութիւն ունի: Անհնար է ուրեմն այս կարեւոր պարագան անտես ընելով երկուքին միջեւ պատճառական աղերս փնտռել. կամ՝ այս կէտին մէջ առասպելը վնասուած յայտարարելու ենք, որուն բաւական պատճառ չունինք դժբախտաբար:

Առասպելս հետաքրքրական համարելուս բուն իսկ պատճառն անոր մէջ հիւսուած վանի ջրմուղներու շինութեան ժողովրդական աւանդութիւնն է: Զարմանալի է, որ ըստ քրդական աղբիւրիս թագաւոր մըն է շինողը ջրմուղները, մինչ անդին Լեւոնեան քրդական երգ մըն ալ յառաջ կը բերէ (անդ. էջ 2), որ հայկական աւանդութեան պէս Շամիրամին կը վերագրէ անոնց շինութիւնը:

«Տէրէ Աղթամարէ = Եկեղեցին Աղթամարին
Գումպաթէ Ոստանէ = Գմբեթը Ոստանին
Ջուհա Շահմիրանէ = Առուն Շամիրամին
Մկզկիաւթէ Խիզանէ = Մզկիթը Խիզանին
Տարինջ Եպնեանէ = Սանդուխը Պնեանին
Ուր փրէ Պաթմանէշ = Ուր կամուրջը Պատմանին
Կեաթ խարապ նատըպէն = Բնաւ պիտի չաւրուին:»

Քրդակական «Շահմիրան»ը պարսկական «Շէմիրան» ձեւին վրայէն կազմուած է, որ կը նշանակէ Շամիրամ: Որչափ կ՚երեւայ, ջրմուղ ներու շինութեան քրդական աւանդութեան

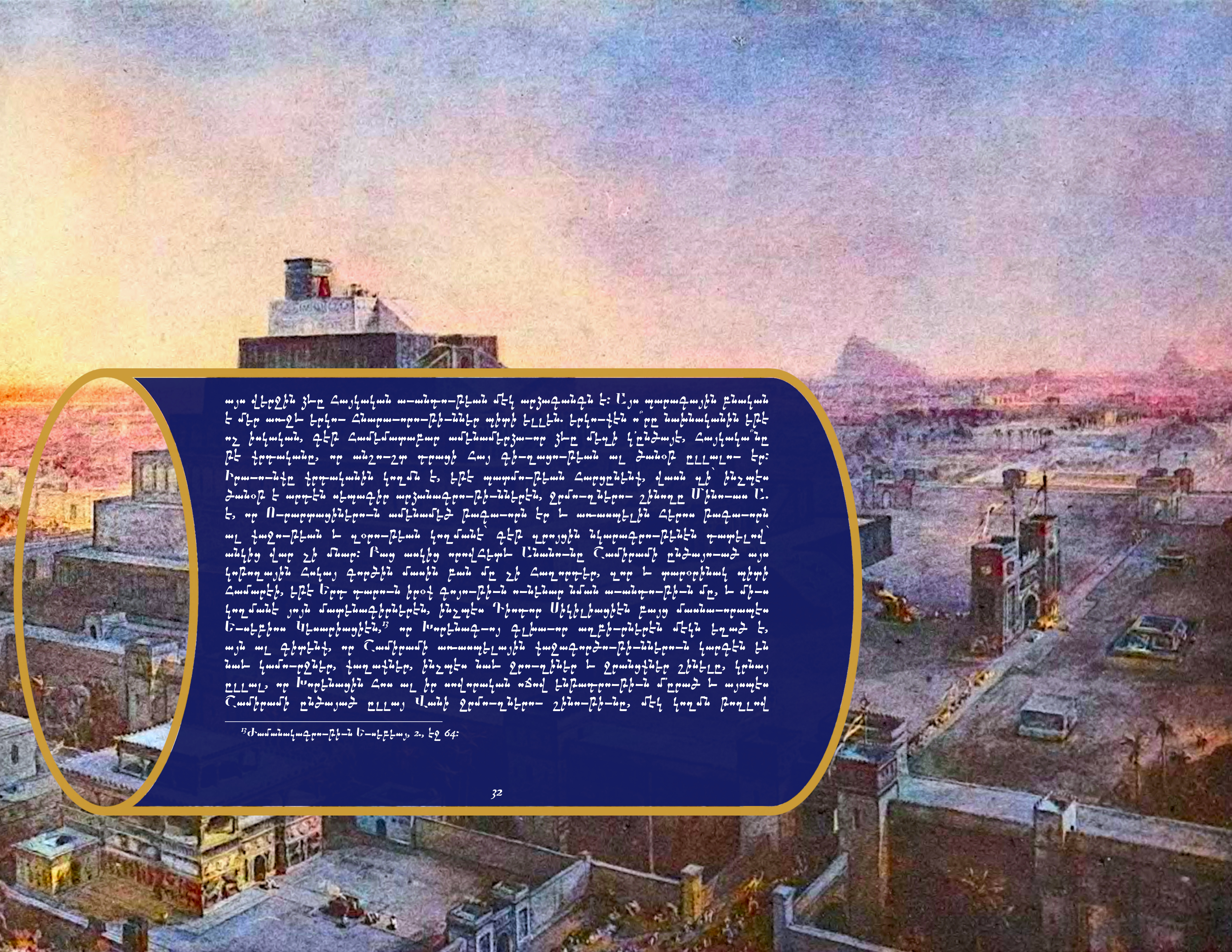

այս վերջին ձևը հայկական աւանդութեան մէջ արձագանգն է։ Այս պարագային բնական է մեր առջև երկու հնարաւորութիւններ պիտի ելլեն. Երկուքէն ո՞րը նախնականին, եթէ ոչ իսկական, գէթ համեմատաբար ամենամերձաւոր ձևը մեզի կ'ընծայէ, հայկակա՞նը թէ քրդականը, որ անշուշտ դրացի հայ գիւղացութեան ալ ծանօթ ըլլալու էր։ Իրաւունքը քրդականին կողմն է, եթէ պատմութեան հարցընենք, վասն զի՝ ինչպէս ծանօթ է արդէն սեպագիր արձանագրութիւններէն, ջրմուղներու շինողը Մենուաս Ա. է, որ Ուրարտացիներուն ամենամեծ թագաւորն էր և առասպելին հերոս թագաւորն ալ քաջութեան և զօրութեան կողմանէ՝ գէթ զրոյցին նկարագրութենէն դատելով՝ անկից վար չի մնար։ Բայց ասկից որովհետև Անանունը Շամիրամի ընծայուած այս կոթողային հսկայ գործին մասին բան մը չի հաղորդեր, զոր և տարօրինակ պիտի համարէի, եթէ Երդ դարուն իրօք գոյութիւն ունենար նման աւանդութիւն մը, և միւս կողմանէ յոյն մատենագիրներէն, ինչպէս Դիոդոր Սիկիլիացիէն բայց մասնաւորապէս Եւսեբիոս Կեսարիացիէն,[13] որ Խորենացւոյ գլխաւոր աղբիւրներէն մէկն եղած է, այն ալ գիտենք, որ Շամիրամի առասպելային քաջագործութիւններուն կարգէն են նաև կամուրջներ, քաղաքներ, ինչպէս նաև ջրուղիներ և ջրանցքներ շինելը, կրնայ ըլլալ, որ Խորենացին հոս ալ իր սովորական ոճով ենթադրութիւն մ'ըրած և այսպէս Շամիրամի ընծայած ըլլայ Վանի ջրմուղներու շինութիւնը, մէկ կողմ թողլով

---

[13] Ժամանակագրութիւն Եւսեբեայ, 2., էջ 64։

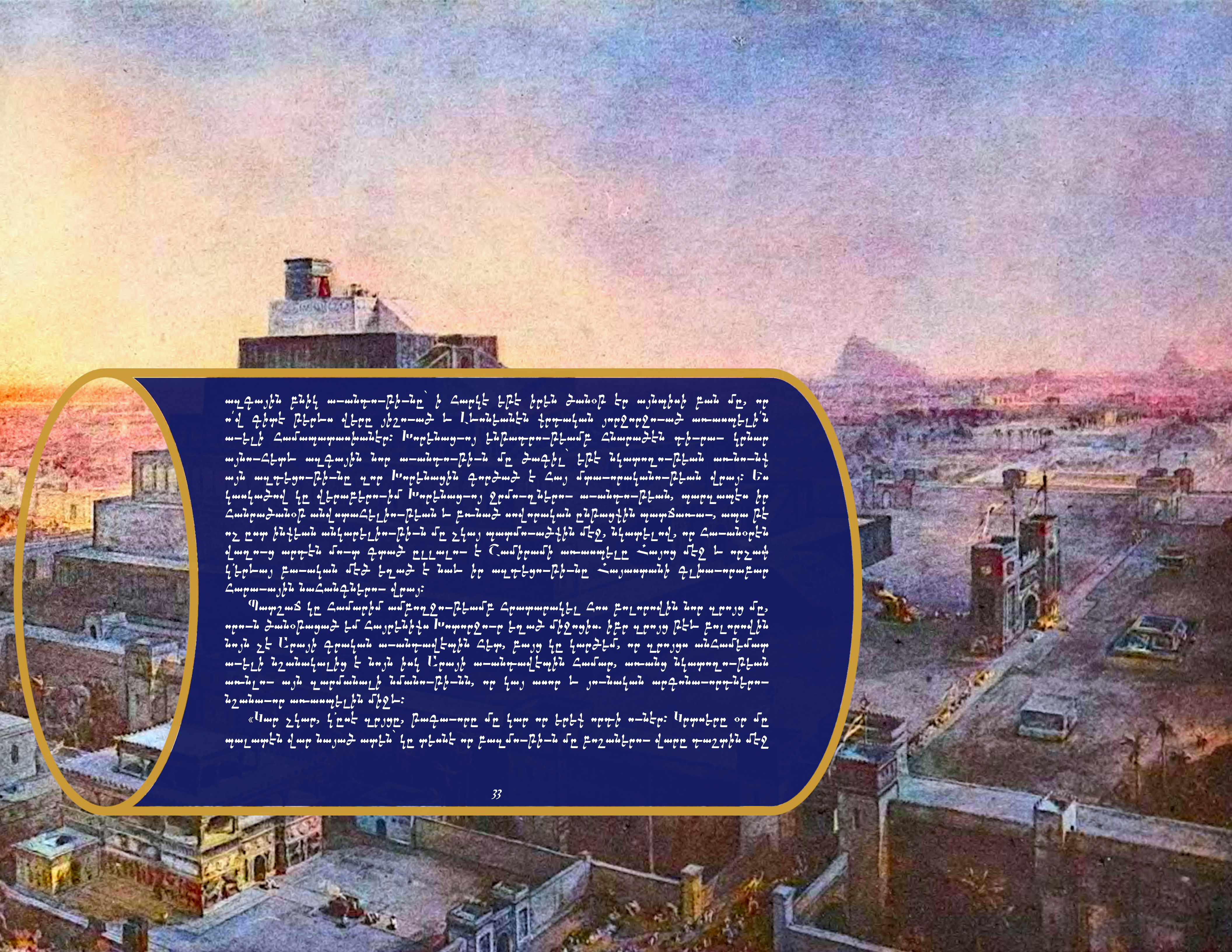

ազգային բնիկ աւանդութիւնը՝ ի հարկէ եթէ իրեն ծանօթ էր այնպիսի բան մը, որ ո՛չ գիրքէ թերեւս վերը յիշուած եւ Լեւոնեանէն քրդական յորջորջուած առասպելի՛ն աւելի համապատասխանէր: Խորենացւոյ ենթադրութեամբ հնարածէն դիւրաւ կրնար այնուհետեւ ազգային նոր աւանդութիւն մը ծագիլ՝ եթէ նկատողութեան առնունք այն ազդեցութիւնը զոր Խորենացին գործած է հայ մտաւորականութեան վրայ: Եւ կասկածով կը վերաբերուիմ Խորենացւոյ ջրմուղներու աւանդութեան, պարզապէս իր հանրածանօթ անվստահելիութեան եւ բռնած սովորական ընթացքին պատճառաւ, ապա թէ ոչ ըստ ինքեան անկարելիութիւն մը չկայ պատմուածքին մէջ, նկատելով, որ հաւանօրէն վաղուց արդէն մուտ գտած ըլլալու է Շամիրամի առասպելը Հայոց մէջ եւ որչափ կ'երեւայ բաւական մեծ եղած է նաեւ իր ազդեցութիւնը Հայաստանի գլխաւորաբար հարաւային նահանգներու վրայ:

Պատշաճ կը համարիմ ամբողջութեամբ հրատարակել հոս բոլորովին նոր զրոյց մը, որուն ծանօթացած եմ հայրենիքիս Խոտորջուր եղած միջոցիս. իբր զրոյց թէեւ բոլորովին նոյն չէ Արայի գրական աւանդավէպին հետ, բայց կը կարծեմ, որ զրոյցս անհամեմատ աւելի նշանակալից է նոյն իսկ Արայի աւանդավէպին համար, առանց նկատողութեան առնելու այն զարմանալի նմանութիւնն, որ կայ ասոր եւ յունական արգոնաւորդներու նշանաւոր առասպելին միջեւ:

«Կար չկար, կ'ըսէ զրոյցը, թագաւոր մը կար որ երեք որդի ունէր: Որդիները օր մը պալատէն վար նայած ատեն՝ կը տեսնէ որ բազմութիւն մը բոշաներու վարը դաշտին մէջ

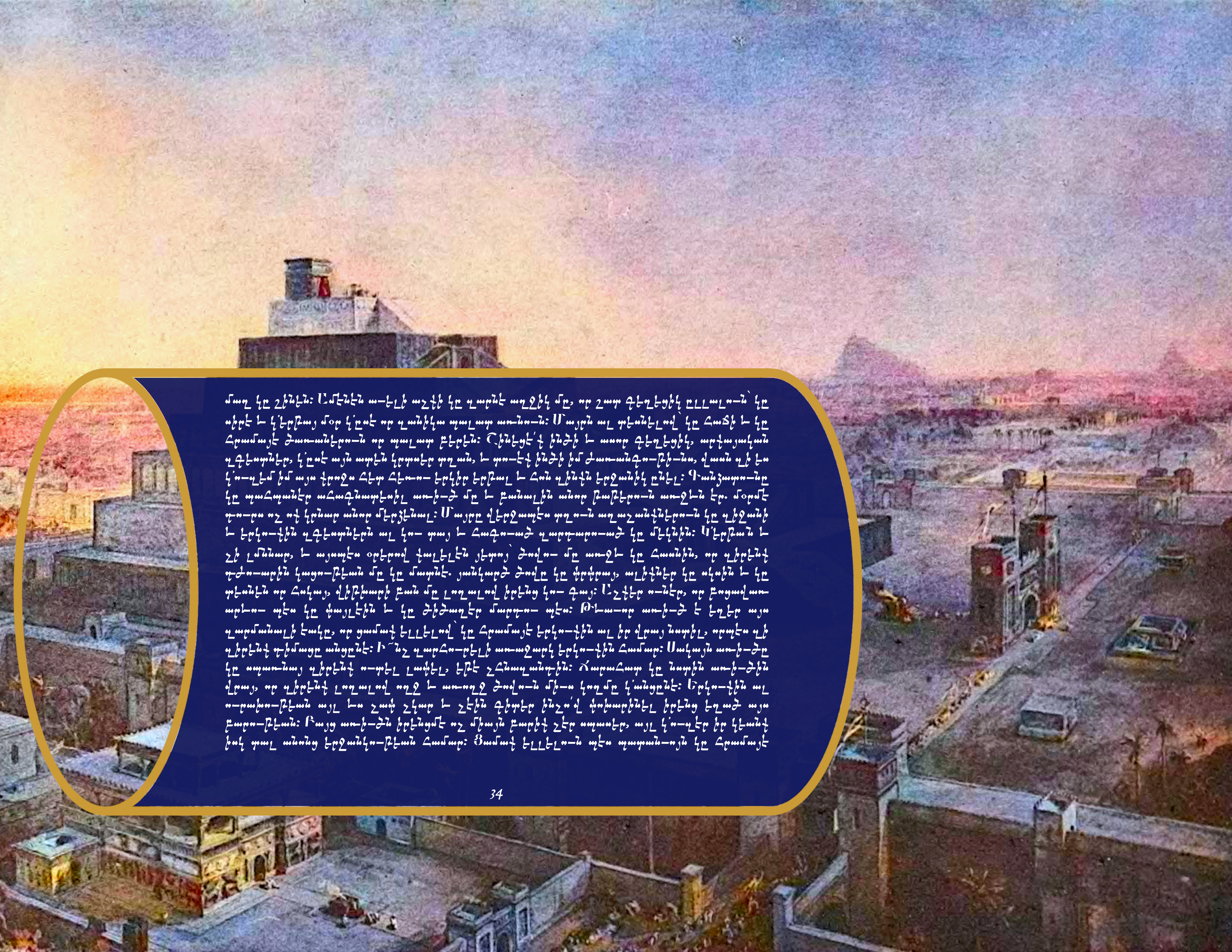

մաղ կը շինեն: Ամէնէն աւելի աչքի կը զարնէ աղջիկ մը, որ շատ գեղեցիկ ըլլալուն՝ կը սիրէ և կ՚երթայ մօր կ՚ըսէ որ զանիկա պալատ առնուն: Մայրն ալ տեսնելով՝ կը հաճի և կը հրամայէ ծառաներուն որ պալատ բերեն: Շինեցէ՛ք ինծի և ասոր գեղեցիկ, արքայական զգեստներ, կ՚ըսէ այն ատեն կրտսեր տղան, և տուէք ինծի իմ ժառանգութիւնս, վասն զի ես կ՚ուզեմ իմ այս քրոջս հետ հեռու երկիր երթալ և հոն զինքն երջանիկ ընել: Գանձատունը կը պահպանէր ահագնատեսիլ առիւծ մը և բանալին անոր թաթերուն առջևն էր. մօրմէ դուրս ոչ ոք կրնար անոր մերձենալ: Մայրը վերջապէս տղուն աղաչանքներուն կը զիջանի և երկուքին զգեստներն ալ կու տայ և հագուած զարդարուած կը մեկնին: Կ՚երթան և չի լմննար, և այսպէս օրերով քալելէն յետոյ՝ ծովու մը առջև կը հասնին, որ զիրենք դժուարին կացութեան մը կը մատնէ. յանկարծ ծովը կը փրփրայ, ալիքներ կը սկսին և կը տեսնեն որ հսկայ, վիթխարի բան մը լողալով իրենց կու գայ: Աչքեր ունէր, որ բոցավառ արևու պէս կը փայլէին և կը ծիծաղէր մարդու պէս: Թևաւոր առիւծ է եղեր այս զարմանալի էակը, որ ցամաք ելլելով՝ կը հրամայէ երկուքին ալ իր վրայ նստիլ, որպէս զի զիրենք դիմացը անցընէ: Ի՜նչ զարհուրելի առաջարկ երկուքին համար: Սակայն առիւծը կը սպառնայ զիրենք ուտել լափել, եթէ չհնազանդին: Ճարահատ կը նստին առիւծին վրայ, որ զիրենք լողալով ողջ և առողջ ծովուն միւս կողմը կ՚անցընէ: Երկուքին ալ ուրախութեան այլ ևս չափ չկար և չէին գիտեր ինչո՛վ փոխարինել իրենց եղած այս բարութեան: Բայց առիւծն իրենցմէ ոչ միայն բարիք չէր սպասեր, այլ կ՚ուզէր իր կեանք իսկ տալ անոնց երջանկութեան համար: Ցամաք ելլելուն պէս պատանւոյն կը հրամայէ

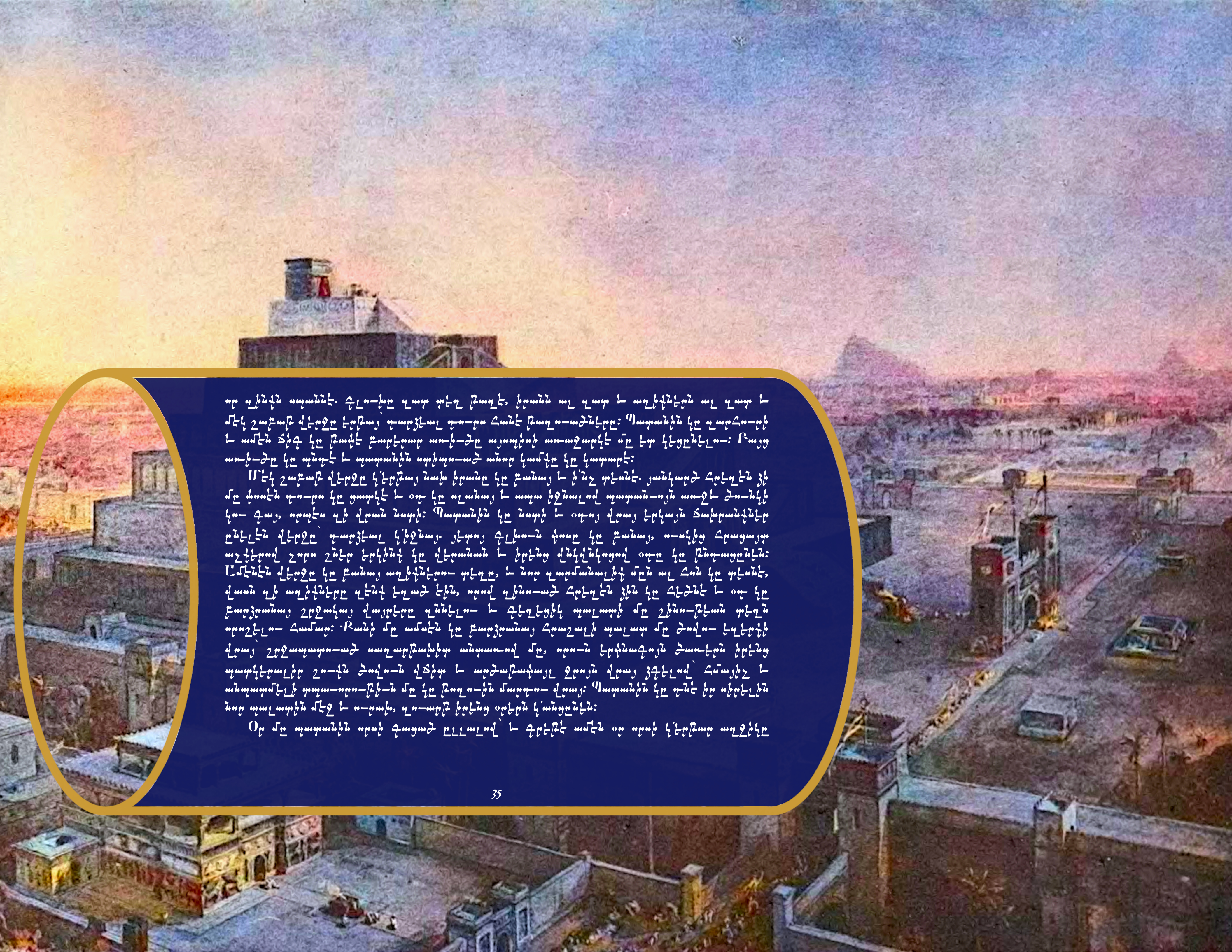

որ զինքն սպաննէ. Գլուխը զատ տեղ թաղէ, իրանն ալ զատ և աղիքներն ալ զատ և մէկ շաբաթ վերջը երթայ՝ դարձեալ դուրս հանէ թաղուածները: Պապանին կը զարհուրի և ամէն ճիգ կը թափէ բարերար առիւծը այսպիսի առաջարկէ մը ետ կեցընելու: Բայց առիւծը կը պնդէ և պապանին ստիպուած անոր կամքը կը կատարէ:

Մէկ շաբաթ վերջը կ՚երթայ նախ իրանը կը բանայ և ի՛նչ տեսնէ. յանկարծ հրեղէն ձի մը փոսէն դուրս կը ցատկէ և օդ կը սլանայ և ապա իջնալով պապանին առջև ծունկի կու գայ, որպէս զի վրան նստի: Պապանին կը նստի և օդոյ վրայ երկայն ճախրանքներ ընելէն վերջը՝ դարձեալ կ՚իջնայ. յետոյ գլխուն փոսը կը բանայ, ուսկից հրացայտ աչքերով չորս շներ երկինք կը վերանան և իրենց վնկվնկոցով օդը կը թնդացընեն: Ամէնէն վերջը կը բանայ աղիքներու տեղը, և նոր զարմանալիք մըն ալ հոն կը տեսնէ, վասն զի աղիքները զէնք եղած էին, որով զինուած հրեղէն ձին կը հեծնէ և օդ կը բարձրանայ շրջակայ վայրերը զննելու և գեղեցիկ պալատի մը շինութեան տեղն որոշելու համար: Բանի մը ամսէն կը բարձրանայ հրաշալի պալատ մը ծովու եզերքի վրայ՝ շրջապատուած սաղարթախիտ անտառով մը, որուն երփնագոյն ծառերն իրենց պատկերալիր շուքն ծովուն վճիտ և արծաթափայլ ջրոյն վրայ ձգելով՝ հմայիչ և անպատմելի տպաւորութիւն մը կը թողուին մարդու վրայ: Պապանին կը դնէ իր սիրելին նոր պալատին մէջ և ուրախ, զուարթ իրենց օրերն կ՚անցընեն:

Օր մը պապանին որսի գացած ըլլալով՝ և գրեթէ ամէն օր որսի կ՚երթար աղջիկը

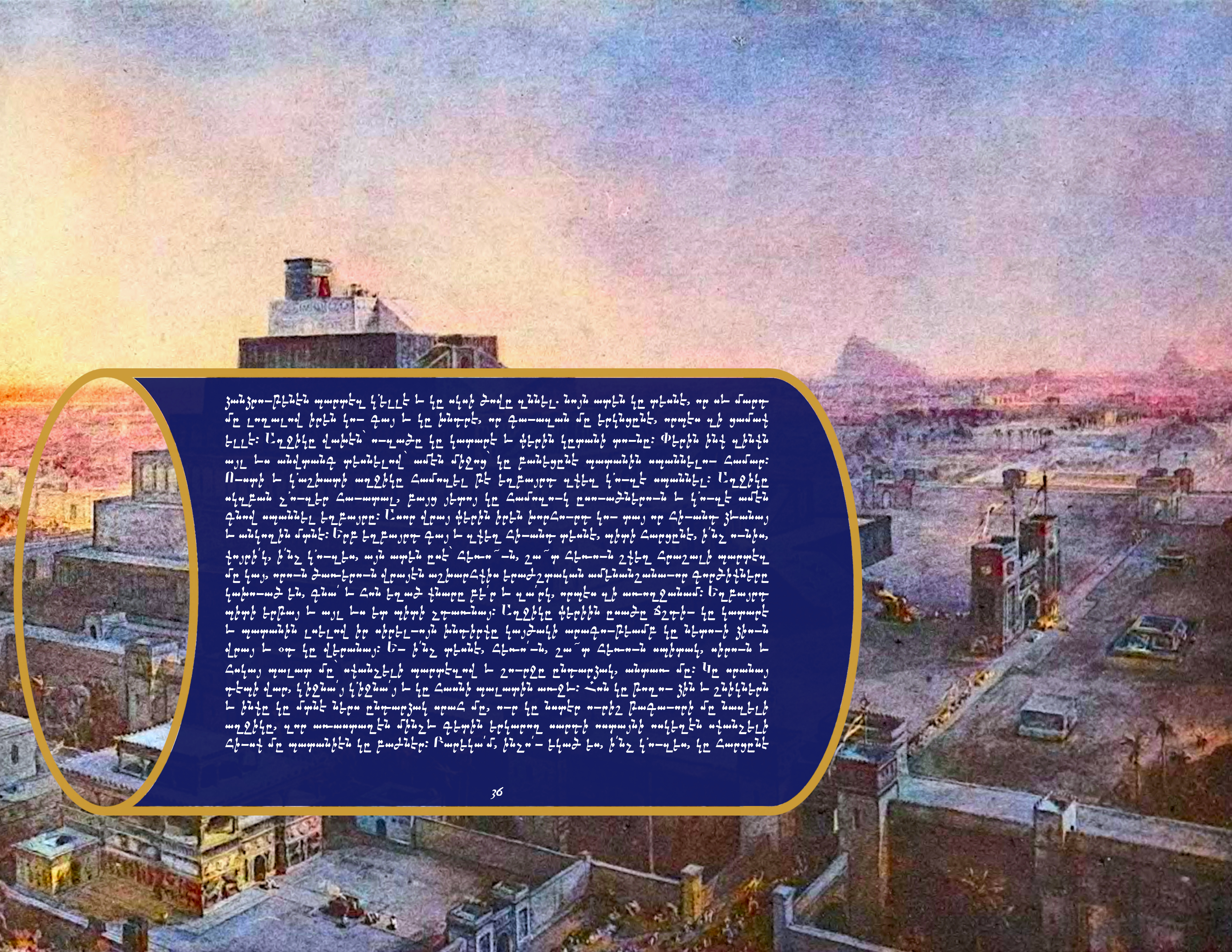

ձանձրութենէն պարտէզ կ'ելլէ և կը սկսի ծովը զննել. Նոյն ատեն կը տեսնէ, որ սև մարդ մը լողալով իրեն կու գայ և կը խնդրէ, որ գաւազան մը երկնցընէ, որպէս զի ցամաք ելլէ: Աղջիկը վախէն՝ ուզածը կը կատարէ և փերին կը տանի տունը: Փերին ինք զինքն այլ ևս անվտանգ տեսնելով՝ ամէն միջոց՝ կը բանեցընէ պատանին սպաննելու համար: Ուստի և կ'աշխատի աղջիկը համոզել թէ եղբայրդ քեզ կ'ուզէ սպաննել: Աղջիկը սկզբան չ'ուզեր հաւատալ, բայց յետոյ կը համոզուի ըսուածներուն և կ'ուզէ ամէն գնով սպաննել եղբայրը: Ասոր վրայ փերին իրեն խորհուրդ կու տայ որ հիւանդ ձևանայ և անկողին մտնէ: Երբ եղբայրդ գայ և զինք հիւանդ տեսնէ, պիտի հարցնէ, ի՛նչ ունիս, քոյրի՛կ, ի՛նչ կ'ուզես, այն ատեն ըսէ՝ հեռո՜ւն, շա՜տ հեռուն շքեղ հրաշալի պարտէզ մը կայ, որուն ծառերուն վրայէն աշխարհքիս երաժշտական ամենանշանաւոր գործիքները կախուած են, գնա՛ և հոն եղած քնարը բե՛ր և զա՛րկ, որպէս զի առողջանամ: Եղբայրդ պիտի երթայ և այլ ևս ետ պիտի չդառնայ: Աղջիկը փերիին ըսածը ճշդիւ կը կատարէ և պատանին լսելով իր սիրելւոյն խնդիրքը կայծակի արագութեամբ կը նետուի ձիուն վրայ և օդ կը վերանայ: Եւ ի՛նչ տեսնէ, հեռո՛ւն, շա՜տ հեռուն սպիտակ, սիրուն և հսկայ պալատ մը՝ սքանչելի պարտէզով և շուրջը ընդարձակ, անտառ մը: Կը սրանայ դէպի վար, կ'իջնա՛յ, կ'իջնա՛յ և կը հասնի պալատին առջև: Հոն կը թողու ձին և շնիկներն և ինքը կը մտնէ ներս ընդարձակ սրահ մը, ուր կը նստէր ուրիշ թագաւորի մը նազելի աղջիկը, զոր առաստաղէն մինչև գետին երկարող սարդի ոստայնի ոսկեղէն սքանչելի հիւսք մը պատանիէն կը բաժնէր: Բարեկա՛մ, ինչո՛ւ եկած ես, ի՛նչ կ'ուզես, կը հարցնէ

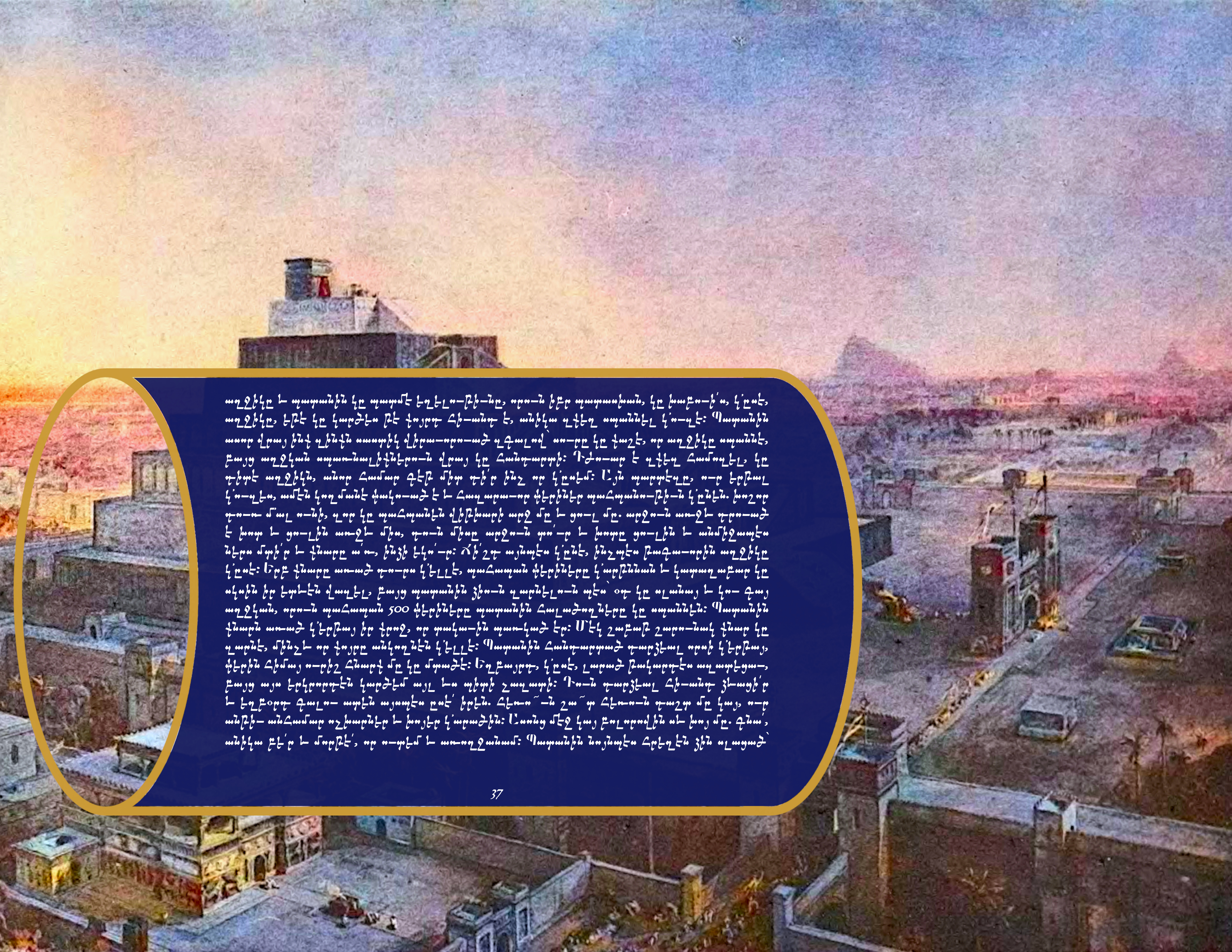

աղջիկը և պատանին կը պատմէ եղելութիւնը, որուն իբր պատասխան, կը խաբուի՛ս, կ՚ըսէ, աղջիկը, եթէ կը կարծես թէ քոյրդ հիւանդ է, անիկա՝ զքեզ սպաննել կ՚ուզէ: Պատանին ասոր վրայ ինք զինքն սաստիկ վիրաւորուած զգալով՝ սուրը կը քաշէ, որ աղջիկը սպաննէ, բայց աղջկան սպառնալիքներուն վրայ կը հանդարտի: Դժուար է զքեզ համոզել, կը դիտէ աղջիկն, անոր համար գէթ միտ դի՛ր ինչ որ կ՚ըսեմ: Այն պարտէզը, ուր երթալ կ՚ուզես, ամէն կողմանէ փակուած է և հազարաւոր փերիներ պահպանութիւն կ՚ընեն. Խոշոր դուռ մալ ունի, զոր կը պահպանեն վիթխարի արջ մը և ցուլ մը. արջուն առջև դրուած է խոտ և ցուլին առջև միս, դուն միսը արջուն տո՛ւր և խոտը ցուլին և անմիջապէս ներս մտի՛ր և քնարը ա՛ռ, ինծի եկո՛ւր: Ճի՛շդ այնպէս կ՚ընէ, ինչպէս թագաւորին աղջիկը կ՚ըսէ: Երբ քնարը առած դուրս կ՚ելլէ, պահապան փերիները կ՚արթննան և կատաղաբար կը սկսին իր ետևէն վազել, բայց պատանին ձիուն զարնելուն պէս՝ օդ կը սլանայ և կու գայ աղջկան, որուն պահապան 500 փերիները պատանին հալածողները կը սպաննեն: Պատանին քնարն առած կ՚երթայ իր քրոջ, որ տակաւին պառկած էր: Մէկ շաբաթ շարունակ քնար կը զարնէ, մինչև որ քոյրը անկողնէն կ՚ելլէ: Պատանին հանդարտած դարձեալ որսի կ՚երթայ, փերին հիմայ ուրիշ հնարք մը կը մտածէ: Եղբայրդ, կ՚ըսէ, լարած թակարդէս ազատեցաւ, բայց այս երկրորդէն կարծեմ այլ ևս պիտի չազատի: Դուն դարձեալ հիւանդ ձևացի՛ր և եղբօրդ գալու ատեն այսպէս ըսէ՛ իրեն. հեռո՜ւն շա՜տ հեռուն դաշտ մը կայ, ուր անթիւ անհամար ոչխարներ և խոյեր կ՚արածին: Անոնց մէջ կայ բոլորովին սև խոյ մը. գնա՛, անիկա բե՛ր և մորթէ՛, որ ուտեմ և առողջանամ: Պատանին նոյնպէս հրեղէն ձին սլացած՝

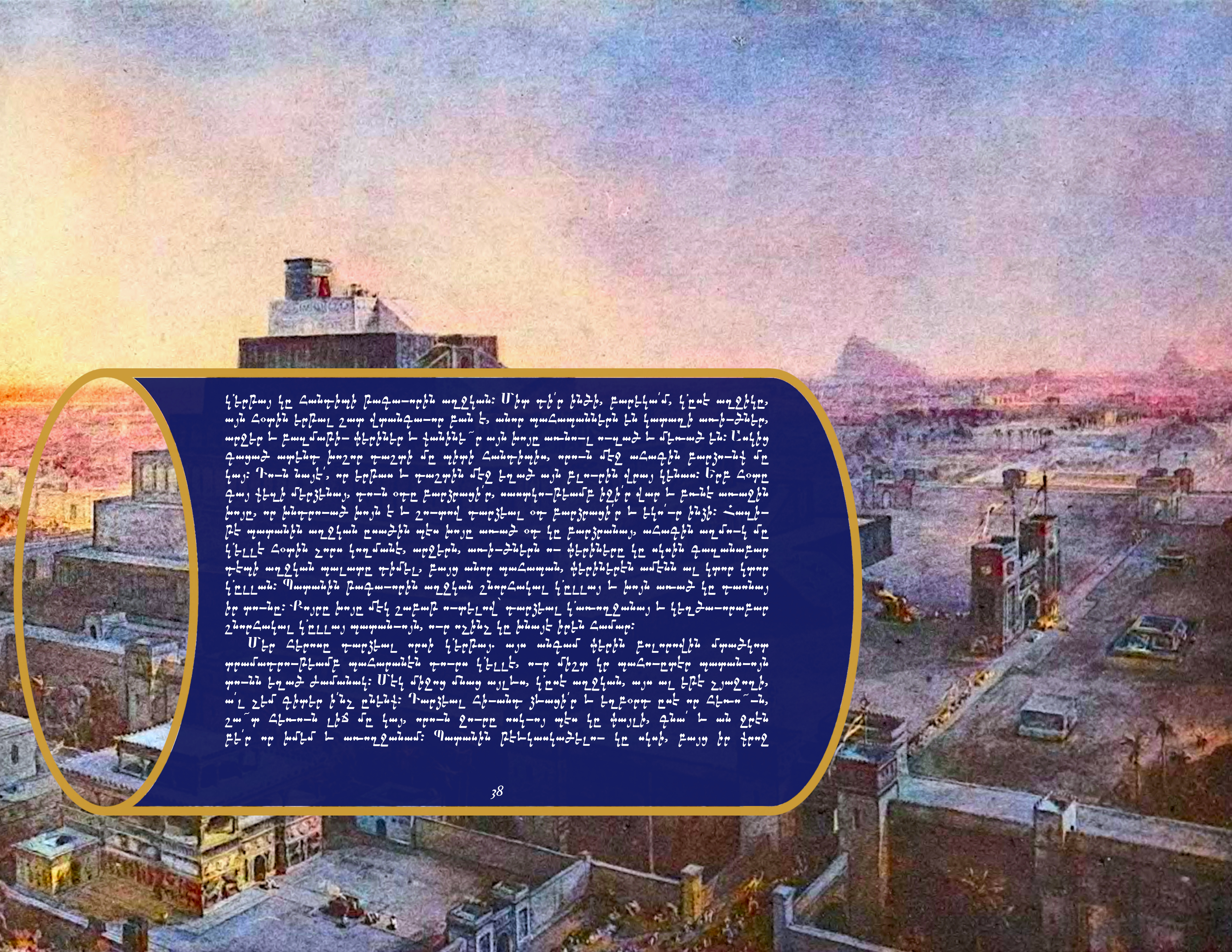

կ'երթայ կը հանդիպի Թագաւորին աղջկան: Միտ դի՛ր ինծի, բարեկա՛մ, կ'ըսէ աղջիկը, այն հօտին երթալ շատ վտանգաւոր բան է, անոր պահապաններն են կատաղի առիւծներ, արջեր և բազմաթիւ փերիներ և քանինե՜ր այն խոյը առնուլ ուզած և մեռած են: Ասկից գացած ատենդ խոշոր դաշտի մը պիտի հանդիպիս, որուն մէջ ահագին բարձունք մը կայ: Դուն նայէ՛, որ երթաս և դաշտին մէջ եղած այն բլուրին վրայ կենաս: Երբ հօտը գայ քեզի մերձենայ, դուն օդը բարձրացի՛ր, սաստկութեամբ իջի՛ր վար և բռնէ առաջին խոյը, որ խնդրուած խոյն է և շուտով դարձեալ օդ բարձրացի՛ր և եկո՛ւր ինձի: Հազիւ թէ պատանին աղջկան ըսածին պէս խոյը առած օդ կը բարձրանայ, ահագին աղմուկ մը կ'ելլէ հօտին չորս կողմանէ, արջերն, առիւծներն ու փերիները կը սկսին գազանաբար դէպի աղջկան պալատը դիմել, բայց անոր պահապան, փերիներէն ամէնն ալ կտոր կտոր կ'ըլլան: Պատանին Թագաւորին աղջկան շնորհակալ կ'ըլլայ և խոյն առած կը դառնայ իր տունը: Քոյրը խոյը մէկ շաբաթ ուտելով՝ դարձեալ կ'առողջանայ և կեղծաւորաբար շնորհակալ կ'ըլլայ պատանւոյն, ուր ոչինչ կը խնայէ իրեն համար:

Մեր հերոսը դարձեալ որսի կ'երթայ. այս անգամ փերին բոլորովին մտածկոտ տրամադրութեամբ պահարանէն դուրս կ'ելլէ, ուր միշտ կը պահուըտէր պատանւոյն տունն եղած ժամանակ: Մէկ միջոց մնաց այլևս, կ'ըսէ աղջկան, այս ալ եթէ չյաջողի, ա՛լ չեմ գիտեր ի՛նչ ընենք: Դարձեալ հիւանդ ձևացի՛ր և եղբօրդ ըսէ որ հեռո՜ւն, շա՜տ հեռուն լիճ մը կայ, որուն ջուրը ոսկւոյ պէս կը փայլի, գնա՛ և ան ջրէն բե՛ր որ խմեմ և առողջանամ: Պատանին թէևկասկածելու կը սկսի, բայց իր քրոջ

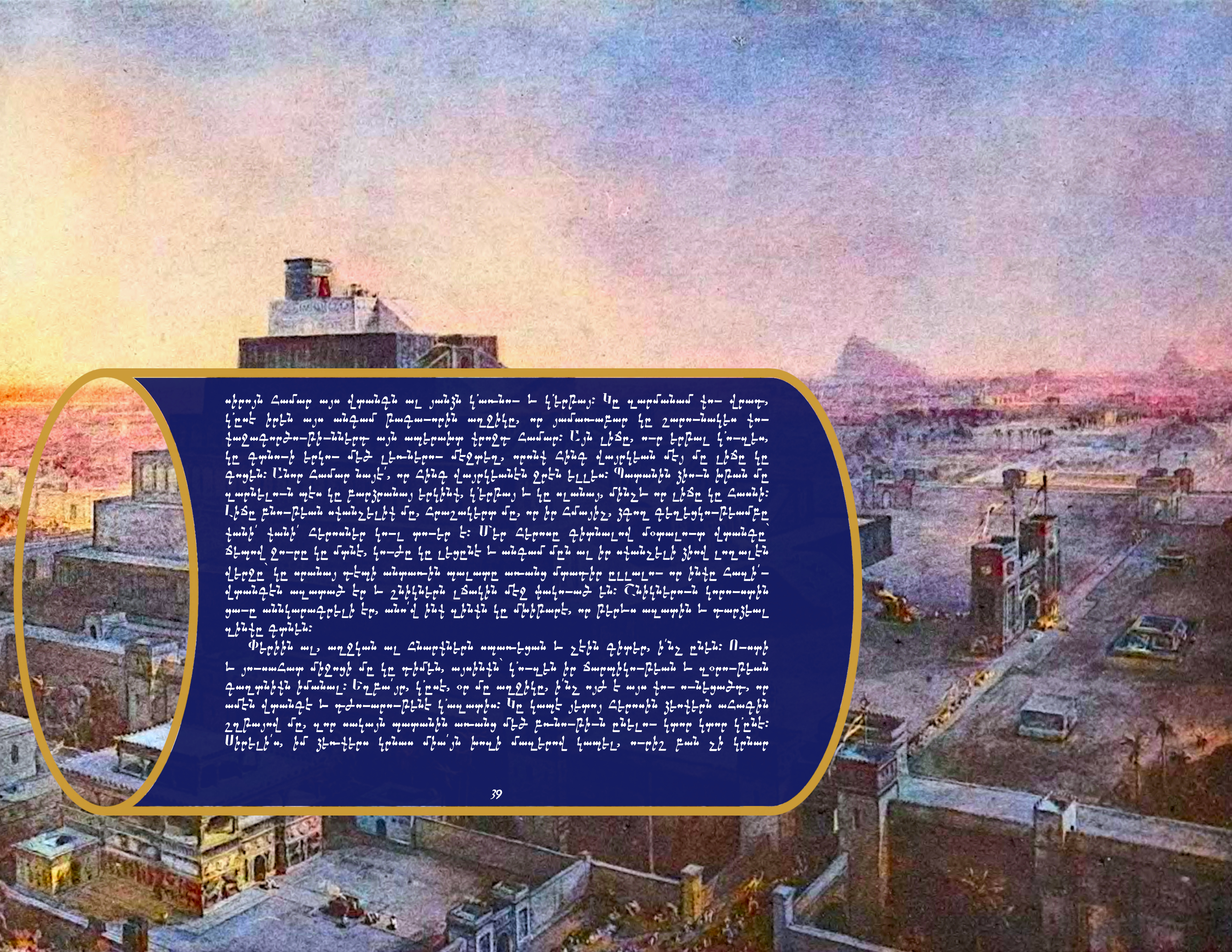

սիրոյն համար այս վտանգն ալ յանձն կ'առնու եւ կ'երթայ: Կը զարմանամ քու վրադ, կ'ըսէ իրեն այս անգամ թագաւորին աղջիկը, որ յամառաբար կը շարունակես քու քաջագործութիւններդ այն ապերախտ քրոջդ համար: Այն լիճը, ուր երթալ կ'ուզես, կը գտնուի երկու մեծ լեռներու մէջտեղ, որոնք հինգ վայրկեան մէյ մը լիճը կը գոցեն: Անոր համար նայէ՛, որ հինգ վայրկեանէն ջրէն ելլես: Պապանին ձիուն խթան մը զարնելուն պէս կը բարձրանայ երկինք, կ'երթայ եւ կը սլանայ, մինչեւ որ լիճը կը հասնի: Լիճը բնութեան սքանչելիք մը, հրաշակերտ մը, որ իր հմայիչ, ձգող գեղեցկութեամբը՝ քանի՛ քանի՛ հերոսներ կուլ տուեր է: Մեր հերոսը գիտնալով մօտալուտ վտանգը՝ ճեպով ջուրը կը մտնէ, կուժը կը լեցնէ եւ անգամ մըն ալ իր սքանչելի ձիով լողալէն վերջը՝ կը սրանայ դէպի անտառին պալատը առանց մտադիր ըլլալու որ ինքը հազի՛ւ վտանգէն ազատած էր եւ շնիկներն լծակին մէջ փակուած են: Շնիկներուն կորուստին ցաւը աննկարագրելի էր, անո՛վ ինք զինքն կը մխիթարէ, որ թերեւս ազատին եւ դարձեալ զինքը գտնեն:

Փերիին ալ, աղջկան ալ հնարքներն սպառեցան եւ չէին գիտեր, ի՛նչ ընեն: Ուստի եւ յուսահատ միջոցի մը կը դիմեն, այսինքն՝ կ'ուզեն իր ճարպիկութեան եւ զօրութեան գաղտնիքն իմանալ: Եղբա՛յր, կ'ըսէ, օր մը աղջիկը, ի՛նչ ոյժ է այս քու ունեցածդ, որ ամէն վտանգէ եւ դժուարութենէ կ'ազատիս: Կը կապէ յետոյ հերոսին ձեռքերն ահագին շղթայով մը, զոր սակայն պատանին առանց մեծ բռնութիւն ընելու կտոր կտոր կ'ընէ: Սիրելի՛ս, իմ ձեռքերս կրնաս միա՛յն խոզի մազերով կապել, ուրիշ բան չի կրնար

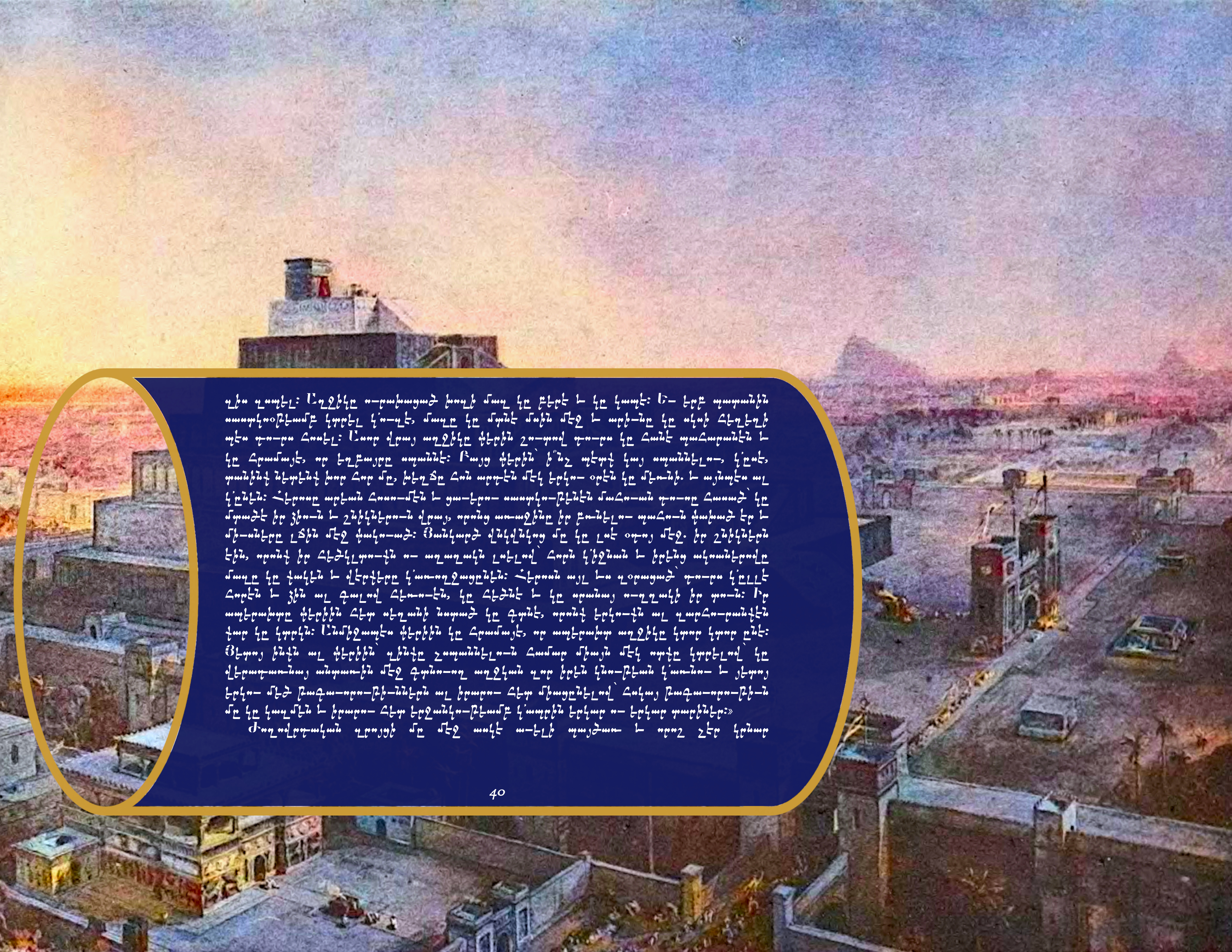

զիս զսպել։ Աղջիկը ուրախացած խոզի մազ կը բերէ եւ կը կապէ։ Եւ երբ պատանին սաստկոօթեամբ կտրել կ՚ուզէ, մազը կը մտնէ մսին մէջ եւ արիւնը կը սկսի հեղեղի պէս դուրս հոսել։ Ասոր վրայ աղջիկը փերին շուտով դուրս կը հանէ պահարանէն եւ կը հրամայէ, որ եղբայրը սպաննէ։ Բայց փերին՝ ի՞նչ պէտք կայ սպաննելու, կ՚ըսէ, տանինք նետենք խոր հոր մը, խեղճը հոն արդէն մէկ երկու օրէն կը մեռնի․ եւ այնպէս ալ կ՚ընեն։ Հերոսը արեան հոսումէն եւ ցաւերու սաստկութենէն մահուան դուռը հասած՝ կը մտածէ իր ձիուն եւ շնիկներուն վրայ, որոնց առաջինը իր բռնելու պահուն փախած էր եւ միւսները լճին մէջ փակուած։ Յանկարծ վնկվնկոց մը կը լսէ օդոյ մէջ․ իր շնիկներն էին, որոնք իր հեծկլտուքին ու աղաղակին լսելով՝ հորն կ՚իջնան եւ իրենց ակռաներովը մազը կը քակեն եւ վէրքերը կ՚առողջացընեն։ Հերոսն այլ եւս զօրացած՝ դուրս կ՚ելլէ հորէն եւ ձին ալ գտնելով հեռուէն, կը հեծնէ եւ կը սրանայ ուղղակի իր տուն։ Իր ապերախտը փերիին հետ սեղանի նստած կը գտնէ, որոնք երկուքն ալ զարհուրանքէն քար կը կտրին։ Անմիջապէս փերիին կը հրամայէ, որ ապերախտ աղջիկը կտոր կտոր ընէ։ Յետոյ ինքն ալ փերիին՝ զինքը չսպաննելուն համար միայն մէկ ոտքը կտրելով՝ կը վերադառնայ անտառին մէջ գտնուող աղջկան զոր իրեն կնութեան կ՚առնու եւ յետոյ երկու մեծ թագաւորութիւններն ալ իրարու հետ միացընելով՝ հսկայ թագաւորութիւն մը կը կազմեն եւ իրարու հետ երջանկութեամբ կ՚ապրին երկար ու երկար տարիներ։»

Ժողովրդական զրոյցի մը մէջ ասկէ աւելի պայծառ եւ որոշ չէր կրնար

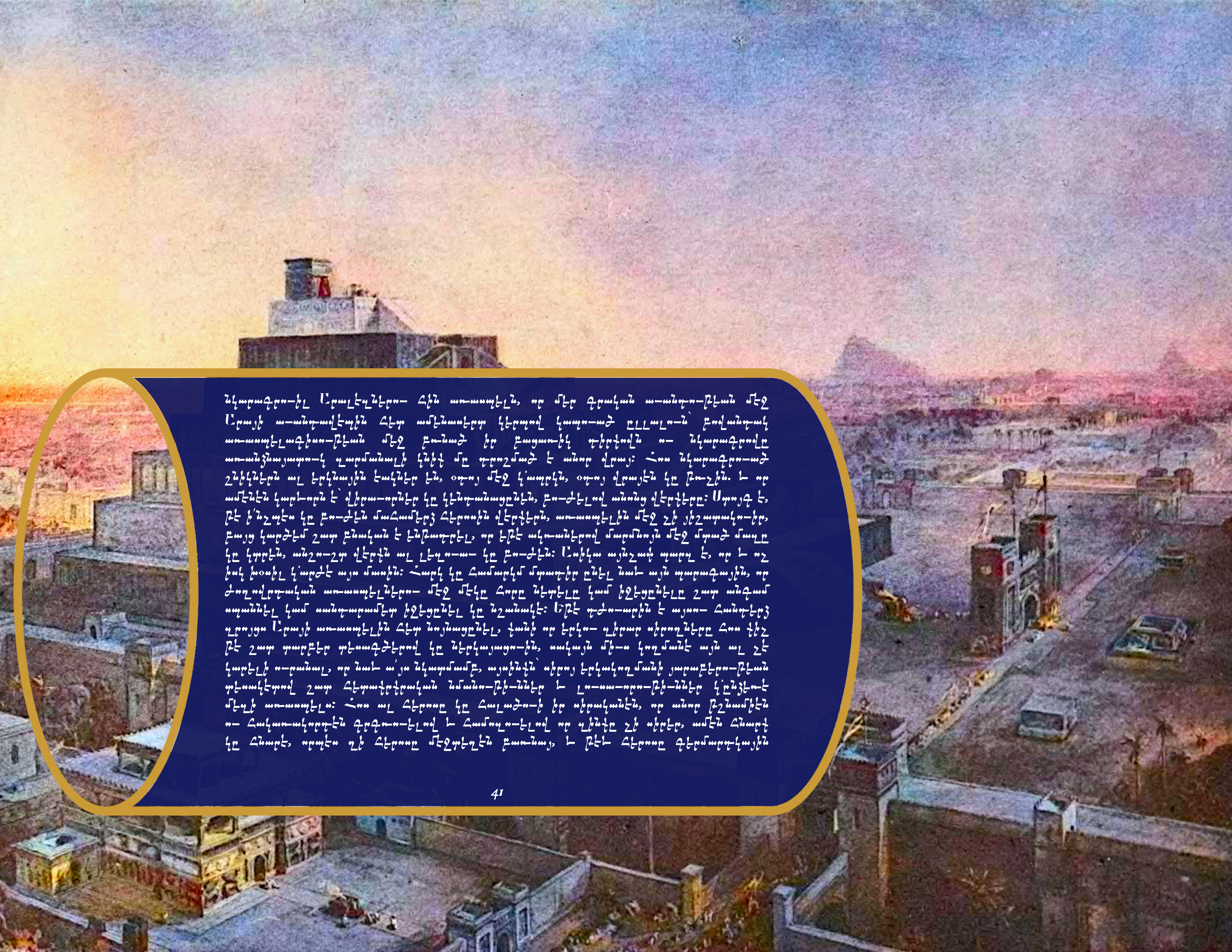

նկարագրուիլ Արալեզներու հին առասպելն, որ մեր գրական աւանդութեան մէջ Արայի աւանդավէպին հետ ամենասերտ կերպով կապուած ըլլալուն՝ բովանդակ առասպելագիտութեան մէջ բռնած էր բացառիկ դիրքովն ու նկարագրովը առանձնայատուկ զարմանալի կնիք մը դրոշմած է անոր վրայ: Հոս նկարագրուած շնիկներն ալ երկնային էակներ են, օդոյ մէջ կ՚ապրին, օդոյ վրայէն կը թռչին. և որ ամենէն կարևորն է՝ վիրաւորները կը կենդանացընեն, բուժելով անոնց վէրքերը: Ստոյգ է, թէ ի՛նչպէս կը բուժեն մահամերձ հերոսին վէրքերն, առասպելին մէջ չի յիշատակուիր, բայց կարծեմ շատ բնական է ենթադրել, որ եթէ ակռաներով մարմնոյն մէջ մտած մազը կը կտրեն, անշուշտ վէրքն ալ լեզուաւ կը բուժեն: Ասիկա այնչափ պարզ է, որ և ոչ իսկ խօսիլ կ՚արժէ այս մասին: Հարկ կը համարիմ մտադիր ընել նաև այն պարագային, որ ժողովրդական առասպելներու մէջ մէկը հորը նետելը կամ իջեցընելը շատ անգամ սպաննել կամ սանդարամետ իջեցընել կը նշանակէ: Եթէ դժուարին է այսու հանդերձ զրոյցս Արայի առասպելին հետ նոյնացընել, քանի որ երկու զիրար սիրողները հոս քիչ թէ շատ տարբեր տեսագծերով կը ներկայացուին, սակայն միւս կողմանէ այն ալ չէ կարելի ուրանալ, որ նաև ա՛յս նկատմամբ, այսինքն՝ սիրոյ երկակողմանի յարաբերութեան տեսակէտով շատ հետաքրքրական նմանութիւններ և լուսաւորութիւններ կ՚ընձեռէ մեզի առասպելս: Հոս ալ հերոսը կը հալածուի իր սիրականէն, որ անոր թշնամիէն ու հակառակորդէն գրգռուելով և համոզուելով որ զինքը չի սիրեր, ամէն հնարք կը հնարէ, որպէս զի հերոսը մէջտեղէն բառնայ, և թէև հերոսը գերմարդկային

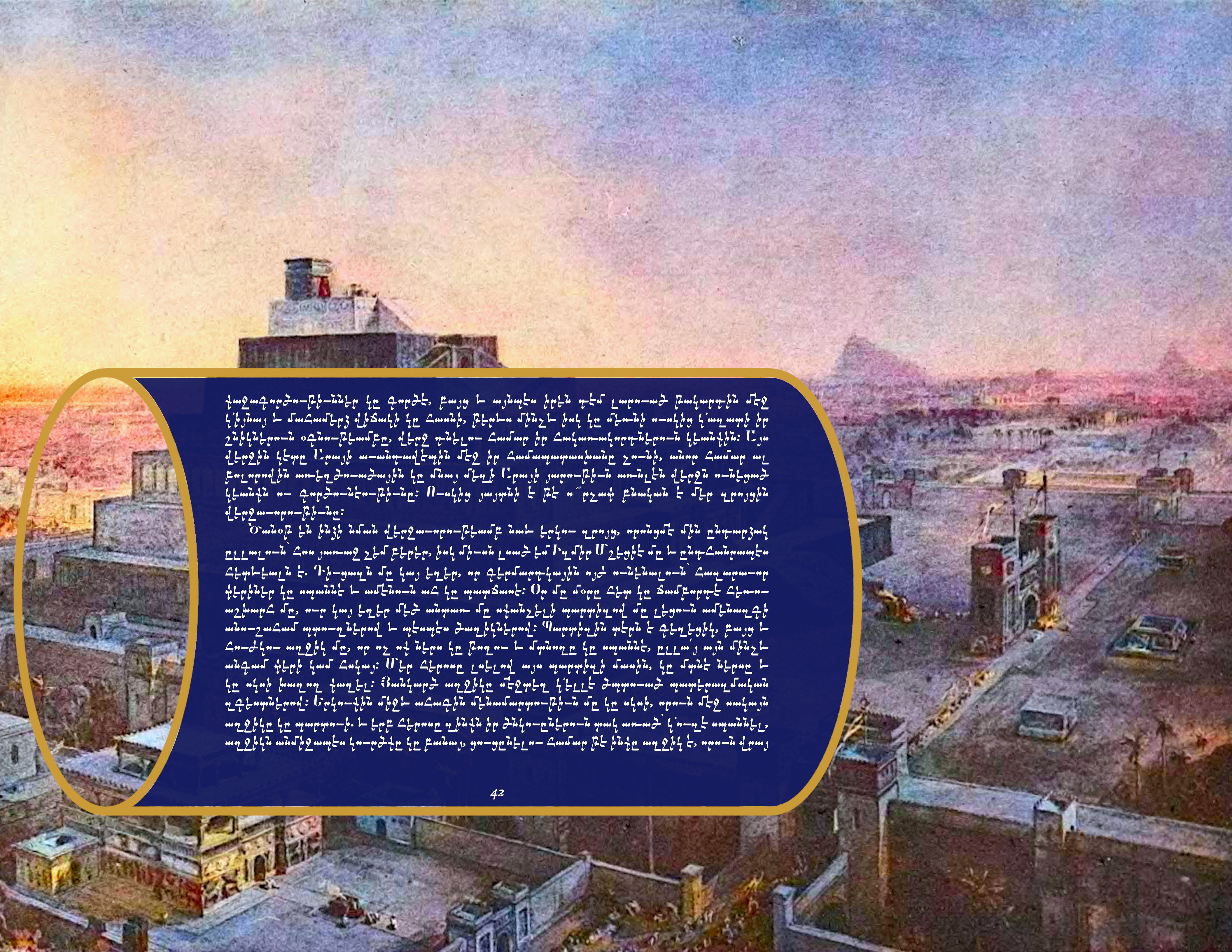

քաջագործութիւններ կը գործէ, բայց և այնպէս իրեն դէմ լարուած թակարդին մէջ կ'իյնայ և մահամերձ վիճակի կը հասնի, թերևս մինչև իսկ կը մեռնի ուսկից կ'ազատի իր շնիկներուն օգնութեամբը, վերջ դնելու համար իր հակառակորդներուն կեանքին: Այս վերջին կէտը Արայի աւանդավէպին մէջ իր համապատասխանը չունի, անոր համար ալ բոլորովին աւեղծուածային կը մնայ մեզի Արայի յարութիւն առնելէն վերջն ունեցած կեանքն ու գործունէութիւնը: Ուսկից յայտնի է թէ ո՞րչափ բնական է մեր զրոյցին վերջաւորութիւնը:

Ծանօթ են ինձի նման վերջաւորութեամբ նաև երկու զրոյց, որոնցմէ մին ընդարձակ ըլլալուն՝ հոս յառաջ չեմ բերեր, իսկ միւսն լսած եմ Իզմիր Մ՝շեցիէ մը և ընդհանրապէս հետևեալն է. Դիւցազն մը կայ եղեր, որ գերմարդկային ոյժ ունենալուն՝ հազարաւոր փերիներ կը սպաննէ և ամէնուն ահ կը պատճառէ: Օր մը մօրը հետ կը ճամբորդէ հեռու աշխարհ մը, ուր կայ եղեր մեծ անտառ մը սքանչելի պարտիզով մը լեցուն ամէնազգի անուշահամ պտուղներով և պէսպէս ծաղիկներով: Պարտիզին տէրն է գեղեցիկ, բայց և հուժկու աղջիկ մը, որ ոչ ոք ներս կը թողու և մտնողը կը սպաննէ, ըլլա՛յ այն մինչև անգամ փերի կամ հսկայ: Մ՝եր հերոսը լսելով այս պարտիզի մասին, կը մտնէ ներսը և կը սկսի խաղող քաղել: Յանկարծ աղջիկը մէջտեղ կ'ելլէ ծպտուած պատերազմական զգեստներով: Երկուքին միջև ահագին մենամարտութիւն մը կը սկսի, որուն մէջ սակայն աղջիկը կը պարտուի. և երբ հերոսը զինքն իր ծնկուըներուն տակ առած՝ կ'ուզէ սպաննել, աղջիկն անմիջապէս կուրծքը կը բանայ, ցուցընելու համար թէ ինքը աղջիկ է, որուն վրայ

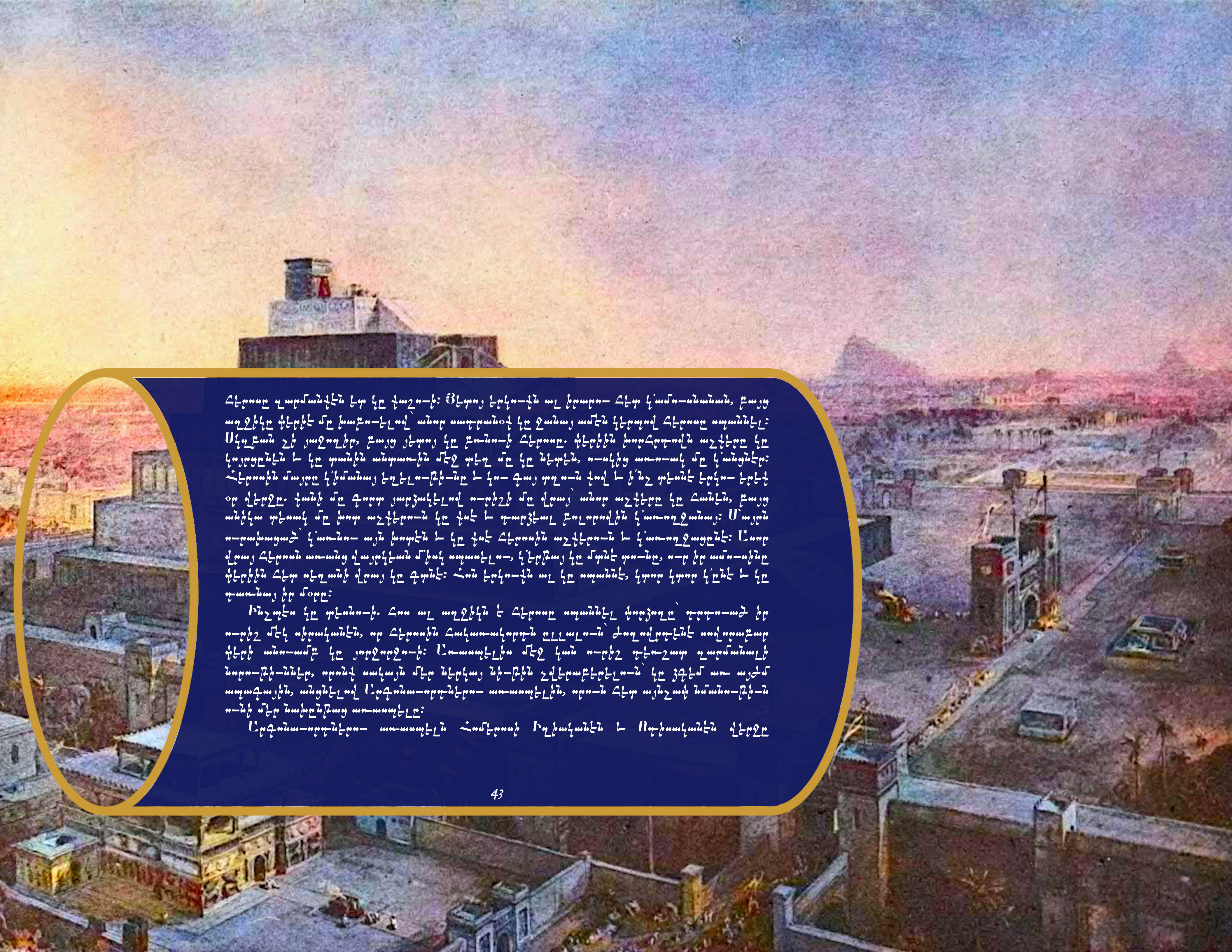

Հերոսը զարմանքէն ետ կը քաշուի: Յետոյ երկուքն ալ իրարու հետ կ'ամուսնանան, բայց աղջիկը փերիէ մը խաբուելով՝ անոր սադրանօք կը ջանայ ամէն կերպով Հերոսը սպաննել: Սկզբան չի յաջողիր, բայց յետոյ կը բռնուի Հերոսը. փերիին խորհրդով աչքերը կը կոյրցընեն եւ կը տանին անտառին մէջ տեղ մը կը նետեն, ուսկից առուակ մը կ'անցնէր: Հերոսին մայրը կ'իմանայ եղելութիւնը եւ կու գայ տղուն քով եւ ի՛նչ տեսնէ երկու երեք օր վերջը. քանի մը գորտ յարձակելով ուրիշի մը վրայ՝ անոր աչքերը կը հանեն, բայց անիկա տեսակ մը խոտ աչքերուն կը քսէ եւ դարձեալ բոլորովին կ'առողջանայ: Մ՝այրն ուրախացած՝ կ'առնու այն խոտէն եւ կը քսէ Հերոսին աչքերուն եւ կ'առողջացընէ: Ասոր վրայ Հերոսն առանց վայրկեան մ'իսկ սպասելու, կ'երթայ կը մտնէ տունը, ուր էր ամուսինը փերիին հետ սեղանի վրայ կը գտնէ: Հոն երկուքն ալ կը սպաննէ, կտոր կտոր կ'ընէ եւ կը դառնայ իր մօրը:

Ինչպէս կը տեսնուի. հոս ալ աղջիկն է Հերոսը սպաննել փորձողը՝ դրդուած իր ուրիշ մէկ սիրականէն, որ Հերոսին հակառակորդն ըլլալուն՝ ժողովրդենէ սովորաբար փերի անուամբ կը յորջորջուի: Առասպելիս մէջ կան ուրիշ դեռշատ զարմանալի նորութիւններ, որոնք սակայն մեր ներկայ նիւթին չվերաբերելուն՝ կը ձգեմ առ այժմ ապագային, անցնելով Արգոնաւորդներու առասպելին, որուն հետ այնչափ նմանութիւն ունի մեր նախընթաց առասպելը:

Արգոնաւորդներու առասպելն Հոմերոսի Իլիականէն եւ Ոդիսականէն վերջը

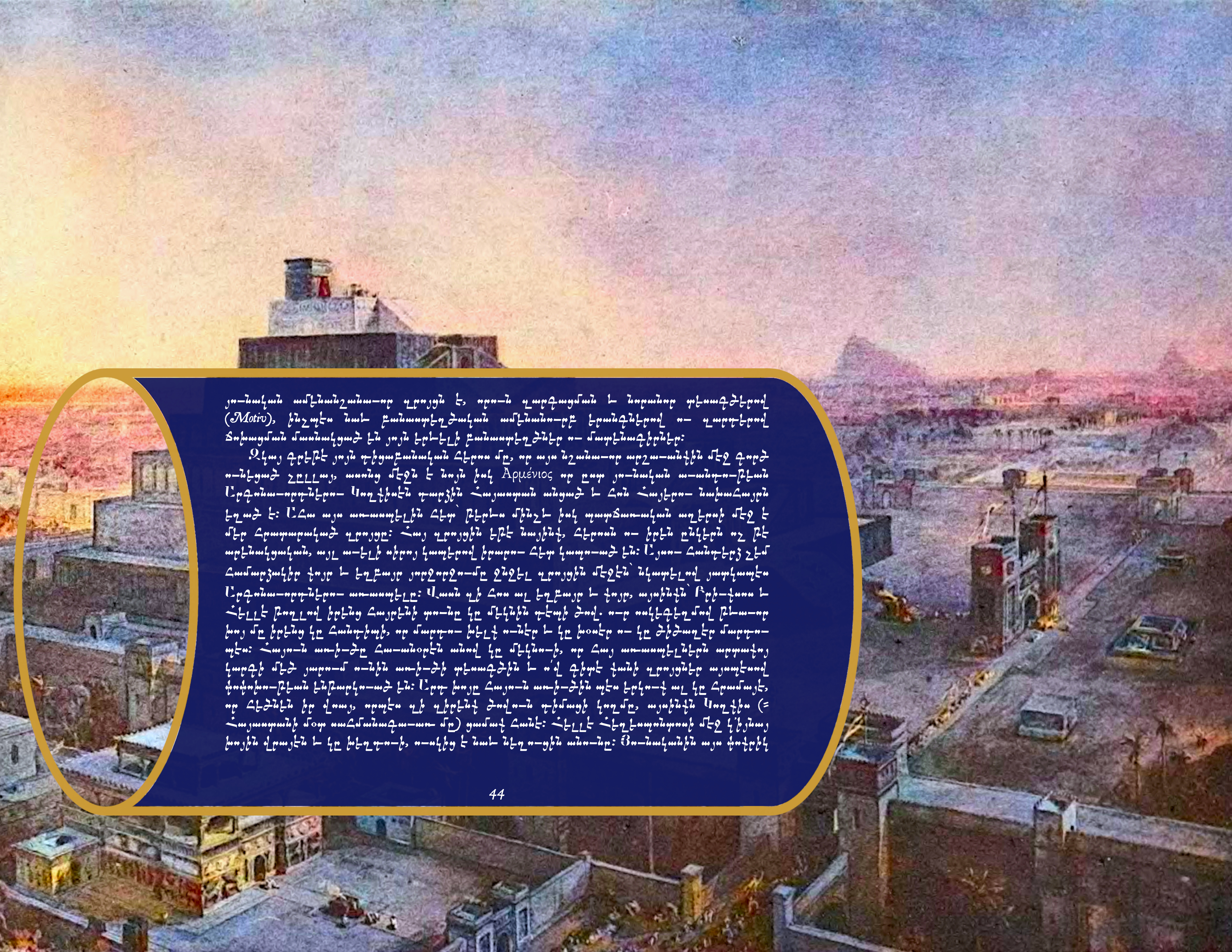

յունական ամենանշանաւոր զրոյցն է, որուն զարգացման և նորանոր տեսագծերով (*Motiv*), ինչպէս նաև բանաստեղծական ամենանուրբ երանգներով ու զարդերով ճոխացման մասնակցած են յոյն երևելի բանաստեղծներ ու մատենագիրներ:

Չկայ գրեթէ յոյն դիցաբանական հերոս մը, որ այս նշանաւոր արշաւանքին մէջ գործ ունեցած չըլլայ, առանց մէջն է նոյն իսկ Ἀρμένιος որ ըստ յունական աւանդութեան Արգոնաւորդներու Կողքիսէն դարձին Հայաստան անցած և հոն Հայերու նախահայրն եղած է: Ահա այս առասպելին հետ՝ Թերևս մինչև իսկ պատճառական աղերսի մէջ է մեր հրապարակած զրոյցը: Հայ զրոյցին եթէ նայինք, հերոսն ու իրեն ընկերն ոչ թէ արենակցական, այլ աւելի սիրոյ կապերով իրարու հետ կապուած են: Այսու հանդերձ չեմ համարձակիր քոյր և եղբայր յորջորջումը ջնջել զրոյցին մէջէն՝ նկատելով յատկապէս Արգոնաւորդներու առասպելը: Վասն զի հոս ալ եղբայր և քոյր, այսինքն՝ Փրիւքսոս և Հելլէ թողլով իրենց հայրենի տունը կը մեկնին դէպի ծով. ուր ոսկեգեղմով թևաւոր խոյ մը իրենց կը հանդիպի, որ մարդու խելք ունէր և կը խօսէր ու կը ծիծաղէր մարդու պէս: Հայուն առիւծը հաւանօրէն անով կը մեկնուի, որ հայ առասպելներն արտաքոյ կարգի մեծ յարգում ունին առիւծի տեսագծին և ո՛վ գիտէ քանի զրոյցներ այսպէսով փոփոխութեան ենթարկուած են: Արդ խոյը Հայուն առիւծին պէս երկուքն ալ կը հրամայէ, որ հեծնեն իր վրայ, որպէս զի զիրենք ծովուն դիմացի կողմը, այսինքն Կողքիս (= Հայաստանի մօտ սահմանագաւառ մը) ցամաք հանէ: Հելլէ Հելլեսպոնտոսի մէջ կ'իյնայ խոյին վրայէն և կը խեղդուի, ուսկից է նաև նեղուցին անունը: Յունականին այս փոփոխ

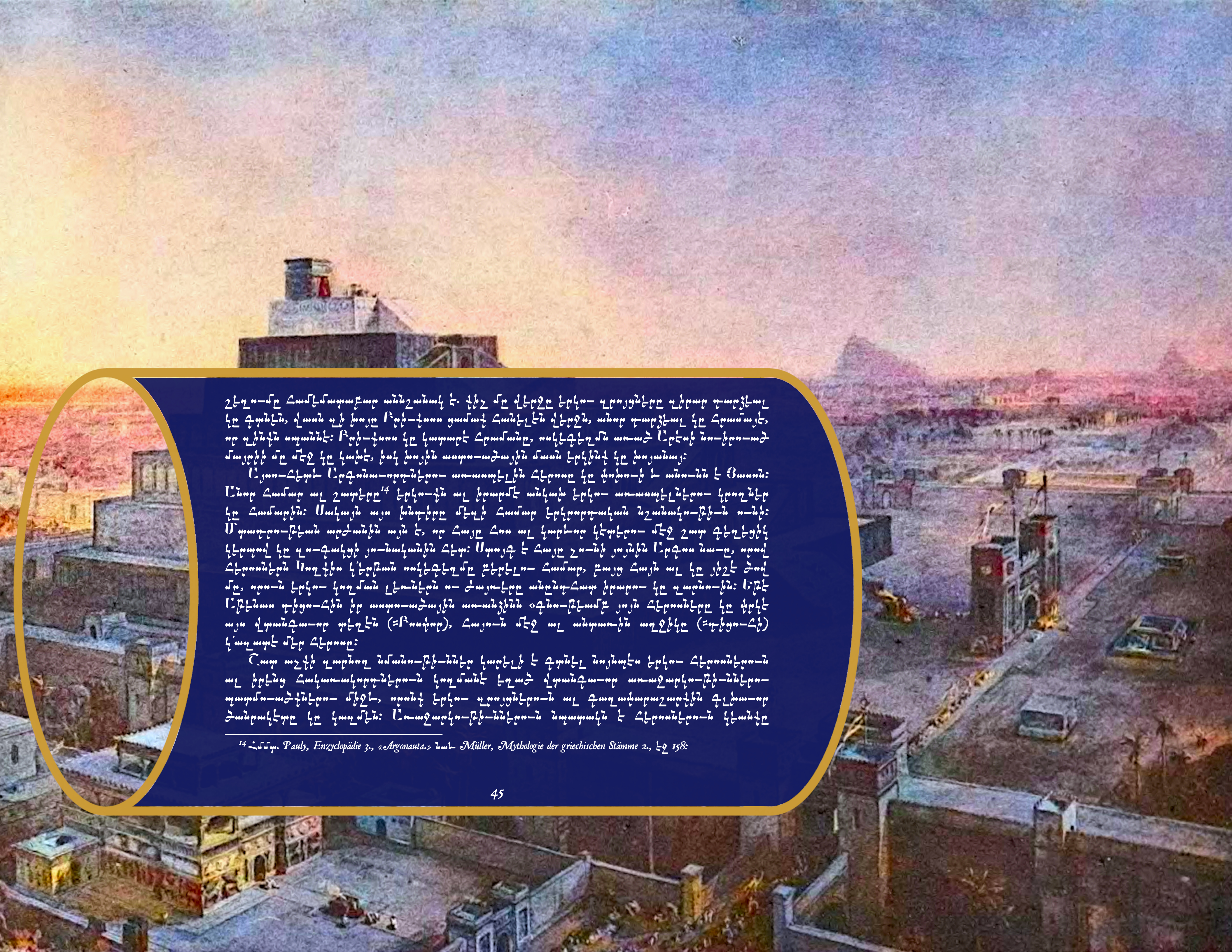

շեղումը համեմատաբար աննշանակ է. քիչ մը վերջը երկու զրոյցները զիրար դարձեալ կը գտնեն, վասն զի խոյը Փրիքսոս ցամաք հանելէն վերջն, անոր դարձեալ կը հրամայէ, որ զինքն սպաննէ: Փրիքսոս կը կատարէ հրամանը, ոսկեգեղմն առած Արէսի նուիրուած մայրիի մը մէջ կը կախէ, իսկ խոյին աստուածային մասն երկինք կը խոյանայ:

Այսուհետև Արգոնաւորդներու առասպելին հերոսը կը փոխուի և անունն է Յասոն: Անոր համար ալ շատերը[14] երկուքն ալ իրարմէ անկախ երկու առասպելներու կրողներ կը համարին: Սակայն այս խնդիրը մեզի համար երկրորդական նշանակութիւն ունի: Ուշադրութեան արժանին այն է, որ հայը հոս ալ կարևոր կէտերու մէջ շատ գեղեցիկ կերպով կը զուգակցի յունականին հետ: Ստոյգ է հայը չունի յոյնին Արգոս նաւը, որով հերոսներն Կողքիս կ՚երթան ոսկեգեղմը բերելու համար, բայց հայն ալ կը յիշէ ծով մը, որուն երկու կողման լեռներն ու ժայռերը անընդհատ իրարու կը զարնուին: Եթէ Աթենաս դիցուհին իր աստուածային առանձինն օգնութեամբ յոյն հերոսները կը փրկէ այս վտանգաւոր տեղէն (=Բոսփոր), հայուն մէջ ալ անտառին աղջիկը (=դիցուհի) կ՚ազատէ մեր հերոսը:

Շատ աչքի զարնող նմանութիւններ կարելի է գտնել նոյնպէս երկու հերոսներուն ալ իրենց հակառակորդներուն կողմանէ եղած վտանգաւոր առաջարկութիւններու պատմուածքներու մէջ, որոնք երկու զրոյցներուն ալ գաղափարաշարքին գլխաւոր ծանրակէտը կը կազմեն: Առաջարկութիւններուն նպատակն է հերոսներուն կեանքը

---

[14] Հմմտ. Pauly, *Enzyclopädie 3., «Argonauta.»* նաև Müller, *Mythologie der griechischen Stämme 2.*, էջ 158:

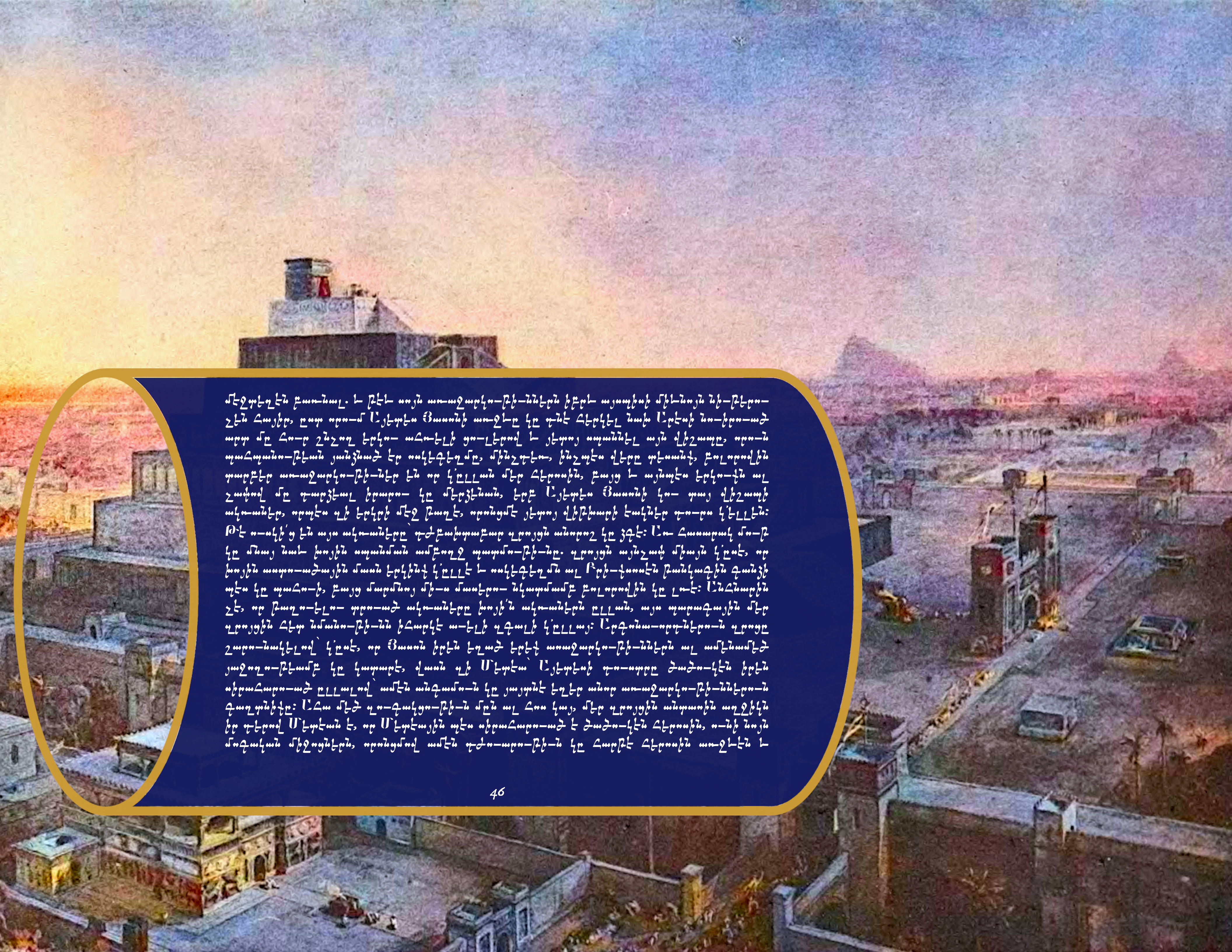

մէջտեղէն բառնալ. և թէև սոյն առաջարկութիւններն իբրև այսպիսի միևնոյն նիւթերու չեն հայիր, ըստ որում Այետես Յասոնի առջևը կը դնէ հերկել նախ Արէսի նուիրուած արտ մը հուր շնչող երկու ահուելի ցուլերով և յետոյ սպաննել այն վիշապը, որուն պահպանութեան յանձնած էր ոսկեգեղմը, մինչդեռ, ինչպէս վերը տեսանք, բոլորովին տարբեր առաջարկութիւններ են որ կ՚ըլլան մեր հերոսին, բայց և այնպէս երկուքն ալ չափով մը դարձեալ իրարու կը մերձենան, երբ Այետես Յասոնի կու տայ վիշապի ակռաները, որպէս զի երկրի մէջ թաղէ, որոնցմէ յետոյ վիթխարի էակներ դուրս կ՚ելլեն։ Թէ ուսկի՛ց են այս ակռաները՝ դժբախտաբար զրոյցն անորոշ կը ձգէ։ Առ հասարակ մութ կը մնայ նաև Խոյին սպանման ամբողջ պատմութիւնը. զրոյցն այնչափ միայն կ՚ըսէ, որ Խոյին աստուածային մասն երկինք կ՚ըլլէ և ոսկեգեղմն ալ Փրիւքսոսէն թանկագին գանձի պէս կը պահուի, բայց մարմնոյ միւս մասերու նկատմամբ բոլորովին կը լռէ։ Անհնարին չէ, որ թաղուելու դրուած ակռաները Խոյի՛ն ակռաներն ըլլան, այս պարագային մեր զրոյցին հետ նմանութիւնն իհարկէ աւելի զգալի կ՚ըլլայ։ Արգոնաւորդներուն զրոյցը շարունակելով՝ կ՚ըսէ, որ Յասոն իրեն եղած երեք առաջարկութիւններն ալ ամենամեծ յաջողութեամբ կը կատարէ, վասն զի Մեդէա՝ Այետեսի դուստրը ծածուկէն իրեն սիրահարուած ըլլալով՝ ամէն անգամուն կը յայտնէ եղեր անոր առաջարկութիւններուն գաղտնիքը։ Ահա մեծ զուգակցութիւն մըն ալ հոս կայ, մեր զրոյցին անտառին աղջիկն իր դերով Մեդէան է, որ Մեդէային պէս սիրահարուած է ծածուկէն հերոսին, ունի նոյն մոգական միջոցներն, որոնցմով ամէն դժուարութիւն կը հարթէ հերոսին առջևէն և

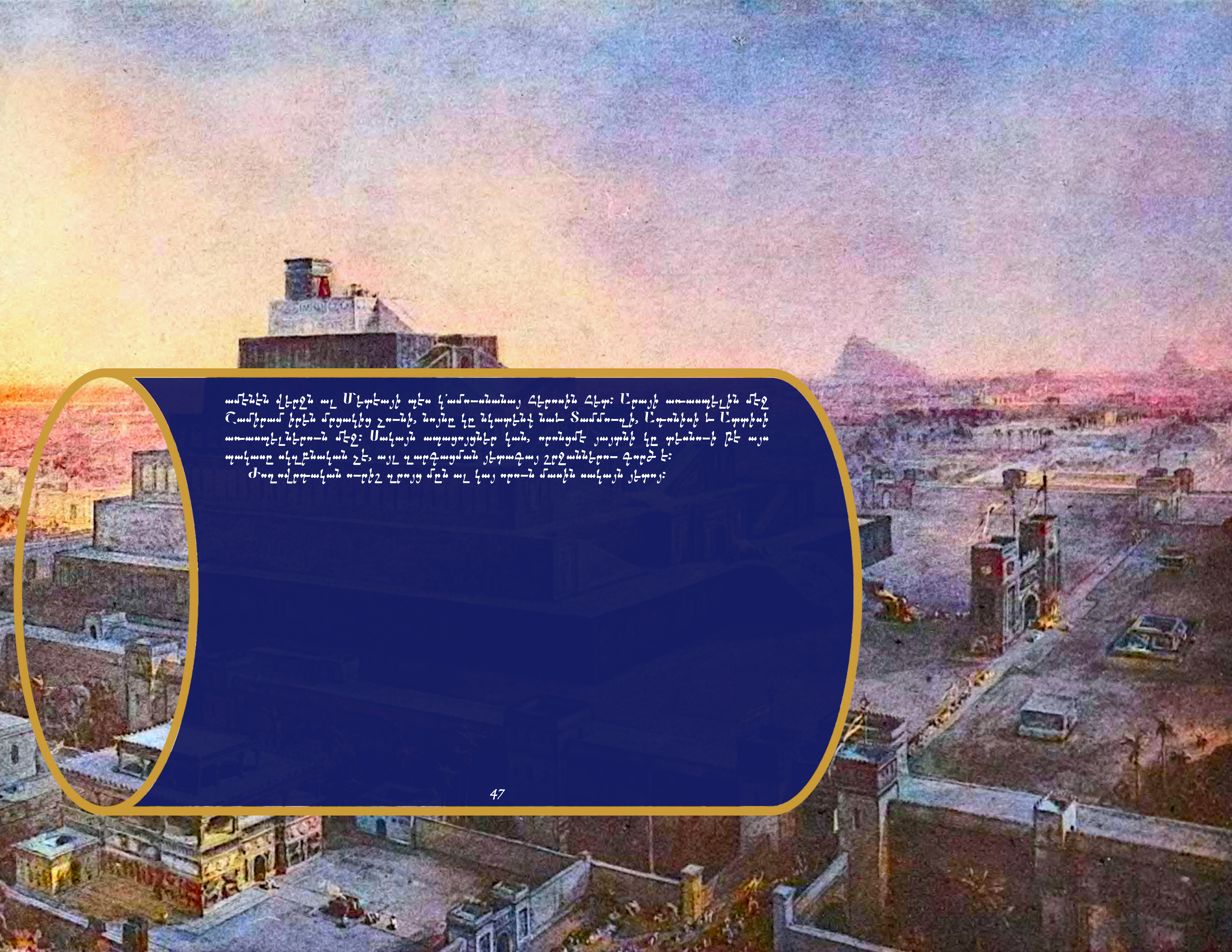

ամէնէն վերջն ալ Մեդէայի պէս կ'ամուսնանայ հերոսին հետ: Արայի առասպելին մէջ Շամիրամ իրեն մրցակից չունի, նոյնը կը նկատենք նաև Տամմուզի, Ադոնիսի և Ատտիսի առասպելներուն մէջ: Սակայն ապացոյցներ կան, որոնցմէ յայտնի կը տեսնուի թէ այս պակասը ինքնական չէ, այլ զարգացման յետագայ շրջաններու գործ է:

Ժողովրդական ուրիշ զրոյց մըն ալ կայ որուն մասին խօսինք յետոյ:

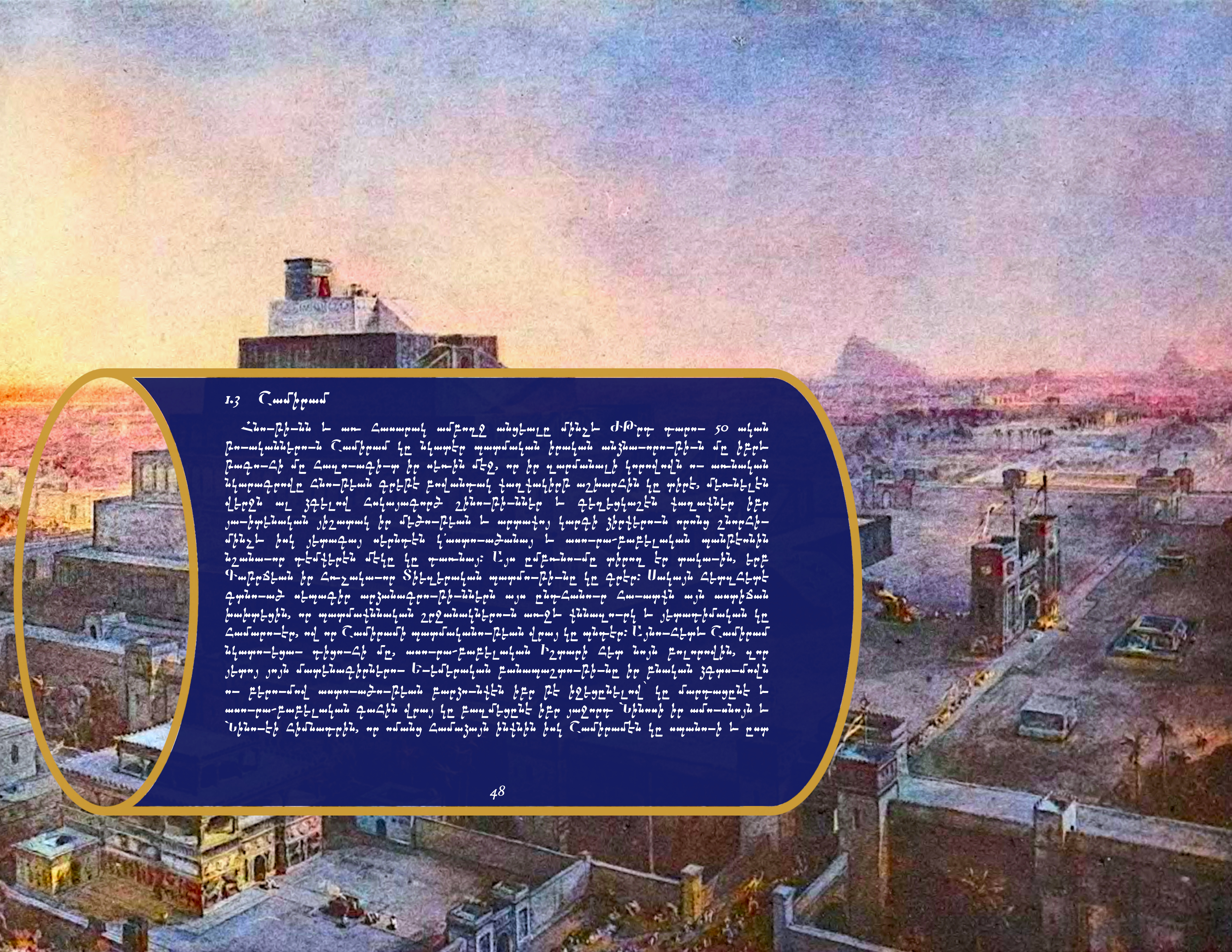

1.3 Շամիրամ

Հնութիւնն և առ հասարակ ամբողջ անցեալը մինչև ԺԹ-րդ դարու 50 ական թուականներուն Շամիրամ կը նկատէր պատմական իրական անձնաւորութիւն մը իբրև թագուհի մը հազուագիւտ իր սեռին մէջ, որ իր զարմանալի կորովովն ու առնական նկարագրովը հնութեան գրեթէ բովանդակ քաղքակիրթ աշխարհին կը տիրէ, մեռնելէն վերջն ալ ձգելով հսկայագործ շինութիւններ և գեղեցկաշէն քաղաքներ իբր յաւիտենական յիշատակ իր մեծութեան և արտաքոյ կարգի ձիրքերուն որոնց շնորհիւ մինչև իսկ յետագայ սերնդէն կ՚աստուածանայ և ասուրա-բաբելական պանթէոնին նշանաւոր դէմքերէն մէկը կը դառնայ: Այս ըմբռնումը տիրող էր տակաւին, երբ Գաթրճեան իր հռչակաւոր Տիեզերական պատմութիւնը կը գրէր: Սակայն հետզհետէ գտնուած սեպագիր արձանագրութիւններն այս ընդհանուր հաւատքն այն աստիճան խախտեցին, որ պատմաքննական շրջանակներուն առջև քննազուրկ և յետադիմական կը համարուէր, ով որ Շամիրամի պատմականութեան վրայ կը պնդէր: Այնուհետև Շամիրամ նկատուեցաւ դիցուհի մը, ասուրա-բաբելական Իշտարի հետ նոյն բոլորովին, զոր յետոյ յոյն մատենագիրները Եւեմերական բանապաշտութիւնը իր բնական ձգտումովն ու բերումով աստուածութեան բարձունքէն իբր թէ իջեցնելով՝ կը մարդացնէ և ասուրա-բաբելական գահին վրայ կը բազմեցնէ իբր յաջորդ ՝Նինոսի իր ամուսնոյն և ՝Նինուէի հիմնադրին, որ ոմանց համաձայն ինքնին իսկ Շամիրամէն կը սպանուի և ըստ

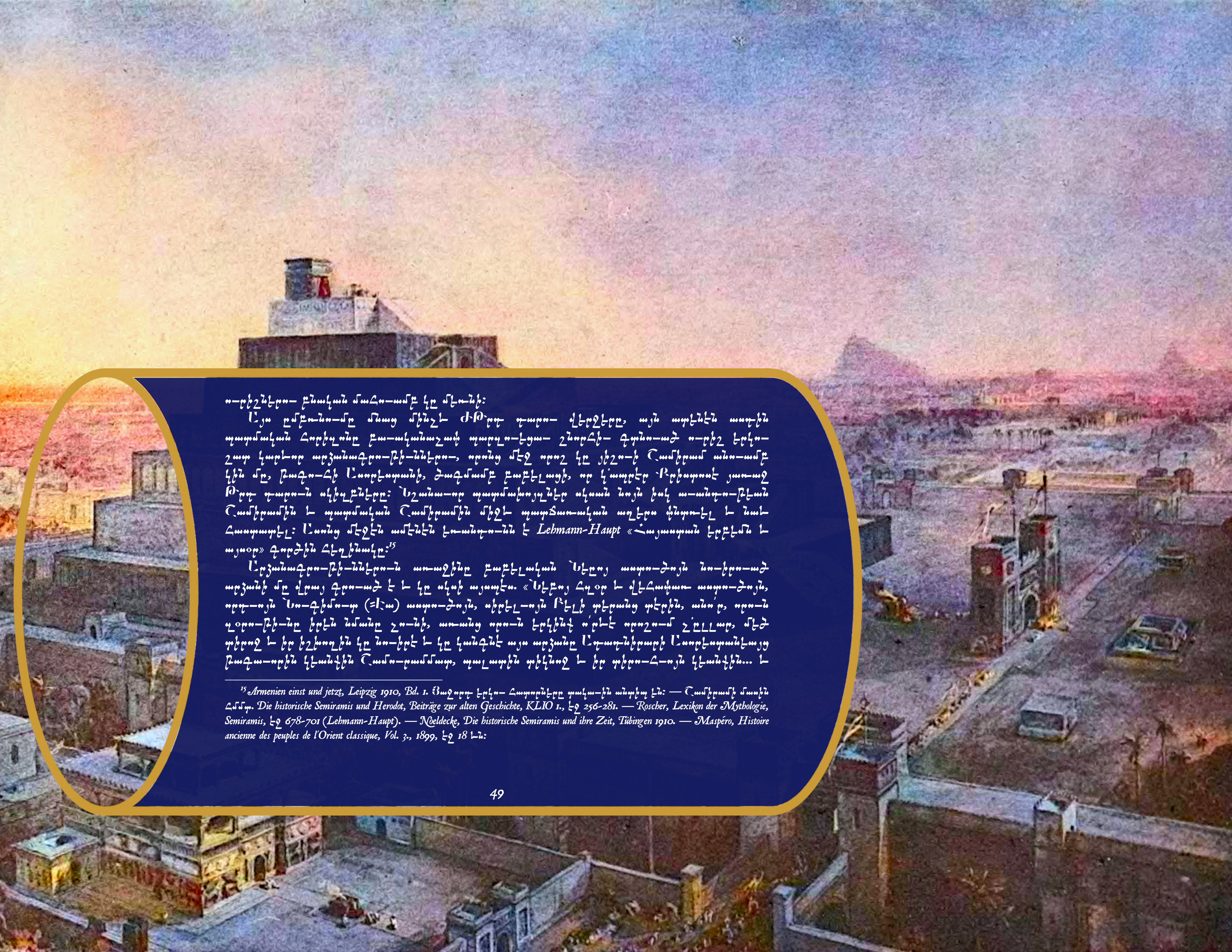

ուրիշներու բնական մահուամբ կը մեռնի:

Այս ըմբռնումը մնաց մինչեւ ԺԹ՝րդ դարու վերջերը, այն ատենէն ասդին պատմական հորիզոնը բաւականաչափ պարզուեցաւ շնորհիւ գտնուած ուրիշ երկու շար կարեւոր արձանագրութիւններու, որոնց մէջ որոշ կը յիշուի Շամիրամ անուամբ կին մը, Թագուհի Ասորեստանի, ծագմամբ բաբելացի, որ կ՚ապրէր Քրիստոսէ յառաջ Թ՝րդ դարուն սկիզբները: Նշանաւոր պատմաբաններ սկսան նոյն իսկ աւանդութեան Շամիրամին եւ պատմական Շամիրամին միջեւ պատճառական աղերս փնտռել եւ նաեւ հաստատել: Ասոնց մէջէն ամէնէն եռանդունն է *Lehmann-Haupt* «Հայաստան երբեմն եւ այսօր» գործին հեղինակը:[15]

Արձանագրութիւններուն առաջինը բաբելական Նեբոյ աստուծոյն նուիրուած արձանի մը վրայ գրուած է եւ կը սկսի այսպէս. «Նեբոյ հզօր եւ վեհափառ աստուծոյն, որդւոյն Նուգիմուդ (=Էա) աստուծոյն, սիրելւոյն Բելի տէրանց տէրին, անո՛ր, որուն զօրութիւնը իրեն նմանը չունի, առանց որուն երկինք ո՛րեւէ որոշում չ՚ըլլար, մեծ տիրոջ եւ իր իշխողին կը նուիրէ եւ կը կանգնէ այս արձանը Ադադնիրարի Ասորեստանեայց Թագաւորին կեանքին Շամուրամմատ, պալատին տիկնոջ եւ իր տիրուհւոյն կեանքին... եւ

---

[15] *Armenien einst und jetzt, Leipzig 1910, Bd. 1.* Յաջորդ երկու հատորները տակաւին անտիպ են: — Շամիրամի մասին հմմտ. *Die historische Semiramis und Herodot, Beiträge zur alten Geschichte, KLIO 1.,* էջ 256-281. — *Roscher, Lexikon der Mythologie, Semiramis,* էջ 678-701 *(Lehmann-Haupt).* — *Noeldecke, Die historische Semiramis und ihre Zeit, Tübingen 1910.* — *Maspéro, Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique, Vol. 3., 1899,* էջ 18 եւն:

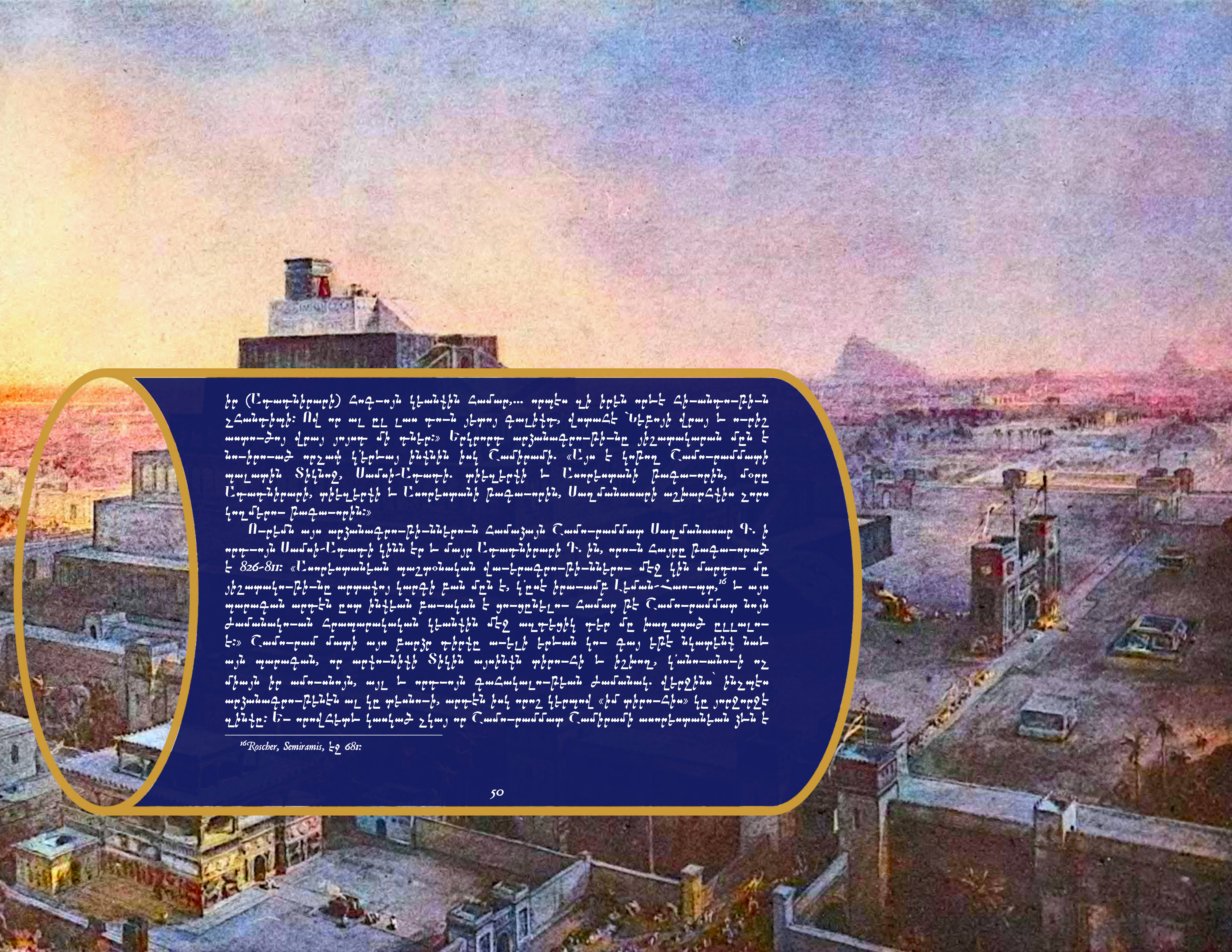

իր (Ադադնիրարի) հոգւոյն կեանքին համար,... որպէս զի իրեն որեւէ հիւանդութիւն չհանդիպի: Ով որ ալ ըլլաս դուն յետոյ գալիքդ, վստահէ ՝Նեբոյի վրայ եւ ուրիշ աստուծոյ վրայ յոյսդ մի դներ:» Երկրորդ արձանագրութիւնը յիշատակարան մըն է նուիրուած որչափ կ'երեւայ ինքնին իսկ Շամիրամի. «Այս է կոթող Շամուրամմատի պալատին Տիկնոջ, Սամսի-Ադադի. տիեզերքի եւ Ասորեստանի թագաւորին, մօրը Ադադնիրարի, տիեզերքի եւ Ասորեստանի թագաւորին, Սաղմանասարի աշխարհքիս չորս կողմերու թագաւորին:»

Ուրեմն այս արձանագրութիւններուն համաձայն Շամուրամմատ Սաղմանասար Գ. ի որդւոյն Սամսի-Ադադի կինն էր եւ մայր Ադադնիրարի Դ. ին, որուն հայրը թագաւորած է 826-811: «Ասորեստանեան պաշտօնական վաւերագրութիւններու մէջ կին մարդու մը յիշատակութիւնը արտակարգ կարգի բան մըն է, կ'ըսէ իրաւամբ Լեման-Հաուպտ,[16] եւ այս պարագան արդէն ըստ ինքեան բաւական է ցուցնելու համար թէ Շամուրամմատ նոյն ժամանակուան հրապարակական կեանքին մէջ ազդեցիկ դեր մը խաղացած ըլլալու է:» Շամուրամ մատի այս բարձր դիրքը աւելի երեւան կու գայ երբ նկատենք նաեւ այն պարագան, որ արքունիքի Տիկին այսինքն տիրուհի եւ իշխող, կ'անուանուի ոչ միայն իր ամուսնոյն, այլ եւ որդւոյն գահակալութեան ժամանակ. վերջինս՝ ինչպէս արձանագրութենէն ալ կը տեսնուի, արդէն իսկ որոշ կերպով «իմ տիրուհիս» կը յորջորջէ զինքը: Եւ որովհետեւ կասկած չկայ որ Շամուրամմատ Շամիրամի ասորեստանեան ձեւն է

---

[16] *Roscher, Semiramis,* էջ 681:

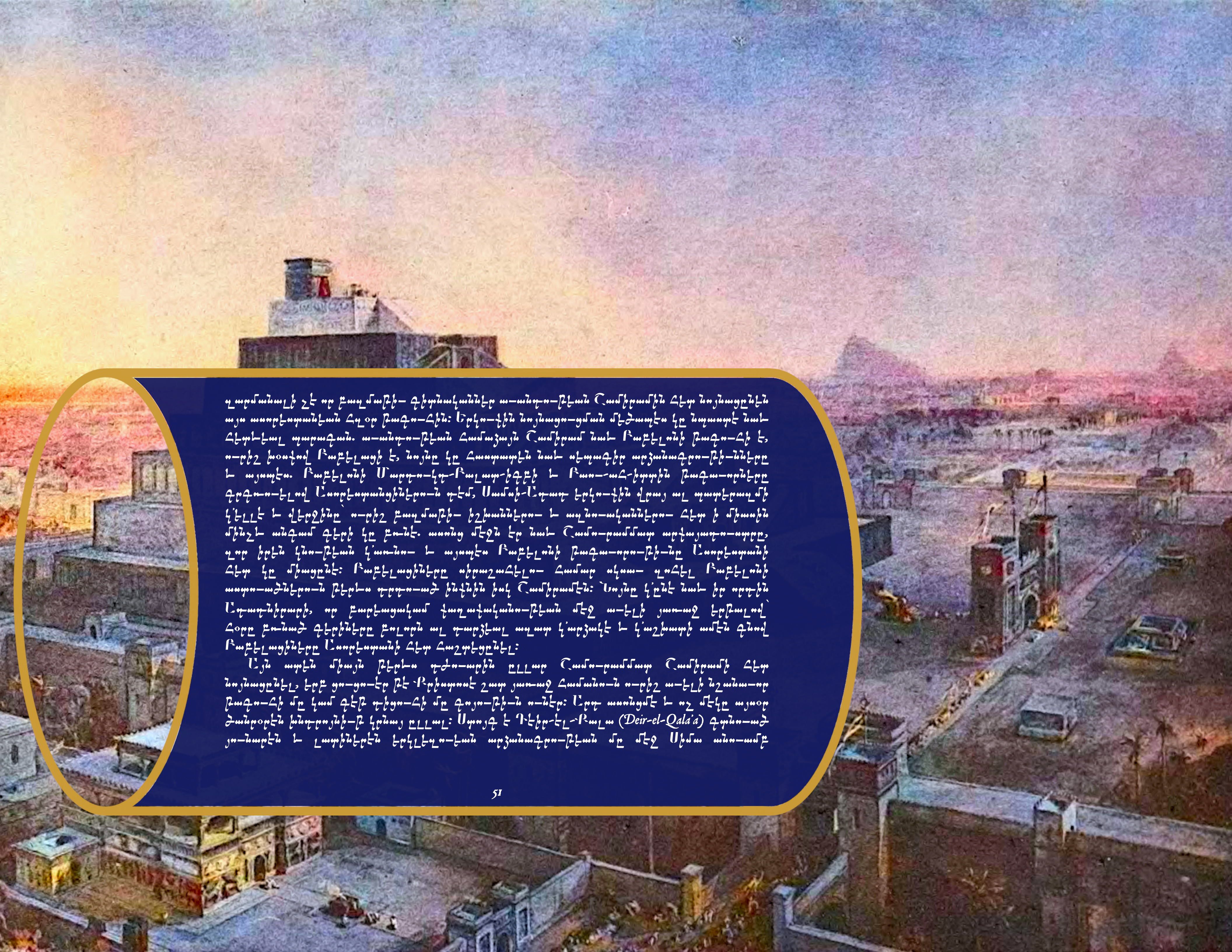

զարմանալի չէ որ բազմաթիւ գիտնականներ աւանդութեան Շամիրամին հետ նոյնացնեն այս ասորեստանեան հզօր թագուհին: Երկուքին նոյնացուցման մեծապէս կը նպաստէ նաեւ հետեւեալ պարագան. աւանդութեան համաձայն Շամիրամ նաեւ Բաբելոնի թագուհի է, ուրիշ խօսքով Բաբելացի է, նոյնը կը հաստատեն նաեւ սեպագիր արձանագրութիւնները եւ այսպէս. Բաբելոնի Մարդուկդ-Բալատ-իգբի եւ Բաու-ահ-իտտին թագաւորները գրգռուելով Ասորեստանցիներուն դէմ, Սամսի-Ադադ երկուքին վրայ ալ պատերազմի կ՚ելլէ եւ վերջինը՝ ուրիշ բազմաթիւ իշխաններու եւ ազնուականներու հետ ի միասին մինչեւ անգամ գերի կը բռնէ. ասոնց մէջն էր նաեւ Շամուրամմատ արքայադուստրը, զոր իրեն կնութեան կ՚առնու եւ այսպէս Բաբելոնի թագաւորութիւնը Ասորեստանի հետ կը միացնէ: Բաբելացիները սիրաշահելու համար սկսաւ զոհել Բաբելոնի աստուածներուն թերեւս դրդուած ինքնին իսկ Շամիրամէն: Նոյնը կ՚ընէ նաեւ իր որդին Ադադնիրարի, որ բարեացակամ քաղաքականութեան մէջ աւելի յառաջ երթալով՝ հօրը բռնած գերիները բոլորն ալ դարձնել ազատ կ՚արձակէ եւ կ՚աշխատի ամէն գնով Բաբելացիները Ասորեստանի հետ հաշտեցնել:

Այն ատեն միայն թերեւս դժուարին ըլլար Շամուրամմատ Շամիրամի հետ նոյնացնել, երբ ցուցուէր թէ Քրիստոսէ շատ յառաջ համանուն ուրիշ աւելի նշանաւոր թագուհի մը կամ գէթ դիցուհի մը գոյութիւն ունէր: Արդ ասոնցմէ եւ ոչ մէկը այսօր ծանրօրէն խնդրոյնիւթ կրնայ ըլլալ: Ստոյգ է Դէիր-էլ-Քալա (Deir-el-Qala'a) գտնուած յունարէն եւ լատիներէն երկլեզուեան արձանագրութեան մը մէջ Սիմա անուամբ

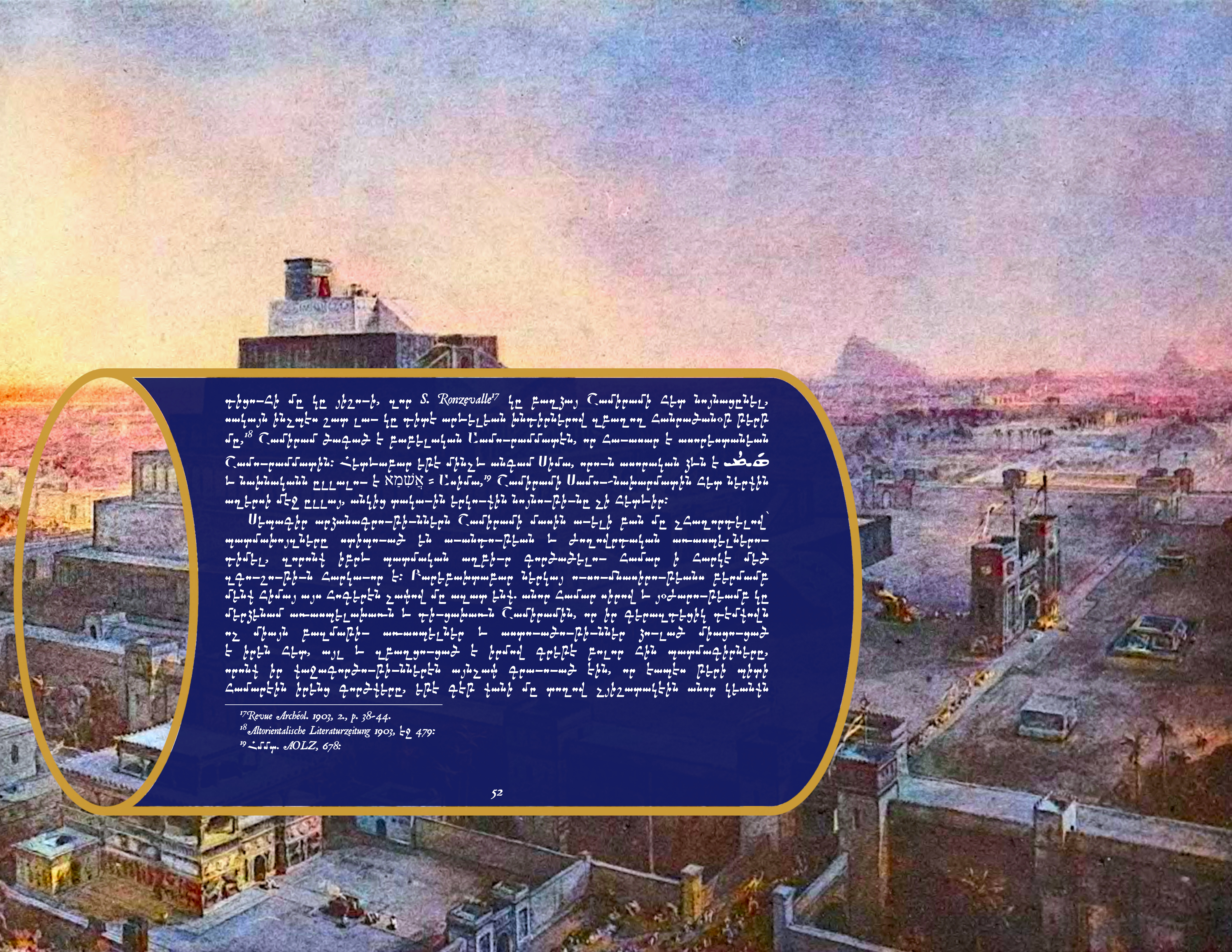

դիցուհի մը կը յիշուի, զոր S. Ronzevalle[17] կը բաղձայ Շամիրամի հետ նոյնացընել, սակայն ինչպէս շատ լաւ կը դիտէ արեւելեան խնդիրներով զբաղող հանրածանօթ թերթ մը,[18] Շամիրամ ծագած է բաբելական Սամու–րամմատէն, որ հաւասար է ասորեստանեան Շամու–րամմատին: Հետեւաբար եթէ մինչեւ անգամ Սիմա, որուն ասորական ձեւն է ܣܝܡܐ եւ նախնականն ըլլալու է אֲשִׁמַא = Ասիմա,[19] Շամիրամի Սամու–նախարմատին հետ ներքին աղերսի մէջ ըլլայ, անկից տակաւին երկուքին նոյնութիւնը չի հետեւիր:

Սեպագիր արձանագրութիւններն Շամիրամի մասին աւելի բան մը չհաղորդելով՝ պատմախոյզները ստիպուած են աւանդութեան եւ ժողովրդական առասպելներու դիմել, զորոնք իբրեւ պատմական աղբիւր գործածելու համար ի հարկէ մեծ զգուշութիւն հարկաւոր է: Բարեբախտաբար ներկայ ուսումնասիրութեանս բերմամբ մենք հիմայ այս հոգերէն չափով մը ազատ ենք. անոր համար սիրով եւ յօժարութեամբ կը մերժենք առասպելախառն եւ դիցախառն Շամիրամին, որ իր գերազդեցիկ դէմքովն ու միայն բազմաթիւ առասպելներ եւ աստուածութիւններ ձուլած միացուցած է իրեն հետ, այլ եւ զբաղցուցած է իրմով գրեթէ բոլոր հին պատմագիրները, որոնք իր քաջագործութիւններէն այնչափ գրաւուած էին, որ էապէս թերի պիտի համարէին իրենց գործերը, եթէ գէթ քանի մը տողով չյիշատակէին անոր կեանքն

---

[17] Revue Archéol. 1903, 2., p. 38-44.

[18] Altorientalische Literaturzeitung 1903, էջ 479:

[19] Հմմտ. AOLZ, 678:

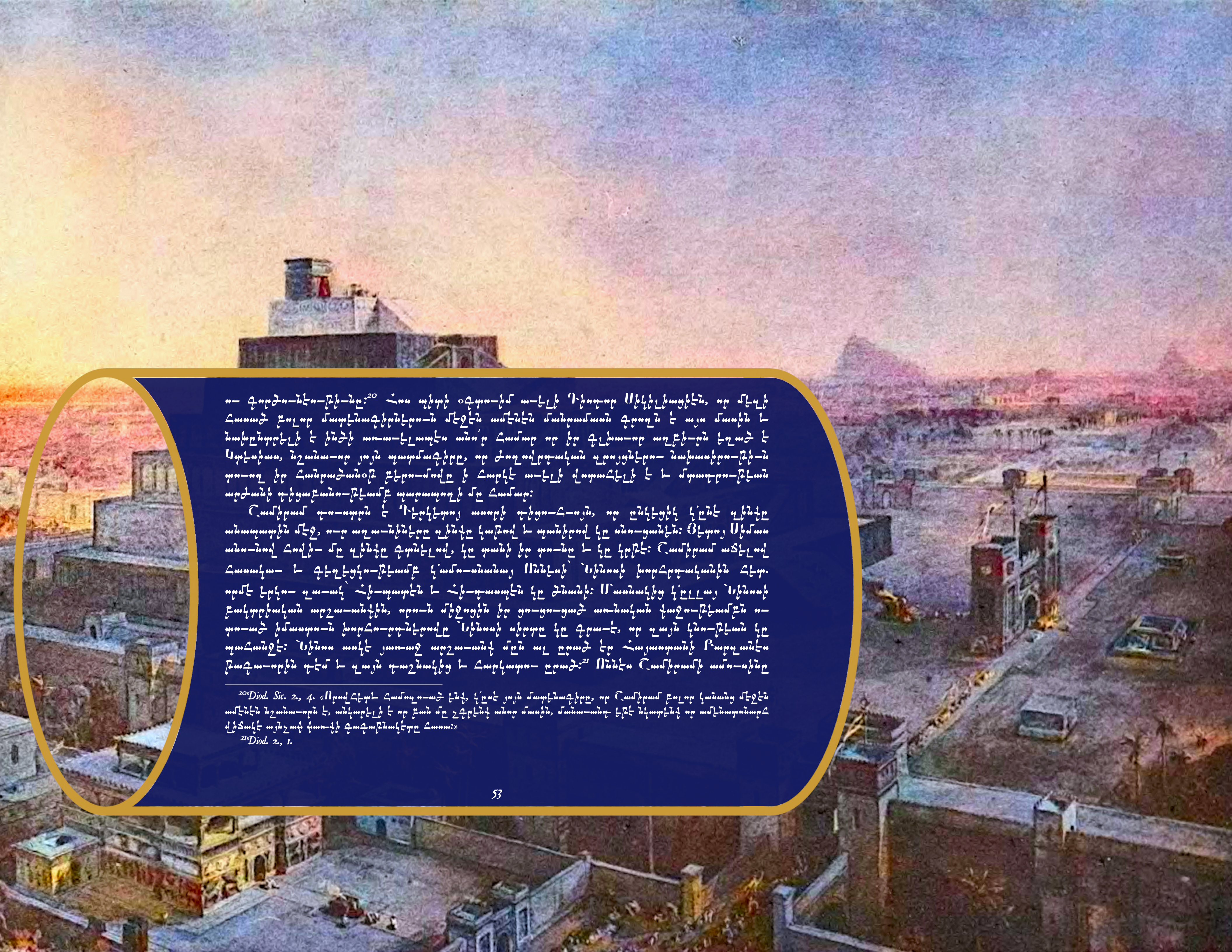

ու գործածութիւնը:[20] Հոս պէտք օգտուիմ աւելի Դիոդոր Սիկիլիացիէն, որ մեզի հասած բոլոր մատենագիրներուն մէջէն ամենէն մանրամասն գրողն է այս մասին և նախընտրելի է ինծի առաւելապէս անո՛ր համար որ իր գլխաւոր աղբիւրն եղած է Կտեսիաս, նշանաւոր յոյն պատմագիրը, որ ժողովրդական զրոյցներու նախասիրութիւն տուող իր հանրածանօթ բերումովը ի հարկէ աւելի վստահելի է և մտադրութեան արժանի դիցաբանութեամբ պարապողի մը համար:

Շամիրամ դուստրն է Դերկետոյ ասորի դիցուհւոյն, որ ընկեցիկ կ՚ընէ զինքը անապատին մէջ, ուր աղաւնիները զինքը կաթով և պանիրով կը սնուցանեն: Յետոյ Սիմաս անուն հովիւ մը զինքը գտնելով, կը տանի իր տունը և կը կրթէ: Շամիրամ աճելով հասակաւ և գեղեցկութեամբ կ՚ամուսնանայ Ոննէսի՝ Նինոսի խորհրդականին հետ. որմէ երկու զաւակ՝ Հիւպատէն և Հիւդասպէն կը ծնանի: Մասնակից կ՚ըլլայ Նինոսի բակտրիական արշաւանքին, որուն միջոցին իր ցուցուցած առնական քաջութեամբ ու տուած իմաստուն խորհուրդներովը Նինոսի սիրտը կը գրաւէ, որ զայն կնութեան կը պահանջէ: Նինոս ասկէ յառաջ արշաւանք մըն ալ ըրած էր Հայաստանի Բարզանէս թագաւորին դէմ և զայն դաշնակից և հարկատու ըրած:[21] Ոննէս Շամիրամի ամուսինը

---

[20] Diod. Sic. 2., 4. «Որովհետև համոզուած ենք, կ՚ըսէ յոյն մատենագիրը, որ Շամիրամ բոլոր կանանց մէջէն ամենէն նշանաւորն է, անկարելի է որ քան մը չգրենք անոր մասին, մանաւանդ եթէ նկատենք որ ամենախոնարհ վիճակէ այնչափ փառքի գագաթնակէտը հասաւ:»

[21] Diod. 2., 1.

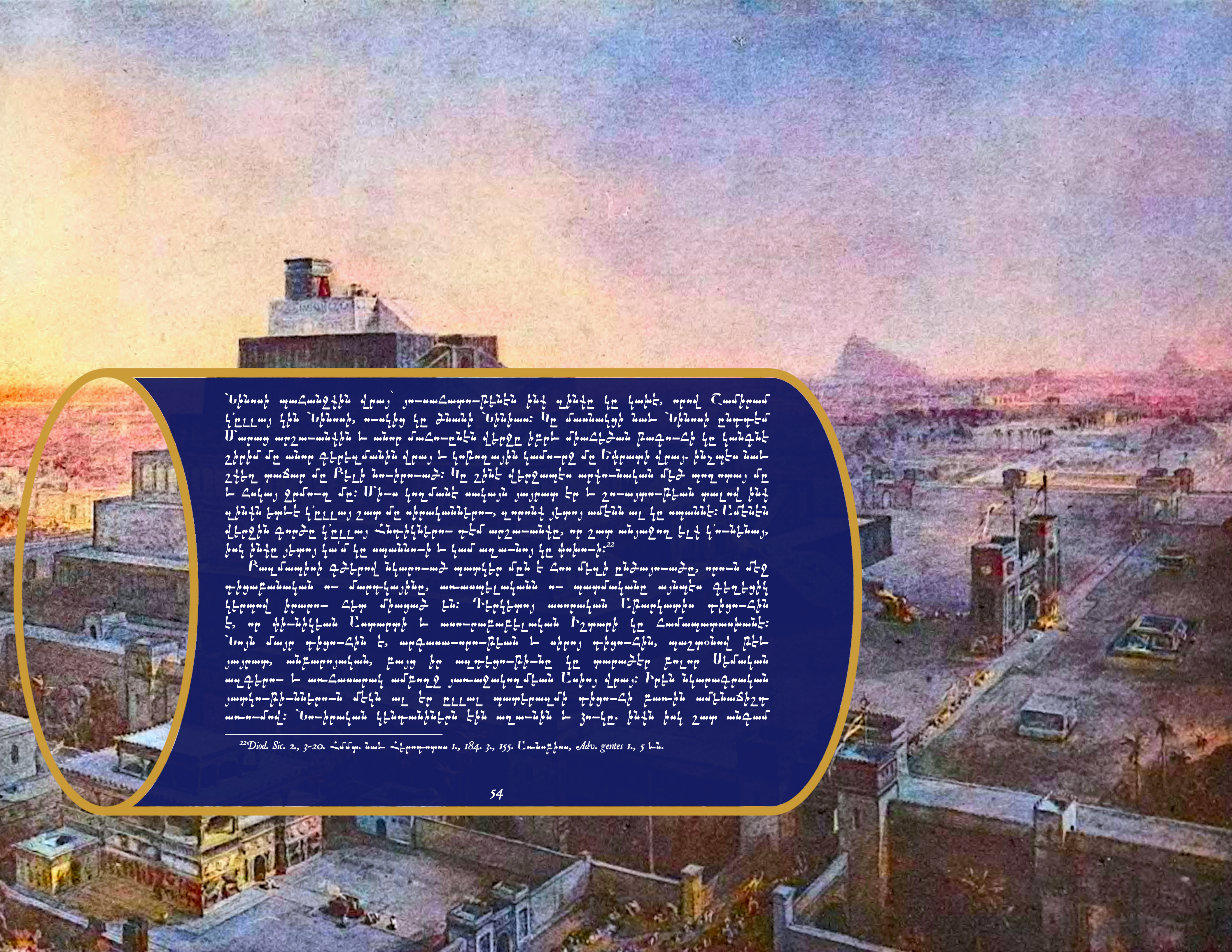

Նինոսի պահանջքին վրայ՝ յուսահատութենէն ինք զինքը կը կախէ, որով Շամիրամ կ'ըլլայ կին Նինոսի, որուն կը ծնանի Նինիաս: Կը մասնակցի նաև Նինոսի ընդդէմ Մարաց արշաւանքին և անոր մահուընէն վերջը իբրև միահեծան թագուհի կը կանգնէ շիրիմ մը անոր գերեզմանին վրայ և կոթողային կամուրջ մը Եփրատի վրայ. ինչպէս նաև շքեղ տաճար մը Բելի նուիրուած: Կը շինէ վերջապէս արքունական մեծ պալատ մը և հսկայ ջրմուղ մը: Միւս կողմանէ սակայն յայրատ էր և շուայտութեան տալով ինք զինքն ետևէ կ'ըլլայ շատ մը սիրականներու, զորոնք յետոյ ամէնն ալ կը սպաննէ: Ամենէն վերջին գործը կ'ըլլայ Հնդիկներու դէմ արշաւանքը, որ շատ անյաջող ելք կ'ունենայ, իսկ ինքը յետոյ կա՛մ կը սպաննուի և կամ աղաւնոյ կը փոխուի:[22]

Բազմապիսի գծերով նկարուած պատկեր մըն է հոս մեզի ընծայուածը, որուն մէջ դիցաբանական ու մարդկայինը, առասպելականն ու պատմականը այնպէս գեղեցիկ կերպով իրարու հետ միացած են: Դերկետոյ ասորական Աթարկատիս դիցուհին է, որ փիւնիկեան Աստարտի և ասուրաբաբելական Իշտարի կը համապատասխանէ: Նոյն մայր դիցուհին է, արգասաւորութեան և սիրոյ դիցուհին, պաշտօնով թէև յայրատ, անբարոյական, բայց իր ազդեցութիւնը կը տարածէր բոլոր Սեմական ազգերու և առհասարակ ամբողջ յառաջակողմեան Ասիոյ վրայ: Իրեն նկարագրական յատկութիւններուն մէկն ալ էր ըլլալ պատերազմի դիցուհի բառին ամէնաճիշդ առումով: Նուիրական կենդանիներն էին աղաւնին և ձուկը. ինքն իսկ շատ անգամ

---

[22] *Diod. Sic.* 2., 3-20. Հմմտ. նաև Հերոդոտոս 1., 184. 3., 155. Առնոբիոս, *Adv. gentes* 1., 5 ևն.

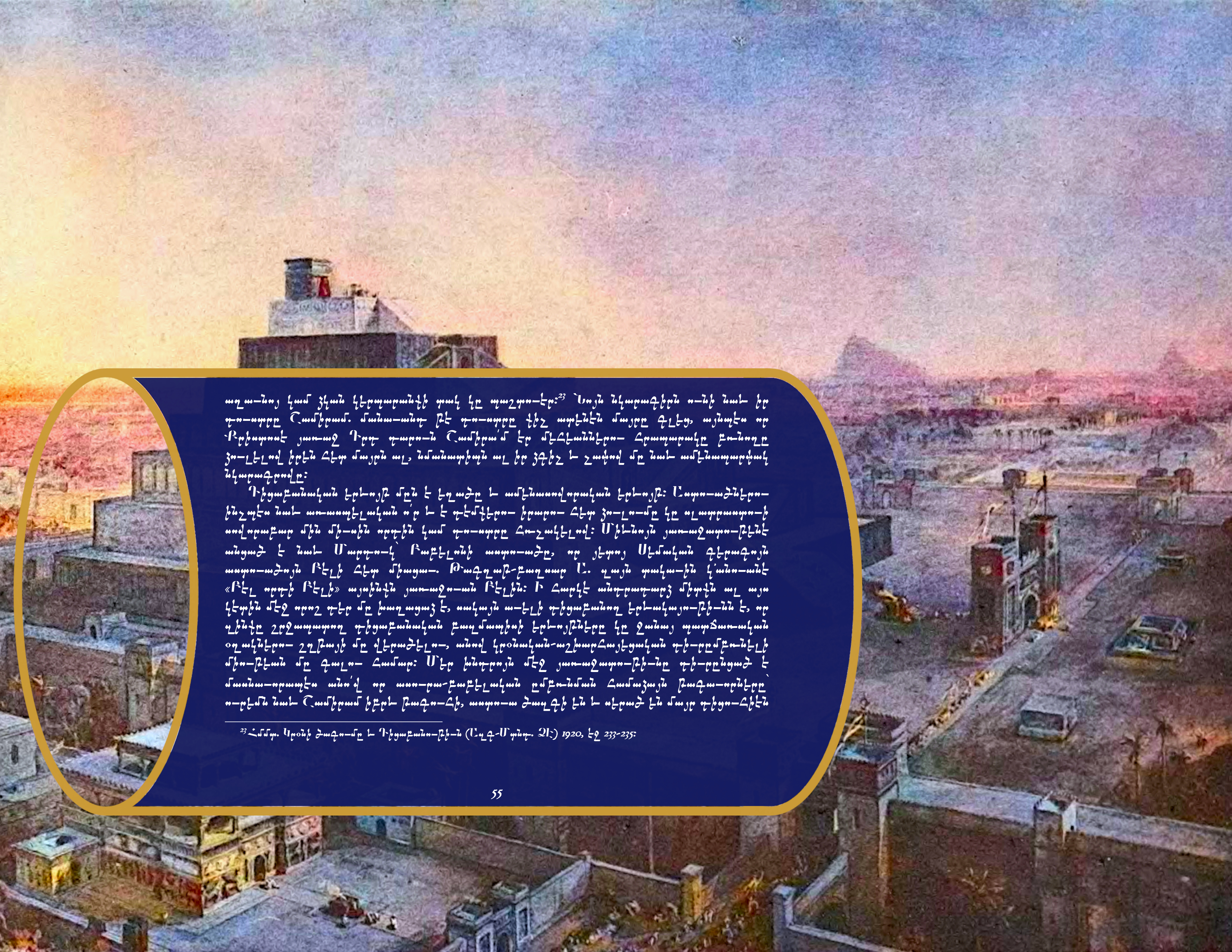

աղաւնոյ կամ ձկան կերպարանքի տակ կը պաշտուէր։[23] Նոյն նկարագիրն ունի նաև իր դուստրը Շամիրամ. մանաւանդ թէ դուստրը քիչ ատենէն մայրը գլեց, այնպէս որ Քրիստոսէ յառաջ Դրդ դարուն Շամիրա՛մ էր մեհեաններու հրապարակը բռնողը ձուլելով իրեն հետ մայրն ալ, նմանատիպն ալ իր ձգիչ և չափով մը նաև ամենապարփակ նկարագրովը։

Դիցաբանական երևոյթ մըն է եղածը և ամենասովորական երևոյթ։ Աստուածներու ինչպէս նաև առասպելական ո՛ր և է դէմքերու իրարու հետ ձուլումը կը պատրաստուի սովորաբար մին միւսին տեղին կամ դուստրը հռչակելով։ Միւնոյն յառաջատութենէ անցած է նաև Մարդուկ՝ Բաբելոնի աստուածը, որ յետոյ Սեմական գերագոյն աստուածոյն Բէլի հետ միացաւ. Թագղաթ-Փաղասար Ա. զայն տակաւին կ՚անուանէ «Բէլ որդի Բէլի» այսինքն յառաջուան Բէլին։ Ի հարկէ անդրադարձ միտքն ալ այս կէտին մէջ որոշ դեր մը խաղացած է, սակայն աւելի դիցաբանող երևակայութիւնն է, որ զինքը շրջապատող դիցաբանական բազմապիսի երևոյթները կը ջանայ պատճառական օղակներու շղթայի մը վերածելու, անով կրօնական-աշխարհայեցական դիւրըմբռնելի միութեան մը գալու համար։ Մեր խնդրոյն մէջ յառաջատութիւնը դիւրընցած է մասնաւորապէս անո՛վ որ ասսուրա-բաբելական ըմբռնման համաձայն թագաւորները՝ ուրեմն նաև Շամիրամ իբրև թագուհի, աստուածազգի են և սերած են մայր դիցուհիէն

---

[23] Հմմտ. Կրօնի ծագումը և Դիցաբանութիւն (Ազգ-Մտնտ. ԶԻ:) 1920, էջ 233-235:

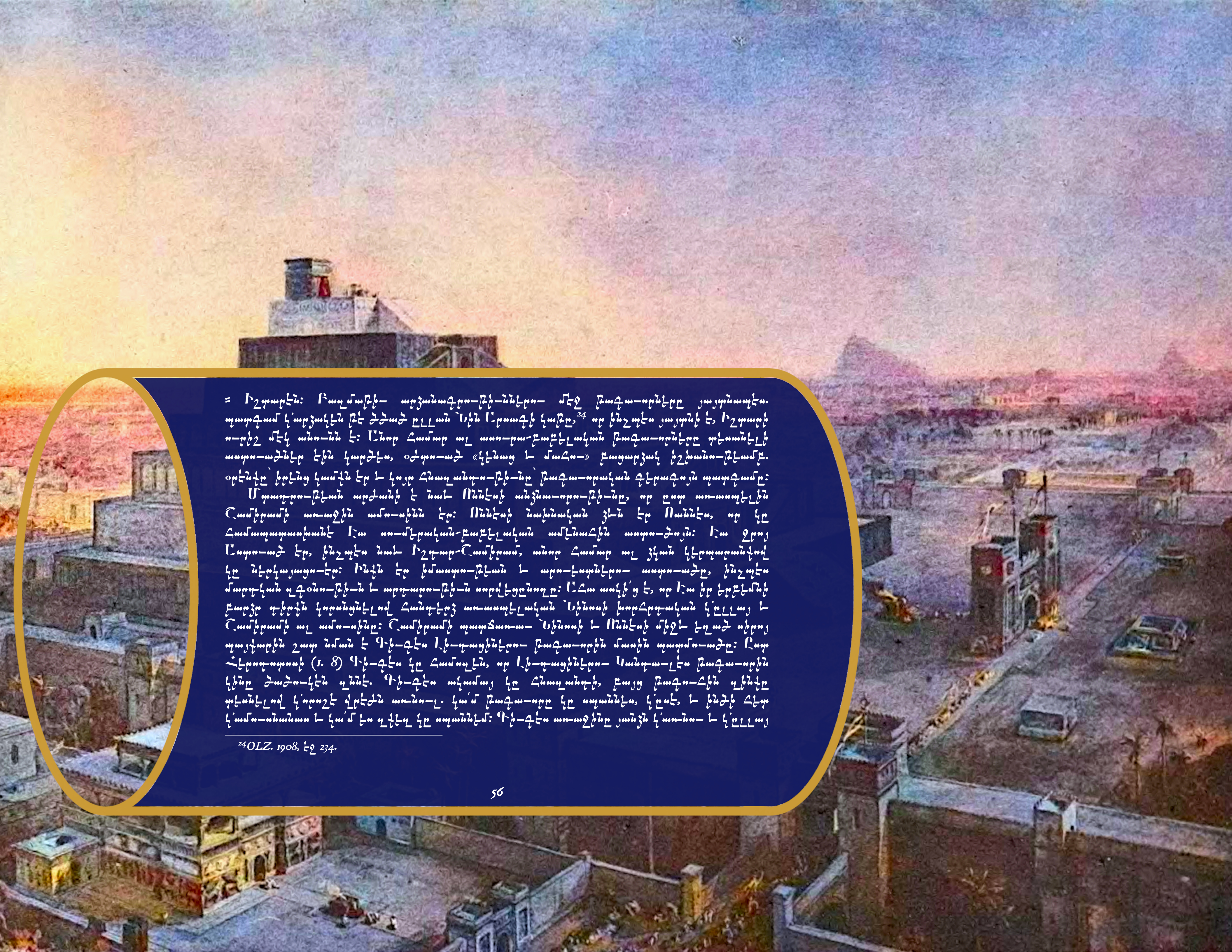

= Իշտարէն: Բազմաթիւ արձանագրութիւններու մէջ թագաւորները յայտնապէս պատգամ կ'արձակեն թէ ծծած ըլլան՝ Նին Արոսագի կաթը,[24] որ ինչպէս յայտնի է, Իշտարի ուրիշ մէկ անունն է: Անոր համար ալ ասուրա-բաբելական թագաւորները տեսանելի աստուածներ էին կարծես, օծուած «կենաց և մահու» բացարձակ իշխանութեամբ. օրէնքը՝ իրենց կամքն էր և կոյր հնազանդութիւնը՝ թագաւորական գերագոյն պատգամը:

Մտադրութեան արժանի է նաև Ոննէսի անձնաւորութիւնը, որ ըստ առասպելին Շամիրամի առաջին ամուսինն էր: Ոննէսի նախնական ձևն էր Ոաննէս, որ կը համապատասխանէ Էա սումերական-բաբելական ամենահին աստուածոյն: Էա ջրոյ Աստուած էր, ինչպէս նաև Իշտար-Շամիրամ, անոր համար ալ ձկան կերպարանքով կը ներկայացուէր: Ինքն էր իմաստութեան և արուեստներու աստուածը, ինչպէս մարդկան զգօնութիւն և արդարութիւն սորվեցընողը: Ահա անկի՛ց է, որ Էա իր երբեմնի բարձր դիրքն կորսնցնելով հանդերձ առասպելական՝ Նինոսի խորհրդական կ'ըլլայ և Շամիրամի ալ ամուսինը: Շամիրամի պատճառաւ՝ Նինոսի և Ոննէսի միջև եղած սիրոյ պայքարին շատ նման է Գիւգէս Լիւդացիներու թագաւորին մասին պատմուածը: Ըստ Հերոդոտոսի (1. 8) Գիւգէս կը համոզեն, որ Լիւդացիներու Կանդաւլէս թագաւորին կինը ծածուկէն զննէ. Գիւգէս ակամայ կը հնազանդի, բայց թագուհին զինքը տեսնելով կ'որոշէ վրէժն առնուլ. կա՛մ թագաւորը կը սպաննես, կ'ըսէ, և ինծի հետ կ'ամուսնանաս և կա՛մ ես զքեզ կը սպաննեմ: Գիւգէս առաջինը յանձն կ'առնու և կ'ըլլայ

---

[24] OLZ. 1908, էջ 234.

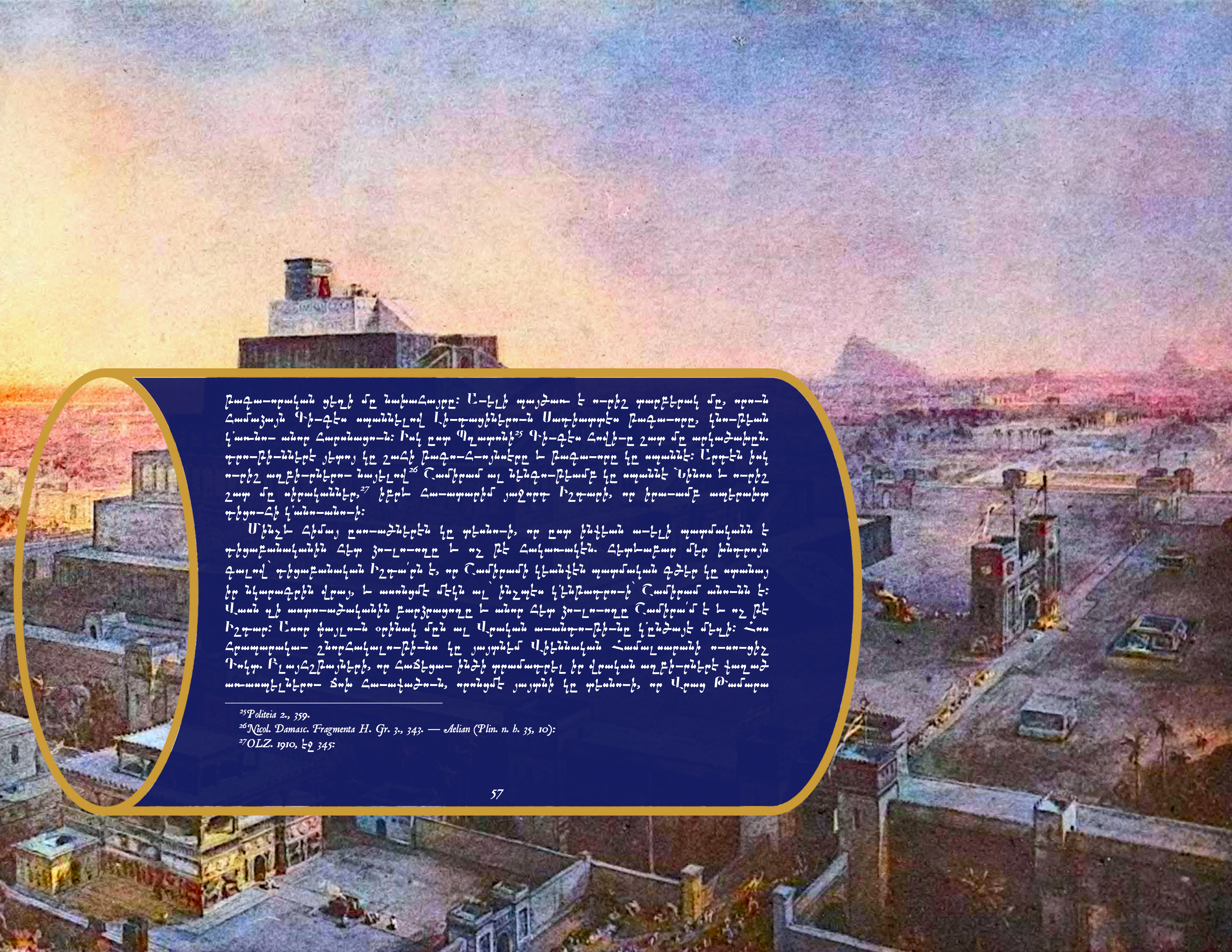

թագաւորական ցեղի մը նախահայրը: Աւելի պայծառ է ուրիշ տարբերակ մը, որուն համաձայն Գիւգէս սպաննելով Լիւդացիներուն Սադիատտէս թագաւորը, կնութեան կ՚առնու անոր հարսնացուն: Իսկ ըստ Պղատոնի[25] Գիւգէս հովիւը շատ մը արկածախնդրութիւններէ յետոյ կը շահի թագուհւոյն սէրը և թագաւորը կը սպաննէ: Արդէն իսկ ուրիշ աղբիւրներու նայելով[26] Շամիրամ ալ նենգութեամբ կը սպաննէ Նինոս և ուրիշ շատ մը սիրականներ,[27] ինչպէս հաւատարիմ յաջորդ Իշտարի, որ իրաւամբ ապերախտ դիցուհի կ՚անուանուի:

Մինչև հիմայ ըսուածներէն կը տեսնուի, որ ըստ ինքեան աւելի պատմականն է դիցաբանականին հետ ձուլուողը և ոչ թէ հակառակէն. Հետևաբար մեր խնդրոյն գալով՝ դիցաբանական Իշտա՛րն է, որ Շամիրամի կեանքէն պատմական գծեր կը ստանայ իր նկարագրին վրայ, և ասոնցմէ մէկն ալ՝ ինչպէս կ՚ենթադրուի՝ Շամիրամ անունն է: Վասն զի աստուածականին բարձրացողը և անոր հետ ձուլուողը Շամիրա՛մն է և ոչ թէ Իշտար: Այս փայլուն օրինակ մըն ալ Վրական աւանդութիւնը կ՚ընծայէ մեզի: Հոս հրապարակաւ շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ Վիեննական Համալսարանի ուսուցիչ Դոկտ. Բլայհշթայների, որ հաճեցաւ ինծի տրամադրել իր վրական աղբիւրներէ քաղած առասպելներու ճոխ հաւաքածուն, որոնցմէ յայտնի կը տեսնուի, որ Վրաց Թամարա

---

[25] Politeia 2., 359.

[26] Nicol. Damasc. Fragmenta H. Gr. 3., 343. — Aelian (Plin. n. h. 35, 10):

[27] OLZ. 1910, էջ 345:

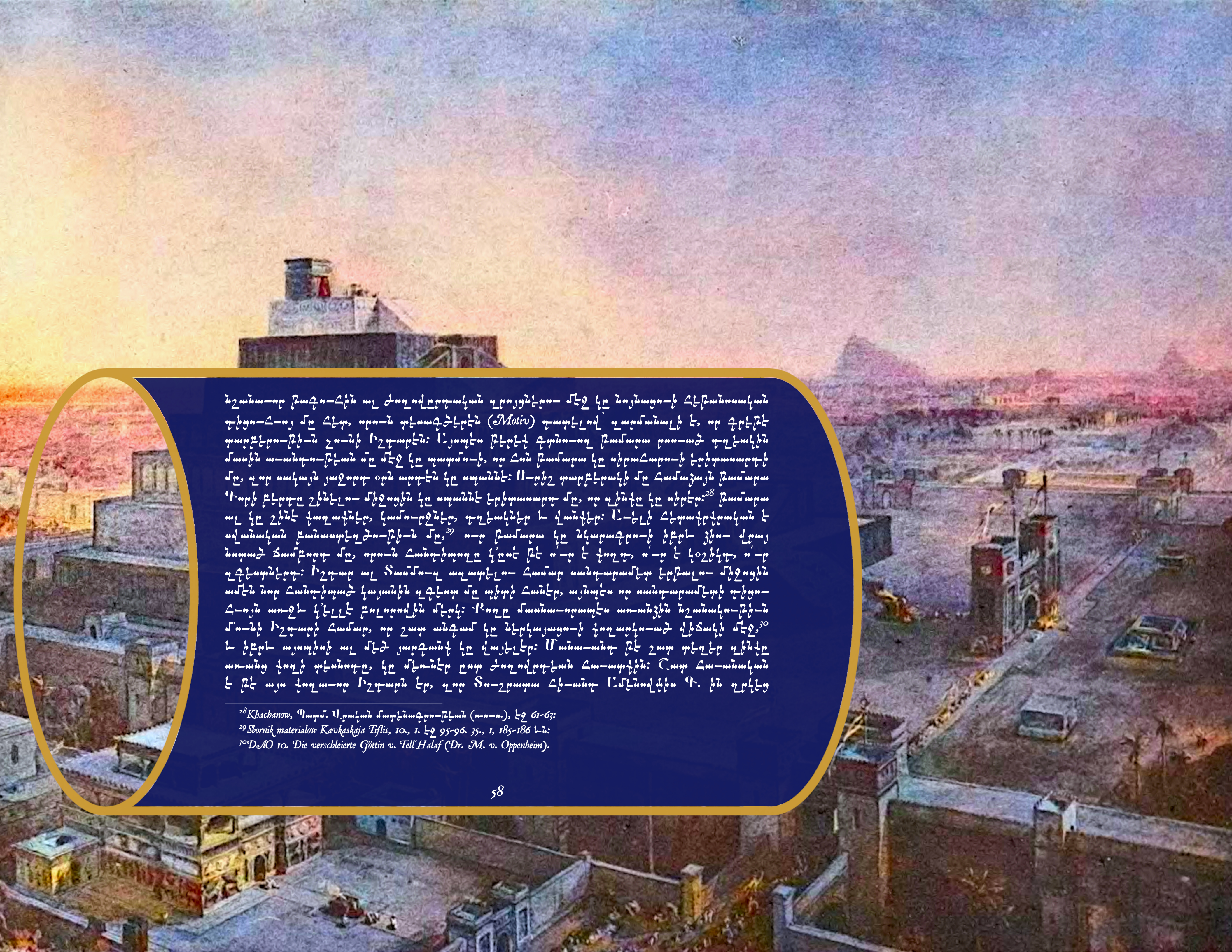

Նշանաւոր Թագուհին ալ ժողովրդական զրոյցներու մէջ կը նոյնացուի հեթանոսական դիցուհւոյ մը հետ, որուն տեսագծերէն (*Motiv*) դատելով՝ զարմանալի է, որ գրեթէ տարբերութիւն չունի Իշդարէն: Այսպէս Թերեք գտնուող Թամարա ըսուած դղեակին մասին աւանդութեան մը մէջ կը պատմուի, որ հոն Թամարա կը սիրահարուի երիտասարդի մը, զոր սակայն յաջորդ օրն արդէն կը սպաննէ: Ուրիշ տարբերակի մը համաձայն Թամարա Գորի բերդը շինելու միջոցին կը սպաննէ երիտասարդ մը, որ զինքը կը սիրէր:[28] Թամարա ալ կը շինէ քաղաքներ, կամուրջներ, դղեակներ եւ վանքեր: Աւելի հետաքրքրական է սվանական բանաստեղծութիւն մը,[29] ուր Թամարա կը նկարագրուի իբրեւ ձիու վրայ նստած ճամբորդ մը, որուն հանդիպողը կ'ըսէ թէ ո՛ւր է քողդ, ո՛ւր է կօշիկդ, ո՛ւր զգեստներդ: Իշդար ալ Տամմուզ ազատելու համար սանդարամետ երթալու միջոցին ամէն նոր հանդիպած կայանին զգեստ մը պիտի հանէր, այնպէս որ սանդարամետի դիցուհւոյն առջեւ կ'ելլէ բոլորովին մերկ: Քողը մասնաւորապէս առանձին նշանակութիւն մ'ունի Իշդարի համար, որ շատ անգամ կը ներկայացուի քողարկուած վիճակի մէջ,[30] եւ իբրեւ այդպիսի ալ մեծ յարգանք կը վայելէր: Մանաւանդ թէ շատ տեղեր զինքը առանց քողի տեսնողը, կը մեռնէր ըստ ժողովրդեան հաւատքին: Շատ հաւանական է թէ այս քողաւոր Իշդարն էր, զոր Տուշրատա հիւանդ Ամենոֆիս Գ. ին ղրկեց

---

[28] *Khachanow, Պատմ. Վրական մատենագրութեան (ռուս.), էջ 61-63:*

[29] *Sbornik materialow Kavkaskaja Tiflis, 10., 1. էջ 95-96. 35., 1, 185-186 եւն:*

[30] *DAO 10. Die verschleierte Göttin v. Tell'Halaf (Dr. M. v. Oppenheim).*

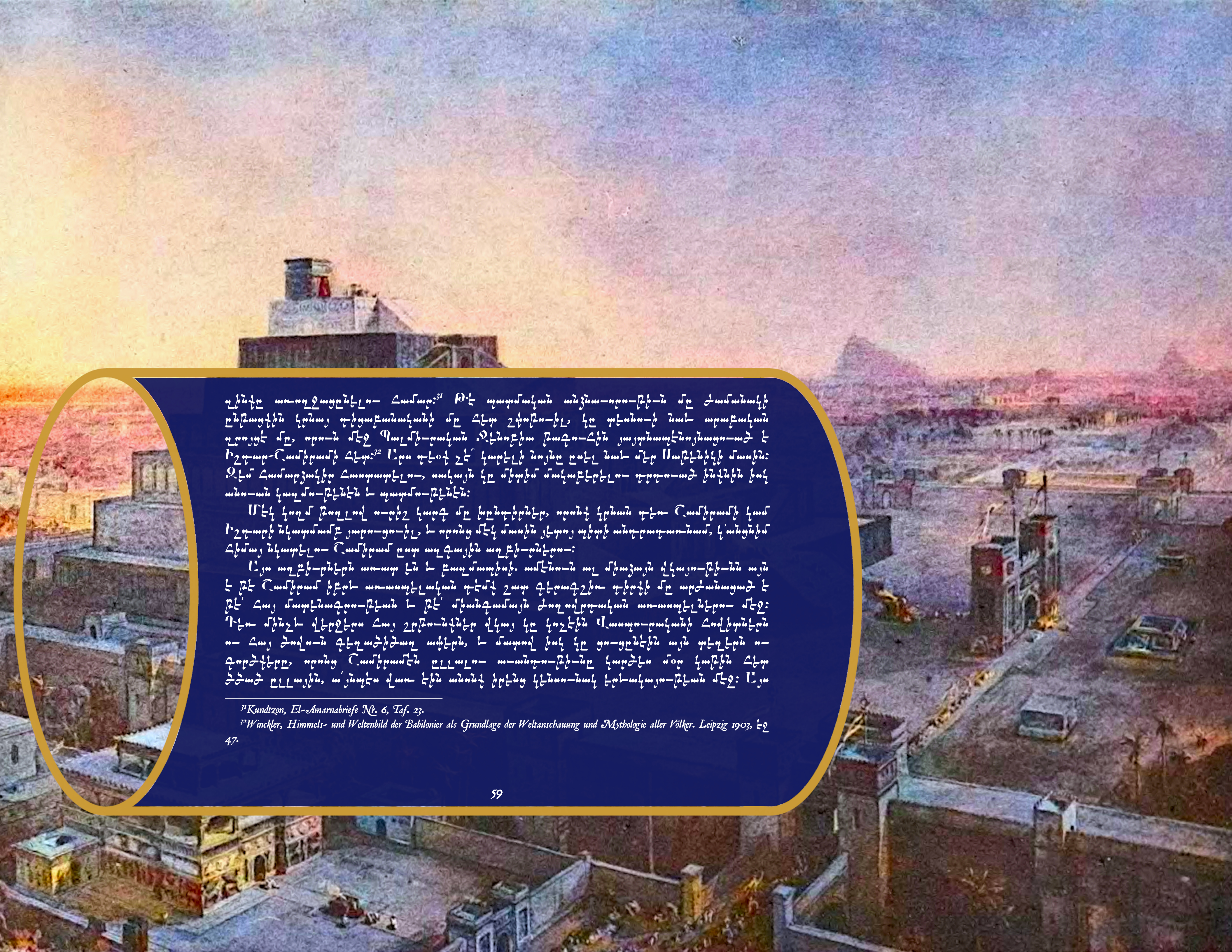

զինքը առողջացընելու համար։[31] Թէ պատմական անձնաւորութիւն մը ժամանակի ընթացքին կրնայ դիցաբանականի մը հետ շփոթուիլ, կը տեսնուի նաև արաբական զրոյցէ մը, որուն մէջ Պալմիրական Զենոբիա թագուհին յայտնապէս նոյնացուած է Իշտար-Շամիրամի հետ։[32] Արդ դեօք չէ՞ կարելի նոյնը ըսել նաև մեր Սաթենիկի մասին։ Չեմ համարձակիր հաստատելու, սակայն կը միտիմ մակաբերելու դրդուած ինքնին իսկ անուան կազմութենէն և պատմութենէն։

Մէկ կողմ թողլով ուրիշ կարգ մը խնդիրներ, որոնք կրնան դեռ Շամիրամի կամ Իշտարի նկատմամբ յարուցուիլ, և որոնց մէկ մասին յետոյ պիտի անդրադառնամ, կ'ուզեմ հիմայ նկարել Շամիրամ ըստ ազգային աղբիւրներու։

Այս աղբիւրներն առատ են և բազմապիսի. ամէնուն ալ միաձայն վկայութիւնն այն է թէ Շամիրամ իբրև առասպելական դէմք շատ գերակշիռ դիրքի մը արժանացած է թէ՛ հայ մատենագրութեան և թէ՛ միանգամայն ժողովրդական առասպելներու մէջ։ Դեռ մինչև վերջերս հայ շրթունքներ վկայ կը կոչէին Վասպուրականի հովիտներն ու հայ ծովուն գեղածիծաղ ափերն, և մատով իսկ կը ցուցնէին այն տեղերն ու գործքերը, որոնց Շամիրամէն ըլլալու աւանդութիւնը կարծես մօր կաթին հետ ծծած ըլլային, ա՛յնպէս վառ էին անոնք իրենց կենսունակ երևակայութեան մէջ։ Այս

---

[31] *Kundtzon, El-Amarnabriefe Nr. 6, Taf. 23.*

[32] *Winckler, Himmels- und Weltenbild der Babilonier als Grundlage der Weltanschauung und Mythologie aller Völker. Leipzig 1903,* էջ 47.

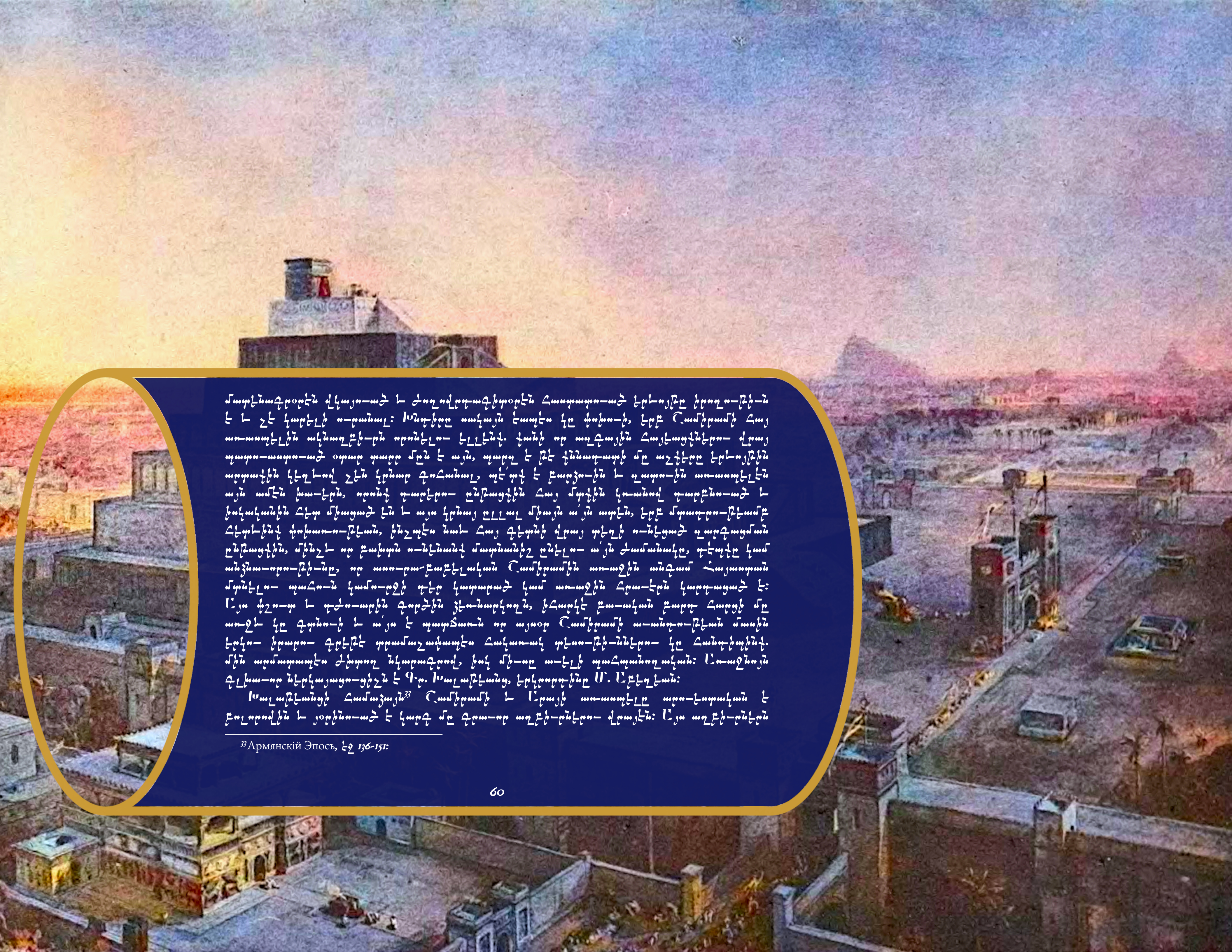

մատենագրօրէն վկայուած և ժողովրդագիտօրէն հաստատուած երևոյթը իրողութիւն է և չէ կարելի ուրանալ: Խնդիրը սակայն էապէս կը փոխուի, երբ Շամիրամի հայ առասպելին ակնաղբիւրն որոնելու ելլենք․ քանի որ ազգային հայեացքներու վրայ պատուաստուած օտար տարր մըն է այն, պարզ է թէ քննադատի մը աչքերը երևոյթին արտաքին կեղևով չեն կրնար գոհանալ, պէ՛տք է բարձուին և զատուին առասպելէն այն ամէն խաւերն, որոնք դարերու ընթացքին հայ մտքին կռանով դարբնուած և իսկականին հետ միացած են և այս կրնայ ըլլալ միայն ա՛յն ատեն, երբ մտադրութեամբ հետևինք փոխառութեան, ինչպէս նաև հայ գետնի վրայ տեղի ունեցած զարգացման ընթացքին, մինչև որ բախտն ունենանք մատնանիշ ընելու ա՛յն ժամանակը, դէպքը կամ անձնաւորութիւնը, որ ասուրա-բաբելական Շամիրամին առաջին անգամ Հայաստան մտնելու պահուն կամուրջի դեր կատարած կամ առաջին հրաւէրն կարդացած է: Այս փշուտ և դժուարին գործին ձեռնարկողն, իհարկէ բաւական բարդ հարցի մը առջև կը գտնուի և ա՛յս է պատճառն որ այսօր Շամիրամի աւանդութեան մասին երկու իրարու գրեթէ տրամաչափապէս հակառակ տեսութիւններու կը հանդիպինք․ մին արմատապէս ժխտող նկարագրով, իսկ միւսը աւելի պահպանողական: Առաջնոյն գլխաւոր ներկայացուցիչն է Գր. Խալաթեանց, երկրորդինը Մ. Աբեղեան:

Խալաթեանցի համաձայն[33] Շամիրամի և Արայի առասպելը արուեստական է բոլորովին և յօրինուած է կարգ մը գրաւոր աղբիւրներու վրայէն: Այս աղբիւրներն

---

[33] Армянскій Эпосъ, էջ 136-151:

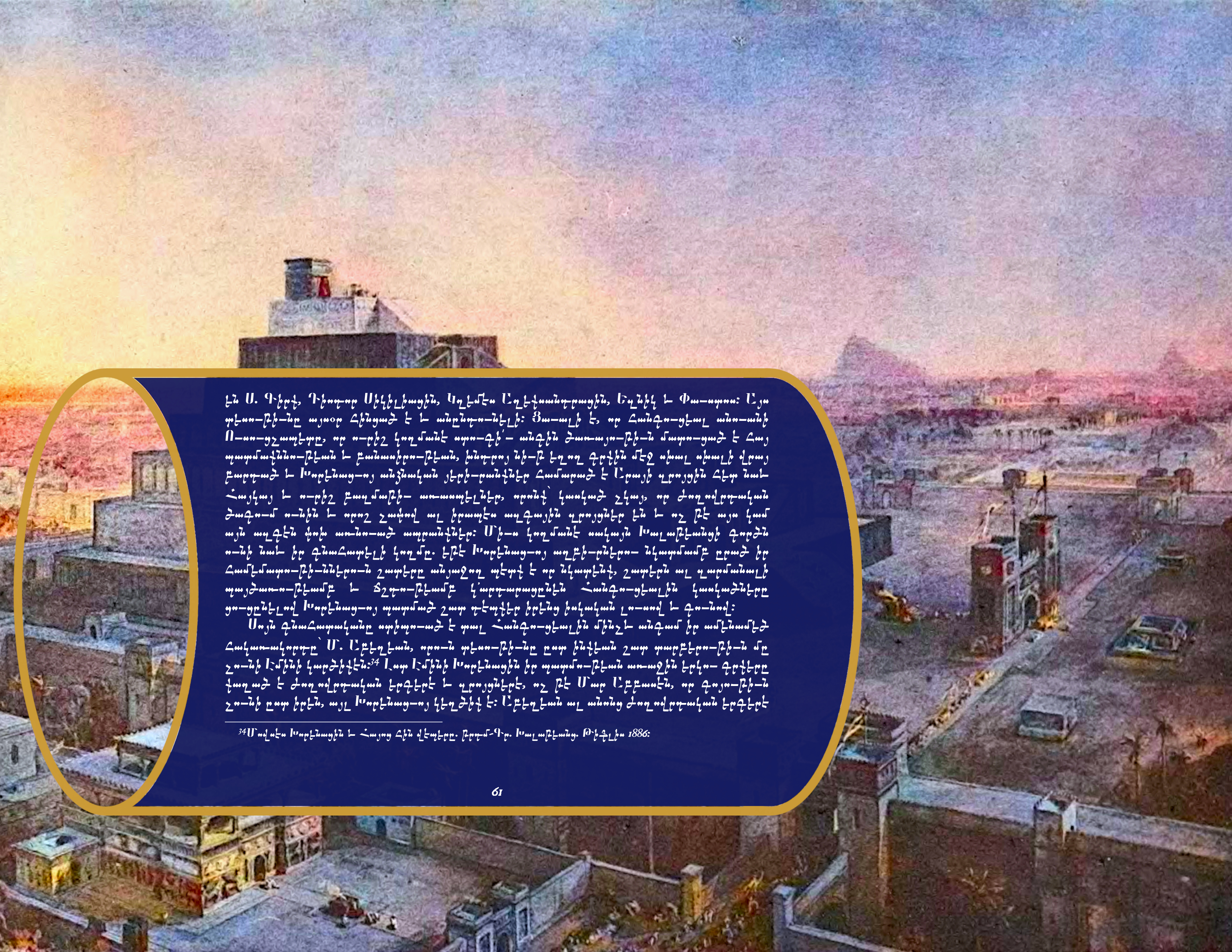

են Ս. Գիրք, Դիոդոր Սիկիլիացին, Կղեմէս Աղեքսանդրացին, Եղնիկ և Փաւստոս: Այս տեսութիւնը այսօր հինցած է և անընդունելի: Ցաւալի է, որ հանգուցեալ անուանի Ուսուցչապետը, որ ուրիշ կողմանէ ստուգի՛ւ անգին ծառայութիւն մատուցած է հայ պատմաքննութեան և բանասիրութեան, խնդրոյ նիւթ եղող գրքին մէջ սխալ սխալի վրայ բարդած և Խորենացւոյ անձնական յերիւրանքներ համարած է Արայի զրոյցին հետ նաև Հայկայ և ուրիշ բազմաթիւ առասպելներ, որոնք՝ կասկած չկայ, որ ժողովրդական ծագում ունին և որոշ չափով ալ իրապէս ազգային զրոյցներ են և ոչ թէ այս կամ այն ազգէն փոխ առնուած ապրանքներ: Միւս կողմանէ սակայն Խալաթեանցի գործն ունի նաև իր գնահատելի կողմը. եթէ Խորենացւոյ աղբիւրներու նկատմամբ ըրած իր համեմատութիւններուն շատերը անյաջող պէտք է որ նկատենք, շատերն ալ զարմանալի պայծառութեամբ և ճշդութեամբ կ՚արդարացընեն հանգուցեալին կասկածները ցուցընելով Խորենացւոյ պատմած շատ դէպքեր իրենց իսկական լուսով և գունով:

Սոյն գնահատականը ստիպուած է տալ հանգուցեալին մինչև անգամ իր ամենամեծ հակառակորդը՝ Մ. Աբեղեան, որուն տեսութիւնը ըստ ինքեան շատ տարբերութիւն մը չունի Էմինի կարծիքէն:[34] Ըստ Էմինի Խորենացին իր պատմութեան առաջին երկու գրքերը քաղած է ժողովրդական երգերէ և զրոյցներէ, ոչ թէ Մար Աբբասէն, որ գոյութիւն չունի ըստ իրեն, այլ Խորենացւոյ կեղծիք է: Աբեղեան ալ անոնց ժողովրդական երգերէ

---

[34] Մովսէս Խորենացին և Հայոց հին վէպերը. Թրգմ-Գր. Խալաթեանց. Թիֆլիս 1886:

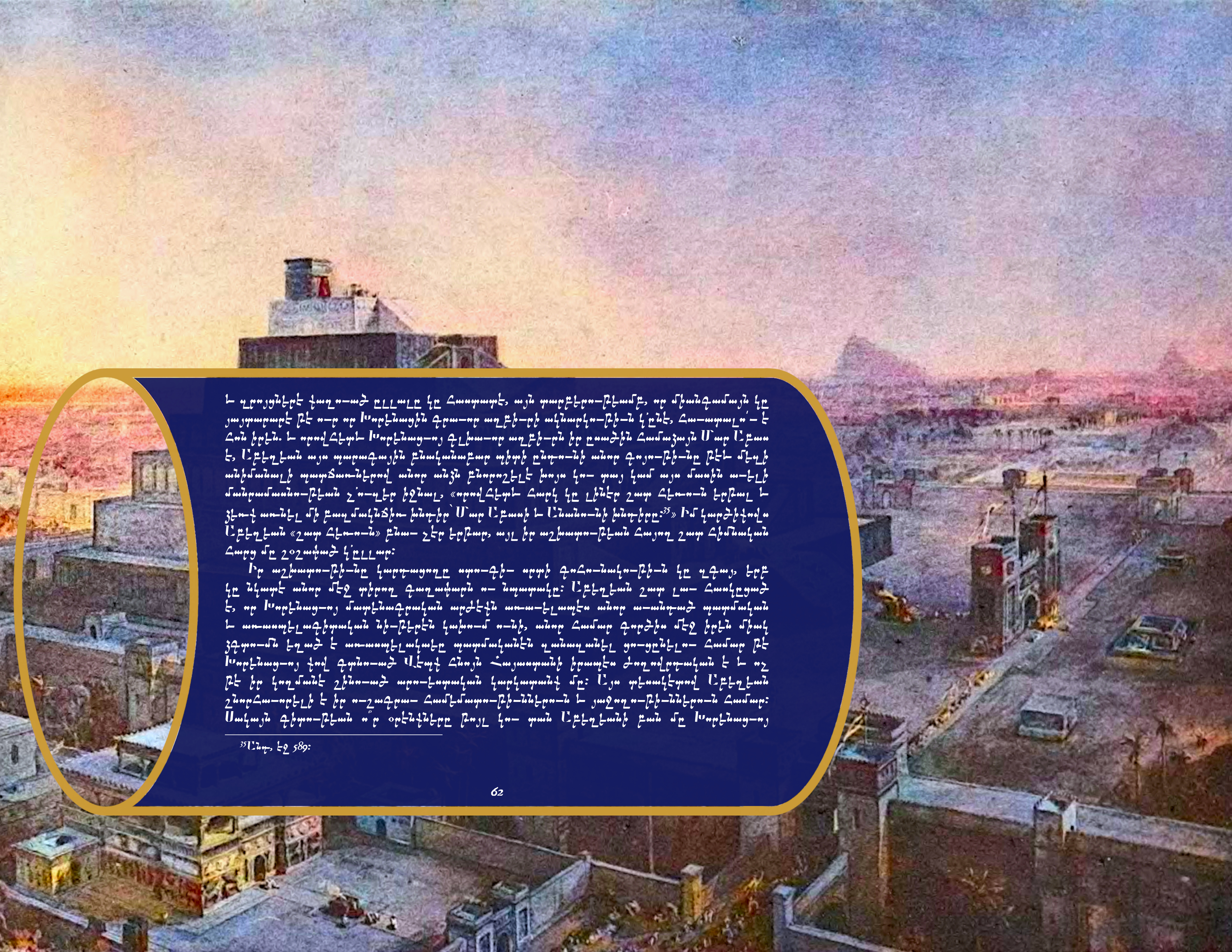

և զրոյցներէ քաղուած ըլլալը կը հաստատէ, այն տարբերութեամբ, որ միանգամայն կը յայտարարէ թէ ուր որ Խորենացին գրաւոր աղբիւրի ակնարկութիւն կ՚ընէ, հաւատալո՛ւ է հոն իրեն․ և որովհետև Խորենացւոյ գլխաւոր աղբիւրն իր ըսածին համաձայն Մար Աբաս է, Աբեղեան այս պարագային բնականաբար պիտի ընդունի անոր գոյութիւնը թէև մեզի անիմանալի պատճառներով անոր անձն բնորոշելէ խոյս կու տայ կամ այս մասին աւելի մանրամասնութեան չ՚ուզեր իջնալ, «որովհետև հարկ կը լինէր շատ հեռուն երթալ և ձեռք առնել մի բազմակնճիռ խնդիր՝ Մար Աբասի և Անանունի խնդիրը։[35]» Իմ կարծիքովս Աբեղեան «շատ հեռուն» բնաւ չէր երթար, այլ իր աշխատութեան հայոց շատ հիմնական հարց մը շօշափած կ՚ըլլար։

Իր աշխատութիւնը կարդացողը ստուգիւ սրտի գոհունակութիւն կը զգայ, երբ կը նկատէ անոր մէջ տիրող գաղափարն ու նպատակը։ Աբեղեան շատ լաւ հասկցած է, որ Խորենացւոյ մատենագրական արժէքն առաւելապէս անոր աւանդած պատմական և առասպելագիտական նիւթերէն կախում ունի, անոր համար գործին մէջ իրեն միակ ձգտումն եղած է առասպելականը պատմականէն զանազանել ցուցնելու համար թէ Խորենացւոյ քով գտնուած Վէպք հնոյն Հայաստանի իրապէս ժողովրդական է և ոչ թէ իր կողմանէ շինուած արուեստական կարկատանք մը։ Այս տեսակէտով Աբեղեան շնորհաւորելի է իր ուշագրաւ համեմատութիւններուն և յաջողութիւններուն համար։ Սակայն գիտութեան ո՞ր օրէնքները թոյլ կու տան Աբեղեանի բան մը Խորենացւոյ

---

[35] Անդ, էջ 589։

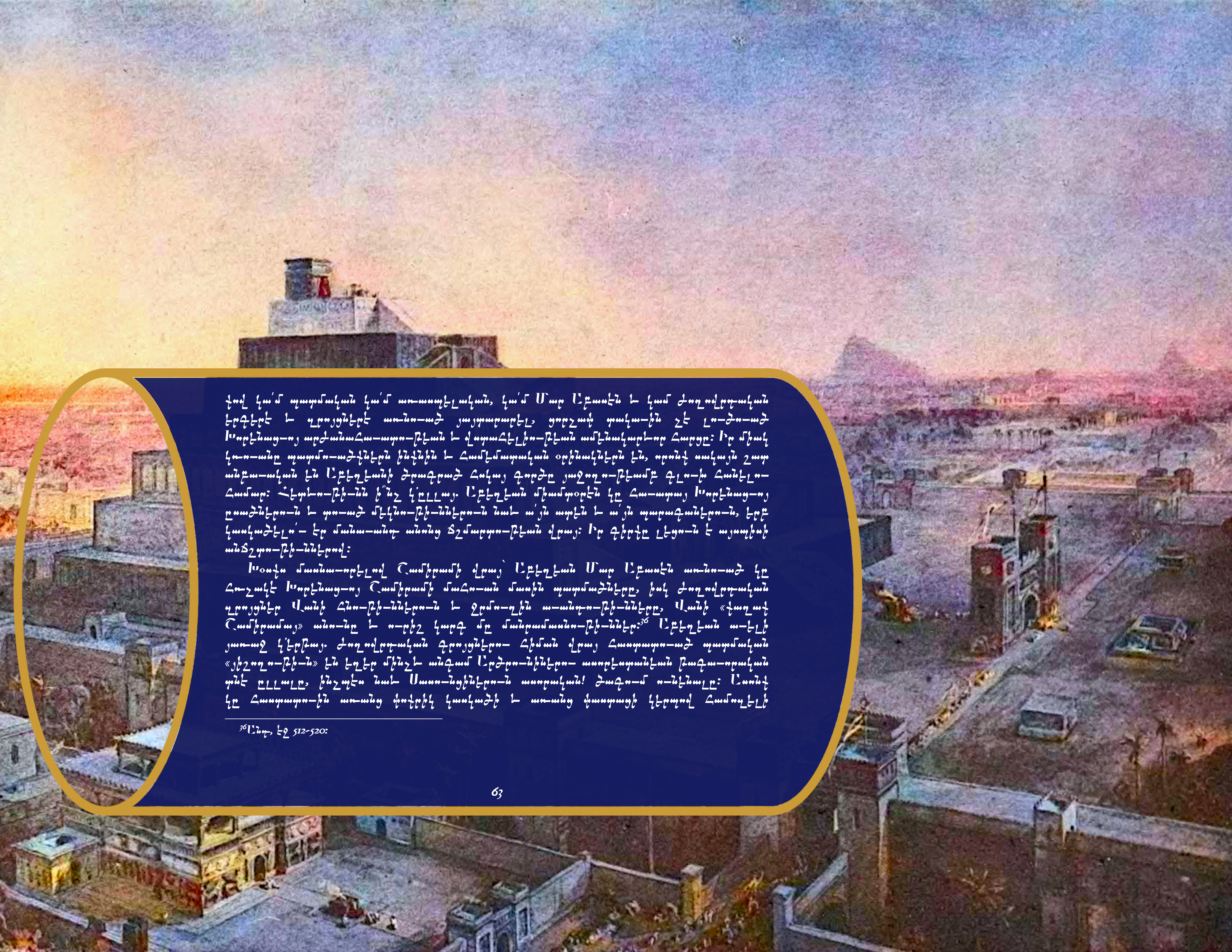

ձով կա՛մ պատմական կա՛մ առասպելական, կա՛մ Մար Աբասէն և կամ ժողովրդական երգերէ և զրոյցներէ առնուած յայտարարել, ցորչափ տակաւին չէ լուծուած Խորենացւոյ արժանահաւատութեան և վստահելիութեան ամենակարեւոր հարցը: Իր միակ կռուանը պատմուածքներն ինքնին և համեմատական օրինակներն են, որոնք սակայն շատ անբաւական են Աբեղեանի ծրագրած հսկայ գործը յաջողութեամբ գլուխ հանելու համար: Հետեւութիւնն ի՞նչ կ՚ըլլայ. Աբեղեան միամտօրէն կը հաւատայ Խորենացւոյ ըսածներուն և տուած մեկնութիւններուն նաև ա՛յն ատեն և ա՛յն պարագաներուն, երբ կասկածելո՛ւ էր մանաւանդ անոնց ճշմարտութեան վրայ: Իր գիրքը լեցուն է այսպիսի անճշդութիւններով:

Խօսքը մասնաւորելով Շամիրամի վրայ՝ Աբեղեան Մար Աբասէն առնուած կը հռչակէ Խորենացւոյ Շամիրամի մահուան մասին պատմածները, իսկ ժողովրդական զրոյցներ Վանի հնութիւններուն և ջրմուղին աւանդութիւնները, Վանի «քաղաք Շամիրամայ» անունը և ուրիշ կարգ մը մանրամասնութիւններ:[36] Աբեղեան աւելի յառաջ կ՚երթայ. ժողովրդական զրոյցներու հիման վրայ հաստատուած պատմական «յիշողութիւն» են եղեր մինչև անգամ Արծրունիներու ասորեստանեան թագաւորական տնէ ըլլալը, ինչպէս նաև Սասունցիներուն ասորական ծագում ունենալը: Անոնք կը հաստատուին առանց փոքրիկ կասկածի և առանց փաստացի կերպով համոզելու

---

[36] Անդ, էջ 512-520:

ընելու: Աբեղեան եթէ քիչ մը աւելի նուազ հաւատար Խորենացւոյ՝ հոս նաև Թովմաս Արծրունւոյ արժանահաւատութեան, այն ատեն իր գրքին արժէքին անհամեմատ աւելի կը բարձրանար և ինքը պէտքն անգամ պիտի չզգար բուռն և խիստ լեզուի՝ ցրելու համար Խալաթեանցի տեսութիւնները, որոնց մեծ մասին անճիշդ ըլլալուն՝ ես ալ իմ համեմատ չափովս իրեն համամիտ եմ: Ես ալ կ'ընդունիմ, որ Շամիրամի առասպելը Հայաստանի հարաւային նահանգներու մէջ բնակող տեղացի Ասորիներուն ազդեցութեամբ թերևս մուտ գտած ըլլայ մեր մէջ և կրնայ ըլլալ, որ մէկ երկու տեղերու հետ ալ կապուած ըլլայ անոր յիշատակը:[37] Սակայն ամէն պարագայի մէջ Շամիրամի առասպելը իր ներկայ կերպարանքին ստացած է գրաւոր աղբիւրներու կողմանէ՝ գլխաւորաբար Անանունէն և Խորենացիէն՝ ազդուած Եւսեբէոսէն, Ափրիկանոսէն և ուրիշ մատենագիրներէ, որոնք նոյնպէս իրենց կարգին Հերոդոտոսէն, Դիոդոր Սիկիլիացիէն և Կտեսիասէն: Ինչպէս վերը տեսանք, Դիոդոր Սիկիլիացին մինչև իսկ Շամիրամի ամուսնոյն Նինոսի Հայաստան բերած արշաւանք մըն ալ կը յիշէ,[38] որ հաւանօրէն հեռաւոր արձագանգն ըլլալու է այն մեծամեծ արշաւանքներուն, որոնք զարմանալի զուգադիպութեամբ տեղի ունեցած են պատմական Շամիրամի ատենները, այսինքն Ասուրնասիրբալի, բայց մանաւանդ անոր յաջորդ Սաղմանասարի կողմանէ, որ Շամիրամի ամուսնոյն

---

[37] Այս մասին իմ վերապահութիւններս տես «Հանդ. Ամս.» 1922, էջ 234:

[38] Անդ, *Diod.* 2., 1:

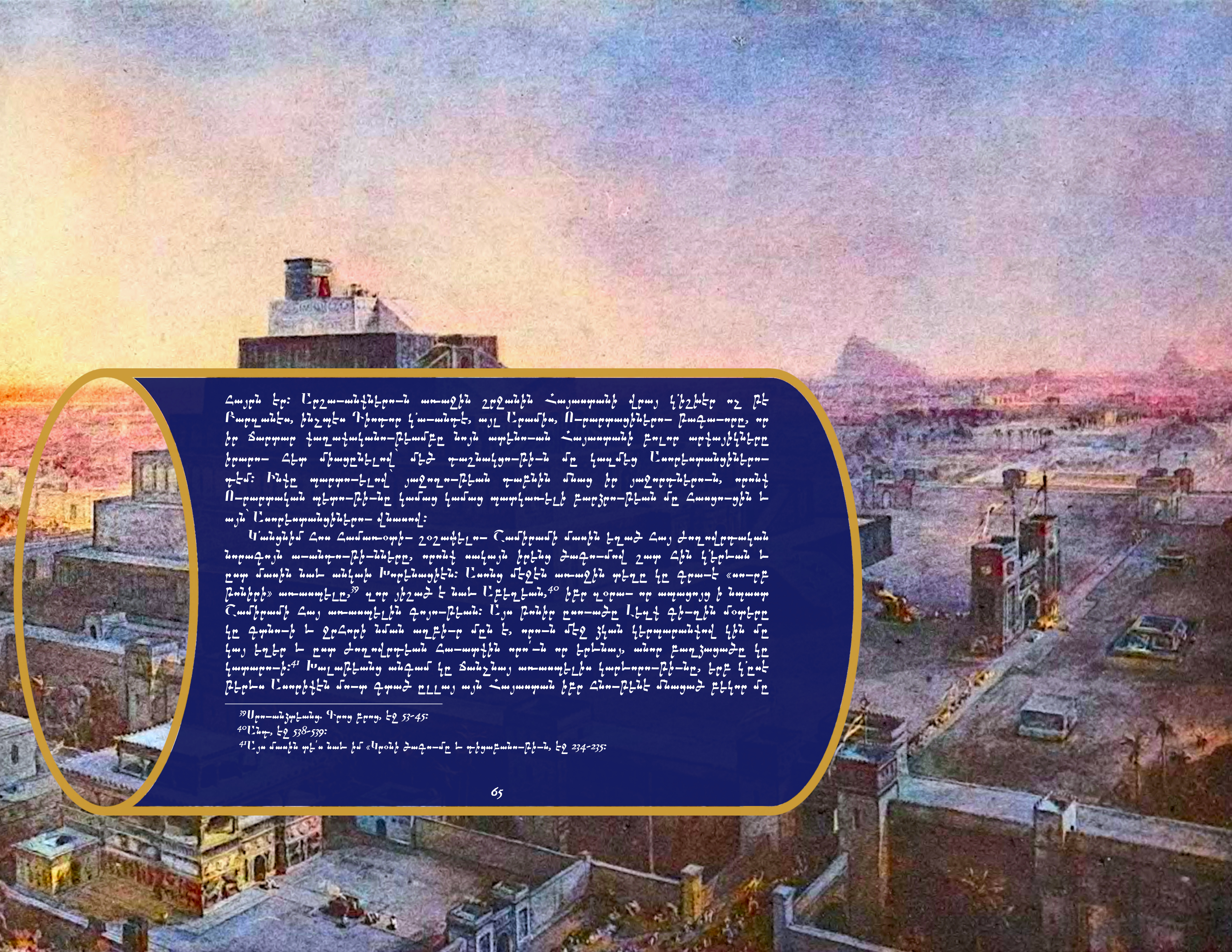

Հայրն էր: Արշաւանքներուն առաջին շրջանին Հայաստանի վրայ կ'իշխէր ոչ թէ Բարզանէս, ինչպէս Դիոդոր կ'աւանդէ, այլ Արամիս, Ուրարտացիներու թագաւորը, որ իր ճարտար քաղաքականութեամբը նոյն ատենուան Հայաստանի բոլոր արքայիկները իրարու հետ միացընելով՝ մեծ դաշնակցութիւն մը կազմեց Ասորեստանցիներու դէմ: Ինքը պարտուելով՝ յաջողութեան դափնին մնաց իր յաջորդներուն, որոնք Ուրարտական պետութիւնը կամաց կամաց պատկառելի բարձրութեան մը հասցուցին և այն՝ Ասորեստանցիներու վնասով:

Կ'անցնիմ հոս համառօտիւ շօշափելու Շամիրամի մասին եղած հայ ժողովրդական նորագոյն աւանդութիւնները, որոնք սակայն իրենց ծագումով շատ հին կ'երևան և ըստ մասին նաև անկախ Խորենացիէն: Ասոնց մէջէն առաջին տեղը կը գրաւէ «սուրբ Թոնիրի» առասպելը,[39] զոր յիշած է նաև Աբեղեան,[40] իբր զօրաւոր ապացոյց ի նպաստ Շամիրամի հայ առասպելին գոյութեան: Այս Թոնիր ըսուածը Լեզք գիւղին մօտերը կը գտնուի և ջրհորի նման աղբիւր մըն է, որուն մէջ ձկան կերպարանքով կին մը կայ եղեր և ըստ ժողովրդեան հաւատքին որո՛ւն որ երևնայ, անոր բաղձացածը կը կատարուի:[41] Խալաթեանց անգամ կը ճանչնայ առասպելիս կարևորութիւնը, երբ կ'ըսէ Թերևս Ասորիքէն մուտ գտած ըլլայ այն Հայաստան իբր հնութենէ մնացած բեկոր մը

---

[39] Սրուանձտեանց. Գրոց բրոց, էջ 53-45:

[40] Անդ, էջ 538-539:

[41] Այս մասին տե՛ս նաև իմ «Կրօնի ծագումը և դիցաբանութիւն, էջ 234-235:

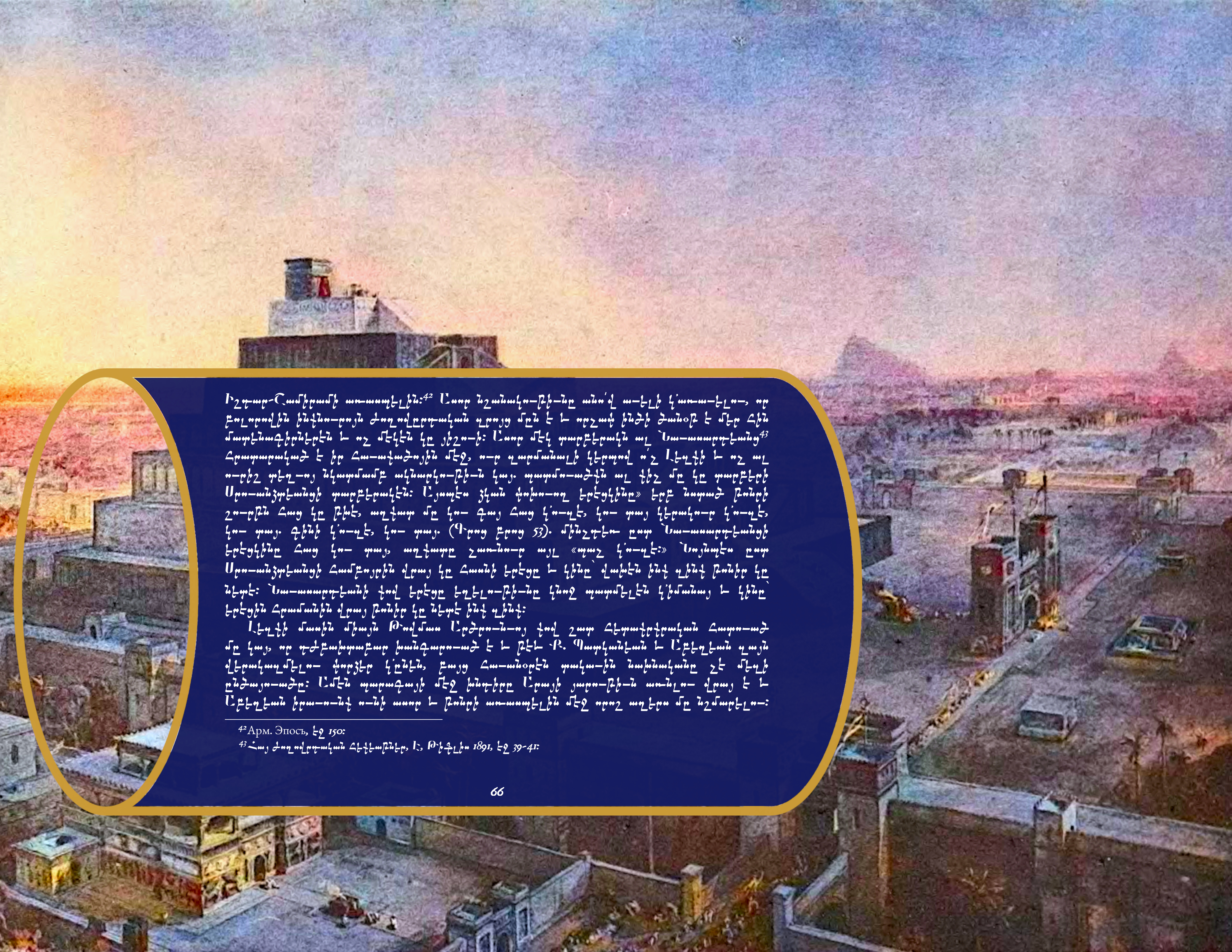

Իշտար-Շամիրամի առասպելին:[42] Այս նշանակութիւնը անո՛վ աւելի կ'առաւելու, որ բոլորովին ինքնուրոյն ժողովրդական զրոյց մըն է և որչափ ինծի ծանօթ է մեր հին մատենագիրներէն և ոչ մէկէն կը յիշուի: Այս մէկ տարբերակն ալ Նաւասարդեանց[43] հրատարակած է իր հաւաքածոյին մէջ, ուր զարմանալի կերպով ո՛չ Լեզքի և ոչ ալ ուրիշ տեղւոյ նկատմամբ ակնարկութիւն կայ․ պատմուածքն ալ քիչ մը կը տարբերի Սրուանձտեանցի տարբերակէն: Այսպէս չկան փոխուող երէցկինը» երբ նստած թոնրի շուրթն հաց կը թխէ, աղքատ մը կու գայ հաց կ'ուզէ, կու տայ կերակուր կ'ուզէ, կու տայ․ գինի կ'ուզէ, կու տայ․ (Գրոց բրոց 53)․ Մինչդեռ ըստ Նաւասարդեանցի երէցկինը հաց կու տայ, աղքատը չառնուր այլ «պաշ կ'ուզէ:» Նոյնպէս ըստ Սրուանձտեանցի համբոյրին վրայ կը հասնի երէցը և կինը՝ վախէն ինք զինք թոնիր կը նետէ: Նաւասարդեանի քով երէցը եղելութիւնը կնոջ պատմելէն կ'իմանայ և կինը՝ երէցին հրամանին վրայ թոնիր կը նետէ ինք զինք:

Լեզքի մասին միայն Թովմաս Արծրունւոյ քով շատ հետաքրքրական հատուած մը կայ, որ դժբախտաբար խանգարուած է և թէև Ք. Պատկանեան և Աբեղեան զայն վերականգնելու փորձեր կ'ընեն, բայց հաւանօրէն տակաւին նախնականը չէ մեզի ընծայուած: Ամէն պարագայի մէջ խնդիրը Արայի յարութիւն առնելու վրայ է և Աբեղեան իրաւունք ունի ասոր և թոնրի առասպելին մէջ որոշ աղերս մը նշմարելու:

---

[42] Арм. Эпосъ, էջ 150:

[43] Հայ ժողովրդական հեքեաթներ, Ը, Թիֆլիս 1891, էջ 39-41:

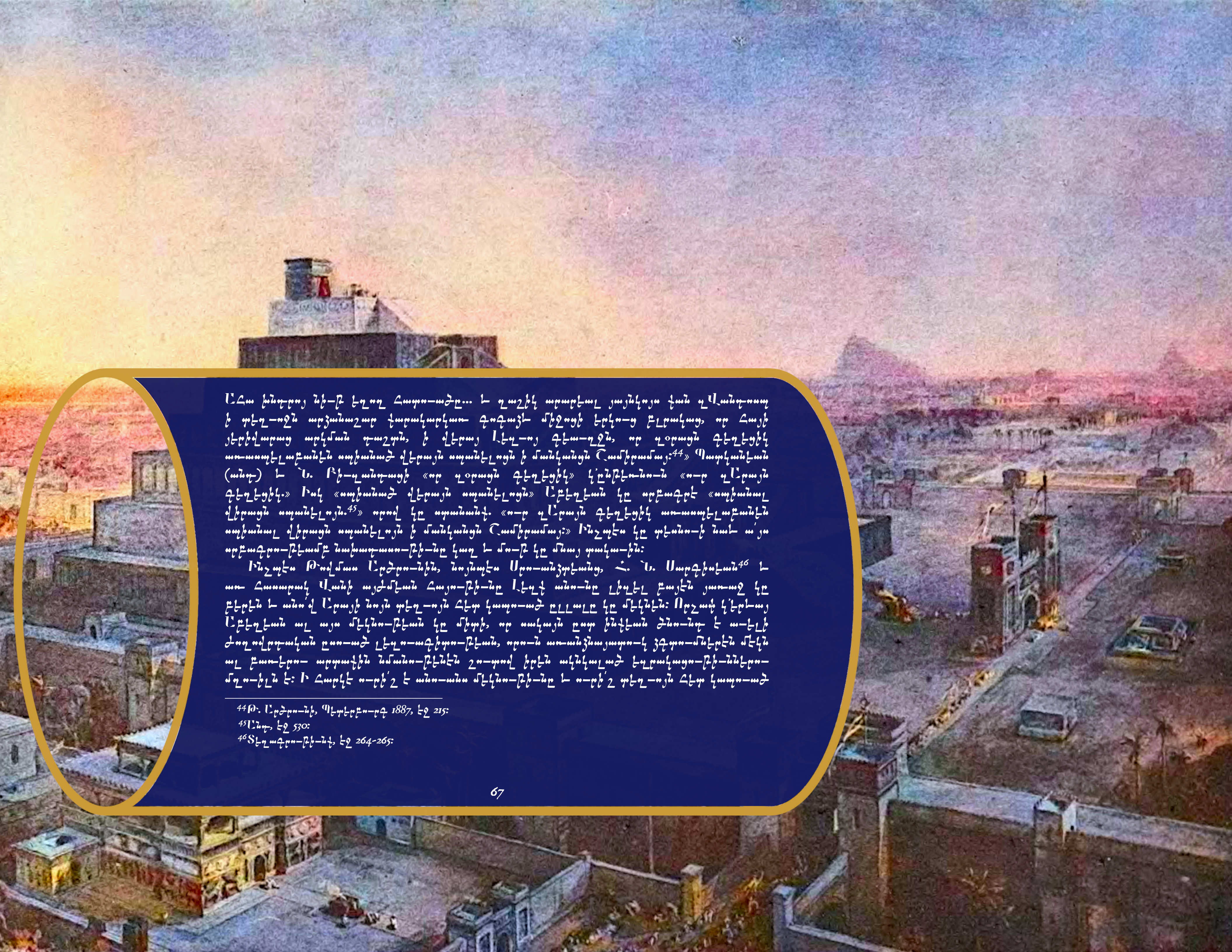

Ահա խնդրոյ նիւթ եղող հատուածը… և զաշիկ արարեալ յայնկոյս քան զՎանդոսպ ի տեղւոջն արձանաշար քարակարկառ գոգաձև միջոցի երկուց բլրակաց, որ հայի յերիվարաց արկման դաշտն, ի վերայ Լեզւոյ գեաւղջն, որ զօրացն գեղեցիկ առասպելաբանեն սպիանած վերայն սպանելոյն ի մանկանցն Շամիրամայ:[44]» Պատկանեան (անդ) և Ն. Բիւզանդացի «որ զօրացն գեղեցիկ» կ՚ընթեռնուն «ուր զԱրայն գեղեցիկ.» Իսկ «սպիանած վերայն սպանելոյն» Աբեղեան կը սրբագրէ «սպիանալ վիրացն սպանելոյն.[45]» որով կը ստանանք. «ուր զԱրայն գեղեցիկ առասպելաբանեն սպիանալ վիրացն սպանելոյն ի մանկանցն Շամիրամայ:» Ինչպէս կը տեսնուի նաև ա՛յս սրբագրութեամբ նախադասութիւնը կաղ և մութ կը մնայ տակաւին:

Ինչպէս Թովմաս Արծրունին, նոյնպէս Սրուանձտեանց, Հ. Ն. Սարգիսեան[46] և առ հասարակ Վանի այժմեան հայութիւնը Լեզք անունը լիզել բայէն յառաջ կը բերեն և անո՛վ Արայի նոյն տեղւոյն հետ կապուած ըլլալը կը մեկնեն: Որչափ կ՚երևայ Աբեղեան ալ այս մեկնութեան կը միտի, որ սակայն ըստ ինքեան ծնունդ է աւելի ժողովրդական ըսուած լեզուագիտութեան, որուն առանձնայատուկ ձգտումներէն մէկն ալ բառերու արտաքին նմանութենէն շուտով իրեն ակնկալած եզրակացութիւններու մղուիլն է: Ի հարկէ ուրի՛շ է անուանս մեկնութիւնը և ուրի՛շ տեղւոյն հետ կապուած

---

[44] Թ. Արծրունի, Պետերբուրգ 1887, էջ 215:

[45] Անդ, էջ 530:

[46] Տեղագրութիւնք, էջ 264-265:

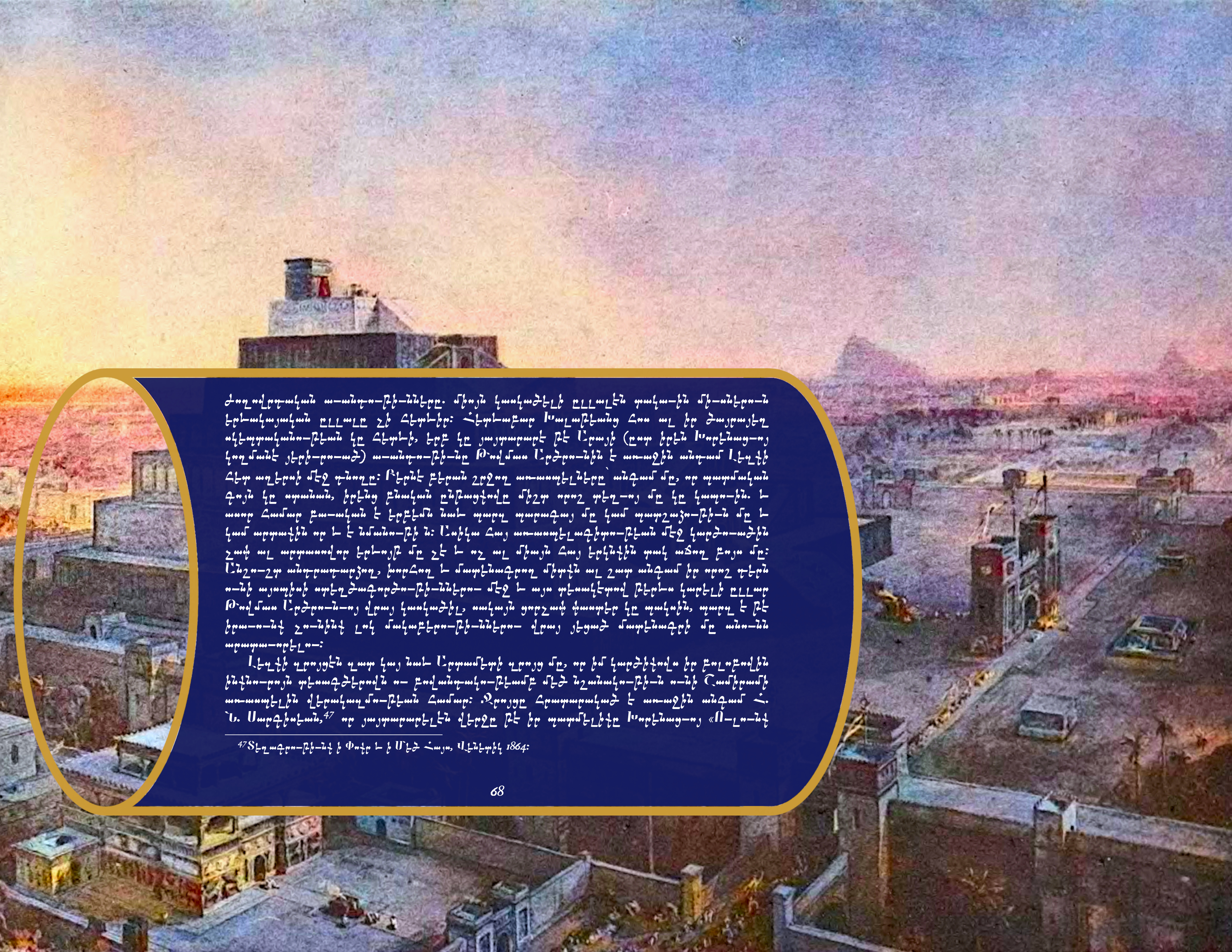

ժողովրդական աւանդութիւնները. միայն կասկածելի ըլլալէն տակաւին միւսներուն երեւակայական ըլլալը չի հետեւիր: Հետեւաբար Խալաթեանց հոս ալ իր ծայրայեղ սկեպտականութեան կը հետեւի, երբ կը յայտարարէ թէ Արայի (ըստ իրեն Խորենացւոյ կողմանէ յերիւրուած) աւանդութիւնը Թովմաս Արծրունին է առաջին անգամ Լեզքի հետ աղերսի մէջ դնողը: Բերնէ բերան շրջող աւանդութիւնները՝ անգամ մը, որ պատմական գոյն կը ստանան, իրենց բնական ընթացքովը միշտ որոշ տեղւոյ մը կը կապուին. եւ ասոր համար բաւական է երբեմն նաեւ պարզ պարագայ մը կամ պատշաճութիւն մը եւ կամ արտաքին որ եւ է նմանութիւն: Ասիկա հայ առասպելագիտութեան մէջ կարծուածին չափ ալ արտասովոր երեւոյթ մը չէ եւ ոչ ալ միայն հայ երկնքին տակ աճող բոյս մը: Անշուշտ անդրադարձող, խորհող եւ մատենագրող միտքն ալ շատ անգամ իր որոշ դերն ունի այսպիսի ստեղծագործութիւններու մէջ եւ այս տեսակէտով թերեւս կարելի ըլլար Թովմաս Արծրունւոյ վրայ կասկածիլ, սակայն ցորչափ փաստեր կը պակսին, պարզ է թէ իրաւունք չունինք լոկ մակաբերութիւններու վրայ յեցած մատենագրի մը անունն արատաւորելու:

Լեզքի զրոյցէն զատ կայ նաեւ Արտամետի զրոյց մը, որ իմ կարծիքովս իր բոլորովին ինքնուրոյն տեսագծերովն ու բովանդակութեամբ մեծ նշանակութիւն ունի Շամիրամի առասպելին վերակազմութեան համար: Զրոյցը հրատարակած է առաջին անգամ Հ. Ն. Սարգիսեան,[47] որ յայտարարելէն վերջը թէ իր պատմելիքը Խորենացւոյ «Ուլունք

---

[47] Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ 1864:

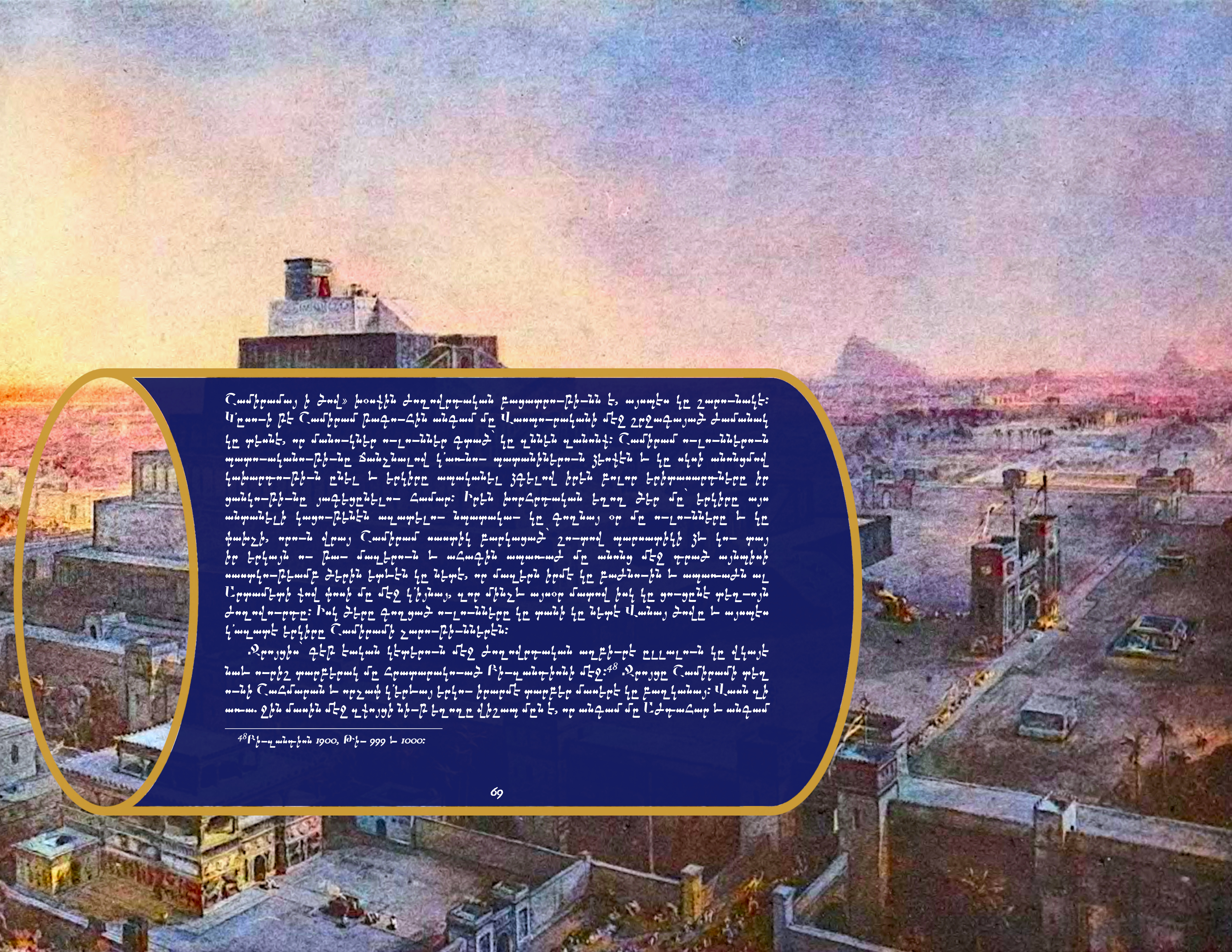

Շամիրամայ ի ծով» խօսքին ժողովրդական բացատրութիւնն է, այսպէս կը շարունակէ: Կ՚ըսուի թէ Շամիրամ Թագուհին անգամ մը Վասպուրականի մէջ շրջագայած ժամանակ կը տեսնէ, որ մանուկներ ուլուններ գտած՝ կը զննեն զանոնք: Շամիրամ ուլուններուն պատուականութիւնը ճանչնալով կ՚առնու պատանիներուն ձեռքէն և կը սկսի անոնցմով կախարդութիւն ընել և երկիրը ապականել ձգելով իրեն բոլոր երիտասարդները իր ցանկութիւնը յագեցնելու համար: Իրեն խորհրդական եղող ծեր մը՝ երկիրը այս անտանելի կացութենէն ազատելու նպատակաւ կը գողնայ օր մը ուլունները և կը փախչի, որուն վրայ Շամիրամ սաստիկ բարկացած՝ շուտով պարսատիկի ձև կու տայ իր երկայն ու թաւ մազերուն և ահագին ապառաժ մը անոնց մէջ դրած այնպիսի սաստկութեամբ ծերին ետևէն կը նետէ, որ մազերն իրմէ կը բաժնուին և ապառաժն ալ Արտամետի քով փոսի մը մէջ կ՚իյնայ, ուր մինչև այսօր մատով իսկ կը ցուցընէ տեղւոյն ժողովուրդը: Իսկ ծերը գողցած ուլունները կը տանի կը նետէ Վանայ ծովը և այսպէս կ՚ազատէ երկիրը Շամիրամի չարութիւններէն:

Զրոյցիս՝ գէթ էական կէտերուն մէջ ժողովրդական աղբիւրէ ըլլալուն կը վկայէ նաև ուրիշ տարբերակ մը հրատարակուած Բիւզանդիոնի մէջ:[48] Զրոյցը Շամիրամի տեղ ունի Շահմարան և որչափ կ՚երևայ երկու իրարմէ տարբեր մասերէ կը բաղկանայ: Վասն զի առա. ջին մասին մէջ զրոյցի նիւթ եղողը վիշապ մըն է, որ անգամ մը Աժդահար և անգամ

---

[48] Բիւզանդիոն 1900, Թիւ 999 և 1000:

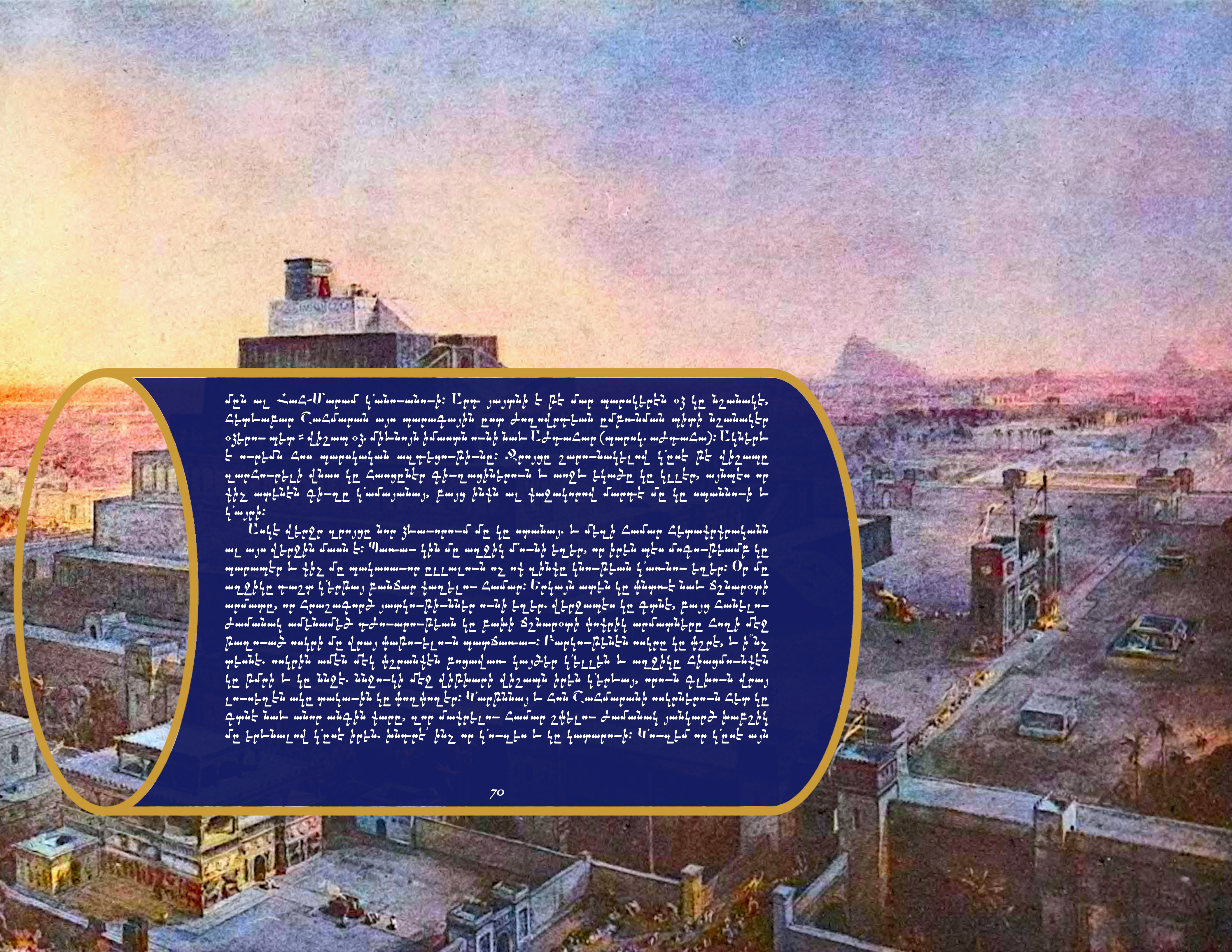

մըն ալ Ճահ-Մարամ կ՚անուանուի: Արդ յայտնի է թէ մար պարսկերէն օձ կը նշանակէ, Հետեւաբար Շահմարան այս պարագային բառ ժողովրդեան ըմբռնման պիտի նշանակէր օձերու պետ = վիշապ օձ. միեւնոյն իմաստն ունի նաեւ Աժդահար (պարսկ. աժդահա): Ակներեւ է ուրեմն հոս պարսկական ազդեցութիւնը: Զրոյցը շարունակելով կ՚ըսէ թէ վիշապը զարհուրելի վնաս կը հասցնէր գիւղացիներուն եւ առջեւ եկածը կը կլլէր, այնպէս որ քիչ ատենէն գիւղը կ՚ամայանայ, բայց ինքն ալ քաջակորով մարդէ մը կը սպաննուի եւ կ՚այրի:

Ասկէ վերջը զրոյցը նոր յաւելուած մը կը ստանայ. եւ մեզի համար հետաքրքրականն ալ այս վերջին մասն է: Պառաւ կին մը աղջիկ մ՚ունի եղեր, որ իրեն պէս մոգութեամբ կը պարապէր եւ քիչ մը պակասաւոր ըլլալուն ոչ ոք զինքը կնութեան կ՚առնու եղեր: Օր մը աղջիկը դաշտ կ՚երթայ բանջար քաղելու համար: Երկայն ատեն կը փնտռէ նաեւ ճշնարօտի արմատը, որ հրաշագործ յատկութիւններ ունի եղեր. վերջապէս կը գտնէ, բայց հանելու ժամանակ ամէնամեծ դժուարութեան կը բախի ճշնարօտի փոքրիկ արմատները հողի մէջ թաղուած ոսկրի մը վրայ փաթթուելուն պատճառաւ: Բարկութենէն ոսկրը կը փշրէ, եւ ի՞նչ տեսնէ. ոսկրին ամէն մէկ փշրանքէն բոցավառ կայծեր կ՚ելլեն եւ աղջիկը հիացմունքէն կը թմրի եւ կը ննջէ. ննջուկի մէջ վիթխարի վիշապն իրեն կ՚երեւայ, որուն գլխուն վրայ լուսեղէն ակը տակաւին կը փողփողէր: Կ՚արթննայ եւ հոն Շահմարանի ոսկրներուն հետ կը գտնէ նաեւ անոր անգին քարը, զոր մաքրելու համար շփելու ժամանակ յանկարծ խաբշիկ մը երեւնալով կ՚ըսէ իրեն. Խնդրէ՛ ինչ որ կ՚ուզես եւ կը կատարուի: Կ՚ուզեմ որ կ՚ըսէ այն

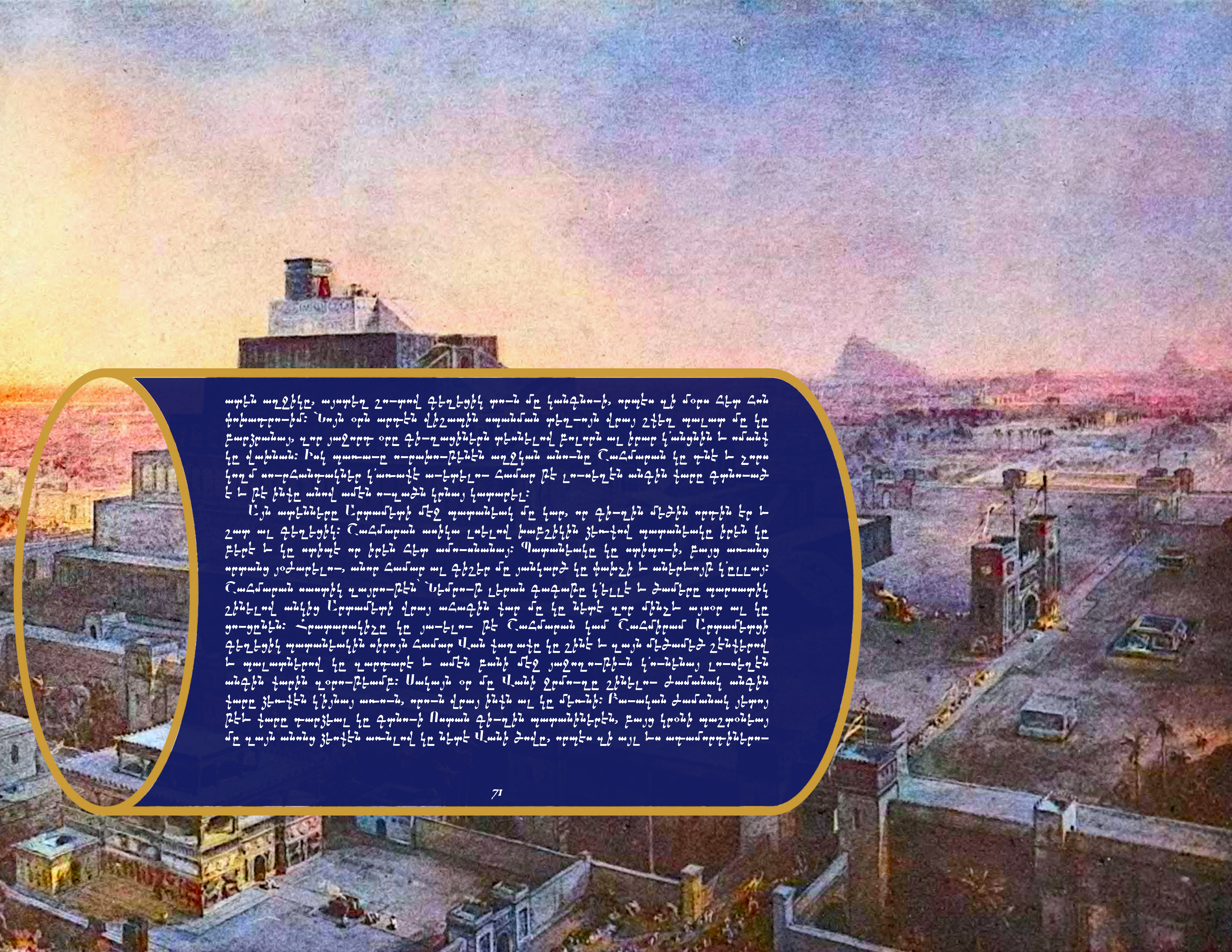

ատեն աղջիկը, այստեղ շուտով գեղեցիկ տուն մը կանգնուի, որպէս զի մօրս հետ հոն փոխադրուիմ: Նոյն օրն արդէն վիշապին սպանման տեղւոյն վրայ շքեղ պալատ մը կը բարձրանայ, զոր յաջորդ օրը գիւղացիներն տեսնելով բոլորն ալ իրար կ՚անցնին և ոմանք կը վախնան: Իսկ պառաւը ուրախութենէն աղջկան անունը Շահմարան կը դնէ և չորս կողմ սուրհանդակներ կ՚առաքէ աւետելու համար թէ լուսեղէն անգին քարը գտնուած է և թէ ինքը անով ամէն ուզածն կրնայ կատարել:

Այն ատենները Արտամետի մէջ պատանեակ մը կար, որ գիւղին մեծին որդին էր և շատ ալ գեղեցիկ: Շահմարան ասիկա լսելով խաբշիկին ձեռքով պատանեակը իրեն կը բերէ և կը ստիպէ որ իրեն հետ ամուսնանայ: Պատանեակը կը ստիպուի, բայց առանց սրտանց յօժարելու, անոր համար ալ գիշեր մը յանկարծ կը փախչի և աներևոյթ կ՚ըլլայ: Շահմարան սաստիկ զայրութէն՝ Նեմրութ լերան գագաթը կ՚ելլէ և ծամերը պարսատիկ շինելով անկից Արտամետի վրայ ահագին քար մը կը նետէ զոր մինչև այսօր ալ կը ցուցնեն: Հրատարակիչը կը յաւելու թէ Շահմարան կամ Շահմիրամ Արտամետցի գեղեցիկ պատանեակին սիրոյն համար Վան քաղաքը կը շինէ և զայն մեծամեծ շէնքերով և պալատներով կը զարդարէ և ամէն բանի մէջ յաջողութիւն կ՚ունենայ լուսեղէն անգին քարին զօրութեամբ: Սակայն օր մը Վանի ջրմուղը շինելու ժամանակ անգին քարը ձեռքէն կ՚իյնայ առուն, որուն վրայ ինքն ալ կը մեռնի: Բաւական ժամանակ յետոյ թէև քարը դարձեալ կը գտնուի Ոստան գիւղին պատանիներէն, բայց կրօնի պաշտօնեայ մը զայն անոնց ձեռքէն առնելով կը նետէ Վանի ծովը, որպէս զի այլ ևս ադամորդիներու

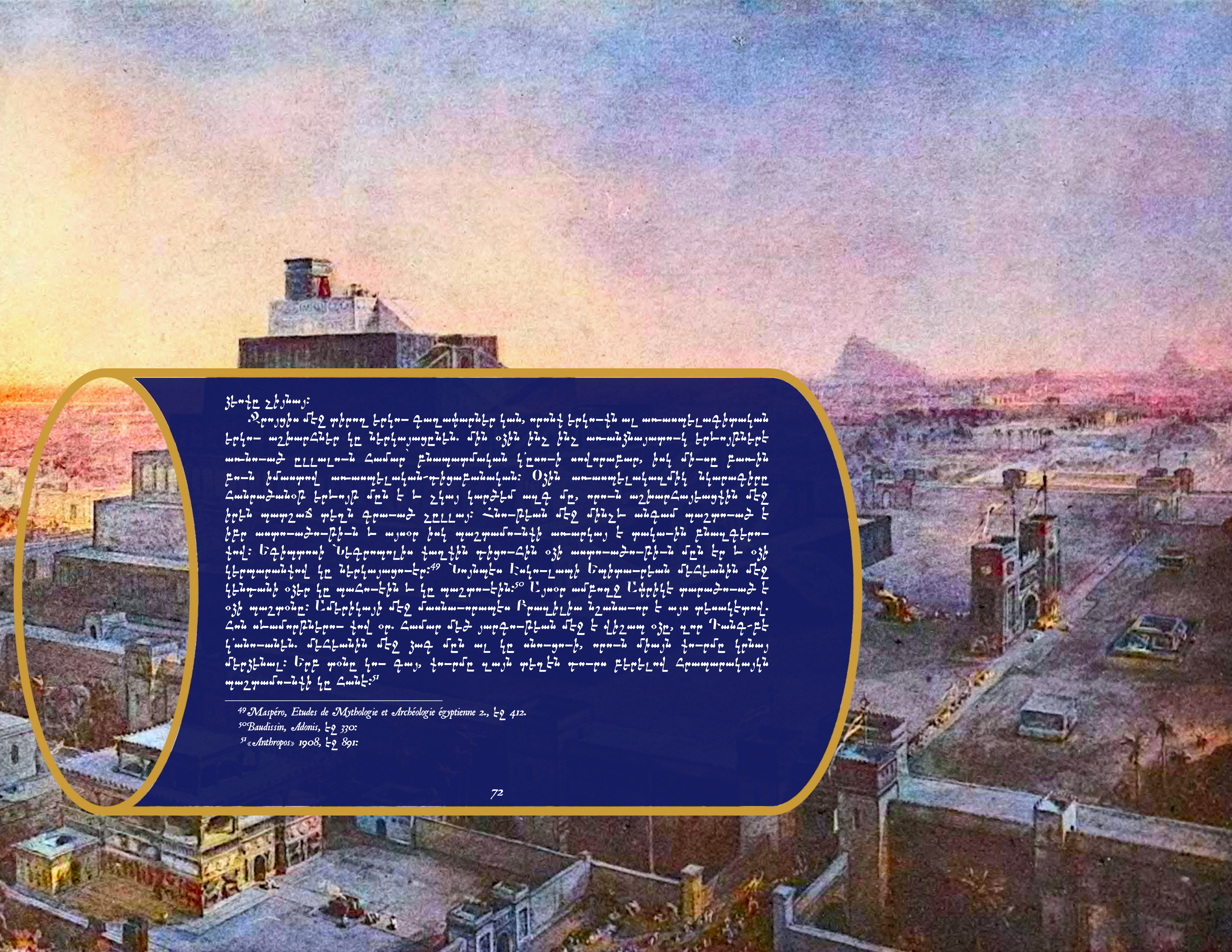

ձեռքը չիյնայ:

Զրոյցիս մէջ տիրող երկու գաղափարներ կան, որոնք երկուքն ալ առասպելագիտական երկու աշխարհներ կը ներկայացընեն. մին օձին ինչ ինչ առանձնայատուկ երեւոյթներէ առնուած ըլլալուն համար՝ բնապատմական կ'ըսուի սովորաբար, իսկ միւսը բառին բուն իմաստով առասպելական-դիցաբանական: Օձին առասպելակազմիկ նկարագիրը հանրածանօթ երեւոյթ մըն է եւ չկայ կարծեմ ազգ մը, որուն աշխարհայեացքին մէջ իրեն պատշաճ տեղն գրաւած չըլլայ: Հնութեան մէջ մինչեւ անգամ պաշտուած է իբր աստուածութիւն եւ այսօր իսկ պաշտամունքի առարկայ է տակաւին բնազգերուքով: Եգիպտոսի Նեգրոպոլիս քաղքին դիցուհին օձի աստուածութիւն մըն էր եւ օձի կերպարանքով կը ներկայացուէր:[49] Նոյնպէս Էսկուլապի Եպիդաւրեան մեհեանին մէջ կենդանի օձեր կը պահուէին եւ կը պաշտուէին:[50] Այսօր ամբողջ Ափրիկէ տարածուած է օձի պաշտօնը: Ամերիկայի մէջ մասնաւորապէս Բրազիլիա նշանաւոր է այս տեսակէտով. Հոն սեւամորթներու քով օր. Համար մեծ յարգութեան մէջ է վիշապ օձը, զոր Դանգ-բէ կ'անուանեն. Մեհեանին մէջ ձագ մըն ալ կը սնուցուի, որուն միայն քուրմը կրնայ մերձենալ: Երբ տօնը կու գայ, քուրմը զայն տեղէն դուրս բերելով հրապարակային պաշտամունքի կը հանէ:[51]

---

[49] *Maspéro, Etudes de Mythologie et Archéologie égyptienne 2., էջ 412.*

[50] *Baudissin, Adonis, էջ 330:*

[51] *«Anthropos» 1908, էջ 891:*

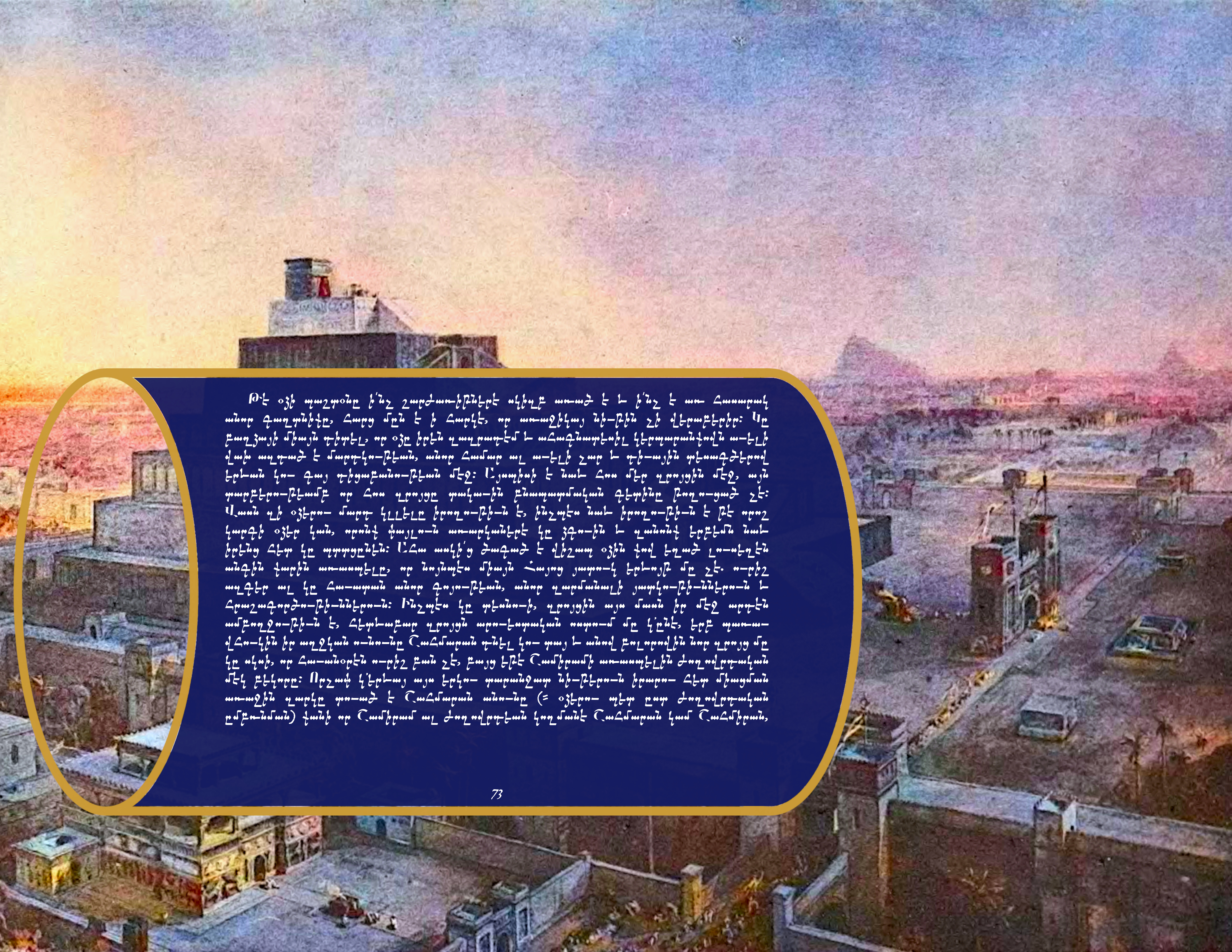

Թէ օձի պաշտօնը ի՛նչ շարժառիթներէ սկիզբ առած է և ի՛նչ է առ հասարակ անոր գաղտնիքը, հարց մըն է ի հարկէ, որ առաջիկայ նիւթին չի վերաբերիր: Կը բաղձայի միայն դիտել, որ օձը իրեն զազրադէմ և ահագնատեսիլ կերպարանքովն աւելի վախ ազդած է մարդկութեան, անոր համար ալ աւելի շատ և դիւային տեսագծերով երեւան կու գայ դիցաբանութեան մէջ: Այսպիսի է նաև հոս մեր զրոյցին մէջ, այն տարբերութեամբ որ հոս զրոյցը տակաւին բնապատմական գետինը թողուցած չէ: Վասն զի օձերու մարդ կլլելը իրողութիւն է, ինչպէս նաև իրողութիւն է թէ որոշ կարգի օձեր կան, որոնք փայլուն առարկաներէ կը ձգուին և զանոնք երբեմն նաև իրենց հետ կը պտտցընեն: Ահա ասկի՛ց ծագած է վիշապ օձին քով եղած լուսեղէն անգին քարին առասպելը, որ նոյնպէս միայն Հայոց յատուկ երևոյթ մը չէ. ուրիշ ազգեր ալ կը հաւատան անոր գոյութեան, անոր զարմանալի յատկութիւններուն և հրաշագործութիւններուն: Ինչպէս կը տեսնուի, զրոյցին այս մասն իր մէջ արդէն ամբողջութիւն է, հետևաբար զրոյցն արուեստական ոստում մը կ՚ընէ, երբ պառաւ-վհուկին իր աղջկան անունը Շահմարան դնել կու տայ և անով բոլորովին նոր զրոյց մը կը սկսի, որ հաւանօրէն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ Շամիրամի առասպելին ժողովրդական մէկ բեկորը: Որչափ կ՚երևայ այս երկու տարանջատ նիւթերուն իրարու հետ միացման առաջին զարկը տուած է Շահմարան անունը (= օձերու տէր ըստ ժողովրդական ըմբռնման) քանի որ Շամիրամ ալ ժողովրդեան կողմանէ Շահմարան կամ Շահմիրան,

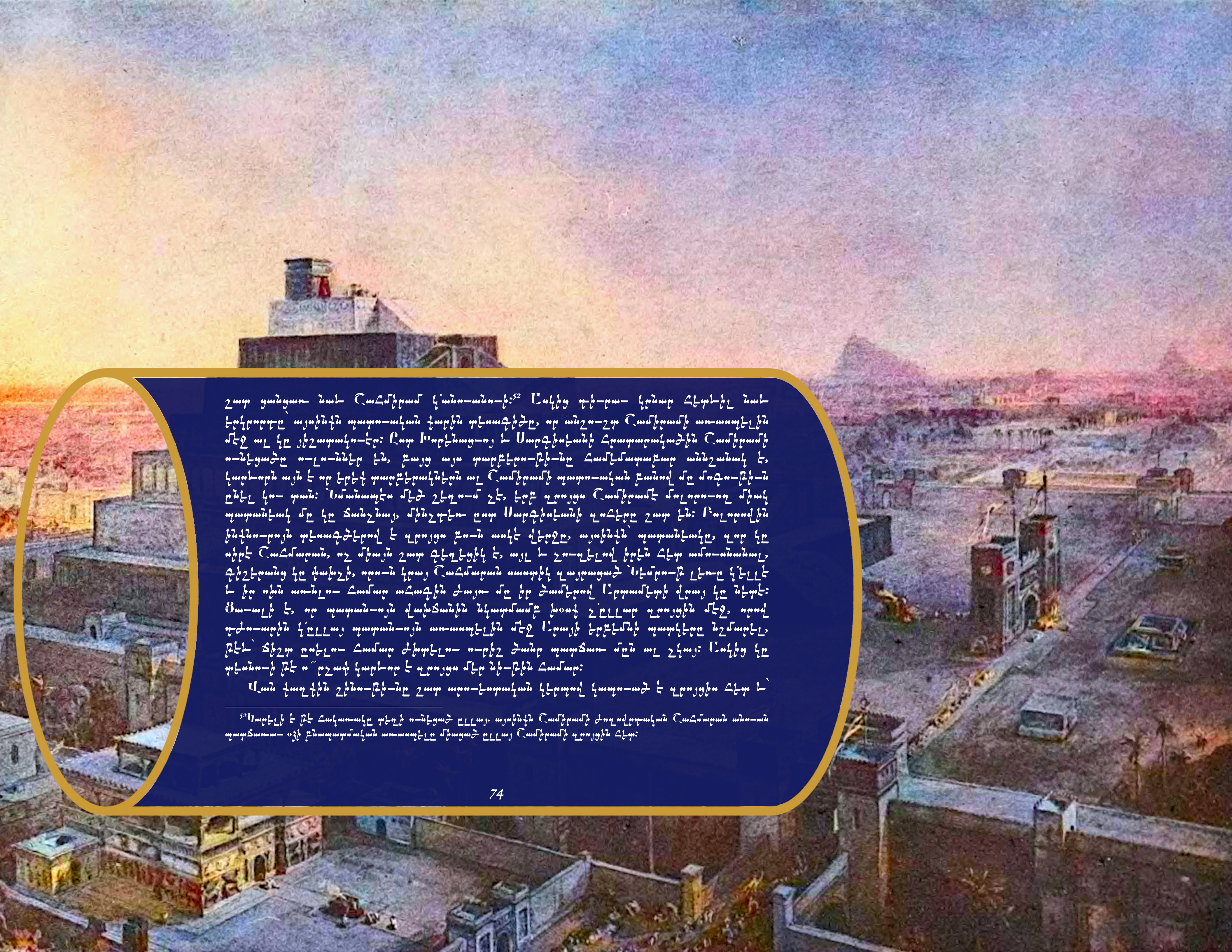

շատ ցանցառ նաև Շահմիրամ կ՚անուանուի:[52] Անկից դիւրաւ կրնար հետևիլ նաև երկրորդը՝ այսինքն պատուական քարին տեսագիծը, որ անշուշտ Շամիրամի առասպելին մէջ ալ կը յիշատակուէր: Ըստ Խորենացւոյ և Սարգիսեանի հրապարակածին Շամիրամի ունեցածը ուլուններ են, բայց այս տարբերութիւնը համեմատաբար աննշանակ է, կարևորն այն է որ երեք տարբերակներն ալ Շամիրամի պատուական բանով մը մոգութիւն ընել կու տան: Նմանապէս մեծ շեղում չէ, երբ զրոյցս Շամիրամէ մոլորուող միակ պատանեակ մը կը ճանչնայ, մինչդեռ ըստ Սարգիսեանի զոհերը շատ են: Բոլորովին ինքնուրոյն տեսագծերով է զրոյցս բուն ասկէ վերջը, այսինքն՝ պատանեակը, զոր կը սիրէ Շահմարան, ոչ միայն շատ գեղեցիկ է, այլ և չուզելով իրեն հետ ամուսնանալ, գիշերանց կը փախչի, որուն կրայ Շահմարան սաստիկ զայրացած՝ Նեմրութ լեռը կ՚ելլէ և իր ոխն առնելու համար ահագին ժայռ մը իր ծամերով Արտամէտի վրայ կը նետէ: Ցաւալի է, որ պատանւոյն վախճանին նկատմամբ խօսք չ՚ըլլար զրոյցին մէջ, որով դժուարին կ՚ըլլայ պատանւոյն առասպելին մէջ Արայի երբեմնի պատկերը նշմարել, թէև՝ ճիշդ ըսելու համար ժխտելու ուրիշ ծանր պատճառ մըն ալ չկայ: Անկից կը տեսնուի թէ ո՜րչափ կարևոր է զրոյցս մեր նիւթին համար:

Վան քաղաքին շինութիւնը շատ արուեստական կերպով կապուած է զրոյցիս հետ և՝

---

[52] Կարելի է թէ հակառակը տեղի ունեցած ըլլայ. այսինքն Շամիրամի ժողովրդական Շահմարան անուան պատճառաւ օձի բնապատմական առասպելը միացած ըլլայ Շամիրամի զրոյցին հետ:

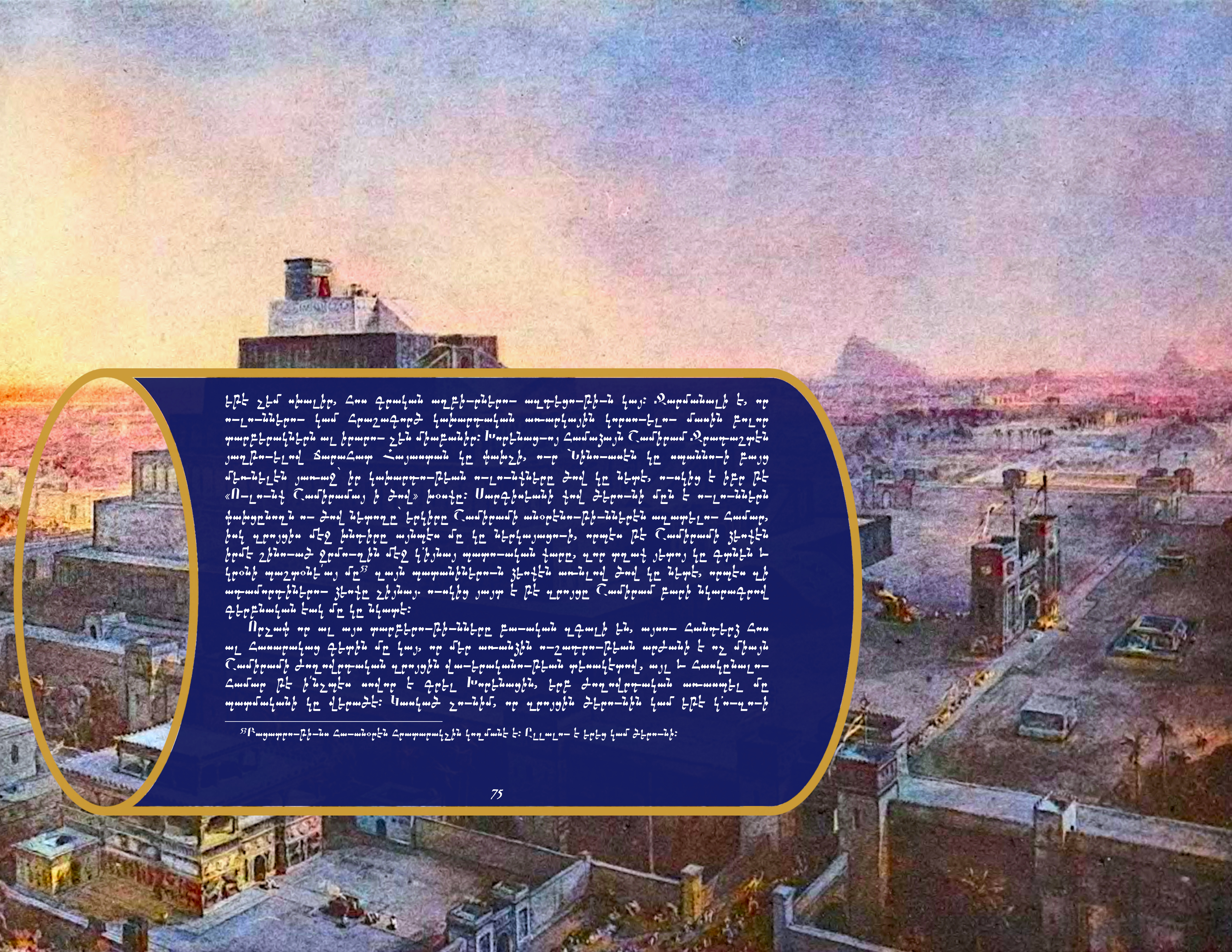

ԵԹԷ չեմ սխալիր, հոս գրական աղբիւրներու ազդեցութիւն կայ։ Զարմանալի է, որ ուլուններու կամ հրաշագործ կախարդական առարկային կորսուելու մասին բոլոր տարբերակներն ալ իրարու չեն միաբանիր։ Խորենացւոյ համաձայն Շամիրամ Զրադաշտէն յաղթուելով ճարահատ Հայաստան կը փախչի, ուր Նինուաէն կը սպաննուի բայց մեռնելէն յառաջ՝ իր կախարդութեան ուլունքները ծով կը նետէ, ուսկից է իբր թէ «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով» խօսքը։ Սարգիսեանի քով ծերունի մըն է ուլուններն փախցընողն ու ծով նետողը՝ երկիրը Շամիրամի անօրէնութիւններէն ազատելու համար, իսկ զրոյցիս մէջ խնդիրը այնպէս մը կը ներկայացուի, որպէս թէ Շամիրամի ձեռքէն իրմէ շինուած ջրմուղին մէջ կ՚իյնայ պատուական քարը, զոր տղաք յետոյ կը գտնեն և կրօնի պաշտօնեայ մը[53] զայն պատանիներուն ձեռքէն առնելով ծով կը նետէ, որպէս զի ադամորդիններու ձեռքը չիյնայ. ուսկից յայտ է թէ զրոյցը Շամիրամ բարի նկարագրով գերբնական էակ մը կը նկատէ։

Որչափ որ ալ այս տարբերութիւնները բաւական զգալի են, այսու հանդերձ հոս ալ հասարակաց գետին մը կայ, որ մեր առանձին ուշադրութեան արժանի է ոչ միայն Շամիրամի ժողովրդական զրոյցին վաւերականութեան տեսակէտով, այլ և հասկընալու համար թէ ի՛նչպէս սովոր է գրել Խորենացին, երբ ժողովրդական առասպել մը պատմականի կը վերածէ։ Կասկած չունիմ, որ զրոյցին ծերունին կամ ԵԹԷ կ՚ուզուի

---

[53] Բացատրութիւնս հաւանօրէն Հրատարակչին կողմանէ է։ Ըլլալու է երեց կամ ծերունի։

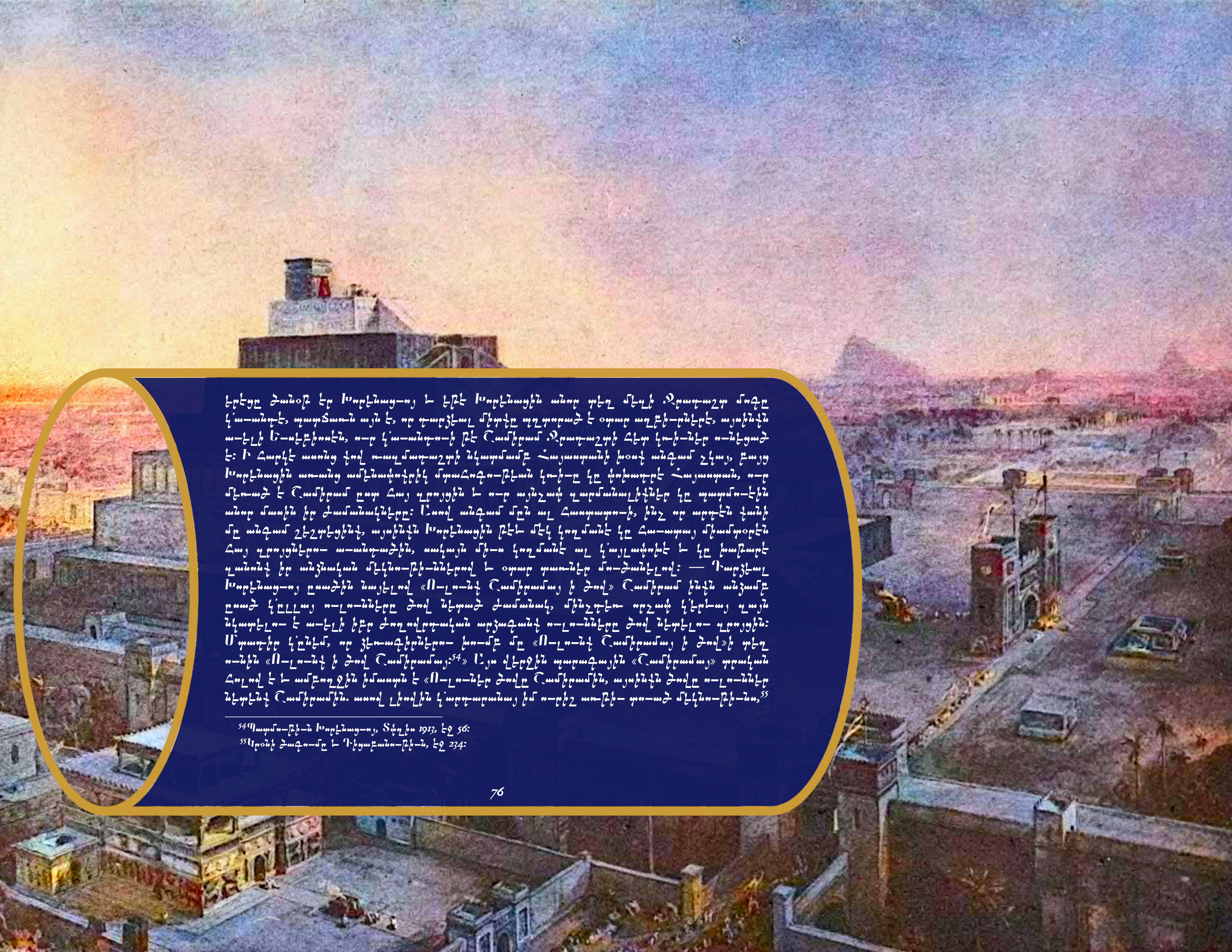

Երէցը ծանօթ էր Խորենացւոյ և եթէ Խորենացին անոր տեղ մեզի Զրադաշտ մոգը կ'աւանդէ, պատճառն այն է, որ դարձեալ միտքը պղտորած է օտար աղբիւրներէ, այսինքն աւելի Եւսեբիոսէն, ուր կ'աւանդուի թէ Շամիրամ Զրադաշտի հետ կռիւներ ունեցած է: Ի հարկէ ասոնց քով ռազմադաշտի նկատմամբ Հայաստանի խօսք անգամ չկայ, բայց Խորենացին առանց ամենափոքրիկ մտահոգութեան կռիւը կը փոխադրէ Հայաստան, ուր մեռած է Շամիրամ ըստ հայ զրոյցին և ուր այնչափ զարմանալիքներ կը պատմուէին անոր մասին իր ժամանակները: Ասով անգամ մըն ալ հաստատուի, ինչ որ արդէն քանի մը անգամ շեշտեցինք, այսինքն Խորենացին թէև մէկ կողմանէ կը հաւատայ միամտօրէն հայ զրոյցներու աւանդածին, սակայն միւս կողմանէ ալ կ'այլափոխէ և կը խաթարէ զանոնք իր անձնական մեկնութիւններով և օտար տարրեր մուծանելով: — Դարձեալ Խորենացւոյ ըսածին նայելով «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով» Շամիրամ ինքն անձամբ ըսած կ'ըլլայ ուլունները ծով նետած ժամանակ, մինչդեռ որչափ կ'երևայ զայն նկատելու է աւելի իբր ժողովրդական արձագանք ուլունները ծով նետելու զրոյցին: Մտադիր կ'ընեմ, որ ձեռագիրներու խումբ մը «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով»ի տեղ ունին «Ուլունք ի ծով Շամիրամայ:[54]» Այս վերջին պարագային «Շամիրամայ» տրական հոլով է և ամբողջին իմաստն է «Ուլուներ ծովը Շամիրամին, այսինքն ծովը ուլուներ նետեց Շամիրամին. ասով լիովին կ'արդարանայ իմ ուրիշ առթիւ տուած մեկնութիւնս,[55]

---

[54] Պատմութիւն Խորենացւոյ, Տփղիս 1913, էջ 56:

[55] Կրօնի ծագումը և Դիցաբանութիւն, էջ 234:

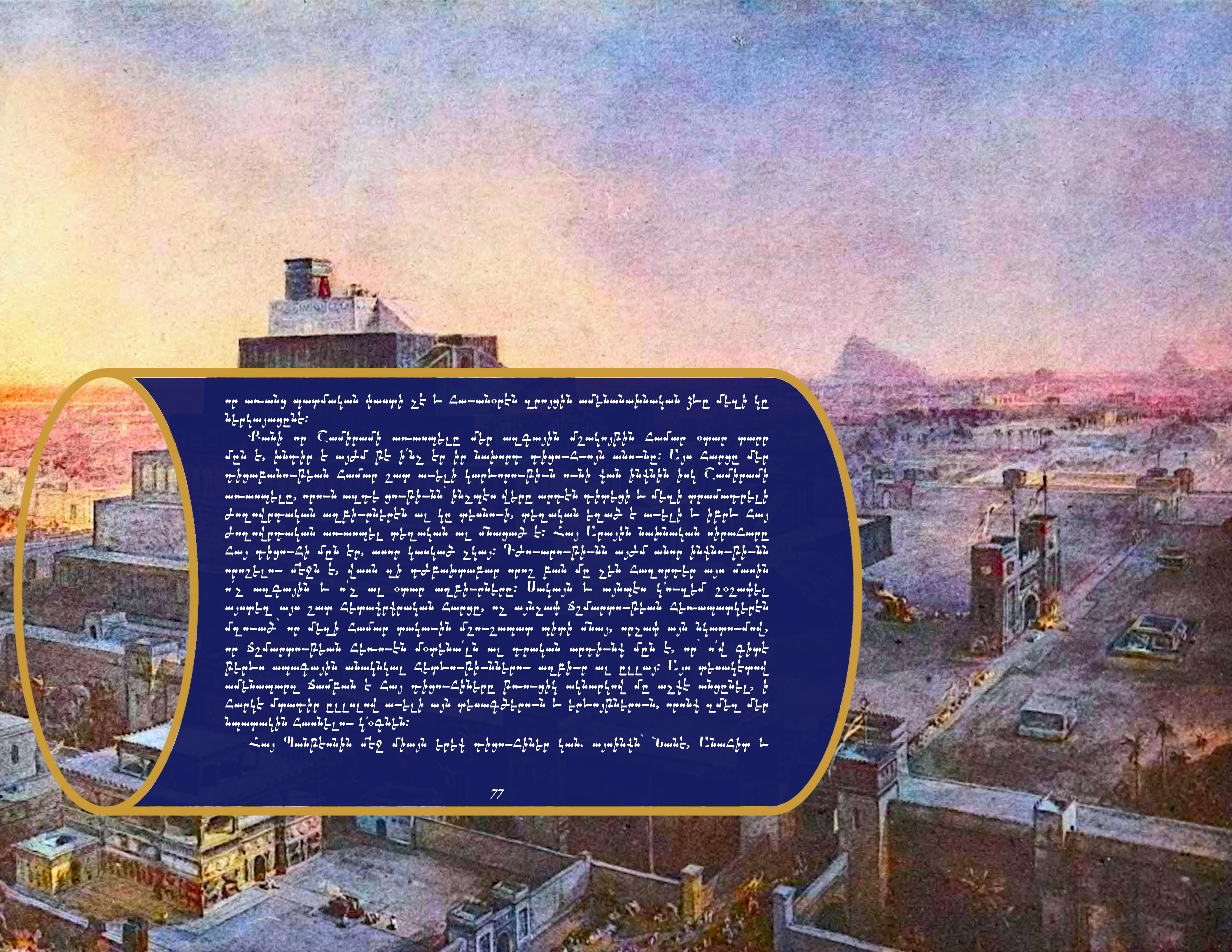

որ առանց պատմական փաստի չէ և հաւանօրէն զրոյցին ամենանախնական ձևը մեզի կը ներկայացնէ:

Քանի որ Շամիրամի առասպելը մեր ազգային մշակոյթին համար օտար տարր մըն է, խնդիր է այժմ թէ ի՛նչ էր իր նախորդ դիցուհւոյն անունը: Այս հարցը մեր դիցաբանութեան համար շատ աւելի կարևորութիւն ունի քան ինքնին իսկ Շամիրամի առասպելը, որուն ազդեցութիւնն՝ ինչպէս վերը արդէն դիտեցի և մեզի տրամադրելի ժողովրդական աղբիւրներէն ալ կը տեսնուի, տեղական եղած է աւելի և իբրև հայ ժողովրդական առասպել տեղական ալ մնացած է: Հայ Արային նախնական սիրահարը հայ դիցուհի մըն էր, ասոր կասկած չկայ: Դժուարութիւնն այժմ անոր ինքնութիւնն որոշելու մէջն է, վասն զի դժբախտաբար որոշ բան մը չեն հաղորդեր այս մասին ո՛չ ազգային և ո՛չ ալ օտար աղբիւրները: Սակայն և այնպէս կ'ուզեմ շօշափել այստեղ այս շատ հետաքրքրական հարցը, ու այնչափ ճշմարտութեան հետապնդելէն մղուած՝ որ մեզի համար տակաւին մշուշապատ պիտի մնայ, որչափ այն նկատումով, որ ճշմարտութեան հեռուէն մօտենա՛լն ալ դրական արդիւնք մըն է, որ՝ ո՛վ գիտէ թերևս ապագային անակնկալ հետևութիւններու աղբիւր ալ ըլլայ: Այս տեսակէտով ամենապարզ ճամբան է հայ դիցուհիները թռուցիկ ակնարկով մը աչքէ անցընել, ի հարկէ մտադիր ըլլալով աւելի այն տեսագծերուն և երևոյթներուն, որոնք զմեզ մեր նպատակին հասնելու կ'օգնեն:

Հայ Պանթէոնին մէջ միայն երեք դիցուհիներ կան. այսինքն՝ Նանէ, Անահիտ և

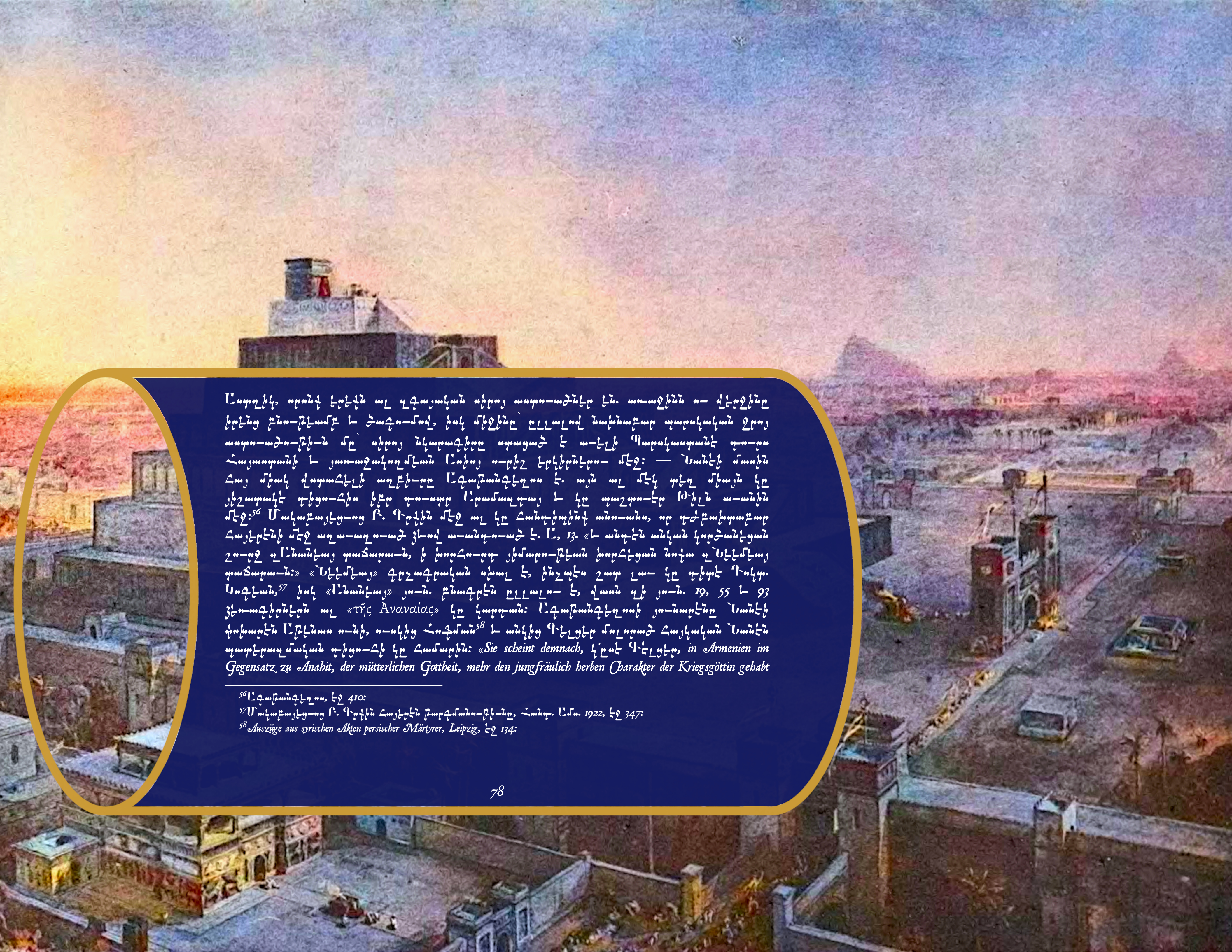

Աստղիկ, որոնք երեքն ալ զգայական սիրոյ աստուածներ են. առաջինն ու վերջինը իրենց բնութեամբ և ծագումով, իսկ միջինը՝ ըլլալով նախնաբար պարսկական ջրոյ աստուածութիւն մը՝ սիրոյ նկարագիրը ստացած է աւելի Պարսկաստանէ դուրս Հայաստանի և յառաջակողմեան Ասիոյ ուրիշ երկիրներու մէջ: — Նանէի մասին հայ միակ վստահելի աղբիւրը Ագաթանգեղոս է. այն ալ մէկ տեղ միայն կը յիշատակէ դիցուհին իբր դուստր Արամազդայ և կը պաշտուէր Թիլն աւանին մէջ:[56] Մակաբայեցւոց Բ. Գրքին մէջ ալ կը հանդիպինք անուան, որ դժբախտաբար հայերէնի մէջ աղաւաղուած ձեւով աւանդուած է. Ա, 13. «և անդէն անկան կործանեցան շուրջ զԱնանեայ տաճարաւն, ի խորհուրդ յիմարութեան խորհեցան նոքա զՆեեմեայ տաճարաւն:» «Նեեմեայ» գրչագրական սխալ է, ինչպէս շատ լաւ կը դիտէ Դոկտ. Կոգեան,[57] իսկ «Անանեայ» յուն. բնագրէն ըլլալու է, վասն զի յուն. 19, 55 և 93 ձեռագիրներն ալ «τῆς Ἀναναίας» կը կարդան: Ագաթանգեղոսի յունարէնը Նանէի փոխարէն Աթենաս ունի, ուսկից Հոֆման[58] և անկից Գելցեր մոլորած հայկական Նանէն պատերազմական դիցուհի կը համարին: «*Sie scheint demnach*, կ՚ըսէ Գելցեր, *in Armenien im Gegensatz zu Anahit, der mütterlichen Gottheit, mehr den jungfräulich herben Charakter der Kriegsgöttin gehabt*

---

[56] Ագաթանգեղոս, էջ 410:

[57] Մակաբայեցւոց Բ. Գրքին հայերէն թարգմանութիւնը, Հանդ. Ամս. 1922, էջ 347:

[58] *Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer, Leipzig*, էջ 134:

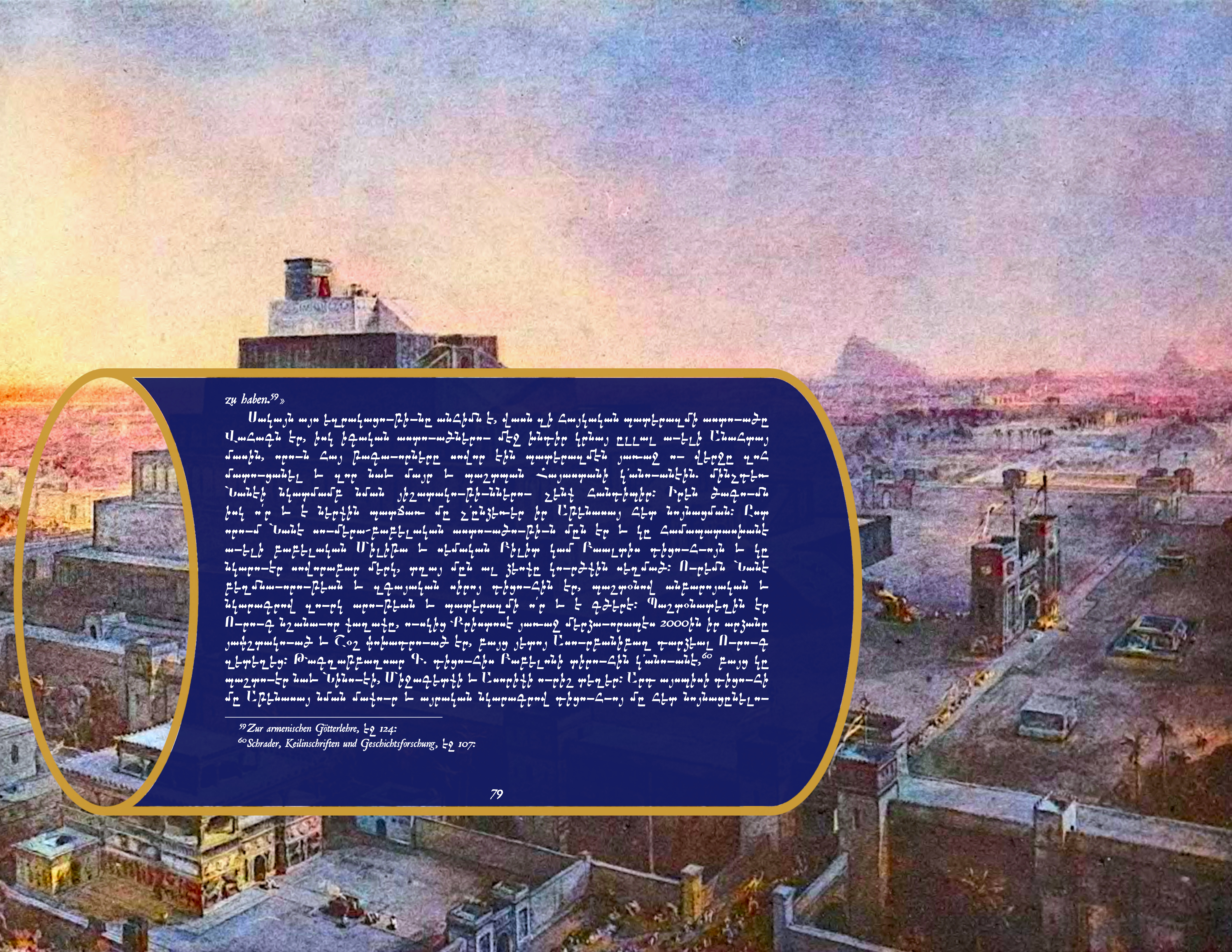

zu haben.[59] »

Սակայն այս եզրակացութիւնը անհիմն է, վասն զի հայկական պատերազմի աստուածը Վահագն էր, իսկ իգական աստուածներու մէջ խնդիր կրնայ ըլլալ աւելի Անահտայ մասին, որուն հայ թագաւորները սովոր էին պատերազմէն յառաջ ու վերջը զոհ մատուցանել և զոր նաև մայր և պաշտպան Հայաստանի կ՚անուանէին. մինչդեռ Նանէի նկատմամբ նման յիշատակութիւններու չենք հանդիպիր: Իրեն ծագումն իսկ ո՛ր և է ներքին պատճառ մը չ՛ընձեռեր իր Աթենասայ հետ նոյնացման: Ըստ որում Նանէ սումերա-բաբելական աստուածութիւն մըն էր և կը համապատասխանէ աւելի բաբելական Միլիթա և սեմական Բելիտ կամ Բաալտիս դիցուհւոյն և կը նկարուէր սովորաբար մերկ, տղայ մըն ալ ձեռքը կուրծքին սեղմած: Ուրեմն Նանէ բեղմնաւորութեան և զգայական սիրոյ դիցուհին էր, պաշտօնով անբարոյական և նկարագրով զուրկ արութեան և պատերազմի ո՛ր և է գծերէ: Պաշտօնատեղին էր Ուրուգ նշանաւոր քաղաքը, ուսկից Քրիստոսէ յառաջ մերձաւորապէս 2000ին իր արձանը յափշտակուած և Շօշ փոխադրուած էր, բայց յետոյ Ասուրբանիպալ դարձեալ Ուրուգ զետեղեց: Թագղաթբաղասար Գ. դիցուհիս Բաբելոնի տիրուհին կ՚անուանէ,[60] բայց կը պաշտուէր նաև Նինուէի, Միջագետքի և Ասորիքի ուրիշ տեղեր: Արդ այսպիսի դիցուհի մը Աթենասայ նման մաքուր և այրական նկարագրով դիցուհւոյ մը հետ նոյնացընելու

---

[59] *Zur armenischen Götterlehre*, էջ 124:

[60] *Schrader, Keilinschriften und Geschichtsforschung*, էջ 107:

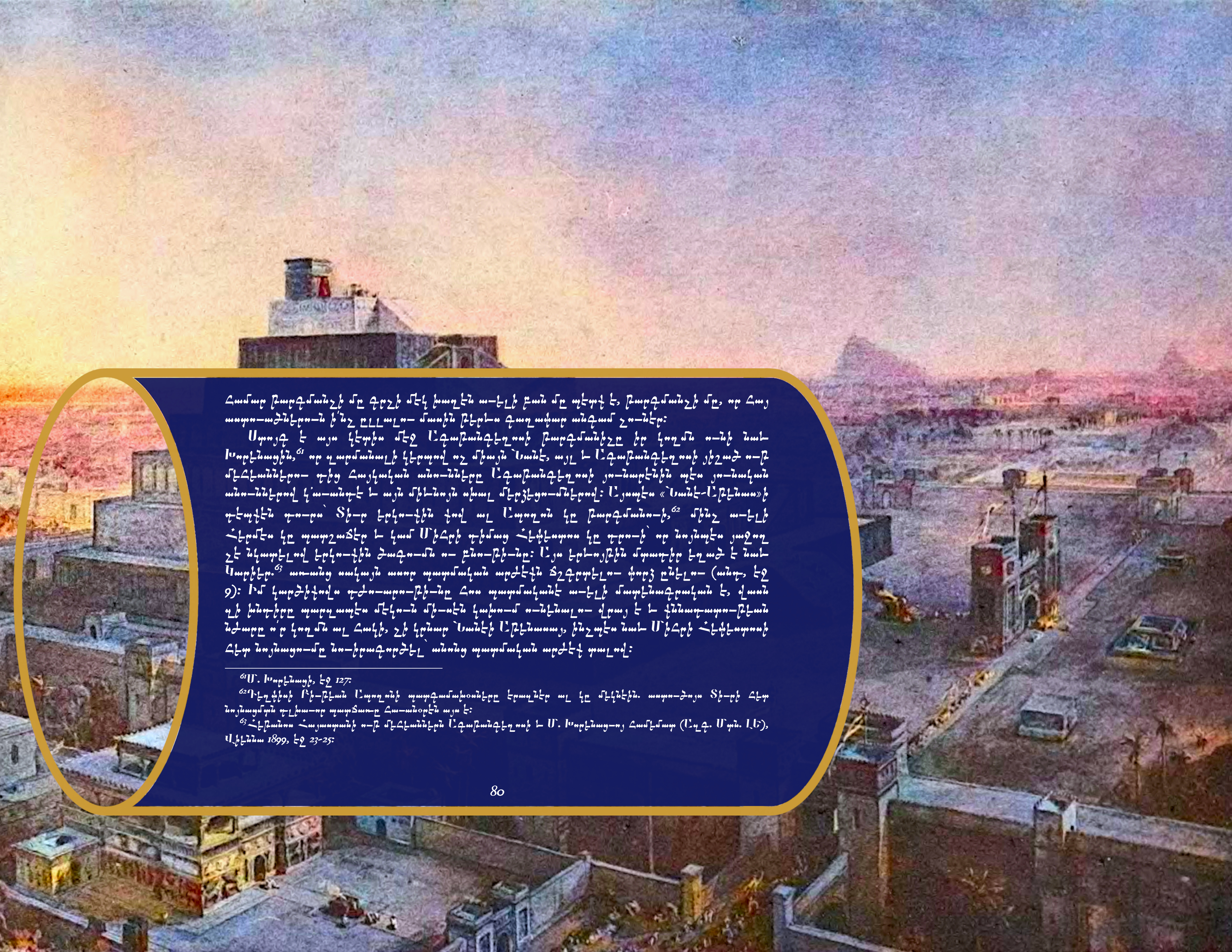

Համար Թարգմանչի մը գրչի մէկ խաղէն աւելի բան մը պէտք է, Թարգմանչի մը, որ Հայ աստուածներուն ինչ ըլլալու մասին թերեւս գաղափար անգամ չունէր:

Ստոյգ է այս կէտիս մէջ Ագաթանգեղոսի Թարգմանիչը իր կողմն ունի նաև Խորենացին,[61] որ զարմանալի կերպով ոչ միայն՝ Նանէ, այլ և Ագաթանգեղոսի յիշած ութ մեհեաններու դից հայկական անունները Ագաթանգեղոսի յունարէնին պէս յունական անուններով կ'անուանէ և այն միևնոյն սխալ մերձեցումներով: Այսպէս «Նանէ-Աթենաս»ի դէպքէն դուրս՝ Տիւր երկուքին քով ալ Ապողոն կը Թարգմանուի,[62] մինչ աւելի Հերմէս կը պատշաճէր և կամ Միհրի դիմաց Հեփեստոս կը դրուի՝ որ նոյնպէս յաջող չէ նկատելով երկուքին ծագումն ու բնութիւնը: Այս երևոյթին մատնիչ եղած է նաև Կարիէր.[63] առանց սակայն ասոր պատմական արժէքին ճշգրտելու փորձ ընելու (անդ, էջ 9): Իմ կարծիքովս դժուարութիւնը հոս պատմականէ աւելի մատենագրական է, վասն զի խնդիրը պարզապէս մէկուն միւսէն կախում ունենալու վրայ է և քննադատութեան նժարը ո՛ր կողմն ալ հակի, չի կրնար՝ Նանէի Աթենասայ, ինչպէս նաև Միհրի Հեփեստոսի հետ նոյնացումը նուիրագործել՝ անոնց պատմական արժէք տալով:

---

[61] Մ. Խորենացի, էջ 127:

[62] Դելփիոս Բիւթեան Ապողոնի պատգամախօսները երազներ ալ կը մեկնէին. աստուծոյս Տիւրի հետ նոյնացման գլխաւոր պատճառը հաւանօրէն այս է:

[63] Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհեանները Ագաթանգեղոսի և Մ. Խորենացւոյ համեմատ (Ազգ. Մտն. ԼԵ), Վիեննա 1899, էջ 23-25:

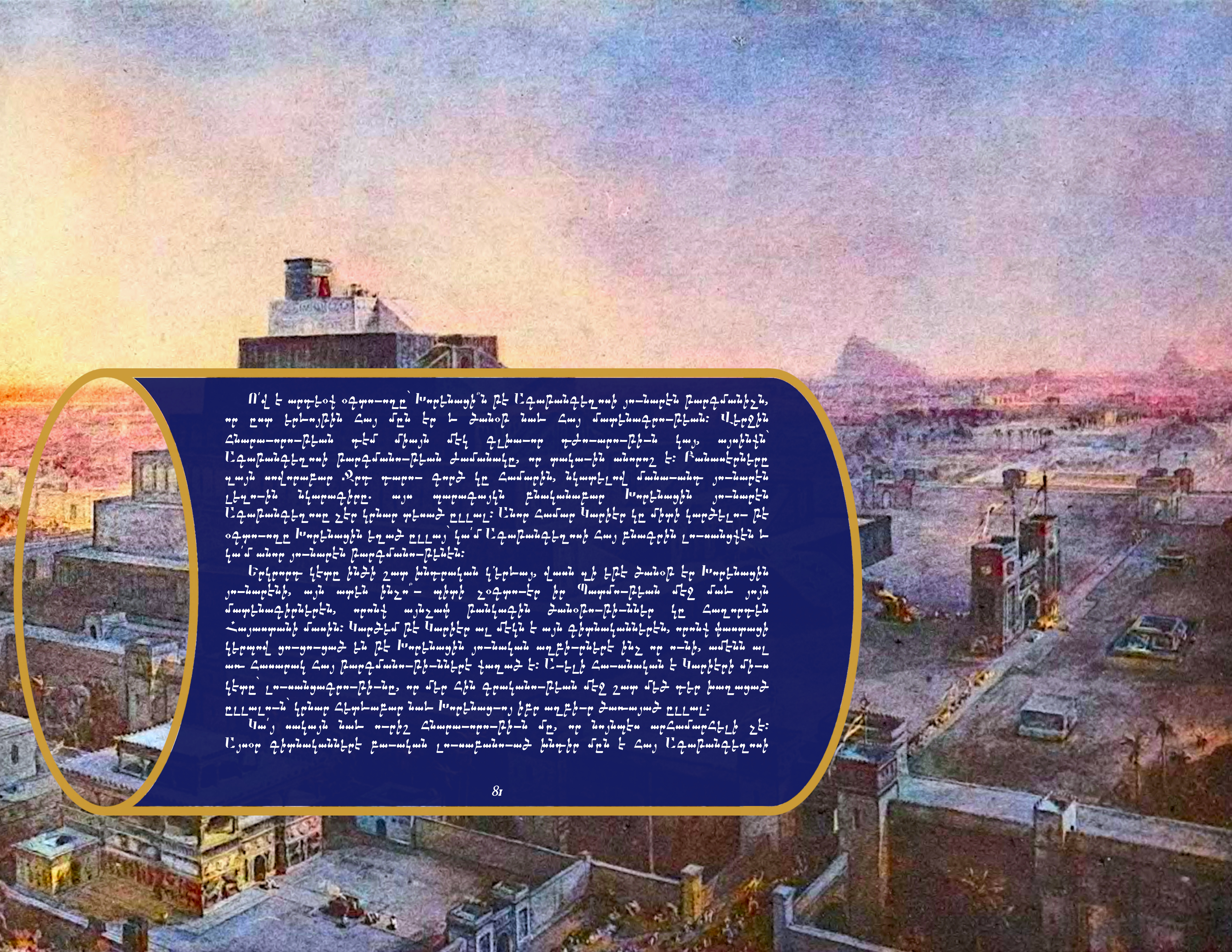

Ո՛վ է արդեօք օգտուողը՝ Խորենացի՞ն թէ Ագաթանգեղոսի յունարէն թարգմանիչն, որ ըստ երևոյթին հայ մըն էր և ծանօթ նաև հայ մատենագրութեան: Վերջին հնարաւորութեան դէմ միայն մէկ գլխաւոր դժուարութիւն կայ, այսինքն՝ Ագաթանգեղոսի թարգմանութեան ժամանակը, որ տակաւին անորոշ է: Բանասէրները զայն սովորաբար Զրդ դարու գործ կը համարին, նկատելով մանաւանդ յունարէն լեզուին նկարագիրը․ այս պարագային բնականաբար Խորենացին յունարէն Ագաթանգեղոսը չէր կրնար տեսած ըլլալ: Անոր համար Կարիէր կը միտի կարծելու թէ օգտուողը Խորենացին եղած ըլլայ՝ կա՛մ Ագաթանգեղոսի հայ բնագրին լուսանցքէն և կա՛մ անոր յունարէն թարգմանութենէն:

Երկրորդ կէտը ինծի շատ խնդրական կ՚երևայ, վասն զի եթէ ծանօթ էր Խորենացին յունարէնի, այն ատեն ինչո՞ւ պիտի չօգտուէր իր Պատմութեան մէջ նաև յոյն մատենագիրներէն, որոնք այնչափ թանկագին ծանօթութիւններ կը հաղորդեն Հայաստանի մասին: Կարծեմ թէ Կարիէր ալ մէկն է այն գիտնականներէն, որոնք փաստացի կերպով ցուցուցած են թէ Խորենացին յունական աղբիւրներէ ինչ որ ունի, ամէնն ալ առ հասարակ հայ թարգմանութիւններէ քաղած է: Աւելի հաւանական է Կարիէրի միւս կէտը՝ լուսանցագրութիւնը, որ մեր հին գրականութեան մէջ շատ մեծ դեր խաղացած ըլլալուն՝ կրնար հետևաբար նաև Խորենացւոյ իբր աղբիւր ծառայած ըլլալ:

Կա՛յ սակայն նաև ուրիշ հնարաւորութիւն մը, որ նոյնպէս արհամարհելի չէ: Այսօր գիտնականներէ բաւական լուսաբանուած խնդիր մըն է հայ Ագաթանգեղոսի

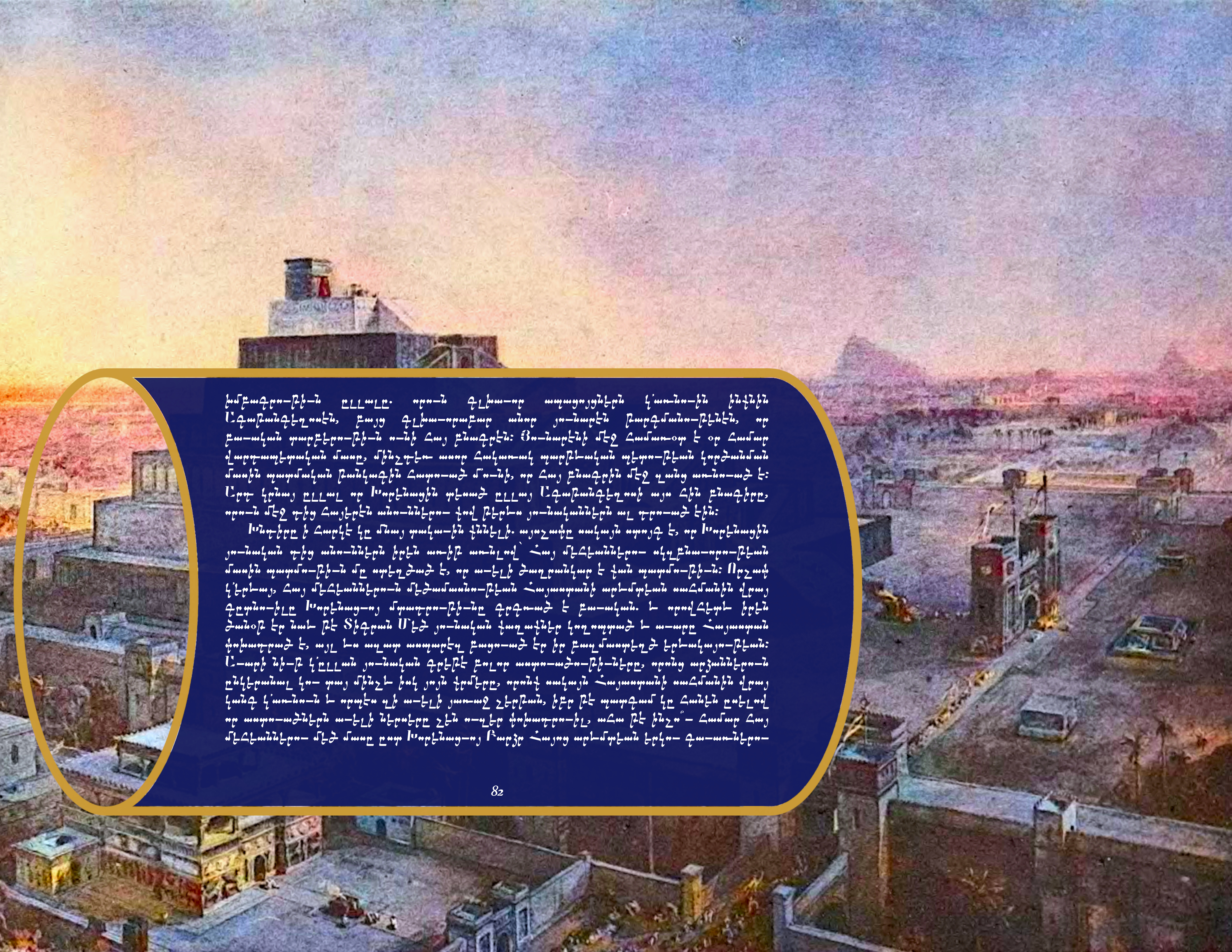

խմբագրութիւն ըլլալը· որուն գլխաւոր ապացոյցներն կ'առնուին ինքնին Ագաթանգեղոսէն, բայց գլխաւորաբար անոր յունարէն թարգմանութենէն, որ բաւական տարբերութիւն ունի հայ բնագրէն: Յունարէնի մէջ համառօտ է օր համար վարդապետական մասը, մինչդեռ ասոր հակառակ պարթւական պետութեան կործանման մասին պատմական թանկագին հատուած մ'ունի, որ հայ բնագրին մէջ զանց առնուած է: Արդ կրնայ ըլլալ որ Խորենացին տեսած ըլլայ Ագաթանգեղոսի այս հին բնագիրը, որուն մէջ դեռ հայերէն անուններու քով թերեւս յունականներն ալ դրուած էին:

Խնդիրը ի հարկէ կը մնայ տակաւին քննելի. այսչափը սակայն ստոյգ է, որ Խորենացին յունական դից անուններն իրեն առիթ առնլով՝ հայ մեհեաններու սկզբնաւորութեան մասին պատմութիւն մը ստեղծած է, որ աւելի ծաղրանկար է քան պատմութիւն: Որչափ կ'երեւայ, հայ մեհեաններուն մեծամասնութեան Հայաստանի արեւմտեան սահմանին վրայ գըտնուիլը Խորենացւոյ մտադրութիւնը գրգռած է բաւական. Եւ որովհետեւ իրեն ծանօթ էր նաեւ թէ Տիգրան Մեծ յունական քաղաքներ կողոպտած եւ աւարը Հայաստան փոխադրած է, այլ եւ ազատ ասպարէզ բացուած էր իր բազմաստեղծ երեւակայութեան: Աւարի նիւթ կ'ըլլան յունական գրեթէ բոլոր աստուածութիւնները, որոնց արձաններուն ընկերանալ կու տայ մինչեւ իսկ յոյն քրմերը, որոնք սակայն Հայաստանի սահմանին վրայ կանգ կ'առնուն եւ որպէս զի աւելի յառաջ չերթան, իբր թէ պատգամ կը հանեն ըսելով որ աստուածներն աւելի հեռուները չեն ուզեր փոխադրուիլ, ահա թէ ինչո՞ւ համար հայ մեհեաններու մեծ մասը ըստ Խորենացւոյ Բարձր Հայոց արեւմտեան երկու գաւառներու

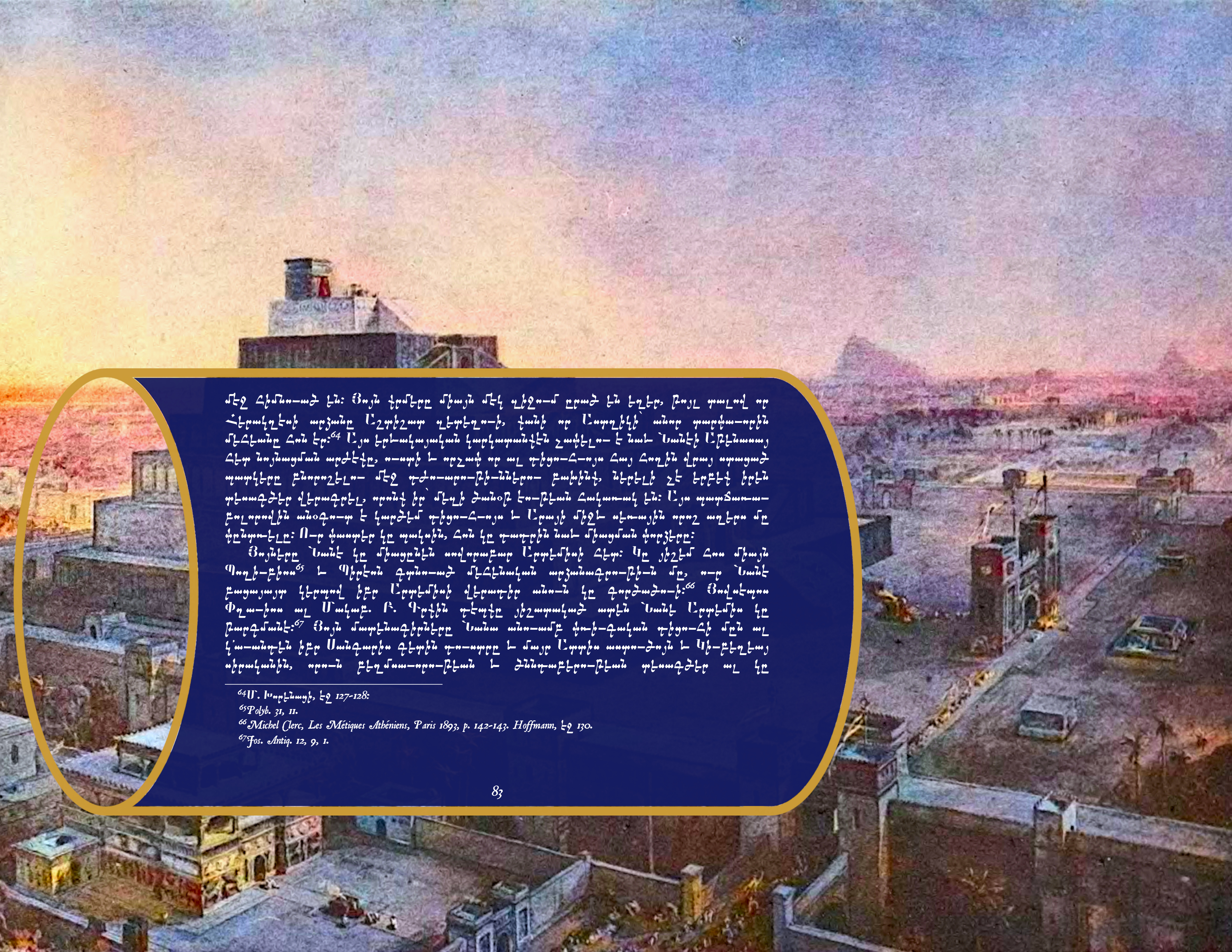

մէջ հիմնուած են: Յոյն քրմերը միայն մէկ զիջում ըրած են եղեր, թոյլ տալով որ Հերակղէոսի արձանը Աշտիշատ զետեղուի, քանի որ Աստղիկին՝ անոր տարփաւորին մեհեանը հոն էր:[64] Այս երեւակայական կարկատանքէն չափելու է նաեւ Նանէի Աթենասայ հետ նոյնացման արժէքը, ուստի եւ որչափ որ ալ դիցուհւոյս հայ հողին վրայ ստացած պատկերը բնորոշելու մէջ դժուարութիւններու բախինք, ներելի չէ երբեք իրեն դիմագծեր վերագրել, որոնք իր՝ մեզի ծանօթ էութեան հակառակ են: Այս պատճառաւ բոլորովին անօգուտ է կարծեմ դիցուհւոյս եւ Արայի միջեւ սեռային որոշ աղերս մը փնտռելը: Ուր փաստեր կը պակսին, հոն կը դադրին նաեւ միացման փորձերը:

Յոյները Նանէ կը միացնեն սովորաբար Արտեմիսի հետ: Կը յիշեմ հոս միայն Պողիւբիոս[65] եւ Պիրէոն գտնուած մեհենական արձանագրութիւն մը, ուր Նանէ բացայայտ կերպով իբր Արտեմիսի վերադիր անուն կը գործածուի:[66] Յովսէպոս Փղաւիոս ալ Մակաբ. Բ. Գրքին դէպքը յիշատակած ատեն Նանէ Արտեմիս կը թարգմանէ:[67] Յոյն մատենագիրները Նանա անուամբ փռիւգական դիցուհի մըն ալ կ՚աւանդեն իբր Սանգարիոս գետին դուստրը եւ մայր Ատտիս աստուծոյն եւ Կիւբելեայ սիրականին, որուն բեղմնաւորութեան եւ ծննդաբերութեան դիմագծեր ալ կը

---

[64] Մ. Խորենացի, էջ 127-128:

[65] *Polyb. 31, 11.*

[66] *Michel Clerc, Les Métiques Athéniens, Paris 1893, p. 142-143. Hoffmann,* էջ *130.*

[67] *Jos. Antiq. 12, 9, 1.*

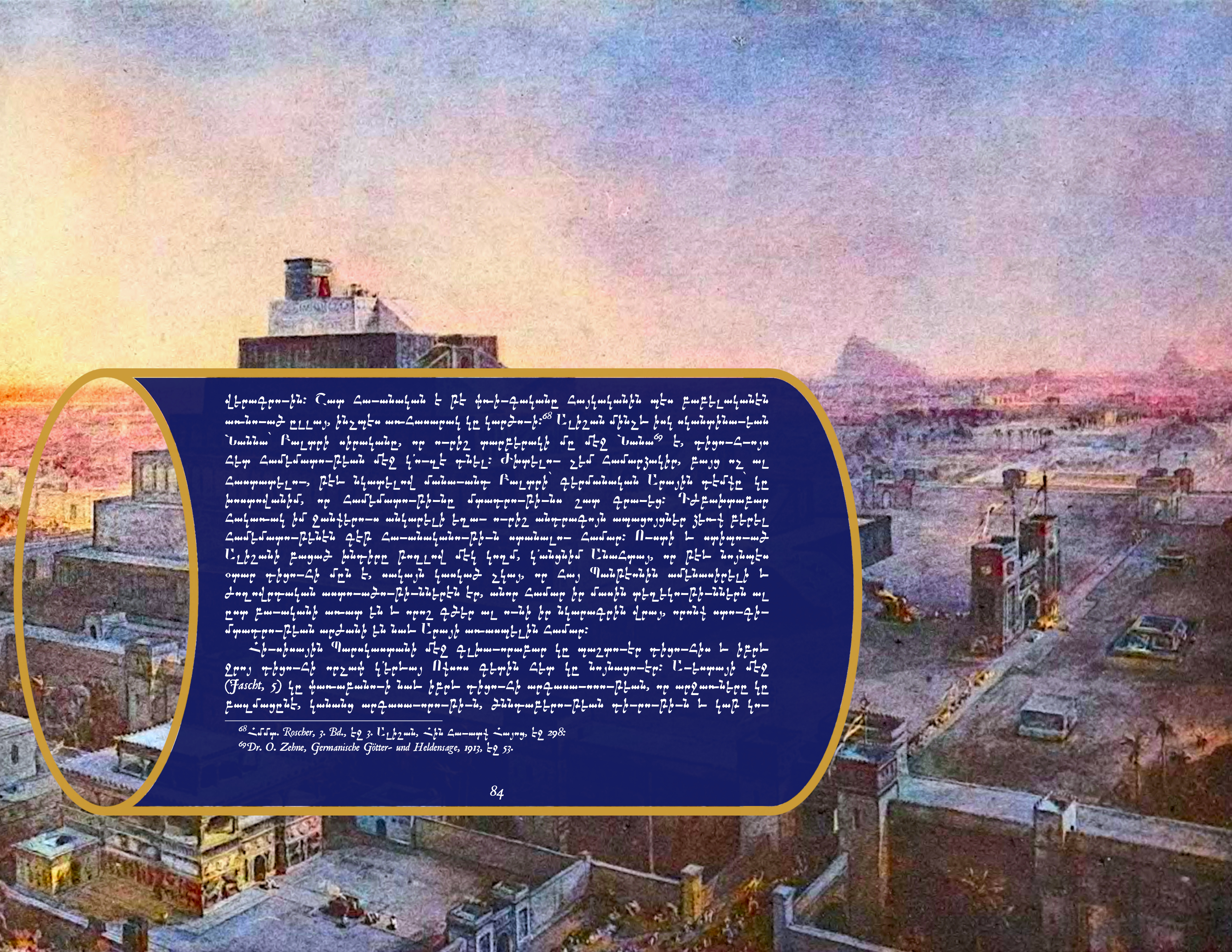

վերագրուին: Շատ հաւանական է թէ Փռիւգականը Հայկականին պէս բաբելականէն առնուած ըլլայ, ինչպէս առհասարակ կը կարծուի:[68] Ալիշան մինչև իսկ սկանդինաւեան Նաննա՝ Բալդրի սիրականը, որ ուրիշ տարբերակի մը մէջ Նանա[69] է, դիցուհւոյս հետ համեմատութեան մէջ կ'ուզէ դնել: Ժխտելու չեմ համարձակիր, բայց ոչ ալ հաստատելու, թէև նկատելով մանաւանդ Բալդրի՝ գերմանական Արային դէմքը՝ կը խորհիմ, որ համեմատութիւնը մտադրութիւնս շատ գրաւեց: Դժբախտաբար հակառակ իմ ջանքերուս անկարելի եղաւ ուրիշ անդրագոյն ապացոյցներ ձեռք բերել համեմատութենէն գէթ հաւանականութիւն տալու համար: Ուստի և ստիպուած Ալիշանի քաղած խնդիրը թողլով մէկ կողմ, կ'անցնիմ Անահիտայ, որ թէև նոյնպէս օտար դիցուհի մըն է, սակայն կասկած չկայ, որ Հայ Պանթէոնին ամենասիրելի և ժողովրդական աստուածութիւններէն էր, անոր համար իր մասին տեղեկութիւններն ալ ըստ բաւականի առատ են և որոշ գծեր ալ ունի իր նկարագրին վրայ, որոնք ստուգիւ մտադրութեան արժանի են նաև Արայի առասպելին համար:

Հիւսիսային Պարսկաստանի մէջ գլխաւորաբար կը պաշտուէր դիցուհիս և իբրև ջրոյ դիցուհի որչափ կ'երևայ Ոքսոս գետին հետ կը նոյնացուէր: Աւեստայի մէջ (*Jascht*, 5) կը փառաբանուի նաև իբրև դիցուհի արգասաւորութեան, որ արջառները կը բազմացընէ, կանանց արգասաւորութիւն, ծննդաբերութեան դիւրութիւն և կաթ կու-

---

[68] Հմմտ. *Roscher, 3. Bd.*, էջ 3. Ալիշան, Հին Հաւատք Հայոց, էջ 298:

[69] *Dr. O. Zehne, Germanische Götter- und Heldensage, 1913*, էջ 53.

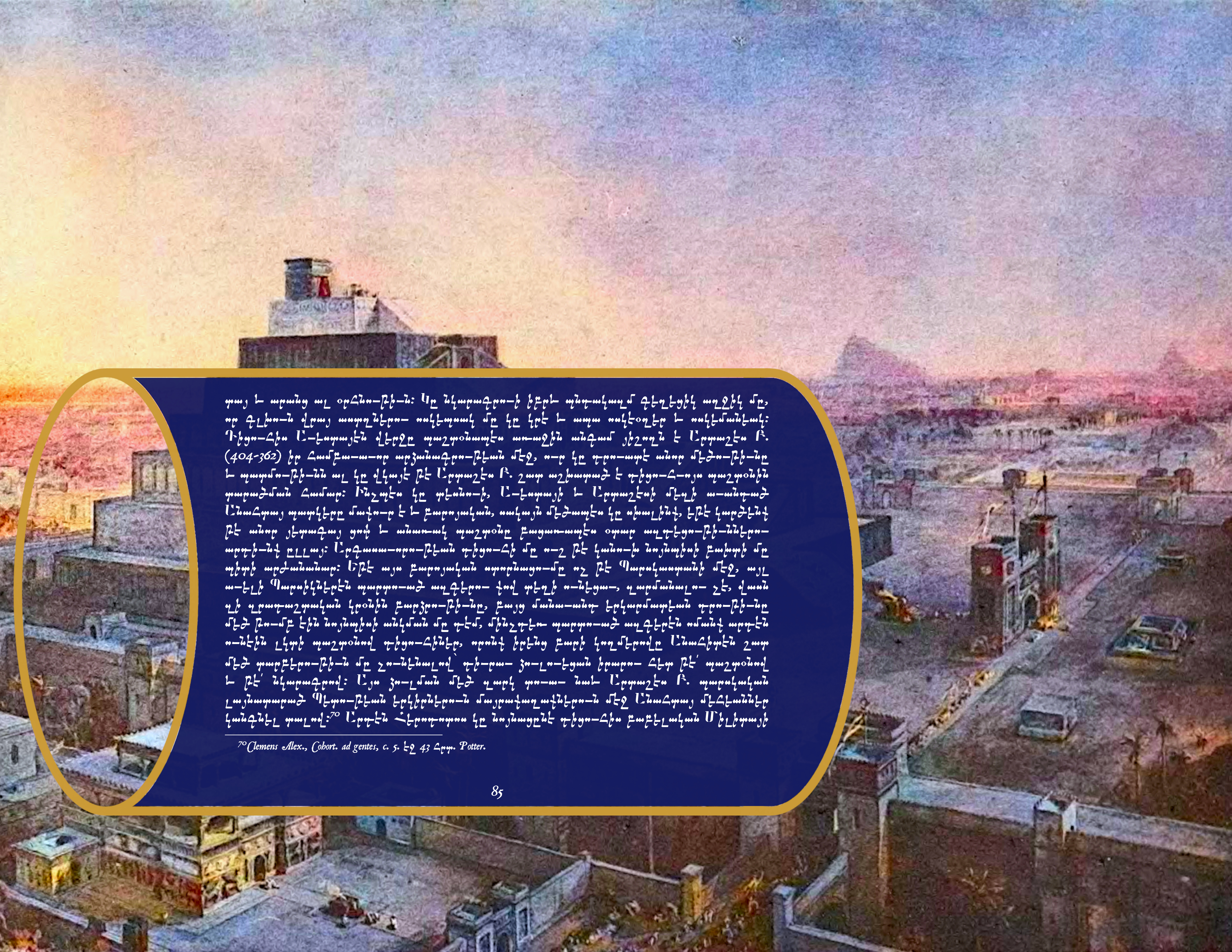

տայ և արանց ալ օրհնութիւն: Կը նկարագրուի իբրև պնդակազմ գեղեցիկ աղջիկ մը, որ գլխուն վրայ աստղներու ոսկեպսակ մը կը կրէ և ապա ոսկեօղեր և ոսկեմանեակ: Դիցուհիս Աւեստայէն վերջը պաշտօնապէս առաջին անգամ յիշողն է Արտաշէս Բ. (404-362) իր համբաւաւոր արձանագրութեան մէջ, ուր կը դրուատէ անոր մեծութիւնը և պատմութիւնն ալ կը վկայէ թէ Արտաշէս Բ. շատ աշխատած է դիցուհւոյս պաշտօնին տարածման համար: Ինչպէս կը տեսնուի, Աւեստայի և Արտաշէսի մեզի աւանդած Անահտայ պատկերը մաքուր է և բարոյական, սակայն մեծապէս կը սխալին, եթէ կարծեն թէ անոր յետագայ ցոփ և անառակ պաշտօնը բացառապէս օտար ազդեցութիւններու արդիւնք ըլլայ: Արգասաւորութեան դիցուհի մը ուշ թէ կանուխ նոյնպիսի բախտի մը պիտի արժանանար: Եթէ այս բարոյական սպոռնացումը ոչ թէ Պարսկաստանի մէջ, այլ աւելի Պարսիկներէն պարտուած ազգերու քով տեղի ունեցաւ, զարմանալու չէ, վասն զի զրադաշտական կրօնին բարձրութիւնը, բայց մանաւանդ երկարմատեան դրութիւնը մեծ թումբ էին նոյնպիսի անկման մը դէմ, մինչդեռ պարտուած ազգերէն ոմանք արդէն ունէին լկտի պաշտօնով դիցուհիներ, որոնք իրենց բարի կողմերովը Անահիտէն շատ մեծ տարբերութիւն մը չունենալով՝ դիւրաւ ձուլուեցան իրարու հետ թէ՛ պաշտօնով և թէ՛ նկարագրով: Այս ձուլման մեծ զարկ տուաւ նաև Արտաշէս Բ. պարսկական լայնատարած պետութեան երկիրներուն մայրաքաղաքներուն մէջ Անահտայ մեհեաններ կանգնել տալով:[70] Արդէն Հերոդոտոս կը նոյնացնէ դիցուհիս բաբելական Միլիտայի

---

[70] *Clemens Alex., Cohort. ad gentes, c. 5. էջ 43 հրտ. Potter.*

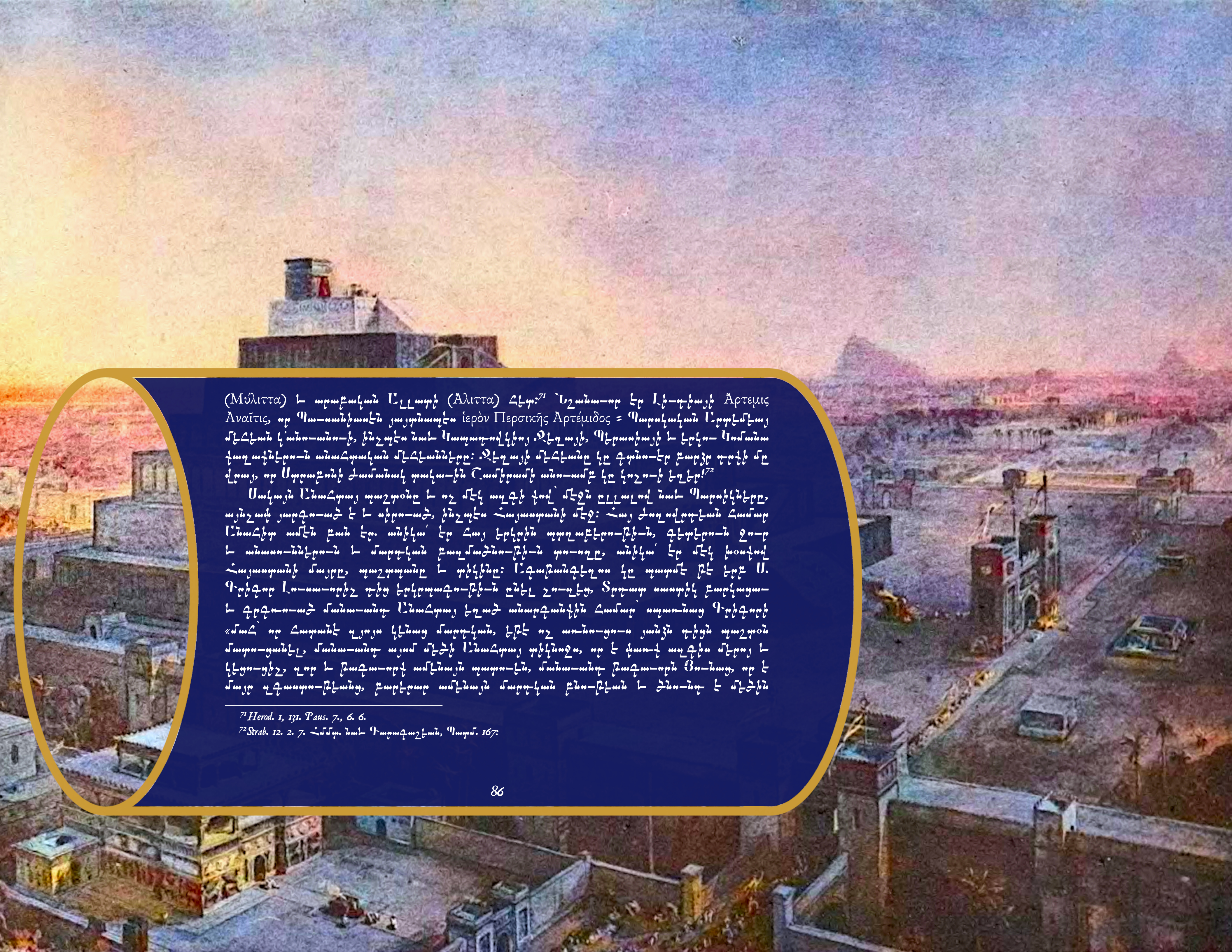

(Μύλιττα) և արաբական Ալլատի (Ἀλιττα) հետ։[71] Նշանաւոր էր Լիւդիայի Ἀρτεμις Ἀναῖτις, որ Պաւսանիասէն յայտնապէս ἱερὸν Περσικῆς Ἀρτέμιδος = Պարսկական Արտեմեայ մեհեան կ՚անուանուի, ինչպէս նաև Կապադովկիոյ Զելայի, Պերասիայի և երկու Կոմանա քաղաքներուն անահտական մեհեանները։ Զելայի մեհեանը կը գտնուէր բարձր դրքի մը վրայ, որ Ստրաբոնի ժամանակ տակաւին Շամիրամի անուամբ կը կոչուի եղեր![72]

Սակայն Անահտայ պաշտօնը և ոչ մէկ ազգի քով՝ մէջն ըլլալով նաև Պարսիկները, այնչափ յարգուած է և սիրուած, ինչպէս Հայաստանի մէջ։ Հայ ժողովրդեան համար Անահիտ ամէն բան էր. անիկա՛ էր հայ երկրին պտղաբերութիւն, գետերուն ջուր և անասուններուն և մարդկան բազմածնութիւն տուողը, անիկա՛ էր մէկ խօսքով Հայաստանի մայրը, պաշտպանը և տիկինը։ Ագաթանգեղոս կը պատմէ թէ երբ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ դից երկրպագութիւն ընել չուզեց, Տրդատ սաստիկ բարկացաւ և գրգռուած մանաւանդ Անահտայ եղած անարգանքին համար՝ սպառնաց Գրիգորի «մահ՝ որ հատանէ զլոյս կենաց մարդկան, եթէ ոչ առնուցուս յանձն դիցն պաշտօն մատուցանել, մանաւանդ այսմ մեծի Անահտայ տիկնոջս, որ է փառք ազգիս մերոյ և կեցուցիչ, զոր և թագաւորք ամենայն պատուեն, մանաւանդ թագաւորն Յունաց, որ է մայր զգաստութեան, բարերար ամենայն մարդկան բնութեան և ծնունդ է մեծին

---

[71] Herod. 1, 131. Paus. 7., 6. 6.

[72] Strab. 12. 2. 7. Հմմտ. նաև Գարագաշեան, Պատմ. 167։

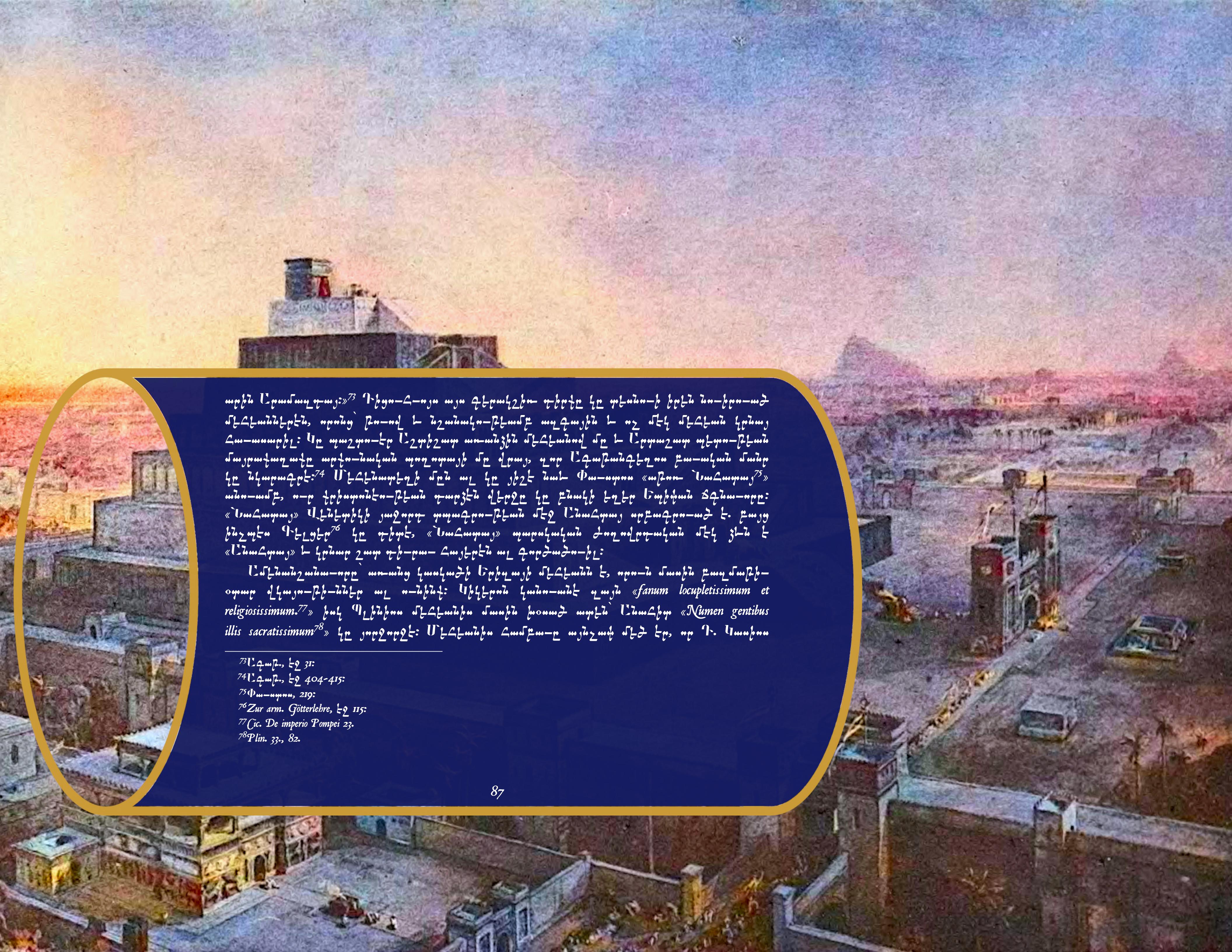

արին Արամազդայ:»[73] Դիցուհւոյս այս գերակշիռ դիրքը կը տեսնուի իրեն նուիրուած մեհեաններէն, որոնց՝ թուով և նշանակութեամբ ազգային և ոչ մէկ մեհեան կրնայ հաւասարիլ: Կը պաշտուէր Աշտիշատ առանձին մեհեանով մը և Արտաշատ պետութեան մայրաքաղաքը արքունական պողոտայի մը վրայ, զոր Ագաթանգեղոս բաւական մանր կը նկարագրէ:[74] Մեհենատեղի մըն ալ կը յիշէ նաև Փաւստոս «աթոռ Նահատայ[75]» անուամբ, ուր քրիստոնէութեան դարձէն վերջը կը բնակի եղեր Եպիփան ճգնաւորը: «Նահատայ» Վենետիկի յաջորդ տպագրութեան մէջ Անահտայ սրբագրուած է. Բայց ինչպէս Գելցեր[76] կը դիտէ, «Նահատայ» պարսկական ժողովրդական մէկ ձեւն է «Անահտայ» և կրնար շատ դիւրաւ հայերէն ալ գործածուիլ:

Ամենանշանաւորը՝ առանց կասկածի Երիզայի մեհեանն է, որուն մասին բազմաթիւ օտար վկայութիւններ ալ ունինք: Կիկերոն կանուանէ զայն «*fanum locupletissimum et religiosissimum.*[77]» իսկ Պլինիոս մեհեանիս մասին խօսած ատեն՝ Անահիտ «*Numen gentibus illis sacratissimum*[78]» կը յորջորջէ: Մեհեանիս համբաւը այնչափ մեծ էր, որ Դ. Կասիոս

---

[73] Ագաթ., էջ 31:
[74] Ագաթ., էջ 404-415:
[75] Փաւստոս, 219:
[76] *Zur arm. Götterlehre*, էջ 115:
[77] *Cic. De imperio Pompei 23.*
[78] *Plin. 33., 82.*

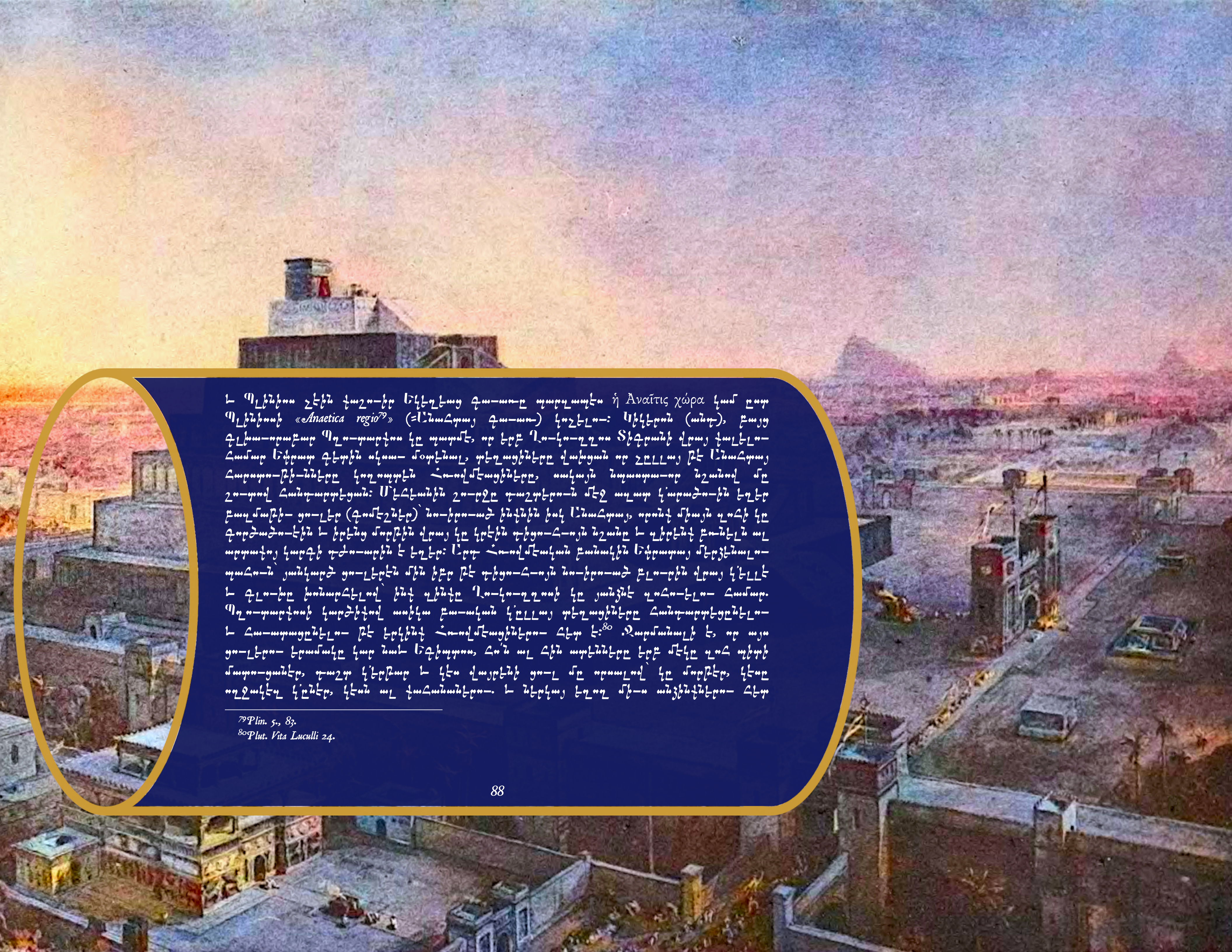

և Պլինիոս չէին քաշուեր Եկեղեաց գաւառը պարզապէս ἡ Ἀναΐτις χώρα կամ ըստ Պլինիոսի «*Anaetica regio*[79]» (=Անահտայ գաւառ) կոչելու: Կիկերոն (անդ), բայց գլխաւորաբար Պղուտարքոս կը պատմէ, որ երբ Լուկուղղոս Տիգրանի վրայ քալելու համար Եփրատ գետին սկսաւ մօտենալ, տեղացիները վախցան որ չըլլայ թէ Անահտայ հարստութիւնները կողոպտեն հռովմէացիները, սակայն նպաստաւոր նշանով մը շուտով հանդարտեցան: Մեհեանին շուրջը դաշտերուն մէջ ազատ կ'արածուին եղեր բազմաթիւ ցուլեր (գոմէշներ)՝ նուիրուած ինքնին իսկ Անահտայ, որոնք միայն զոհի կը գործածուէին և իրենց մորթին վրայ կը կրէին դիցուհւոյն նշանը և զիրենք բռնելն ալ արտաքոյ կարգի դժուարին է եղեր: Այդ հռովմէական բանակին Եփրատայ մերձենալու պահուն՝ յանկարծ ցուլերէն մին իբր թէ դիցուհւոյն նուիրուած բլուրին վրայ կ'ելլէ և գլուխը խոնարհելով՝ ինք զինքը Լուկուղղոսի կը յանձնէ զոհուելու համար. Պղուտարքոսի կարծիքով ասիկա բաւական կ'ըլլայ տեղացիները հանդարտեցընելու և հաւատացընելու թէ երկինք հռովմէացիներու հետ է:[80] Զարմանալի է, որ այս ցուլերու երամակը կար նաև Եգիպտոս, հո՛ն ալ հին ատեններ երբ մէկը զոհ պիտի մատուցանէր, դաշտ կ'երթար և կէս վայրենի ցուլ մը որսալով՝ կը մորթէր, կէսը ողջակէզ կ'ընէր, կէսն ալ քահանաներու. և ներկայ եղող միւս անձինքներու հետ

---

[79] Plin. 5., 83.

[80] Plut. Vita Luculli 24.

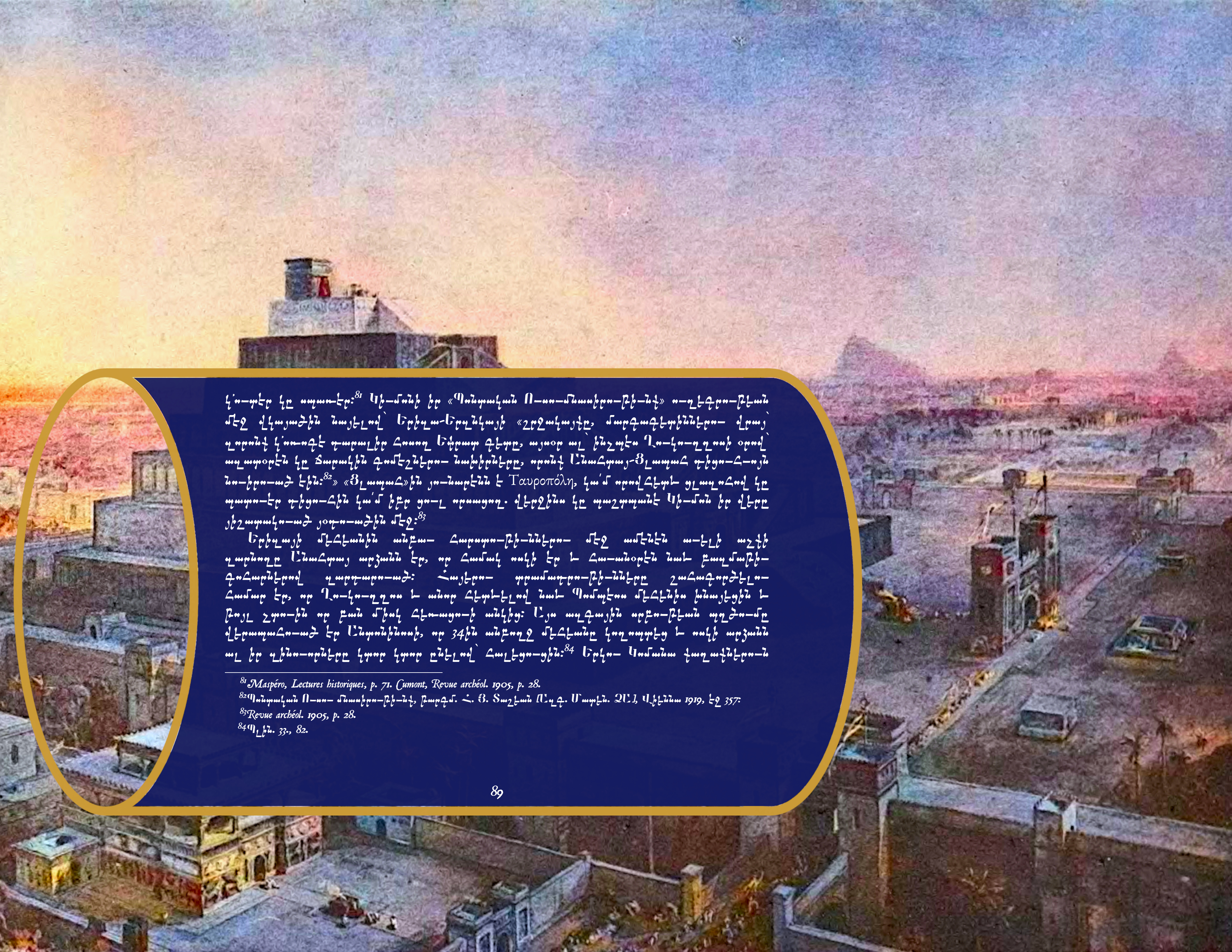

կ՚ուտէր կը սպասուէր:[81] Կիւմոնի իր «Պոնտական Ուսումնասիրութիւնք» ուղեգրութեան մէջ վկայածին նայելով՝ Երիզա-Երզնկայի «շրջակայքը, մարգագետիններու վրայ՝ զորոնք կ՚ոռոգէ դարալիր հոսող Եփրատ գետը, այսօր ալ՝ ինչպէս Ղուկուլլոսի օրով՝ ազատօրէն կը ճարակին գոմէշներու նախիրները, որոնք Անահիտ-Ցլապահ դիցուհւոյն նուիրուած էին:[82]» «Ցլապահ»ին յունարէնն է Ταυροπόλη, կա՛մ որովհետեւ ցլազոհով կը պատուէր դիցուհին կա՛մ իբր ցուլ որսացող· վերջինս կը պաշտպանէ Կիւմոն իր վերը յիշատակուած յօդուածին մէջ:[83]

Երիզայի մեհեանին անբաւ հարստութիւններու մէջ ամէնէն աւելի աչքի զարնողը Անահիտայ արձանն էր, որ համակ ոսկի էր եւ հաւանօրէն նաեւ բազմաթիւ գոհարներով զարդարուած: Հայերու տրամադրութիւնները շահագործելու համար էր, որ Ղուկուլլոս եւ անոր հետեւելով նաեւ Պոմպէոս մեհենիս խնայեցին եւ թոյլ չտուին որ բան մ՚իսկ հեռացուի անկէ: Այս ազգային սրբութեան պղծումը վերապահուած էր Անտոնիոսի, որ 34ին անբողջ մեհեանը կողոպտեց եւ ոսկի արձանն ալ իր զինուորները կտոր կտոր ընելով՝ հալեցուցին:[84] Երկու Կոմանա քաղաքներուն

---

[81] *Maspéro, Lectures historiques, p. 71. Cumont, Revue archéol. 1905, p. 28.*

[82] Պոնտական Ուսումնասիրութիւնք, թարգմ. Հ. Յ. Տաշեան [Ազգ. Մատեն. ՁԱ], Վիեննա 1919, էջ 357:

[83] *Revue archéol. 1905, p. 28.*

[84] Պլին. 33., 82.

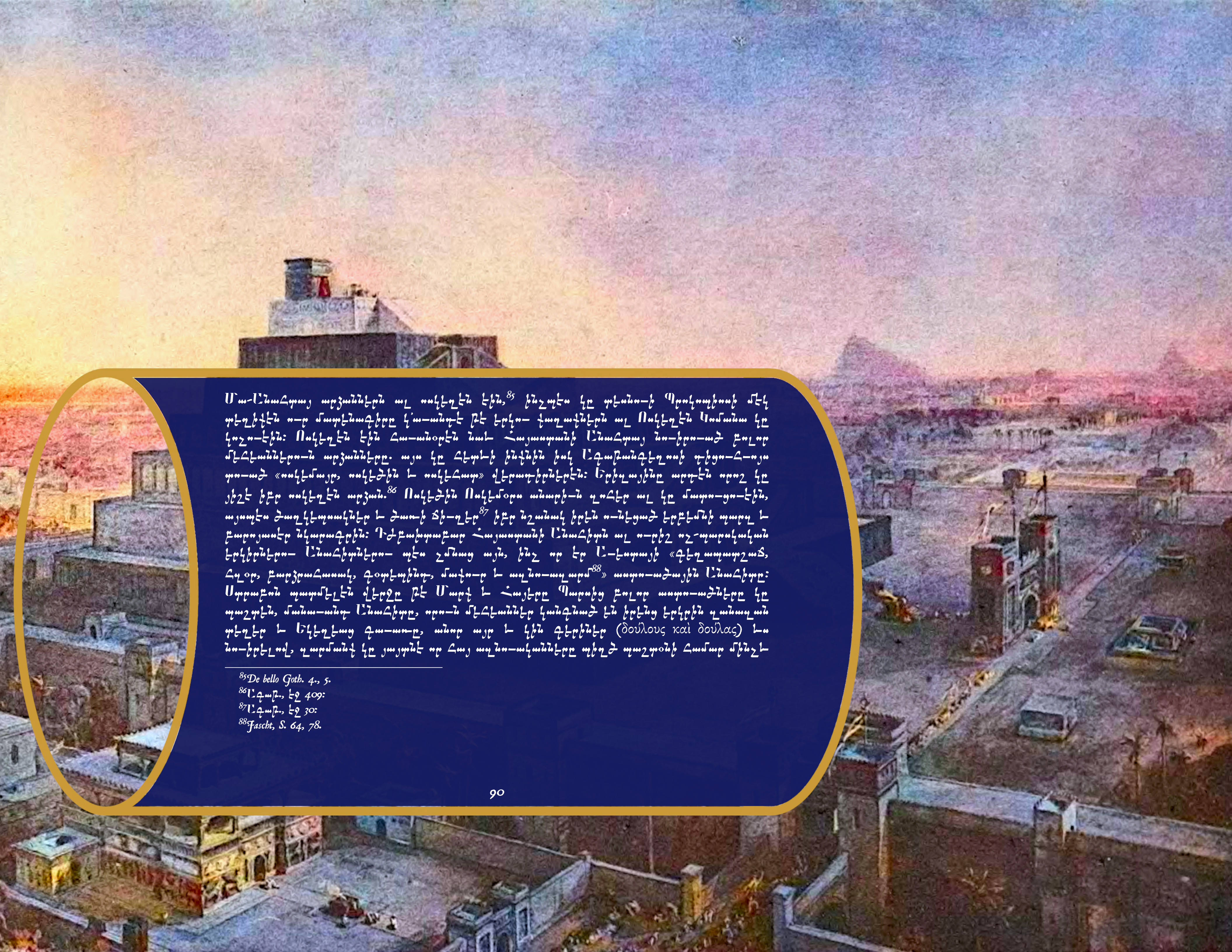

Մա-Անահտայ արձաններն ալ ոսկեղէն էին,[85] ինչպէս կը տեսնուի Պրոկոպիոսի մէկ տեղիքէն ուր մատենագիրը կ՚աւանդէ թէ երկու քաղաքներն ալ Ոսկեղէն Կոմանա կը կոչուէին: Ոսկեղէն էին հաւանօրէն նաև Հայաստանի Անահտայ նուիրուած բոլոր մեհեաններուն արձանները. այս կը հետևի ինքնին իսկ Ագաթանգեղոսի դիցուհւոյս տուած «ոսկեմայր, ոսկեծին և ոսկեհատ» վերադիրներէն: Երիզայինը արդէն որոշ կը յիշէ իբր ոսկեղէն արձան.[86] Ոսկեծին Ոսկեմօրս անարիւն զոհեր ալ կը մատուցուէին, այսպէս ծաղկեպսակներ և ծառի ճիւղեր[87] իբր նշանակ իրեն ունեցած երբեմնի պարզ և բարոյական նկարագրին: Դժբախտաբար Հայաստանի Անահիտն ալ ուրիշ ոչ-պարսկական երկիրներու Անահիտներու պէս չմնաց այն, ինչ որ էր Աւեստայի «գեղապատշաճ, հզօր, բարձրահասակ, գօտեպինդ, մաքուր և ազնուազարմ[88]» աստուածային Անահիտը: Ստրաբոն պատմելէն վերջը թէ Մարք և Հայերը Պարսից բոլոր աստուածները կը պաշտեն, մանաւանդ Անահիտը, որուն մեհեաններ կանգնած են իրենց երկրին զանազան տեղեր և Եկեղեաց գաւառը, անոր այր և կին գերիներ (δούλους καὶ δούλας) եւս նուիրելով, զարմանք կը յայտնէ որ հայ ազնուականները պիղծ պաշտօնի համար մինչև

---

[85] De bello Goth. 4., 5.
[86] Ագաթ., էջ 409:
[87] Ագաթ., էջ 30:
[88] Jascht, S. 64, 78.

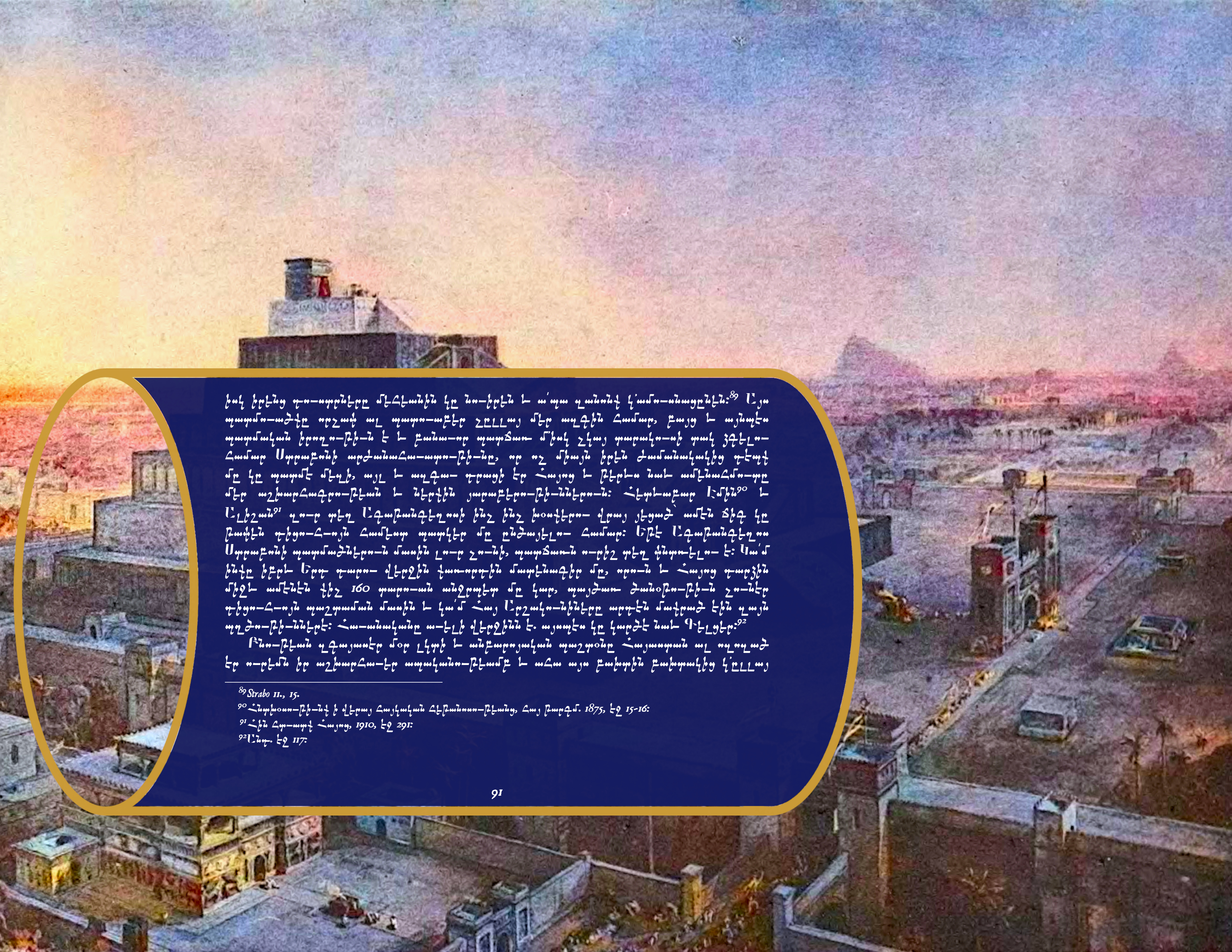

իսկ իրենց դուստրները մեհեաններին կը նուիրեն եւ ա՛պա զանոնք կ՚ամուսնացընեն:[89] Այս պատմուածքը որչափ ալ պատուաբեր չըլլայ մեր ազգին համար, բայց եւ այնպէս պատմական իրողութիւն է եւ բանաւոր պատճառ մ՚իսկ չկայ տարակուսի տակ ձգելու համար Ստրաբոնի արժանահաւատութիւնը, որ ոչ միայն իրեն ժամանակակից դէպք մը կը պատմէ մեզի, այլ եւ ազգաւ դրացի էր Հայոց եւ Թերեւս նաեւ ամենահմուտը մեր աշխարհագրութեան եւ ներքին յարաբերութիւններուն: Հետեւաբար Էմին[90] եւ Ալիշան[91] զուր տեղ Ագաթանգեղոսի ինչ ինչ խօսքերու վրայ յեցած՝ ամէն ճիգ կը թափեն դիցուհւոյն համեստ պատկեր մը ընծայելու համար: Երբ Ագաթանգեղոս Ստրաբոնի պատմածներուն մասին լուր չունի, պատճառն ուրիշ տեղ փնտռելու է: Կա՛մ ինքը իբրեւ Ե-րդ դարու վերջին քառորդին մատենագիր մը, որուն եւ Հայոց դարձին միջեւ ամենէն քիչ 160 տարուան անջրպետ մը կար, պայծառ ծանօթութիւն չունէր դիցուհւոյն պաշտաման մասին եւ կա՛մ Հայ Արշակունիները արդէն մաքրած էին այն պղծութիւնները: Հաւանականը աւելի վերջինն է. այսպէս կը կարծէ նաեւ Գելցեր:[92]

Բնութեան զգայասէր մօր լկտի եւ անբարոյական պաշտօնը Հայաստան ալ ողողած էր ուրեմն իր աշխարհաւեր ապականութեամբ եւ հոս այս բախտին բախտակից կ՚ըլլայ

---

[89] Strabo 11., 15.

[90] Հնախօսութիւնք ի վերայ հայկական հեթանոսութեան, Հայ Թարգմ. 1875, էջ 15-16:

[91] Հին Հաւատք Հայոց, 1910, էջ 291:

[92] Անդ. էջ 117:

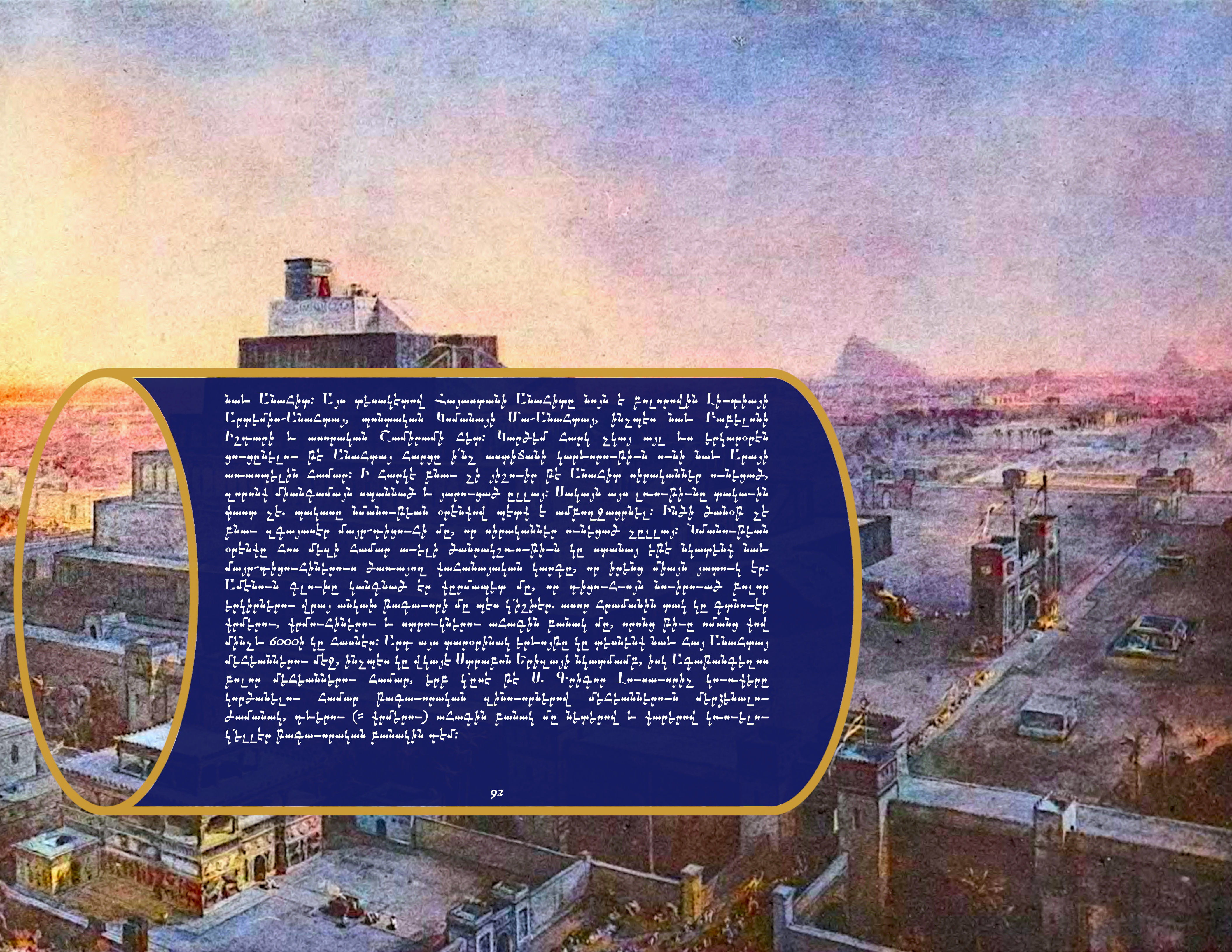

նաև Անահիտ: Այս տեսակէտով Հայաստանի Անահիտը նոյն է բոլորովին Լիւդիայի Արտեմիս-Անահտայ, պոնտական Կոմանայի Մա-Անահտայ, ինչպէս նաև Բաբելոնի Իշդարի և ասորական Շամիրամի հետ: Կարծեմ հարկ չկայ այլ ևս երկարօրէն ցուցընելու թէ Անահտայ հարցը ի՛նչ աստիճանի կարևորութիւն ունի նաև Արայի առասպելին համար: Ի հարկէ բնաւ չի յիշուիր թէ Անահիտ սիրականներ ունեցած, զորոնք միանգամայն սպաննած և յարուցած ըլլայ: Սակայն այս լռութիւնը տակաւին փաստ չէ․ պակասը նմանութեան օրէնքով պէտք է ամբողջացընել: Ինծի ծանօթ չէ բնաւ զգայասէր մայր-դիցուհի մը, որ սիրականներ ունեցած չըլլայ: ՝Նմանութեան օրէնքը հոս մեզի համար աւելի ծանրակշռութիւն կը ստանայ երբ նկատենք նաև մայր-դիցուհիներուս ծառայող քահանայական կարգը, որ իրենց միայն յատուկ էր: Ամէնուն գլուխը կանգնած էր քրմապետ մը, որ դիցուհւոյն նուիրուած բոլոր երկիրներու վրայ անկախ թագաւորի մը պէս կ՚իշխէր․ ասոր հրամանին տակ կը գտնուէր քրմերու, քրմուհիներու և ստրուկներու ահագին բանակ մը, որոնց թիւը ոմանց քով մինչև 6000ի կը հասնէր: Արդ այս տարօրինակ երևոյթը կը տեսնենք նաև հայ Անահտայ մեհեաններու մէջ, ինչպէս կը վկայէ Ստրաբոն Երիզայի նկատմամբ, իսկ Ագաթանգեղոս բոլոր մեհեաններու համար, երբ կ՚ըսէ թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ կուռքերը կործանելու համար թագաւորական զինուորներով մեհեաններուն մերձենալու ժամանակ, դևերու (= քրմերու) ահագին բանակ մը նետերով և քարերով կռուելու կ՚ելլէր թագաւորական բանակին դէմ:

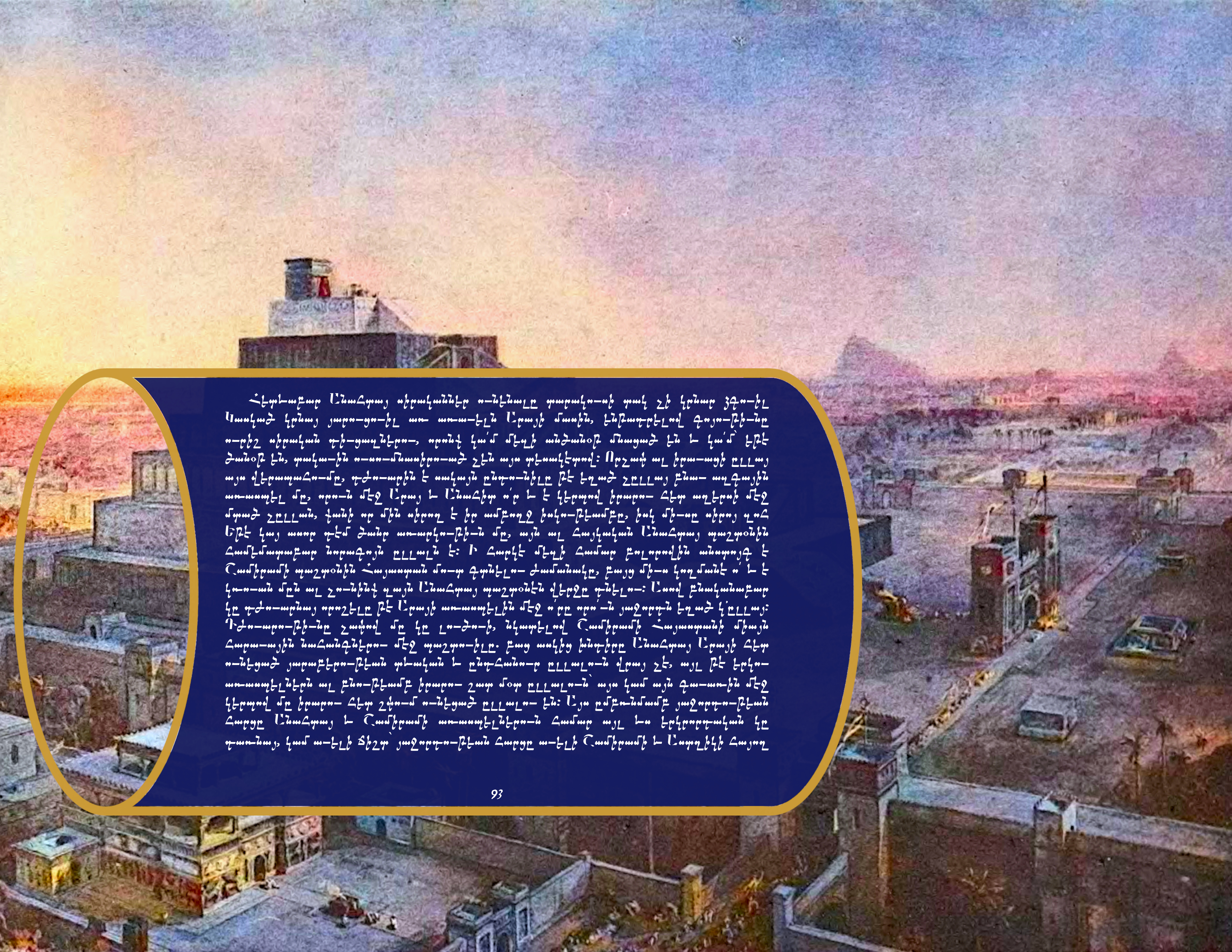

Հետեւաբար Անահտայ սիրականներ ունենալը տարակուսի տակ չի կրնար ձգուիլ Կասկած կրնայ յարուցուիլ առ առաւելն Արայի մասին, ենթադրելով գոյութիւնը ուրիշ սիրական դիւցազներու, որոնք կա՛մ մեզի անծանօթ մնացած են և կա՛մ՝ եթէ ծանօթ են, տակաւին ուսումնասիրուած չեն այս տեսակէտով: Որչափ ալ իրաւացի ըլլայ այս վերապահումը, դժուարին է սակայն ընդունիլը թէ եղած ըլլայ բնաւ ազգային առասպել մը, որուն մէջ Արայ և Անահիտ ո՛ր և է կերպով իրարու հետ աղերսի մէջ մտած ըլլան, քանի որ մին սիրող է իր ամբողջ իսկութեամբը, իսկ միւսը սիրոյ զոհ Եթէ կայ ասոր դէմ ծանր առարկութիւն մը, այն ալ հայկական Անահտայ պաշտօնին համեմատաբար նորագոյն ըլլալն է: Ի հարկէ մեզի համար բոլորովին անորոշ է Շամիրամի պաշտօնին Հայաստան մուտ գտնելու ժամանակը, բայց միւս կողմանէ ո՛ և է կռուան մըն ալ չունինք զայն Անահտայ պաշտօնէն վերջը դնելու: Ասով բնականաբար կը դժուարանայ որոշելը թէ Արայի առասպելին մէջ ո՛րը որո՛ւն յաջորդն եղած կ՚ըլլայ: Դժուարութիւնը չափով մը կը լուծուի, նկատելով Շամիրամի Հայաստանի միայն հարաւային նահանգներու մէջ պաշտուիլը. բայց ասկէց խնդիրը Անահտայ Արայի հետ ունեցած յարաբերութեան տեւական և ընդհանուր ըլլալուն վրայ չէ, այլ թէ երկու առասպելներն ալ բնութեամբ իրարու շատ մօտ ըլլալուն՝ այս կամ այն գաւառին մէջ կերպով մը իրարու հետ շփում ունեցած ըլլալու են: Այս ըմբռնմամբ յաջորդութեան հարցը Անահտայ և Շամիրամի առասպելներուն համար այլ ևս երկրորդական կը դառնայ, կամ աւելի ճիշդ՝ յաջորդութեան հարցը աւելի Շամիրամի և Աստղիկի հայող

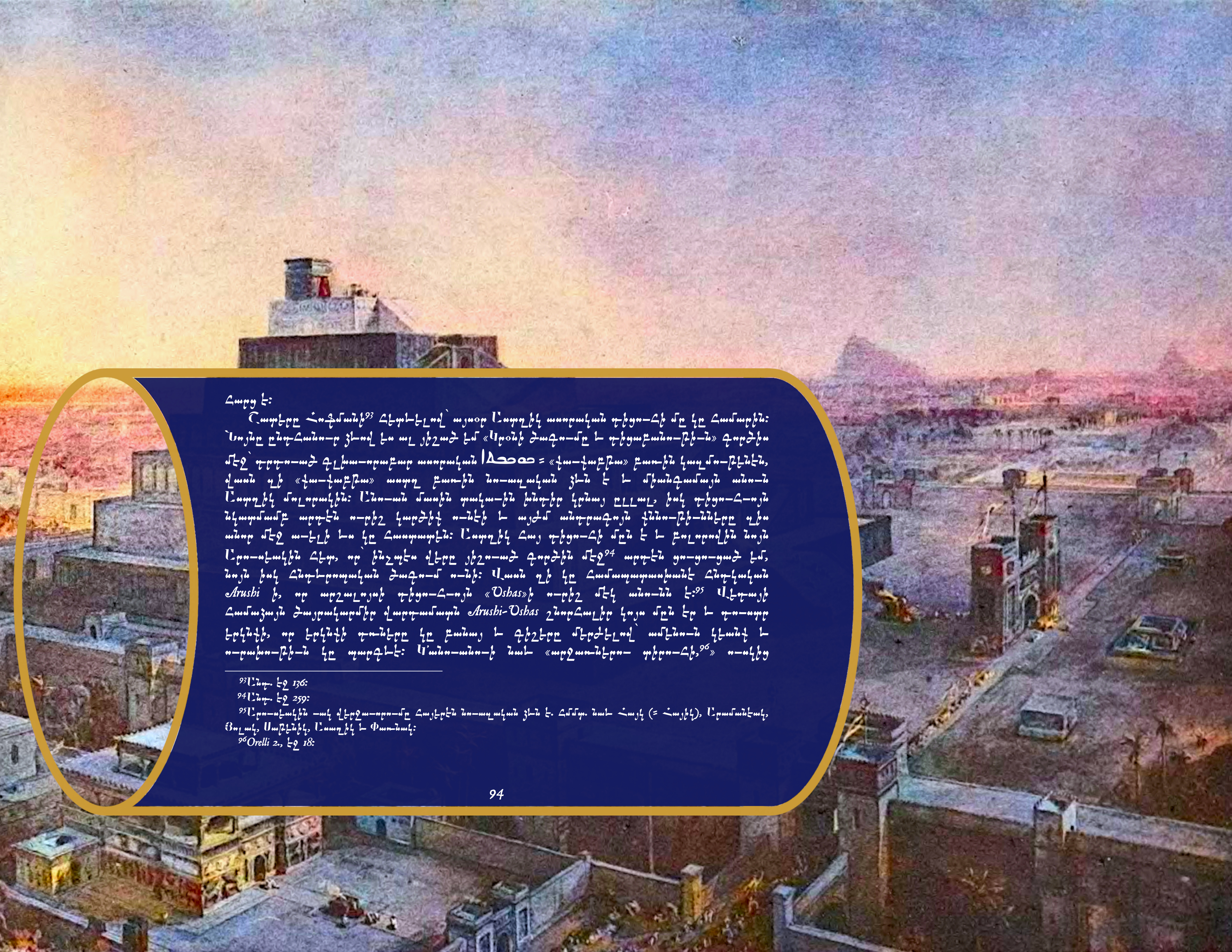

հարց է։

Շատերը Հոֆմանի[93] հետևելով՝ այսօր Աստղիկ ասորական դիցուհի մը կը համարեն։ Նոյնը ընդհանուր ձևով ես ալ յիշած եմ «Կրօնի ծագումը և դիցաբանութիւն» գործիս մէջ՝ դրդուած գլխաւորաբար ասորական ܟܘܟܒܬܐ = «Քաւքաբթա» բառին կազմութենէն, վասն զի «Քաւքաբթա» աստղ բառին նուազական ձևն է և միանգամայն անուն Աստղիկ մոլորակին։ Անուան մասին տակաւին խնդիր կրնայ ըլլալ, իսկ դիցուհւոյն նկատմամբ արդէն ուրիշ կարծիք ունէի և այժմ անդրագոյն քննութիւնները զիս անոր մէջ աւելի ևս կը հաստատեն։ Աստղիկ հայ դիցուհի մըն է և բոլորովին նոյն Արուսեակին հետ, որ՝ ինչպէս վերը յիշուած գործին մէջ[94] արդէն ցուցուցած եմ, նոյն իսկ հնդևրոպական ծագում ունի։ Վասն զի կը համապատասխանէ հնդկական *Arushi* ի, որ արշալոյսի դիցուհւոյն «*Ushas*»ի ուրիշ մէկ անունն է։[95] Վեդայի համաձայն ծայրակարմիր վարդամատն *Arushi-Ushas* շնորհալեր կոյս մըն էր և դուստր երկնքի, որ երկնքի դուռները կը բանայ և գիշերը մերժելով՝ ամենուն կեանք և ուրախութիւն կը պարգևէ։ Կ’անուանուի նաև «արջառներու տիրուհի,[96]» ուսկից

---

[93] Անդ. էջ 136։

[94] Անդ. էջ 259։

[95] Արուսեակին -ակ վերջաւորումը հայերէն նուազական ձևն է. Հմմտ. նաև Հայկ (= Հայիկ), Արամանեակ, Յոլակ, Սաթենիկ, Աստղիկ և Փառնակ։

[96] Orelli 2., էջ 18։

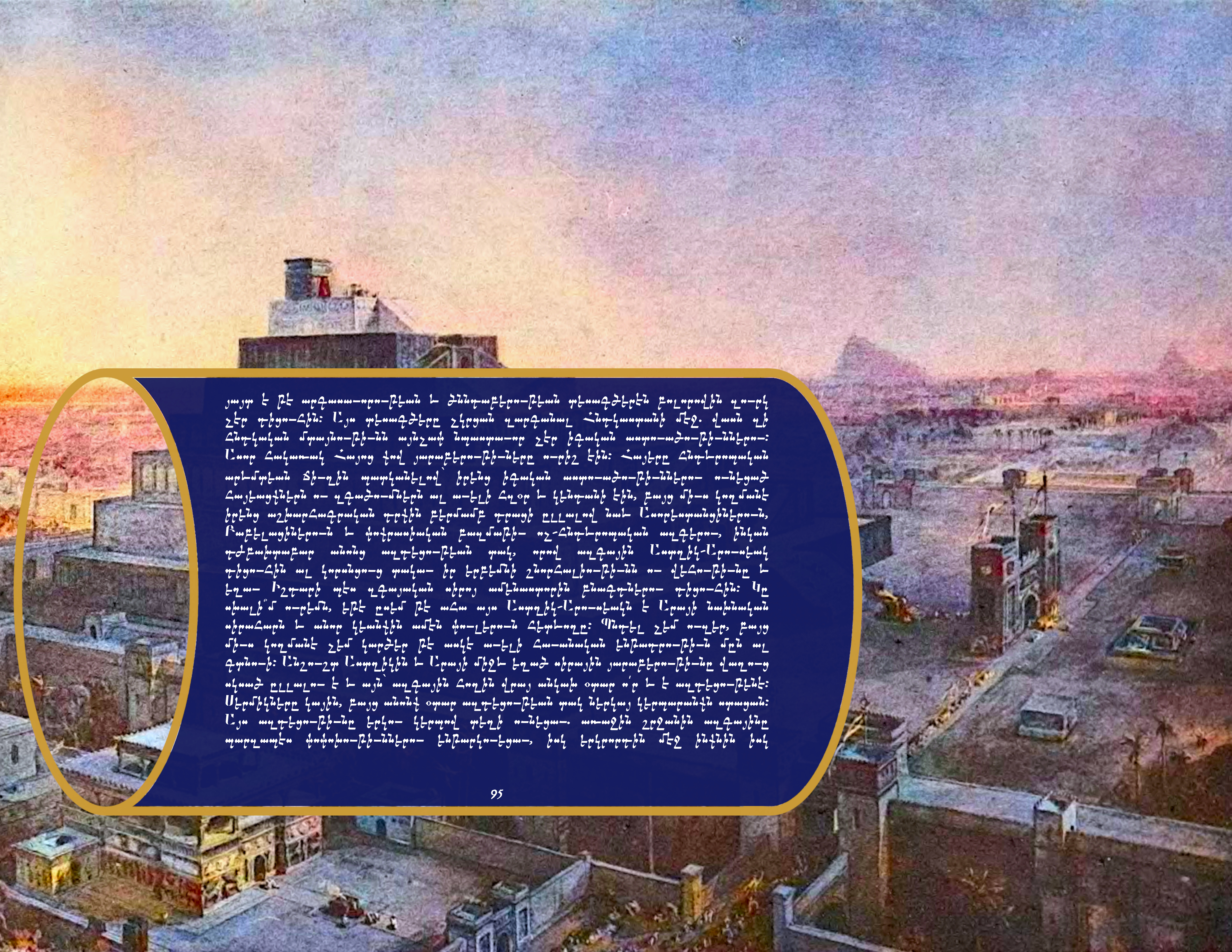

յայտ է թէ արգասաւորութեան և ծննդաբերութեան տեսագծերէն բոլորովին զուրկ չէր դիցուհին: Այս տեսագծերը չկրցան զարգանալ Հնդկաստանի մէջ. վասն զի հնդկական մտայնութիւնն այնչափ նպաստաւոր չէր իգական աստուածութիւններու: Ասոր հակառակ Հայոց քով յարաբերութիւնները ուրիշ էին: Հայերը հնդեւրոպական արեւմտեան ցեղին պատկանելով՝ իրենց իգական աստուածութիւններու ունեցած հայեացքներն ու զգածումներն ալ աւելի հզօր և կենդանի էին, բայց միւս կողմանէ իրենց աշխարհագրական դիրքին բերմամբ դրացի ըլլալով նաև Ասորեստանցիներուն, Բաբելացիներուն և փոքրասիական բազմաթիւ ոչ-հնդեւրոպական ազգերու, ինկան դժբախտաբար անոնց ազդեցութեան տակ, որով ազգային Աստղիկ-Արուսեակ դիցուհին ալ կորսնցուց տակաւ իր երբեմնի շնորհալիութիւնն ու վեհութիւնը և եղաւ Իշտարի պէս զգայական սիրոյ ամենաստորին բնազդներու դիցուհին: Կը սխալի՞մ ուրեմն, երբ ըսեմ թէ ահա այս Աստղիկ-Արուսեակն է Արայի նախնական սիրահարն և անոր կեանքին ամէն փուլերուն հետևողը: Պնդել չեմ ուզեր, բայց միւս կողմանէ չեմ կարծեր թէ ասկէ աւելի հաւանական ենթադրութիւն մըն ալ գտնուի: Անշուշտ Աստղիկին և Արայի միջև եղած սիրային յարաբերութիւնը վաղուց սկսած ըլլալու է և այն՝ ազգային հողին վրայ անկախ օտար ո՛ր և է ազդեցութենէ: Սերմիկները կային, բայց անոնք օտար ազդեցութեան տակ ներկայ կերպարանքն ստացան: Այս ազդեցութիւնը երկու կերպով տեղի ունեցաւ. առաջին շրջանին ազգայինը պարզապէս փոփոխութիւններու ենթարկուեցաւ, իսկ երկրորդին մէջ ինքնին իսկ

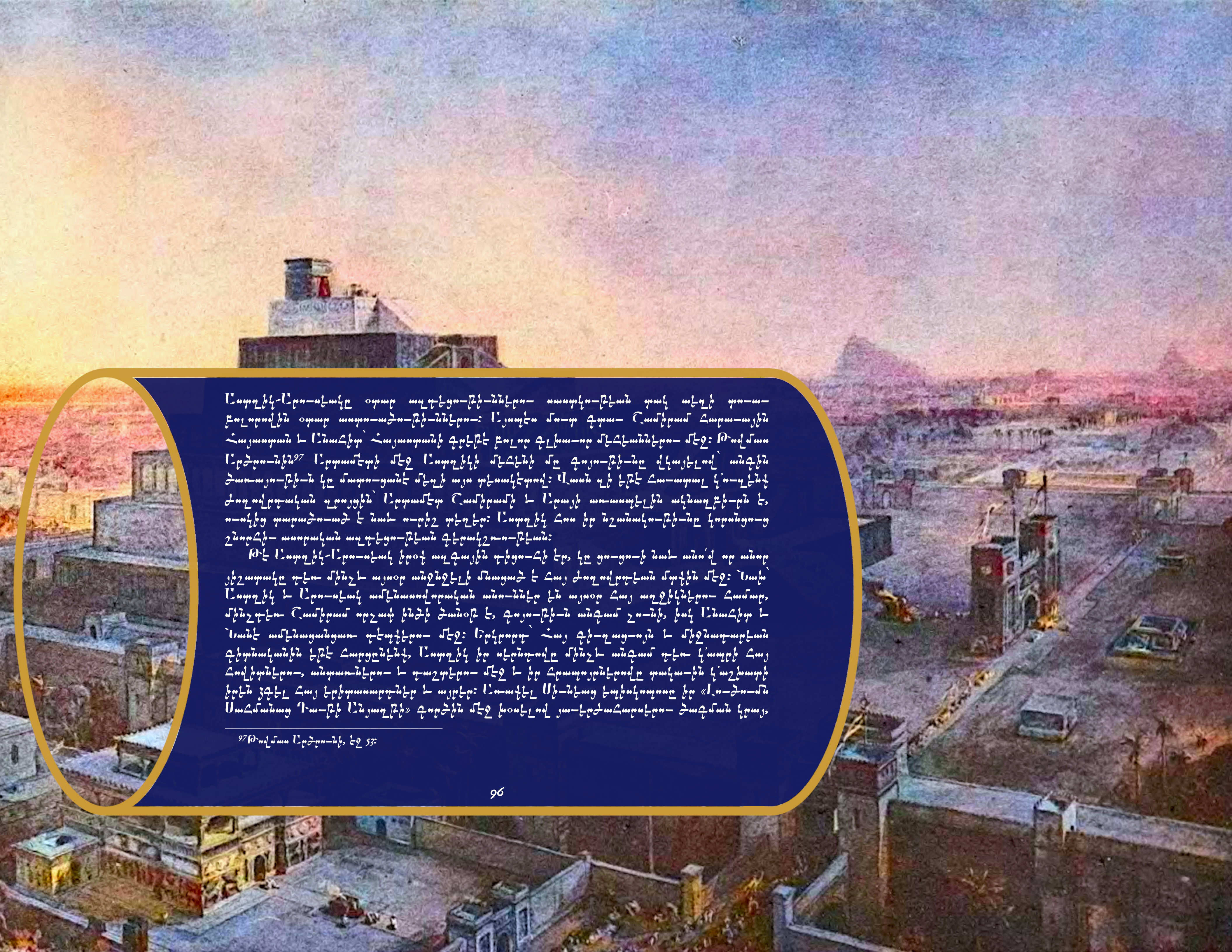

Աստղիկ-Արուսեակը օտար ազդեցութիւններու սաստկութեան տակ աւելի տուաւ բոլորովին օտար աստուածութիւններու: Այսպէս մուտ գտաւ Շամիրամ Հարաւային Հայաստան և Անահիտ` Հայաստանի գրեթէ բոլոր գլխաւոր մեհեաններու մէջ: Թովմաս Արծրունին[97] Արտամէտի մէջ Աստղիկի մեհեանի մը գոյութիւնը վկայելով` անգին ծառայութիւն կը մատուցանէ մեզի այս տեսակէտով: Վասն զի եթէ հաւատալ կ'ուզենք ժողովրդական զրոյցին` Արտամէտ Շամիրամի և Արայի առասպելին ակնաղբիւրն է, ուսկից տարածուած է նաև ուրիշ տեղեր: Աստղիկ հոս իր նշանակութիւնը կորսնցուց շնորհի ասորական ազդեցութեան գերակշռութեան:

Թէ Աստղիկ-Արուսեակ իրօք ազգային դիցուհի էր, կը ցուցուի նաև անո՛վ որ անոր յիշատակը դեռ մինչև այսօր անջնջելի մնացած է հայ ժողովրդեան մտքին մէջ: Նախ` Աստղիկ և Արուսեակ ամենասովորական անուններ են այսօր հայ աղջիկներու համար, մինչդեռ Շամիրամ որչափ ինծի ծանօթ է, գոյութիւն անգամ չունի, իսկ Անահիտ և Նանէ ամենացանցառ դէպքերու մէջ: Երկրորդ` Հայ գիւղացւոյն և միջնադարեան գիտնականին եթէ հարցընենք, Աստղիկ իր սերունդովը մինչև անգամ դեռ կ'ապրի հայ հովիտներու, անտառներու և դաշտերու մէջ և իր հրապոյրներովը տակաւին կ'աշխատի իրեն ձգել հայ երիտասարդներ և այրեր: Առաքել Սիւնեաց եպիսկոպոսը իր «Լուծումն Սահմանաց Դաւթի Անյաղթի» գործին մէջ խօսելով յաւերժահարսերու ծագման վրայ,

---

[97] Թովմաս Արծրունի, էջ 53:

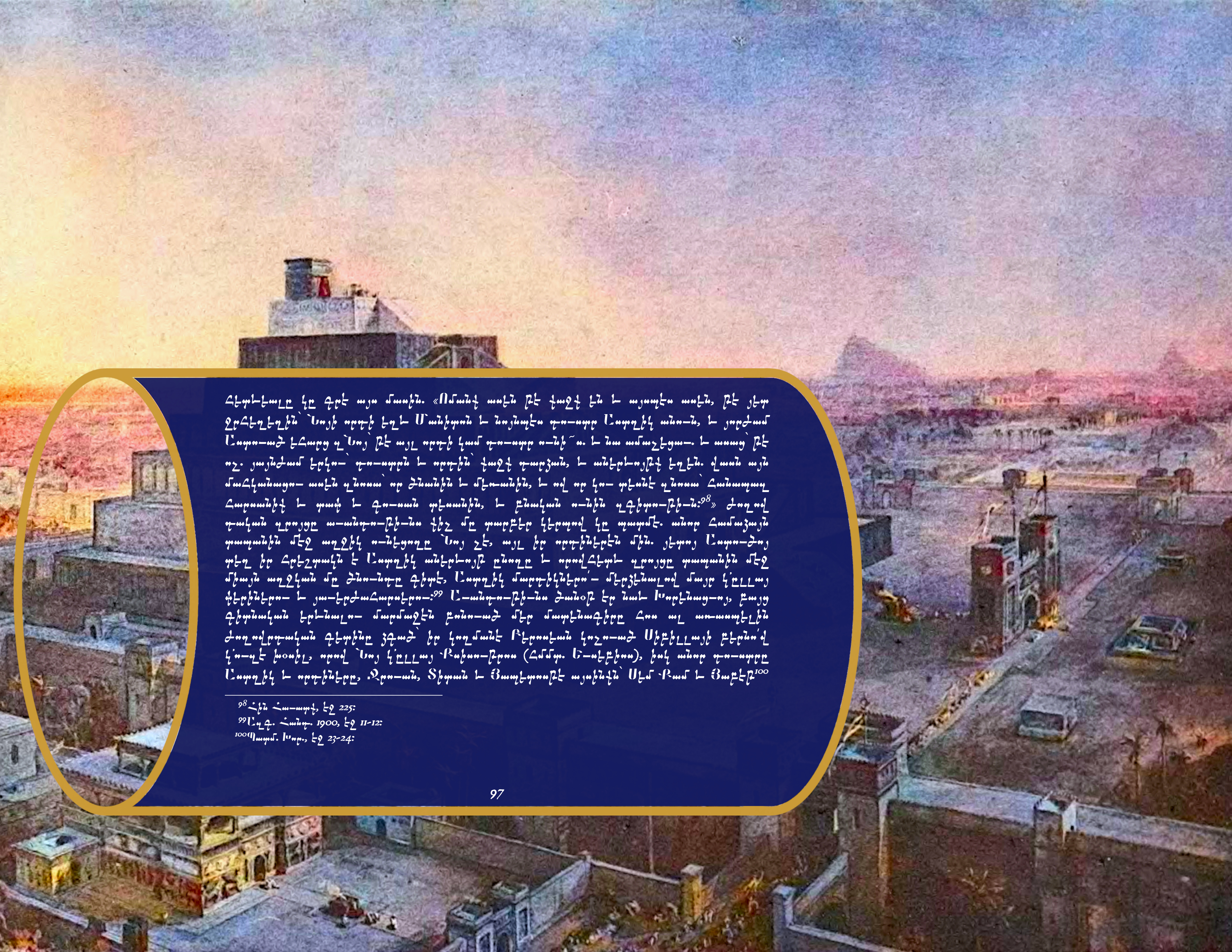

Հետևեալը կը գրէ այս մասին. «Ոմանք ասեն թէ քաջք են և այսպէս ասեն, թէ յետ ջրհեղեղին՝ ՝Նոյի որդի եղև Մ՝անիտոն և նոյնպէս դուստր Աստղիկ անուն, և յորժամ Աստուած եհարց զ՝Նոյ՝ թէ այլ որդի կամ դուստր ունի՞ս. և նա ամաչեցաւ. և ասաց՝ թէ ոչ. յայնժամ երկու՝ դուստրն և որդին՝ քաջք դարձան, և աներևոյթք եղեն. վասն այն մահկանացու ասեն զնոսա՝ որ ծնանին և մեռանին, և ով որ կու տեսանէ զնոսա՝ հանապազ հարսանիք և պար և գուսան տեսանին, և բնական ունին զգիտութիւն:[98]» Ժողովդական զրոյցը աւանդութիւնս քիչ մը տարբեր կերպով կը պատմէ. անոր համաձայն տապանին մէջ աղջիկ ունեցողը ՝Նոյ չէ, այլ իր որդիներէն մին. յետոյ Աստուծոյ տեղ իր հրեշտակն է Աստղիկ աներևոյթ ընողը և որովհետև զրոյցը տապանին մէջ միայն աղջկան մը ծնունդը գիտէ, Աստղիկ մարդիկներո՛ւ մերձենալով մայր կ՚ըլլայ փերիներու և յաւերժահարսներու:[99] Աւանդութիւնս ծանօթ էր նաև Խորենացւոյ, բայց գիտնական երևնալու մարմաջէն բռնուած մեր մատենագիրը հոս ալ առասպելին ժողովրդական գետինը ձգած՝ իր կողմանէ Բերոսեան կոչուած Սիբիլլայի բերնո՛վ կ՚ուզէ խօսիլ, որով ՝Նոյ կ՚ըլլայ Քսիսութրոս (Հմմտ. Եւսեբիոս), իսկ անոր դուստրը Աստղիկ և որդիները, Զրուան, Տիտան և Յապետոսթէ այսինքն՝ Սեմ Քամ և Յաբեթ[100]

---

[98] Հին Հաւատք, էջ 225:

[99] Ազգ. Հանդ. 1900, էջ 11-12:

[100] Պատմ. Խոր., էջ 23-24:

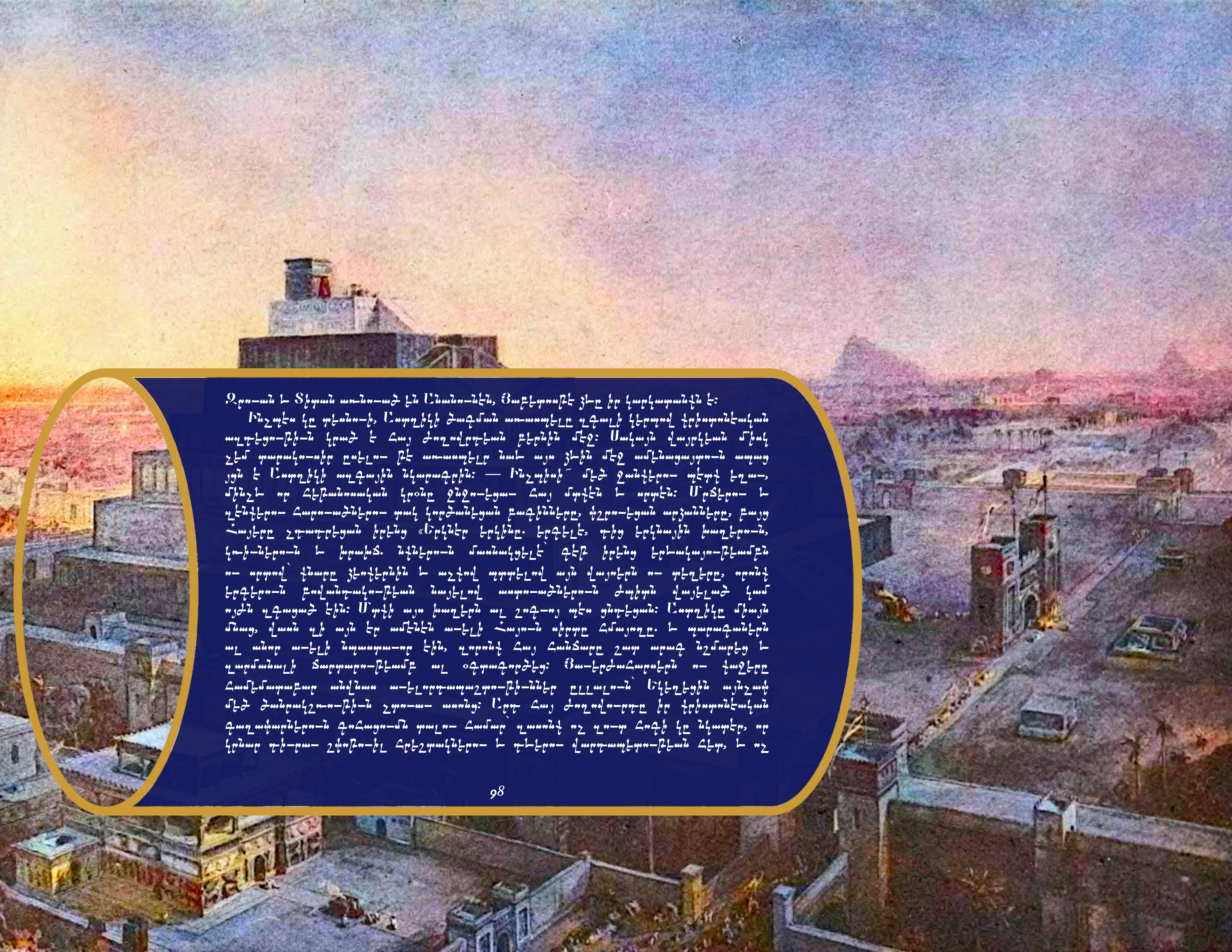

Զրուան եւ Տիտան առնուած են Անանունէն, Յաբետոսթէ ձեւը իր կարկատանքն է:

Ինչպէս կը տեսնուի, Աստղիկի ծագման առասպելը զգալի կերպով քրիստոնէական ազդեցութիւն կրած է Հայ ժողովրդեան բերնին մէջ: Սակայն վայրկեան մ՚իսկ չեմ տարակուսիր ըսելու թէ առասպելը նաեւ այս ձեւին մէջ ամենացայտուն ապացոյցն է Աստղիկի ազգային նկարագրին: — Ինչպիսի՜ մեծ ջանքերու պէտք եղաւ, մինչեւ որ հեթանոսական կրօնը ջնջուեցաւ Հայ մտքէն եւ սրտէն: Մրճերու եւ զէնքերու հարուածներու տակ կործանեցան բագինները, փշրուեցան արձանները, բայց Հայերը չդադրեցան իրենց «Երկնէր երկինը. երգելէ, դից երկնային խաղերուն, կռիւներուն եւ խրախճ. նքներուն մասնակցելէ՝ գէթ իրենց երեւակայութեամբն ու սրտով՝ քնարը ձեռքերնին եւ աչքով դիտելով այն վայրերն ու տեղերը, ուրկէ երգերուն բովանդակութեան նայելով աստուածներուն ծպիտն վայելած կամ ոյժն զգացած էին: Մտքի այս խաղերն ալ շոգւոյ պէս ցնդեցան: Աստղիկը միայն մնաց, վասն զի այն էր ամէնէն աւելի Հայուն սիրտը հմայողը. եւ պարագաներն ալ անոր աւելի նպաստաւոր էին, զորոնք Հայ հանճարը շատ արագ նշմարեց եւ զարմանալի ճարտարութեամբ ալ օգտագործեց: Յաւերժահարսերն ու քաջերը համեմատաբար անվնաս աւելորդապաշտութիւններ ըլլալուն՝ Եկեղեցին այնչափ մեծ ծանրակշռութիւն չտուաւ անոնց: Արդ՝ Հայ ժողովուրդը իր քրիստոնէական գաղափարներուն գոհացումն տալու համար՝ զանոնք ոչ զուտ հոգի կը նկատէր, որ կրնար դիւրաւ շփոթուիլ հրեշտակներու եւ դեւերու վարդապետութեան հետ, եւ ոչ

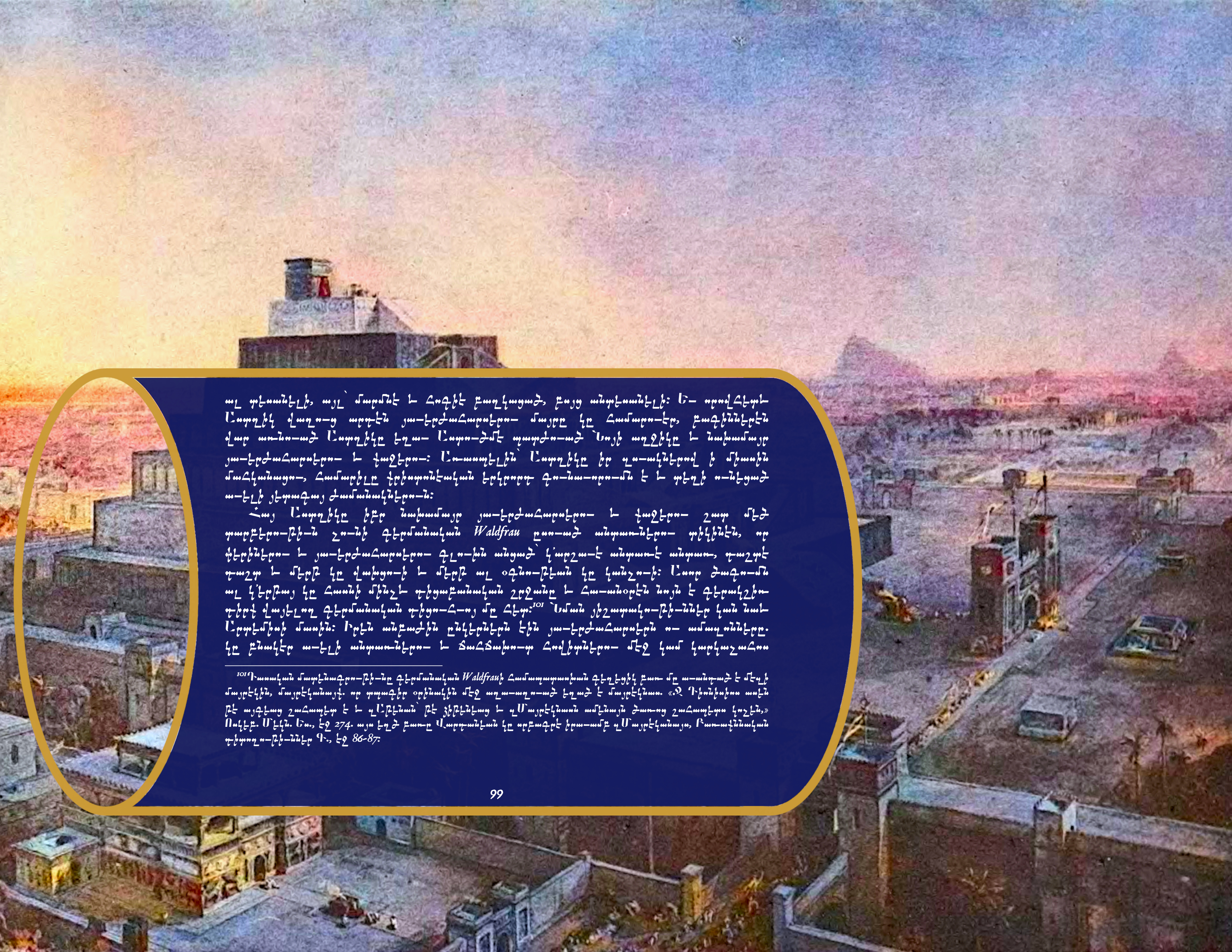

ալ տեսանելի, այլ՝ մարմնէ և հոգիէ բաղկացած, բայց անտեսանելի: Եւ որովհետև Աստղիկ վաղուց արդէն յաւերժահարսերու մայրը կը համարուէր, բագիններէն վար առնուած Աստղիկը եղաւ Աստուածէ պատժուած՝ Նոյի աղջիկը և նախամայր յաւերժահարսերու և քաջերու: Առասպելին՝ Աստղիկը իր զաւակներով ի միասին մահկանացու, համարիլը քրիստոնէական երկրորդ գունաւորումն է և տեղի ունեցած աւելի յետագայ ժամանակներուն:

Հայ Աստղիկը իբր նախամայր յաւերժահարսերու և քաջերու շատ մեծ տարբերութիւն չունի գերմանական *Waldfrau* ըսուած անտառներու տիկինէն, որ փերիներու և յաւերժահարսերու գլուխն անցած՝ կ՚արշաւէ անտառէ անտառ, դաշտէ դաշտ և մերթ կը վախցուի և մերթ ալ օգնութեան կը կանչուի: Ասոր ծագումն ալ կ՚երթայ կը հասնի մինչև դիցաբանական շրջանը և հաւանօրէն նոյն է գերակշիռ դիրք վայելող գերմանական դիցուհւոյ մը հետ:[101] Նման յիշատակութիւններ կան նաև Արտեմիսի մասին: Իրեն անբաժին ընկերներն էին յաւերժահարսերն ու ամազոնները. կը բնակէր աւելի անտառներու և ճահճախուտ հովիտներու մէջ կամ կարկաչահոս

---

[101] Դասական մատենագրութիւնը գերմանական *Waldfrau*ի համապատասխան գեղեցիկ բառ մը աւանդած է մեզի մայրէկին, մայրէկանայք. որ տպագիր օրինակին մէջ աղաւաղուած եղած է մայրէկնաս. «Զ Դիոնիսիոս ասեն թէ այգեաց շահապետ է և զԱթենան՝ թէ ձիթենեաց և զՄայրէկնասն ամենայն ծառոց շահապետս կոչեն,» Ոսկեբ. Մեկն. Ես., էջ 274. այս եղծ բառը Վարդանեան կը սրբագրէ իրաւամբ զՄայրէկանայս, Բառաքննական դիտողութիւններ Գ., էջ 86-87:

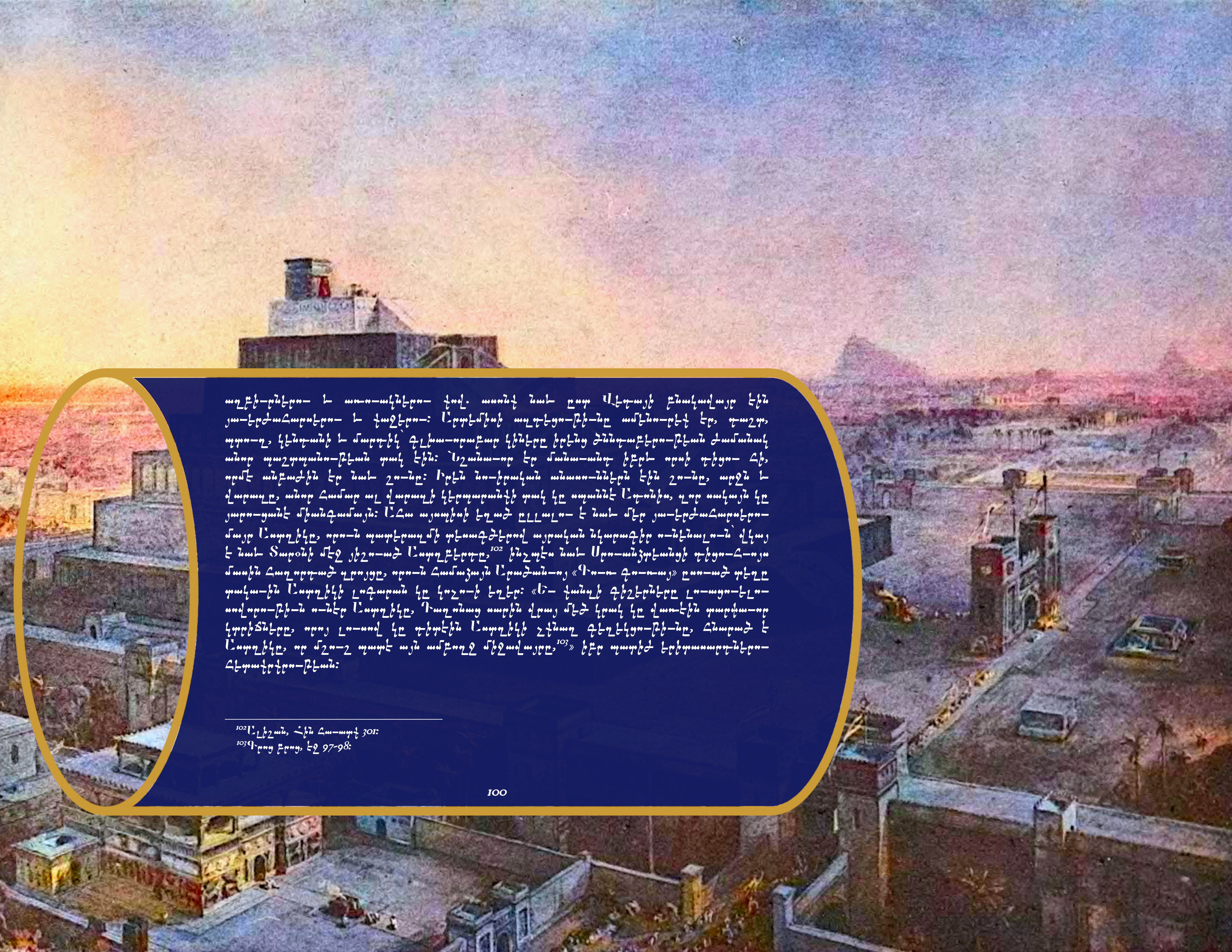

աղբիւրներու և առուակներու քով. ասոնք նաև ըստ Վեդայի բնակավայր էին յաւերժահարսերու և քաջերու: Արտեմիսի ազդեցութիւնը ամենուրեք էր, դաշտ, պտուղ, կենդանի և մարդիկ՝ գլխաւորաբար կիները իրենց ծննդաբերութեան ժամանակ անոր պաշտպանութեան տակ էին: Նշանաւոր էր մանաւանդ իբրև որսի դիցուհի, որմէ անբաժին էր նաև շունը: Իրեն նուիրական անասուններն էին շունը, արջն և վարազը, անոր համար ալ վարազի կերպարանքի տակ կը սպաննէ Ադոնիսը, զոր սակայն կը յարուցանէ միանգամայն: Ահա այսպիսի եղած ըլլալու է նաև մեր յաւերժահարսերու մայր Աստղիկը, որուն պատերազմի տեսագծերով այրական նկարագիր ունենալուն՝ վկայ է նաև Տարօնի մէջ յիշուած Աստղբերդը,[102] ինչպէս նաև Սրուանձտեանցի դիցուհւոյ մասին հաղորդած զրոյցը, որուն համաձայն Արածանւոյ «Գուռ գուռայ» ըսուած տեղը տակաւին Աստղիկի լոգարան կը կոչուի եղեր: «Եւ քանզի գիշերները լուացուելու սովորութիւն ունէր Աստղիկը, Դաղոնաց սարին վրայ մեծ կրակ կը վառէին տարփաւոր կտրիճները, որոյ լուսով կը դիտէին Աստղիկի չքնաղ գեղեցկութիւնը, հնարած է Աստղիկը, որ մշուշ պատէ այն ամբողջ միջավայրը,[103]» իբր պատիժ երիտասարդներու հետաքրքրութեան:

---

[102] Ալիշան, Հին հաւատք 301:

[103] Գրոց բրոց, էջ 97-98:

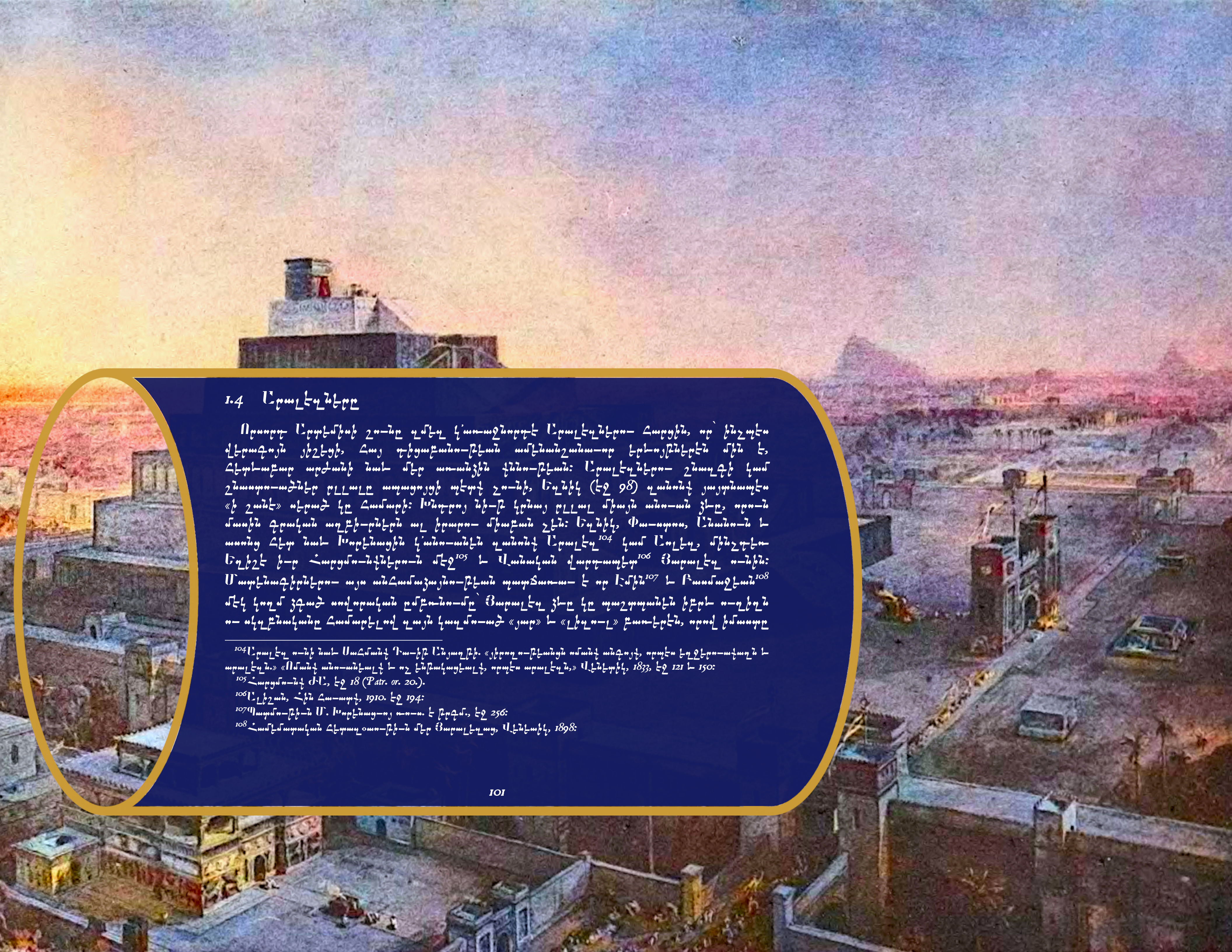

1.4 Արալէզները

Որսորդ Արտեմիսի շունը զմեզ կ՚առաջնորդէ Արալէզներու հարցին, որ՝ ինչպէս վերագոյն յիշեցի, Հայ դիցաբանութեան ամենանշանաւոր երեւոյթներէն մին է, հետեւաբար արժանի նաեւ մեր առանձին քննութեան: Արալէզներու շնազգի կամ շնաստուածներ ըլլալը ապացոյցի պէտք չունի, Եզնիկ (էջ 98) զանոնք յայտնապէս «ի շանէ» սերած կը համարի: Խնդրոյ նիւթ կրնայ ըլլալ միայն անուան ձեւը, որուն մասին գրական աղբիւրներն ալ իրարու միաբան չեն: Եզնիկ, Փաւստոս, Անանուն եւ անոնց հետ նաեւ Խորենացին կ՚անուանեն զանոնք Արալէզ[104] կամ Առլէզ, մինչդեռ Եղիշէ իր Հարցմունքներուն մէջ[105] եւ Վանական վարդապետ[106] Յարալէզ ունին: Մատենագիրներու այս անհամաձայնութեան պատճառաւ է որ Էմին[107] եւ Բասմաջեան[108] մէկ կողմ ձգած սովորական ըմբռնումը՝ Յարալէզ ձեւը կը պաշտպանեն իբրեւ ուղիղն ու սկզբնականը համարելով զայն կազմուած «յար» եւ «լիզուլ» բառերէն, որով իմաստը

---

[104] Արալէզ ունի նաեւ Սահմանք Դաւիթ Անյաղթի. «յիրողութեանցն ոմանք անգոյք, որպէս եղջերուաքաղն եւ արալէզն.» «Ոմանք անուանեալք եւ ոչ ենթակայեալք, որպէս արալէզն,» Վենետիկ, 1833, էջ 121 եւ 150:

[105] Հարցմունք ԺԱ, էջ 18 (Patr. or. 20.).

[106] Ալիշան, Հին հաւատք, 1910. էջ 194:

[107] Պատմութիւն Մ. Խորենացւոյ ռուս. է թրգմ., էջ 256:

[108] Համեմատական հետազօտութիւն մեր Յարալէզաց, Վենետիկ, 1898:

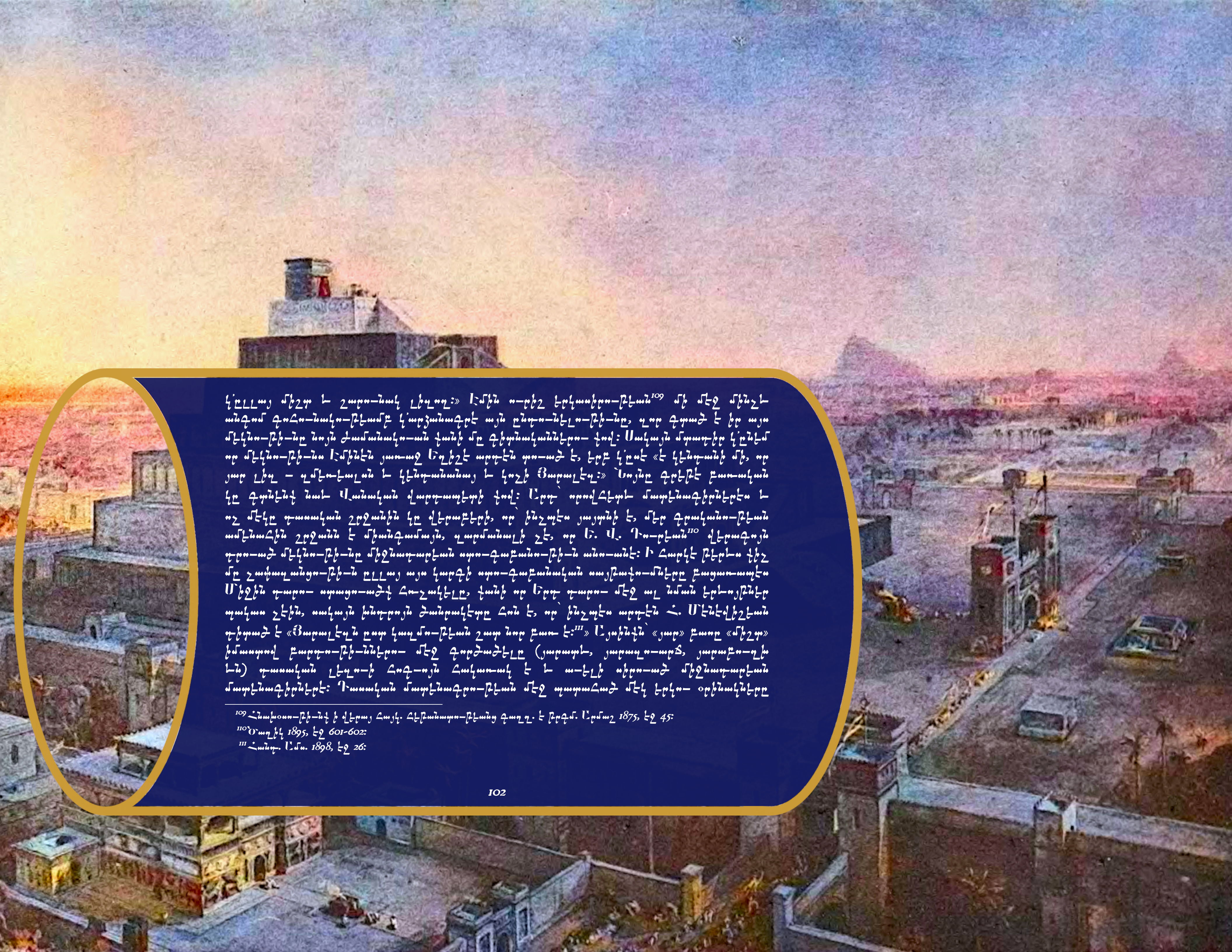

կ՚ըլլայ միշտ և շարունակ լեզող:» Էմին ուրիշ երկասիրութեան[109] մը մէջ մինչև անգամ գոհունակութեամբ կ՚արձանագրէ այն ընդունելութիւնը, զոր գտած է իր այս մեկնութիւնը նոյն ժամանակուան քանի մը գիտնականներու քով: Սակայն մտադիր կ՚ընեմ որ մեկնութիւնս Էմինէն յառաջ Եղիշէ արդէն տուած է, երբ կ՚ըսէ «է կենդանի մի, որ յար լեզ – զմեռեալսն և կենդանանայ և կոչի Յարալէզ:» Նոյնը գրեթէ բառական կը գտնենք նաև Վանական վարդապետի քով: Արդ՝ որովհետև մատենագիրներէս և ոչ մէկը դասական շրջանին կը վերաբերի, որ՝ ինչպէս յայտնի է, մեր գրականութեան ամենահին շրջանն է միանգամայն, զարմանալի չէ, որ Ե. Վ. Դուրեան[110] վերագոյն դրուած մեկնութիւնը միջնադարեան ստուգաբանութիւն անուանէ: Ի հարկէ թերևս քիչ մը չափազանցութիւն ըլլայ այս կարգի ստուգաբանական սայթաքումները բացառապէս Միջին դարու ստացուածք հռչակելը, քանի որ Երդ դարու մէջ ալ նման երևոյթներ պակաս չէին, սակայն խնդրոյն ծանրակէտը հոն է, որ՝ ինչպէս արդէն Հ. Մէնէվիշեան դիտած է «Յարալէզն ըստ կազմութեան շատ նոր բառ է:[111]» Այսինքն՝ «յար» բառը «միշտ» իմաստով բարդութիւններու մէջ գործածելը (յարատև, յարազուարճ, յարաբուղխ են) դասական լեզուին հոգւոյն հակառակ է և աւելի սիրուած միջնադարեան մատենագիրներէ: Դասական մատենագրութեան մէջ պատահած մէկ երկու օրինակները

---

[109] Հնախօսութիւնք ի վերայ հայկ. հեթանոսութեանց գաղղ. է թրգմ. Արմաշ 1875, էջ 45:

[110] Ծաղիկ 1895, էջ 601-602:

[111] Հանդ. Ամս. 1898, էջ 26:

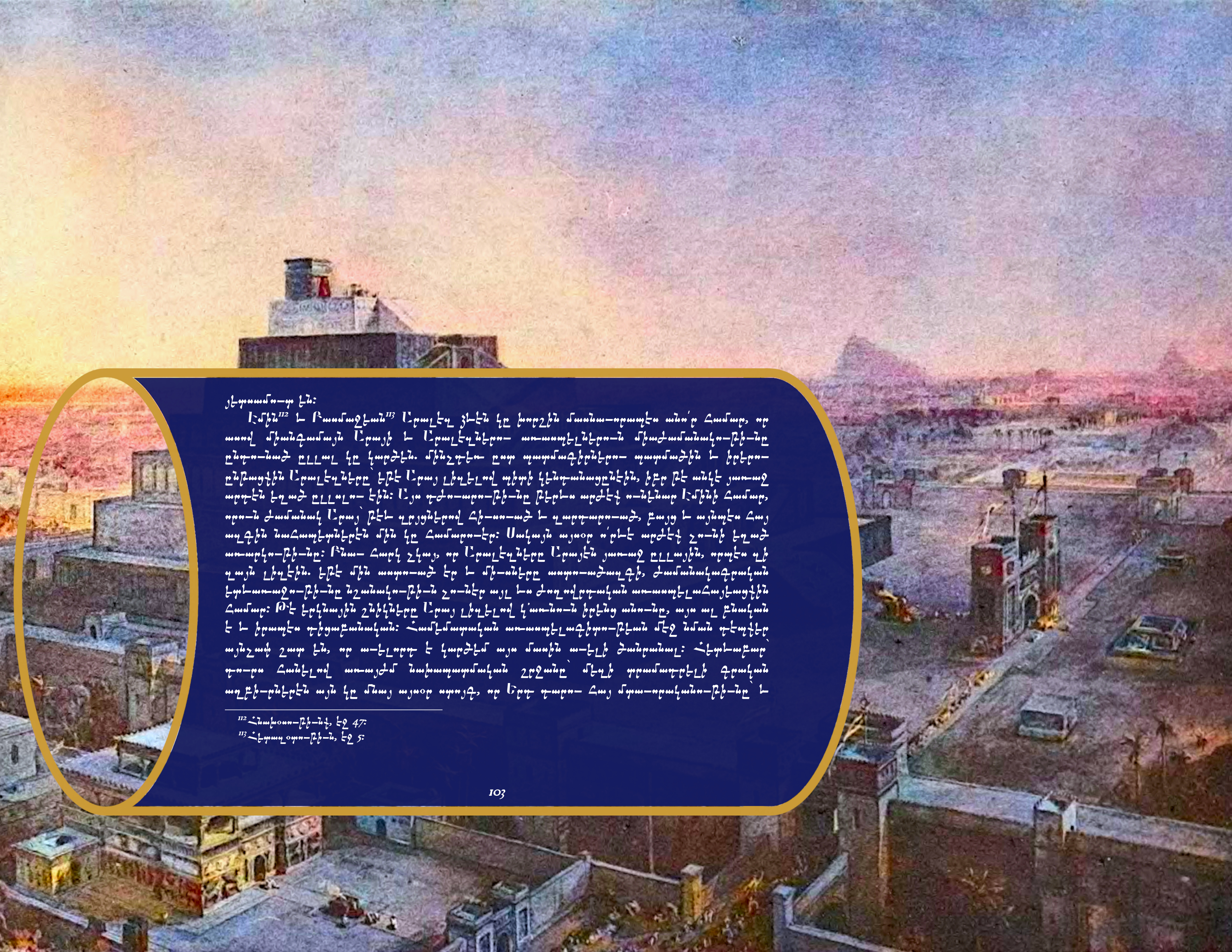

յետամուտ են:

Էմին[112] և Թամամշեան[113] Արալէզ բառէն կը խորշին մանաւանդ անո՛ր համար, որ ասով միանգամայն Արայի և Արալէզներու առասպելներուն միաժամանակութիւնը ընդունած ըլլալ կը կարծեն. մինչդեռ ըստ պատմագիրներու պատմածին և իրերու ընթացքին Արալէզները՝ եթէ Արայ լիզելով պիտի կենդանացընէին, իբր թէ անկէ յառաջ արդէն եղած ըլլալու էին: Այս դժուարութիւնը թերեւս արժէք ունենար Էմինի համար, որուն ժամանակ Արայ՝ թէեւ զրոյցներով հիւսուած և զարդարուած, բայց և այնպէս հայ ազգին նահապետներէն մին կը համարուէր: Սակայն այսօր ո՛րեւէ արժէք չունի եղած առարկութիւնը: Բնաւ հարկ չկայ, որ Արալէզները Արայէն յառաջ ըլլային, որպէս զի զայն լիզէին. երբ մին աստուած էր և միւսները աստուածազգի, ժամանակագրական ետեւառաջութիւնը նշանակութիւն չունէր այլ եւս ժողովրդական առասպելահայեացքին համար: Թէ երկնային շնիկները Արայ լիզելով կ՚առնուն իրենց անունը, այս ալ բնական է և իրապէս դիցաբանական: Համեմատական առասպելագիտութեան մէջ նման դէպքեր այնչափ շատ են, որ աւելորդ է կարծեմ այս մասին աւելի ծանրանալ: Հետեւաբար՝ դուրս հանելով առայժմ նախապատմական շրջանը՝ մեզի տրամադրելի գրական աղբիւրներէն այն կը մնայ այսօր ստոյգ, որ Երդ դարու հայ մտաւորականութիւնը՝ և

---

[112] Հնախօսութիւնք, էջ 47:

[113] Հետազօտութիւն, էջ 5:

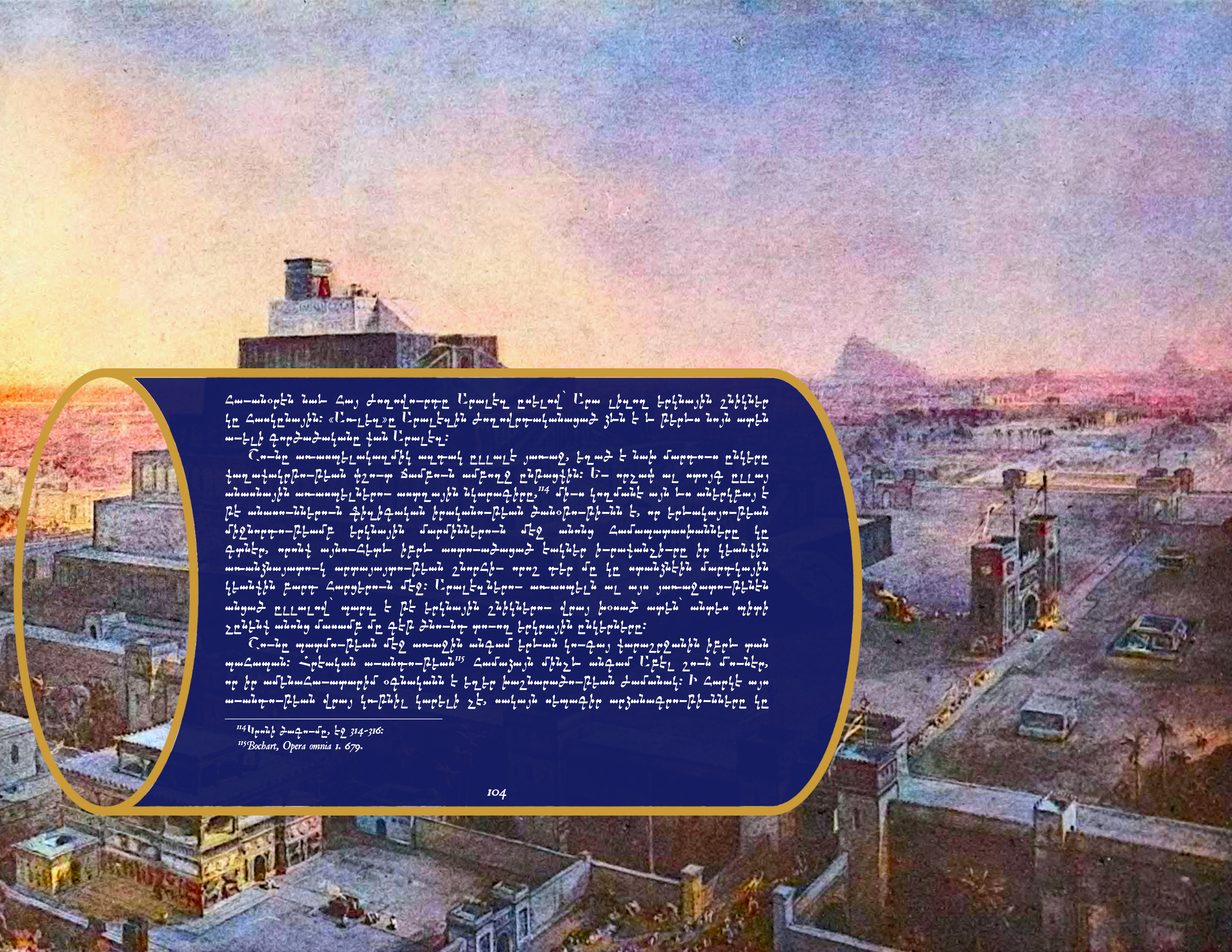

Հաւանօրէն նաեւ Հայ ժողովուրդը Արալէզ ըսելով՝ Արա լիզող երկնային շնիկներ կը հասկընային: «Առլեզ»ը Արալէզին ժողովրդականացած ձւն է եւ թերեւս նոյն ատեն աւելի գործածականը քան Արալէզ:

Շունը առասպելակազմիկ ազդակ ըլլալէ յառաջ, եղած է նախ մարդուս ընկերը քաղաքակրթութեան փշուտ ճամբուն ամբողջ ընթացքին: Եւ որչափ ալ ստոյգ ըլլայ անասնային առասպելներու աստղային նկարագիրը,[114] միւս կողմանէ այն եւս աներկբայ է թէ անասուններուն ֆիզիգական իրականութեան ծանօթութիւնն է, որ երեւակայութեան միջնորդութեամբ երկնային մարմիններուն մէջ անոնց համապատասխանները կը գտնէր, որոնք այնուհետեւ իբրեւ աստուածացած էակներ իւրաքանչիւրը իր կեանքին առանձնայատուկ արտայայտութեան շնորհիւ որոշ դեր մը կը ստանձնէին մարդկային կեանքին բարդ հարցերուն մէջ: Արալէզներու առասպելն ալ այս յառաջատութենէն անցած ըլլալով՝ պարզ է թէ երկնային շնիկներու վրայ խօսած ատեն՝ անտես պիտի չընենք անոնց մասամբ մը գէթ ձնունդ տուող երկրային ընկերները:

Շունը պատմութեան մէջ առաջին անգամ երեւան կու գայ քարաշրջանին իբրեւ տան պահապան: Հրէական աւանդութեան[115] համաձայն մինչեւ անգամ Աբէլ շուն մ'ունէր, որ իր ամենահաւատարիմ օգնականն է եղեր խաշնարածութեան ժամանակ: Ի հարկէ այս աւանդութեան վրայ կռթնիլ կարելի չէ, սակայն սեպագիր արձանագրութիւնները կը

---

[114] Կրոնի ծագումը, էջ 314-316:

[115] *Bochart, Opera omnia* 1. 679.

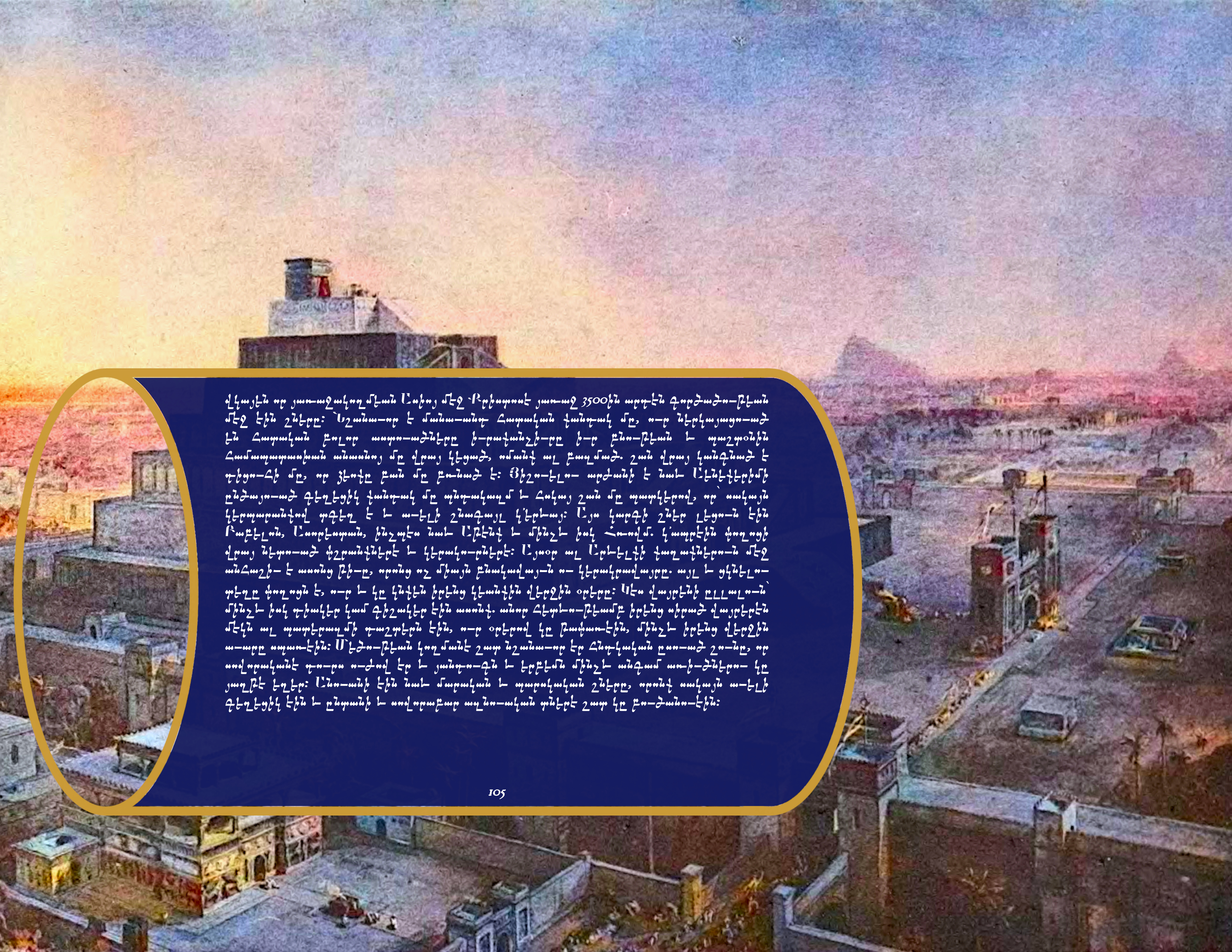

վկայեն որ յառաջակողմեան Ասիոյ մէջ Քրիստոսէ յառաջ 3500ին արդէն գործածութեան մէջ էին շները: ՝Նշանաւոր է մանաւանդ Հատական քանդակ մը, ուր ներկայացուած են Հատական բոլոր աստուածները իւրաքանչիւրը իւր բնութեան և պաշտօնին համապատասխան անասնոյ մը վրայ կեցած, ոմանք ալ բազմած. շան վրայ կանգնած է դիցուհի մը, որ ձեռքը բան մը բռնած է: Յիշուելու արժանի է նաև Սենեքերիմի ընծայուած գեղեցիկ քանդակ մը պնդակազմ և հսկայ շան մը պատկերով, որ՝ սակայն կերպարանքով տգեղ է և աւելի շնագայլ կ՚երեւայ: Այս կարգի շներ լեցուն էին Բաբելոն, Ասորեստան, ինչպէս նաև Աթէնք և մինչև իսկ Հռոմ. կ՚ապրէին փողոցի վրայ նետուած փշրանքներէ և կերակուրներէ: Այսօր ալ Արևելքի քաղաքներուն մէջ անհաշիւ է անոնց թիւը, որոնց ոչ միայն բնակավայրն ու կերակրավայրը. այլ և ցկնելու տեղը փողոցն է, ուր և կը կնքեն իրենց կեանքին վերջին օրերը: Կէս վայրենի ըլլալուն՝ մինչև իսկ դիակեր կամ գիշակեր էին ասոնք. անոր հետևութեամբ իրենց սիրած վայրերէն մէկն ալ պատերազմի դաշտերն էին, ուր օրերով կը թափառէին, մինչև իրենց վերջին աւարը սպառէին: Մ՝եծութեան կողմանէ շատ նշանաւոր էր Հնդկական ըսուած շունը, որ սովորականէ դուրս ուժով էր և յանդուգն և երբեմն մինչև անգամ առիւծներու կը յաղթէ եղեր: Անուանի էին նաև մարական և պարսկական շները, որոնք սակայն աւելի գեղեցիկ էին և ընտանի և սովորաբար ազնուական տներէ շատ կը բուծանուէին:

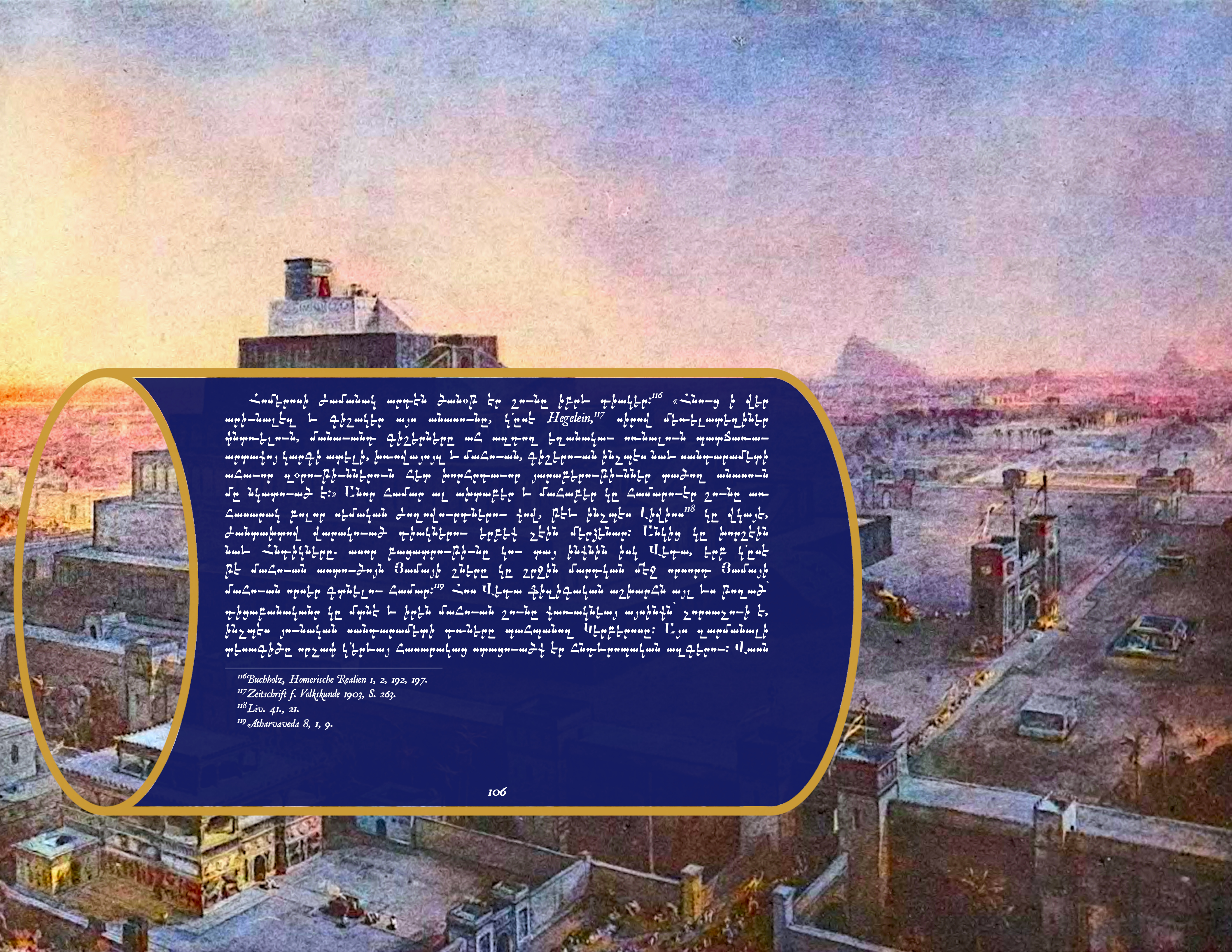

Հոմերոսի ժամանակ արդէն ծանօթ էր շունը իբրև դիակեր։[116] «Հնուց ի վեր արիւնալէզ և գիշակեր այս անասունը, կ՚ըսէ Hegelein,[117] սիրով մեռելատեղիներ փնտռելուն, մանաւանդ գիշերները ահ ազդող եղանակաւ ոռնալուն պատճառաւ արտաքոյ կարգի ատելի, խռովայոյզ և մահուան, գիշերուան ինչպէս նաև սանդարամետի ահաւոր զօրութիւններուն հետ խորհրդաւոր յարաբերութիւններ պահող անասուն մը նկատուած է։» Անոր համար ալ ախտաբեր և մահաբեր կը համարուէր շունը առհասարակ բոլոր սեմական ժողովուրդներու քով, թէև ինչպէս Լիվիոս[118] կը վկայէ, ժանտախտով վարակուած դիակները երբեք չէին մերձենար։ Անկից կը խորշէին նաև Հնդիկները․ ասոր բացատրութիւնը կու տայ ինքնին իսկ Վէդա, երբ կ՚ըսէ թէ մահուան աստուծոյն Յամայի շները կը շրջին մարդկան մէջ որսորդ Յամայի մահուան որսեր գտնելու համար։[119] Հոս Վէդա ֆիզիքական աշխարհն այլ ևս թողած՝ դիցաբանականը կը մտնէ և իրեն մահուան շունը քառակնեայ այսինքն՝ չորսաչուի է, ինչպէս յունական սանդարամետի դուռները պահպանող Կերբերոսը։ Այս զարմանալի տեսագիծը որչափ կ՚երևայ հասարակաց ստացուած էր հնդևրոպական ազգերու։ Վասն

---

[116] Buchholz, Homerische Realien 1, 2, 192, 197.

[117] Zeitschrift f. Volkskunde 1903, S. 263.

[118] Liv. 41., 21.

[119] Atharvaveda 8, 1, 9.

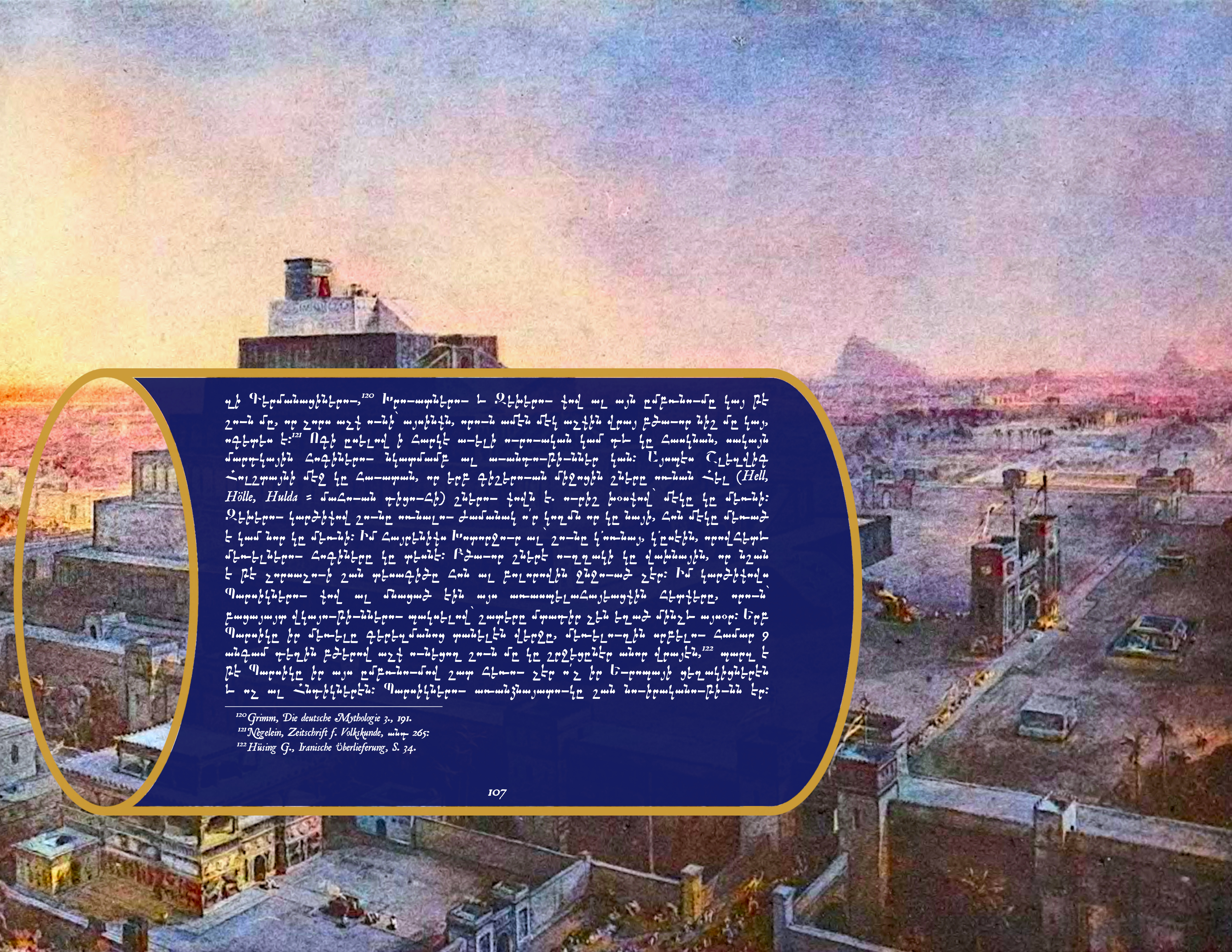

ղի Գերմանացիներու,[120] Խրուատներու և Չեխերու քով ալ այն ըմբռնումը կայ թէ շուն մը, որ չորս աչք ունի` այսինքն, որուն ամէն մէկ աչքին վրայ բծաւոր նիշ մը կայ, ոգետես է։[121] Ոգի ըսելով ի հարկէ աւելի ուրուական կամ դեւ կը հասկնան, սակայն մարդկային հոգիներու նկատմամբ ալ աւանդութիւններ կան։ Այսպէս Շլեզվիգ Հոլշտայնի մէջ կը հաւատան, որ երբ գիշերուան միջոցին շները ոռնան Հել (*Hell, Hölle, Hulda* = մահուան դիցուհի) շներու քովն է. ուրիշ խօսքով` մէկը կը մեռնի։ Չեխերու կարծիքով շունը ոռնալու ժամանակ ո՛ր կողմն որ կը նայի, հոն մէկը մեռած է կամ նոր կը մեռնի։ Իմ հայրենիքս Խոտորջուր ալ` շունը կ՛ոռնայ, կ՛ըսեն, որովհետև մեռելներու հոգիները կը տեսնէ։ Բծաւոր շներէ ուղղակի կը վախնային, որ նշան է թէ չորաչուի շան տեսագիծը հոն ալ բոլորովին ջնջուած չէր։ Իմ կարծիքովս Պարսիկներու քով ալ մնացած էին այս առասպելահայեացքին հետքերը, որուն` բացայայտ վկայութիւններու պակսելով` շատերը մտադիր չէն եղած մինչև այսօր։ Երբ Պարսիկը իր մեռելը գերեզմանոց տանելէն վերջը, մեռելուղին սրբելու համար 9 անգամ դեղին բծերով աչք ունեցող շուն մը կը շրջեցընէր անոր վրայէն,[122] պարզ է թէ Պարսիկը իր այս ըմբռնումով շատ հեռու չէր ո՛չ իր Եւրոպայի ցեղակիցներէն և ոչ ալ Հնդիկներէն։ Պարսիկներու առանձնայատուկը շան նուիրականութիւնն էր։

---

[120] *Grimm, Die deutsche Mythologie 3., 191.*

[121] *Negelein, Zeitschrift f. Volkskunde,* անդ 265։

[122] *Hüsing G., Iranische Überlieferung, S. 34.*

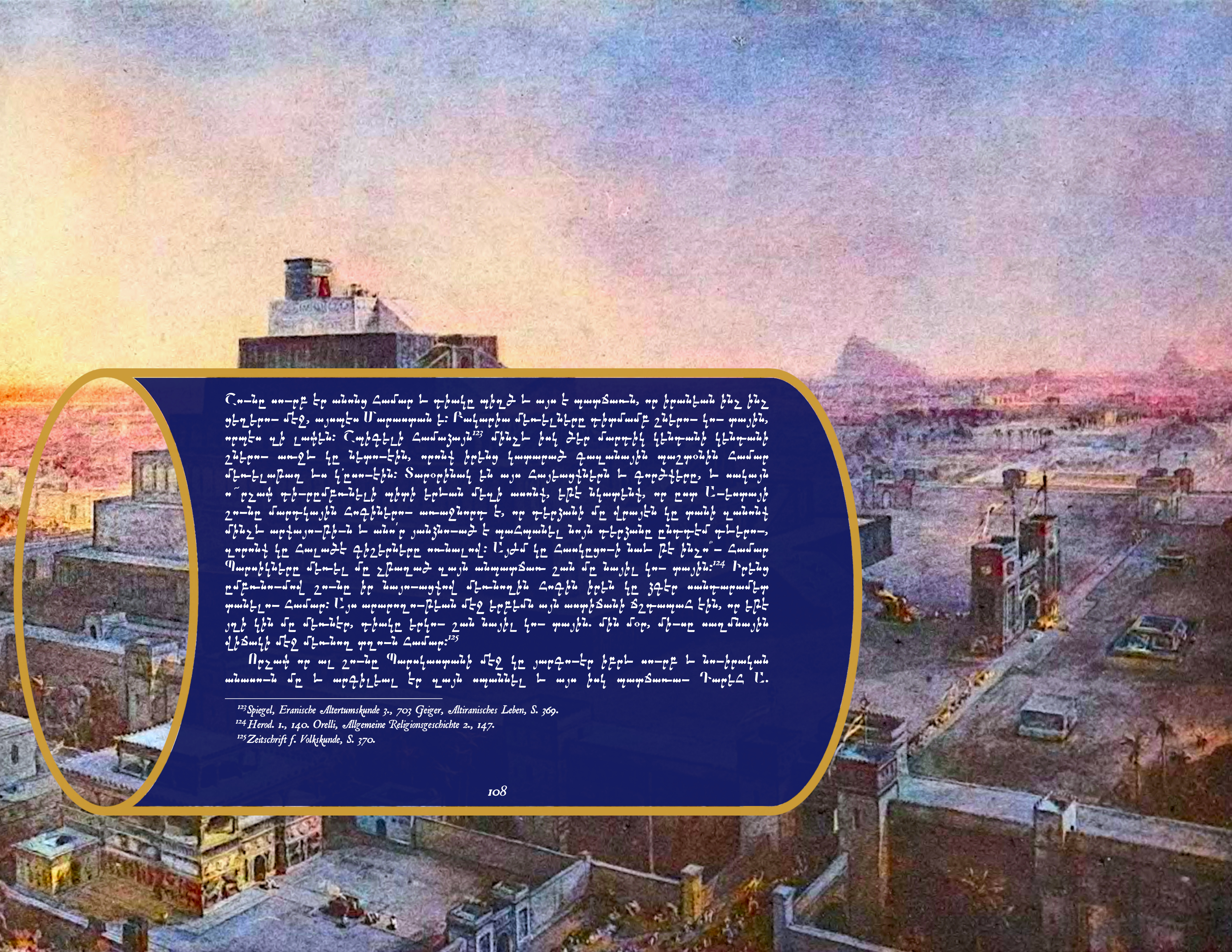

Շունը սուրբ էր անոնց համար և դիակը պիղծ և այս է պատճառն, որ Իրանեան ինչ ինչ ցեղերու մէջ, այսպէս Մարաստան է: Բակտրիա մեռելները դիտմամբ շներու կու տային, որպէս զի լափեն: Շպիգելի համաձայն[123] մինչև իսկ ծեր մարդիկ կենդանի կենդանի շներու առջև կը նետուէին, որոնք իրենց կատարած գազանային պաշտօնին համար մեռելաթաղ ևս կ՚ըսուէին: Տարօրինակ են այս հայեացքներն և գործերը, և սակայն ո՜րչափ դիւրըմբռնելի պիտի ըլլան մեզի ասոնք, երբ նկատենք, որ ըստ Աւեստայի շունը մարդկային հոգիներու առաջնորդ է, որ դերձանի մը վրայէն կը տանի զանոնք մինչև արքայութիւն և անո՛ր յանձնուած է պահպանել նոյն դերձանը ընդդէմ դևերու, զորոնք կը հալածէ գիշերները ոռնալով: Այժմ կը հասկցուի նաև թէ ինչո՞ւ համար Պարսիկները մեռել մը չթաղած զայն անպատճառ շան մը նայիլ կու տային:[124] Իրենց ըմբռնումով շունը իր նայուածքով մեռնողին հոգին իրեն կը քաշէր սանդարամետ տանելու համար: Այս արարողութեան մէջ երբեմն այն աստիճանի ճշդապահ էին, որ երբ յղի կին մը մեռնէր, դիակը երկու շան նայիլ կու տային. մին մօր, միւսը սաղմնային վիճակի մէջ մեռնող տղուն համար:[125]

Որչափ որ ալ շունը Պարսկաստանի մէջ կը յարգուէր իբրև սուրբ և նուիրական անասուն մը և արգիլեալ էր զայն սպաննել և այս իսկ պատճառաւ Դարեհ Ա.

---

[123] *Spiegel, Eranische Altertumskunde 3., 703 Geiger, Altiranisches Leben, S. 369.*

[124] *Herod. 1., 140. Orelli, Allgemeine Religionsgeschichte 2., 147.*

[125] *Zeitschrift f. Volkskunde, S. 370.*

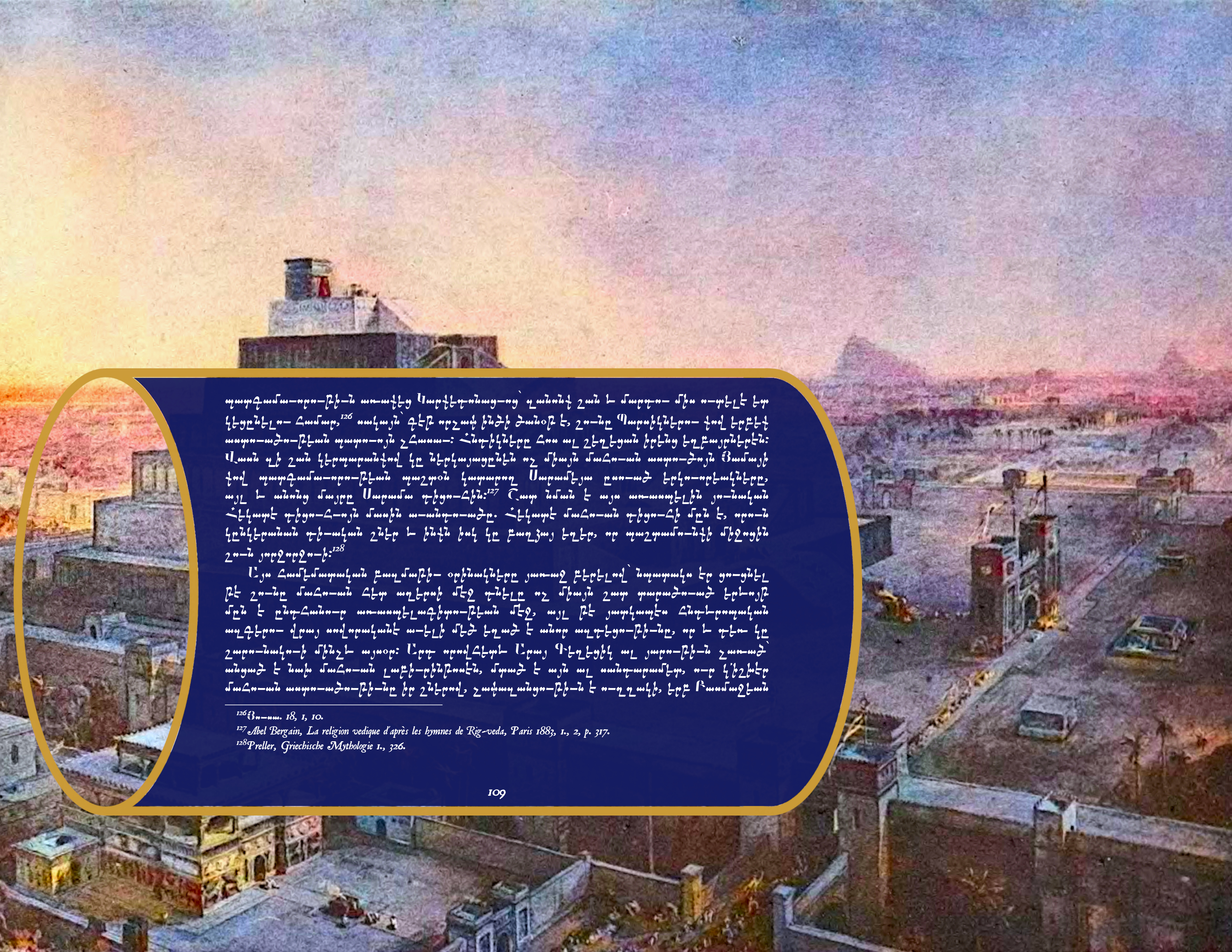

պատգամաւորութիւն առաքեց Կարքեդոնացւոց՝ զանոնք շան և մարդու միս ուտելէ ետ կեցնելու համար,[126] սակայն՝ գէթ որչափ ինծի ծանօթ է, շունը Պարսիկներու քով երբեք աստուածութեան պատուոյն չհասաւ: Հնդիկները հոս ալ շեղեցան իրենց եղբայրներէն: Վասն զի շան կերպարանքով կը ներկայացնեն ոչ միայն մահուան աստուծոյն Յամայի քով պատգամաւորութեան պաշտօն կատարող Սարամեյա ըսուած երկուորեակները, այլ և անոնց մայրը Սարամա դիցուհին:[127] Շատ նման է այս առասպելին յունական Հեկատէ դիցուհւոյն մասին աւանդուածը. Հեկատէ մահուան դիցուհի մըն է, որուն կընկերանան դիւական շներ և ինքն իսկ կը բաղձայ եղեր, որ պաշտամունքի միջոցին շուն յորջորջուի:[128]

Այս համեմատական բազմաթիւ օրինակները յառաջ բերելով՝ նպատակս էր ցուցնել թէ շունը մահուան հետ աղերսի մէջ դնելը ոչ միայն շատ տարածուած երևոյթ մըն է ընդհանուր առասպելագիտութեան մէջ, այլ թէ յատկապէս հնդևրոպական ազգերու վրայ սովորականէ աւելի մեծ եղած է անոր ազդեցութիւնը, որ և դեռ կը շարունակուի մինչև այսօր: Արդ որովհետև Արայ Գեղեցիկ ալ յարութիւն չառած՝ անցած է նախ մահուան լաբիւրինթոսէն, մտած է այն ալ սանդարամետ, ուր կ'իշխէր մահուան աստուածութիւնը իր շներով, չափազանցութիւն է ուղղակի, երբ Բասմաջեան

---

[126] Յուստ. 18, 1, 10.

[127] *Abel Bergain, La religion vedique d'après les hymnes de Rig-veda, Paris 1883, 1., 2, p. 317.*

[128] *Preller, Griechische Mythologie 1., 326.*

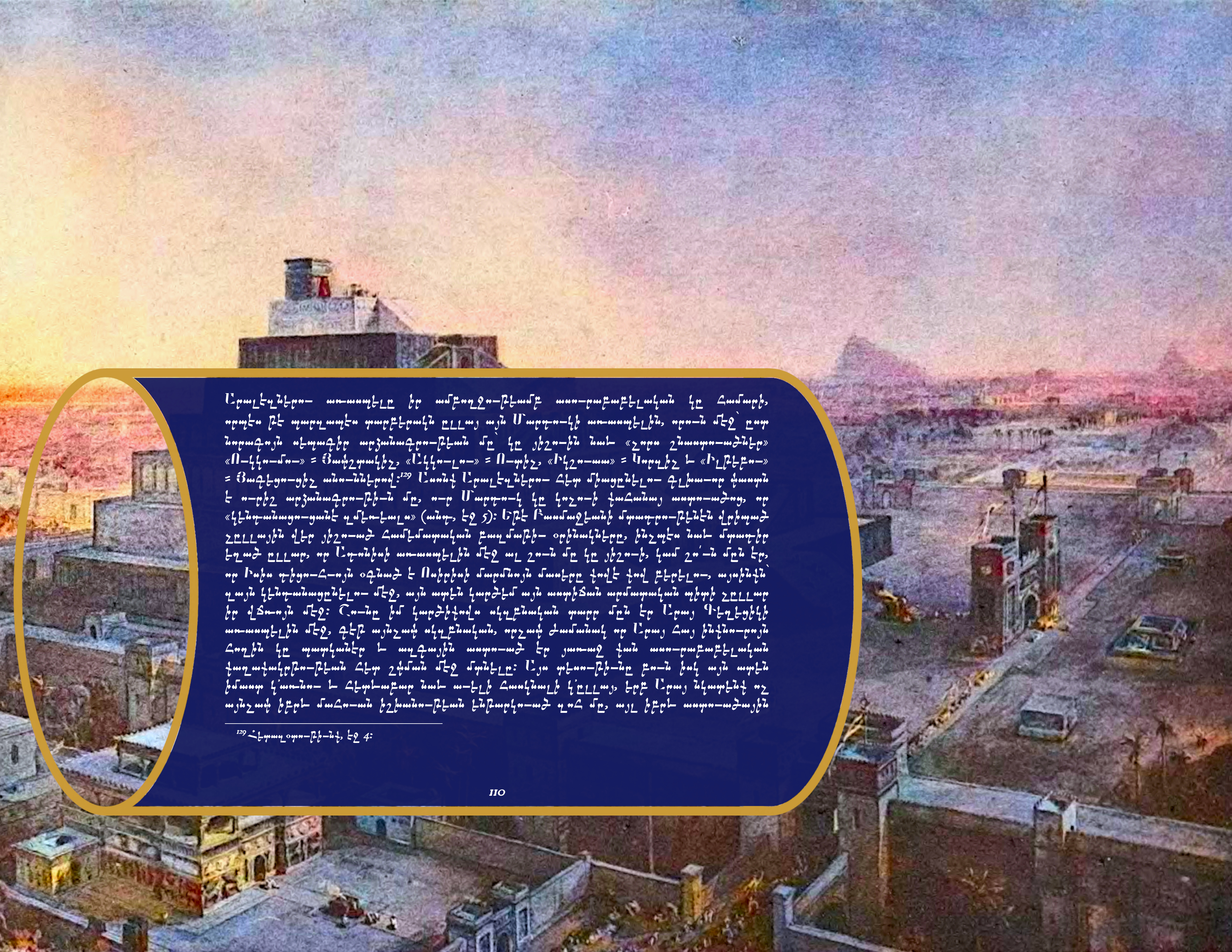

Արալէզներու առասպելը իր ամբողջութեամբ ասուրաբաբելական կը համարի, որպէս թէ պարզապէս տարբերակն ըլլայ այն Մարդուկի առասպելին, որուն մէջ՝ ըստ նորագոյն սեպագիր արձանագրութեան մը՝ կը յիշուին նաև «չորս շնաստուածներ» «Ուկկումու» = Յափշտակիչ, «Ակկուլու» = Ուտիչ, «Իկշուդա» = Կորզիչ և «Իլթեբու» = Յագեցուցիչ անուններով:[129] Անոնք Արալէզներու հետ միացընելու գլխաւոր փաստն է ուրիշ արձանագրութիւն մը, ուր Մարդուկ կը կոչուի քահանայ աստուածոց, որ «կենդանացուցանէ զմեռեալս» (անդ, էջ 5): Եթէ Բասմաջեանի մտադրութենէն վրիպած չըլլային վեր յիշուած համեմատական բազմաթիւ օրինակները, ինչպէս նաև մտադիր եղած ըլլար, որ Ադոնիսի առասպելին մէջ ալ շուն մը կը յիշուի, կամ շո՛ւն մըն էր, որ Իսիս դիցուհւոյն օգնած է Ոսիրիսի մարմնոյն մասերը քովէ քով բերելու, այսինքն՝ զայն կենդանացընելու մէջ, այն ատեն կարծեմ այն աստիճան արմատական պիտի չըլլար իր վճռոյն մէջ: Շունը իմ կարծիքովս սկզբնական տարր մըն էր Արայ Գեղեցիկի առասպելին մէջ, գէթ այնչափ սկզբնական, որչափ ժամանակ որ Արայ հայ ինքնուրոյն հողին կը պատկանէր և ազգային աստուած էր յառաջ քան ասուրաբաբելական քաղաքակրթութեան հետ շփման մէջ մտնելը: Այս տեսութիւնը բուն իսկ այն ատեն իմաստ կ՚առնու և հետևաբար նաև աւելի հաւանական կ՚ըլլայ, երբ Արայ նկատենք ոչ այնչափ իբրև մահուան իշխանութեան ենթարկուած զոհ մը, այլ իբրև աստուածային

---

[129] Հետազօտութիւնք, էջ 4:

հերոս մը և քաջամարտիկ հերոս մը:

Անանուն իբրև հատակոտորներու կարկատան մը՝ Արայի առասպելէն միայն Շամիրամի դէմ մղուած պատերազմն ունի. դժբախտաբար Խորենացին ալ նոր բան մը չհաղորդելու՝ մեծապէս խաթարած է հերոսին իսկական պատկերը: Մեզի ընծայուածը կարծես աւելի թոյլ և կնատ էակ մըն է, որ կը պատերազմի, բայց Շամիրամի գերակշիռ ոյժին չկարենալով դիմադրել, կը մեռնի և յարութիւն կ՚առնու պարզապէս ցանկասէր՝ Շամիրամի գիրկը նետուելու համար: Այս կրական վատ կողմին հակակշռողը՝ Շամիրամի սիրոյ առաջարկին մերժումն է միայն, որուն հետևանքն կ՚ըլլայ պատերազմ: Ասով սակայն Արայ քաջամարտիկ չ՚ըսուիր: Արդ Անանունի և Խորենացւոյ բաց թողած այս մեծ պակասին գէթ չափով մը գոհացում կու տան Եզնիկ և Փաւստոս: Չափով մը կ՚ըսեմ, վասն զի երկուքն ալ «ի պաշտօնէ» Արայով չեն զբաղիր. իրենց խօսքերը աւելի առթական և թռուցիկ ակնարկութիւններ են, որոնցմէ գէթ այսչափը իբրև ստոյգ կ՚իմանանք որ Արայ միայն սիրուող չէր ըմբռնուեր, այլ և պատերազմասէր, կորովի և քաջ: «Թէ յառաջին ժամանակս արալէզք լիզէին զվիրաւորս և ողջացուցանէին կ՚ըսէ Եզնիկ ո՞չ նոյն պատերազմունք են և նոյնպէս վիրաւորք անկանին: Այլ յայնժամ, ասեն, դիւցազունք էին,» էջ 100: Աւելի պայծառ է Փաւստոս, որ Մուշեղ Մամիկոնեանի սպանութիւնը պատմելէն վերջը՝ այսպէս կը շարունակէ. «Իբրև տարան զմարմին սպարապետին Մուշեղի ի տուն իւր, ոչ հաւատային ընտանիք նորա մահուն նորա, թէպէտ և տեսանէին զգլուխ նորուն զատ ի մարմնոյն անտի, զի ասէին. դորա յանթի-

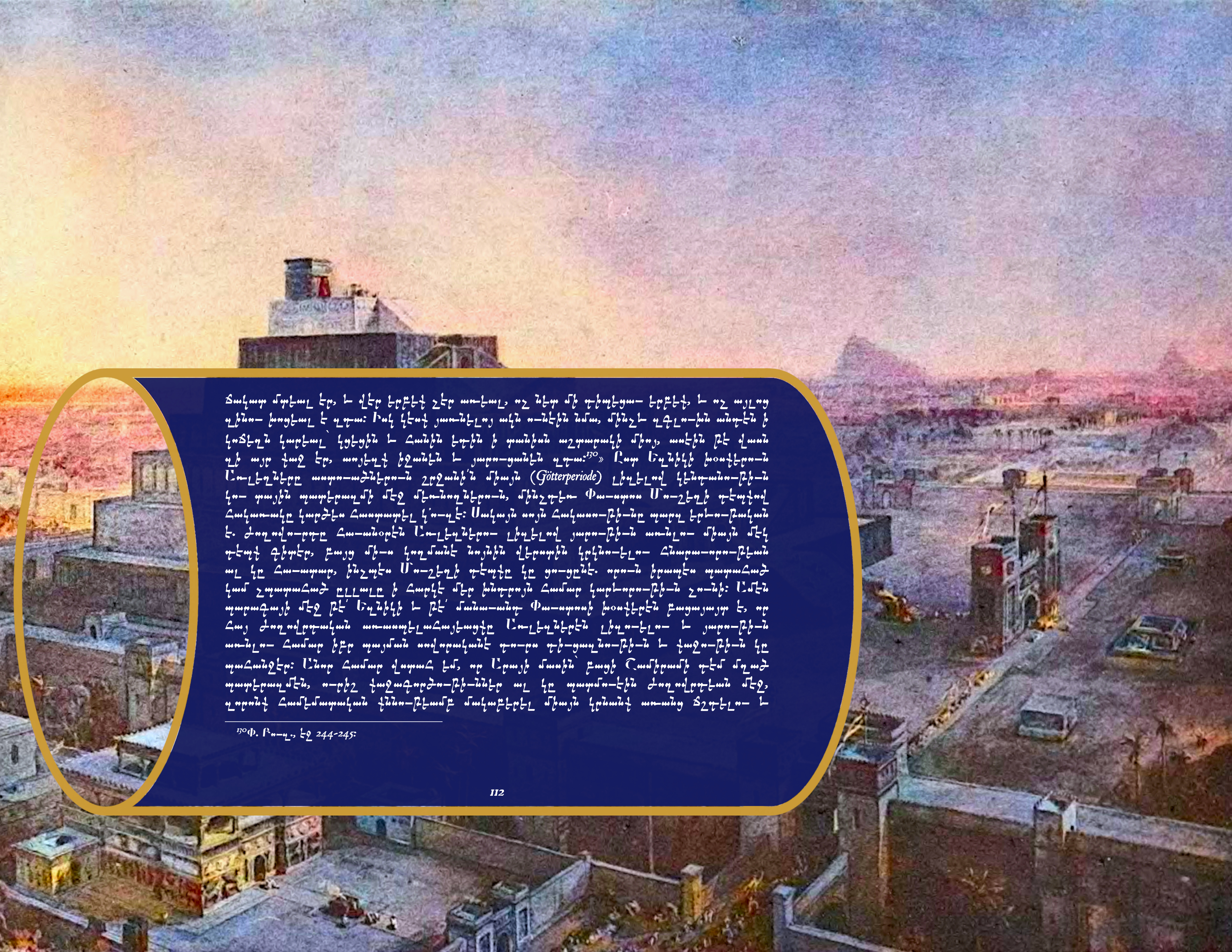

ճակատ մտեալ էր, եւ վէր երբեք չէր առեալ, ոչ նետ մի դիպեցաւ երբեք, եւ ոչ այլոց զինու խոցեալ է զդա: Իսկ կէսք յառնելոյ ակն ունէին նմա, մինչեւ զգլուխն անդէն ի կոճեղն կարեալ՝ կցեցին եւ հանին եդին ի տանիսն աշտարակի միոյ, ասէին թէ վասն զի այր քաջ էր, առլեզք իջանեն եւ յարուցանեն զդա:[130]» Ըստ Եզնիկի խօսքերուն Առլեզները աստուածներուն շրջանի՛ն միայն (*Götterperiode*) լիզելով կենդանութիւն կու տային պատերազմի մէջ մեռնողներուն, մինչդեռ Փաւստոս Մուշեղի դէպքով հակառակը կարծես հաստատել կ՚ուզէ: Սակայն այս հակասութիւնը պարզ երեւութական է. ժողովուրդը հաւանօրէն Առլեզներու լիզելով յարութիւն առնելու միայն մէկ դէպք գիտէր, բայց միւս կողմանէ նոյնին վերստին կրկնուելու հնարաւորութեան ալ կը հաւատար, ինչպէս Մուշեղի դէպքը կը ցուցնէ. որուն իրապէս պատահած կամ չպատահած ըլլալը ի հարկէ մեր խնդրոյն համար կարեւորութիւն չունի: Ամէն պարագայի մէջ թէ՛ Եզնիկի եւ թէ՛ մանաւանդ Փաւստոսի խօսքերէն բացայայտ է, որ հայ ժողովրդական առասպելահայեացքը Առլեզներէն լիզուելու եւ յարութիւն առնելու համար իբր պայման սովորականէ դուրս դիւցազնութիւն եւ քաջութիւն կը պահանջէր: Անոր համար վստահ եմ, որ Արայի մասին՝ բացի Շամիրամի դէմ մղած պատերազմէն, ուրիշ քաջագործութիւններ ալ կը պատմուէին ժողովրդեան մէջ, զորոնք համեմատական քննութեամբ մակաբերել միայն կրնանք առանց ճշդելու եւ

---

[130] Փ. Բուզ., էջ 244-245:

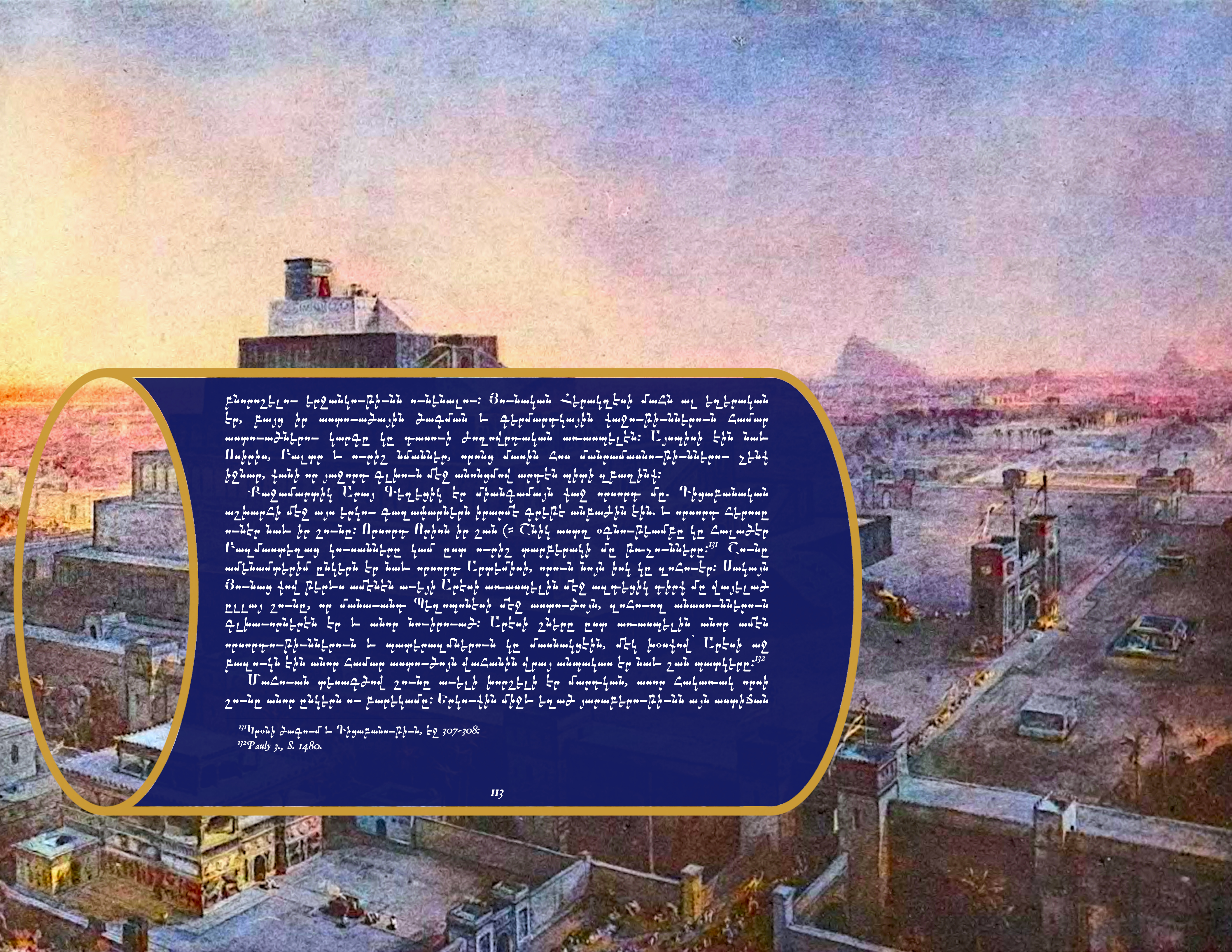

բնորոշելու երջանկութիւնն ունենալու: Յունական Հերակլէսի մահն ալ եղերական էր, բայց իր աստուածային ծագման և գերմարդկային քաջութիւններուն համար աստուածներու կարգը կը դասուի ժողովրդական առասպելէն: Այսպիսի էին նաև Ոսիրիս, Բալդր և ուրիշ նմաններ, որոնց մահին հոս մանրամասնութիւններու չենք իջներ, քանի որ յաջորդ գլխուն մէջ անոնցմով արդէն պիտի զբաղինք:

Քաջամարտիկ Արայ Գեղեցիկ էր միանգամայն քաջ որսորդ մը. Դիցաբանական աշխարհի մէջ այս երկու գաղափարներն իրարմէ գրեթէ անբաժին էին. և որսորդ հերոսը ունէր նաև իր շունը: Որսորդ Որիոն իր շան (= Շնիկ աստղ օգնութեամբը կը հալածէր Բազմաստեղաց կուսանները կամ ըստ ուրիշ տարբերակի մը Թռչունները:[131] Շունը ամենամտերիմ ընկերն էր նաև որսորդ Արտեմիսի, որուն նոյն իսկ կը զոհուէր: Սակայն Յունաց քով թերևս ամէնէն աւելի Արէսի առասպելին մէջ ազդեցիկ դեր մը վայելած ըլլայ շունը, որ մանաւանդ Պեղոպոնէսի մէջ աստուծոյն, զոհուող անասուններուն գլխաւորներէն էր և անոր նուիրուած: Արէսի շները ըստ առասպելին անոր ամէն որսորդութիւններուն և պատերազմներուն կը մասնակցէին, մէկ խօսքով՝ Արէսի աջ բազուկն էին անոր համար աստուծոյն վահանին վրայ անպակաս էր նաև շան պատկերը:[132]

Մահուան փեսագծով շունը աւելի խորշելի էր մարդկան, ասոր հակառակ որսի շունը անոր ընկերն ու բարեկամը: Երկուքին միջև եղած յարաբերութիւնն այն աստիճան

---

[131] Կրօնի ծագում և Դիցաբանութիւն, էջ 307-308:

[132] *Pauly 3., S. 1480.*

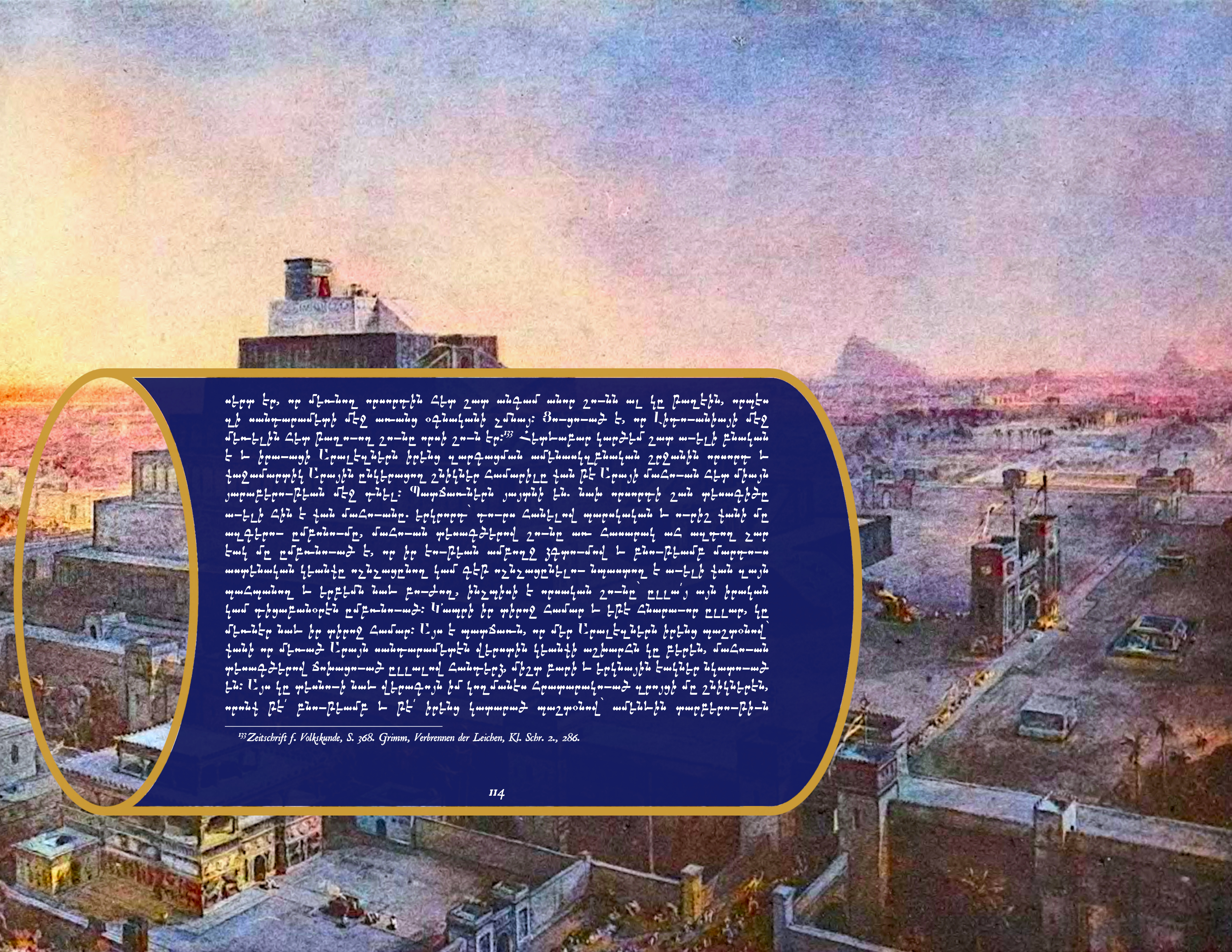

սերտ էր, որ մեռնող որսորդին հետ շատ անգամ անոր շունն ալ կը թաղէին, որպէս զի սանդարամետի մէջ առանց օգնականի չմնայ: Ցուցուած է, որ Լիտուանիայի մէջ մեռելին հետ թաղուող շունը որսի շուն էր:[133] Հետևաբար կարծեմ շատ աւելի բնական է և իրաւացի Արալէզներն իրենց զարգացման ամենասկզբնական շրջանին որսորդ և ճաջամարտիկ Արային ընկերացող շնիկներ համարելը քան թէ Արայի մահուան հետ միայն յարաբերութեան մէջ դնել: Պատճառները յայտնի են. նախ որսորդի շան տեսագիծը աւելի հին է քան մահուանը. երկրորդ՝ դուրս հանելով պարսկական և ուրիշ քանի մը ազգերու ըմբռնումը, մահուան տեսագծերով շունը առ հասարակ ահ ազդող չար էակ մը ըմբռնուած է, որ իր էութեամբ ամբողջ ձգտումով և բնութեամբ մարդուս աստենական կեանքը ոչնչացնող կամ գէթ ոչնչացնելու նպաստող է աւելի քան զայն պահպանող և երբեմն նաև բուծող, ինչպիսի է որսական շունը՝ ըլլա՛յ այն իրական կամ դիցաբանօրէն ըմբռնուած: Կ՛ապրի իր տիրոջ համար և եթէ հնարաւոր ըլլար, կը մեռնէր նաև իր տիրոջ համար: Այս է պատճառն, որ մեր Արալէզներն իրենց պաշտօնով՝ քանի որ մեռած Արային սանդարամետէն վերստին կեանքի աշխարհն կը բերեն, մահուան տեսագծերով ծոխացուած ըլլալով հանդերձ միշտ բարի և երկնային էակներ նկատուած են: Այս կը տեսնուի նաև վերագոյն իմ կողմանէս հրատարակուած զրոյցի մը շնիկներէն, որոնք թէ՛ բնութեամբ և թէ՛ իրենց կատարած պաշտօնով՝ ամենևին տարբերութիւն

---

[133] *Zeitschrift f. Volkskunde, S. 368. Grimm, Verbrennen der Leichen, Kl. Schr. 2., 286.*

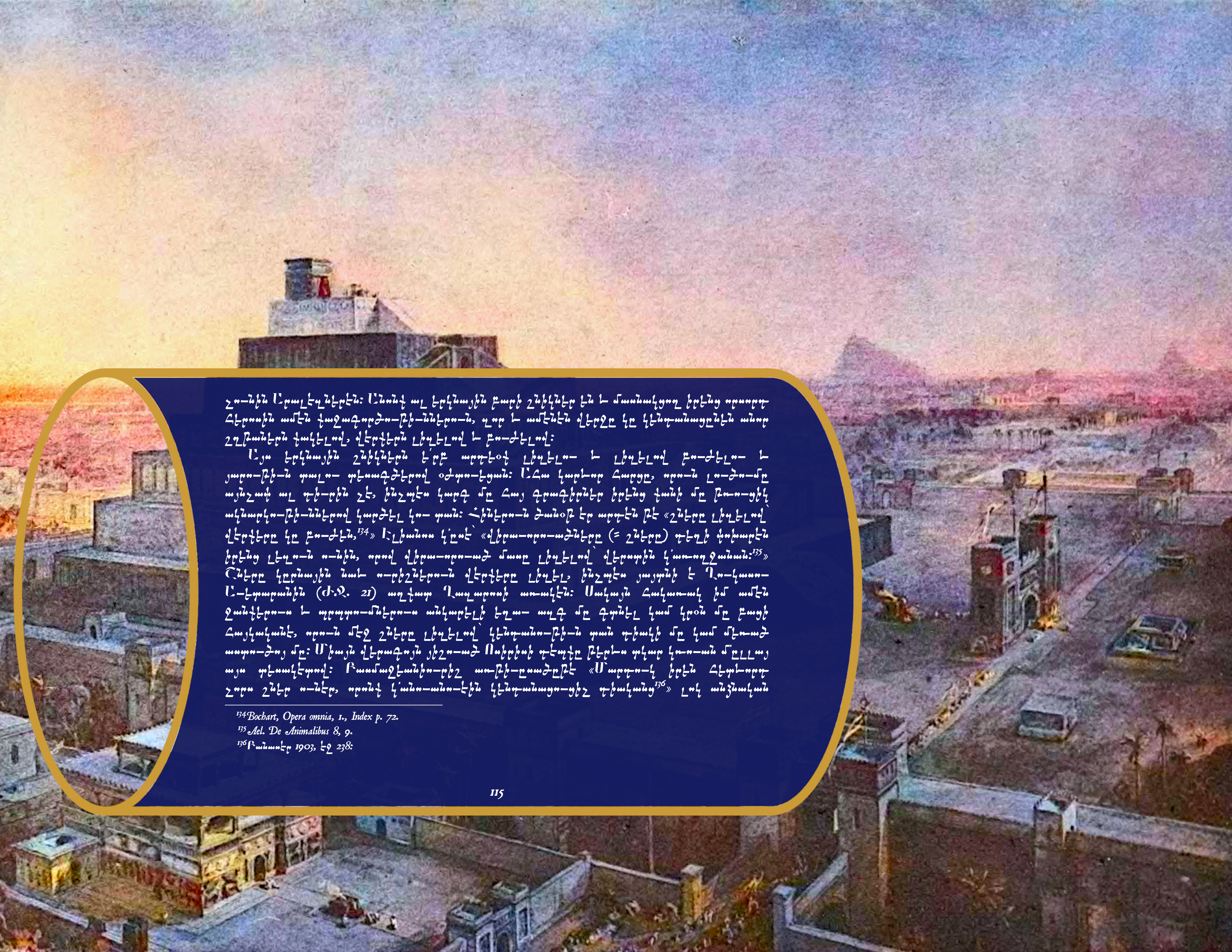

շունին Արալէզներէն: Անոնք ալ երկնային բարի շնիկներ են և մասնակցող իրենց որսորդ հերոսին ամէն քաջագործութիւններուն, զոր և ամէնէն վերջը կը կենդանացընեն անոր շղթաներն քակելով, վէրքերն լիզելով և բուժելով:

Այս երկնային շնիկներն ե՛րբ արդէօք լիզելու և լիզելով բուժելու և յարութիւն տալու տեսագծերով օժտուեցան: Ահա կարևոր հարցը, որուն լուծումը այնչափ ալ դիւրին չէ, ինչպէս կարգ մը հայ գրագիրներ իրենց քանի մը թռուցիկ ակնարկութիւններով կարծել կու տան: Հիներուն ծանօթ էր արդէն թէ «շները լիզելով` վէրքերը կը բուժեն,[134]» Էլիանոս կ'ըսէ` «վիրաւորուածները (= շները) դեղի փոխարէն իրենց լեզուն ունին, որով վիրաւորուած մասը լիզելով` վերստին կ'առողջանան:[135]» Շները կըրնային նաև ուրիշներուն վէրքերը լիզել, ինչպէս յայտնի է Ղուկասու Աւետարանին (Ժ.Զ. 21) աղքատ Ղազարոսի առակէն: Սակայն հակառակ իմ ամէն ջանքերուս և պրպտումներուս անկարելի եղաւ ազգ մը գտնել կամ կրօն մը բացի հայկականէ, որուն մէջ շները լիզելով` կենդանութիւն տան դիակի մը կամ մեռած աստուծոյ մը: Միայն վերագոյն յիշուած Ոսիրիսի դէպքը թերևս տկար կռուան մ'ըլլայ այս տեսակէտով: Բասմաջեանիուրիշ առթիւըսածըթէ «Մարդուկ իրեն հետևորդ չորս շներ ունէր, որոնք կ'անուանուէին կենդանացուցիչ դիականց[136]» Լոկ անձնական

---

[134] *Bochart, Opera omnia, 1., Index p. 72.*

[135] *Ael. De Animalibus 8, 9.*

[136] *Բանասէր 1903, էջ 238:*

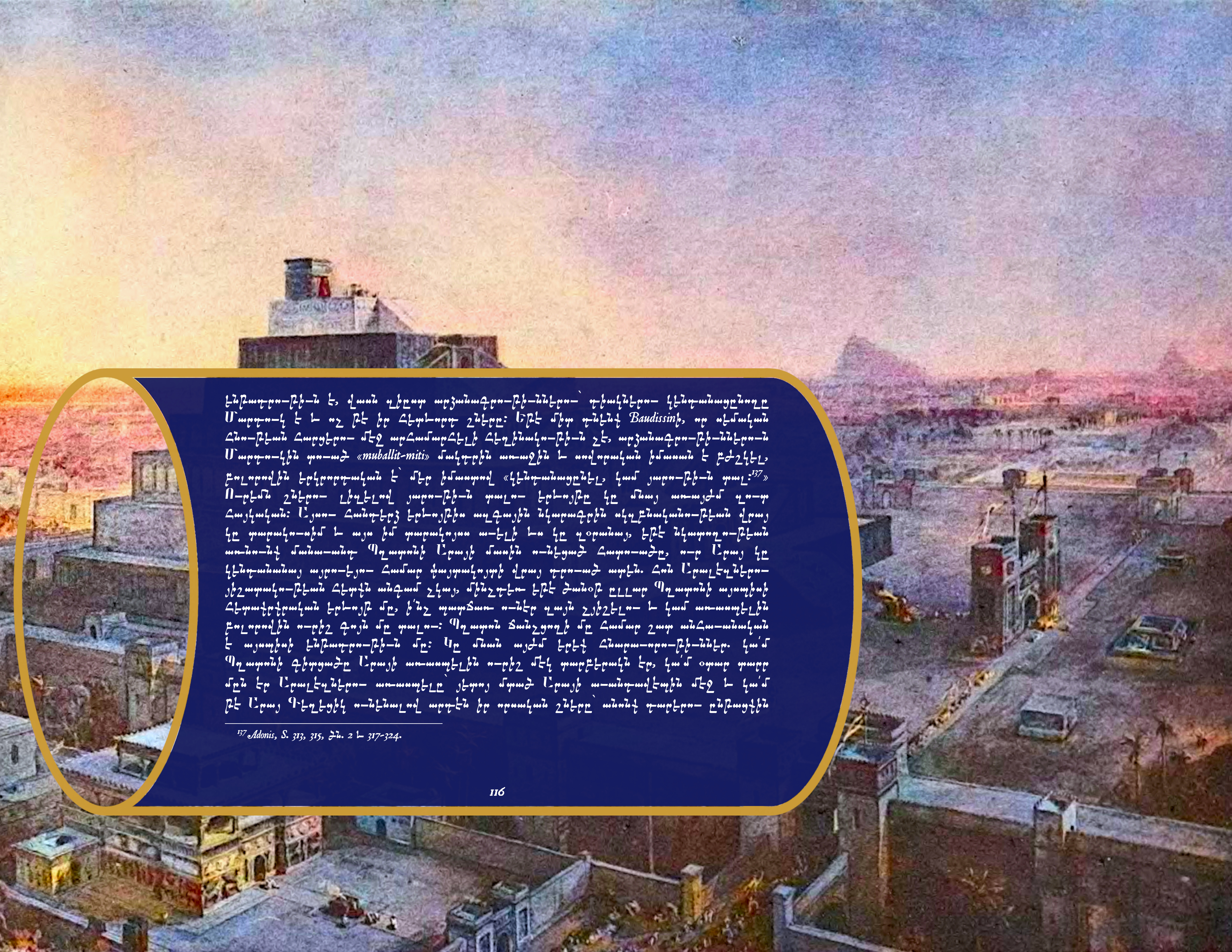

ենթադրութիւն է, վասն զի ըստ արձանագրութիւններու՝ դիակներու կենդանացնողը Մարդուկ է և ոչ թէ իր հետևորդ շները: Եթէ միտ դնենք Baudissinի, որ սեմական հնութեան հարցերու մէջ արհամարհելի հեղինակութիւն չէ, արձանագրութիւններուն Մարդուկին տուած «muballit-miti» մակդիրին առաջին և սովորական իմաստն է բժշկել, բոլորովին երկրորդական է՝ մեր իմաստով «կենդանացնել, կամ յարութիւն տալ:[137]» Ուրեմն շներու լիզելով յարութիւն տալու երևոյթը կը մնայ առայժմ զուտ հայկական: Այսու հանդերձ երևոյթիս ազգային նկարագրին սկզբնականութեան վրայ կը տարակուսիմ և այս իմ տարակոյսս աւելի ևս կը զօրանայ, երբ նկատողութեան առնունք մանաւանդ Պղատոնի Արայի մասին ունեցած հատուածը, ուր Արայ կը կենդանանայ այրուելու համար փայտակոյտի վրայ դրուած ատեն. Հոն Արալէզներու յիշատակութեան հետքն անգամ չկայ, մինչդեռ երբ ծանօթ ըլլար Պղատոնի այսպիսի հետաքրքրական երևոյթ մը, ի՛նչ պատճառ ունէր զայն չյիշելու և կամ առասպելին բոլորովին ուրիշ գոյն մը տալու: Պղատոն ճանչցողի մը համար շատ անհաւանական է այսպիսի ենթադրութիւն մը: Կը մնան այժմ երեք հնարաւորութիւններ. կա՛մ Պղատոնի գիտցածը Արայի առասպելին ուրիշ մէկ տարբերակն էր, կա՛մ օտար տարր մըն էր Արալէզներու առասպելը՝ յետոյ մտած Արայի աւանդավէպին մէջ և կա՛մ թէ Արայ Գեղեցիկ ունենալով արդէն իր որսական շները՝ անոնք դարերու ընթացքին

---

[137] *Adonis, S. 313, 315, ծն. 2 և 317-324.*

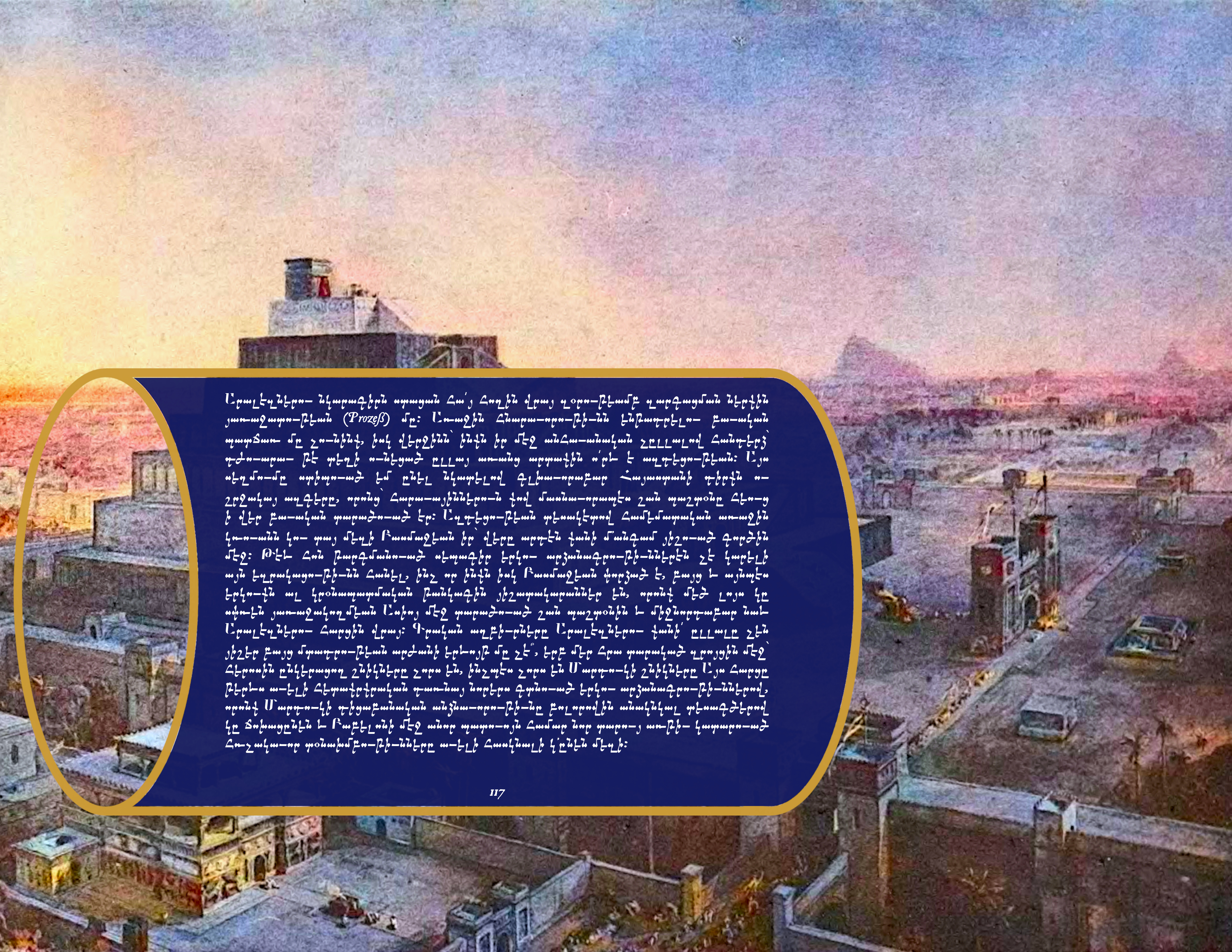

Արալէզներու նկարագիրն ստացան Հա՛յ հողին վրայ զօրութեամբ զարգացման ներքին յառաջատութեան (Prozeß) մը: Առաջին հնարաւորութիւնն ենթադրելու բաւական պատճառ մը չունինք, իսկ վերջինն՝ ինքն իր մէջ անհատական չըլլալով հանդերձ՝ դժուարաւ թէ տեղի ունեցած ըլլայ առանց արտաքին ո՛րեւէ ազդեցութեան: Այս սեղմումը ստիպուած եմ ընել նկատելով գլխաւորաբար Հայաստանի դիրքն ու շրջակայ ազգերը, որոնց՝ հարաւայիններուն քով մասնաւորապէս շան պաշտօնը հեռուց ի վեր բաւական տարածուած էր: Ազդեցութեան տեսակէտով համեմատական առաջին կռուանն կու տայ մեզի Բասմաջեան իր՝ վերը արդէն քանի մ՛անգամ յիշուած գործին մէջ: Թէեւ հոն թարգմանուած սեպագիր երկու արձանագրութիւններէն չէ կարելի այն եզրակացութիւնն հանել, ինչ որ ինքն իսկ Բասմաջեան փորձած է, բայց եւ այնպէս երկուքն ալ կրօնապատմական թանկագին յիշատակարաններ են, որոնք մեծ լոյս կը սփռեն յառաջակողմեան Ասիոյ մէջ տարածուած շան պաշտօնին եւ միջնորդաբար նաեւ Արալէզներու հարցին վրայ: Գրական աղբիւրները Արալէզներու քանի՛ ըլլալը չեն յիշեր բայց մտադրութեան արժանի երեւոյթ մը չէ՞, երբ մեր հրատարակած զրոյցին մէջ՝ հերոսին ընկերացող շնիկները չորս են, ինչպէս չորս են Մարդուկի շնիկները Այս հարցը թերեւս աւելի հետաքրքրական դառնայ նորերս գտնուած երկու արձանագրութիւններով, որոնք Մարդուկի դիցաբանական անձնաւորութիւնը բոլորովին անակնկալ տեսագծերով կը ճոխացընեն եւ Բաբելոնի մէջ անոր պատուոյն համար նոր տարւոյ առթիւ կատարուած հռչակաւոր տօնախմբութիւնները աւելի հասկնալի կ՚ընեն մեզի:

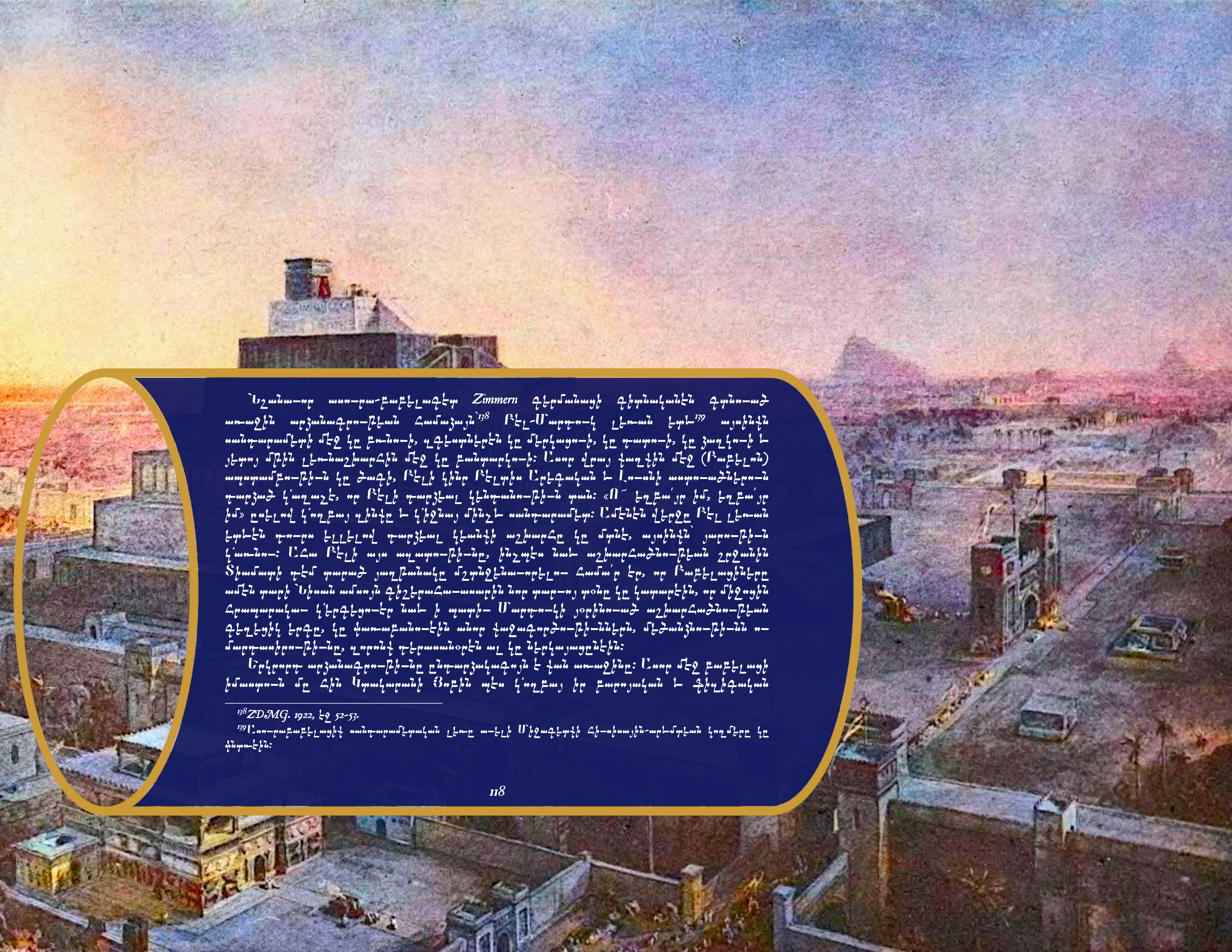

Նշանաւոր ասուրա-բաբելագէտ Zimmern գերմանացի գիտնականէն գտնուած առաջին արձանագրութեան համաձայն՝[138] Բէլ-Մարդուկ լեռան ետեւ[139] այսինքն սանդարամետի մէջ կը բանտուի, զգեստներէն կը մերկացուի, կը դատուի, կը ձաղկուի եւ յետոյ մթին լեռնաշխարհին մէջ կը բանտարկուի: Անոր վրայ քաղքին մէջ (Բաբելոն) ապստամբութիւն կը ծագի, Բէլի կինը Բէլտիս Արեգական եւ Լուսնի աստուածներուն դարձած կ'աղաչէ, որ Բէլի դարձեալ կենդանութիւն տան: «Ո՜ եղբա՛յր իմ, եղբա՛յր իմ» ըսելով կ'ողբայ զինքը եւ կ'իջնայ մինչեւ սանդարամետ: Ամէնէն վերջը Բէլ լեռան ետեւէն դուրս ելլելով դարձեալ կեանքի աշխարհը կը մտնէ, այսինքն՝ յարութիւն կ'առնու: Ահա Բէլի այս ազատութիւնը, ինչպէս նաեւ աշխարհածնութեան շրջանին Տիամատի դէմ տարած յաղթանակը մշտնջենաւորելու համա՛ր էր, որ Բաբելացիները ամէն տարի՝ Նիսան ամսոյն գիշերահաւասարին նոր տարւոյ տօնը կը կատարէին, որ միջոցին հրապարակաւ կ'երգեցուէր նաեւ ի պատիւ Մարդուկի յօրինուած աշխարհածնութեան գեղեցիկ երգը, կը փառաբանուէին անոր քաջագործութիւնները, մեծանձնութիւնն ու մարդասիրութիւնը, զորոնք դերասանօրէն ալ կը ներկայացնէին:

Երկրորդ արձանագրութիւնը ընդարձակագոյն է քան առաջինը: Անոր մէջ բաբելացի իմաստուն մը հին Կտակարանի Յոբին պէս կ'ողբայ իր բարոյական եւ ֆիզիգական

---

[138] ZDMG. 1922, էջ 52-53.

[139] Ասուրաբաբելացիք սանդարամետական լեռը աւելի Միջագետքի հիւսիսային-արեւմտեան կողմերը կը փնտռէին:

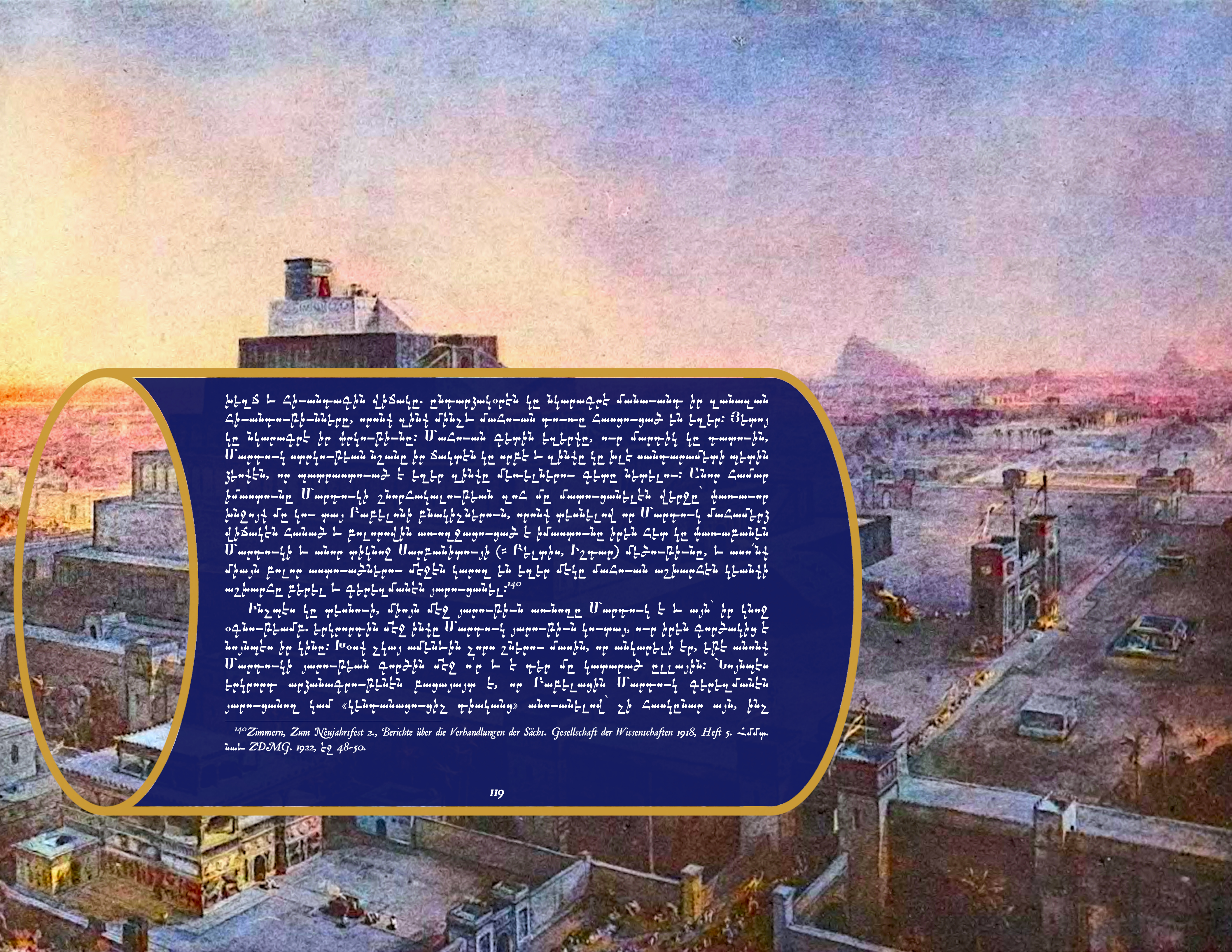

խեղճ և հիւանդագին վիճակը. ընդարձակօրէն կը նկարագրէ մանաւանդ իր զանազան հիւանդութիւնները, որոնք զինք մինչև մահուան դուռը հասցուցած էին եղեր: Յետոյ կը նկարագրէ իր փրկութիւնը: Մահուան գետին եզերքը, ուր մարդիկ կը դատուին, Մարդուկ ստրկութեան նշանը իր ճակտէն կը սրբէ և զինքը կը խլէ սանդարամետի դեւերին ձեռքէն, որ պատրաստուած է եղեր զինքը մեռելներու գետը նետելու: Անոր համար իմաստունը Մարդուկի շնորհակալութեան զոհ մը մատուցանելէն վերջը՝ փառաւոր խնջոյք մը կու տայ Բաբելոնի բնակիչներուն, որոնք տեսնելով որ Մարդուկ մահամերձ վիճակէն հանած և բոլորովին առողջացուցած է իմաստունը իրեն հետ կը փառաբանեն Մարդուկի և անոր տիկնոջ Սարբանիտույի (= Բելտիս, Իշտար) մեծութիւնը, և ասո՛նք միայն բոլոր աստուածներու մէջէն կարող են եղեր մէկը մահուան աշխարհէն կեանքի աշխարհը բերել և գերեզմանէն յարուցանել:[140]

Ինչպէս կը տեսնուի, միոյն մէջ յարութիւն առնողը Մարդուկ է և այն՝ իր կնոջ օգնութեամբ. Երկրորդին մէջ ինքը Մարդուկ յարութիւն կու տայ, ուր իրեն գործակից է նոյնպէս իր կինը: Խօսք չկայ ամենեւին չորս շներու մասին, որ անկարելի էր, եթէ անոնք Մարդուկի յարութեան գործին մէջ ո՛ր և է դեր մը կատարած ըլլային: ՝Նոյնպէս Երկրորդ արձանագրութենէն բացայայտ է, որ Բաբելացին Մարդուկ գերեզմանէն յարուցանող կամ «կենդանացուցիչ դիականց» անուանելով՝ չի հասկընար այն, ինչ

---

[140] *Zimmern, Zum Neujahrsfest 2., Berichte über die Verhandlungen der Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften 1918, Heft 5.* Համմտ. նաև *ZDMG.* 1922, էջ 48-50.

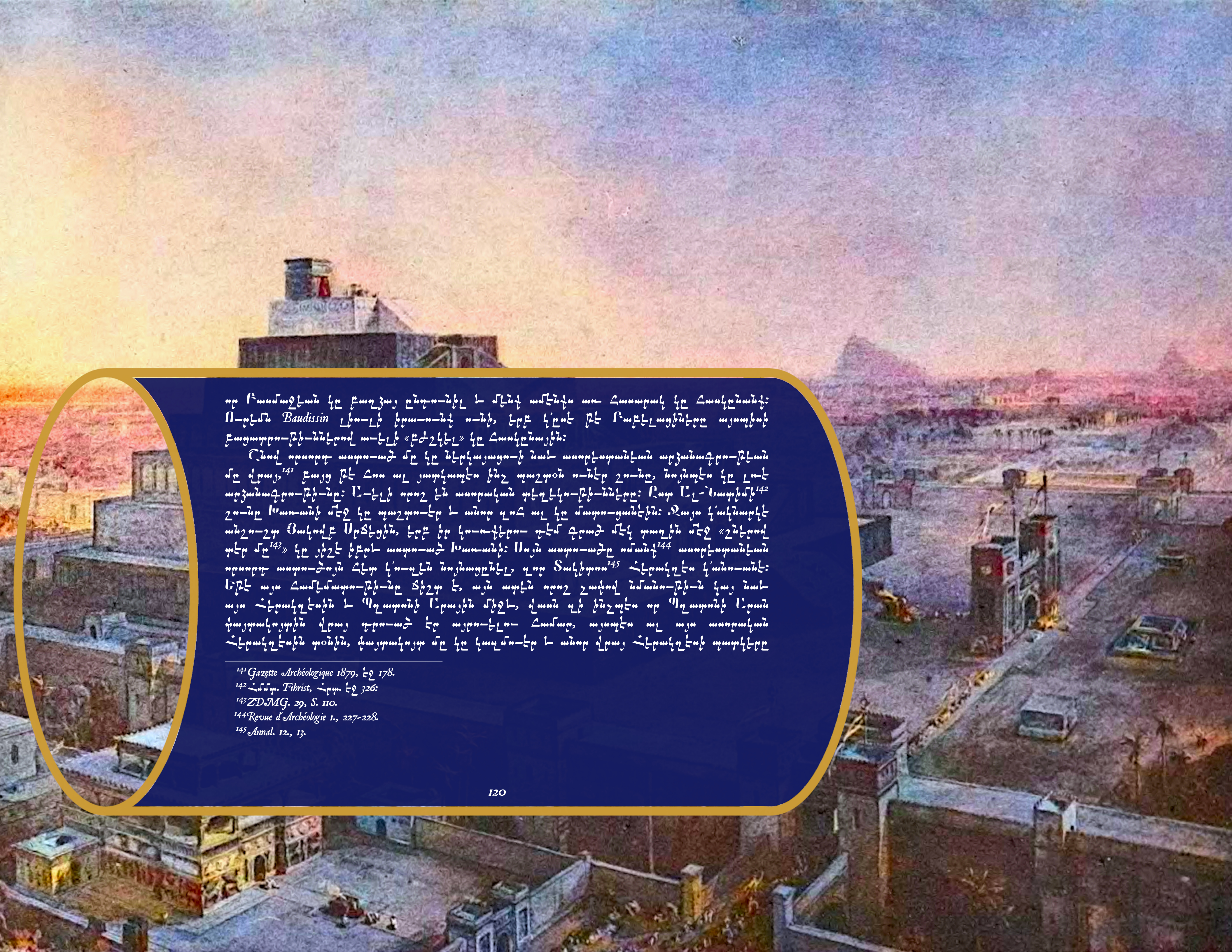

որ Բասմաջեան կը բաղձայ ընդունիլ եւ մինչ ամէնքս ալ հասարակ կը հասկընանք: Ուրեմն Baudissin լիուլի իրաւունք ունի, երբ կ՚ըսէ թէ Բաբելացիները այսպիսի բացատրութիւններով աւելի «բժշկել» կը հասկընային:

Շնով որսորդ աստուած մը կը ներկայացուի նաեւ ասորեստանեան արձանագրութեան մը վրայ,[141] բայց թէ հոս ալ յատկապէս ինչ պաշտօն ունէր շունը, նոյնպէս կը լռէ արձանագրութիւնը: Աւելի որոշ են ասորական տեղեկութիւնները: Ըստ Ալ-`Նատիմի[142] շունը Խառանի մէջ կը պաշտուէր եւ անոր զոհ ալ կը մատուցանէին: Զայս կ՚ակնարկէ անշուշտ Յակովբ Սրճեցին, երբ իր կուռքերու դէմ գրած մէկ տաղին մէջ «շներով տէր մը[143]» կը յիշէ իբրեւ աստուած Խառանի: Սոյն աստուածը ոմանք[144] ասորեստանեան որսորդ աստուծոյն հետ կ՚ուզեն նոյնացընել, զոր Տակիտոս[145] Հերակլէս կ՚անուանէ: Եթէ այս համեմատութիւնը ճիշդ է, այն ատեն որոշ չափով նմանութիւն կայ նաեւ այս Հերակլէսին եւ Պղատոնի Արային միջեւ, վասն զի ինչպէս որ Պղատոնի Արան փայտակոյտին վրայ դրուած էր այրուելու համար, այսպէս ալ այս ասորական Հերակլէսին տօնին, փայտակոյտ մը կը կազմուէր եւ անոր վրայ Հերակլէսի պատկերը

---

[141] *Gazette Archéologique* 1879, էջ 178.

[142] Հմմտ. *Fibrist*, Հրտ. էջ 326:

[143] *ZDMG*. 29, S. 110.

[144] *Revue d'Archéologie* 1., 227-228.

[145] *Annal*. 12., 13.

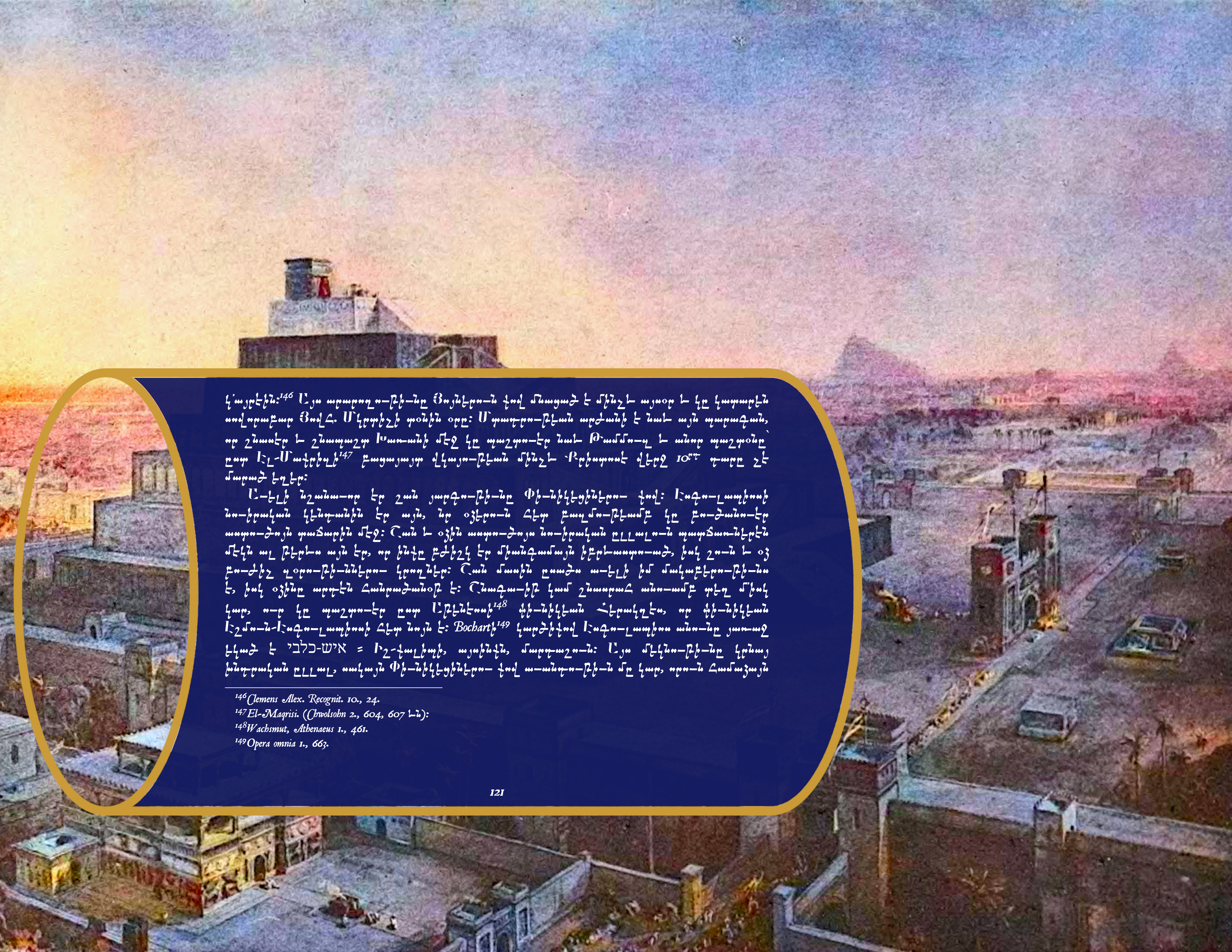

կ՛ապրէին:[146] Այս աւանդութիւնը Յոյներուն քով մնացած է մինչև այսօր և կը կատարեն սովորաբար Յովհ. Մկրտիչի տօնին օրը: Ուշադրութեան արժանի է նաև այն պարագան, որ շնասէր և շնապաշտ Խառանի մէջ կը պաշտուէր նաև Թամմուզ և անոր պաշտօնը՝ ըստ Էլ-Մաքրիզի[147] բացայայտ վկայութեան մինչև Քրիստոսէ վերջ 10րդ դարը չէ մարած եղեր:

Աւելի նշանաւոր էր շան յարգութիւնը Փիւնիկեցիներու քով: Էսգուլապիոսի նուիրական կենդանին էր այն, որ օձերուն հետ բազմութեամբ կը բուծանուէր աստուծոյն տաճարին մէջ: Շան և օձին աստուծոյս նուիրական ըլլալուն պատճառներէն մէկն ալ թերևս այն էր, որ ինքը բժիշկ էր միանգամայն իբրև աստուած, իսկ շուն և օձ բուժիչ զօրութիւններու կրողներ: Շան մասին ըսածս աւելի իմ մակաբերութիւնս է, իսկ օձինը արդէն հանրածանօթ է: Շնագաւիթ կամ շնասրահ անուամբ տեղ մ՛իսկ կար, ուր կը պաշտուէր ըստ Աթենէոսի[148] փիւնիկեան Հերակլէս, որ փիւնիկեան Էշմուն-Էսգուլապիոսի հետ նոյն է: Bochartի[149] կարծիքով Էսգուլապիոս անունը յառաջ եկած է איש-כלבי = Իշ-քալբիպի, այսինքն, մարդաշուն: Այս մեկնութիւնը կրնայ իսկական ըլլալ, սակայն Փիւնիկեցիներու քով աւանդութիւն մը կար, որուն համայն

---

[146] Clemens Alex. Recognit. 10., 24.
[147] El-Maqrisi. (Chwolsohn 2., 604, 607 եւն):
[148] Wachsmut, Athenaeus 1., 461.
[149] Opera omnia 1., 663.

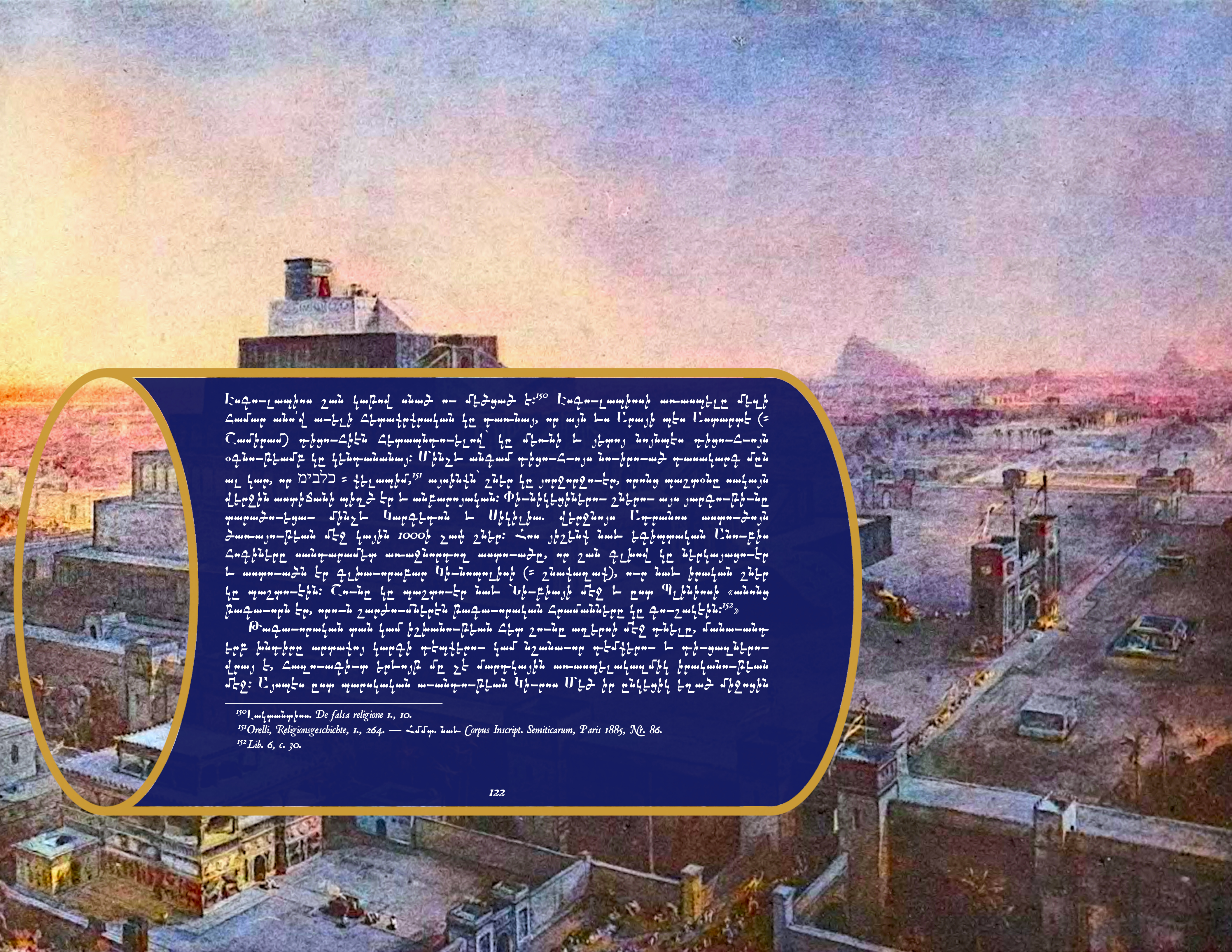

Էսգուլապիոս շան կաթով սնած ու մեծցած է:[150] Էսգուլապիոսի առասպելը մեզի համար անո՛վ աւելի հետաքրքրական կը դառնայ, որ այն ևս Արայի պէս Աստարտէ (= Շամիրամ) դիցուհիէն հետապնդուելով` կը մեռնի և յետոյ նոյնպէս դիցուհւոյն օգնութեամբ կը կենդանանայ: Մինչև անգամ դիցուհւոյս նուիրուած դասակարգ մըն ալ կար, որ כלבים = քելապիմ,[151] այսինքն` շներ կը յորջորջուէր, որոնց պաշտօնը սակայն վերջին աստիճանի պիղծ էր և անբարոյական: Փիւնիկեցիներու շներու այս յարգութիւնը տարածուեցաւ մինչև Կարգեդոն և Սիկիլիա. վերջինոյս Ադրանոս աստուծոյն ծառայութեան մէջ կային 1000ի շատ շներ: Հոս յիշենք նաև եգիպտական Անուբիս հոգիները առաջնորդող աստուածը, որ շան գլխով կը ներկայացուէր և աստուածն էր գլխաւորաբար Կիւնոպոլիսի (= Շնաքաղաք), ուր նաև իրական շներ կը պաշտուէին: Շունը կը պաշտուէր նաև Նիւբիայի մէջ և ըստ Պլինիոսի «անոնց թագաւորն էր, որուն շարժումներէն թագաւորական հրամանները կը գուշակէին:[152]»

Թագաւորական տան կամ իշխանութեան հետ շունը աղերսի մէջ դնելը, մանաւանդ երբ խնդիրը արտաքոյ կարգի դէպքերու կամ նշանաւոր դէմքերու և դիւցազներու վրայ է, հազուագիւտ երևոյթ մը չէ մարդկային առասպելակազմիկ իրականութեան մէջ: Այսպէս ըստ պարսկական աւանդութեան Կիւրոս Մեծ իր ընկեցիկ եղած միջոցին

---

[150] Լակտանտիոս. *De falsa religione* 1., 10.

[151] *Orelli, Religionsgeschichte*, 1., 264. — Հմմտ. նաև *Corpus Inscript. Semiticarum, Paris 1885, Nr. 86.*

[152] *Lib. 6, c. 30.*

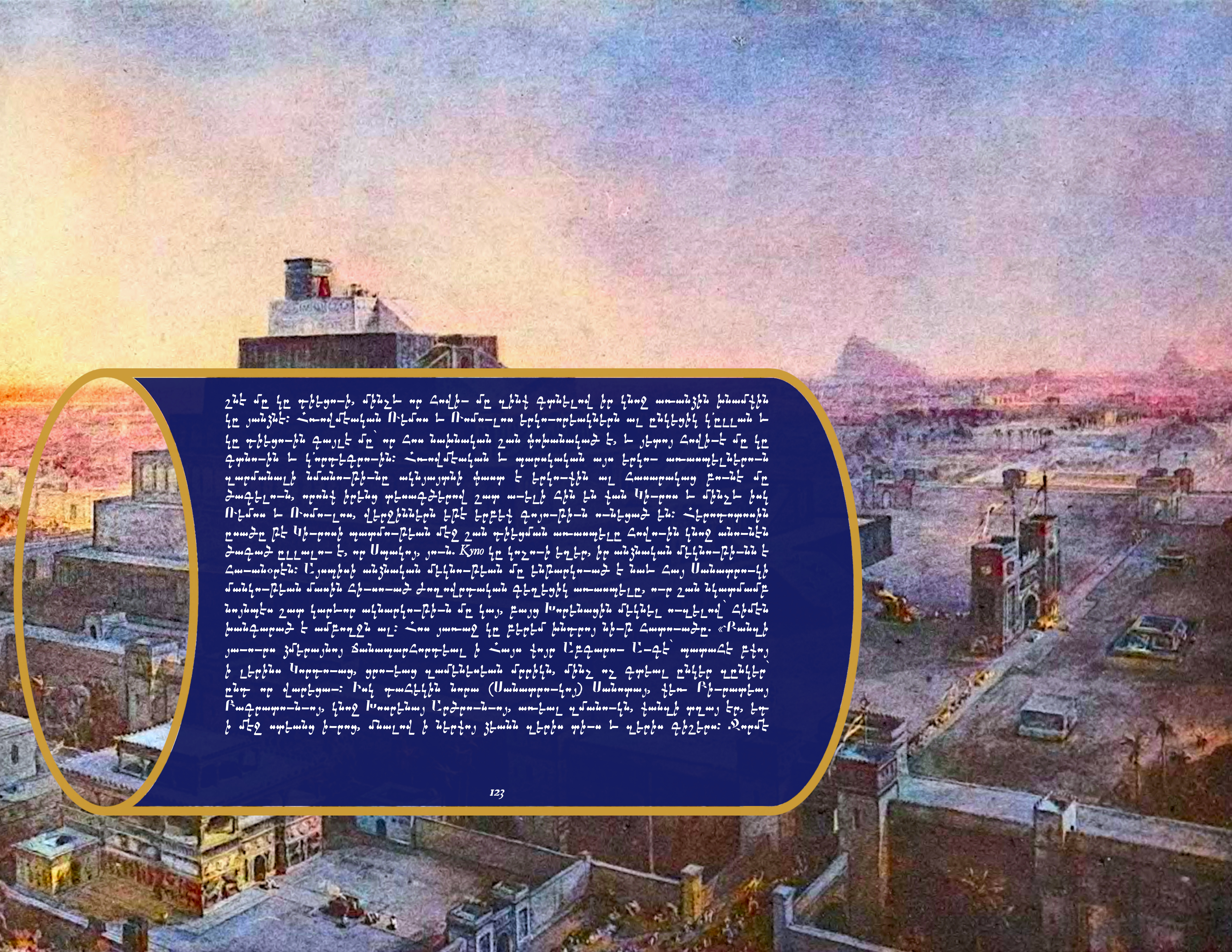

շնէ մը կը դիեցուի, մինչև որ հովիւ մը զինք գտնելով իր կնոջ առանձին խնամքին կը յանձնէ: Հռովմէական Ռեմոս և Ռոմուլոս երկուորեակներն ալ ընկեցիկ կ՚ըլլան և կը դիեցուին գայլէ մը՝ որ հոս նախնական շան փոխանակած է, և յետոյ հովիւէ մը կը գտնուին և կ՚որդեգրուին: Հռովմէական և պարսկական այս երկու առասպելներուն զարմանալի նմանութիւնը ակնյայտնի փաստ է երկուքին ալ հասարակաց բունէ մը ծագելուն, որոնք իրենց տեսագծերով շատ աւելի հին են քան Կիւրոս և մինչև իսկ Ռեմոս և Ռոմուլոս, վերջիններն եթէ երբեք գոյութիւն ունեցած են: Հերոդոտոսին ըսածը թէ Կիւրոսի պատմութեան մէջ շան դիեցման առասպելը հովուին կնոջ անունէն ծագած ըլլալու է, որ Սպակոյ, յուն. *Kyno* կը կոչուի եղեր, իր անձնական մեկնութիւնն է հաւանօրէն: Այսպիսի անձնական մեկնութեան մը ենթարկուած է նաև հայ Սանատրուկի մանկութեան մասին հիւսուած ժողովրդական գեղեցիկ առասպելը, ուր շան նկատմամբ նոյնպէս շատ կարևոր ակնարկութիւն մը կայ, բայց Խորենացին մեկնել ուզելով՝ հիմէն խանգարած է ամբողջն ալ: Հոս յառաջ կը բերեմ խնդրոյ նիւթ հատուածը. «Քանզի յաւուրս ձմերայնոյ ճանապարհորդեալ ի Հայս քոյր Աբգարու Աւգէ՝ պատահէ բքոյ ի լերինս Կորդուաց, ցրուեալ զամենեսեան մրրկին, մինչ ոչ գիտել ընկեր զընկեր՝ ընդ որ վարեցաւ: Իսկ դայեկին նորա (Սանատրուկոյ) Սանոտայ, քեռ Բիւրատեայ Բագրատունւոյ, կնոջ Խոսրենայ Արծրունւոյ, առեալ զմանուկն, քանզի տղայ էր, եդ ի մէջ ստեանց իւրոց, մնալով ի ներքոյ ձեանն զերիս տիւս և զերիս գիշերս: Զորմէ

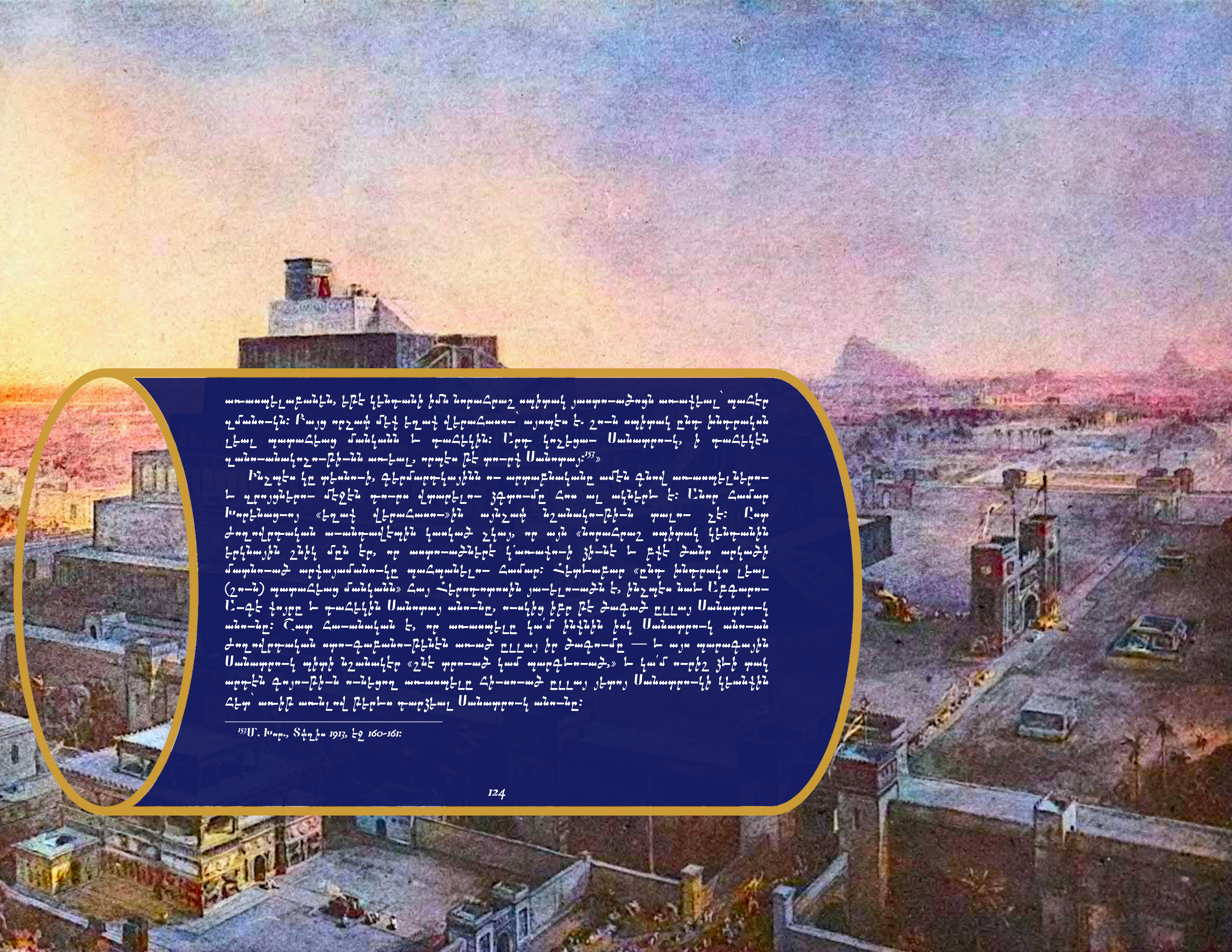

առասպելաբանեն, եթէ կենդանի իմն նորահրաշ սպիտակ յաստուածոցն առաքեալ՝ պահէր զմանուկն: Բայց որչափ մեք եղաք վերահասու՝ այսպէս է. շուն սպիտակ ընդ խնդրակսն ելեալ պահպանեաց մանկանն և դայեկին: Արդ կոչեցաւ Սանատրուկ, ի դայեկէն զանուանակոչութիւնն առեալ, որպէս թէ տուրք Սանոտայ:[153]»

Ինչպէս կը տեսնուի, գերմարդկայինն ու արտաքնականը ամէն գնով առասպելներու և զրոյցներու մէջէն դուրս վտարելու ձգտումը հոս ալ ակներև է: Անոր համար Խորենացու «եղած վերահասու»ին այնչափ նշանակութիւն տալու չէ: Բայց ժողովրդական աւանդավէպին կասկած չկայ, որ այն «նորահրաշ սպիտակ կենդանին երկնային շնիկ մըն էր, որ աստուածներէ կ'առաքուի ձիւնէ և քէէ ծանր արկածի մատնուած արքայամանուկը պահպանելու համար: Վերևաբար «ընդ խնդրակս ելեալ (շուն) պահպանեաց մանկանն» հայ Հերոդոտոսին յաւելուածն է, ինչպէս նաև Աբգարու-Ադդէ զրոյցը և դայեկին Սանոտայ անունը, ուսկից իբր թէ ծագած ըլլայ Սանատրուկ անունը: Շատ հաւանական է, որ առասպելը կա՛մ ինքնին իսկ Սանատրուկ անուան ժողովրդական ստուգաբանութենէն առած ըլլայ իր ծագումը — և այս պարագային Սանատրուկ պիտի նշանակէր «շնէ տրուած կամ պարգևուած,» և կա՛մ ուրիշ ձևի տակ արդէն գոյութիւն ունեցող առասպելը հիւսուած ըլլայ յետոյ Սանատրուկի կեանքին հետ՝ առիթ առնելով թերևս դարձեալ Սանատրուկ անունը:

---

[153] Մ. Խոր., Տփղիս 1913, էջ 160-161:

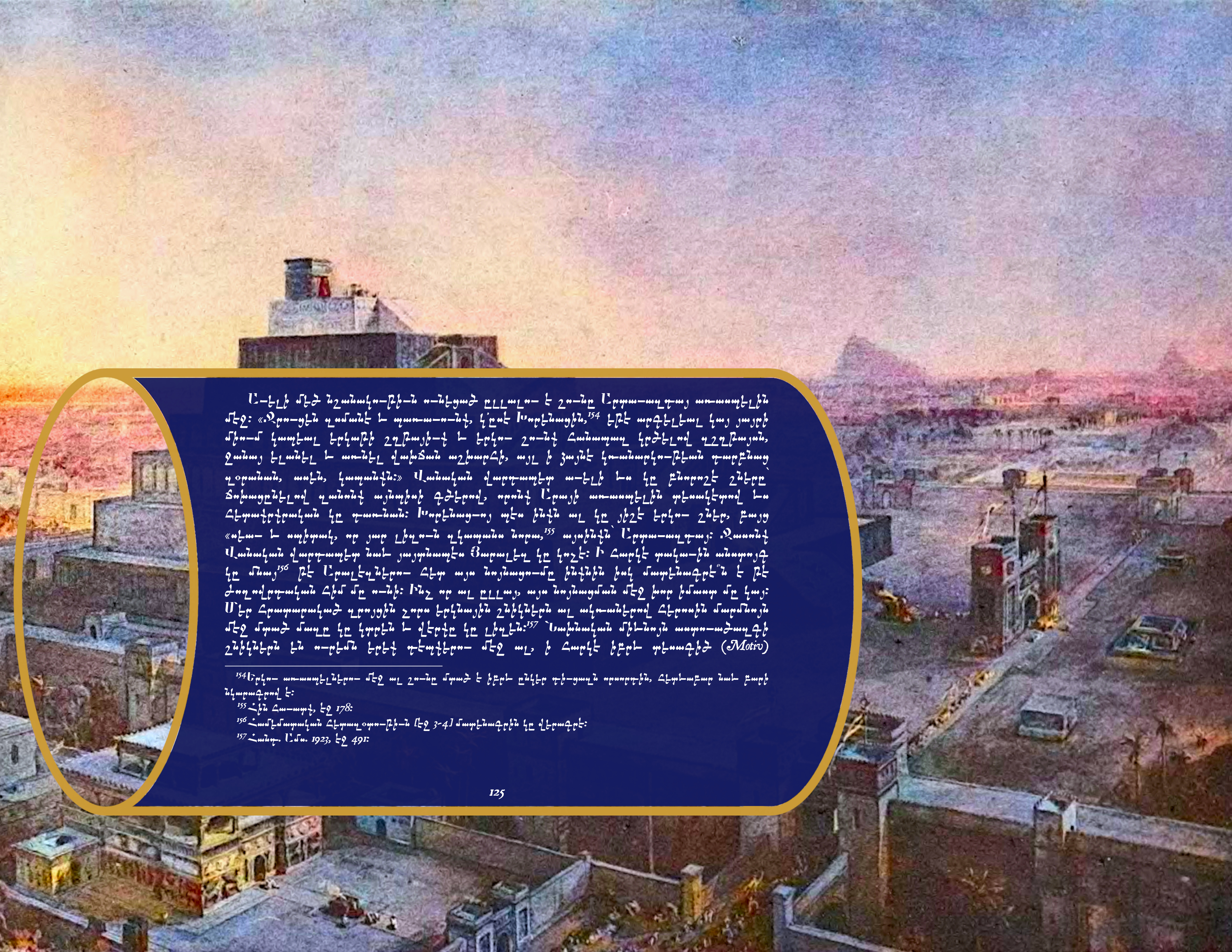

Աւելի մեծ նշանակութիւն ունեցած ըլլալու է շունը Արտաւազդայ առասպելին մէջ: «Զրուցեն զոմանէ և պառաւունէ, կ՚ըսէ Խորենացին,[154] եթէ արգելեալ կայ յայրի միում կապեալ երկաթի շղթայիւք և երկու շունք հանապազ կրծելով զշղթայսն, ջանայ ելանել և առնել վախճան աշխարհի, այլ ի ձայնէ կռանարկութեան դարբնաց զօրանան, ասեն, կապանքն:» Վանական վարդապետ աւելի ևս կը բնորոշէ շները՝ ճոխացընելով զանոնք այնպիսի գծերով, որոնք Արայի առասպելին տեսակէտով ևս հետաքրքրական կը դառնան: Խորենացւոյ պէս ինքն ալ կը յիշէ երկու շներ, բայց «սեաւ և սպիտակ, որ յար լիզուն զկապանս նորա,[155] այսինքն՝ Արտաւազդայ: Զասոնք Վանական վարդապետ նաև յայտնապէս Յարալեզ կը կոչէ: Ի հարկէ տակաւին անորոշ կը մնայ[156] թէ Արալէզներու հետ այս նոյնացումը ինքնին իսկ մատենագրէ՞ն է թէ ժողովրդական հիմ մը ունի: Ինչ որ ալ ըլլայ, այս նոյնացման մէջ խոր իմաստ մը կայ: Մեր հրապարակած զրոյցին չորս երկնային շնիկներն ալ ակռաներով հերոսին մարմնոյն մէջ մտած մազը կը կտրեն և վէրքը կը լիզեն:[157] Նախնական միևնոյն աստուածազգի շնիկներն են ուրեմն երեք դէպքերու մէջ ալ, ի հարկէ իբրև տեսագիծ (*Motiv*)

---

[154] Երկու առասպելներու մէջ ալ շունը մտած է իբրև ընկեր դիւցազն որսորդին, հետևաբար նաև բարի նկարագրով է:

[155] Հին Հաւատք, էջ 178:

[156] Համեմատական հետազօտութիւն [էջ 3-4] մատենագրին կը վերագրէ:

[157] Հանդ. Ամս. 1923, էջ 491:

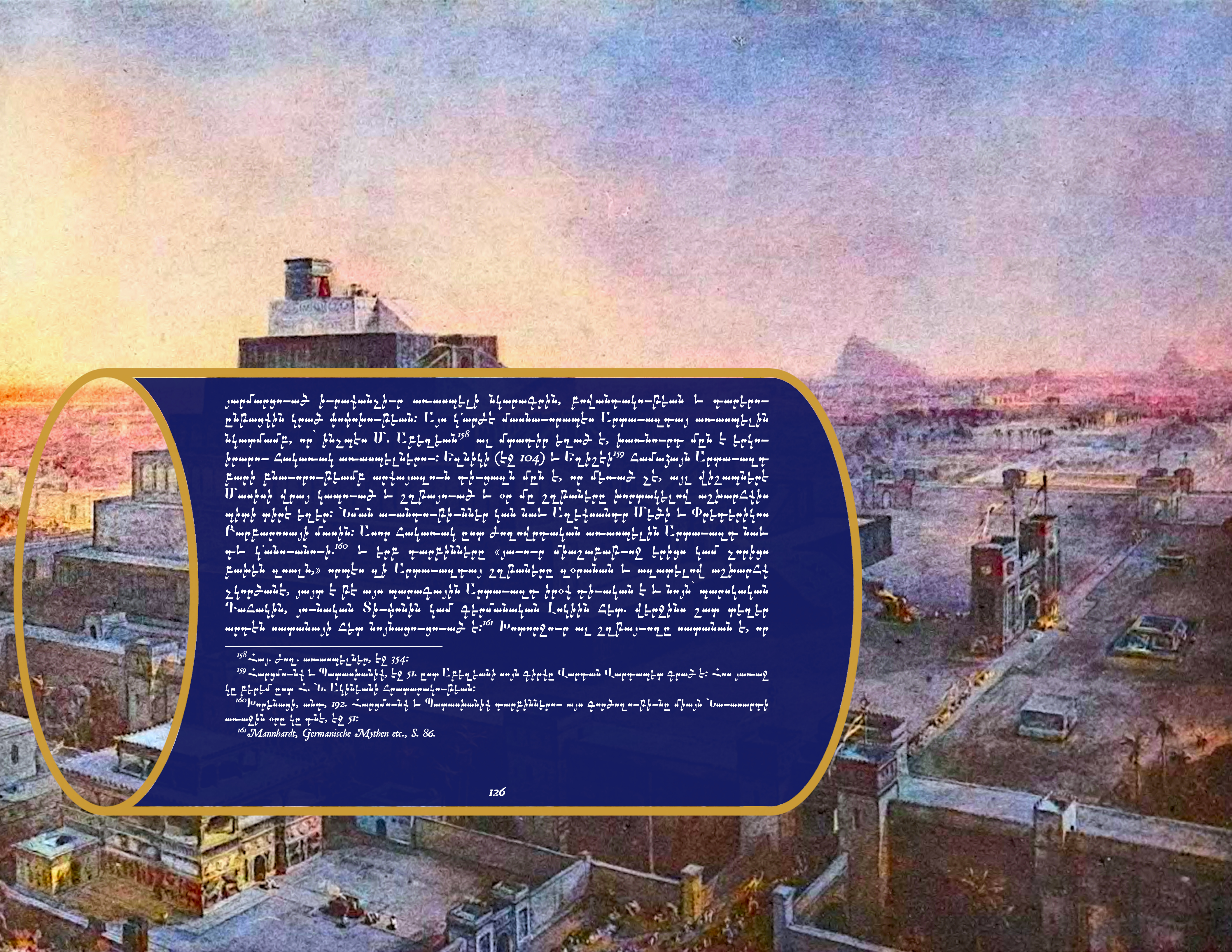

յարմարցուած իւրաքանչիւր առասպելի նկարագրին, բովանդակութեան եւ դարերու ընթացքին կրած փոփոխութեան: Այս կ'արժէ մանաւորապէս Արտաւազդայ առասպելին նկատմամբ, որ՝ ինչպէս Մ. Աբեղեան[158] ալ մտադիր եղած է, խառնուրդ մըն է երկու իրարու հակառակ առասպելներու: Եզնիկի (էջ 104) եւ Եղիշէի[159] համաձայն Արտաւազդ բարի բնաւորութեամբ արքայազուն դիւցազն մըն է, որ մեռած չէ, այլ վիշապներէ Մասիսի վրայ կապուած եւ շղթայուած եւ օր մը շղթաները խորտակելով աշխարհքիս պիտի տիրէ եղեր: Նման աւանդութիւններ կան նաեւ Աղեքսանդր Մեծի եւ Փրեդերիկոս Բարբարոսայի մասին: Ասոր հակառակ ըստ ժողովրդական առասպելին Արտաւազդ նաեւ դեւ կ'անուանուի.[160] եւ երբ դարբինները «յաւուր միաշաբաթւոջ երիցս կամ չորիցս բախեն զսալն,» որպէս զի Արտաւազդայ շղթաները զօրանան եւ ազատելով աշխարհք չկործանէ, յայտ է թէ այս պարագային Արտաւազդ իրօք դեւական է եւ նոյն՝ պարսկական Դահակին, յունական Տիփոնին կամ գերմանական Լոկիին հետ. վերջինս շատ թելեր արդէն սատանայի հետ նոյնացուցուած է:[161] Խոտորջուր ալ շղթայուողը սատանան է, որ

---

[158] Հայ. ժող. առասպելներ, էջ 354:

[159] Հարցմունք եւ Պատասխանիք, էջ 51. ըստ Աբեղեանի սոյն գիրքը Վարդան Վարդապետ գրած է: Հոս յառաջ կը բերեմ ըստ Հ. Ն. Ակինեանի հրատարակութեան:

[160] Խորենացի, անդ, 192. Հարցմունք եւ Պատասխանիք դարբիններու այս գործողութիւնը միայն Նաւասարդի առաջին օրը կը դնէ, էջ 51:

[161] *Mannhardt, Germanische Mythen etc., S. 86.*

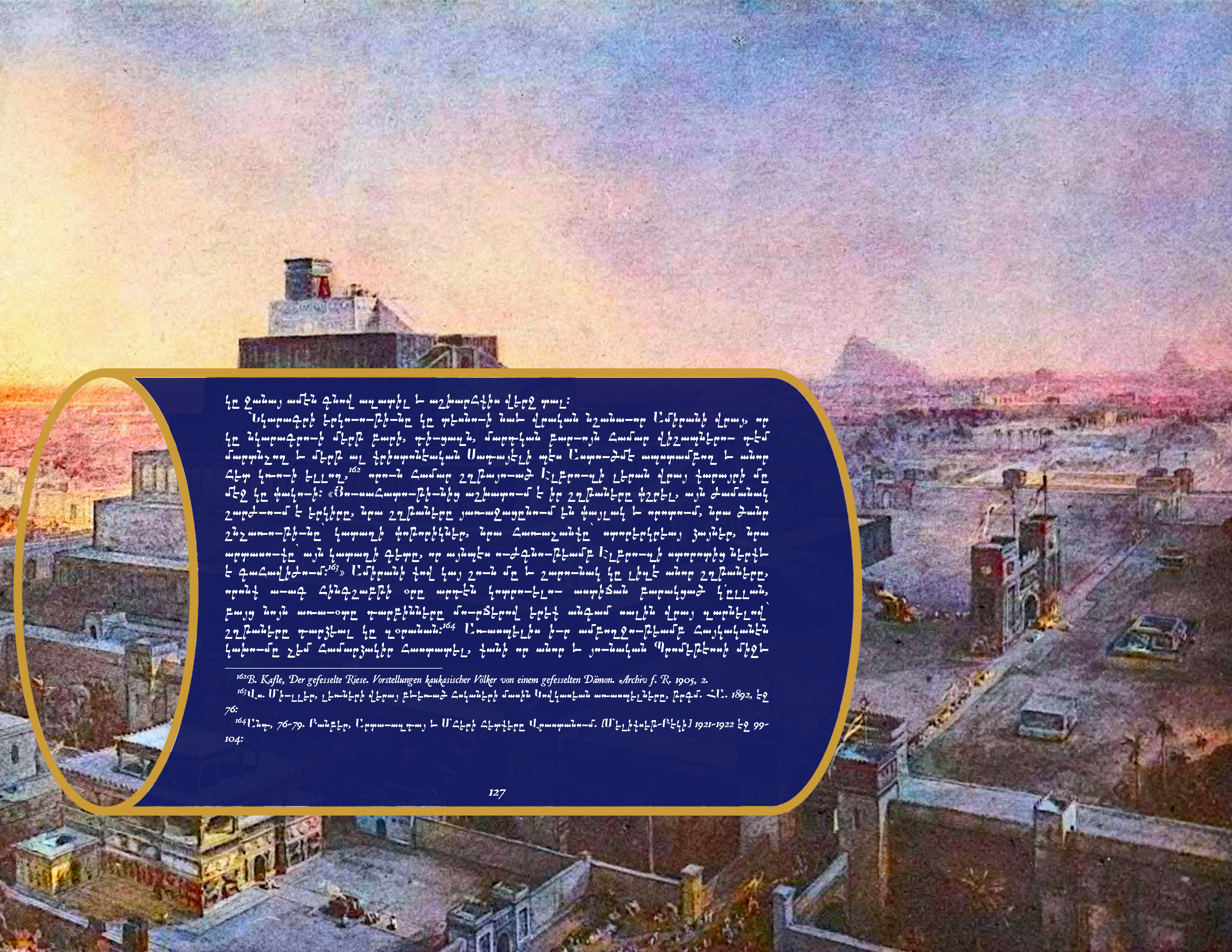

կը ջանայ ամէն գնով ազատիլ և աշխարհքիս վերջ տալ:

Նկարագրի երկուութիւնը կը տեսնուի նաև վրական նշանաւոր Ամիրանի վրայ, որ կը նկարագրուի մերթ բարի, դիւցազն, մարդկան բարւոյն համար վիշապներու դէմ մարտնչող և մերթ ալ քրիստոնէական Սադայէլի պէս Աստուծմէ ապստամբող և անոր հետ կռուի ելլող,[162] որուն համար շղթայուած Էլբրուզի լերան վրայ քարայրի մը մէջ կը փակուի: «Յուսահատութիւնից աշխատում է իր շղթաները փշրել, այն ժամանակ շարժւում է երկիրը, նրա շղթաները յառաջացնում են փայլակ և որոտում, նրա ծանր շնչառութիւնը՝ կատաղի փոթորիկներ, նրա հառաչանքը՝ ստորերկրեայ ձայներ, նրա արտասուքը՝ այն կատաղի գետը, որ այնպէս ուժգնութեամբ Էլբրուզի ստորոտից ներքև է գահավիժում:[163]» Ամիրանի քով կայ շուն մը և շարունակ կը լիզէ անոր շղթաները, որոնք աւագ հինգշաբթի օրը արդէն կոտրուելու աստիճան բարակցած կ՚ըլլան, բայց նոյն առաւօտը դարբինները մուրճերով երեք անգամ սալին վրայ զարնելով՝ շղթաները դարձեալ կը զօրանան:[164] Առասպելիս իւր ամբողջութեամբ հայկականէն կախումը չեմ համարձակիր հաստատել, քանի որ անոր և յունական Պրոմեթէոսի միջև

---

[162] B. Kafle, *Der gefesselte Riese. Vorstellungen kaukasischer Völker von einem gefesselten Dämon. Archiv f. R.* 1905, 2.

[163] Վս. Միւլլեր, Լեռների վերայ բնակուած հսկաների մասին Կովկասեան առասպելները, Թրգմ. ՀԱ. 1892, էջ 76:

[164] Անդ, 76-79. Բանբեր, Արտաւազդայ և Մհերի հետքերը Վրաստանում. [Մելիքսեթ-Բէկի] 1921-1922 էջ 99-104:

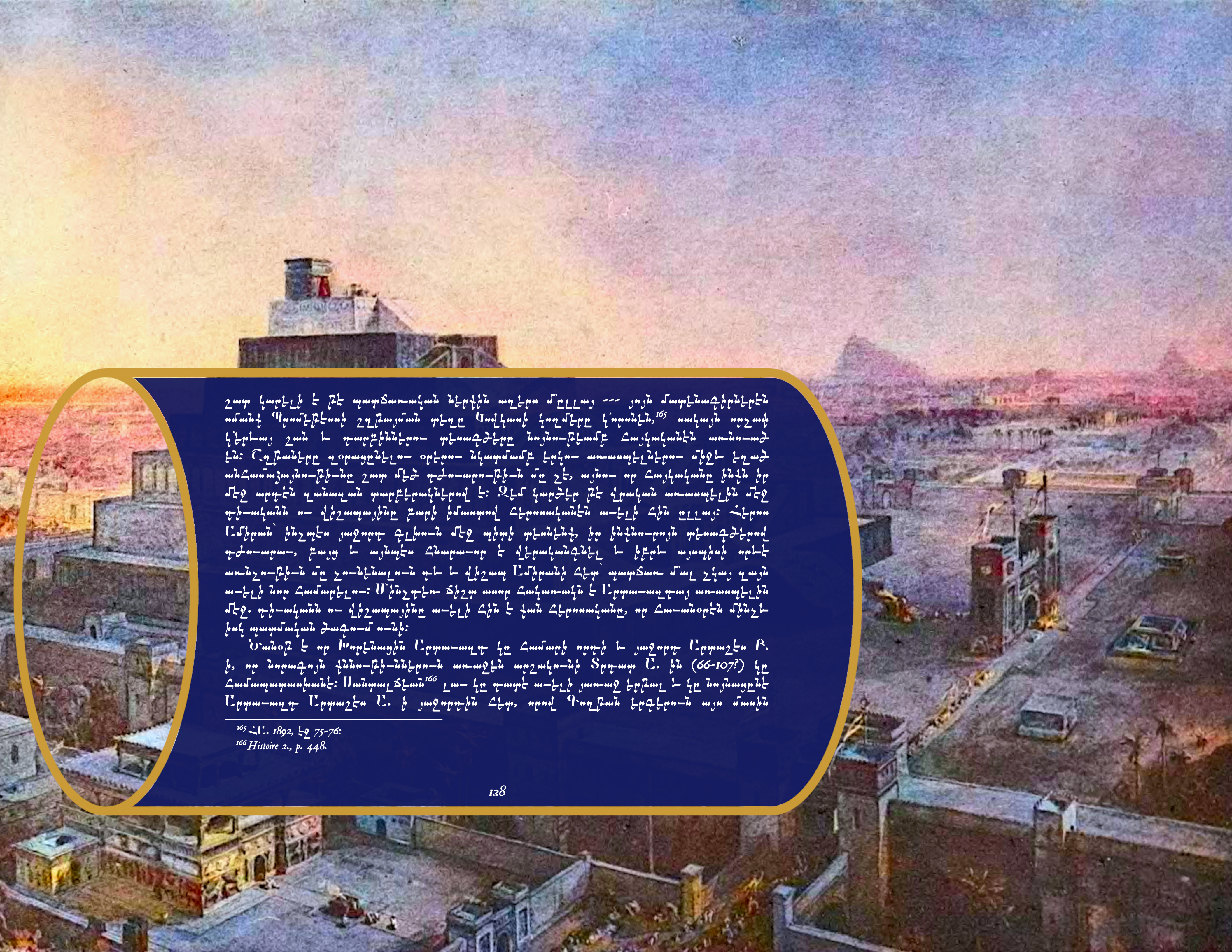

շատ կարելի է թէ պատճառական ներքին աղերս մ'ըլլայ --- յոյն մատենագիրներէն ոմանք Պրոմեթէոսի շղթայման տեղը Կովկասի կողմերը կ'որոնեն,[165] առակին որչափ կ'երևայ շատ և դարբիններու տեսագծերը նոյնութեամբ հայկականէն առնուած են: Շղթաները զօրացընելու օրերու նկարմամբ երկու առասպելներու միջև եղած անհամաձայնութիւնը շատ մեծ դժուարութիւն մը չէ, այնու որ հայկականը ինքն իր մէջ արդէն զանազան տարբերակներով է: Չեմ կարծեր թէ վրական առասպելին մէջ դիւականն ու վիշապայինը բարի իմաստով հերոսականէն աւելի հին ըլլայ: Հերոս Ամիրան՝ ինչպէս յաջորդ գլխուն մէջ պիտի տեսնենք, իր ինքնուրոյն տեսագծերով դժուարաւ, բայց և այնպէս հնարաւոր է վերականգնել և իբրև այսպիսի որևէ առնչութիւն մը չունենալուն դև և վիշապ Ամիրանի հետ՝ պատճառ մ'ալ չկայ զայն աւելի նոր համարելու: Մինչդեռ ճիշդ ասոր հակառակն է Արտաւազդայ առասպելին մէջ. դիւականն ու վիշապայինը աւելի հին է քան հերոսականը, որ հաւանօրէն մինչև իսկ պատմական ծագում ունի:

Ծանօթ է որ Խորենացին Արտաւազդ կը համարի որդի և յաջորդ Արտաշէս Բ. ի, որ նորագոյն քննութիւններուն առաջին արշակունի Տրդատ Ա. ին (66-107?) կը համապատասխանէ: Սանդալճեան[166] լաւ կը դատէ աւելի յառաջ երթալ և կը նոյնացնէ Արտաւազդ Արտաշէս Ա. ի յաջորդին հետ, որով Գողթան երգերուն այս մասին

---

[165] ՀԱ. 1892, էջ 75-76:

[166] *Histoire 2., p. 448.*

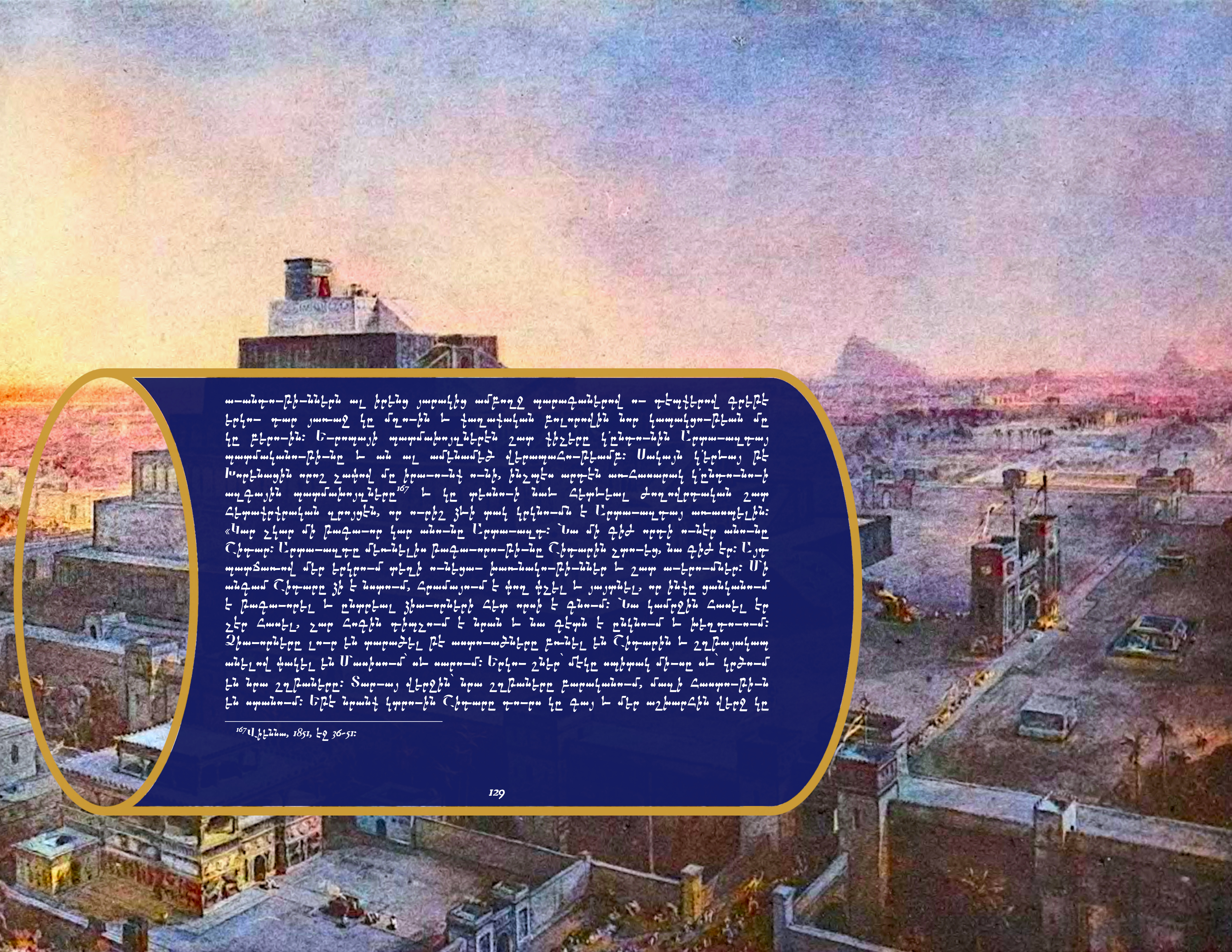

աւանդութիւններն ալ իրենց յարակից ամբողջ պարագաներով ու դէպքերով գրեթէ երկու դար յառաջ կը մղուին և քաղաքական բոլորովին նոր կազմակերպութեան մը կը բերուին: Եւրոպայի պատմախոյզներէն շատ քիչերը կ'ընդունին Արտաւազդայ պատմականութիւնը և ան ալ ամենամեծ վերապահութեամբ: Սակայն կ'երևայ թէ Խորենացին որոշ չափով մը իրաւունք ունի, ինչպէս արդէն առհասարակ կ'ընդունուի ազգային պատմախոյզները[167] և կը տեսնուի նաև հետևեալ ժողովրդական շատ հետաքրքրական զրոյցէն, որ ուրիշ ձևի տակ կրկնուած է Արտաւազդայ առասպելին: «Կար չկար մի թագաւոր կար անունը Արտաւազդ: Նա մի գիժ որդի ունէր անունը Շիդար: Արտաւազդը մեռնելիս թագաւորութիւնը Շիդարին չտուեց, նա գիժ էր: Այդ պատճառով մեր երկրում տեղի ունեցաւ խառնակութիւններ և շատ աւերումներ: Մի անգամ Շիդարը ձի է նստում, հրամայում է փող փչել և յայտնել, որ ինքը ցանկանում է թագաւորել և ընտրեալ ձիաւորների հետ որսի է գնում: Նա կամրջին հասել էր չէր հասել, չար հոգին դիպչում է նրան և նա գետն է ընկնում և խեղդուում: Ձիաւորները լուր են տարածել թէ աստուածները բռնել են Շիդարին և շղթայակապ անելով փակել են Մասիսում՝ սև սարում: Երկու շներ՝ մէկը սպիտակ միւսը սև՝ կրծում են նրա շղթաները: Տարւայ վերջին՝ նրա շղթաները բարականում, մազի հաստութիւն են ստանում: Եթէ նրանք կտրուին Շիդարը դուրս կը գայ և մեր աշխարհին վերջ կը

---

[167] Վիեննա, 1851, էջ 36-51:

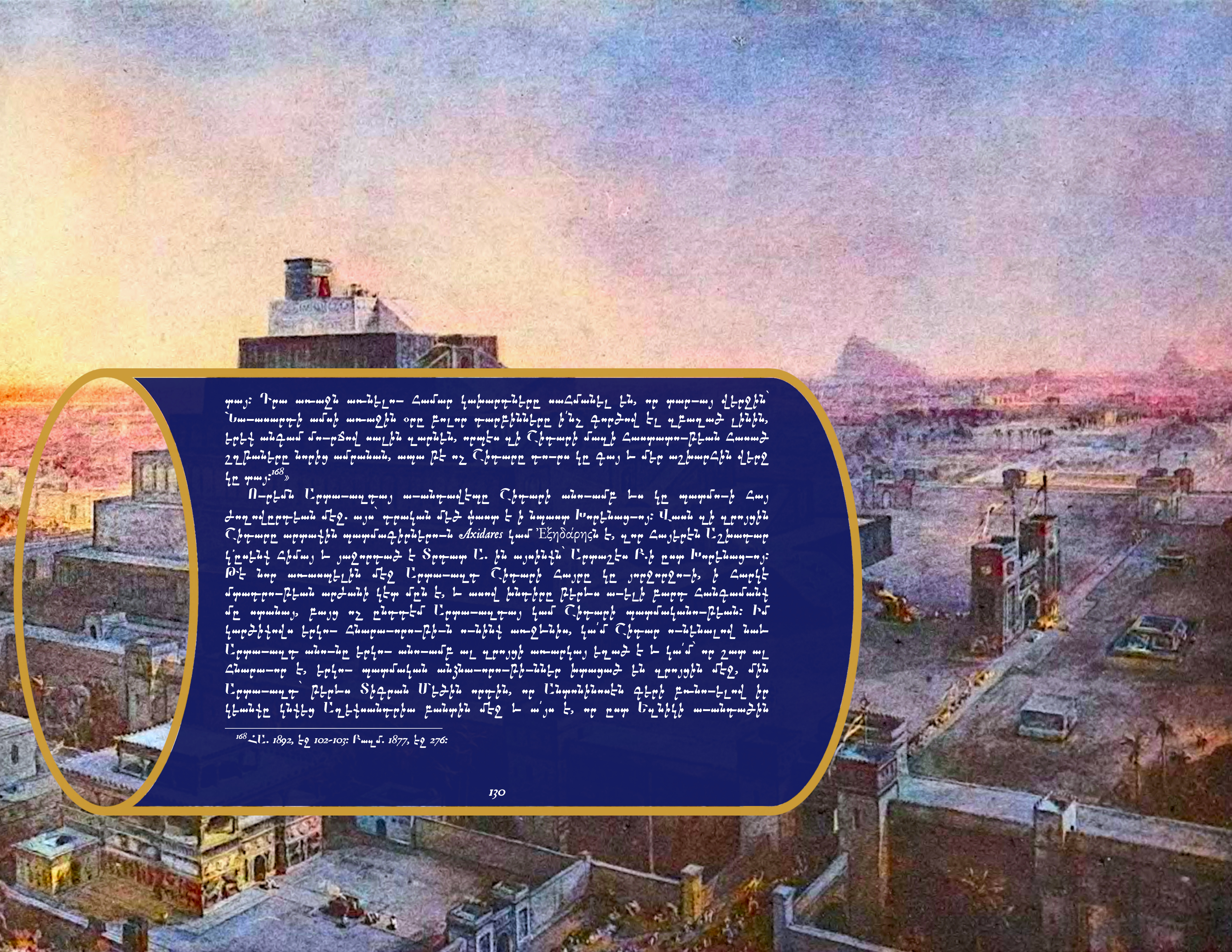

տայ: Դրա առաջն առնելու համար կախարդները սահմանել են, որ տարւայ վերջին՝ Նաւասարդի ամսի առաջին օրը բոլոր դարբինները ի՛նչ գործով էլ զբաղած լինին, երեք անգամ մուրճով սալին զարնեն, որպէս զի Շիդարի մազի հաստատութեան հասած շղթաները նորից ամրանան, ապա թէ ոչ Շիդարը դուրս կը գայ և մեր աշխարհին վերջ կը տայ:[168]»

Ուրեմն Արտաւազդայ աւանդավէպը Շիդարի անուամբ ևս կը պատմուի հայ ժողովըրդեան մէջ. այս՝ դրական մեծ փաստ է ի նպաստ Խորենացւոյ: Վասն զի զրոյցին Շիդարը արտաքին պատմագիրներուն *Axidares* կամ Ἐξηδάρηςն է, զոր հայերէն Աշխադար կ՚ըսենք հիմայ և յաջորդած է Տրդատ Ա. ին այսինքն՝ Արտաշէս Բ.ի ըստ Խորենացւոյ: Թէ նոր առասպելին մէջ Արտաւազդ Շիդարի հայրը կը յորջորջուի, ի հարկէ մտադրութեան արժանի կէտ մըն է, և ասով խնդիրը թերևս աւելի բարդ հանգամանք մը ստանայ, բայց ոչ ընդդէմ Արտաւազդայ կամ Շիդարի պատմականութեան: Իմ կարծիքովս երկու հնարաւորութիւն ունինք առջևնիս, կա՛մ Շիդար ունենալով նաև Արտաւազդ անունը երկու անուամբ ալ զրոյցի առարկայ եղած է և կա՛մ՝ որ շատ ալ հնարաւոր է, երկու պատմական անձնաւորութիւններ խառնուած են զրոյցին մէջ, մին Արտաւազդ՝ թերևս Տիգրան Մեծին որդին, որ Անտոնիոսէն գերի բռնուելով իր կեանքը կնքեց Աղեքսանդրիա քաղքին մէջ և ա՛յս է, որ ըստ Եզնիկի աւանդածին

---

[168] Հ.Ա. 1892, էջ 102-103: Բազմ. 1877, էջ 276:

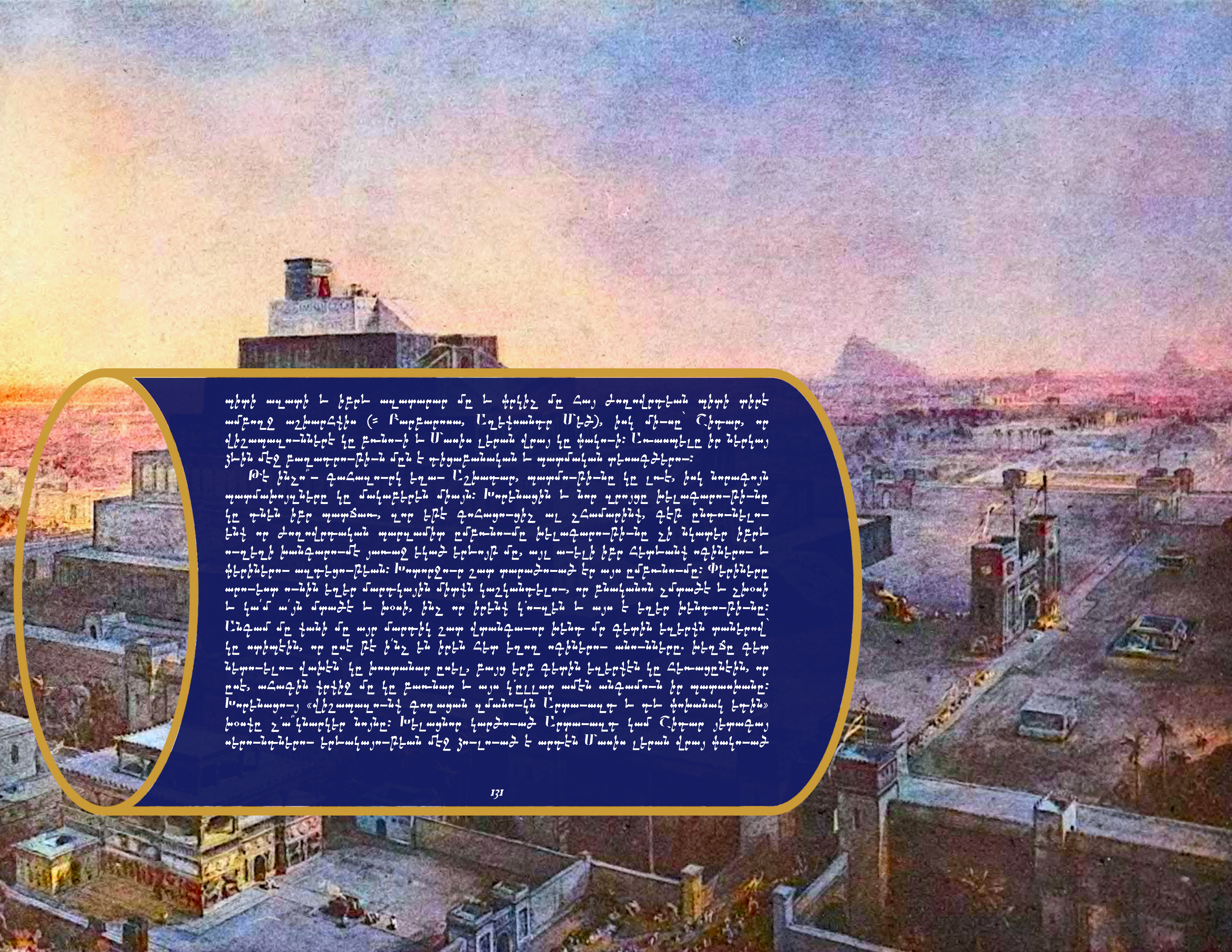

պիտի ազատի և իբրև ազատարար մը և փրկիչ մը Հայ ժողովրդեան պիտի տիրէ ամբողջ աշխարհքիս (= Բարբարոսա, Աղեքսանդր Մեծ), իսկ միւսը՝ Շիդար, որ վիշապազուններէ կը բռնուի և Մասիս լերան վրայ կը փակուի: Առասպելը իր ներկայ ձևին մէջ բաղադրութիւն մըն է դիցաբանական և պատմական տեսագծերու:

Թէ ինչո՞ւ գահազուրկ եղաւ Աշխադար, պատմութիւնը կը լռէ, իսկ նորագոյն պատմախոյզները կը մակաբերեն միայն: Խորենացին և նոր զրոյցը խելագարութիւնը կը դնեն իբր պատճառ, զոր եթէ գոհացուցիչ ալ չհամարինք, գէթ ընդունելու ենք որ ժողովրդական պարզամիտ ըմբռնումը խելագարութիւնը չի նկատեր իբրև ուղեղի խանգարում յառաջ եկած երևոյթ մը, այլ աւելի իբր հետևանք ոգիներու և փերիներու ազդեցութեան: Խոտորջուր շատ տարածուած էր այս ըմբռնումը: Փերիները արուեստ ունին եղեր մարդկային միտքին կաշկանդելու, որ բնականոն չմտածէ և չխօսի և կա՛մ ա՛յն մտածէ և խօսի, ինչ որ իրենք կ՚ուզեն և այս է եղեր խենդութիւնը: Անգամ մը քանի մը այր մարդիկ շատ վտանգաւոր խենդ մր գետին եղերքին տաներով՝ կը ստիպէին, որ ըսէ թէ ի՛նչ են իրեն հետ եղող ոգիներու անունները. Խեղճը գետ նետուելու վախէն՝ կը խոստանար ըսել, բայց երբ գետին եղերքէն կը հեռացնէին, որ ըսէ, ահագին ճրճիջ մը կը բառնար և այս կ՚ըլլար ամէն անգամուն իր պատասխանը: Խորենացւոյ «վիշապազունք գողացան զմանուկն Արտաւազդ և դև փոխանակ եդին» խօսքը չ՚ա՞կնարկեր նոյնը: Խելացնոր կարծուած Արտաւազդ կամ Շիդար յետագայ սերունդներու երևակայութեան մէջ ձուլուած է արդէն Մասիս լերան վրայ փակուած

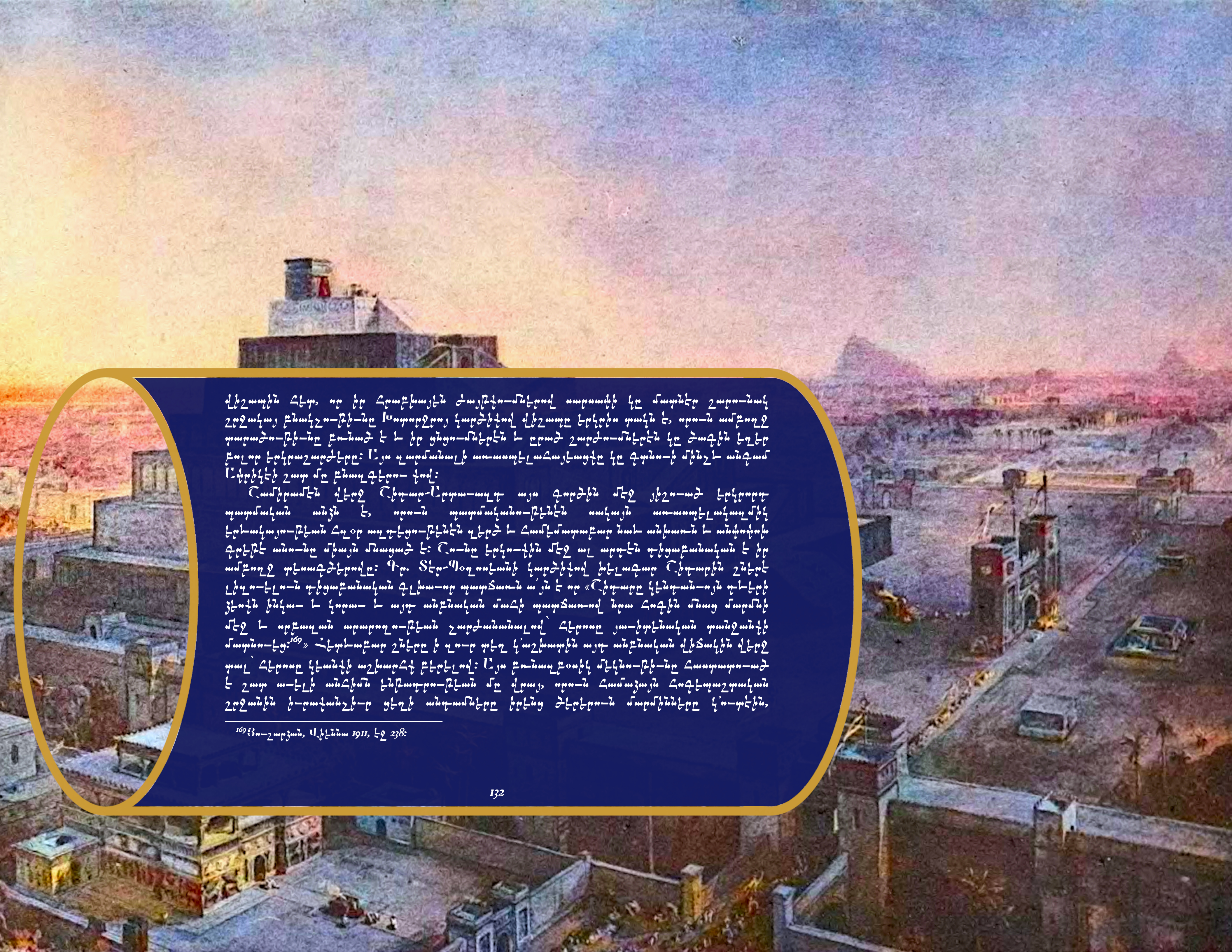

վիշապին հետ, որ իր հրաբխային ժայթքումներով սարսափի կը մատնէր շարունակ շրջակայ բնակչութիւնը Խոտորջրոյ կարծիքով վիշապը երկրիս տակն է, որուն ամբողջ տարածութիւնը բռնած է և իր ցնցումներէն և ըրած շարժումներէն կը ծագին եղեր բոլոր երկրաշարժերը։ Այս զարմանալի առասպելահայեացքը կը գտնուի մինչև անգամ Աֆրիկէի շատ մը բնազգերու քով։

Շամիրամէն վերջ Շիդար-Արտաւազդ այս գործին մէջ յիշուած երկրորդ պատմական անձն է, որուն պատմականութենէն սակայն առասպելակազմիկ երևակայութեան հզօր ազդեցութենէն զերծ և համեմատաբար նաև անխառն և անփոփոխ գրեթէ անունը միայն մնացած է։ Շունը երկուքին մէջ ալ արդէն դիցաբանական է իր ամբողջ տեսագծերովը։ Դր. Տէր-Պօղոսեանի կարծիքով խելագար Շիդարին շներէ լիզուելուն դիցաբանական գլխաւոր պատճառն ա՛յն է որ «Շիդարը կենդանւոյն դևերի ձեռքն ինկաւ և կորաւ և այդ անբնական մահի պատճառով նրա հոգին մնաց մարմնի մէջ և որբազան արարողութեան չարժանանալով՝ հերոսը յաւիտենական տանջանքի մատնուեց։[169]» Հետևաբար շները ի զուր տեղ կ՚աշխատին այդ անբնական վիճակին վերջ տալ՝ հերոսը կեանքի աշխարհէ բերելով։ Այս բռնազբօսիկ մեկնութիւնը հաստատուած է շատ աւելի անհիմն ենթադրութեան մը վրայ, որուն համաձայն հոգեպաշտական շրջանին իւրաքանչիւր ցեղի անդամները իրենց ծերերուն մարմինները կ՚ուտէին,

---

[169] Յուշարձան, Վիեննա 1911, էջ 238։

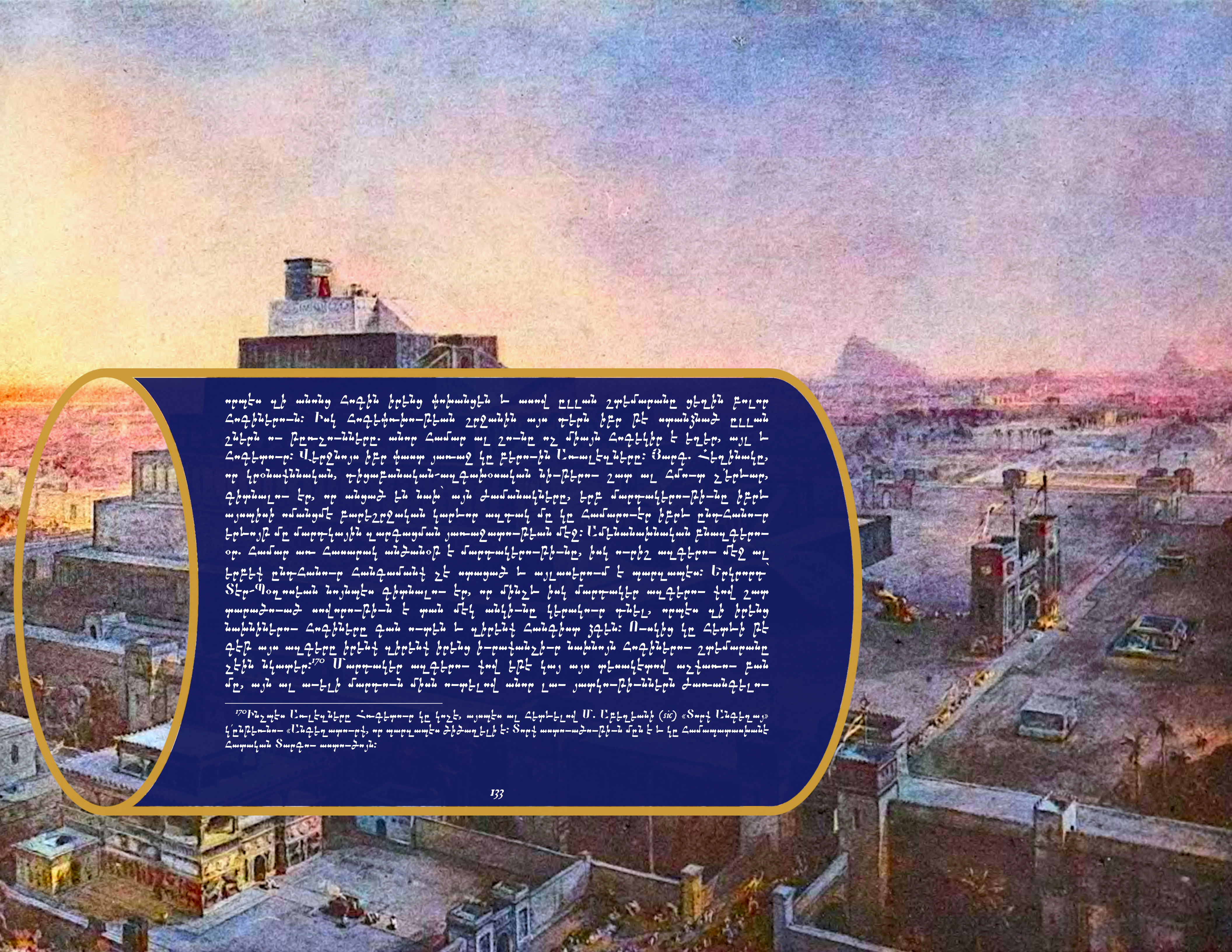

որպէս զի անոնց հոգին իրենց փոխանցեն և առով ըլլան շտեմարանը ցեղին բոլոր հոգիներուն: Իսկ հոգեփոխութեան շրջանին այս դերն իբր թէ ստանձնած ըլլան շներն ու թռչունները. անոր համար ալ շունը ոչ միայն հոգեկիր է եղեր, այլ և հոգետուր: Վերջնոյս իբր փաստ յառաջ կը բերուին Արալէզները: Յարգ. Հեղինակը, որ կրօնաքննական, դիցաբանական-ազգախօսական նիւթերու շատ ալ հմուտ չ՚երեւար, գիտնալու էր, որ անցած են նախ՝ այն ժամանակները, երբ մարդակերութիւնը իբրեւ այդպիսի ոմանցմէ բարեշրջական կարեւոր ազդակ մը կը համարուէր իբրեւ ընդհանուր երեւոյթ մը մարդկային զարգացման յառաջդիմութեան մէջ: Ամենանախնական բնազգերու օր. համար ալ հասարակ անծանօթ է մարդակերութիւնը, իսկ ուրիշ ազգերու մէջ ալ երբէք ընդհանուր հանգամանք չէ ստացած և այլասերում է պարզապէս: Երկրորդ՝ Տէր-Պօղոսեան նոյնպէս գիտնալու էր, որ մինչև իսկ մարդակեր ազգերու քով շատ տարածուած սովորութիւն է տան մէկ անկիւնը կերակուր դնել, որպէս զի իրենց նախնիներու հոգիները գան ուտեն և զիրենք հանգիստ ձգեն: Ուսկից կը հետեւի թէ գէթ այս ազգերը իրենք զիրենք իրենց իւրաքանչիւր նախնոյն հոգիներու շտեմարանը չէին նկատեր:[170] Մարդակեր ազգերու քով եթէ կայ այս դիտակէտով աչքառու բան մը, այն ալ աւելի մարդուն միսն ուտելով անոր լաւ յատկութիւններն ժառանգելու

---

[170] Ինչպէս Արալէզները Հոգետուր կը կոչէ, այսպէս ալ հետեւելով Մ. Աբեղեանի (sic) «Տորք Անգեղայ» կ՛ընթեռնու «Անգեղատուրք», որ պարզապէս ծիծաղելի է: Տորք աստուածութիւն մըն է և կը համապատասխանէ հայկական Տարգու աստուծոյն:

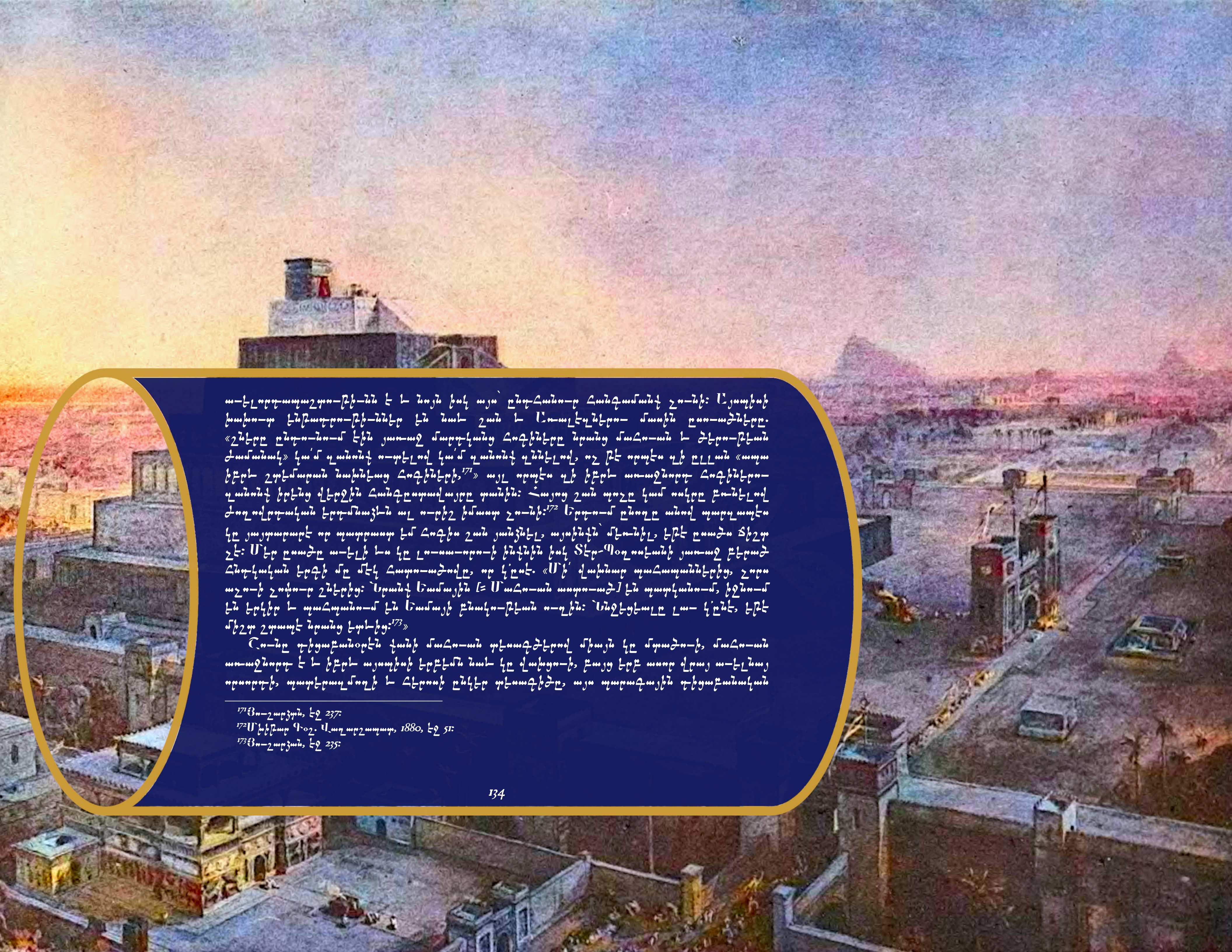

աւելորդապաշտութիւնն է և նոյն իսկ այս՝ ընդհանուր հանգամանք չունի: Այսպիսի խախուտ ենթադրութիւններ են նաև շատ և Առալէզներու մասին ըսուածները. «Շները ընդունում էին յառաջ մարդկանց հոգիները նրանց մահուան և ծերութեան ժամանակ» կա՛մ զանոնք ուտելով կա՛մ զանոնք զննելով, ոչ թէ որպէս զի ըլլան «ապա իբրև շտեմարան նախնեաց հոգիների,[171]» այլ որպէս զի իբրև առաջնորդ հոգիներու զանոնք իրենց վերջին հանգըստավայրը տանին: Հայոց շան պոչը կամ ոսկրը բռնելով ժողովրդական երդմնաձևն ալ ուրիշ իմաստ չունի:[172] Երդում ընողը անով պարզապէս կը յայտարարէ որ պատրաստ եմ հոգիս շան յանձնել, այսինքն՝ մեռնիլ, եթէ ըսածս ճիշդ չէ: Մեր ըսածը աւելի ևս կը լուսաւորուի ինքնին իսկ Տէր-Պօղոսեանի յառաջ բերած հնդկական երգի մը մէկ հատուածովը, որ կ՚ըսէ. «Մի՛ վախնար պահապաններէդ, չորս աչուի շոփուր շներէդ: Նրանք Եամային [= Մահուան աստուած] են պատկանում, իջնում են երկիր և պահպանում են Եամայի բնակութեան ուղին: Ննջեցեալը լաւ կ՚ընէ, եթէ միշտ շտապէ նրանց ետևից:[173]»

Շունը դիցաբանօրէն քանի մահուան տեսագծերով միայն կը մտածուի, մահուան առաջնորդ է և իբրև այսպիսի երբեմն նաև կը վախցուի, բայց երբ ասոր վրայ աւելնայ որսորդի, պատերազմողի և հերոսի ընկեր տեսագիծը, այս պարագային դիցաբանական

---

[171] Յուշարձտն, էջ 237:

[172] Մխիթար Գօշ. Վաղարշապատ, 1880, էջ 51:

[173] Յուշարձան, էջ 235:

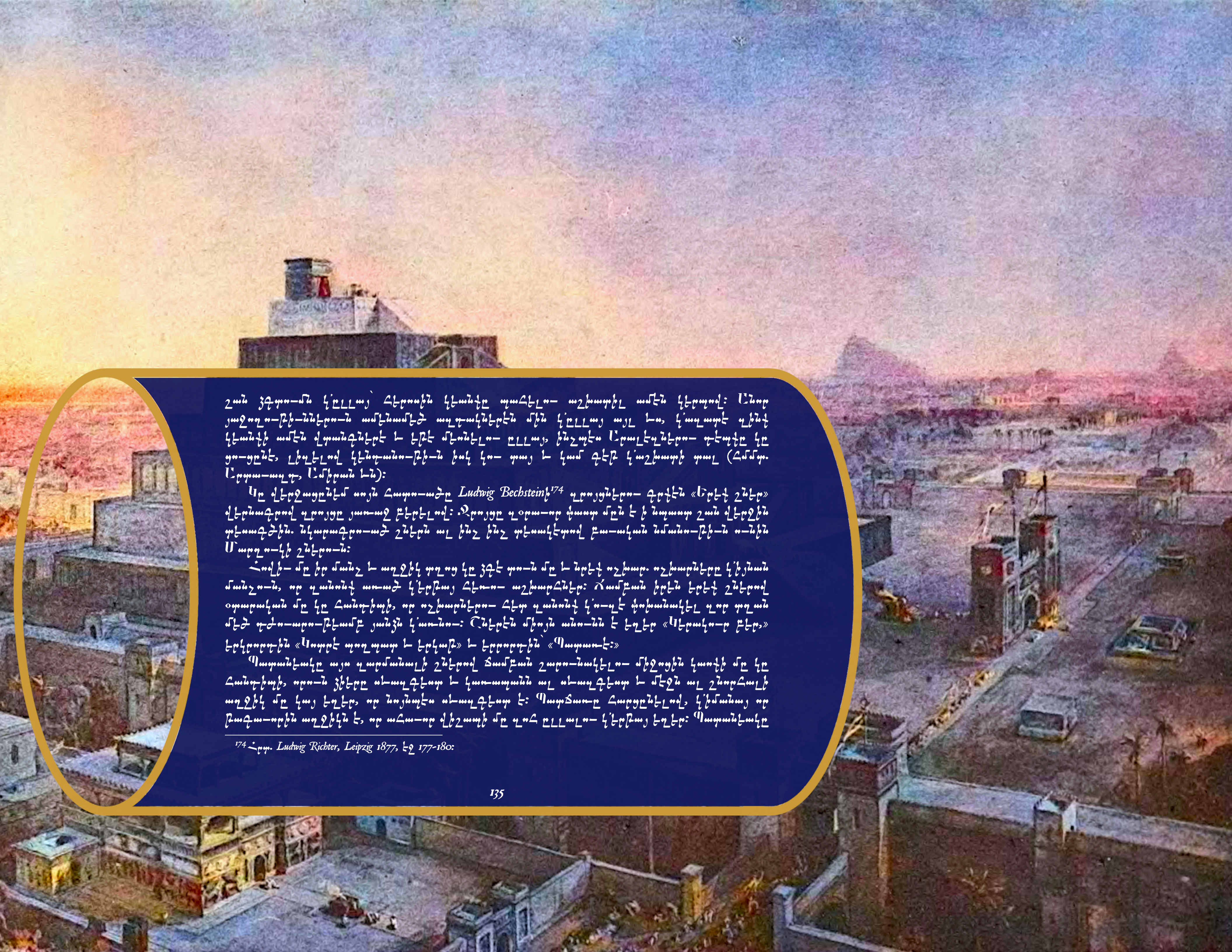

շան ձգտումն կ'ըլլայ՝ հերոսին կեանքը պահելու աշխատիլ ամէն կերպով: Անոր յաջողութիւններուն ամենամեծը ազդակներէն մին կ'ըլլայ այլ եւս, կ'ազատէ զինք կեանքի ամէն վտանգներէ եւ եթէ մեռնելու ըլլայ, ինչպէս Արալէզներու դէպքը կը ցուցընէ, լիզելով կենդանութիւն իսկ կու տայ եւ կամ գէթ կ'աշխատի տալ (Հմմտ. Արտաւազդ, Ամիրան եւն):

Կը վերջացընեմ այս հատուածը Ludwig Bechsteinի[174] զրոյցներու գիրքէն «Երեք շներ» վերնագրով զրոյցը յառաջ բերելով: Զրոյցը զօրաւոր փաստ մըն է ի նպաստ շան վերջին տեսագծին. նկարագրուած շներն ալ ինչ ինչ տեսակէտով բաւական նմանութիւն ունին Մարզուկի շներուն:

Հովիւ մը իր մանչ եւ աղջիկ տղոց կը ձգէ տուն մը եւ երեք ոչխար. ոչխարները կ'իյնան մանչուն, որ զանոնք առած կ'երթայ հեռու աշխարհներ: Ճամբան իրեն երեք շներով օտարական մը կը հանդիպի, որ ոչխարներու հետ զանոնք կ'ուզէ փոխանակել զոր տղան մեծ դժուարութեամբ յանձն կ'առնու: Շներէն միոյն անունն է եղեր «Կերակուր բեր,» երկրորդին «Կոտրէ պողպատ եւ երկաթ» եւ երրորդին՝ «Պատառէ:»

Պատանեակը այս զարմանալի շներով ճամբան շարունակելու միջոցին կառքի մը կը հանդիպի, որուն ձիերը սեւազգեստ եւ կառապանն ալ սեւազգեստ եւ մէջն ալ շնորհալի աղջիկ մը կայ եղեր, որ նոյնպէս սեւազգեստ է: Պատճառը հարցընելով, կ'իմանայ որ թագաւորին աղջիկն է, որ ահաւոր վիշապի մը զոհ ըլլալու կ'երթայ եղեր: Պատանեակը

---

[174] Հրտ. Ludwig Richter, Leipzig 1877, էջ 177-180:

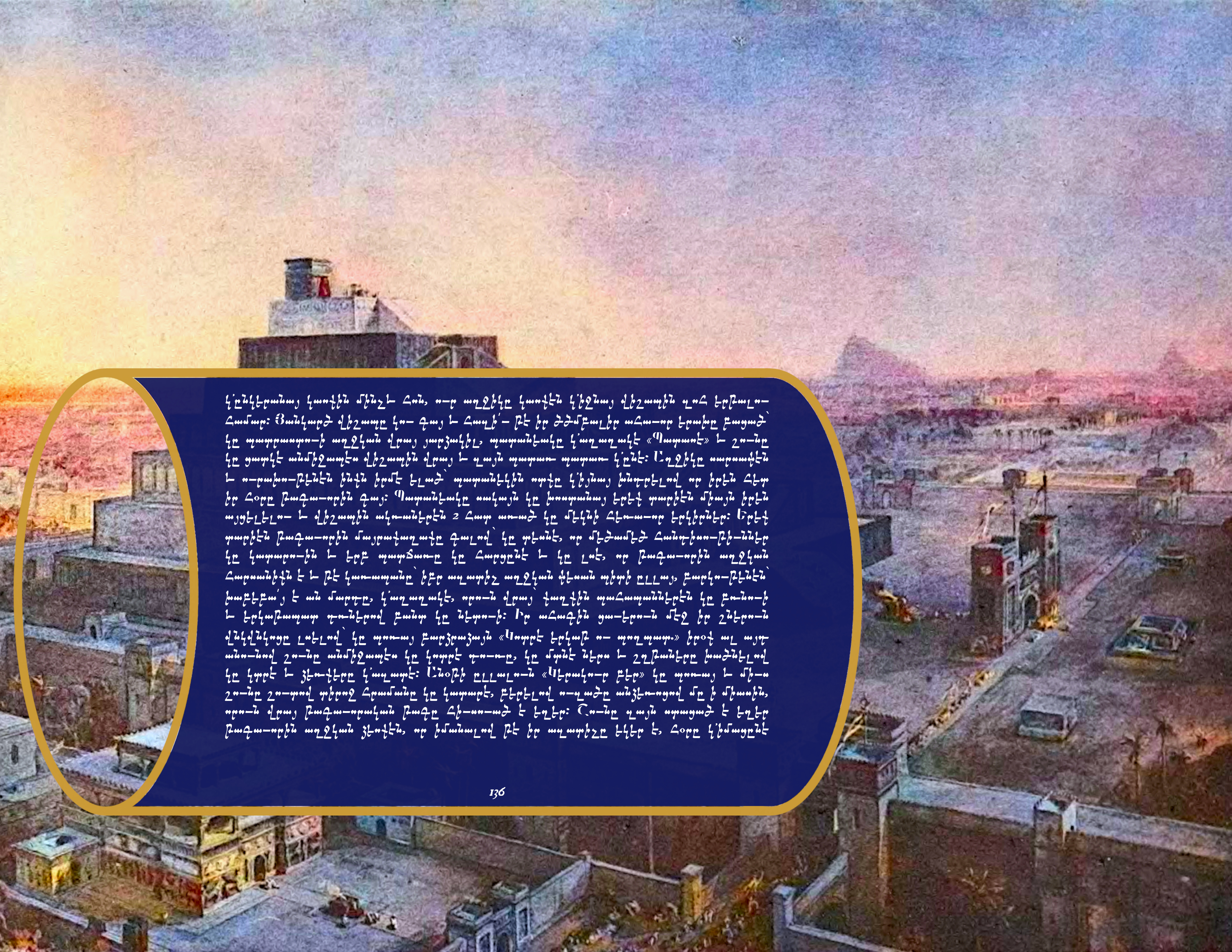

կ՚ընկերանայ կառքին մինչեւ հոն, ուր աղջիկը կառքէն կ՚իջնայ վիշապին զոհ երթալու համար: Յանկարծ վիշապը կու գայ եւ հազի՛ւ թէ իր ծծմբալից ահաւոր երախը բացած՝ կը պատրաստուի աղջկան վրայ յարձակիլ, պատանեակը կ՚աղաղակէ «Պատառէ» եւ շունը կը ցատկէ անմիջապէս վիշապին վրայ եւ զայն պատառ պատառ կ՚ընէ: Աղջիկը սարսափէն եւ ուրախութենէն ինքն իրմէ ելած՝ պատանեկին ոտքը կ՚իյնայ խնդրելով որ իրեն հետ իր հօրը թագաւորին գայ: Պատանեակը սակայն կը խոստանայ երեք տարիէն միայն իրեն այցելելու եւ վիշապին ակռաներէն 2 հատ առած կը մեկնի հեռաւոր երկիրներ: Երեք տարիէն թագաւորին մայրաքաղաքը գալով՝ կը տեսնէ, որ մեծամեծ հանդիսութիւններ կը կատարուին եւ երբ պատճառը կը հարցնէ եւ կը լսէ, որ թագաւորին աղջկան հարսանիքն է եւ թէ կառապանը՝ իբր ազատիչ աղջկան փեսան պիտի ըլլայ, բարկութենէն՝ խաբեբա՛յ է ան մարդը, կ՚աղաղակէ, որուն վրայ՝ քաղքին պահապաններէն կը բռնուի եւ երկաթապատ դռներով բանտ կը նետուի: Իր ահագին ցաւերուն մէջ իր շներուն վնկվնկոցը լսելով՝ կը պոռայ բարձրաձայն «Կոտրէ երկաթ ու պողպատ.» իրօք ալ այդ անունով շունը անմիջապէս կը կոտրէ դուռը, կը մտնէ ներս եւ շղթաները խածնելով կը կտրէ եւ ձեռքերը կ՚ազատէ: Անօթի ըլլալուն «Կերակուր բեր» կը պոռայ եւ միւս շունը շուտով տիրոջ հրամանը կը կատարէ, բերելով ուզածը անձեռոցով մը ի միասին, որուն վրայ թագաւորական թագը հիւսուած է եղեր: Շունը զայն ստացած է եղեր թագաւորին աղջկան ձեռքէն, որ իմանալով թէ իր ազատիչը եկեր է, հօրը կ՚իմացնէ

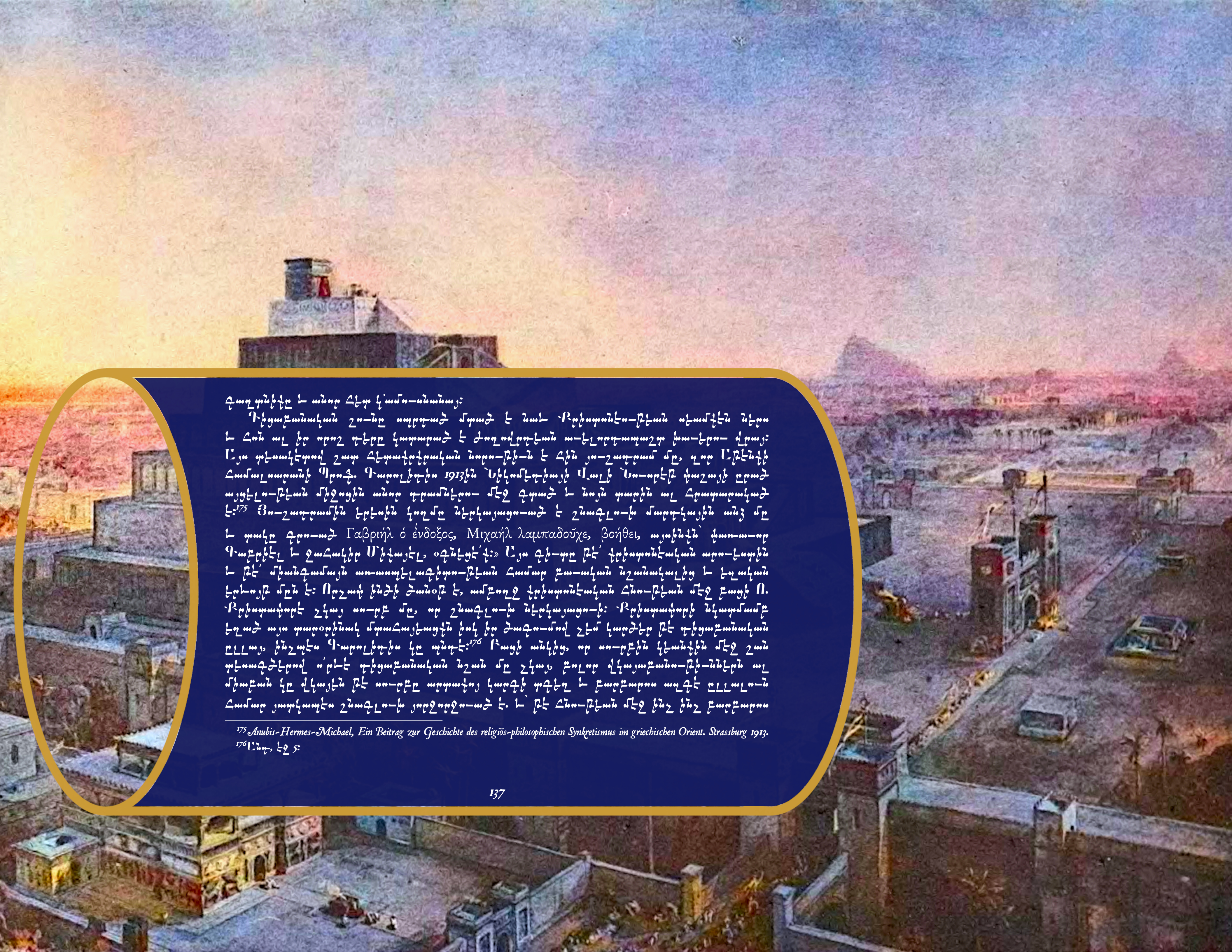

գաղտնիքը և անոր հետ կ՛ամուսնանայ:

Դիցաբանական շունը սպրդած մտած է նաև Քրիստոնէութեան սեամէն ներս և հոն ալ իր որոշ դերը կատարած է ժողովրդեան աւելորդապաշտ խաւերու վրայ: Այս տեսակէտով շատ հետաքրքրական նորութիւն է հին յուշադրամ մը, զոր Աթէնքի Համալսարանի Պրոֆ. Գարոլիդիս 1913ին՝ Նիկոմեդիայի Վալի՝ Նուրէթ փաշայի ըրած այցելութեան միջոցին անոր դրամներու մէջ գտած և նոյն տարին ալ հրատարակած է:[175] Յուշադրամին երեսին կողմը ներկայացուած է շնագլուխ մարդկային անձ մը և տակը գրուած Γαβριήλ ό ἔνδοξος, Μιχαήλ λαμπαδοῦχε, βοήθει, այսինքն՝ փառաւոր Գաբրիէլ և ջահակիր Միքայէլ, օգնեցէ՛ք:» Այս գիւտը թէ՛ քրիստոնէական արուեստին և թէ՛ միանգամայն առասպելագիտութեան համար բաւական նշանակալից և եզական երևոյթ մըն է: Որչափ ինծի ծանօթ է, ամբողջ քրիստոնէական հնութեան մէջ բացի Ս. Քրիստափորէ չկայ սուրբ մը, որ շնագլուխ ներկայացուի: Քրիստափորի նկարմամբ եղած այս տարօրինակ մտահայեացքն իսկ իր ծագումով չեմ կարծեր թէ դիցաբանական ըլլայ, ինչպէս Գարոլիդիս կը պնդէ:[176] Բայց անկից, որ սուրբին կեանքին մէջ շան տեսագծերով ո՛րևէ դիցաբանական նշան մը չկայ, բոլոր վկայաբանութիւններն ալ միաբան կը վկայեն թէ սուրբը արտաքոյ կարգի տգեղ և բարբարոս ազգէ ըլլալուն համար յատկապէս շնագլուխ յորջորջուած է. և՝ թէ հնութեան մէջ ինչ ինչ բարբարոս

---

[175] *Anubis-Hermes-Michael, Ein Beitrag zur Geschichte des religiös-philosophischen Synkretismus im griechischen Orient. Strassburg 1913.*

[176] Անդ, էջ 5:

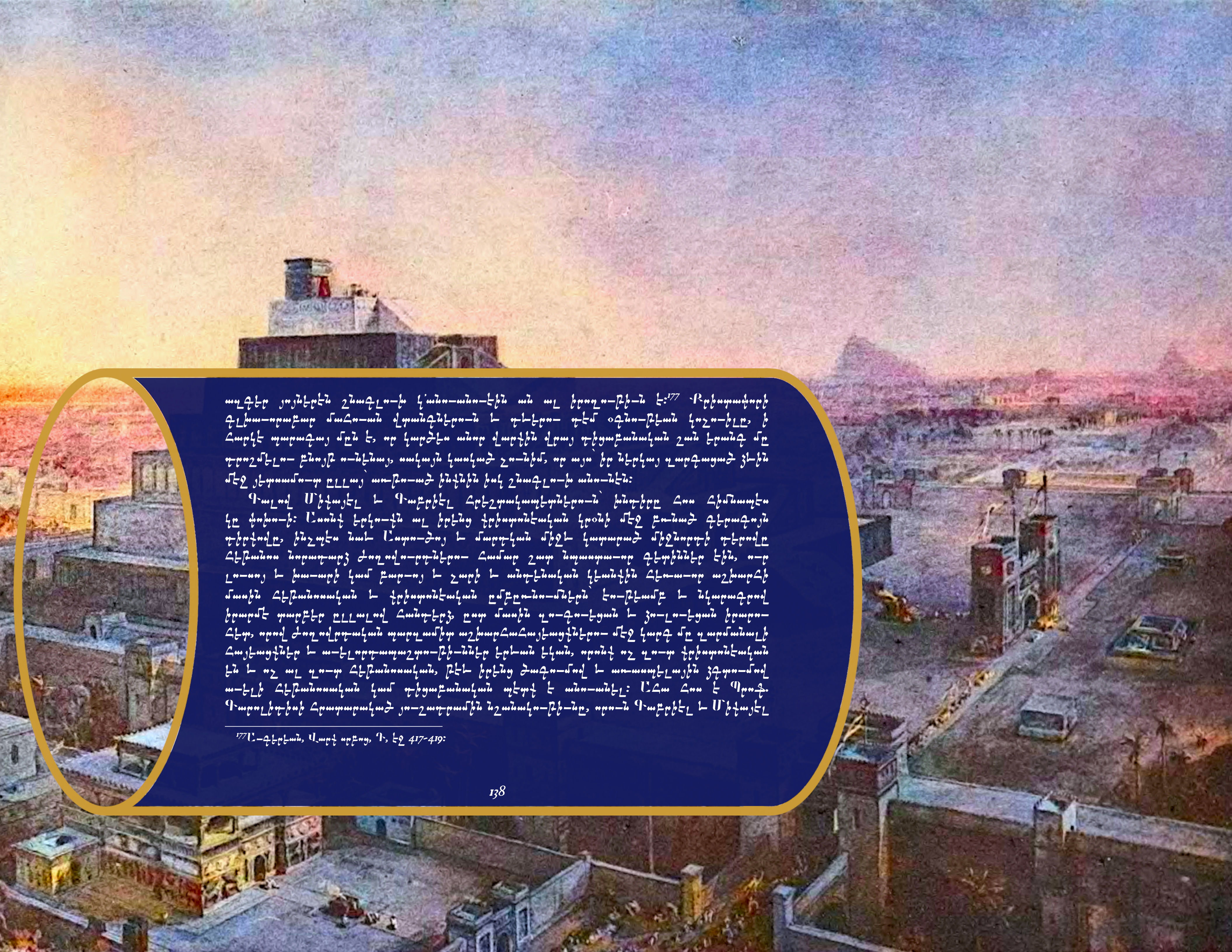

ազգեր յոյներէն շնագլուխ կ՚անուանուէին ան ալ իրողութիւն է։[177] Քրիստափորի գլխաւորաբար մահուան վտանգներուն և դևերու դէմ օգնութեան կոչուիլը, ի հարկէ պարագայ մըն է, որ կարծես անոր վարքին վրայ դիցաբանական շան երանգ մը դրոշմելու բնոյթ ունենայ, սակայն կասկած չունիմ, որ այս՝ իր ներկայ զարգացած ձևին մէջ յետամուտ ըլլայ՝ ազդուած ինչպէս իսկ շնագլուխ անունէն։

Գալով Միքայէլ և Գաբրիէլ հրեշտակապետներուն՝ խնդիրը հոս հիմնապէս կը փոխուի։ Անոնք երկուքն ալ իրենց քրիստոնէական կրօնի մէջ բռնած գերագոյն դիրքովը, ինչպէս նաև Աստուծոյ և մարդկան միջև կատարած միջնորդի դերովը հեթանոս նորադարձ ժողովուրդներու համար շատ նպաստաւոր գետիններ էին, ուր լուսոյ և խաւարի կամ բարւոյ և չարի և անդենական կեանքին հեռաւոր աշխարհի մասին հեթանոսական և քրիստոնէական ըմբռնումներն՝ էութեամբ և նկարագրով իրարմէ տարբեր ըլլալով հանդերձ, ըստ մասին զուգուեցան և ձուլուեցան իրարու հետ, որով ժողովրդական պարզամիտ աշխարհահայեացքներու մէջ կարգ մը զարմանալի հայեացքներ և աւելորդապաշտութիւններ երևան եկան, որոնք ոչ զուտ քրիստոնէական են և ոչ ալ զուտ հեթանոսական, թէև իրենց ծագումով և առասպելային ձգտումով աւելի հեթանոսական կամ դիցաբանական պէտք է անուանել։ Ահա հոս է Պրոֆ. Գարուլիդիսի հրապարակած յուշադրամին նշանակութիւնը, որուն Գաբրիէլ և Միքայէլ

---

[177] Աւգերեան, Վարք սրբոց, Դ, էջ 417-419։

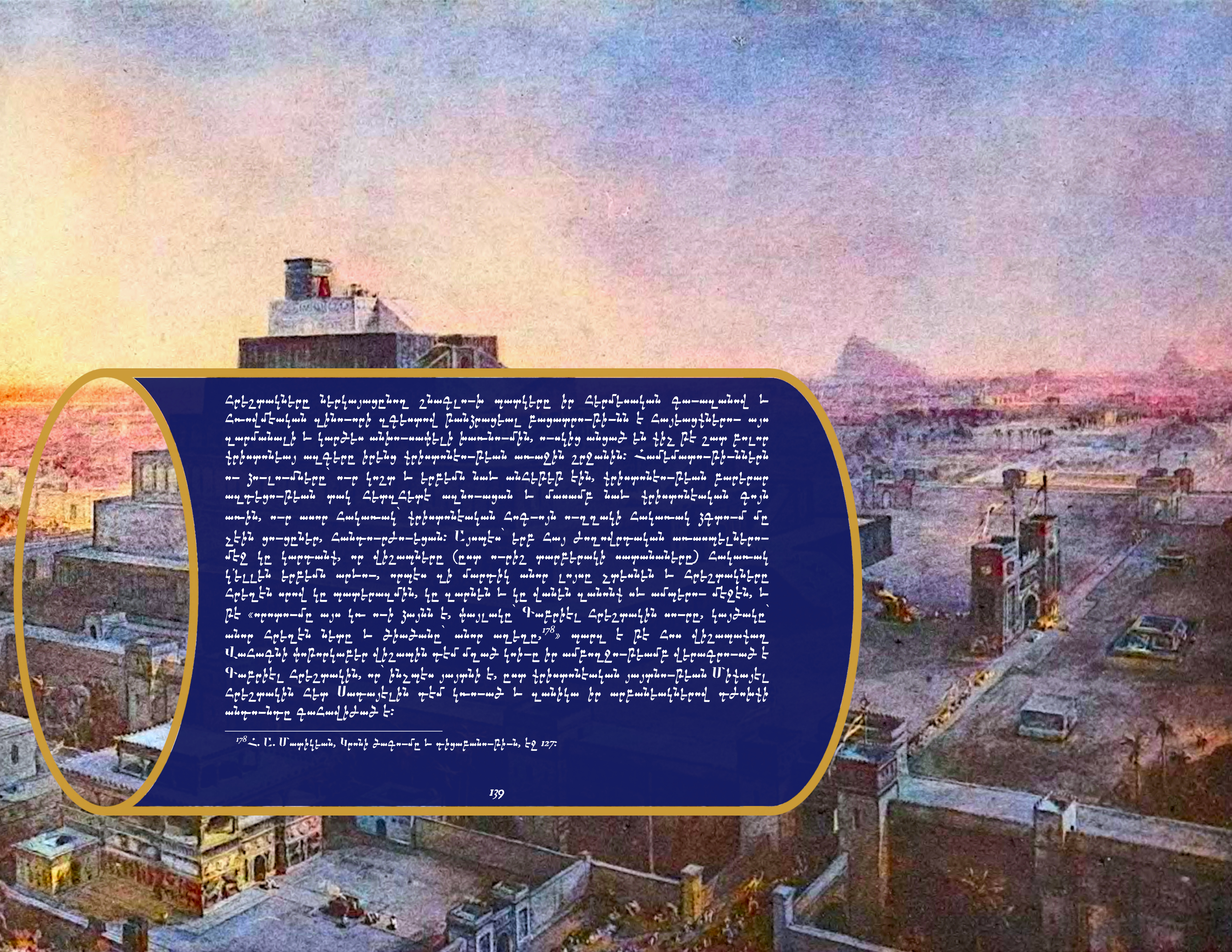

Հրեշտակները ներկայացնող շնագլուխ պատկերը իր հերմէական գաւազանով և Հռովմէական զինուորի զգեստով թանձրացեալ բացատրութիւնն է հայեացքներու այս զարմանալի և կարծես անխուսափելի խառնումին, ուսկից անցած են քիչ թէ շատ բոլոր քրիստոնեայ ազգերը իրենց քրիստոնէութեան առաջին շրջանին: Համեմատութիւններն ու ձուլումները՝ որ կոշտ և երբեմն նաև անհեթեթ էին, քրիստոնէութեան բարերար ազդեցութեան տակ հետզհետէ ազնուացան և մասամբ նաև քրիստոնէական գոյն առին, ուր ասոր հակառակ՝ քրիստոնէական հոգւոյն ուղղակի հակառակ ձգտում մը չէին ցուցըներ, հանդուրժուեցան: Այսպէս՝ երբ հայ ժողովրդական առասպելներու մէջ կը կարդանք, որ վիշապները (ըստ ուրիշ տարբերակի սատանաները) հակառակ կ'ելլեն երբեմն արևու, որպէս զի մարդիկ անոր լոյսը չտեսնեն և հրեշտակները հրեղէն սրով կը պատերազմին, կը զարնեն և կը վանեն զանոնք ու ամպերու մէջէն, և թէ «որոտումը այս կռուի ձայնն է, փայլակը՝ Գաբրիէլ հրեշտակին սուրը, կայծակը՝ անոր հրեղէն նետը և ծիածանը՝ անոր աղեղը,[178]» պարզ է թէ հոս վիշապաքաղ Վահագնի փոթորկաբեր վիշապին դէմ մղած կռիւը իր ամբողջութեամբ վերագրուած է Գաբրիէլ հրեշտակին, որ՝ ինչպէս յայտնի է, ըստ քրիստոնէական յայտնութեան Միքայէլ հրեշտակին հետ Սատանայէլին դէմ կռուած և զանիկա իր արբանեակներով դժոխքի անդունդը գահավիժած է:

---

[178] Հ. Ա. Մատիկեան, Կրոնի ծագումը և դիցաբանութիւն, էջ 127:

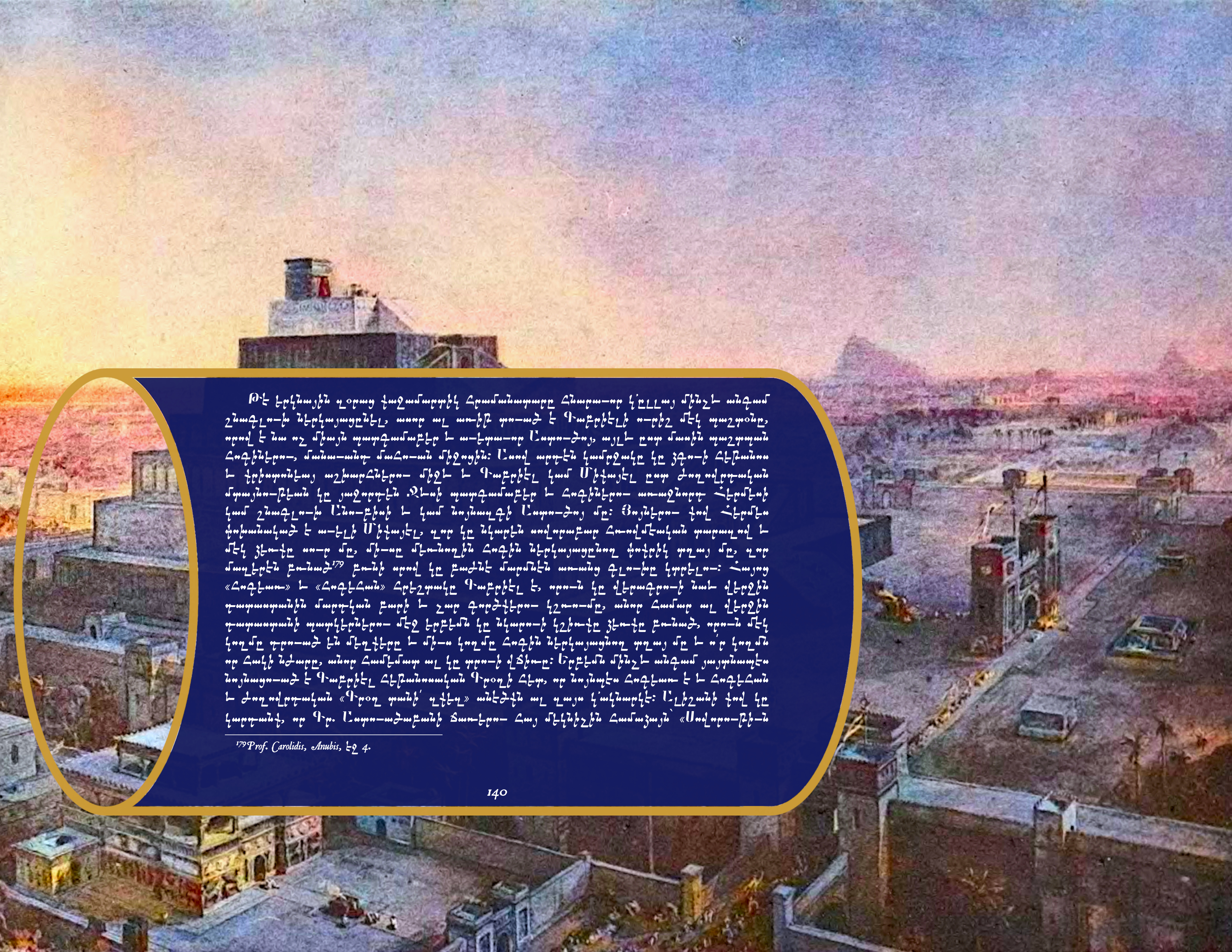

Թէ երկնային զօրաց քաջամարտիկ հրամանատարը հնարաւոր կ՚ըլլայ մինչեւ անգամ շնագլուխ ներկայացնել, ասոր ալ առիթ տուած է Գաբրիէլի ուրիշ մէկ պաշտօնը, որով է նա ոչ միայն պատգամաբեր եւ աւետաւոր Աստուծոյ, այլեւ ըստ մասին պաշտպան հոգիներու, մանաւանդ մահուան միջոցին: Ասով արդէն կամրջակը կը ձգուի հեթանոս եւ քրիստոնեայ աշխարհներու միջեւ եւ Գաբրիէլ կամ Միքայէլ ըստ ժողովրդական մտայնութեան կը յաջորդեն Զեւսի պատգամաբեր եւ հոգիներու առաջնորդ Հերմէսի կամ շնագլուխ Անուբիսի եւ կամ նոյնազգի Աստուծոյ մը: Յոյներու քով Հերմէս փոխանակուած է աւելի Միքայէլ, զոր կը նկարեն ամբողջաբար հռովմէական տարազով եւ մէկ ձեռքը սուր մը, միւսը մեռնողին հոգին ներկայացնող փոքրիկ տղայ մը, զոր մազերէն բռնած[179] բռնի որով կը բաժնէ մարմնէն առանց գլուխը կտրելու: Հայոց «Հոգեառ» եւ «Հոգեհան» հրեշտակը Գաբրիէլ է, որուն կը վերագրուի նաեւ վերջին դատաստանին մարդկան բարի եւ չար գործերու կշռումը, անոր համար ալ վերջին դատաստանի պատկերներու մէջ երբեմն կը նկարուի կշիռքը ձեռքը բռնած, որուն մէկ կողմը դրուած են մեղքերը եւ միւս կողմը հոգին ներկայացնող տղայ մը եւ ո՛ր կողմն որ հակի նժարը, անոր համեմատ ալ կը տրուի վճիռը: Երբեմն մինչեւ անգամ յայտնապէս նոյնացուած է Գաբրիէլ հեթանոսական Գրողի հետ, որ նոյնպէս հոգեառ է եւ հոգեհան եւ ժողովրդական «Գրող տանի՛ զքեզ» անէծքն ալ զայս կ՚ակնարկէ: Ալիշանի քով կը կարդանք, որ Գր. Աստուածաբանի ճառերու հայ մեկնիչին համաձայն՝ «Սովորութիւն

---

[179] Prof. Carolidis, Anubis, էջ 4.

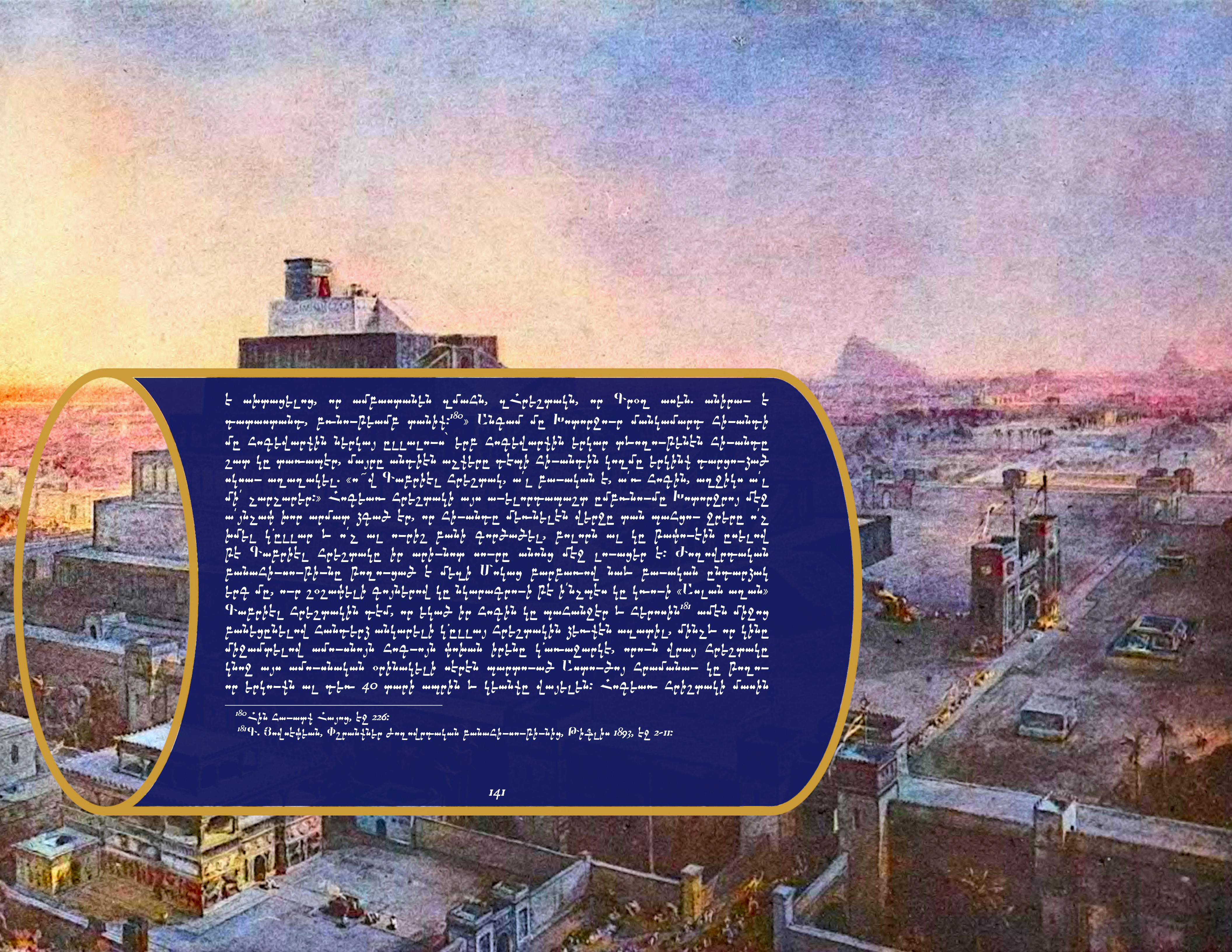

է ախտացելոց, որ ամբաստանեն զմահն, զհրեշտակն, որ Գրող ասեն. անիրաւ է դատաստանդ, բռնութեամբ տանիք:[180]» Անգամ մը Խոտորջուր մանկամարդ հիւանդի մը հոգեվարքին ներկայ ըլլալու՝ երբ հոգեվարքին երկար տեւողութենէն հիւանդը շատ կը տառապէր, մայրը անդիէն աչքերը դէպի հիւանդին կողմը երկինք դարցուձած սկսաւ աղաղակել. «Ո՜վ Գաբրիէլ հրեշտակ, ա՛լ բաւական է, ա՛ռ հոգին, աղջիկս ա՛լ մի՛ չարչարեր:» Հոգեառ հրեշտակի այս աւելորդապաշտ ըմբռնումը Խոտորջրոյ մէջ ա՛յնչափ խոր արմատ ձգած էր, որ հիւանդը մեռնելէն վերջը տան պահցու ջրերը ո՛չ խմել կ՚ըլլար և ո՛չ ալ ուրիշ բանի գործածել, բոլորն ալ կը թափուէին ըսելով թէ Գաբրիէլ հրեշտակը իր արիւնոտ սուրը անոնց մէջ լուացեր է: Ժողովրդական բանահիւսութիւնը թողուցած է մեզի Մոկաց բարբառով նաև բաւական ընդարձակ երգ մը, ուր շօշափելի գոյներով կը նկարագրուի թէ ի՛նչպէս կը կռուի «Ասլան աղան» Գաբրիէլ հրեշտակին դէմ, որ եկած էր հոգին կը պահանջէր և հերոսին[181] ամէն միջոց բանեցընելով հանդերձ անկարելի կ՚ըլլայ հրեշտակին ձեռքէն ազատիլ, մինչև որ կինը միջամտելով ամուսնոյն հոգւոյն փոխան իրենը կ՚առաջարկէ, որուն վրայ հրեշտակը կնոջ այս ամուսնական օրինակելի սէրէն պարտուած Աստուծոյ հրամանաւ կը թողու որ երկուքն ալ դեռ 40 տարի ապրին և կեանքը վայելեն: Հոգեառ հրեշտակի մասին

---

[180] Հին հաւատք Հայոց, էջ 226:

[181] Գ. Յովսէփեան, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիւսութիւնից, Թիֆլիս 1893, էջ 2-11:

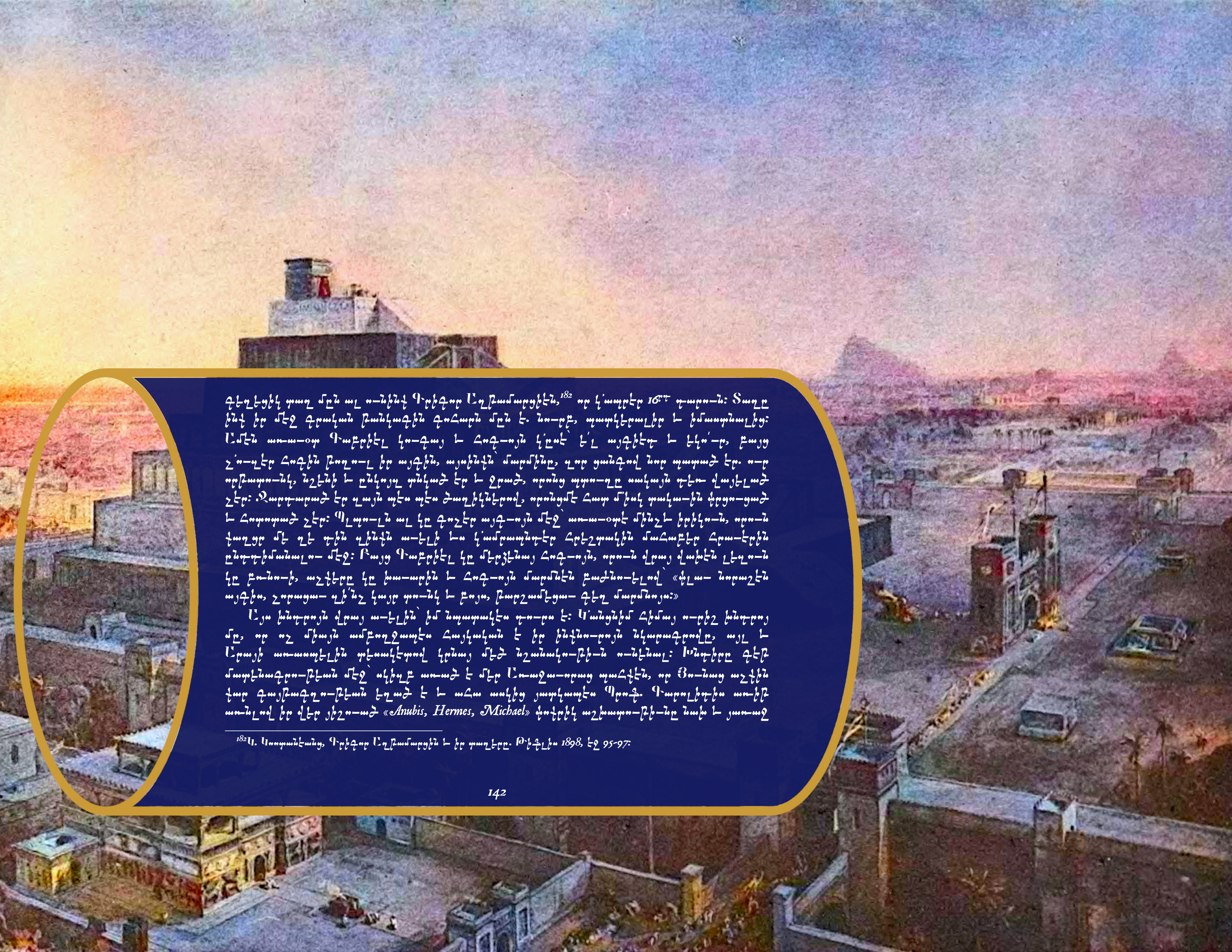

գեղեցիկ տաղ մըն ալ ունինք Գրիգոր Աղթամարցիէն,[182] որ կ՚ապրէր 16րդ դարուն: Տաղը ինքն իր մէջ գրական թանկագին գոհար մըն է. նուրբ, պատկերաւոր և իմաստնալից: Ամէն առաւօտ Գաբրիէլ կուգայ և հոգւոյն կ՚ըսէ՝ ե՛լ այգիէդ և եկո՛ւր, բայց չ՚ուզեր հոգին թողուլ իր այգին, այսինքն՝ մարմինը, զոր ցանկով նոր պատած էր. ուր որթատունկ, նշենի և ընկոյզ տնկած էր և ջրած, որոնց պտուղը տակաւին դեռ վայելած չէր: Զարդարած էր զայն պէս պէս ծաղիկներով, որոնցմէ հատ մ՚իսկ տակաւին փրցուած և հոտոտած չէր: Պլպուլն ալ կը գոչէր այգւոյն մէջ՝ առաւօտէ մինչև իրիկուն, որուն քաղցր մեղեդին զինքն աւելի ևս կ՚ամրապնդէր հրեշտակին մահաբեր հրաւէրին ընդդիմանալու մէջ: Բայց Գաբրիէլ կը մերձենայ հոգւոյն, որուն վրայ վախէն լեղուն կը քանուի, աչքերը կը խաւարին և հոգւոյն մարմնէն բաժնուելով՝ «փլաւ նորաշէն այգիս, չորացաւ զի՛նչ կայր տունկ և բոյս, թարշամեցաւ գեղ մարմնոյս:»

Այս խնդրոյն վրայ աւելին՝ իմ նպատակէս դուրս է: Կ՚անցնիմ հիմայ ուրիշ խնդրոյ մը, որ ոչ միայն ամբողջապէս հայկական է իր ինքնուրոյն նկարագրովը, այլ և Արայի առասպելին տեսակէտով կրնայ մեծ նշանակութիւն ունենալ: Խնդիրը գէթ մատենագրութեան մէջ՝ սկիզբ առած է մեր Առաջաւորաց պահքէն, որ Յունաց աչքին քար գայթագղութեան եղած է և ահա անկից յատկապէս Պրոֆ. Գարուլեդիս առիթ առնելով իր վեր յիշուած *«Anubis, Hermes, Michael»* փոքրիկ աշխատութիւնը նախ և յառաջ

---

[182] Կ. Կոստանեանց, Գրիգոր Աղթամարցին և իր տաղերը. Թիֆլիս 1898, էջ 95-97:

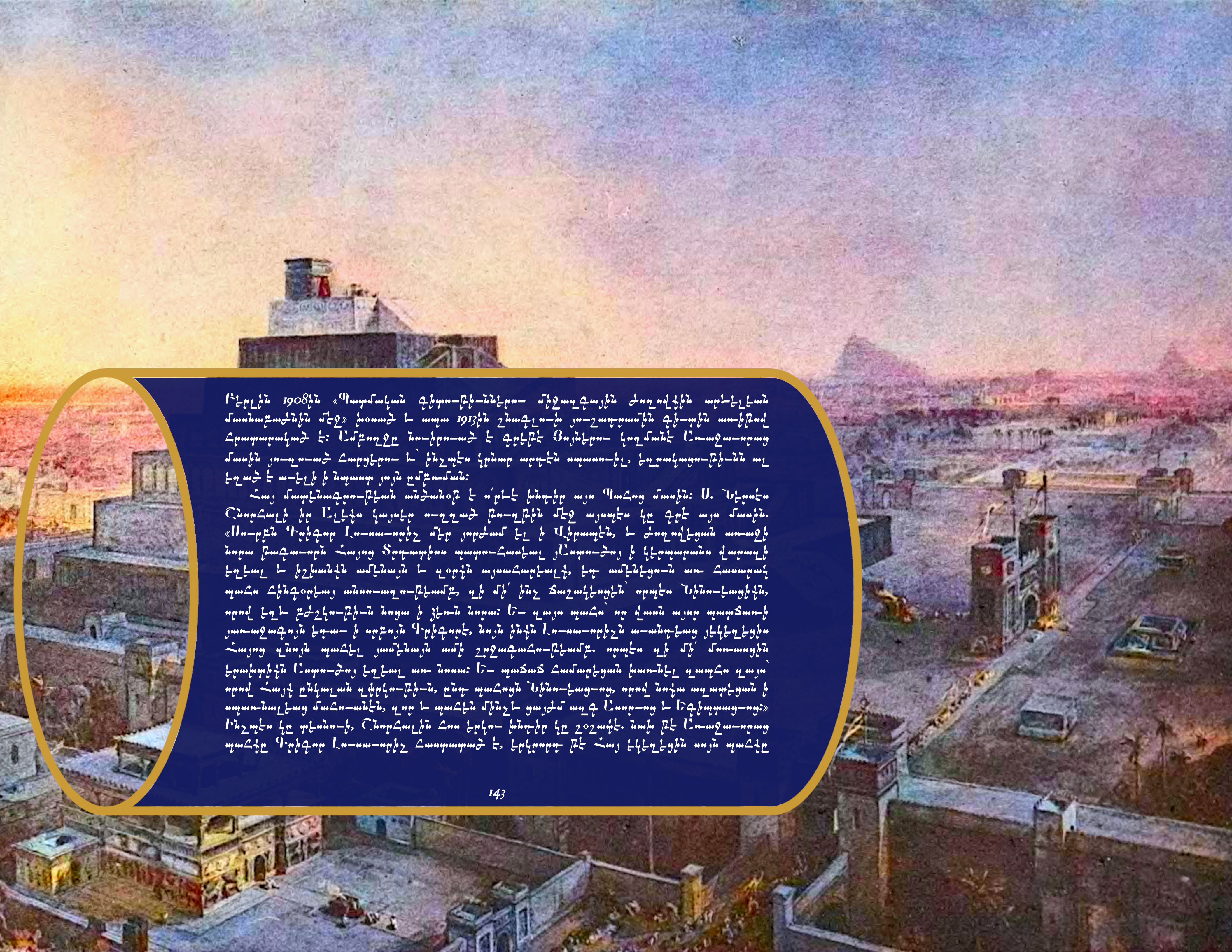

Բերլին 1908ին «Պատմական գիտութիւններու միջազգային ժողովքին արեւելեան մասնաբաժնին մէջ» խօսած եւ ապա 1913ին շնագլուխ յուշադրամին գիւտին առիթով հրատարակած է: Ամբողջը նուիրուած է գրեթէ Յոյներու կողմանէ Առաջաւորաց մասին յուզուած հարցերու և՝ ինչպէս կրնար արդէն սպասուիլ, եզրակացութիւնն ալ եղած է աւելի ի նպաստ յոյն ըմբռնման:

Հայ մատենագրութեան անծանօթ է ո՛րեւէ խնդիր այս Պահոց մասին: Ս. Ներսէս Շնորհալի իր Ալեքս կայսեր ուղղած Թուղթին մէջ այսպէս կը գրէ այս մասին. «Սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ մեր յորժամ ել ի Վիրապէն, և ժողովեցան առաջի նորա թագաւորն Հայոց Տրդատիոս պատուհասեալ յԱստուծոյ ի կերպարանս վարազի եղեալ և իշխանքն ամենայն և զօրքն այսահարեալք, եդ ամենեցուն առ հասարակ պահս հնգօրեայ անսուաղութեամբ, զի մի՛ ինչ ճաշակեցին՝ որպէս Նինուէացիքն, որով եղև բժշկութիւն նոցա ի չարէն նորա: Եւ զայս պահս՝ որ վասն այսր պատճառի յառաջագոյն եդաւ ի սրբոյն Գրիգորէ, նոյն ինքն Լուսաւորիչն աւանդեաց յեկեղեցիս Հայոց զնոյն պահել յամենայն ամի շրջագայութեամբ. որպէս զի մի՛ մոռասցին երախտիքն Աստուծոյ եղեալ առ նոսա: Եւ պատճառ համարեցան խառնել զպահս զայս՝ որով Հայք ընկալան զփրկութիւն, ընդ պահոցն Նինուէացւոց, որով նոքա ազատեցան ի սպառնալեաց մահուանէն, զոր և պահեն մինչև ցայժմ ազգ Ասորւոց և Եգիպտացւոց:» Ինչպէս կը տեսնուի, Շնորհալին հոս երկու խնդիր կը շօշափէ. նախ թէ Առաջաւորաց պահքը Գրիգոր Լուսաւորիչ հաստատած է, երկրորդ թէ Հայ եկեղեցին նոյն պահքը

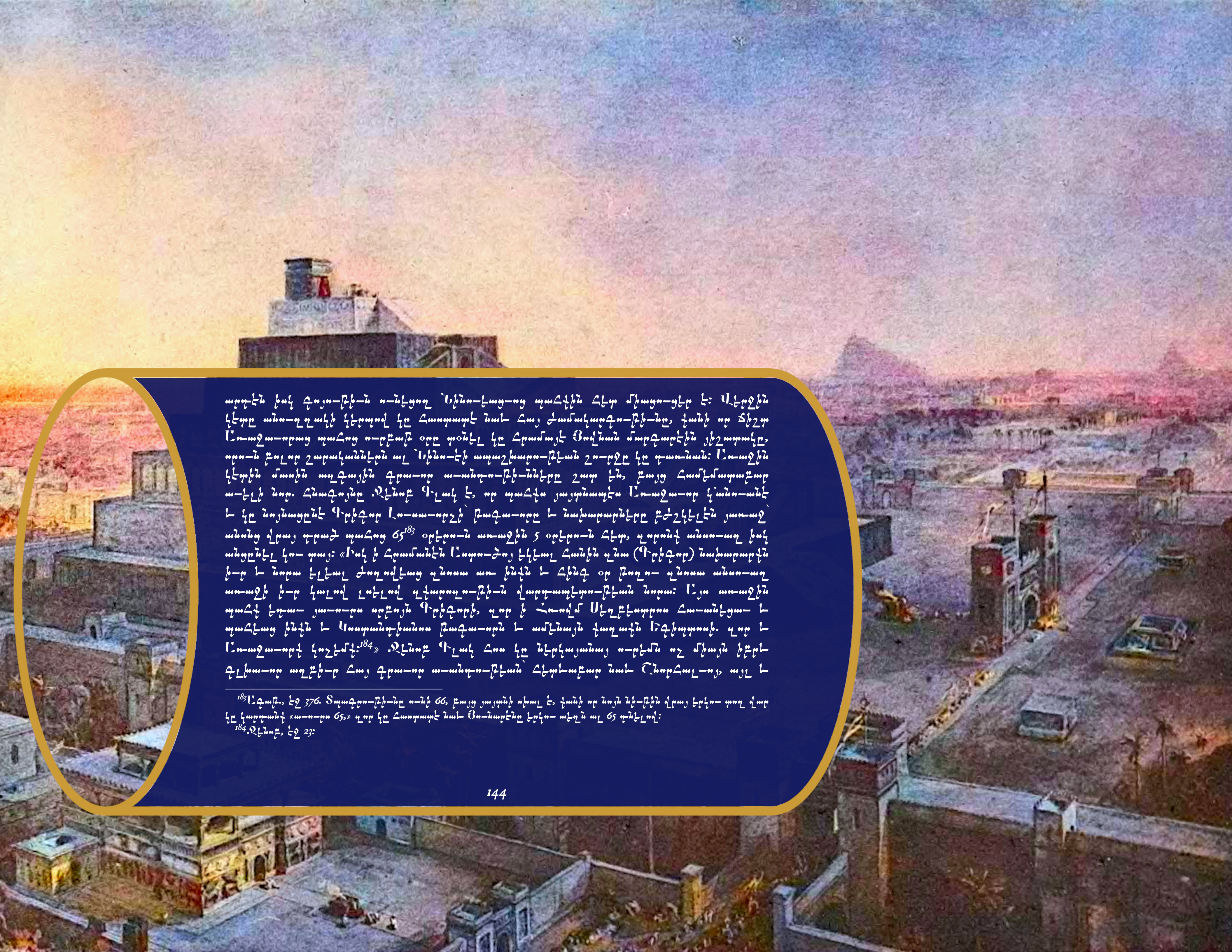

արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող՝ Նինուեացւոց պահքին հետ միացուցեր է: Վերջին կէտը անուղղակի կերպով կը հաստատէ նաև հայ ժամանակագրութիւնը, քանի որ Ճիշդ Առաջաւորաց պահոց ուրբաթ օրը տօնել կը հրամայէ Յովնան մարգարէին յիշատակը, որուն բոլոր շարականներն ալ՝ Նինուէի ապաշխարութեան շուրջը կը դառնան: Առաջին կէտին մասին ազգային գրաւոր աւանդութիւնները շատ են, բայց համեմատաբար աւելի նոր. հնագոյնը Զենոբ Գլակ է, որ պահքս յայտնապէս Առաջաւոր կ՚անուանէ և կը նոյնացնէ Գրիգոր Լուսաւորչի՝ թագաւորը և նախարարները բժշկելէն յառաջ՝ անոնց վրայ դրած պահոց 65[183] օրերուն առաջին 5 օրերուն հետ, զորոնք անսուաղ իսկ անցընել կու տայ: «Իսկ ի հրամանէն Աստուծոյ եկեալ հանին զնա (Գրիգոր) նախարարքն իւր և նորա ելեալ ժողովեաց զնոսա առ ինքն և հինգ օր թողու զնոսա անսուաղ առաջի իւր կալով լսելով զքարոզութիւն վարդապետութեան նորա: Այս առաջին պահք եղաւ յաւուրս սրբոյն Գրիգորի, զոր ի Հռովմ Սեղբեստրոս հաւանեցաւ և պահեաց ինքն և Կոստանդիանոս թագաւորն և ամենայն քաղաքն Եգիպտոսի. զոր և Առաջաւորք կոչեմք:[184]» Զենոբ Գլակ հոս կը ներկայանայ ուրեմն ոչ միայն իբրև գլխաւոր աղբիւր հայ գրաւոր աւանդութեան՝ հետևաբար նաև Շնորհալւոյ, այլ և

---

[183] Ագաթ., էջ 376. Տպագրութիւնը ունի 66, բայց յայտնի սխալ է, քանի որ նոյն նիւթին վրայ երկու տող վար կը կարդանք «աւուրս 65,» զոր կը հաստատէ նաև Յունարէնը երկու տեղն ալ 65 դնելով:

[184] Զենոբ, էջ 23:

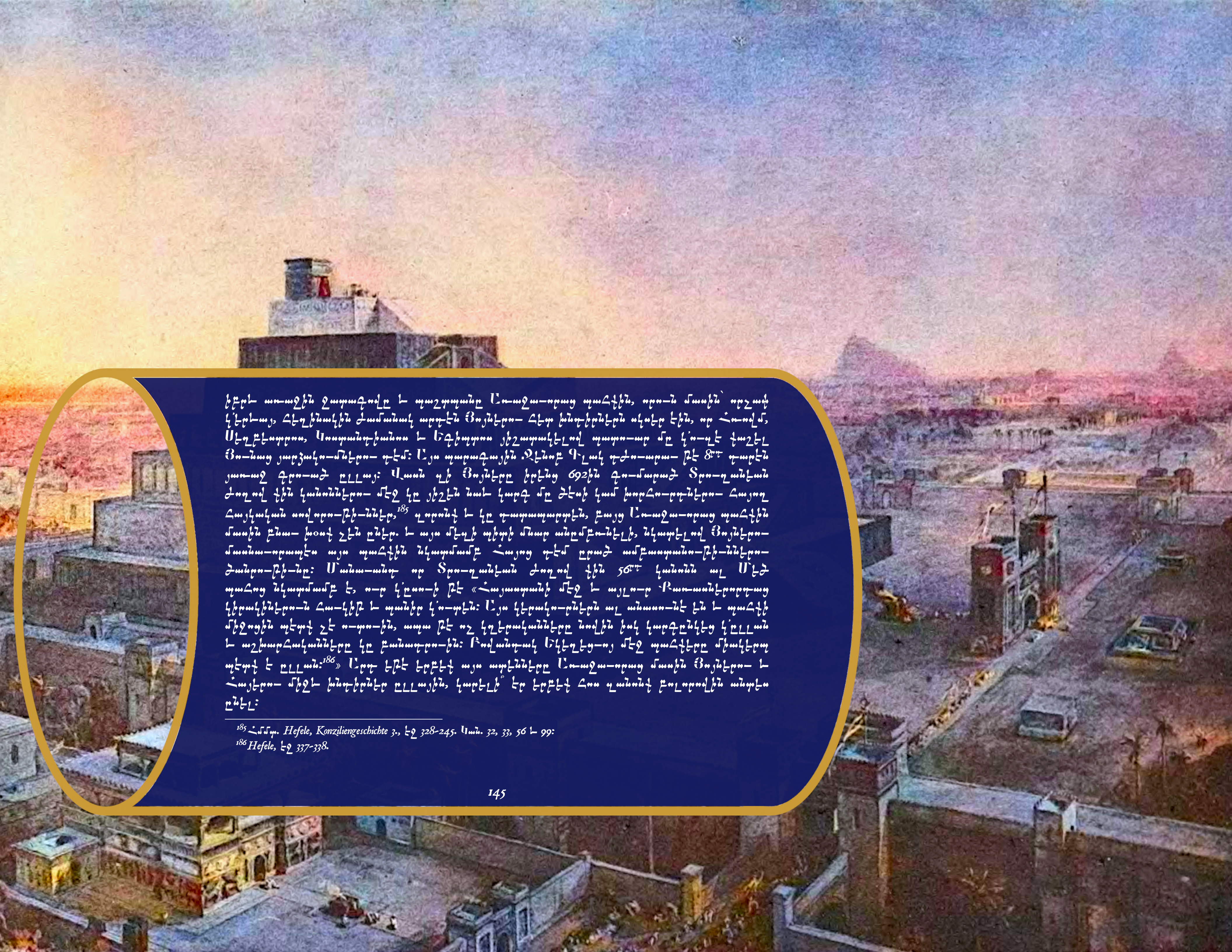

Իբրև առաջին ջատագովը և պաշտպանը Առաջաւորաց պահքին, որուն մասին՝ որչափ կ'երևայ, հեղինակին ժամանակ արդէն Յոյներու հետ խնդիրներն սկսեր էին, որ Հռովմ, Սեղբեստրոս, Կոստանդիանոս և Եգիպտոս յիշատակելով պատուար մը կ'ուզէ քաշել Յունաց յարձակումներու դէմ: Այս պարագային Զենոբ Գլակ դժուարաւ թէ 8րդ դարէն յառաջ գրուած ըլլայ: Վասն զի Յոյները իրենց 692ին գումարած Տրուղանեան ժողովքին կանոններու մէջ կը յիշեն նաև կարգ մը ծէսի կամ խորհուրդներու Հայող հայկական սովորութիւններ,[185] զորոնք և կը դատապարտեն, բայց Առաջաւորաց պահքին մասին բնաւ խօսք չեն ըներ. և այս մեզի պիտի մնար անըմբռնելի, նկատելով Յոյներու մասնաւորապէս այս պահքին նկատմամբ Հայոց դէմ ըրած ամբաստանութիւններու ծանրութիւնը: Մանաւանդ որ Տրուղանեան ժողովքին 56րդ կանոնն ալ Մեծ պահոց նկատմամբ է, ուր կ'ըսուի թէ «Հայաստանի մէջ և այլուր Քառասներորդաց կիրակիներուն հաւկիթ և պանիր կ'ուտեն: Այս կերակուրներն ալ անասունէ են և պահքի միջոցին պէտք չէ ուտուին, ապա թէ ոչ կղերականները նովին իսկ կարգընկեց կ'ըլլան և աշխարհականները կը բանադրուին: Բովանդակ Եկեղեցւոյ մէջ պահքերը միակերպ պէտք է ըլլան:[186]» Արդ եթէ երբէք այս ատենները Առաջաւորաց մասին Յոյներու և Հայերու միջև խնդիրներ ըլլային, կարելի՞ էր երբէք հոն զանոնք բոլորովին անտես ընել:

---

[185] Հմմտ. *Hefele, Konziliengeschichte 3.,* էջ 328-245. Կան. 32, 33, 56 և 99:

[186] *Hefele,* էջ 337-338.

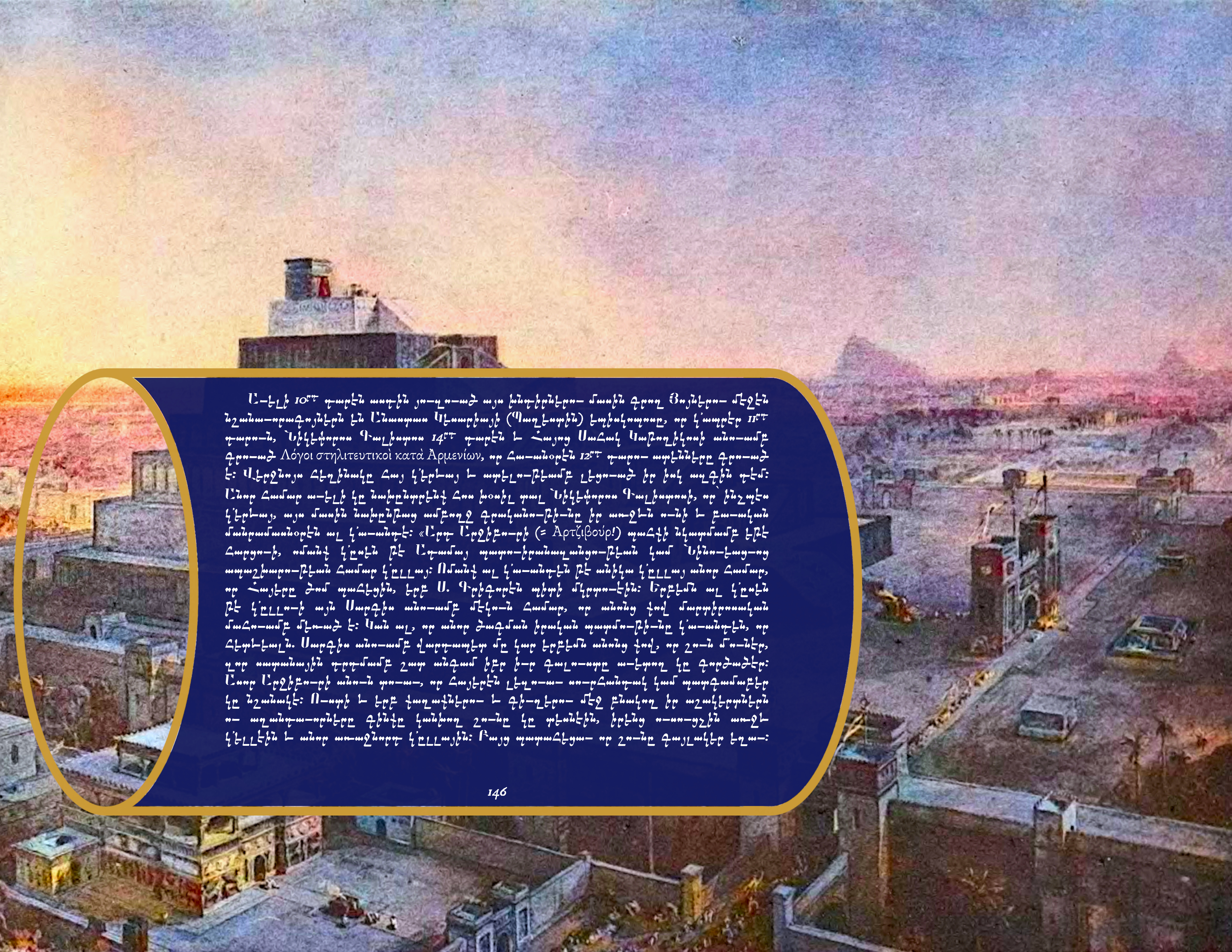

Աւելի 10րդ դարէն ասդին յուզուած այս խնդիրներու մասին գրող Յոյներու մէջէն նշանաւորագոյններն են Անաստաս Կեսարիայի (Պաղեստին) եպիսկոպոսը, որ կ'ապրէր 11րդ դարուն, Նիկեփորոս Գալիստոս 14րդ դարէն և Հայոց Սահակ Կաթողիկոսի անուամբ գրուած Λόγοι στηλιτευτικοὶ κατὰ Ἀρμενίων, որ հաւանօրէն 12րդ դարու ատենները գրուած է: Վերջինոյս հեղինակը հայ կ'երեւայ և ատելութեամբ լեցուած իր իսկ ազգին դէմ: Անոր համար աւելի կը նախընտրենք հոս խօսիլ տալ Նիկեփորոս Գալիստոսի, որ՝ ինչպէս կ'երեւայ, այս մասին նախընթաց ամբողջ գրականութիւնը իր առջեւ ունի և բաւական մանրամասնօրէն ալ կ'աւանդէ: «Արդ Արծիբուրի (= Ἀρτζιβούρ!) պահքի նկատմամբ եթէ հարցուի, ոմանք կ'ըսեն թէ Ադամայ պատուիրանազանցութեան կամ Նինուէացւոց ապաշխարութեան համար կ'ըլլայ: Ոմանք ալ կ'աւանդեն թէ անիկա կ'ըլլայ անոր համար, որ Հայերը ծոմ պահեցին, երբ Ս. Գրիգորէն պիտի մկրտուէին: Երբեմն ալ կ'ըսեն թէ կ'ըլլուի այն Սարգիս անուամբ մէկուն համար, որ անոնց քով մարտիրոսական մահուամբ մեռած է: Կան ալ, որ անոր ծագման իրական պատմութիւնը կ'աւանդեն, որ հետեւեալն. Սարգիս անուամբ վարդապետ մը կար երբեմն անոնց քով, որ շուն մ'ունէր, զոր սատանային դրդմամբ շատ անգամ իբր իւր գալուստը աւետող կը գործածէր: Ասոր Արծիբուրի անուն տուաւ, որ հայերէն լեզուաւ սուրհանդակ կամ պատգամաբեր կը նշանակէ: Ուստի և երբ քաղաքներու և գիւղերու մէջ բնակող իր աշակերտներն ու աղանդաւորները զինքը կանխող շունը կը տեսնէին, իրենց ուսուցչին առջեւ կ'ելլէին և անոր առաջնորդ կ'ըլլային: Բայց պատահեցաւ որ շունը գայլակեր եղաւ:

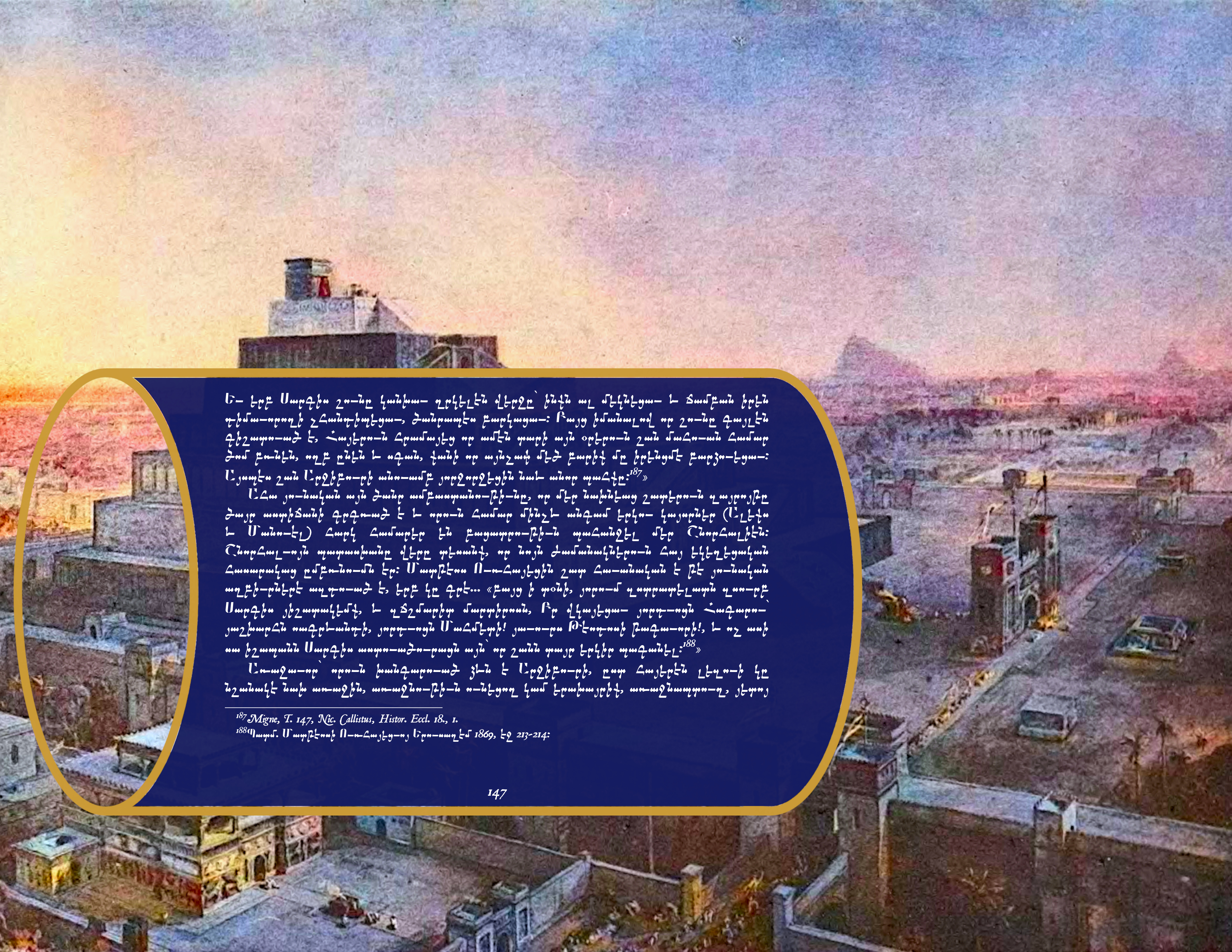

Եւ երբ Սարգիս շունը կանխաւ ղրկելէն վերջը՝ ինքն ալ մեկնեցաւ եւ ճամբան իրեն դիմաւորողի չհանդիպեցաւ, ծանրապէս բարկացաւ: Բայց իմանալով որ շունը գայլէն գիշատուած է, Հայերուն հրամայեց որ ամէն տարի այն օրերուն շան մահուան համար ծոմ բռնեն, ողբ ընեն եւ սգան, քանի որ այնչափ մեծ բարիք մը իրենցմէ բարձուեցաւ: Այսպէս շան Արձիբուրի անուամբ յորջորջեցին նաեւ անոր պահքը:[187]»

Ահա յունական այն ծանր ամբաստանութիւնը, որ մեր նախնեաց շատերուն զայրոյթը ծայր աստիճանի գրգռած է եւ որուն համար մինչեւ անգամ երկու կայսրներ (Ալեքս եւ Մանուէլ) հարկ համարեր են բացատրութիւն պահանջել մեր Շնորհալիէն: Շնորհալւոյն պատասխանը վերը տեսանք, որ նոյն ժամանակներուն հայ եկեղեցական հասարակաց ըմբռնումն էր: Մատթէոս Ուռհայեցին շատ հաւանական է թէ յունական աղբիւրներէ ազդուած է, երբ կը գրէ... «Բայց ի տօնի, յորում զստրատելատն զսուրբ Սարգիս յիշատակեմք, եւ զճշմարիտ մարտիրոսն, Իր վկայեցաւ յորդւոյն Հագարու՝ յաշխարհն սագրեւանդի, յորդւոյն Մահմետի! յաւուրս Թէոդոսի Թագաւորի!, եւ ոչ ասի սա իշապանն Սարգիս աստուածուրացն այն՝ որ շանն տայր երկիր պագանել:[188]»

Առաջաւոր՝ որուն խանգարուած ձեւն է Արձիբուրի, ըստ հայերէն լեզուի կը նշանակէ նախ առաջին, առաջնութիւն ունեցող կամ երախայրիք, առաջնապտուղ, յետոյ

---

[187] *Migne, T. 147, Nic. Callistus, Histor. Eccl. 18., 1.*

[188] Պատմ. Մատթէոսի Ուռհայեցւոյ Երուսաղէմ 1869, էջ 213-214:

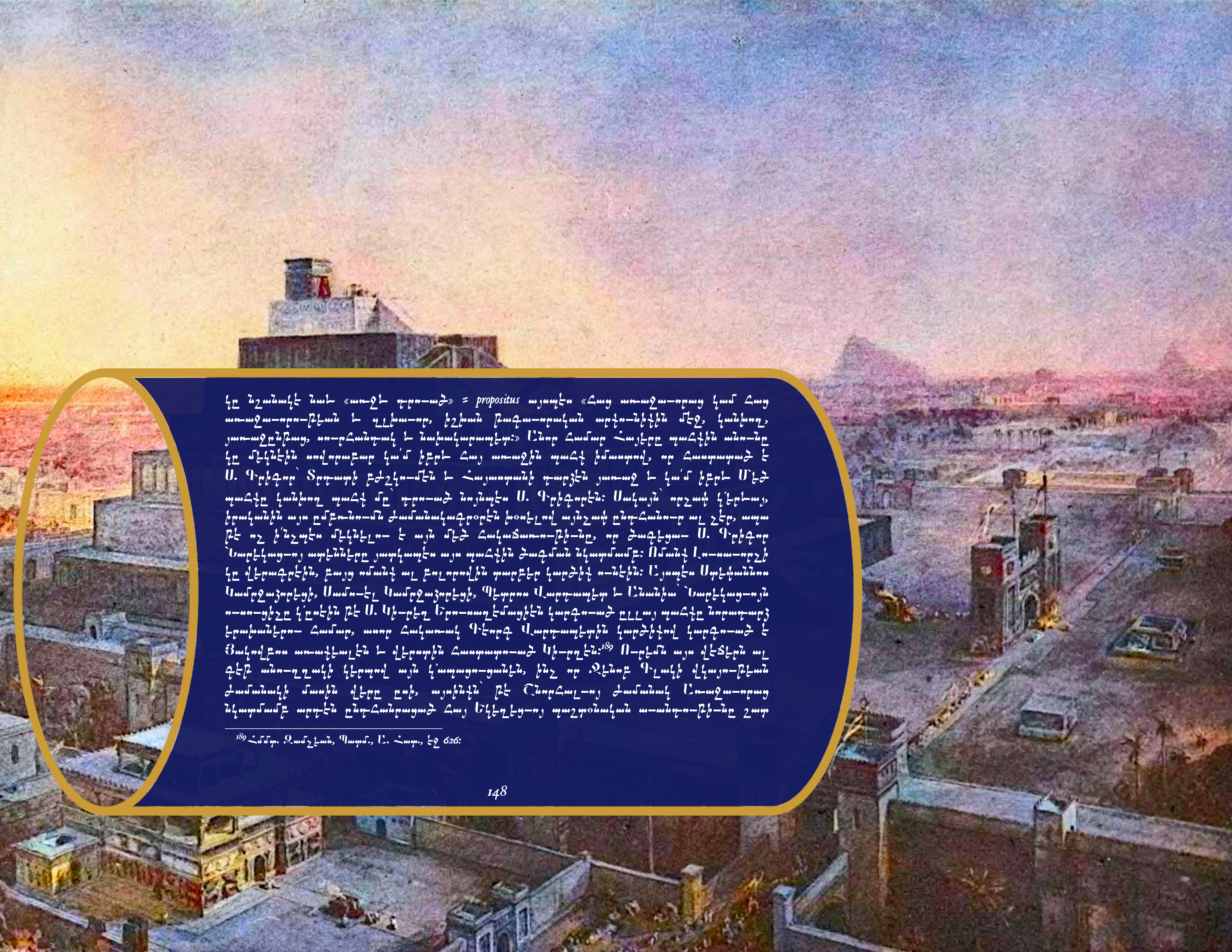

կը նշանակէ նաեւ «առջեւ դրուած» = *propositus* այսպէս «Հայ առաջաւորաց կամ Հայ առաջաւորութեան եւ գլխաւոր, իշխան թագաւորական արքունիքին մէջ, կանխող, յառաջընթաց, սուրհանդակ եւ նախակարապետ:» Ասոր համար Հայերը պահքին անունը կը մեկնեն սովորաբար կամ իբրեւ Հայ առաջին պահք իմաստով, որ հաստատած է Ս. Գրիգոր՝ Տրդատի բժշկումէն եւ Հայաստանի դարձէն յառաջ եւ կամ իբրեւ Մեծ պահքը կանխող պահք մը՝ դրուած նոյնպէս Ս. Գրիգորէն: Սակայն՝ որչափ կ'երեւայ, իրականին այս ըմբռնում ժամանակագրօրէն խօսելով այնչափ ընդհանուր ալ չէր, ապա թէ ոչ ի՞նչպէս մեկնելու է այն մեծ հակասութիւնը, որ ծագեցաւ Ս. Գրիգոր Նարեկացւոյ ատենները յատկապէս այս պահքին ծագման նկատմամբ: Ոմանք Լուսաւորչի կը վերագրէին, բայց ոմանք ալ բոլորովին տարբեր կարծիք ունէին: Այսպէս Ստեփաննոս Կամրջաձորեցի, Սամուէլ Կամրջաձորեցի, Պետրոս Վարդապետ եւ Անանիա՝ Նարեկացւոյն ուսուցիչը կ'ըսէին թէ Ս. Կիւրեղ Երուսաղէմացիէն կարգուած ըլլայ պահքը նորադարձ երախաներու համար, ասոր հակառակ Գէորգ Վարդապետին կարծիքով կարգուած է Յակոբոս առաքեալէն եւ վերոտին հաստատուած Կիւրղէն:[189] Ուրեմն այս վէճերն ալ գէթ անուղղակի կերպով այն կ'ապացուցանեն, ինչ որ Ջենոբ Գլակի վկայութեան ժամանակի մասին վերը ըսի, այսինքն՝ թէ Շնորհալւոյ ժամանակ Առաջաւորաց նկատմամբ արդէն ընդհանրացած Հայ Եկեղեցւոյ պաշտօնական աւանդութիւնը շատ

---

[189] Հմմտ. Զամչեան, Պատմ., Ա. Հատ., էջ 626:

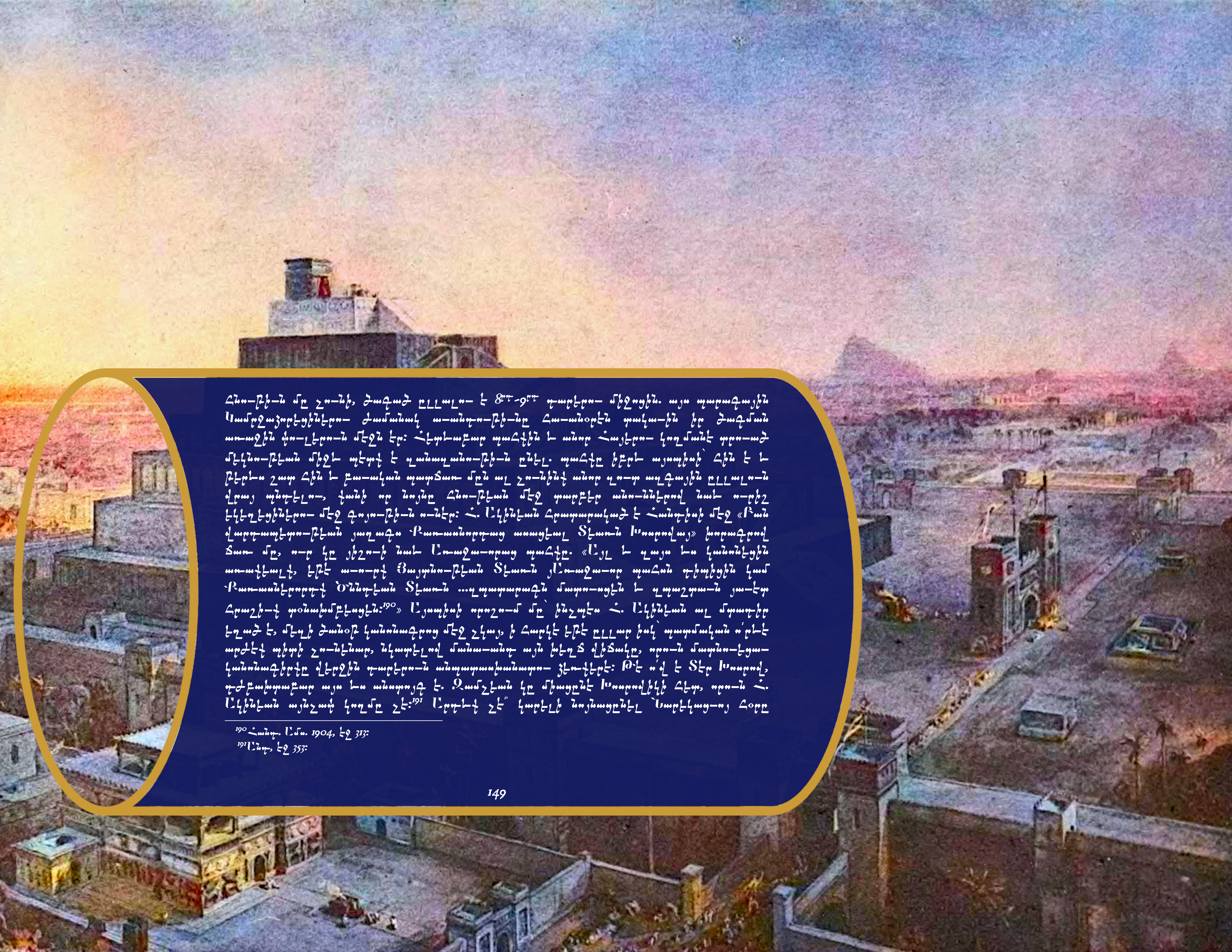

Հնութիւն մը չունի, ծագած ըլլալու է 8րդ-9րդ դարերու միջոցին. այս պարագային Կամրջաձորեցիններու ժամանակ աւանդութիւնը հաւանօրէն տակաւին իր ծագման առաջին փուլերուն մէջն էր: Հետեւաբար պահքին եւ անոր Հայերու կողմանէ տրուած մեկնութեան միջեւ պէտք է զանազանութիւն ընել. պահքը իբրեւ այսպիսին՝ հին է եւ թերեւս շատ հին եւ քաւական պատճառ մըն ալ չունինք անոր զուտ ազգային ըլլալուն վրայ պնդելու, քանի որ նոյնը Հնութեան մէջ տարբեր անուններով նաեւ ուրիշ եկեղեցիներու մէջ գոյութիւն ունէր: Հ. Ակինեան հրատարակած է Հանդէսի մէջ «Բան վարդապետութեան յաղագս Քառասնորդաց ասացեալ Տեառն Խոսրովայ» խորագրով ճառ մը, ուր կը յիշուի նաեւ Առաջաւորաց պահքը. «Այլ եւ զայս եւս կանոնեցին առաքեալք, եթէ աւուրք Յայտնութեան Տեառն յԱռաջաւոր պահոն դիպեսցին կամ Քառասներորդէ Ծննդեան Տեառն ...զպատարագն մատուսցեն եւ զպաշտաւն յաւէտ հրաշիւք տօնախմբեսցեն:[190]» Այսպիսի որոշում մը՝ ինչպէս Հ. Ակինեան ալ մտադիր եղած է, մեղի ծանօթ կանոնագրոց մէջ չկայ, ի հարկէ եթէ ըլլար իսկ՝ պատմական ո՛րեւէ արժէք պիտի չունենար, նկատելով մանաւանդ այն խեղճ վիճակը, որուն մատնուեցաւ կանոնագիրքը վերջին դարերուն անպատասխանատու ձեռքերէ: Թէ ո՛վ է Տէր Խոսրով, դժբախտաբար այս եւս անստոյգ է. Զամչեան կը միացընէ Խոսրովիկի հետ, որուն Հ. Ակինեան այնչափ կողմը չէ:[191] Արդեւք չէ՞ կարելի նոյնացընել ՝Նարեկացւոյ Հօրը

---

[190] Հանդ. Ամս. 1904, էջ 313:

[191] Անդ, էջ 353:

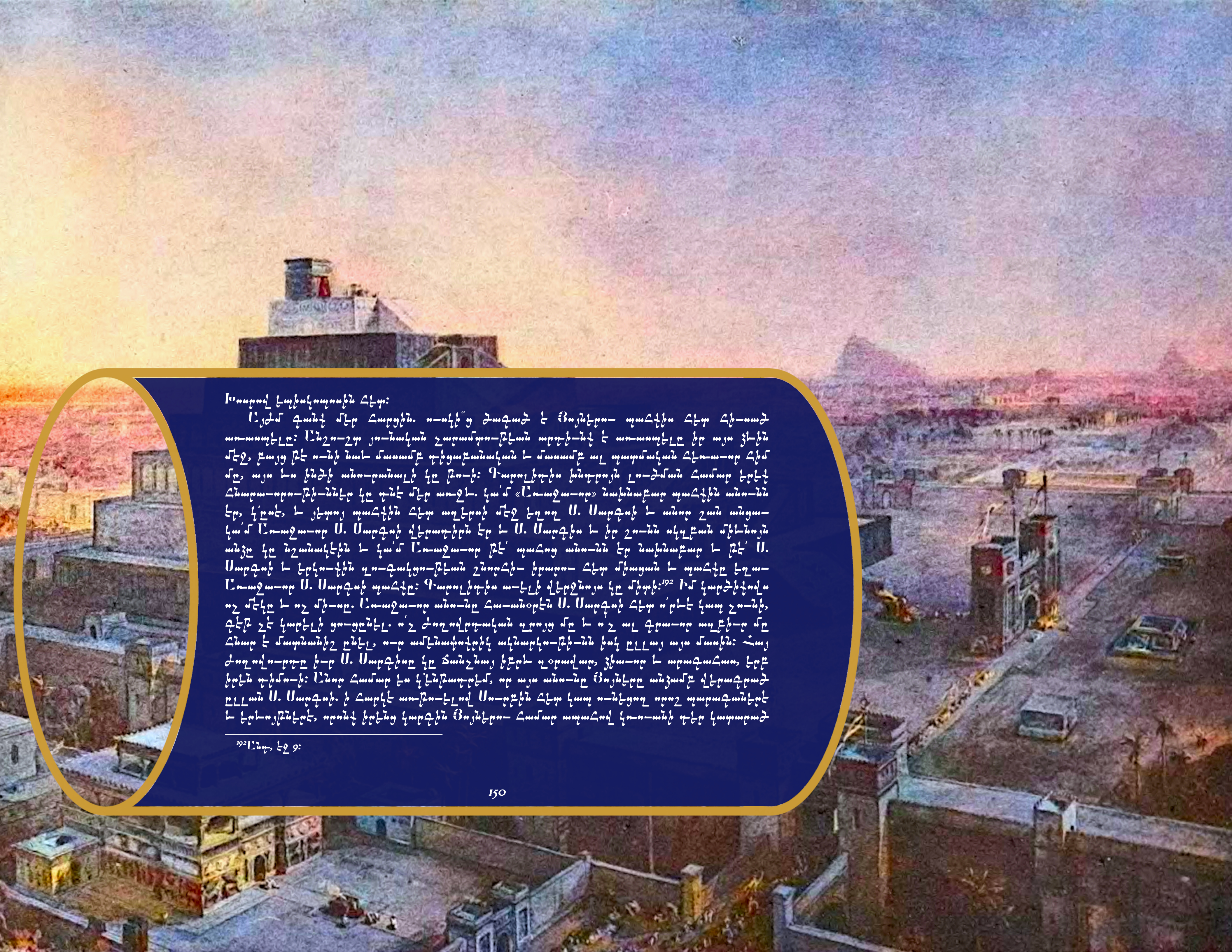

Խոսրով եպիսկոպոսին հետ:

Այժմ գանք մեր հարցին. ուսկի՞ց ծագած է Յոյներու պահքիս հետ հիւսած առասպելը: Անշուշտ յունական շարամտութեան արդիւնք է առասպելը իր այս ձեւին մէջ, բայց թէ ունի նաեւ մասամբ դիցաբանական եւ մասամբ ալ պատմական հեռաւոր հիմ մը, այս եւս ինծի անուրանալի կը թուի: Պարոլիդիս խնդրոյն լուծման համար երեք հնարաւորութիւններ կը դնէ մեր առջեւ. կա՛մ «Առաջաւոր» նախնաբար պահքին անունն էր, կ՚ըսէ, եւ յետոյ պահքին հետ աղերսի մէջ եղող Ս. Սարգսի եւ անոր շան անցաւ կա՛մ Առաջաւոր Ս. Սարգսի վերադիրն էր եւ Ս. Սարգիս եւ իր շունն սկզբան միեւնոյն անձը կը նշանակէին եւ կա՛մ Առաջաւոր թէ՛ պահոց անունն էր նախնաբար եւ թէ՛ Ս. Սարգսի եւ երկուքին զուգակցութեան շնորհիւ իրարու հետ միացան եւ պահքը եղաւ Առաջաւոր Ս. Սարգսի պահքը: Պարոլիդիս աւելի վերջնոյս կը միտի:[192] Իմ կարծիքովս ոչ մէկը եւ ոչ միւսը. Առաջաւոր անունը հաւանօրէն Ս. Սարգսի հետ ո՛րեւէ կապ չունի, գէթ չէ կարելի ցուցնել. ո՛չ ժողովրդական զրոյց մը եւ ո՛չ ալ գրաւոր աղբիւր մը հնար է մատնանիշ ընել, որ ամենափոքրիկ ակնարկութիւնն իսկ ըլլայ այս մասին: Հայ ժողովուրդը իւր Ս. Սարգիսը կը ճանչնայ իբրեւ զօրավար, ձիաւոր եւ արագահաս, երբ իրեն դիմուի: Անոր համար ես կ՚ենթադրեմ, որ այս անունը Յոյները անձամբ վերագրած ըլլան Ս. Սարգսի. ի հարկէ առթուելով Սուրբին հետ կապ ունեցող որոշ պարագաներէ եւ երեւոյթներէ, որոնք իրենց կարգին Յոյներու համար ապահով կռուանի դեր կատարած

---

[192] Անդ, էջ 9:

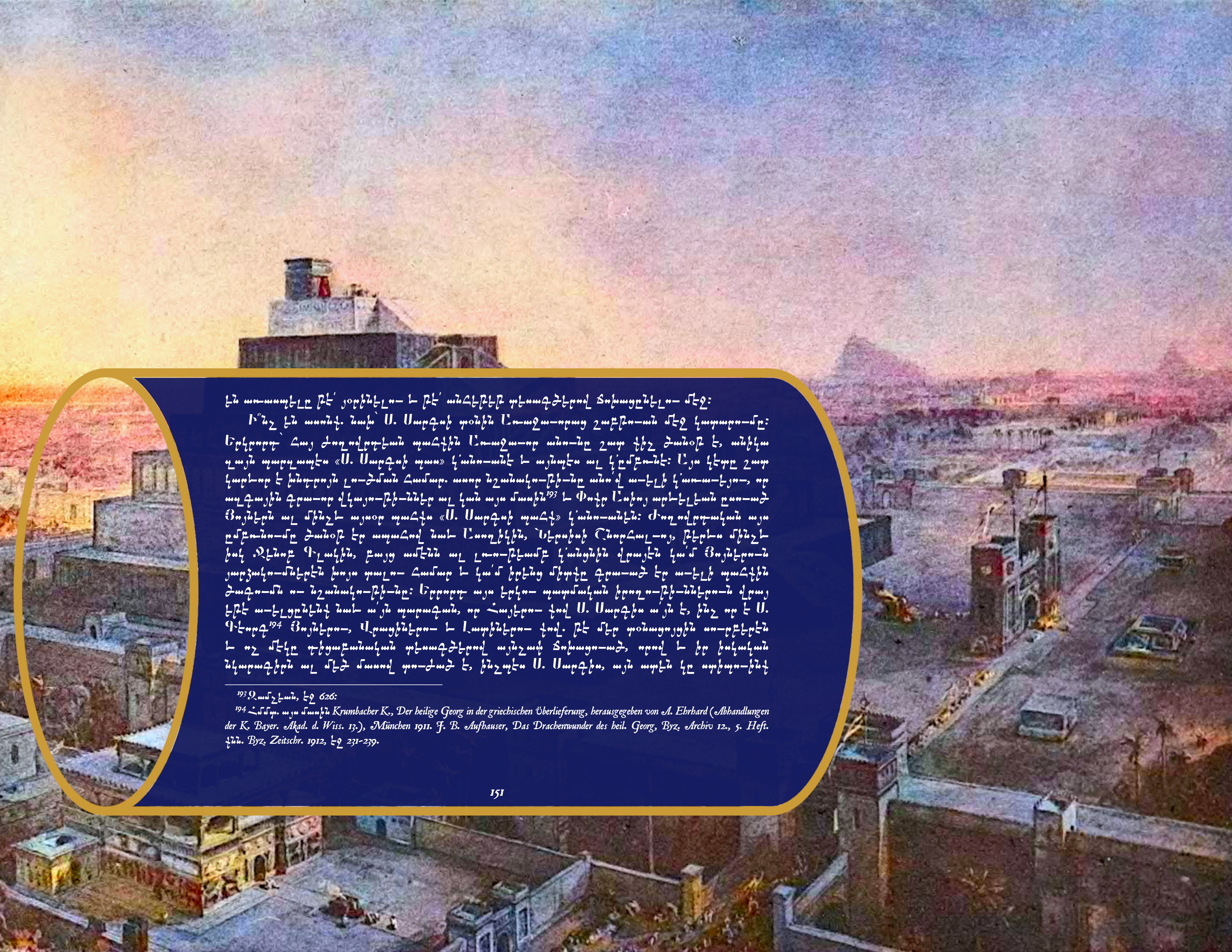

են առասպելը թէ՛ յօրինելու և թէ՛ անհեթեթ տեսագծերով ճոխացնելու մէջ:

Ի՞նչ են ասոնք. նախ՝ Ս. Սարգսի տօնին Առաջաւորաց շաբթուան մէջ կատարումը: Երկրորդ՝ Հայ ժողովրդեան պահքին Առաջաւոր անունը շատ քիչ ծանօթ է, անիկա զայն պարզապէս «Ս. Սարգսի պաս» կ'անուանէ և այնպէս ալ կ'ըմբռնէ: Այս կէտը շատ կարևոր է խնդրոյն լուծման համար. ասոր նշանակութիւնը անո՛վ աւելի կ'առաւելու, որ ազգային գրաւոր վկայութիւններ ալ կան այս մասին[193] և Փոքր Ասիոյ արևելեան ըսուած Յոյներն ալ մինչև այսօր պահքը «Ս. Սարգսի պահք» կ'անուանեն: Ժողովրդական այս ըմբռնումը ծանօթ էր ապահով նաև Ասողիկին, Ներսեսի Շնորհալւոյ, թերևս մինչև իսկ Զենոբ Գլակին, բայց ամէնն ալ լռութեամբ կ'անցնին վրայէն կա՛մ Յոյներուն յարձակումներէն խոյս տալու համար և կա՛մ իրենց միտքը գրաւած էր աւելի պահքին ծագումն ու նշանակութիւնը: Երրորդ այս երկու պատմական իրողութիւններուն վրայ եթէ աւելցընենք նաև ա՛յն պարագան, որ Հայերու քով Ս. Սարգիս ա՛յն է, ինչ որ է Ս. Գէորգ[194] Յոյներու, Վրացիներու և Լատիններու քով. թէ մեր տօնացոյցին սուրբերէն և ոչ մէկը դիցաբանական տեսագծերով այնչափ ճոխացուած, որով և իր իսկական նկարագիրն ալ մեծ մասով տուժած է, ինչպէս Ս. Սարգիս, այն ատեն կը ստիպուինք

---

[193] Չամչեան, էջ 626:

[194] Հմմտ. այս մասին Krumbacher K., *Der heilige Georg in der griechischen Überlieferung, herausgegeben von A. Ehrhard* (Abhandlungen der K. Bayer. Akad. d. Wiss. 13.), München 1911. F. B. Aufhauser, *Das Drachenwunder des heil. Georg*, Byz. Archiv 12., 5. Heft. քնն. Byz. Zeitschr. 1912, էջ 231-239.

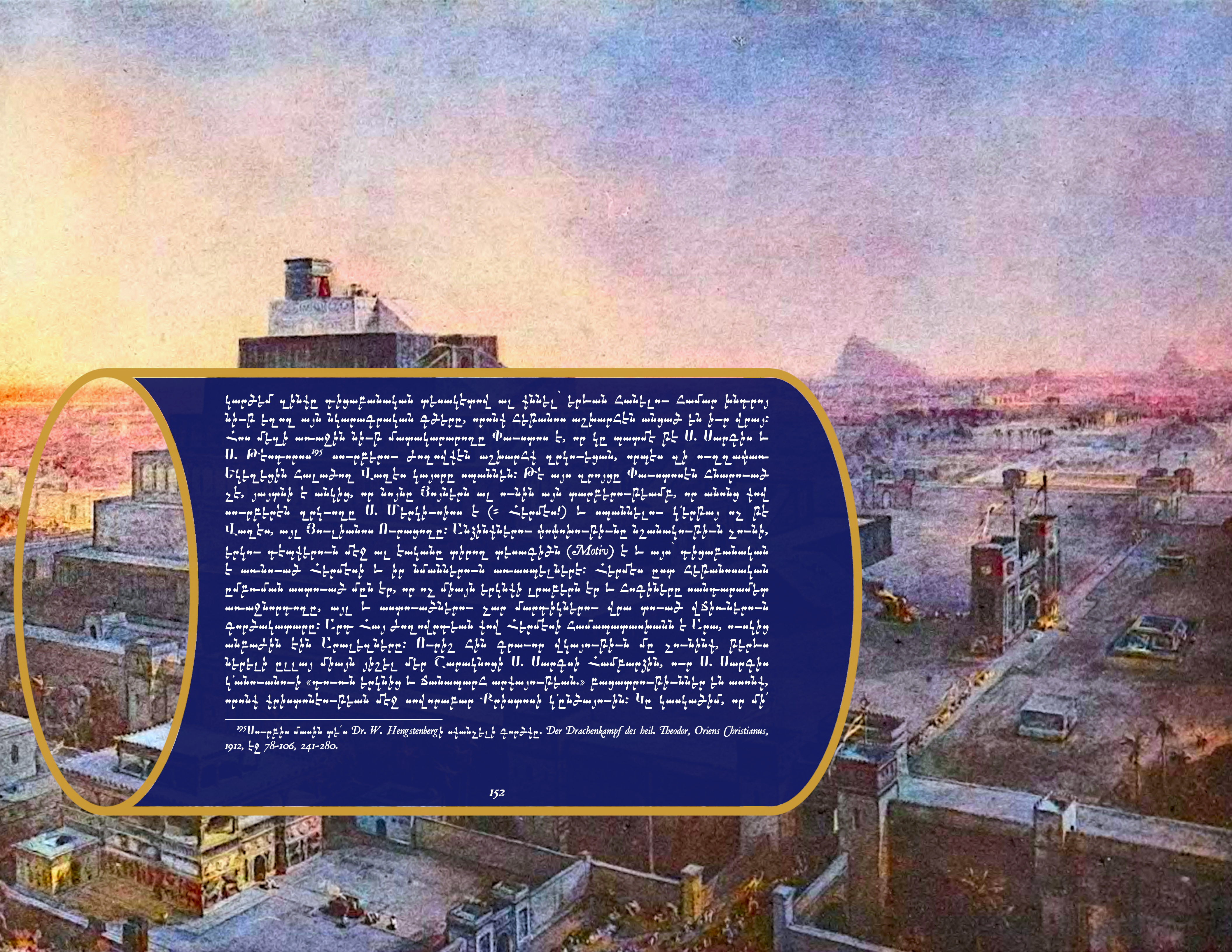

կարծեմ զինքը դիցաբանական տեսակէտով ալ քննել՝ երեւան հանելու համար խնդրոյ նիւթ եղող այն նկարագրական գծերը, որոնք հեթանոս աշխարհէն անցած են իր վրայ: Հոս մեզի առաջին նիւթ մատակարարողը Փաւստոս է, որ կը պատմէ թէ Ս. Սարգիս և Ս. Թէոդորոս[195] սուրբերու ժողովքէն աշխարհք ղրկուեցան, որպէս զի ուղղափառ Եկեղեցին հալածող Վաղէս կայսրը սպաննեն: Թէ այս զրոյցը Փաւստոսէն հնարուած չէ, յայտնի է անկից, որ նոյնը Յոյներն ալ ունին այն տարբերութեամբ, որ անոնց քով սուրբերէն ղրկուողը Ս. Մերկուրիոս է (= Հերմէս!) և սպաննելու կ'երթայ ոչ թէ Վաղէս, այլ Յուլիանոս Ուրացողը: Անձինքներու փոփոխութիւնը նշանակութիւն չունի, երկու դէպքերուն մէջ ալ էականը տիրող տեսագիծն (*Motiv*) է և այս՝ դիցաբանական է առնուած Հերմէսի և իր նմաններուն առասպելներէ: Հերմէս ըստ հեթանոսական ըմբռման աստուած մըն էր, որ ոչ միայն երկնքի լրաբերն էր և հոգիները սանդարամետ առաջնորդողը, այլ և աստուածներու չար մարդիկներու վրա տուած վճիռներուն գործակատարը: Արդ Հայ ժողովրդեան քով Հերմէսի համապատասխանն է Արա, ուսկից անբաժին էին Արալեզները: Ուրիշ հին գրաւոր վկայութիւն մը չունինք, թերեւս ներելի ըլլայ միայն յիշել մեր Տարականոցի Ս. Սարգսի Համբարձին, ուր Ս. Սարգիս կ'անուանուի «դուռն երկնից և ճանապարհ արքայութեան.» Բացատրութիւններ են ասոնք, որոնք քրիստոնէութեան մէջ սովորաբար Քրիստոսի կ'ընծայուին: Կը կասկածիմ, որ մի՛

---

[195] Սուրբիս մասին տե՛ս *Dr. W. Hengstenberg*ի ուշանշելի գործը. *Der Drachenkampf des heil. Theodor, Oriens Christianus*, 1912, էջ 78-106, 241-280.

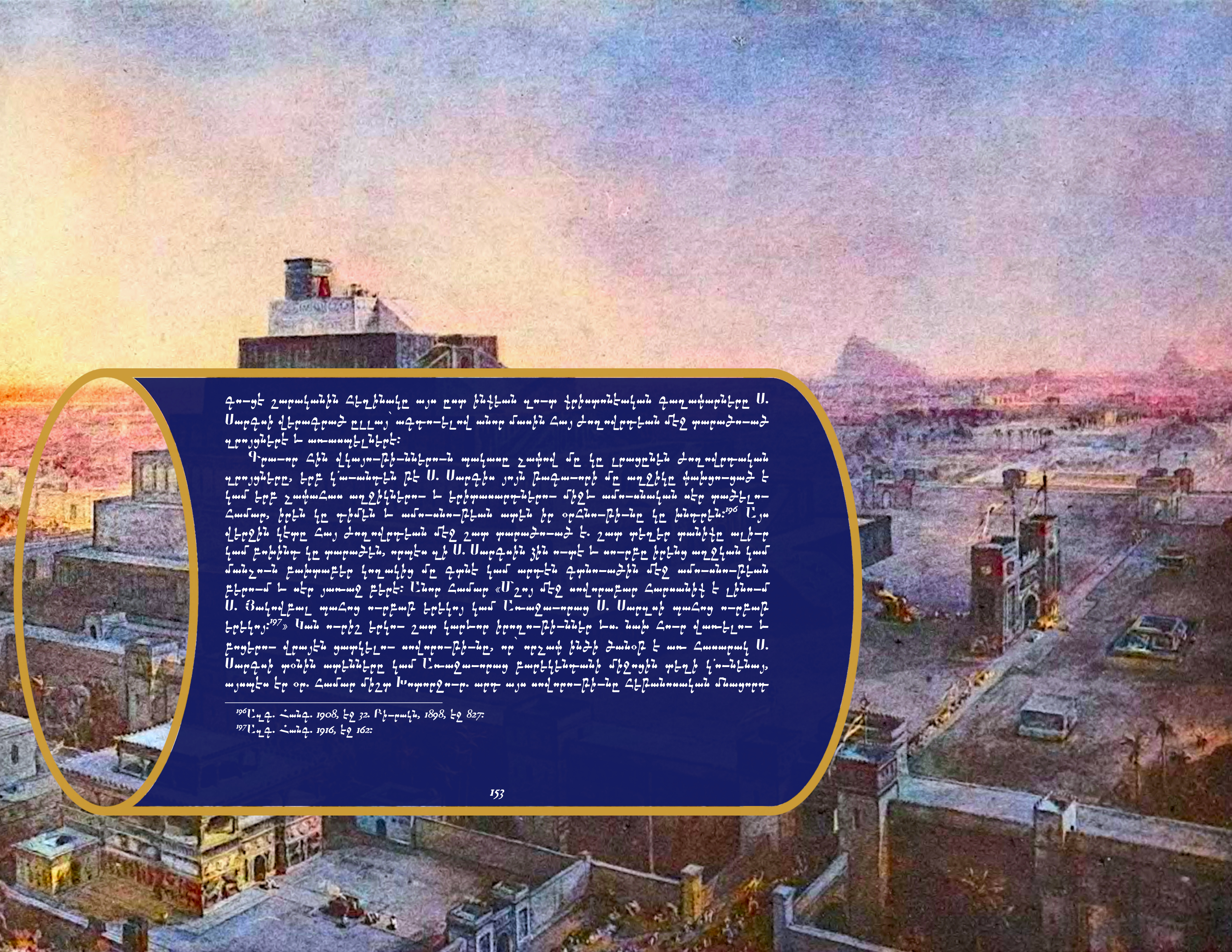

Գուցէ շարականին հեղինակը այս ըստ ինքեան զուտ քրիստոնէական գաղափարները Ս. Սարգսի վերագրած ըլլայ՝ ազդուելով անոր մասին հայ ժողովրդեան մէջ տարածուած զրոյցներէ և առասպելներէ։

Դարաւոր հին վկայութիւններուն պակասը չափով մը կը լրացնեն ժողովրդական զրոյցները, երբ կ՚աւանդեն թէ Ս. Սարգիս յոյն թագաւորի մը աղջիկը փախցուցած է կամ երբ չափահաս աղջիկներու և երիտասարդներու միջև ամուսնական սէր տածելու համար, իրեն կը դիմեն և ամուսնութեան ատեն իր օրհնութիւնը կը խնդրեն։[196] Այս վերջին կէտը հայ ժողովրդեան մէջ շատ տարածուած է. շատ տեղեր տանիքը ալիւր կամ փոխինդ կը տարածեն, որպէս զի Ս. Սարգսին ձին ուտէ և սուրբը իրենց աղջկան կամ մանչուն բախտաբեր կողակից մը գտնէ կամ արդէն գտնուածին մէջ ամուսնութեան բերում և սէր յառաջ բերէ։ Անոր համար «Մշոյ մէջ սովորաբար հարսանիք է լինում Ս. Յակովբայ պահոց ուրբաթ երեկոյ կամ Առաջաւորաց Ս. Սարգսի պահոց ուրբաթ երեկոյ։[197]» Կան ուրիշ երկու շատ կարեւոր իրողութիւններ եւս. նախ հուր վառելու և բոցերու վրայէն ցատկելու սովորութիւնը, որ՝ որչափ ինծի ծանօթ է առ հասարակ Ս. Սարգսի տօնին ատենները կամ Առաջաւորաց բարեկենդանի միջոցին տեղի կ՚ունենայ, այսպէս էր օր. համար միշտ Խոտորջուր. արդ այս սովորութիւնը հեթանոսական մնացորդ

---

[196] Ազգ. Հանդ. 1908, էջ 32. Բիւրակն, 1898, էջ 827։
[197] Ազգ. Հանդ. 1916, էջ 162։

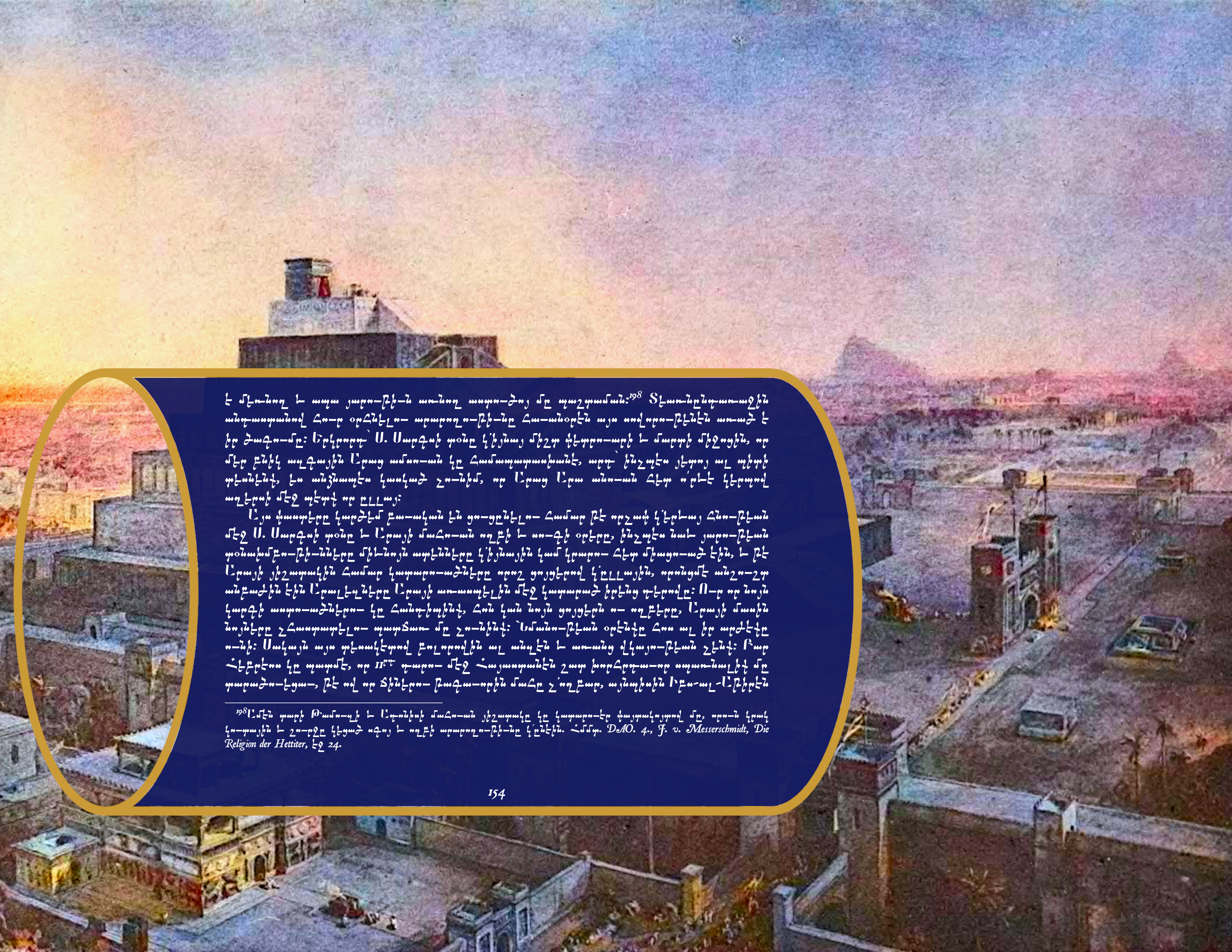

է մեռնող և ապա յարութիւն առնող աստուածոյ մը պաշտաման։[198] Տեառնընդառաջին անդաստանով հուր օրհնելու արարողութիւնը հաւանօրէն այս սովորութենէն առած է իր ծագումը։ Երկրորդ՝ Ս. Սարգսի տօնը կ՚իյնայ միշտ փետրուարի և մարտի միջոցին, որ մեր բնիկ աւանդոյթին Արաց ամսուան կը համապատասխանէ, այդ՝ ինչպէս յետոյ ալ պիտի տեսնենք, եւ անձնապէս կասկած չունիմ, որ Արաց Արա անուան հետ ո՛րևէ կերպով աղերսի մէջ պէտք որ ըլլայ։

Այս փաստերը կարծեմ բաւական են ցուցնելու համար թէ որչափ կ՚երևայ հնութեան մէջ Ս. Սարգսի տօնը և Արայի մահուան ողբի և սուգի օրերը, ինչպէս նաև յարութեան տօնախմբութիւնները միևնոյն ատենները կ՚իյնային կամ կրակու հետ միացուած էին, և թէ Արայի յիշատակին համար կատարուածները որոշ ցոյցերով կ՚ըլլային, որոնցմէ անշուշտ անբաժին էին Արալեզները Արայի առասպելին մէջ կատարած իրենց դերովը։ Ուր որ նոյն կարգի աստուածներու կը հանդիպինք, հոն կան նոյն ցոյցերն ու ողբերը, Արայի մահին նոյները չհաստատելու պատճառ մը չունինք։ Նմանութեան օրէնքը հոս ալ իր արժէքը ունի։ Սակայն այս տեսակէտով բոլորովին ալ անզէն և առանց վկայութեան չենք։ Բար Հեբրէոս կը պատմէ, որ IIրդ դարու մէջ Հայաստանէն շատ խորհրդաւոր սպառնալիք մը տարածուեցաւ, թէ ով որ ջիներու թագաւորին մահը չ՚ողբար, այնպիսին Իբն-ալ-Աթիրէն

---

[198] Ամէն տարի Թամուզի և Ադոնիսի մահուան յիշատակը կը կատարուէր փայտակոյտով մը, որուն կրակ կուտային և շուրջը կեցած սգոյ և ողբի արարողութիւնը կ՚ընէին. Հմմտ. DAO. 4., J. v. Messerschmidt, *Die Religion der Hettiter*, էջ 24.

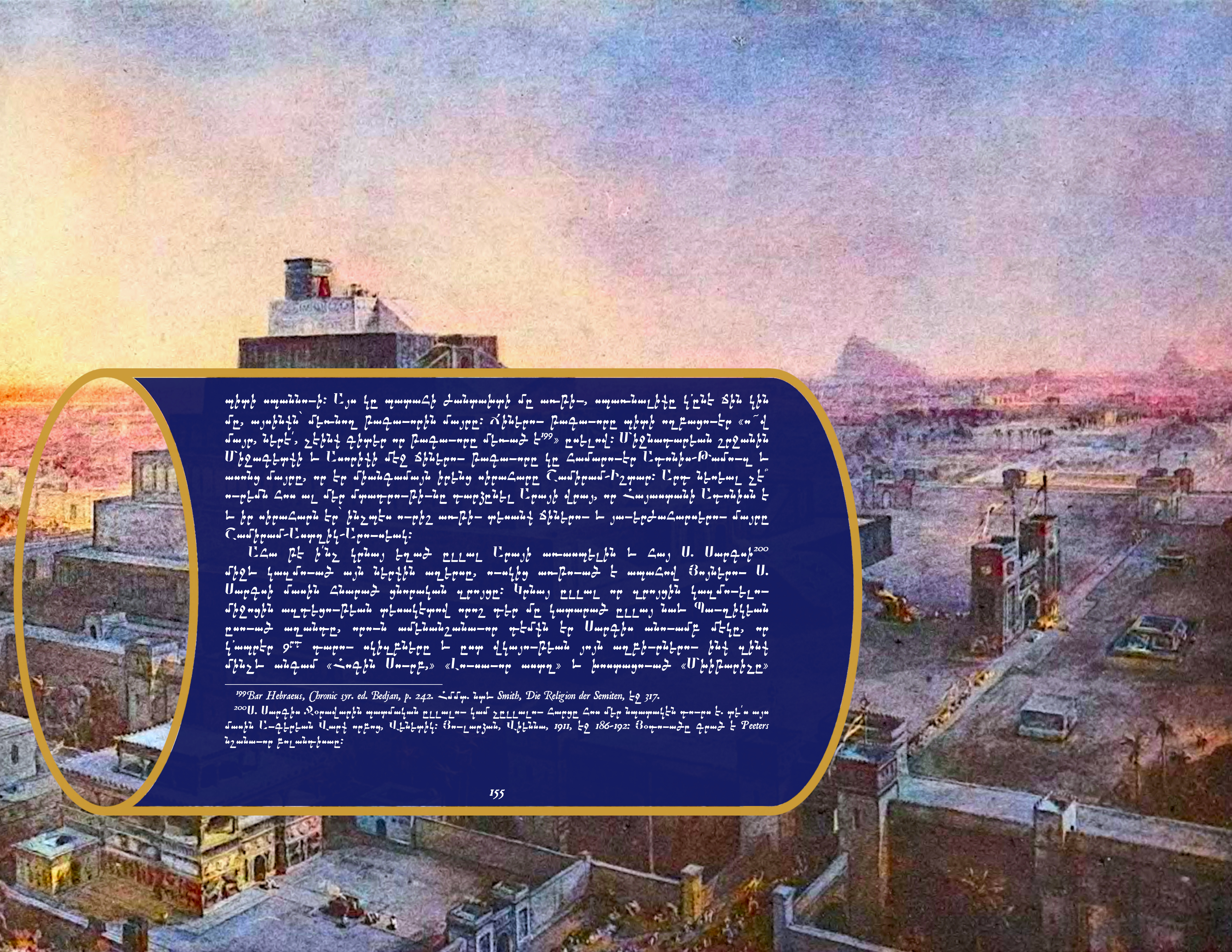

պիտի սպաննուի: Այս կը պատահի ժանտախտի մը առթիւ, սպառնալիքը կ՚ընէ ջին կին մը, այսինքն՝ մեռնող Թագաւորին մայրը: Ջիներու Թագաւորը պիտի ողբացուէր «ո՞վ մայր, ներէ՛, չէինք գիտեր որ Թագաւորը մեռած է[199]» ըսելով: Միջնադարեան շրջանին Միջագետքի և Ասորիքի մէջ ջիներու Թագաւորը կը համարուէր Ադոնիս-Թամուզ և անոնց մայրը, որ էր միանգամայն իրենց սիրահարը Շամիրամ-Իշտար: Արդ նեսեալ չէ՞ ուրեմն հոս ալ մեր մտադրութիւնը դարձնել Արայի վրայ, որ Հայաստանի Ադոնիսն է և իր սիրահարն էր՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ տեսանք ջիներու և յաւերժահարսերու մայրը Շամիրամ-Աստղիկ-Արուսեակ:

Ահա թէ ինչ կրնայ եղած ըլլալ Արայի առասպելին և հայ Ս. Սարգսի[200] միջև կապուած այն ներքին աղերսը, ուսկից առթուած է ապահով Յոյներու Ս. Սարգսի մասին հնարած ցնորական զրոյցը: Կրնայ ըլլալ որ զրոյցին կազմուելու միջոցին ազդեցութեան տեսակէտով ուրիշ դեր մը կատարած ըլլայ նաև Պաւղիկեան ըսուած աղանդը, որուն ամենանշանաւոր դէմքն էր Սարգիս անուամբ մէկը, որ կ՚ապրէր 9րդ դարու սկիզբները և ըստ վկայութեան յոյն աղբիւրներու ինք զինք մինչև անգամ «Հոգին Սուրբ,» «Լուսաւոր աստղ» և խոստացուած «Մխիթարիչը»

---

[199] Bar Hebraeus, Chronic syr. ed. Bedjan, p. 242. Հմմտ. նաև Smith, Die Religion der Semiten, էջ 317.

[200] Ս. Սարգիս Զօրավարին պատմական ըլլալու կամ չըլլալու հարցը հոս մեր նպատակէն դուրս է. տե՛ս այս մասին Աւգերեան Վարք սրբոց, Վենետիկ: Յուշարձան, Վիեննա, 1911, էջ 186-192: Յօդուածը գրած է Peeters նշանաւոր բոլանդիստը:

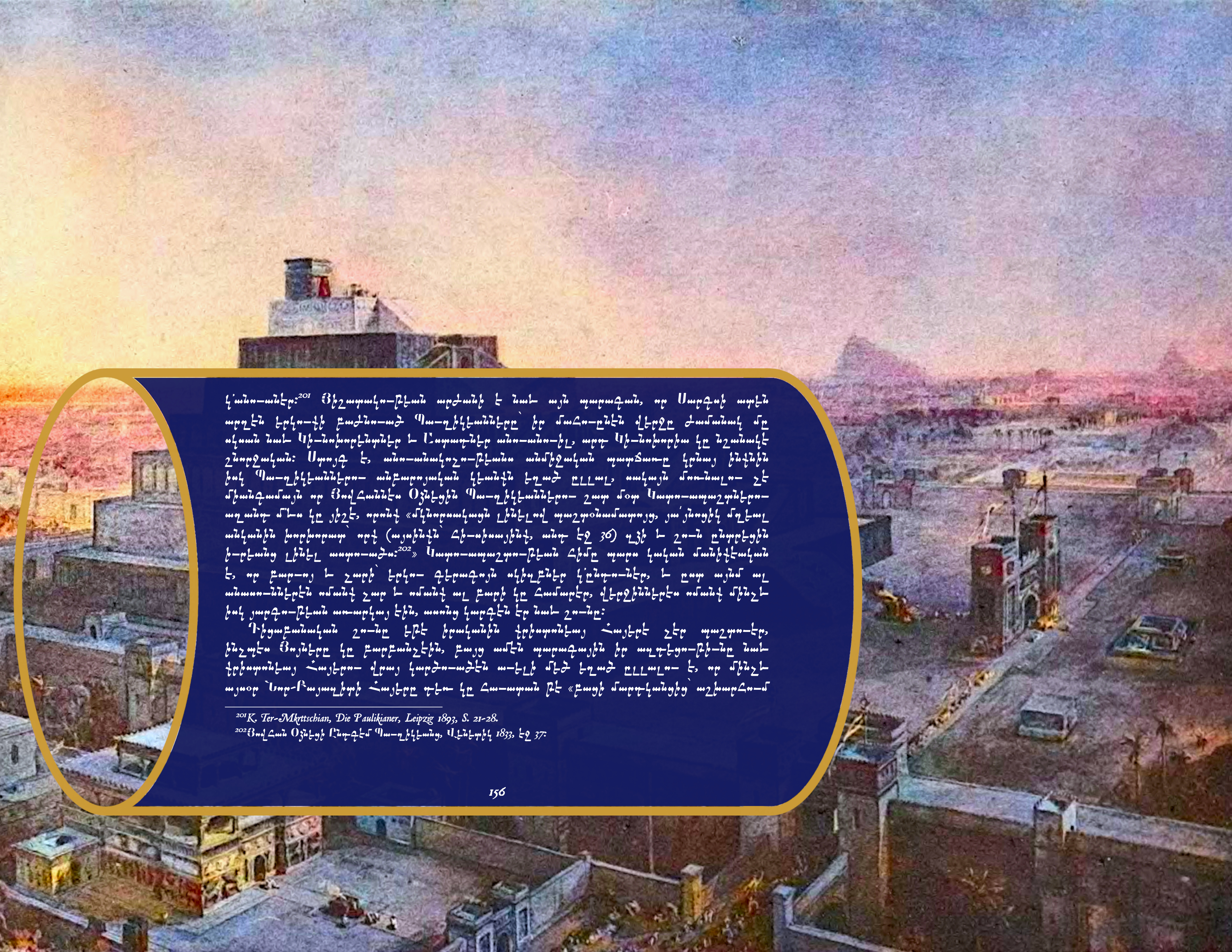

կ՛անուանէր:[201] Յիշատակութեան արժանի է նաև այն պարագան, որ Սարգսի ատեն արդէն երկուքի բաժնուած Պաւղիկեաններըՙ իր մահուընէն վերջը ժամանակ մը սկսան նաև Կիւնոխորիտներ և Աստատներ անուանուիլ, արդ Կիւնոխորիտ կը նշանակէ շնորջական: Ստոյգ է, անուանակոչութեանս անմիջական պատճառը կրնայ ինքնին իսկ Պաւղիկեաններու անբարոյական կեանքն եղած ըլլալ, սակայն մոռնալու չէ միանգամայն որ Յովհաննէս Օձնեցին Պաւղիկեաններու շատ մօտ Կատուապաշտներու աղանդ մ՚ալ կը յիշէ, որուն «մկնորսակացն լինելով պաշտօնամատոյց, յա՛յնոցիկ մղեալ անկանին խորխորատ` ուր (այսինքն` հիւսիսայինք, անդ էջ 36) զձի և շուն ընդրեցին իւրեանց լինել աստուածս:[202]» Կատուապաշտութեան հիմը պարզ կական մանիքէական է, որ բարւոյ և չարի` երկու գերագոյն ոգիքներ կ՛ընդունէր, և ըստ այնմ ալ անասուններէն ոմանք չար և ոմանք ալ բարի կը համարէր, վերջիններէս ոմանք մինչև իսկ յարգութեան առարկայ էին, ասոնց կարգէն էր նաև շունը:

Դիցաբանական շունը եթէ իրականին կերպարանեալ Հայերէ չէր պաշտուէր, ինչպէս Յոյները կը բարբանչէին, բայց ամէն պարագային իր ազդեցութիւնը նաև կերպարանեալ Հայերու վրայ կարծուածէն աւելի մեծ եղած ըլլալու է, որ մինչև այսօր `Նոր-Բայազիտի Հայերը դեռ կը հաւատան թէ «բացի մարդկանցից` աշխարհում

---

[201] K. Ter-Mkrttschian, Die Paulikianer, Leipzig 1893, S. 21-28.

[202] Յովհան Օձնեցի Ընդդէմ Պաւղիկեանց, Վենետիկ 1833, էջ 37:

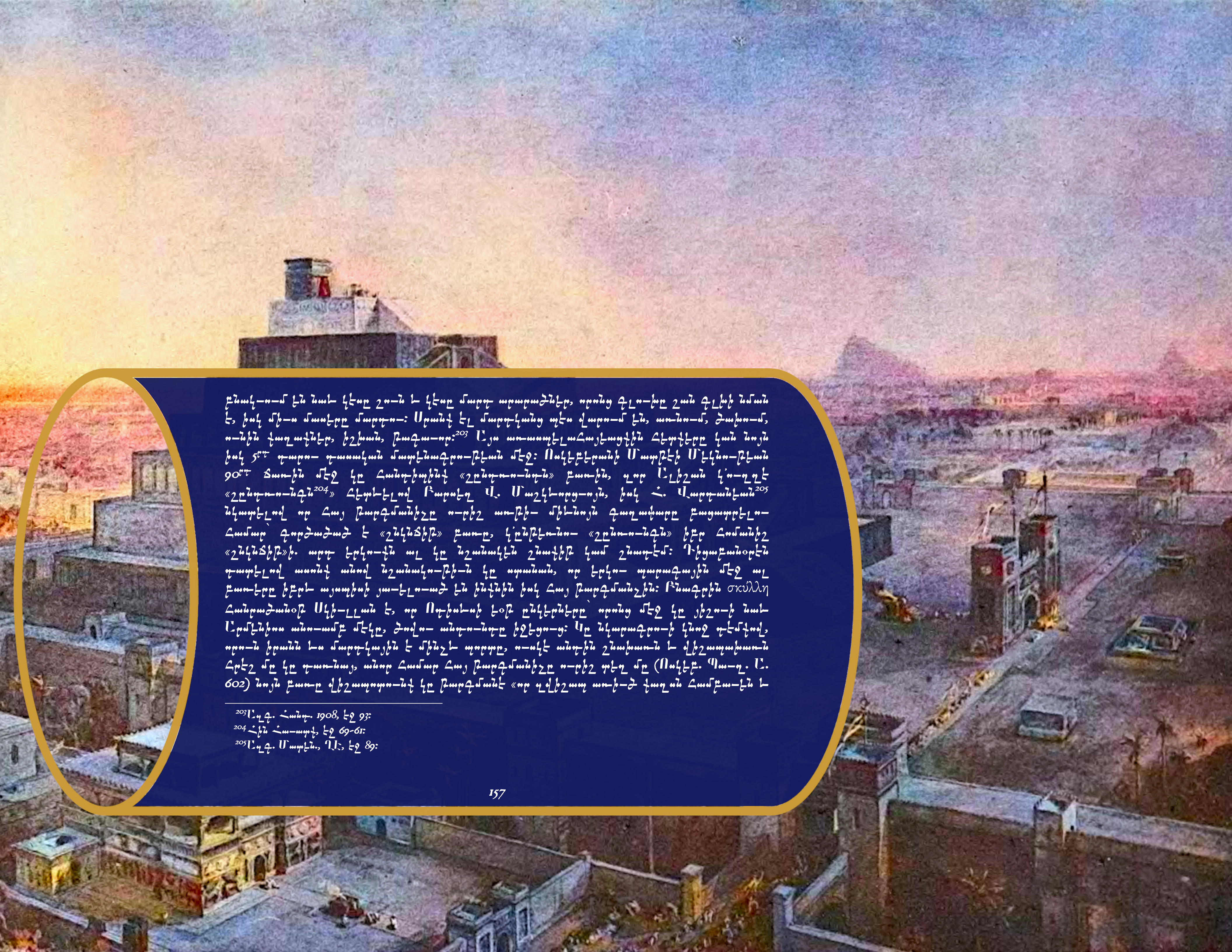

բնակում են նաև կէսը շուն և կէսը մարդ արարածներ, որոնց գլուխը շան գլխի նման է, իսկ միւս մասերը մարդու: Սրանք էլ մարդկանց պէս վարում են, առնում, ծախում, ունին քաղաքներ, իշխան, թագաւոր:[203] Այս առասպելահայեացքին հետքերը կան նոյն իսկ 5րդ դարու դասական մատենագրութեան մէջ: Ոսկեբերանի Մատթէի Մեկնութեան 90րդ ճառին մէջ կը հանդիպինք «շընդռունդն» բառին, զոր Ալիշան կ՚ուղղէ «շընդռունգն[204]» հետեւելով Բարսեղ Վ. Մաշկևորցւոյն, իսկ Հ. Վարդանեան[205] նկատելով որ հայ թարգմանիչը ուրիշ առթիւ միեւնոյն գաղափարը բացատրելու համար՝ գործածած է «շնկնճիթ» բառը, կ՚ընթեռնու «շընռունգն» իբր համանիշ «շնկնճիթ»ի. Արդ երկուքն ալ կը նշանակեն շնաքիթ կամ շնադէմ: Դիցաբանօրէն դատելով ասոնք անով նշանակութիւն կը ստանան, որ երկու պարագային մէջ ալ բառերը իբրև այսպիսի յաւելուած են ինքնին իսկ հայ թարգմանչին: Բնագրին σκύλλη հանրածանօթ Սկիւլլան է, որ Ոդիսևսի եօթ ընկերները՝ որոնց մէջ կը յիշուի նաև Արմենիոս անուամբ մէկը, ծովու անդունդը իջեցուց: Կը նկարագրուի կնոջ դէմքով, որուն իրանն ևս մարդկային է մինչև պորտը, ուսկէ անդին շնախառն և վիշապախառն հրէշ մը կը դառնայ, անոր համար հայ թարգմանիչը ուրիշ տեղ մը (Ոսկեբ. Պաւղ. Ա. 602) նոյն բառը վիշապոտունք կը թարգմանէ «որ զվիշապ առիւծ քաղոն համբաւեն և

---

[203] Ազգ. Հանդ. 1908, էջ 93:

[204] Հին Հաւատք, էջ 69-61:

[205] Ազգ. Մատեն., ԴԼ, էջ 89:

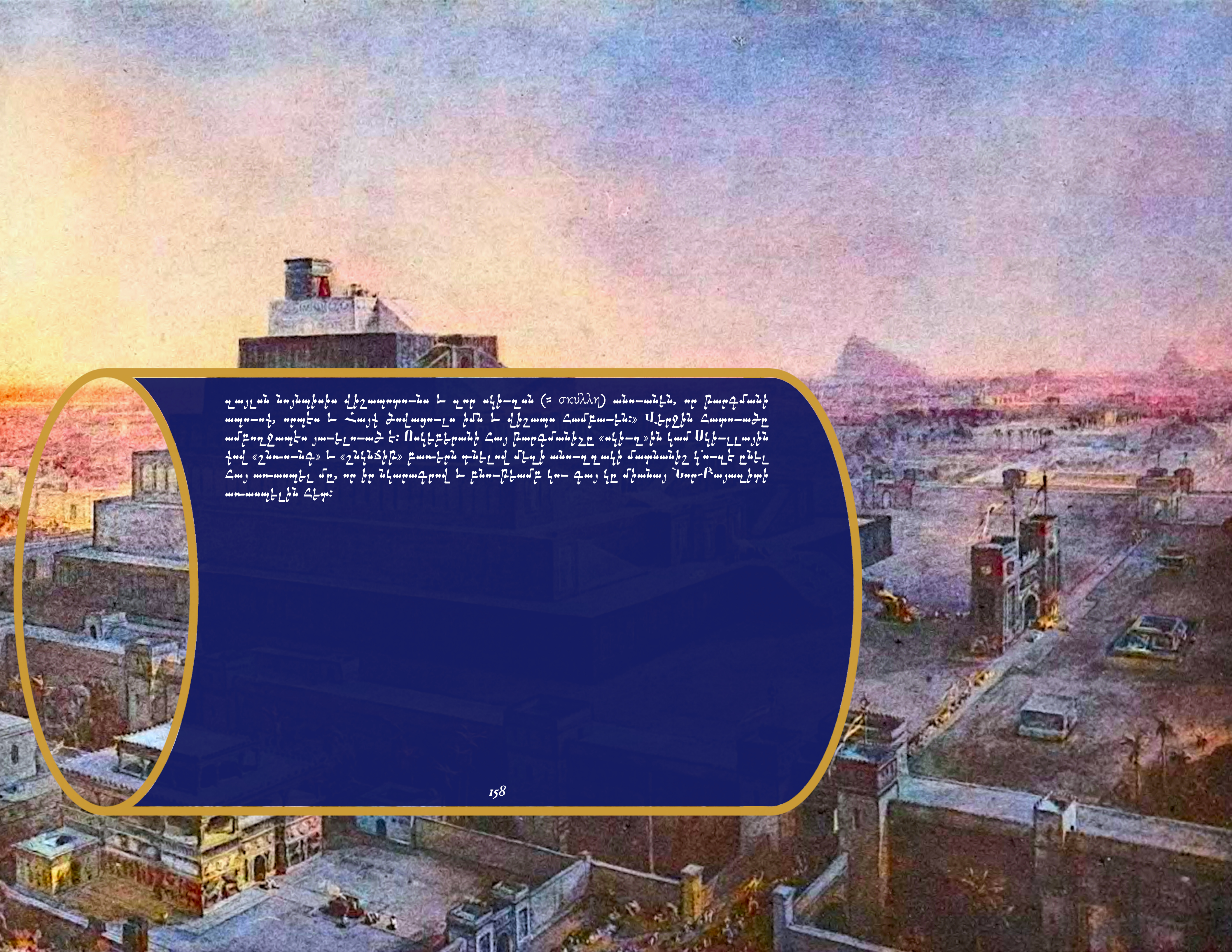

զայլան նոյնպիսիս վիշապաձունս և զոր սկիւղան (= σκύλλη) անուանեն, որ թարգմանի աղուոք, որպէս և Հայք ծովացուլս իմն և վիշապս համբաւեն:» Վերջին հարուածը ամբողջապէս յաւելուած է: Ոսկեբերանի Հայ թարգմանիչը «սկիւղ»ին կամ Սկիւլլայէն ծով «շնռունգ» և «շնկնծիթ» բառերն դնելով մեզի անուղղակի մատնանիշ կ՚ուզէ ընել Հայ առասպել մը, որ իր նկարագրով և բնութեամբ կու գայ կը միանայ ՝Նոր-Բայազետի առասպելին հետ:

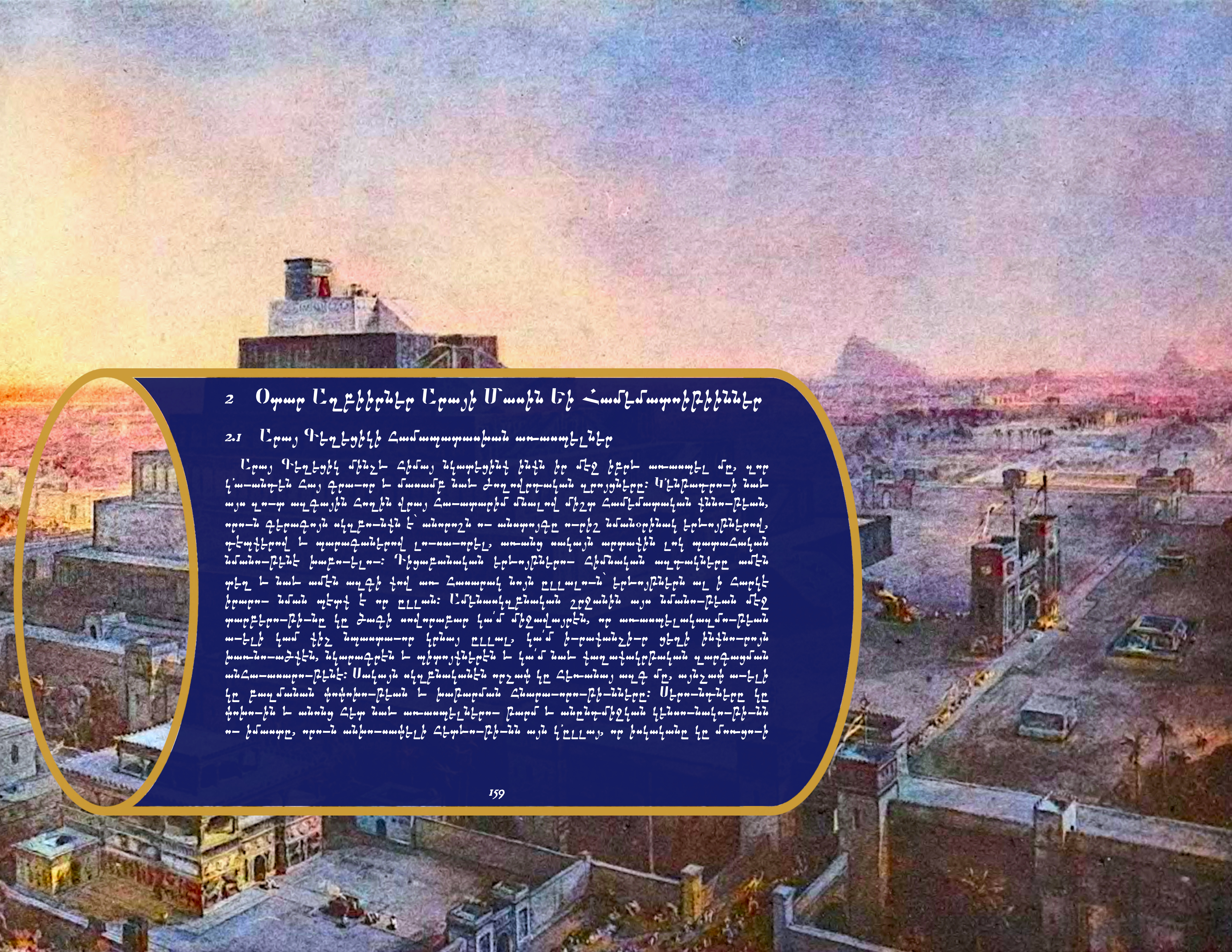

2 Օտար Աղբիւրներ Արայի Մասին Եւ Համեմատութիւններ

2.1 Արայ Գեղեցիկի Համապատասխան առասպելներ

Արայ Գեղեցիկ մինչեւ հիմայ նկարեցինք ինքն իր մէջ իբրեւ առասպել մը, ուր կ՚աւանդեն հայ գրաւոր եւ մասամբ նաեւ ժողովրդական զրոյցները: Կ՚ենթադրուի նաեւ այս զուտ ազգային հողին վրայ հաւատարիմ մնալով միշտ համեմատական քննութեան, որուն գերագոյն սկզբունքն է՝ անորոշն ու անստոյգը ուրիշ նմանօրինակ երեւոյթներով, դէպքերով եւ պարագաներով լուսաւորել, առանց սակայն արտաքին լոկ պատահական նմանութենէ խաբուելու: Դիցաբանական երեւոյթներու հիմնական ազդակները ամէն տեղ եւ նաեւ ամէն ազգի քով ալ հաւասար նոյն ըլլալուն՝ երեւոյթներն ալ ի հարկէ իրարու նման պէտք է որ ըլլան: Ամենասկզբնական շրջանին այս նմանութեան մէջ տարբերութիւնը կը ծագի սովորաբար կա՛մ միջավայրէն, որ առասպելակազմութեան աւելի կամ քիչ նպաստաւոր կրնայ ըլլալ, կա՛մ իւրաքանչիւր ցեղի ինքնուրոյն խառնուածքէն, նկարագրէն եւ պիտոյքներէն եւ կա՛մ նաեւ քաղաքակրթական զարգացման անհաւասարութենէ: Սակայն սկզբնականէն որչափ կը հեռանայ ազգ մը, այնչափ աւելի կը բազմանան փոփոխութեան եւ խաթարման հնարաւորութիւնները: Սերունդները կը փոխուին եւ անոնց հետ նաեւ առասպելներու թարմ եւ անընդմիջական կենսունակութիւնն ու խմորը, որուն անխուսափելի հետեւութիւնն այն կ՚ըլլայ, որ իսկականը կը մոռցուի

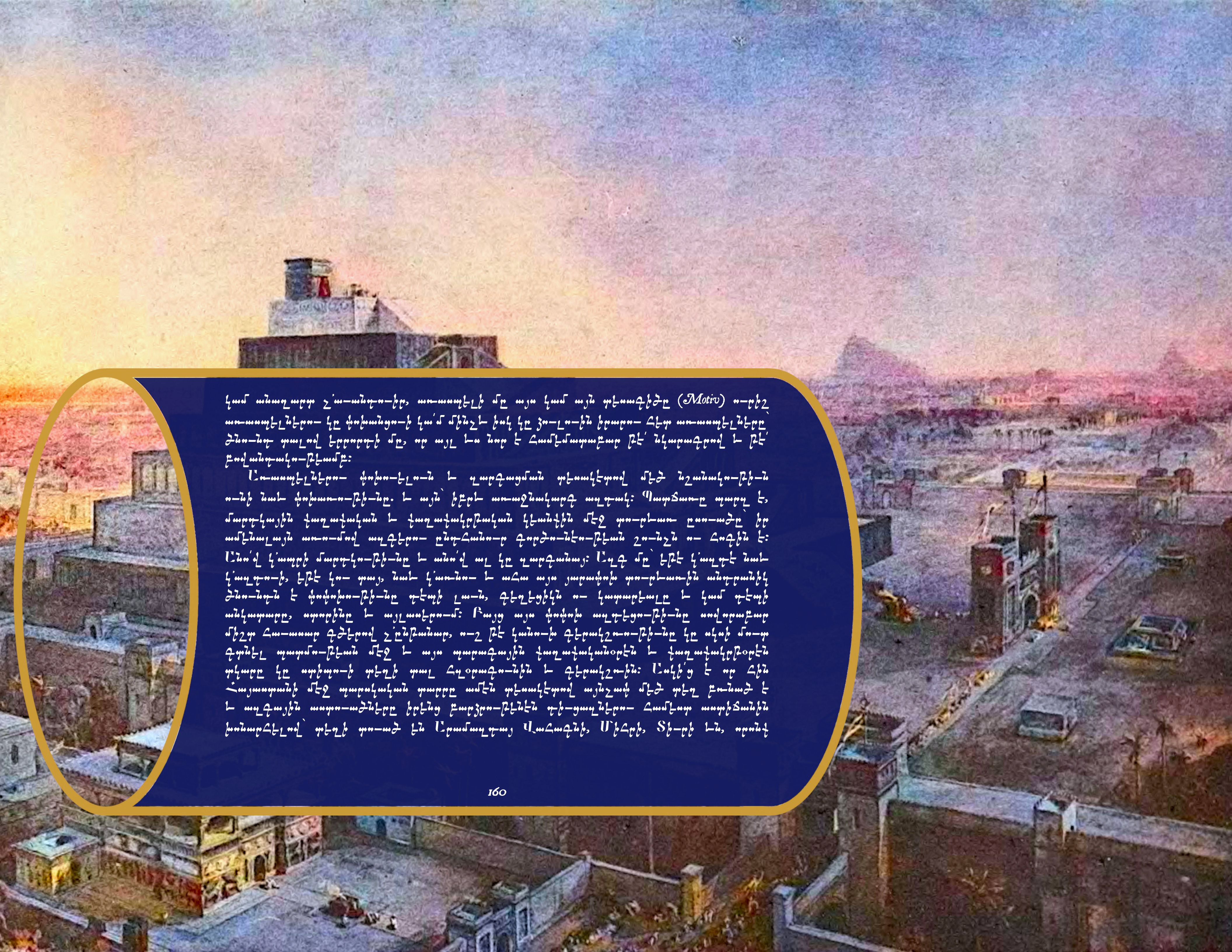

կամ անաղարտ չ՚աւանդուիր, առասպելի մը այս կամ այն տեսագիծը (Motiv) ուրիշ առասպելներու կը փոխանցուի կա՛մ մինչև իսկ կը ձուլուին իրարու հետ առասպելները՝ ծնունդ տալով երրորդի մը, որ այլ ևս նոր է համեմատաբար թէ՛ նկարագրով և թէ՛ բովանդակութեամբ:

Առասպելներու փոխուելուն և զարգացման տեսակէտով մեծ նշանակութիւն ունի նաև փոխառութիւնը. և այն՝ իբրև առաջնակարգ ազդակ: Պատճառը պարզ է, մարդկային քաղաքական և քաղաքակրթական կեանքին մէջ տուրևառ ըսուածը՝ իր ամենալայն առումով ազգերու ընդհանուր գործունէութեան շունչն ու հոգին է: Անո՛վ կ՚ապրի մարդկութիւնը և անո՛վ ալ կը զարգանայ: Ազգ մը՝ եթէ կ՚ազդէ նաև կ՚ազդուի, եթէ կու տայ, նաև կ՚առնու և ահա այս յարափոխ տուրևառին անդրանիկ ծնունդն է փոփոխութիւնը դէպի լաւն, գեղեցիկն ու կատարեալը և կամ դէպի անկատարը, ստորինը և այլասերում: Բայց այս փոփոխ ազդեցութիւնը սովորաբար միշտ հաւասար գծերով չ՚ընթանար, ուշ թէ կանուխ գերակշռութիւնը կը սկսի մուտ գտնել պարտութեան մէջ և այս պարագային քաղաքականօրէն և քաղաքակրթօրէն տկարը կը ստիպուի տեղի տալ հզօրագոյնին և գերակշռին: Ասկի՛ց է որ հին Հայաստանի մէջ պարսկական տարրը ամէն տեսակէտով այնչափ մեծ տեղ բռնած է և ազգային աստուածները իրենց բարձրութենէն դիւցազներու համեստ աստիճանին խոնարհելով՝ տեղի տուած են Արամազդայ Վահագնի, Միհրի, Տիւրի ևն, որոնք

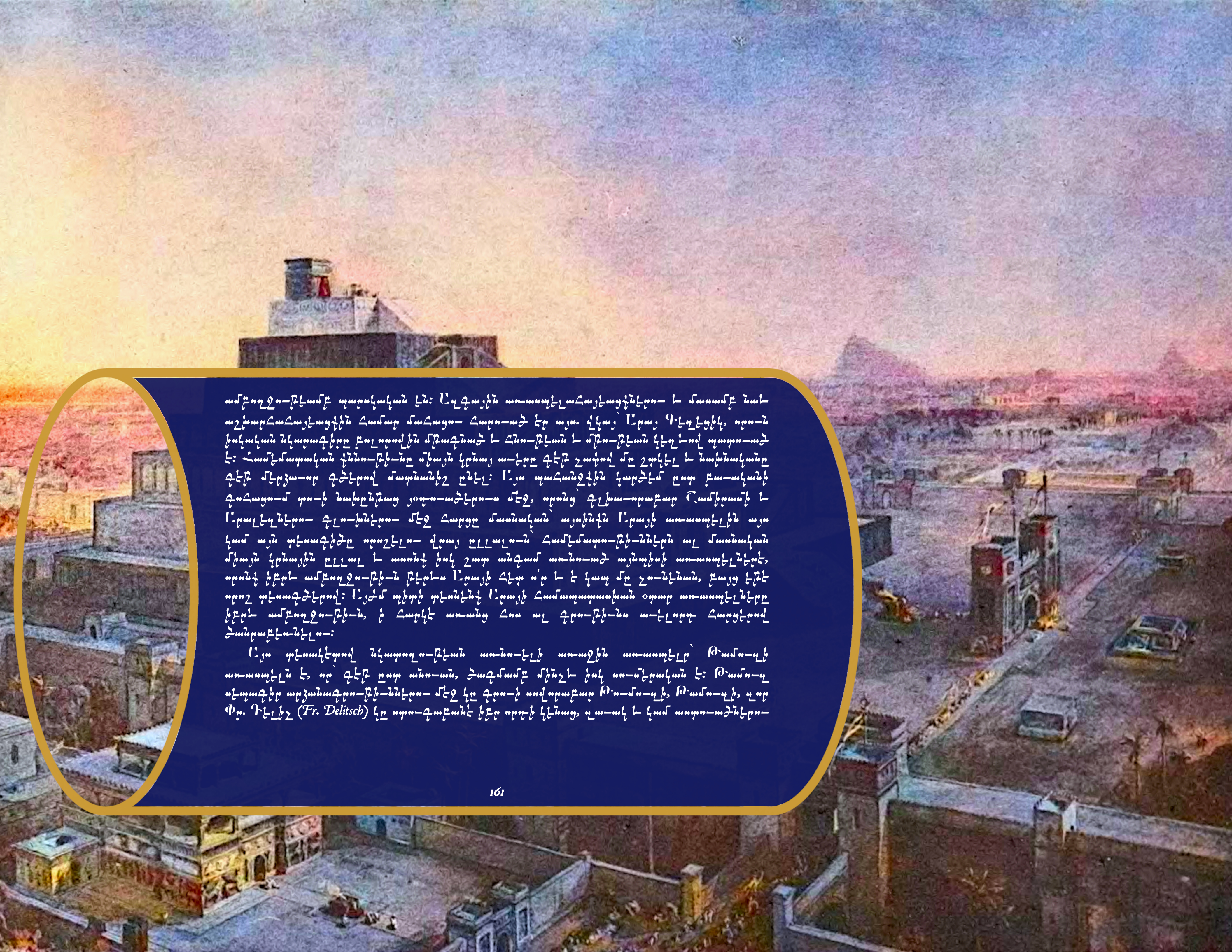

ամբողջութեամբ պարսկական են։ Ազգային առասպելահայեացքներու եւ մասամբ նաեւ աշխարհահայեացքին համար մահացու հարուած էր այս. վկայ՝ Արայ Գեղեցիկ, որուն իսկական նկարագիրը բոլորովին մթագնած եւ հնութեան եւ մթութեան կեղեւով պատուած է։ Համեմատական քննութիւնը միայն կրնայ աւերը գէթ չափով մը շտկել եւ նախնականը գէթ մերձաւոր գծերով մատնանիշ ընել։ Այս պահանջքին կարծեմ ըստ բաւականի գոհացում տուի նախընթաց յօդուածներուս մէջ, որոնց՝ գլխաւորաբար Շամիրամի եւ Արալեզներու գլուխներու մէջ հարցը մասնական՝ այսինքն Արայի առասպելին այս կամ այն տեսագիծը որոշելու վրայ ըլլալուն՝ համեմատութիւններն ալ մասնական միայն կրնային ըլլալ եւ ասոնք իսկ շատ անգամ առնուած այնպիսի առասպելներէ, որոնք իբրեւ ամբողջութիւն թերեւս Արայի հետ ո՛չ եւ է կապ մը չունենան, բայց եթէ որոշ տեսագծերով։ Այժմ պիտի տեսնենք Արայի համապատասխան օտար առասպելները իբրեւ ամբողջութիւն, ի հարկէ առանց հոս ալ գրութիւնս աւելորդ հարցերով ծանրաբեռնելու։

Այս տեսակէտով նկատողութեան առնուելի առաջին առասպելը՝ Թամուզի առասպելն է, որ՝ գէթ ըստ անուան, ծագմամբ մինչեւ իսկ սումերական է։ Թամուզ սեպագիր արձանագրութիւններու մէջ կը գրուի սովորաբար Թումուզի, Թամուզի, զոր Փր. Դելիչ (Fr. Delitsch) կը ստուգաբանէ իբր որդի կենաց, զաւակ եւ կամ աստուածներու

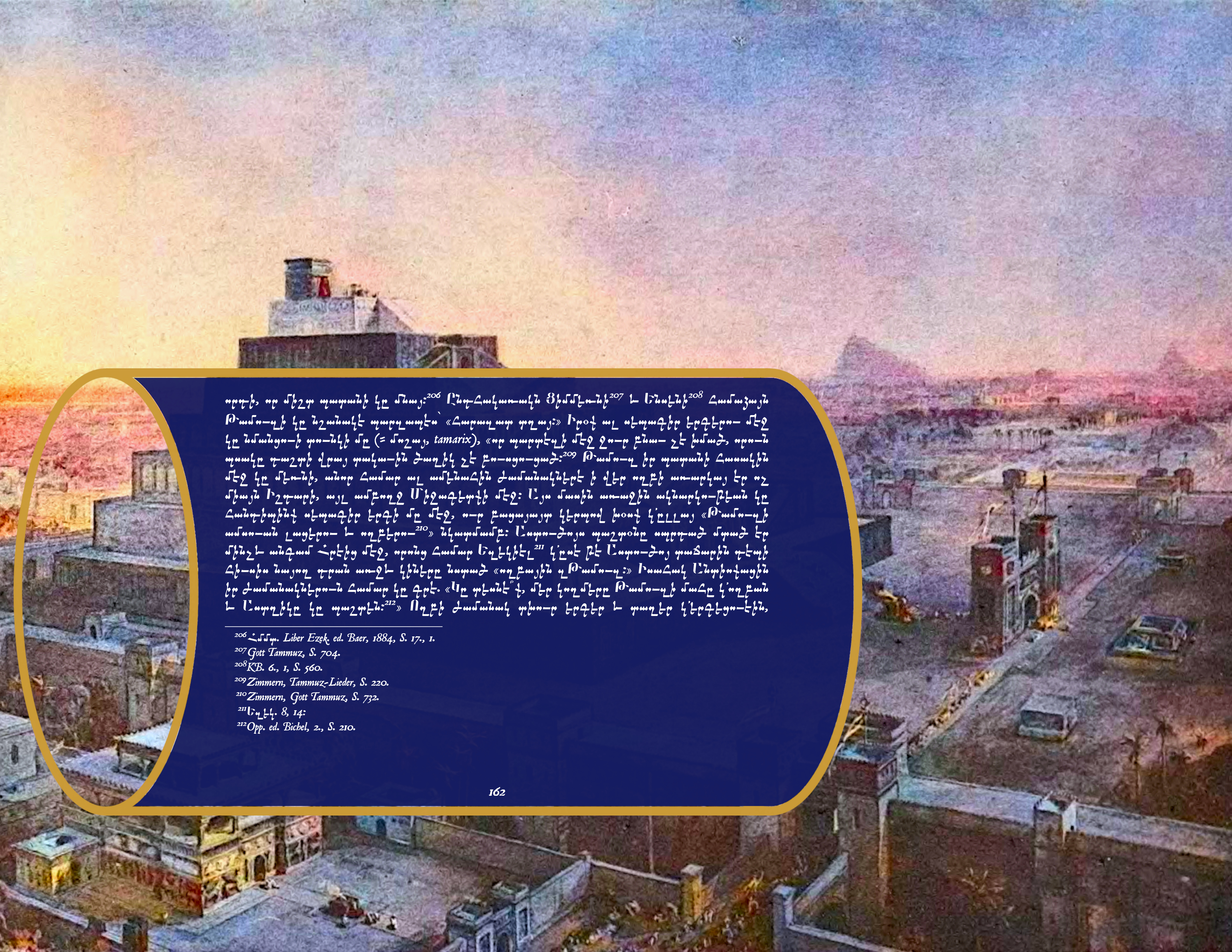

որդի, որ միշտ պատանի կը մնայ։[206] Ընդհակառակն Ցիմմեռնի[207] և Ենսէնի[208] համաձայն Թամուզի կը նշանակէ պարզապէս՝ «հարազատ տղայ։» Իրօք ալ սեպագիր երգերու մէջ կը նմանցուի տունկի մը (= մոշայ, *tamarix*), «որ պարտէզի մէջ ջուր բնաւ չէ խմած, որուն պսակը դաշտի վրայ տակաւին ծաղիկ չէ բուսուցած։[209] Թամուզ իր պատանի հասակին մէջ կը մեռնի, անոր համար ալ ամենահին ժամանակներէ ի վեր ողբի առարկայ էր ոչ միայն Իշտարի, այլ ամբողջ Միջագետքի մէջ։ Այս մասին առաջին ակնարկութեան կը հանդիպինք սեպագիր երգի մը մէջ, ուր բացայայտ կերպով խօսք կ՚ըլլայ «Թամուզի ամսուան լացերու և ողբերու[210]» նկատմամբ։ Աստուծոյս պաշտօնը սպրդած մտած էր մինչև անգամ Հրէից մէջ, որոնց համար Եզեկիէլ[211] կ՚ըսէ թէ Աստուծոյ տաճարին դէպի հիւսիս նայող դրան առջև կիները նստած «ողբային զԹամուզ։» Իսահակ Անտիոքացին իր ժամանակներուն համար կը գրէ. «Կը տեսնե՞ք, մեր կողմերը Թամուզի մահը կ՚ողբան և Աստղիկը կը պաշտեն։[212]» Ողբի ժամանակ տխուր երգեր և պարեր կ՚երգեցուէին,

---

[206] Հմմտ. Liber Ezek. ed. Baer, 1884, S. 17., 1.

[207] Gott Tammuz, S. 704.

[208] KB. 6., 1, S. 560.

[209] Zimmern, Tammuz-Lieder, S. 220.

[210] Zimmern, Gott Tammuz, S. 732.

[211] Եզեկ. 8, 14։

[212] Opp. ed. Bichel, 2., S. 210.

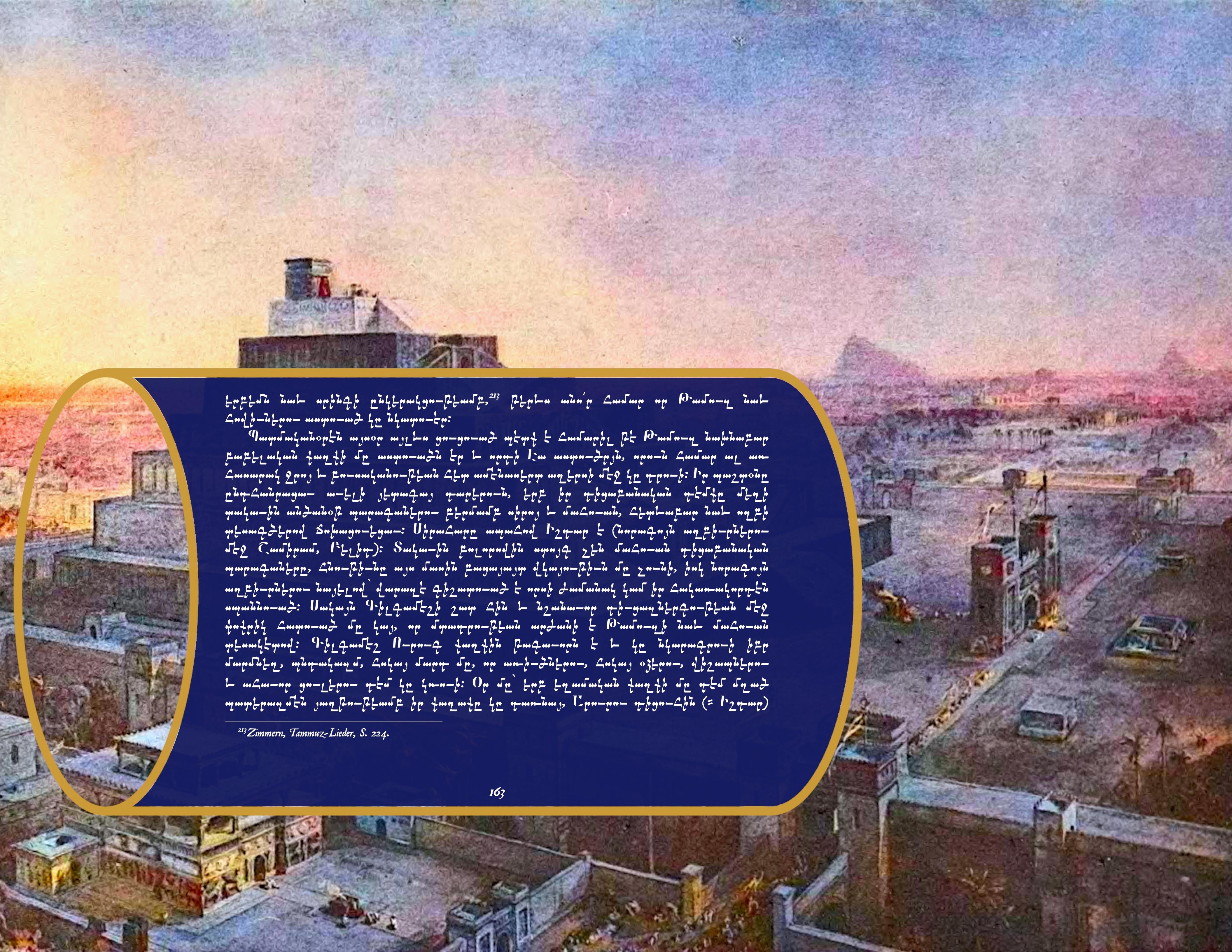

երբեմն նաև սրինգի ընկերակցութեամբ,[213] թերևս անո՛ր համար որ Թամուզ նաև հովիւներու աստուած կը նկատուէր:

Պատմականօրէն այսօր այլևս ցուցուած պէտք է համարել թէ Թամուզ նախնաբար բաբելական քաղաքի մը աստուածն էր և որդի Էա աստուծոյն, որուն համար ալ առհասարակ ջրոյ և բուսականութեան հետ ամէնասերտ աղերսի մէջ կը դրուի: Իր պաշտօնը ընդհանրացաւ աւելի յետագայ դարերուն, երբ իր դիցաբանական դէմքը մեզի տակաւին անծանօթ պարագաներու բերմամբ սիրոյ և մահուան, հետևաբար նաև ողբի տեսագծերով ճոխացուեցաւ: Սիրահարը ապահով Իշտար է (Նորագոյն աղբիւրներու մէջ Շամիրամ, Բելիտ): Տակաւին բոլորովին ստոյգ չեն մահուան դիցաբանական պարագաները, հնութիւնը այս մասին բացայայտ վկայութիւն մը չունի, իսկ նորագոյն աղբիւրներու նայելով՝ վարազէ գիշատուած է որսի ժամանակ կամ իր հակառակորդէն սպաննուած: Սակայն Գիլգամէշի շատ հին և նշանաւոր դիւցազներգութեան մէջ փոքրիկ հատուած մը կայ, որ մտադրութեան արժանի է Թամուզի նաև մահուան տեսակէտով: Գիլգամէշ Ուրուկ քաղաքին թագաւորն է և կը նկարագրուի իբր մարմնեղ, պնդակազմ, հսկայ մարդ մը, որ առիւծներու, հսկայ օձերու, վիշապներու և ահաւոր ցուլերու դէմ կը կռուի: Օր մը՝ երբ եղամական քաղաքի մը դէմ մղած պատերազմէն յաղթութեամբ իր քաղաքը կը դառնայ, Արուրու դիցուհին (= Իշտար)

---

[213] *Zimmern, Tammuz-Lieder, S. 224.*

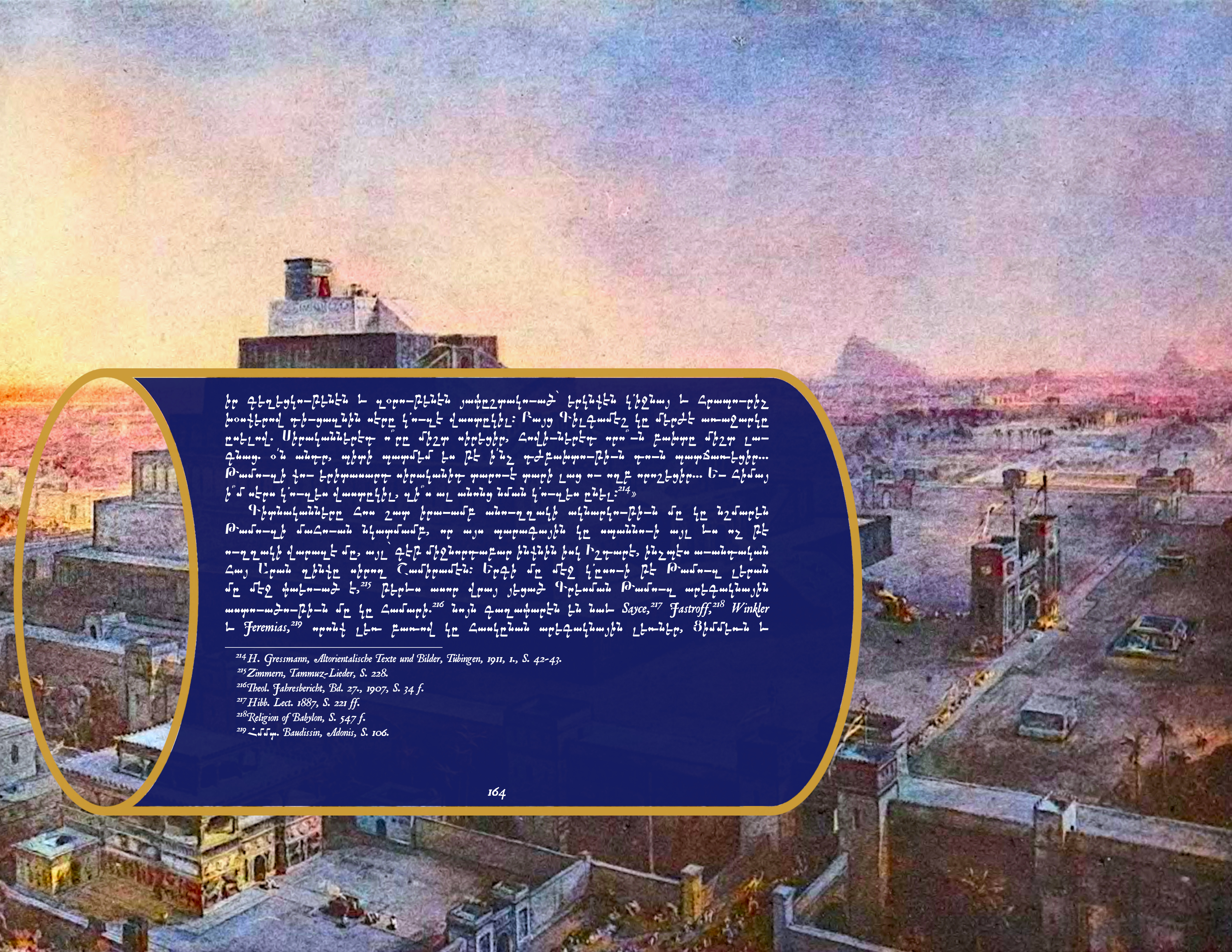

իր գեղեցկութենէն և զօրութենէն յափշտակուած՝ երկնքէն կ՚իջնայ և հրապուրիչ խօսքերով դիւցազնին սէրը կ՚ուզէ վաստըկիլ: Բայց Գիլգամէշ կը մերժէ առաջարկը ըսելով. Սիրականներէդ ո՞ր միշտ սիրեցիր, հովիւներէդ որո՞ւն բախտը միշտ լաւ գնաց. Օ՛ն անդր, պիտի պատմեմ եւ թէ ինչ դժբախտութիւն դուն պատճառեցիր... Թամուզի քու երիտասարդ սիրականիդ տարուէ տարի լաց ու ողբ որոշեցիր... Եւ հիմայ ի՞մ սէրս կ՚ուզես վաստըկիլ, զի՞ս ալ անոնց նման կ՚ուզես ընել:[214]»

Գիտնականները հոս շատ իրաւամբ անուղղակի ակնարկութիւն մը կը նշմարեն Թամուզի մահուան նկատմամբ, որ այս պարագային կը սպաննուի այլ եւ ոչ թէ ուղղակի վարազէ մը, այլ՝ գէթ միջնորդաբար ինքնին իսկ Իշտարէ, ինչպէս աւանդական Հայ Արան զինքը սիրող Շամիրամէն: Երգի մը մէջ կ՚ըսուի թէ Թամուզ լերան մը մէջ փակուած է,[215] Թերեւս ասոր վրայ յեցած Գրեսման Թամուզ արեգակնային աստուածութիւն մը կը համարի.[216] Նոյն գաղափարէն են նաեւ *Sayce*,[217] *Jastroff*,[218] *Winkler* և *Jeremias*,[219] որոնք լեռ բառով կը հասկընան արեգակնային լեռներ, Ցիմմեռն և

---

[214] *H. Gressmann, Altorientalische Texte und Bilder, Tübingen, 1911, 1., S. 42-43.*

[215] *Zimmern, Tammuz-Lieder, S. 228.*

[216] *Theol. Jahresbericht, Bd. 27., 1907, S. 34 f.*

[217] *Hibb. Lect. 1887, S. 221 ff.*

[218] *Religion of Babylon, S. 547 f.*

[219] *Հմմտ. Baudissin, Adonis, S. 106.*

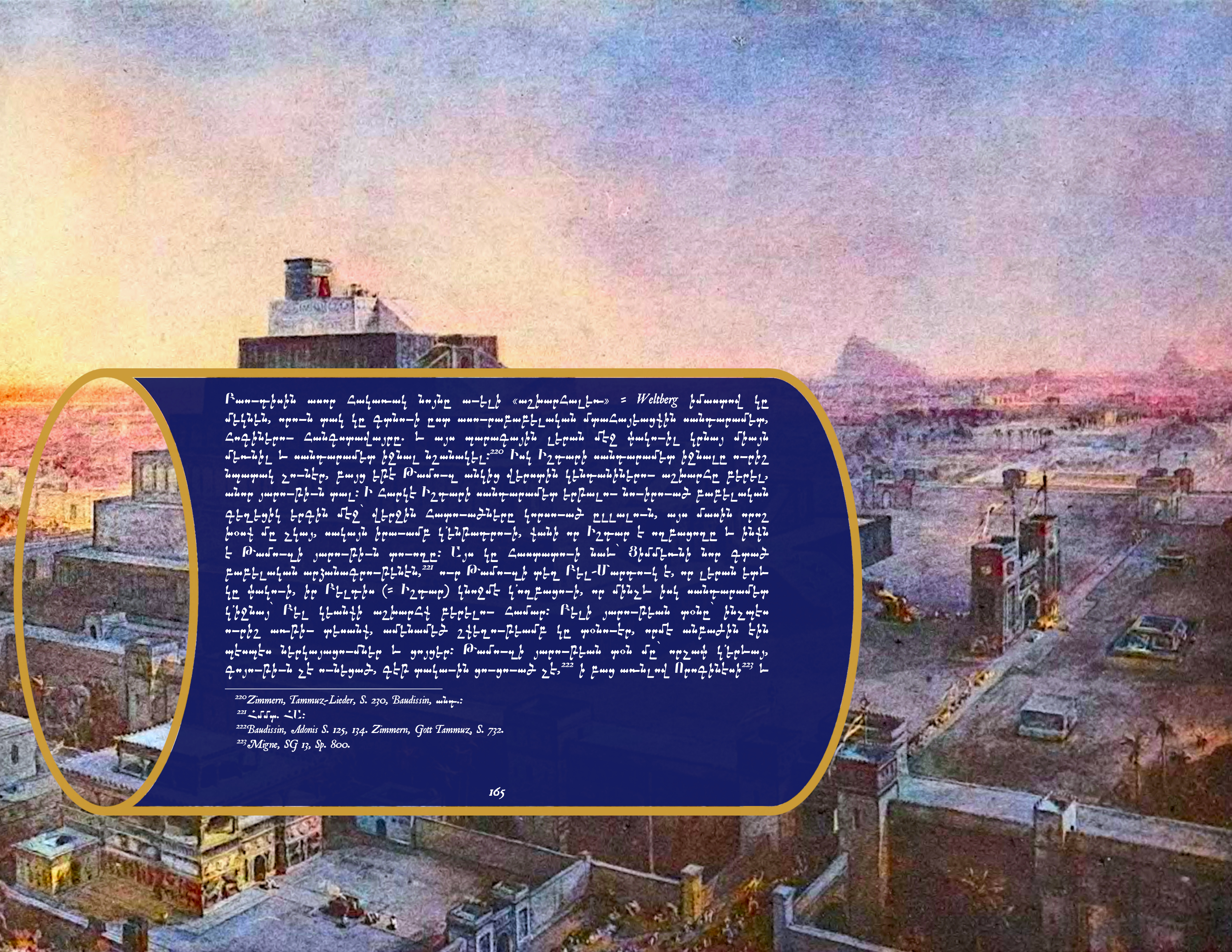

Բաուդիսին ատոր հակառակ նոյնը աւելի «աշխարհալեռ» = *Weltberg* իմաստով կը մեկնեն, որուն տակ կը գտնուի ըստ ասուրաբաբելական մտահայեացքին սանդարամետը, հոգիներու հանգստավայրը. և այս պարագային լերան մէջ փակուիլ կրնայ միայն մեռնիլ և սանդարամետ իջնալ նշանակել:[220] Իսկ Իշդարի սանդարամետ իջնալը ուրիշ նպատակ չունէր, բայց եթէ Թամուզ անկից վերստին կենդանիներու աշխարհը բերել, անոր յարութիւն տալ: Ի հարկէ Իշդարի սանդարամետ երթալու նուիրուած բաբելական գեղեցիկ երգին մէջ՝ վերջին հատուածները կորսուած ըլլալուն, այս մասին որոշ խօսք մը չկայ, սակայն իրաւամբ կ՚ենթադրուի, քանի որ Իշդար է ողբացողը և ինքն է Թամուզի յարութիւն տուողը: Այս կը հաստատուի նաև՝ Ցիմմեռնի նոր գտած բաբելական արձանագրութենէն,[221] ուր Թամուզի տեղ Բել-Մարդուկ է, որ լերան ետև կը փակուի, իր Բելդիս (= Իշդար) կնոջմէ կ՚ողբացուի, որ մինչև իսկ սանդարամետ կ՚իջնայ՝ Բել կեանքի աշխարհք բերելու համար: Բելի յարութեան տօնը՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ տեսանք, ամենամեծ շքեղութեամբ կը տօնուէր, որմէ անբաժին էին պէսպէս ներկայացումներ և ցոյցեր: Թամուզի յարութեան տօն մը՝ որչափ կ՚երևայ, գոյութիւն չէ ունեցած, գէթ տակաւին ցուցուած չէ,[222] ի բաց առնլով Որոգինէսի[223] և

---

[220] *Zimmern, Tammuz-Lieder, S. 230, Baudissin,* անդ.:

[221] Հմմտ. ՀԱ:

[222] *Baudissin, Adonis S. 125, 134. Zimmern, Gott Tammuz, S. 732.*

[223] *Migne, SG 13, Sp. 800.*

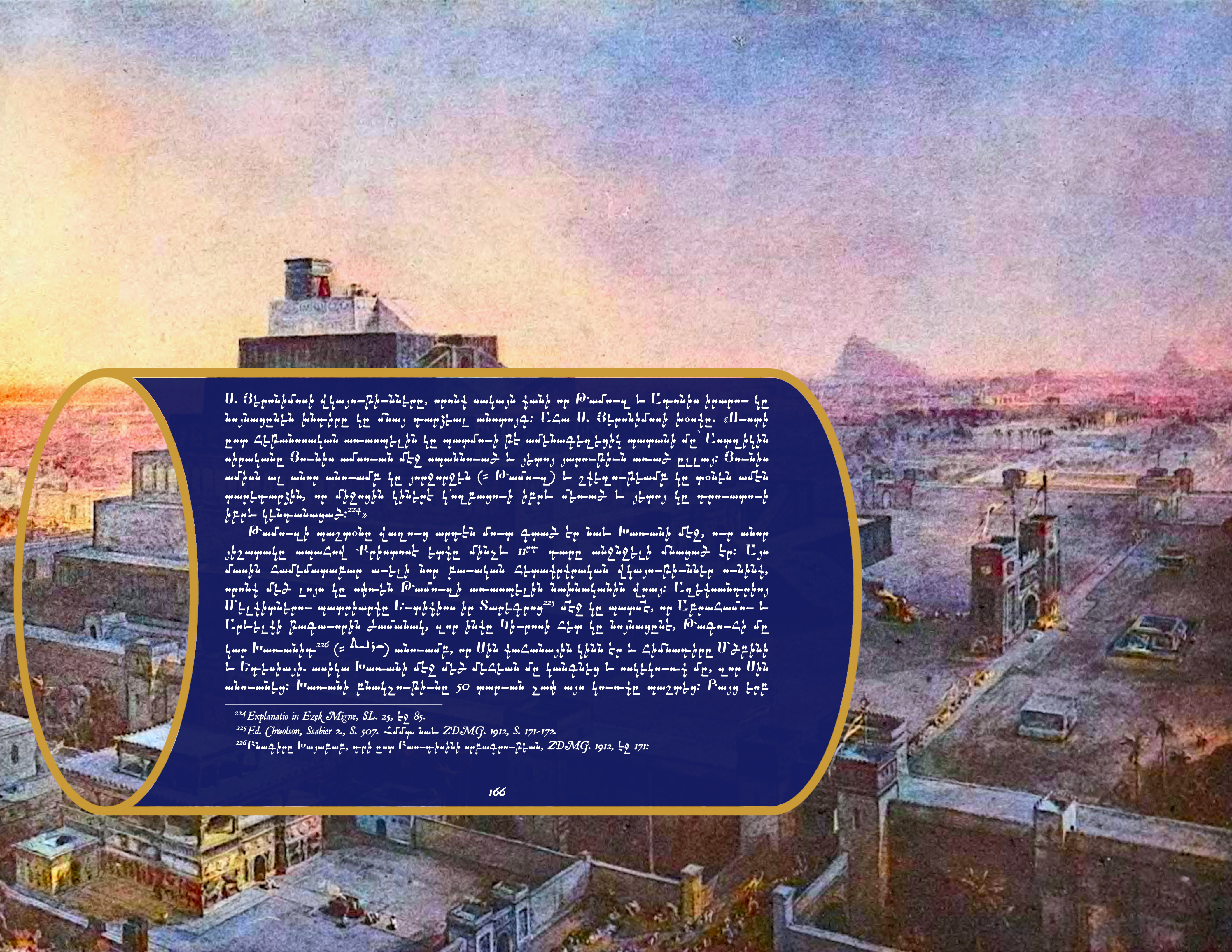

Ս. Յերոնիմոսի վկայութիւնները, որոնք սակայն քանի որ Թամուզ և Ադոնիս իրարու կը նոյնացընեն խնդիրը կը մնայ դարձեալ անստոյգ: Ահա Ս. Յերոնիմոսի խօսքը. «Ուստի ըստ հեթանոսական առասպելին կը պատմուի թէ ամենագեղեցիկ պատանի մը՝ Աստղիկին սիրականը Յունիս ամսուան մէջ սպաննուած և յետոյ յարութիւն առած ըլլայ: Յունիս ամիսն ալ անոր անուամբ կը յորջորջեն (= Թամուզ) և շքեղութեամբ կը տօնեն ամէն տարեդարձին, որ միջոցին կիներէ կ'ողբացուի իբրև մեռած և յետոյ կը դրուատուի իբրև կենդանացած:[224]»

Թամուզի պաշտօնը վաղուց արդէն մուտ գտած էր նաև Խառանի մէջ, ուր անոր յիշատակը ապահով Քրիստոսէ ետքը մինչև 11րդ դարը անջնջելի մնացած էր: Այս մասին համեմատաբար աւելի նոր բաւական հետաքրքրական վկայութիւններ ունինք, որոնք մեծ լոյս կը սփռեն Թամուզի առասպելին նախնականին վրայ: Աղեքսանդրիոյ Մելքիթներու պատրիարքը Եւտիքիոս իր Տարեգրոց[225] մէջ կը պատմէ, որ Աբրահամու և Արևելքի թագաւորին ժամանակ, զոր ինքը Կիւրոսի հետ կը նոյնացընէ, Թագուհի մը կար Խառանիդ[226] (= [illegible]) անուամբ, որ Սին քահանային կինն էր և հիմնադիրը Մծբինի և Եդեսիայի. ասիկա Խառանի մէջ մեծ մեհեան մը կանգնեց և ոսկեկուռք մը, զոր Սին անուանեց: Խառանի բնակչութիւնը 50 տարուան չափ այս կուռքը պաշտեց: Բայց երբ

---

[224] *Explanatio in Ezek Migne, SL. 25, էջ 85.*

[225] *Ed. Chwolson, Ssabier 2., S. 507. Հմմտ. նաև ZDMG. 1912, S. 171-172.*

[226] *Բնագիրը Խայաքաք, տես ըստ Բաուդիսինի որքագրութեան, ZDMG. 1912, էջ 171:*

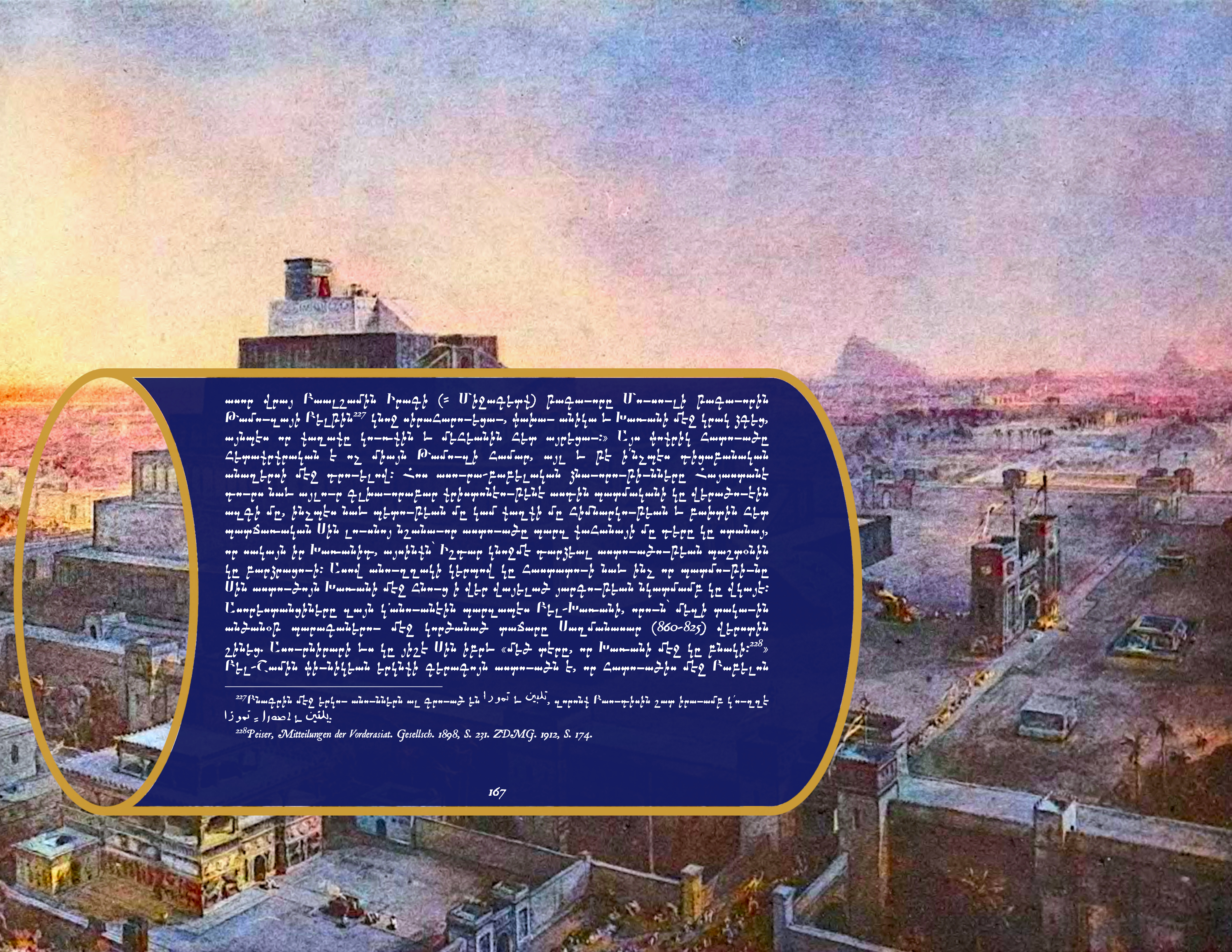

ասոր վրայ Բաալշամին Իրագի (= Միջագետք) Թագաւորը Մուսուլի Թագաւորին Թամուզայի Բէլթին[227] կնոջ սիրահարուեցաւ, փախաւ անիկա և Խառանի մէջ կրակ ձգեց, այնպէս որ քաղաքը կուռքին և մեհեանին հետ այրեցաւ:» Այս փոքրիկ հատուածը հետաքրքրական է ոչ միայն Թամուզի համար, այլ և թէ ի՛նչպէս դիցաբանական անազերոի մէջ դրուելով: Հոս ասուրա-բաբելական ձնաւորութիւնները Հայաստանէ դուրս նաև այլուր գլխաւորաբար քրիստոնէութենէ անդին պատմականի կը վերածուէին ազգի մը, ինչպէս նաև պետութեան մը կամ քաղքի մը հիմնարկութեան և բախտին հետ պատճառական: Սին լուսնոյ նշանաւոր աստուածը պարզ քահանայի մը դերը կը ստանայ, որ սակայն իր Խառանիդ, այսինքն՝ Իշդար կնոջմէ դարձեալ աստուածութեան պաշտօնին կը բարձրացուի: Ասով անուղղակի կերպով կը հաստատուի նաև ինչ որ պատմութիւնը Սին աստուծոյն Խառանի մէջ հնուց ի վեր վայելած յարգութեան նկատմամբ կը վկայէ: Ասորեստանցիները զայն կ՚անուանէին պարզապէս Բէլ-Խառանի, որուն՝ մեզի տակաւին անծանօթ պարագաներու մէջ կործանած տաճարը Սաղմանասար (860-825) վերստին շինեց. Ասուրնիրարի ևս կը յիշէ Սին իբրև «մեծ տէրը, որ Խառանի մէջ կը բնակի:[228]» Բէլ-Շամին փիւնիկեան երկնքի գերագոյն աստուածն է, որ հատուածիս մէջ Բաբելոն

---

[227] Բնագրին մէջ երկու անուններն ալ գրուած են بلتي و تمورا, զորոնք Բաուդիսին շատ իրաւամբ կ՚ուղղէ بلتين و [illegible] = تموزا.

[228] Peiser, *Mitteilungen der Vorderasiat. Gesellsch.* 1898, S. 231. ZDMG. 1912, S. 174.

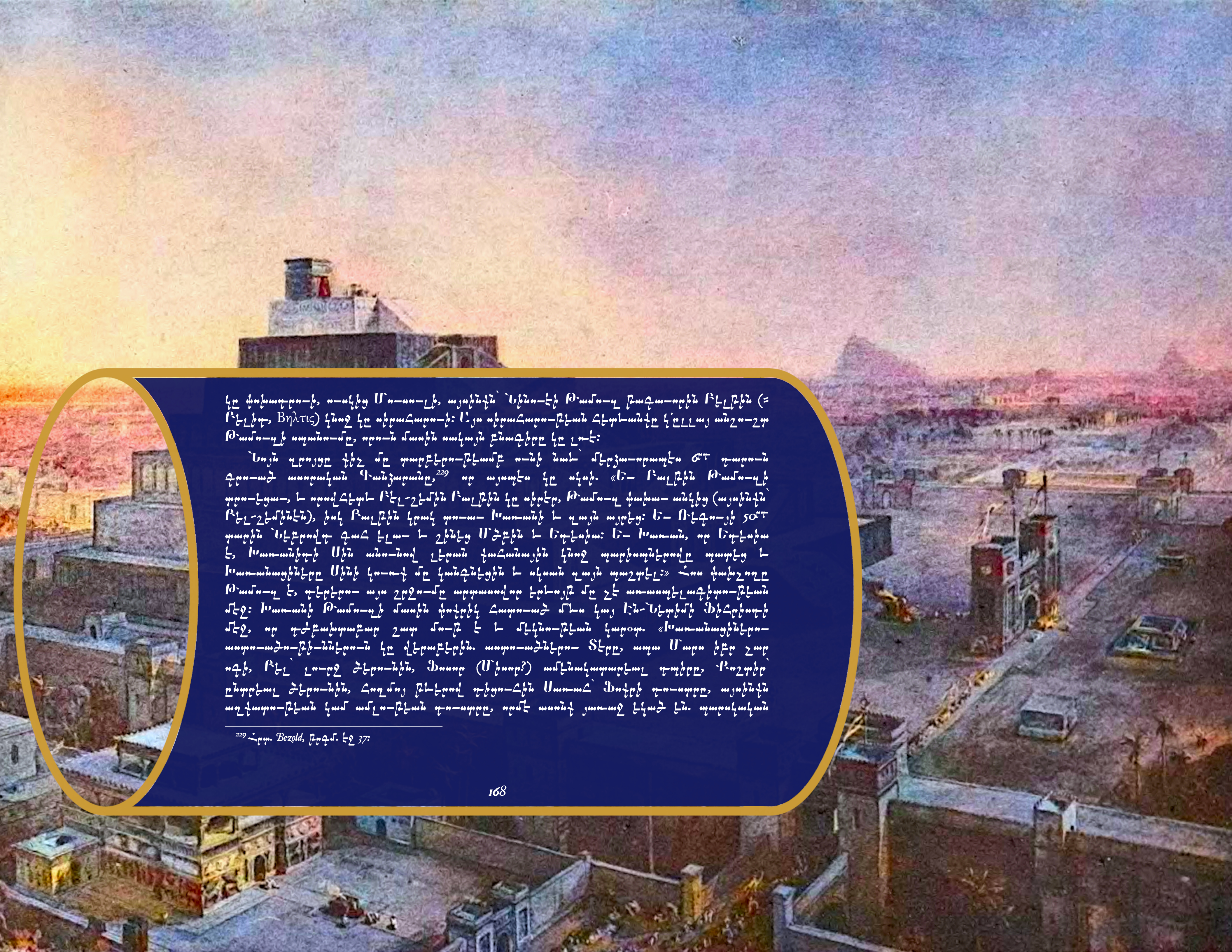

կը փոխադրուի, ուսկից Մուսուլի, այսինքն՝ Նինուէի Թամուզ թագաւորին Բելթին (= Բելիդ, Βηλτις) կնոջ կը սիրահարուի: Այս սիրահարութեան հետեւանքը կ՚ըլլայ անշուշտ Թամուզի սպանումը, որուն մասին սակայն բնագիրը կը լռէ:

Նոյն զրոյցը քիչ մը տարբերութեամբ ունի նաեւ՝ մերձաւորապէս 6րդ դարուն գրուած ասորական Գանձարանը,[229] որ այսպէս կը սկսի. «Եւ Բալթին Թամուզի տրուեցաւ, եւ որովհետեւ Բէլ-շեմին Բալթին կը սիրէր, Թամուզ փախաւ անկից (այսինքն՝ Բել-շեմինէն), իսկ Բալթին կրակ տուաւ Խառանի եւ զայն այրեց: Եւ Ոեգույի 50րդ տարին Նեբրովդ գահ ելաւ եւ շինեց Մծբին եւ Եդեսիա: Եւ Խառան, որ Եդեսիա է, Խառանիդի Սին անունով լերան քահանային կնոջ պարիսպներովը պատեց եւ Խառանացիները Սինի կուռք մը կանգնեցին եւ սկսան զայն պաշտել:» Հոս փախչողը Թամուզ է, դերերու այս շրջումը արտասովոր երեւոյթ մը չէ առասպելագիտութեան մէջ: Խառանի Թամուզի մասին փոքրիկ հատուած մը եւս կայ Իբն-Նետիմի Ֆիհրիստի մէջ, որ դժբախտաբար շատ մութ է եւ մեկնութեան կարօտ. «Խառանացիներու աստուածութիւններուն կը վերաբերէին. աստուածներու Տէրը, ապա Մարս իբր չար ոգի, Բել՝ լուրջ ծերունին, Ֆոսոր (Միսոր?) ամենակատարեալ դպիրը, Բոշտիր՝ ընտրեալ ծերունին, Հողմոյ թեւերով դիցուհին Սառահ՝ Ֆոքրի դուստրը, այսինքն աղքատութեան կամ ամլութեան դուստրը, որմէ ասոնք յառաջ եկած են. պարսկական

---

[229] Հրտ. Bezold, թրգմ. էջ 37:

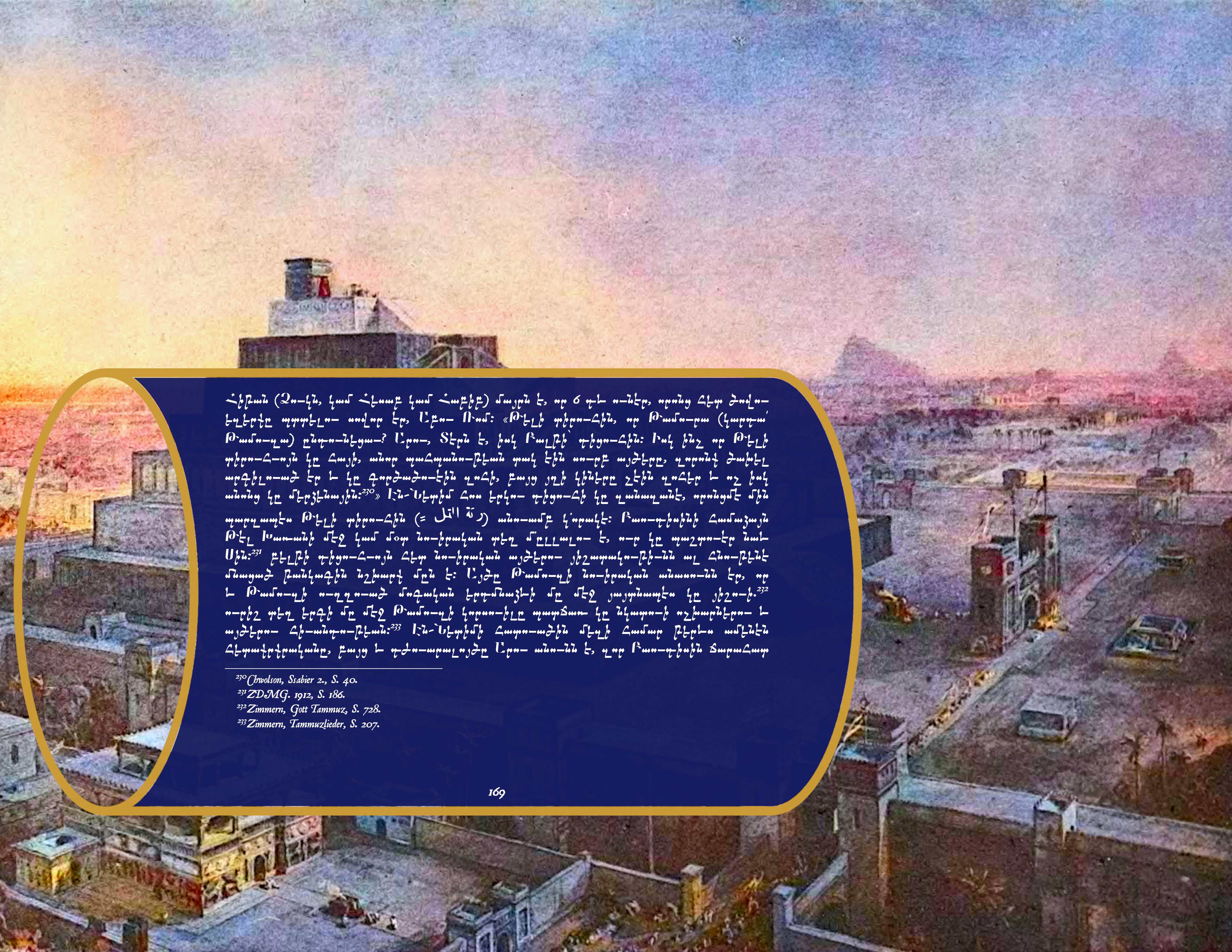

Հիթան (Զուկն, կամ Հեռաք կամ Հաքիք) մայրն է, որ 6 դև ունէր, որոնց հետ ծովուեզերերը պտտելու սովոր էր, Աբու Ոամ: «Թելլի տիրուհին, որ Թամուրա (կարդա՛ Թամուզա) ընդունեցաւ? Արու, Տէրն է, իսկ Բալթի՝ դիցուհին: Իսկ ինչ որ Թելլի տիրուհւոյն կը հայի, անոր պահպանութեան տակ էին սուրբ այծերը, զորոնք ծախել արգիլուած էր և կը գործածուէին զոհի, բայց յղի կիները չէին զոհեր և ոչ իսկ անոնց կը մերձենային:[230]» Էն-՝Նեդիմ հոս երկու դիցուհի կը զանազանէ, որոնցմէ մին պարզապէս Թելլի տիրուհին (= رة التل) անուամբ կ՚որակէ: Բաուդիսինի համաձայն Թէլ Խառանի մէջ կամ մօտ նուիրական տեղ մ՚ըլլալու է, ուր կը պաշտուէր նաև Սին:[231] Բելթի դիցուհւոյն հետ նուիրական այծերու յիշատակութիւնն ալ հնութենէ մնացած թանկագին նշխարք մըն է: Այծը Թամուզի նուիրական անասունն էր, որ և Թամուզի ուղղուած մոգական երդմնաձևի մը մէջ յայտնապէս կը յիշուի.[232] ուրիշ տեղ երգի մը մէջ Թամուզի կորսուիլը պատճառ կը նկատուի ոչխարներու և այծերու հիւանդութեան:[233] Էն-՝Նեդիմի հատուածին մեզի համար թերևս ամենէն հետաքրքրականը, բայց և դժուարալոյծը Արու անունն է, զոր Բաուդիսին ճարահատ

---

[230] Chwolson, Ssabier 2., S. 40.
[231] ZDMG. 1912, S. 186.
[232] Zimmern, Gott Tammuz, S. 728.
[233] Zimmern, Tammuzlieder, S. 207.

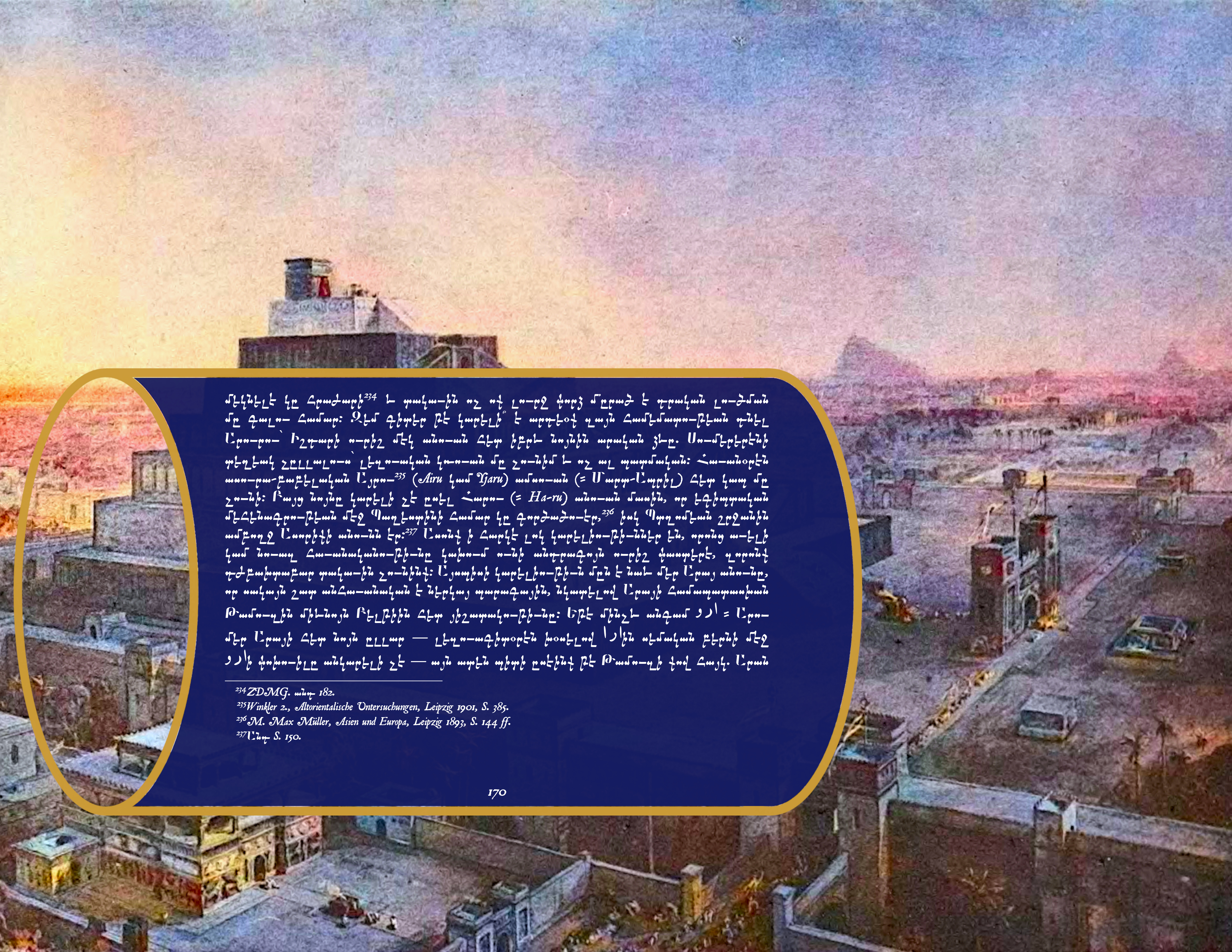

մեկնելէ կը հրաժարի[234] և տակաւին ոչ ոք լուրջ փորձ մ՚ըրած է դրական լուծման մը գալու համար: Չեմ գիտեր թէ կարելի՞ է արդեօք զայն համեմատութեան դնել Արուրու՝ Իշտարի ուրիշ մէկ անուան հետ իբրև նոյնին արական ձեւը. Սումերերէնի տեղեակ չըլլալուս՝ լեզուական կռուան մը չունիմ և ոչ ալ պատմական: Հաւանօրէն ասուրա-բաբելական Այրու[235] (Airu կամ Yjaru) անուան (= Մարդ-Արծիւ) հետ կապ մը չունի: Բայց նոյնը կարելի չէ ըսել Հարու (= Ha-ru) անուան մասին, որ եգիպտական մեհենագրութեան մէջ Պաղեստինի համար կը գործածուէր,[236] իսկ Պտղոմեան շրջանին ամբողջ Ասորիքի անունն էր:[237] Ասոնք ի հարկէ լոկ կարելիութիւններ են, որոնց աւելի կամ նուազ հաւանականութիւնը կախում ունի անդրագոյն ուրիշ փաստերէ, զորոնք դժբախտաբար տակաւին չունինք: Այսպիսի կարելիութիւն մըն է նաև մեր Արայ անունը, որ սակայն շատ անհաւանական է ներկայ պարագային, նկատելով Արայի համապատասխան Թամուզին միևնոյն Բելթիին հետ յիշատակութիւնը: Եթէ մինչև անգամ ɔɔˡ = Արումեր Արայի հետ նոյն ըլլար — լեզուագիտօրէն խօսելով ˡɔˡին սեմական բերնի մէջ ɔɔˡի փոխուիլը անկարելի չէ — այն ատեն պիտի ըսէինք թէ Թամուզի քով հայկ. Արան

---

[234] ZDMG. անդ 182.

[235] Winkler 2., Altorientalische Untersuchungen, Leipzig 1901, S. 385.

[236] M. Max Müller, Asien und Europa, Leipzig 1893, S. 144 ff.

[237] Անդ S. 150.

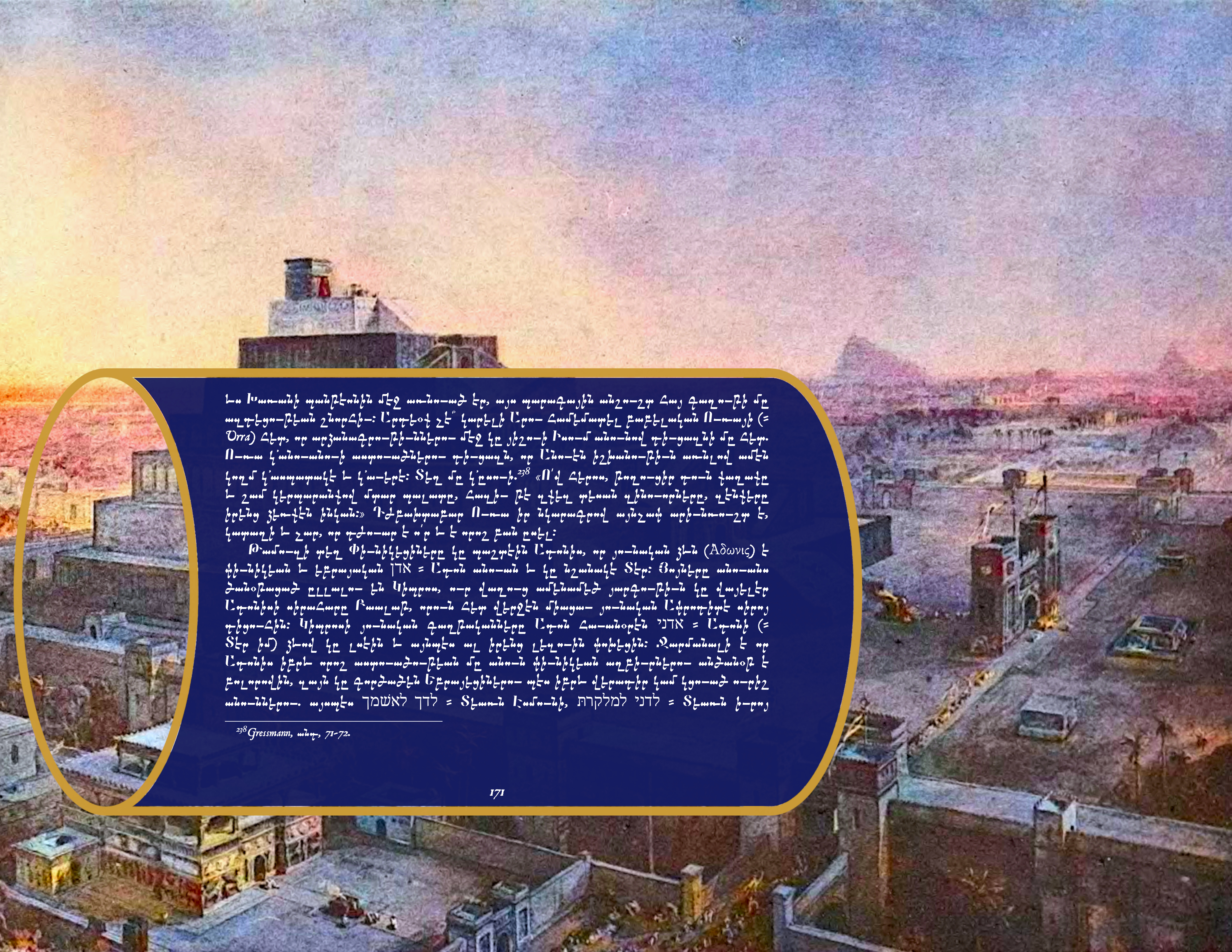

Եւ Խառանի պանթէոնին մէջ առնուած էր, այս պարագային անշուշտ հայ գաղութի մը ազդեցութեան շնորհիւ: Արդեօք չէ՞ կարելի Արու հաւասարեցնել բաբելական Ուռայի (= *Urra*) հետ, որ արձանագրութիւններու մէջ կը յիշուի Իսում անունով դիւցազնի մը հետ. Ուռա կ՚անուանուի աստուածներու դիւցազն, որ Անուէն իշխանութիւն առնելով ամէն կողմ կ՚ասպատակէ և կ՚աւերէ: Տեղ մը կ՚ըսուի.[238] «Ո՛վ հերոս, թողուցիր դուն քաղաքը և շատ կերպարանքով մտար պալատը, հազիւ թէ զքեզ տեսան զինուորները, զէնքերը իրենց ձեռքէն ինկան:» Դժբախտաբար Ուռա իր նկարագրով այնչափ արիւնռուշտ է, կատաղի և չար, որ դժուար է ո՛ր և է որոշ բան ըսել:

Թամուզի տեղ Փիւնիկեցիները կը պաշտէին Ադոնիսը, որ յունական ձեւն (Ἄδωνις) է փիւնիկեան և եբրայական אדן = Ադոն անուան և կը նշանակէ Տէր: Յոյները անուանս ծանօթացած ըլլալու են Կիպրոս, ուր վաղուց ամենամեծ յարգութիւն կը վայելէր Ադոնիսի սիրահարը Բաալաթ, որուն հետ վերջէն միացաւ յունական Ափրոդիտէ սիրոյ դիցուհին: Կիպրոսի յունական գաղթականները Ադոն հաւանօրէն אדני = Ադոնի (= Տէր իմ) ձեւով կը լսէին և այնպէս ալ իրենց լեզուին փոխեցին: Զարմանալի է որ Ադոնիս իբրև որոշ աստուածութեան մը անուն փիւնիկեան աղբիւրներու անծանօթ է բոլորովին, զայն կը գործածեն Եբրայեցիներու պէս իբրև վերադիր կամ կցուած ուրիշ անուններու. այսպէս לדך לאשמך = Տեառն Էշմունի, לדני למלקרת = Տեառն իւրոյ

---

[238] *Gressmann, անդ, 71-72.*

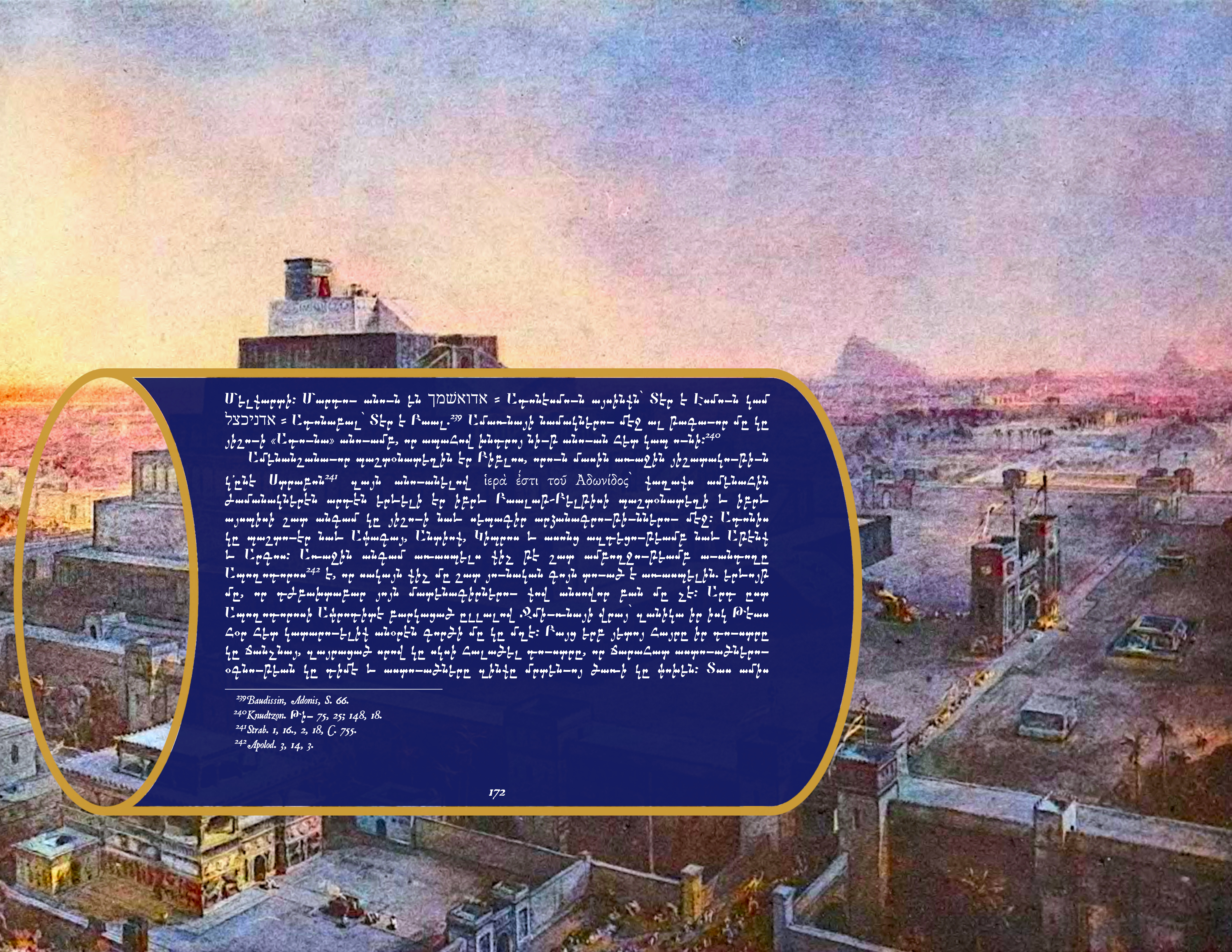

Մելքարթի: Մարդու անուն են אדואשׂמך = Ադոնէսմուն այսինքն՝ Տէր է Էսմուն կամ אדניכצל = Ադոնաբալ՝ Տէր է Բաալ.[239] Ամառնայի նամակներու մէջ ալ թագաւոր մը կը յիշուի «Ադունա» անուամբ, որ ապահով խնդրոյ նիւթ անուան հետ կապ ունի:[240]

Ամենանշանաւոր պաշտօնատեղին էր Բիբլոս, որուն մասին առաջին յիշատակութիւն կ՚ընէ Ստրաբոն[241] զայն անուանելով ἱερὰ ἔστι τοῦ Ἀδωνίδος՝ քաղաքս ամենահին ժամանակներէն արդէն երևելի էր իբրև Բաալաթ-Բելթիսի պաշտօնատեղի և իբրև այսպիսի շատ անգամ կը յիշուի նաև սեպագիր արձանագրութիւններու մէջ: Ադոնիս կը պաշտուէր նաև Ափագայ, Անտիոք, Կիպրոս և ասոնց ազդեցութեամբ նաև Աթէնք և Արգոս: Առաջին անգամ առասպելս քիչ թէ շատ ամբողջութեամբ աւանդողը Ապողոդորոս[242] է, որ սակայն քիչ մը շատ յունական գոյն տուած է առասպելին. երևոյթ մը, որ դժբախտաբար յոյն մատենագիրներու քով անսովոր բան մը չէ: Արդ ըստ Ապողոդորոսի Ափրոդիտէ բարկացած ըլլալով Զմիւռնայի վրայ՝ զանիկա իր իսկ Թէաս հօր հետ կատարուելիք անօրէն գործի մը կը մղէ: Բայց երբ յետոյ հայրը իր դուստրը կը ճանչնայ, զայրացած սրով կը սկսի հալածել դուստրը, որ ճարահատ աստուածներու օգնութեան կը դիմէ և աստուածները զինքը մրտենւոյ ծառի կը փոխեն: Տաս ամիս

---

[239] *Baudissin, Adonis, S. 66.*

[240] *Knudtzon. Թիւ 75, 25; 148, 18.*

[241] *Strab. 1, 16., 2, 18, C. 755.*

[242] *Apolod. 3, 14, 3.*

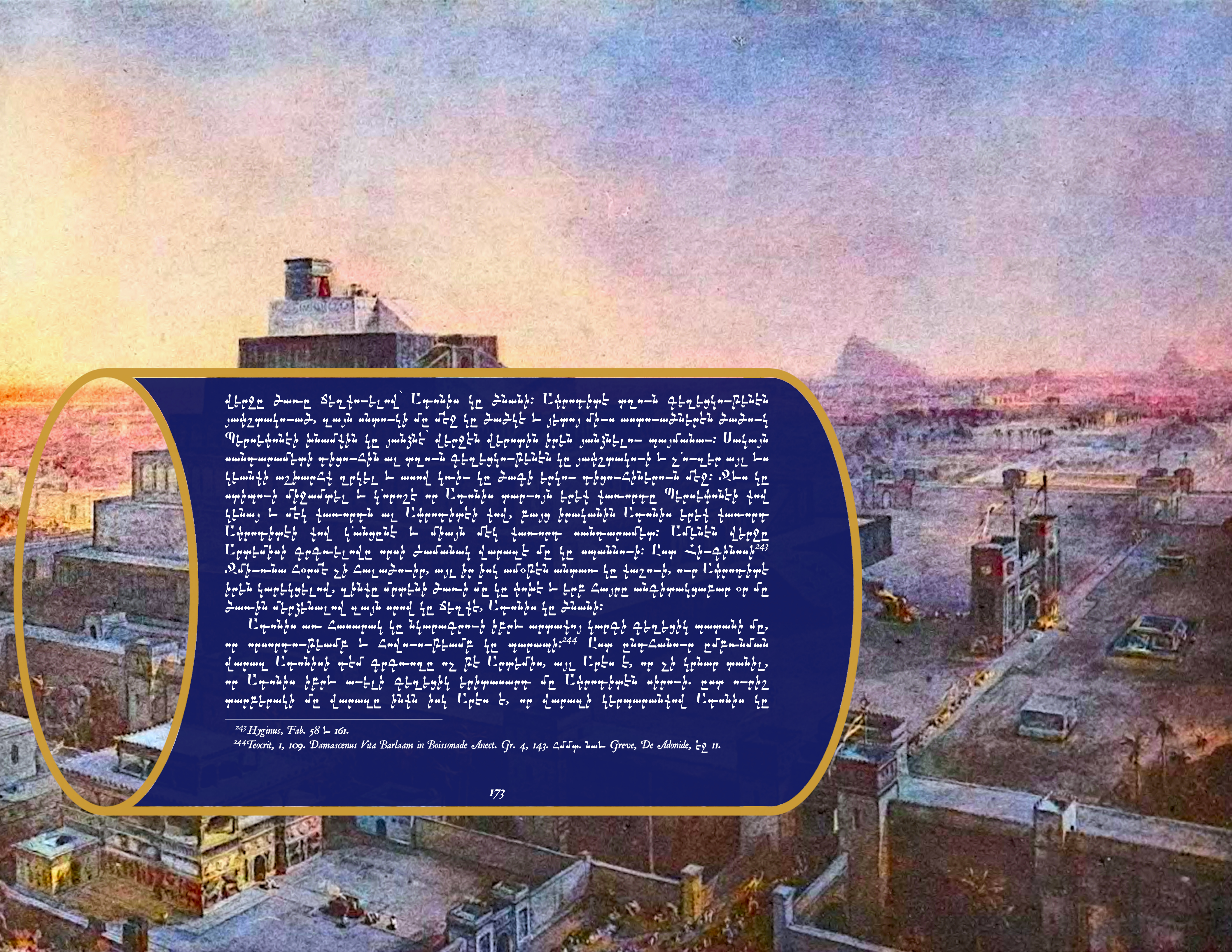

վերջը ծառը ճեղքուելով՝ Ադոնիս կը ծնանի։ Աֆրոդիտէ տղուն գեղեցկութենէն յափշտակուած, զայն սնտուկի մը մէջ կը ծածկէ և յետոյ միւս աստուածներէն ծածուկ Պերսեփոնէի խնամքին կը յանձնէ՝ վերջէն վերստին իրեն յանձնելու պայմանաւ։ Սակայն սանդարամետի դիցուհին ալ տղուն գեղեցկութենէն կը յափշտակուի և չ՚ուզեր այլ ևս կեանքի աշխարհք ղրկել և ասով կռիւ կը ծագի երկու դիցուհիներուն մէջ։ Զևս կը ստիպուի միջամտել և կ՚որոշէ որ Ադոնիս տարուան երեք քառորդը Պերսեփոնէի քով կենայ և մէկ քառորդն ալ Աֆրոդիտէի քով, բայց իրականին Ադոնիս երեք քառորդ Աֆրոդիտէի քով կ՚անցընէ և միայն մէկ քառորդ սանդարամետ։ Ամենէն վերջը Արտեմիսի գրգռելովը որսի ժամանակ վարազէ մը կը սպաննուի։ Ըստ Հիւգինոսի[243] Զմիւռնա հօրմէ չի հալածուիր, այլ իր իսկ ամօթէն անտառ կը քաշուի, ուր Աֆրոդիտէ իրեն կարեկցելով, զինքը մրտենի ծառի մը կը փոխէ և երբ հայրը անգիտակցաբար օր մը ծառին մերձենալով զայն սրով կը ճեղքէ, Ադոնիս կը ծնանի։

Ադոնիս ալ հասարակ կը նկարագրուի իբրև արտաքոյ կարգի գեղեցիկ պատանի մը, որ որսորդութեամբ և հովուութեամբ կը պարապի։[244] Ըստ ընդհանուր ըմբռնման վարազը Ադոնիսի դէմ գրգռողը ոչ թէ Արտեմիս, այլ Արէս է, որ չի կրնար տանիլ, որ Ադոնիս իբրև աւելի գեղեցիկ երիտասարդ մը Աֆրոդիտէն սիրուի. ըստ ուրիշ տարբերակի մը վարազը ինքն իսկ Արէս է, որ վարազի կերպարանքով Ադոնիս կը

---

[243] Hyginus, Fab. 58 և 161.

[244] Teocrit, 1, 109. Damascenus Vita Barlaam in Boissonade Anect. Gr. 4, 143. Հմմտ. նաև Greve, De Adonide, էջ 11.

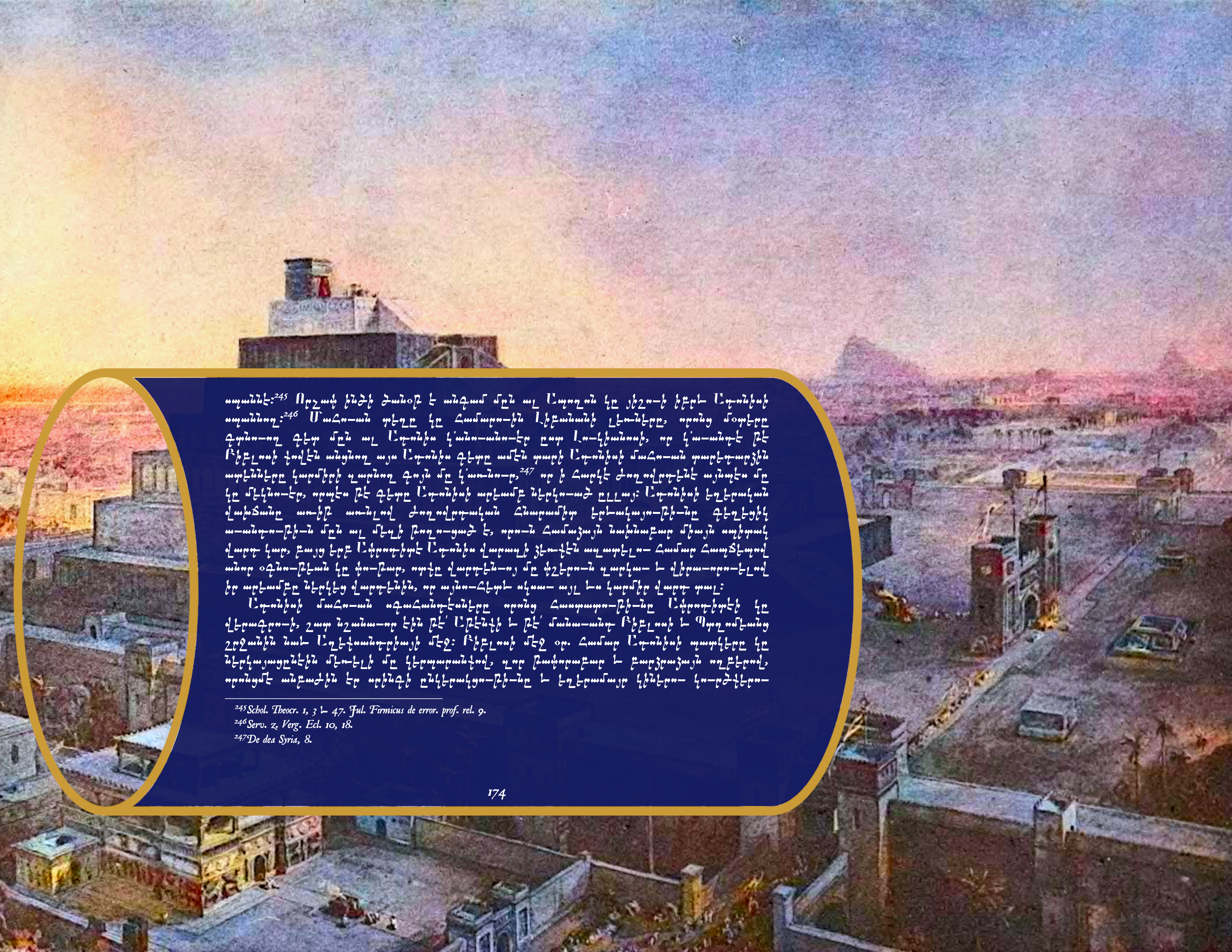

սպաննէ:[245] Որչափ ինծի ծանօթ է անգամ մըն ալ Ապողոն կը յիշուի իբրեւ Ադոնիսի սպաննող:[246] Մահուան տեղը կը համարուին Լիբանանի լեռները, որոնց մօտերը գտնուող գետ մըն ալ Ադոնիս կ'անուանուէր ըստ Լուկիանոսի, որ կ'աւանդէ թէ Բիբլոսի քովէն անցնող այս Ադոնիս գետը ամէն տարի Ադոնիսի մահուան տարեդարձին ատենները կարմիրի զարնող գոյն մը կ'առնուր,[247] որ ի հարկէ ժողովրդենէ այնպէս մը կը մեկնուէր, որպէս թէ գետը Ադոնիսի արեամբ ներկուած ըլլայ: Ադոնիսի եղերական վախճանը առիթ առնելով ժողովրդական հնարամիտ երեւակայութիւնը գեղեցիկ աւանդութիւն մըն ալ մեզի թողուցած է, որուն համաձայն նախնաբար միայն սպիտակ վարդ կար, բայց երբ Աֆրոդիտէ Ադոնիս վարազի ձեռքէն ազատելու համար հապճեպով անոր օգնութեան կը փութար, ոտքը վարդենւոյ մը փշերուն զարկաւ եւ վիրաւորուելով իր արեամբը ներկեց վարդենին, որ այնուհետեւ սկսաւ այլ եւս կարմիր վարդ տալ:

Ադոնիսի մահուան սգահանդէսները որոնց հաստատութիւնը Աֆրոդիտէի կը վերագրուի, շատ նշանաւոր էին թէ՛ Աթէնքի եւ թէ՛ մանաւանդ Բիբլոսի եւ Պտղոմեանց շրջանին նաեւ Աղեքսանդրիայի մէջ: Բիբլոսի մէջ օր. համար Ադոնիսի պատկերը կը ներկայացընէին մեռելի մը կերպարանքով, զոր թափորաբար եւ բարձրաձայն ողբերով, որոնցմէ անբաժին էր սրինգի ընկերակցութիւնը եւ եղերամայր կիներու կուրծքերու

---

[245] *Schol. Theocr.* 1, 3 եւ 47. *Jul. Firmicus de error. prof. rel.* 9.

[246] *Serv. z. Verg. Ecl.* 10, 18.

[247] *De dea Syria*, 8.

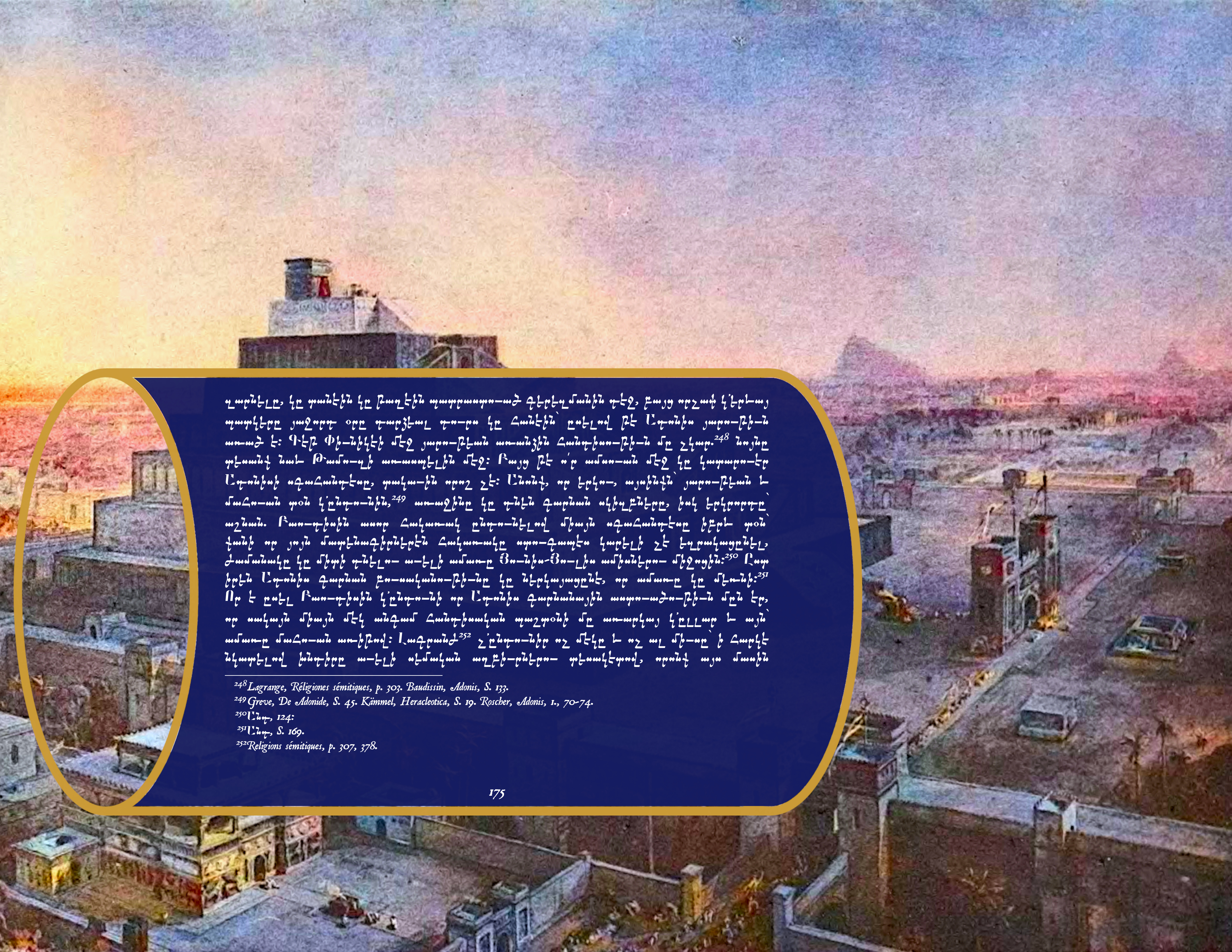

զարնելը, կը տանէին կը թաղէին պատրաստուած գերեզմանին մէջ, Բայց որչափ կ'երևայ պատկերը յաջորդ օրը դարձեալ դուրս կը հանէին՝ ըսելով թէ Ադոնիս յարութիւն առած է: Գէթ Փիւնիկէի մէջ յարութեան առանձին հանդիսութիւն մը չկար·[248] նոյնը տեսանք նաև Թամուզի առասպելին մէջ: Բայց թէ ո՛ր ամառուան մէջ կը կատարուէր Ադոնիսի սգահանդէսը, տակաւին որոշ չէ: Անոնք, որ երկու, այսինքն՝ յարութեան և մահուան տօն կ'ընդունին,[249] առաջինը կը դնեն գարնան սկիզբները, իսկ երկրորդը՝ աշնան. Բաուդիսին ասոր հակառակ ընդունելով միայն սգահանդէսը իբրև տօն՝ քանի որ յոյն մատենագիրներէն հակառակը ստուգապէս կարելի չէ եզրակացնել, ժամանակը կը միտի դնելու աւելի ամառը Յունիս-Յուլիս ամիսներու միջոցին:[250] Ըստ իրեն Ադոնիս գարնան բուսականութիւնը կը ներկայացնէ, որ ամառը կը մեռնի:[251] Որ է ըսել Բաուդիսին կ'ընդունի որ Ադոնիս գարնանային աստուածութիւն մըն էր, որ սակայն միայն մէկ անգամ հանդիսական պաշտօնի մը առարկայ կ'ըլլար և այն՝ ամառը մահուան առիթով: Լագրանժ[252] չ'ընդունիր ոչ մէկը և ոչ ալ միւսը՝ ի հարկէ նկատելով խնդիրը աւելի սեմական աղբիւրներու տեսակէտով, որոնք այս մասին

---

[248] Lagrange, *Réligiones sémitiques*, p. 303. Baudissin, *Adonis*, S. 133.

[249] Greve, *De Adonide*, S. 45. Kämmel, *Heracleotica*, S. 19. Roscher, *Adonis*, 1., 70-74.

[250] Անդ, 124:

[251] Անդ, S. 169.

[252] *Religions sémitiques*, p. 307, 378.

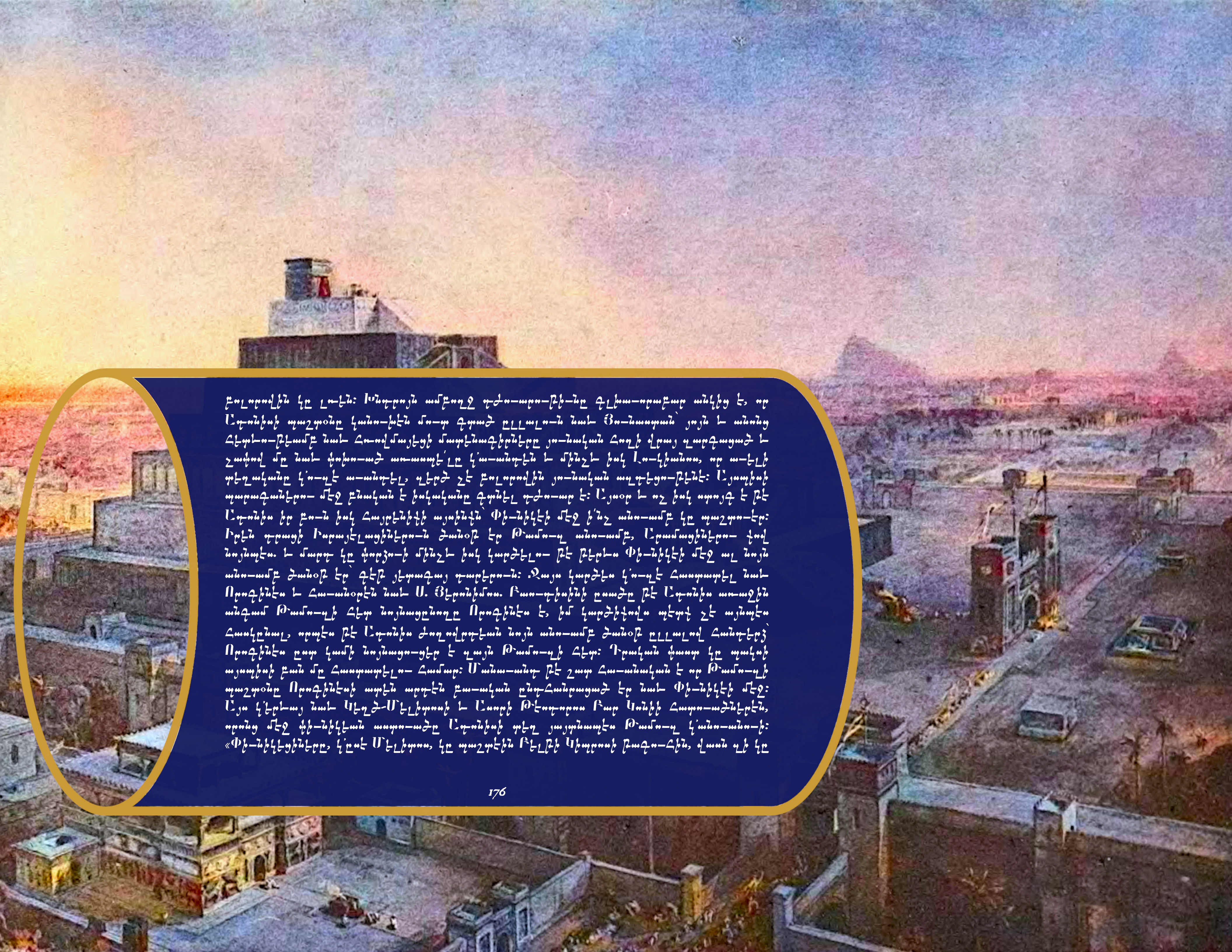

բոլորովին կը լռեն: Խնդրոյն ամբողջ դժուարութիւնը գլխաւորաբար անկէց է, որ Ադոնիսի պաշտօնը կանուխէն մուտ գտած ըլլալուն նաև Յունաստան՝ յոյն և անոնց հետևութեամբ նաև հռովմայեցի մատենագիրները յունական հողի վրայ զարգացած և չափով մը նաև փոխուած առասպե՛լը կ'աւանդեն և մինչև իսկ Լուկիանոս, որ աւելի տեղականը կ'ուզէ աւանդել, զերծ չէ բոլորովին յունական ազդեցութենէ: Այսպիսի պարագաներու մէջ բնական է իսկականը գտնել դժուար է: Այսօր և ոչ իսկ որոշ է թէ Ադոնիս իր բուն իսկ հայրենիքին այսինքն՝ Փիւնիկէի մէջ ի՛նչ անուամբ կը պաշտուէր: Իրեն դրացի Իսրայէլացիներուն ծանօթ էր Թամուզ անուամբ, Արամացիներու քով նոյնպէս. և մարդ կը փորձուի մինչև իսկ կարծելու թէ թերևս Փիւնիկէի մէջ ալ նոյն անուամբ ծանօթ էր՝ գէթ յետագայ դարերուն: Զայս կարծես կ'ուզէ հաստատել նաև Որոգինէս և հաւանօրէն նաև Ս. Յերոնիմոս. Բաուդիսինի ըսածը թէ Ադոնիս առաջին անգամ Թամուզի հետ նոյնացնողը Որոգինէս է, իմ կարծիքովս պէտք չէ այնպէս հասկնալ, որպէս թէ Ադոնիս ժողովրդեան նոյն անուամբ ծանօթ ըլլալով հանդերձ՝ Որոգինէս ըստ կամս նոյնացուցեր է զայն Թամուզի հետ: Դրական փաստ կը պակսի այսպիսի բան մը հաստատելու համար: Մանաւանդ թէ շատ հաւանական է որ Թամուզի պաշտօնը Որոգինէսի ատեն արդէն բաւական ընդհանրացած էր նաև Փիւնիկէի մէջ: Այս կ'երևայ նաև Կեղծ-Մելիտոնի և Ասորի Թէոդորոս Բար Կոնիի հատուածներէն, որոնց մէջ փիւնիկեան աստուածը Ադոնիսի տեղ յայտնապէս Թամուզ կ'անուանուի: «Փիւնիկեցիները, կ'ըսէ Մելիտոն, կը պաշտէին Բելթի Կիպրոսի թագուհին, վասն զի կը

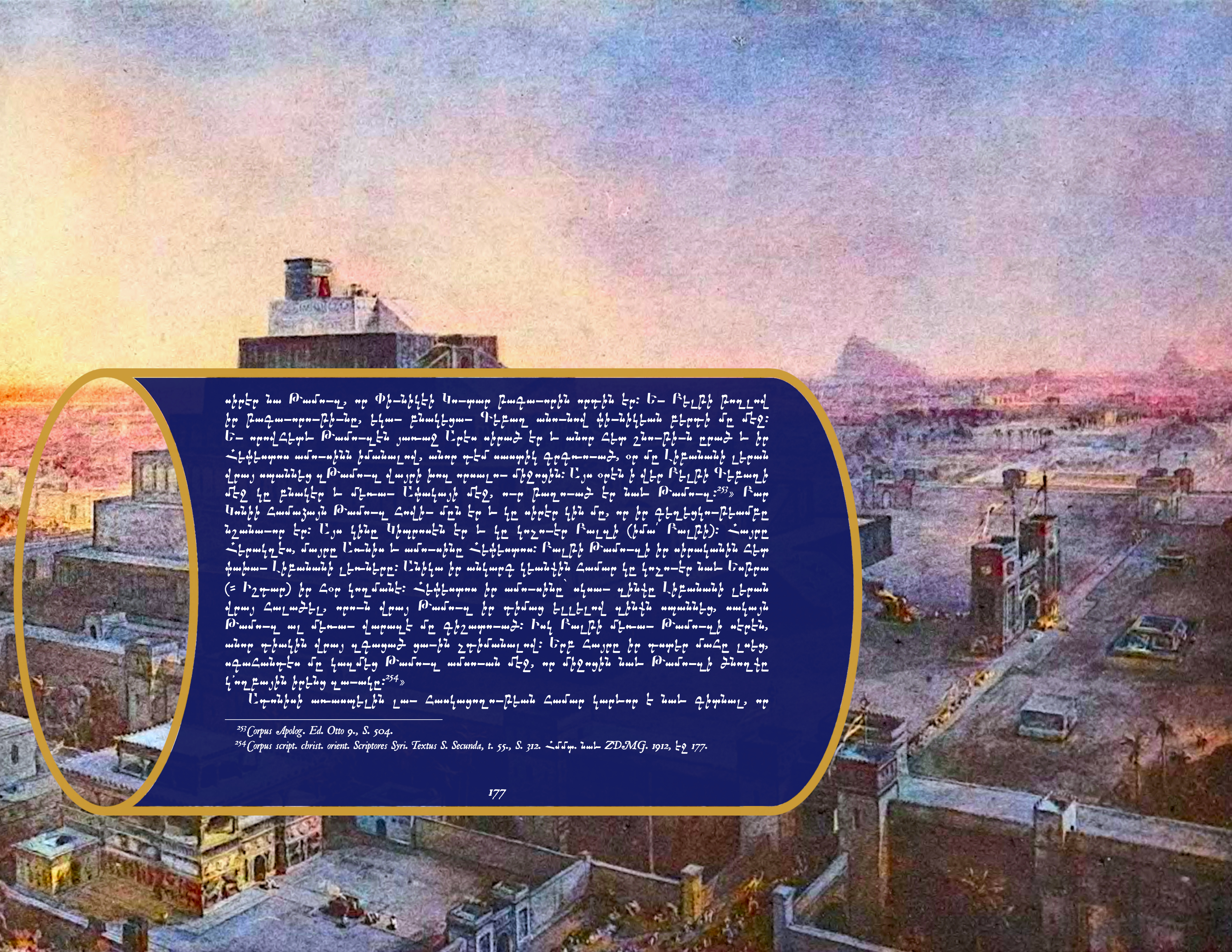

սիրէր նա Թամուզ, որ Փիւնիկէի Կուպար թագաւորին որդին էր: Եւ Բելթի թողլով իր թագաւորութիւնը, եկաւ բնակեցաւ Գեբաղ անունով փիւնիկեան բերդի մը մէջ: Եւ որովհետեւ Թամուզէն յառաջ Արէս սիրած էր և անոր հետ շնութիւն ըրած և իր Հեփեստոս ամուսինն իմանալով, անոր դէմ սաստիկ գրգռուած, օր մը Լիբանանի լերան վրայ սպաննեց զԹամուզ վայրի խոզ որսալու միջոցին: Այս օրէն ի վեր Բելթի Գեբաղի մէջ կը բնակէր և մեռաւ Ափակայի մէջ, ուր թաղուած էր նաև Թամուզ:[253]» Բար Կոնիի համաձայն Թամուզ հովիւ մըն էր և կը սիրէր կին մը, որ իր գեղեցկութեամբը նշանաւոր էր: Այս կինը Կիպրոսէն էր և կը կոչուէր Բալղի (իմա՛ Բալթի): Հայրը Հերակղէս, մայրը Աոնիս և ամուսինը Հեփեստոս: Բալթի Թամուզի իր սիրականին հետ փախաւ Լիբանանի լեռները: Անիկա իր անկարգ կեանքին համար կը կոչուէր նաև Եսթրա (= Իշտար) իր հօր կողմանէ: Հեփեստոս իր ամուսինը՝ սկսաւ զինքը Լիբանանի լերան վրայ հալածել, որուն վրայ Թամուզ իր դիմաց ելլելով զինքն սպաննեց, սակայն Թամուզ ալ մեռաւ վարազէ մը գիշատուած: Իսկ Բալթի մեռաւ Թամուզի սէրէն, անոր դիակին վրայ զգացած ցաւին չդիմանալով: Երբ հայրը իր դստեր մահը լսեց, ողբահանդէս մը կազմեց Թամուզ ամսուան մէջ, որ միջոցին նաև Թամուզի ծնողքը կ՚ողբային իրենց զաւկը:[254]»

Ադոնիսի առասպելին լաւ հասկացողութեան համար կարևոր է նաև գիտնալ, որ

---

[253] *Corpus Apolog. Ed. Otto 9., S. 504.*

[254] *Corpus script. christ. orient. Scriptores Syri. Textus S. Secunda, t. 55., S. 312.* Հմմտ. նաև *ZDMG. 1912,* էջ *177.*

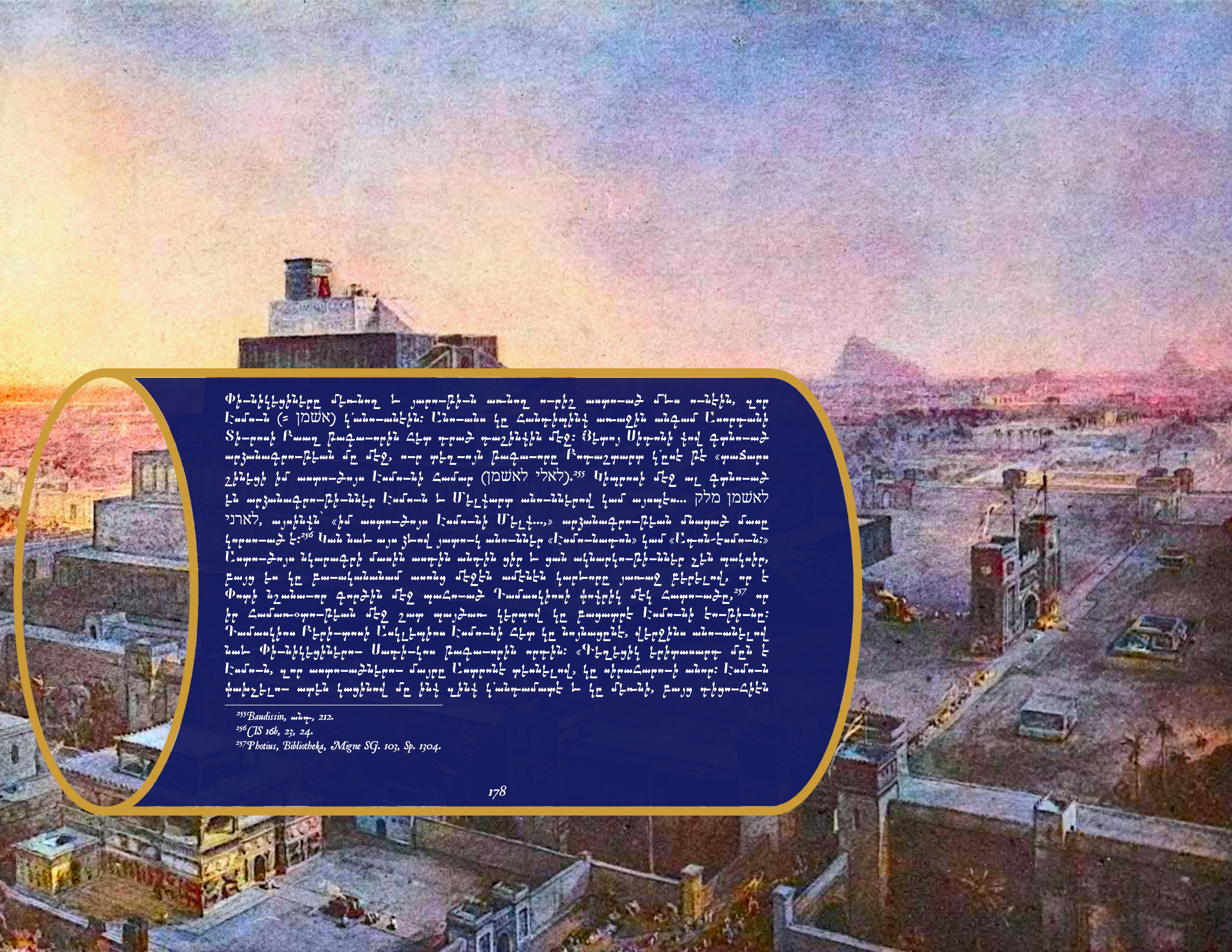

Փիւնիկեցիները մեռնող և յարութիւն առնող ուրիշ աստուած մ'եւս ունէին, զոր Էշմուն (= אשמן) կ'անուանէին: Անուանս կը հանդիպինք առաջին անգամ Ասորդանի Տիւրոսի Բաալ թագաւորին հետ դրած դաշինքին մէջ: Յետոյ Սիդոնի քով գտնուած արձանագրութեան մը մէջ, ուր տեղւոյն թագաւորը Բոդաշտարտ կ'ըսէ թէ «տաճարս շինեցի իմ աստուծոյս Էշմունի համար (לאלי לאשמן).[255] Կիպրոսի մէջ ալ գտնուած են արձանագրութիւններ Էշմուն և Մելքարտ անուններով կամ այսպէս... לאשמן מלק לארני, այսինքն՝ «իմ աստուծոյս Էշմունի Մելք...,» արձանագրութեան մնացած մասը կորսուած է:[256] Կան նաև այս ձեւով յատուկ անուններ «Էշմունադոն» կամ «Ադոն-Էշմուն:» Աստուծոյս նկարագրի մասին ասդին անդին ցիր և ցան ակնարկութիւններ չեն պակսիր, բայց ես կը բաւականանամ ասոնց մէջէն ամենէն կարևորը յառաջ բերելով, որ է Փոտի նշանաւոր գործին մէջ պահուած Դամասկիոսի փոքրիկ մէկ հատուածը,[257] որ իր համառօտութեան մէջ շատ պայծառ կերպով կը բացատրէ Էշմունի էութիւնը: Դամասկիոս Բերիւտոսի Ասկլեպիոս Էշմունի հետ կը նոյնացնէ, վերջինս անուանելով նաև Փիւնիկեցիներու Սադիւկոս թագաւորին որդին: «Գեղեցիկ երիտասարդ մըն է Էշմուն, զոր աստուածներու մայրը Աստրոնէ տեսնելով, կը սիրահարուի անոր: Էշմուն փախչելու ատեն կացինով մը ինք զինք կ'անդամատէ և կը մեռնի, բայց դիցուհին

---

[255] *Baudissin, անդ, 212.*

[256] *CIS 16b, 23, 24.*

[257] *Photius, Bibliotheka, Migne SG. 103, Sp. 1304.*

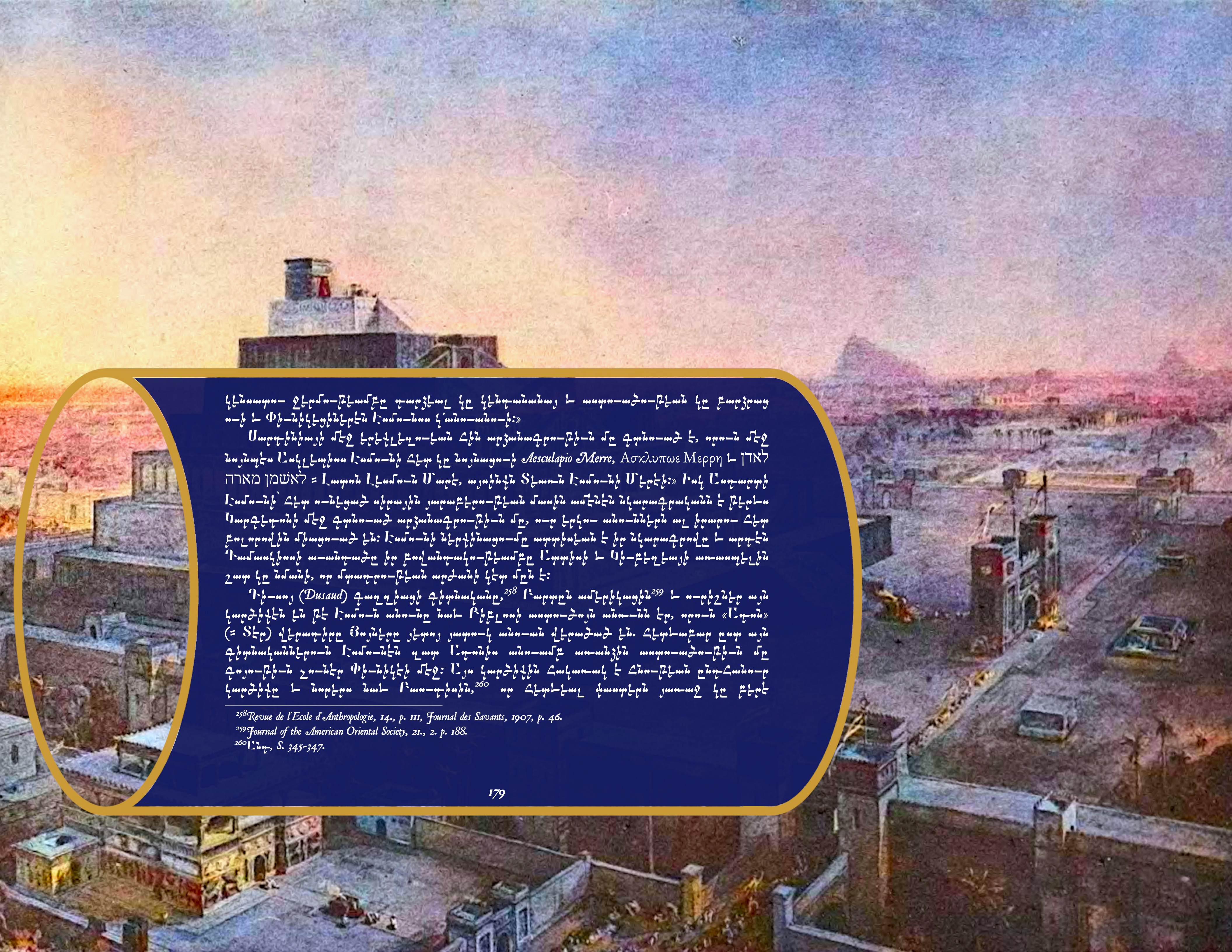

կենսատու ջերմութեամբը տարծեալ կը կենդանանայ և աստուածութեան կը բարձրացուի և Փիւնիկեցիներէն Էշմունոս կ'անուանուի:»

Սարդինիայի մէջ երեքլեզուեան հին արձանագրութիւն մը գտնուած է, որուն մէջ նոյնպէս Ասկլեպիոս Էշմունի հետ կը նոյնացուի *Aesculapio Merre*, Ασκλυπωε Μερρη և לאדן לאשמן מארה = Լադոն Լեշմուն Մարէ, այսինքն Տէառն Էշմունի Մերէի:» Իսկ Աստարտի Էշմունի` հետ ունեցած սիրային յարաբերութեան մասին ամէնէն նկարագրականն է թերեւս Կարքեդոնի մէջ գտնուած արձանագրութիւն մը, ուր երկու անունններն ալ իրարու հետ բոլորովին միացուած են: Էշմունի ներքինացումը ատտիսեան է իր նկարագրովը և արդէն Դամասկիոսի աւանդածը իր բովանդակութեամբը Ատտիսի և Կիւբելեայի առասպելին շատ կը նմանի, որ մտադրութեան արժանի կէտ մըն է:

Դիւսոյ (*Dusaud*) Գաղղիացի գիտնականը,[258] Բարթըն ամերիկացին[259] և ուրիշներ այն կարծիքին են թէ Էշմուն անունը նաեւ Բիբլոսի աստուծոյն անունն էր, որուն «Ադոն» (= Տէր) վերադիրը Յոյները յետոյ յատուկ անուան վերածած են. Հետեւաբար ըստ այն գիտնականներուն Էշմունէն զատ Ադոնիս անուամբ առանձին աստուածութիւն մը գոյութիւն չունէր Փիւնիկէի մէջ: Այս կարծիքին հակառակ է հնութեան ընդհանուր կարծիքը և նորերս նաեւ Բաուդիսին,[260] որ հետեւեալ փաստերն յառաջ կը բերէ

---

[258] *Revue de l'Ecole d'Anthropologie, 14., p. 111, Journal des Savants, 1907, p. 46.*

[259] *Journal of the American Oriental Society, 21., 2. p. 188.*

[260] Անդ, *S. 345-347.*

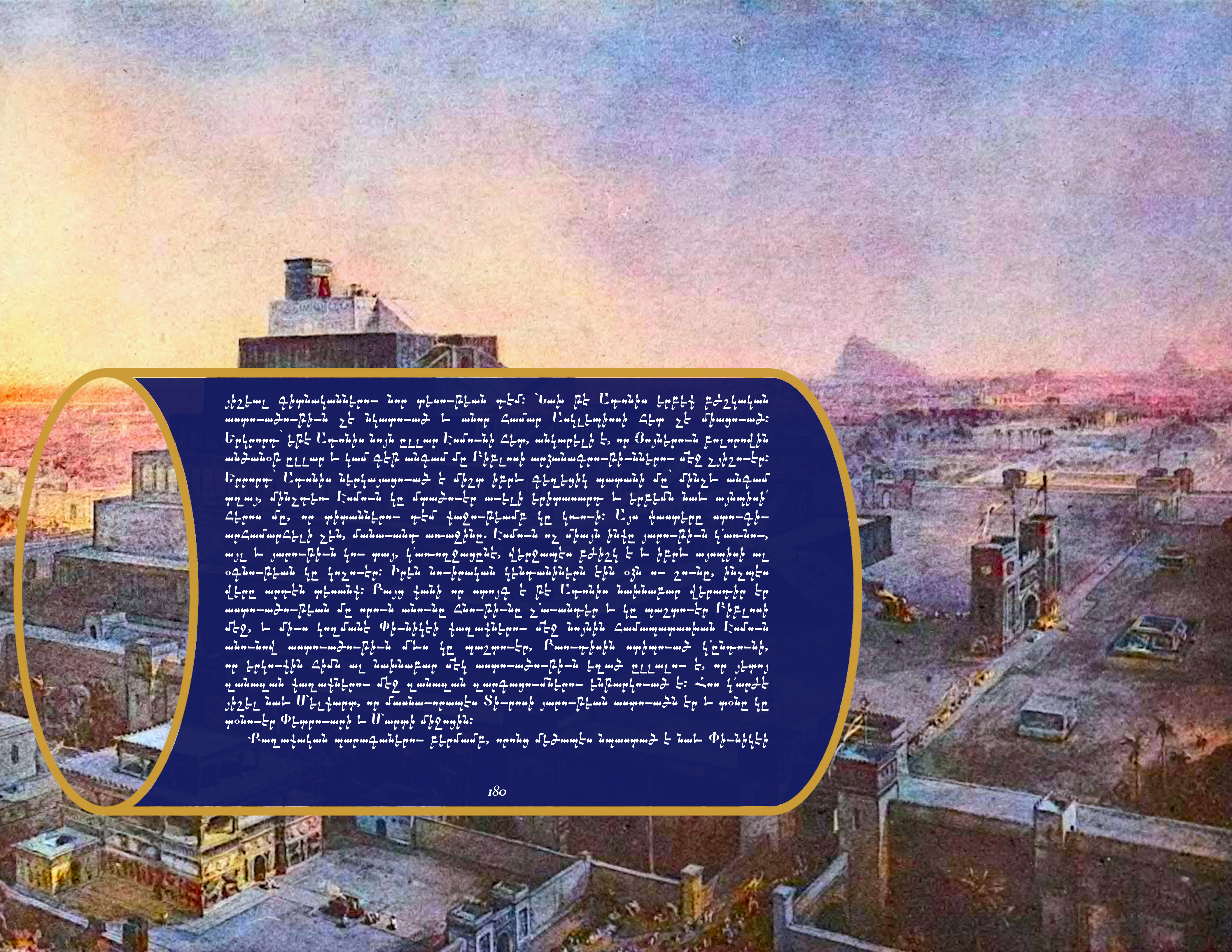

յիշեալ գիտնականներու նոր տեսութեան մէջ: Նաև թէ Ադոնիս երբեւէ բժշկական աստուածութիւն չէ նկատուած և անոր համար Ասկլեպիոսի հետ չէ միացուած: Երկրորդ՝ եթէ Ադոնիս նոյն ըլլար Էշմունի հետ, անկարելի է, որ Յոյներուն բոլորովին անծանօթ ըլլար և կամ գէթ անգամ մը Բիբլոսի արձանագրութիւններու մէջ չյիշուէր: Երրորդ՝ Ադոնիս ներկայացուած է միշտ իբրև գեղեցիկ պատանի մը՝ մինչև անգամ տղայ, մինչդեռ Էշմուն կը մտածուէր աւելի երիտասարդ և երբեմն նաև այնպիսի՛ հերոս մը, որ դիցաններու մէջ քաջութեամբ կը կռուի: Այս փաստերը ստուգիւ արհամարհելի չեն, մանաւանդ առաջինը. Էշմուն ոչ միայն ինքը յարութիւն կ՛առնու, այլ և յարութիւն կու տայ, կ՛առողջացընէ, վերջապէս բժիշկ է և իբրև այսպիսի ալ օգնութեան կը կոչուէր: Իրեն նուիրական կենդանիներն էին օձն ու շունը, ինչպէս վերը տեսանք: Բայց քանի որ ստոյգ է թէ Ադոնիս նախնաբար վերադիր էր աստուածութեան մը որուն անունը հնութիւնը չ՛աւանդեր և կը պաշտուէր Բիբլոսի մէջ, և միւս կողմանէ Փիւնիկէի քաղաքներու մէջ նոյնին համապատասխան Էշմուն անունով աստուածութիւն մ՚ալ կը պաշտուէր, Բաուդիսին ստիպուած կ՛ընդունի, որ երկուքին հիմն ալ նախնաբար մէկ աստուածութիւն եղած ըլլալու է, որ յետոյ զանազան քաղաքներու մէջ զանազան զարգացումներու ենթարկուած է: Հոս կ՛արժէ յիշել նաև Մելքարթ, որ մանաւորապէս Տիւրոսի յարութեան աստուածն էր և տօնը կը տօնուէր Փետրուարի և Մարտի միջոցին:

Քաղաքական պարագաներու բերմամբ, որոնց մեծապէս նպաստած է նաև Փիւնիկէի

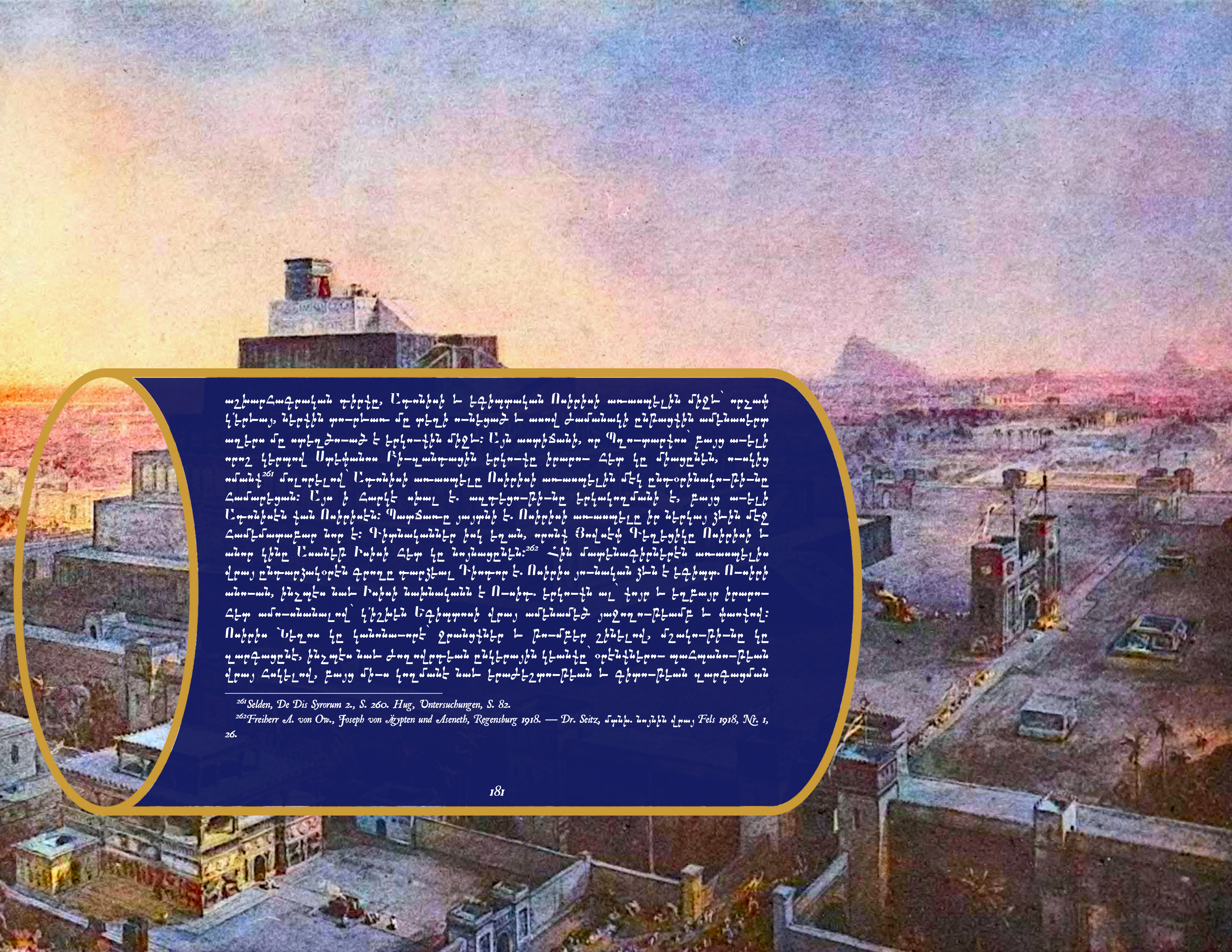

աշխարհագրական դիրքը, Ադոնիսի և եգիպտական Ոսիրիսի առասպելին միջև՝ որչափ կ՚երևայ, ներքին տուրեւառ մը տեղի ունեցած և ասով ժամանակի ընթացքին ամենասերտ աղերս մը ստեղծուած է երկուքին միջև: Այն աստիճանի, որ Պղուտարքոս՝ բայց աւելի ուշ կերպով Ստեփանոս Բիւզանդացին երկուքը իրարու հետ կը միացընեն, ուսկից ոմանք[261] մոլորելով՝ Ադոնիսի առասպելը Ոսիրիսի առասպելին մէկ ընդօրինակութիւնը համարեցան: Այս ի հարկէ սխալ է. ազդեցութիւնը երկակողմանի է, բայց աւելի Ադոնիսէն քան Ոսիրիսէն: Պատճառը յայտնի է. Ոսիրիսի առասպելը իր ներկայ ձևին մէջ համեմատաբար նոր է: Գիտնականներ իսկ եղան, որոնք Յովսէփ Գեղեցիկը Ոսիրիսի և անոր կինը Ասանէթ Իսիսի հետ կը նոյնացընեն:[262] Հին մատենագիրներէն առասպելիս վրայ ընդարձակօրէն գրողը դարձեալ Դիոդոր է. Ոսիրիս յունական ձևն է եգիպտ. Ուսիրի անուան, ինչպէս նաև Իսիսի նախնականն է Ուսիդ. երկուքն ալ՝ քոյր և եղբայր իրարու հետ ամուսնանալով՝ կ՚իշխեն Եգիպտոսի վրայ ամենամեծ յաջողութեամբ և փառքով: Ոսիրիս Նեղոս կը կանոնաւորէ՝ ջրանցքներ և թումբեր շինելով, մշակութիւնը կը զարգացընէ, ինչպէս նաև ժողովրդեան ընկերային կեանքը՝ օրէնքներու պահպանութեան վրայ հսկելով, բայց միւս կողմանէ նաև երաժեշտութեան և գիտութեան զարգացման

---

[261] Selden, De Dis Syrorum 2., S. 260. Hug, Untersuchungen, S. 82.

[262] Freiherr A. von Ow., Joseph von Ägypten und Aseneth, Regensburg 1918. — Dr. Seitz, մտնխ. նոյնին վրայ Fels 1918, Nr. 1, 26.

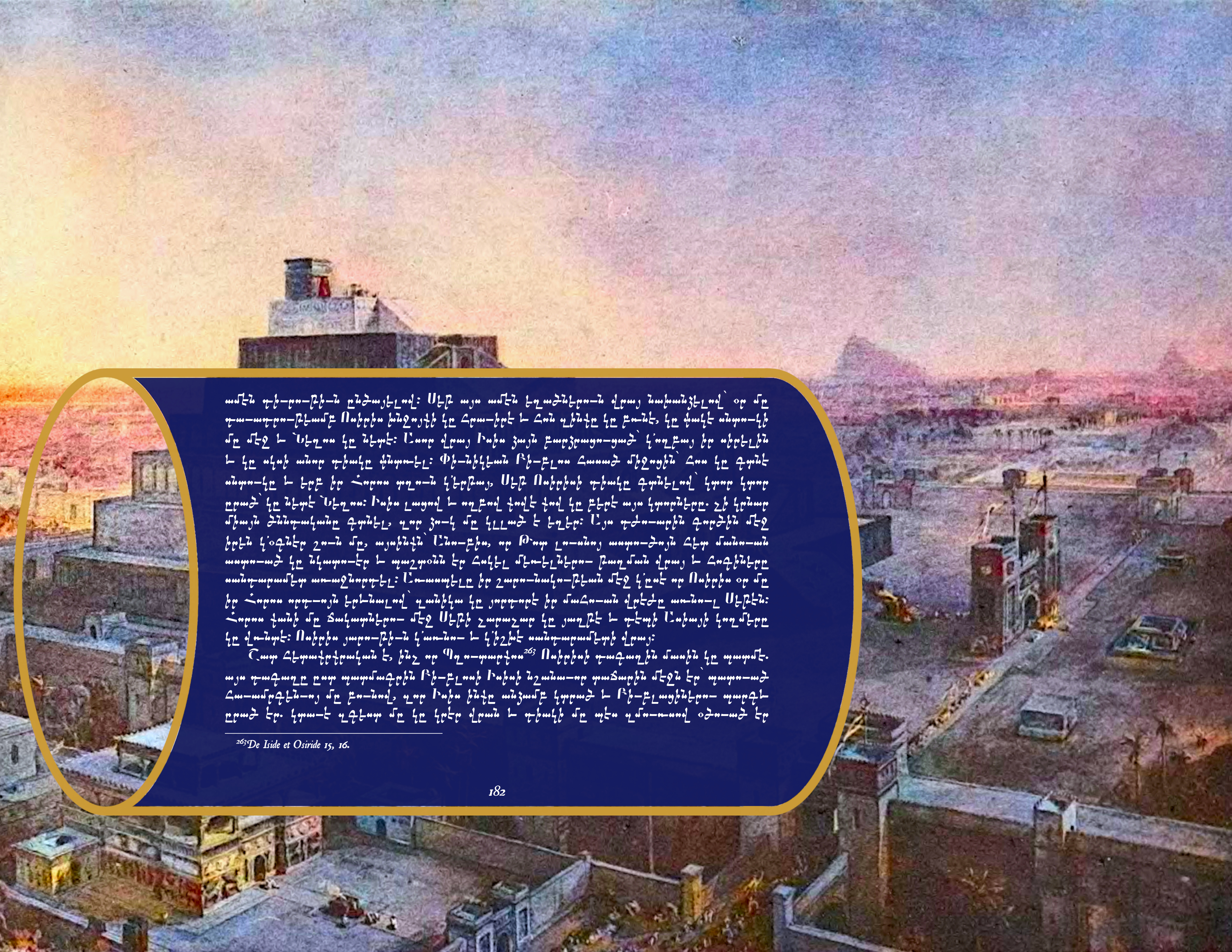

ամէն դիւրութիւն ընծայելով: Սէթ այս ամէն եղածներուն վրայ նախանձելով՝ օր մը դաւադրութեամբ Ոսիրիս խնջոյքի կը հրաւիրէ և հոն զինքը կը բռնէ, կը փակէ սնդուկի մը մէջ և ՝Նեղոս կը նետէ: Ասոր վրայ Իսիս ձայն բարձրացուցած՝ կ'ողբայ իր սիրելին և կը սկսի անոր դիակը փնտռել: Փիւնիկեան Բիւբլոս հասած միջոցին՝ հոս կը գտնէ սնդուկը և երբ իր Հորոս տղուն կ'երթայ, Սէթ Ոսիրիսի դիակը գտնելով՝ կտոր կտոր ըրած՝ կը նետէ ՝Նեղոս: Իսիս լացով և ողբով քովէ քով կը բերէ այս կտորները. չի կրնար միայն ծննդականը գտնել, զոր ձուկ մը կլլած է եղեր: Այս դժուարին գործին մէջ իրեն կ'օգնէր շուն մը, այսինքն՝ Անուբիս, որ Թոթ լուսնոյ աստուծոյն հետ մանուան աստուած կը նկարուէր և պաշտօնն էր հսկել մեռելներու թաղման վրայ և հոգիները սանդարամետ առաջնորդել: Առասպելը իր շարունակութեան մէջ կ'ըսէ որ Ոսիրիս օր մը իր Հորոս որդւոյն երևնալով՝ զանիկա կը յորդորէ իր մահուան վրէժը առնուլ Սէթէն: Հորոս քանի մը ճակատներու մէջ Սէթի շարաշար կը յաղթէ և դէպի Ասիայի կողմերը կը վռնտէ: Ոսիրիս յարութիւն կ'առնու և կ'իշխէ սանդարամետի վրայ:

Շատ հետաքրքրական է, ինչ որ Պղուտարքոս[263] Ոսիրիսի դագաղին մասին կը պատմէ. այս դագաղը ըստ պատմագրին Բիւբլոսի Իսիսի նշանաւոր տաճարին մէջն էր՝ պատուած հաւամրգենւոյ մը բունով, զոր Իսիս ինքը անձամբ կտրած և Բիւբլացիներու պարգև ըրած էր. կտաւէ զգեստ մը կը կրէր վրան և դիակի մը պէս զմուռսով օծուած էր

---

[263] De Iside et Osiride 15, 16.

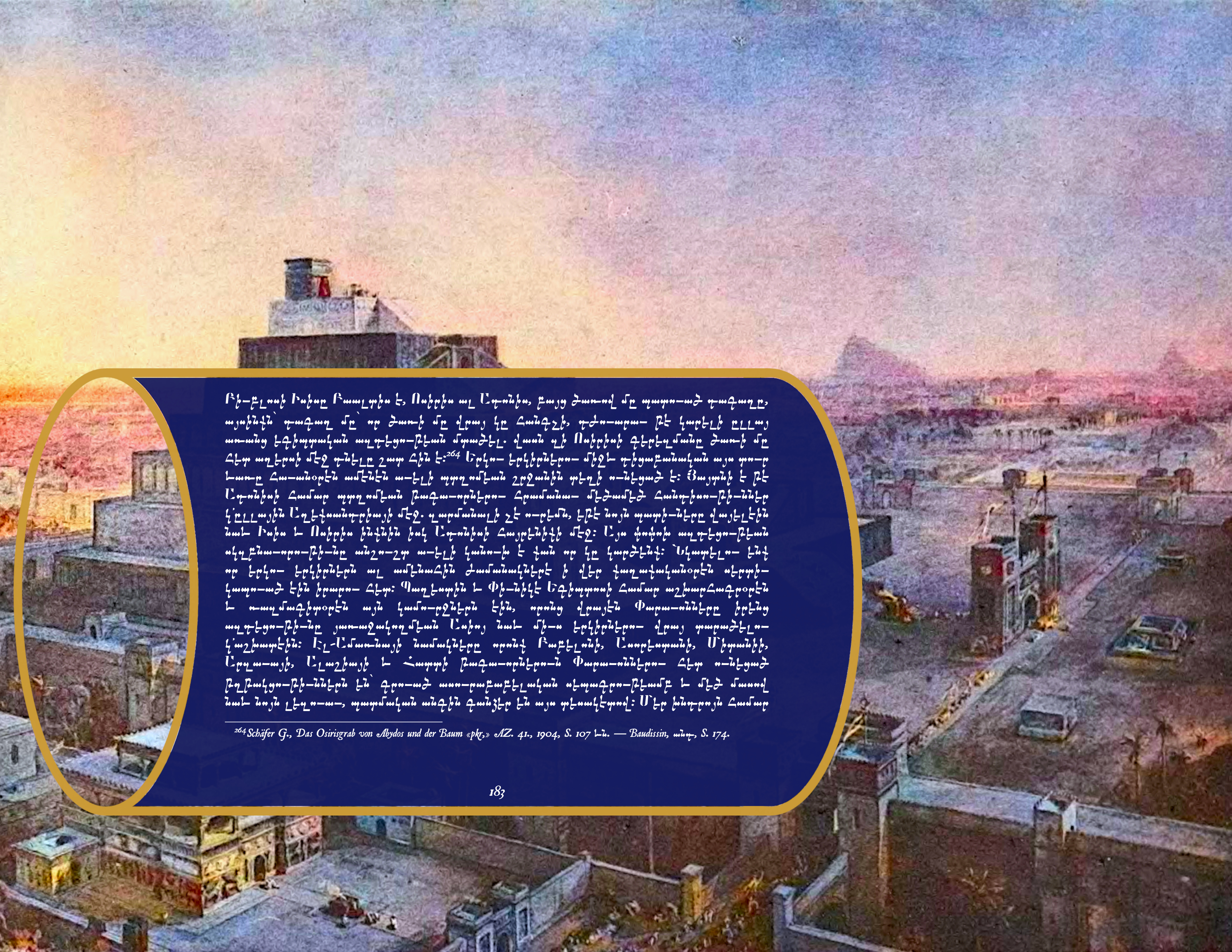

Բիւբլոսի Իսիսը Բաալթիս է, Ոսիրիս ալ Ադոնիս, բայց ծառով մը պատուած դագաղը, այսինքն՝ դագաղ մը՝ որ ծառի մը վրայ կը հանգչի, դժուարաւ թէ կարելի ըլլայ առանց եգիպտական ազդեցութեան մտածել. վասն զի Ոսիրիսի գերեզմանը ծառի մը հետ աղերսի մէջ դնելը շատ հին է:[264] Երկու երկիրներու միջեւ դիցաբանական այս տուրևառը հաւանօրէն ամէնէն աւելի պտղոմեան շրջանին տեղի ունեցած է: Յայտնի է թէ Ադոնիսի համար պտղոմեան թագաւորներու հրամանաւ մեծամեծ հանդիսութիւններ կ՚ըլլային Աղեքսանդրիայի մէջ. զարմանալի չէ ուրեմն, եթէ նոյն պատիւները վայելէին նաև Իսիս և Ոսիրիս ինքնին իսկ Ադոնիսի հայրենիքին մէջ: Այս փոփոխ ազդեցութեան սկզբնաւորութիւնը անշուշտ աւելի կանուխ է քան որ կը կարծենք: Նկատելու ենք որ երկու երկիրներն ալ ամենահին ժամանակներէ ի վեր քաղաքականօրէն սերտկապուած էին իրարու հետ: Պաղեստին և Փիւնիկէ Եգիպտոսի համար աշխարհագրօրէն և ռազմագիտօրէն այն կամուրջներն էին, որոնց վրայէն Փարաւոնները իրենց ազդեցութիւնը յառաջակողմեան Ասիոյ նաև միւս երկիրներու վրայ տարածելու կ՚աշխատէին: Էլ-Ամառնայի նամակները որոնք Բաբելոնի, Ասորեստանի, Միտանիի, Արզաւայի, Ալաշիայի և Հատտի թագաւորներուն Փարաւոններու հետ ունեցած թղթակցութիւններն են՝ գրուած ասուրաբաբելական սեպագրութեամբ և մեծ մասով նաև նոյն լեզուաւ, պատմական անգին գանձեր են այս տեսակէտով: Մեր խնդրոյն համար

---

[264] *Schäfer G., Das Osirisgrab von Abydos und der Baum «pkr,» AZ. 41., 1904, S. 107* ևն. — *Baudissin,* անդ, *S. 174.*

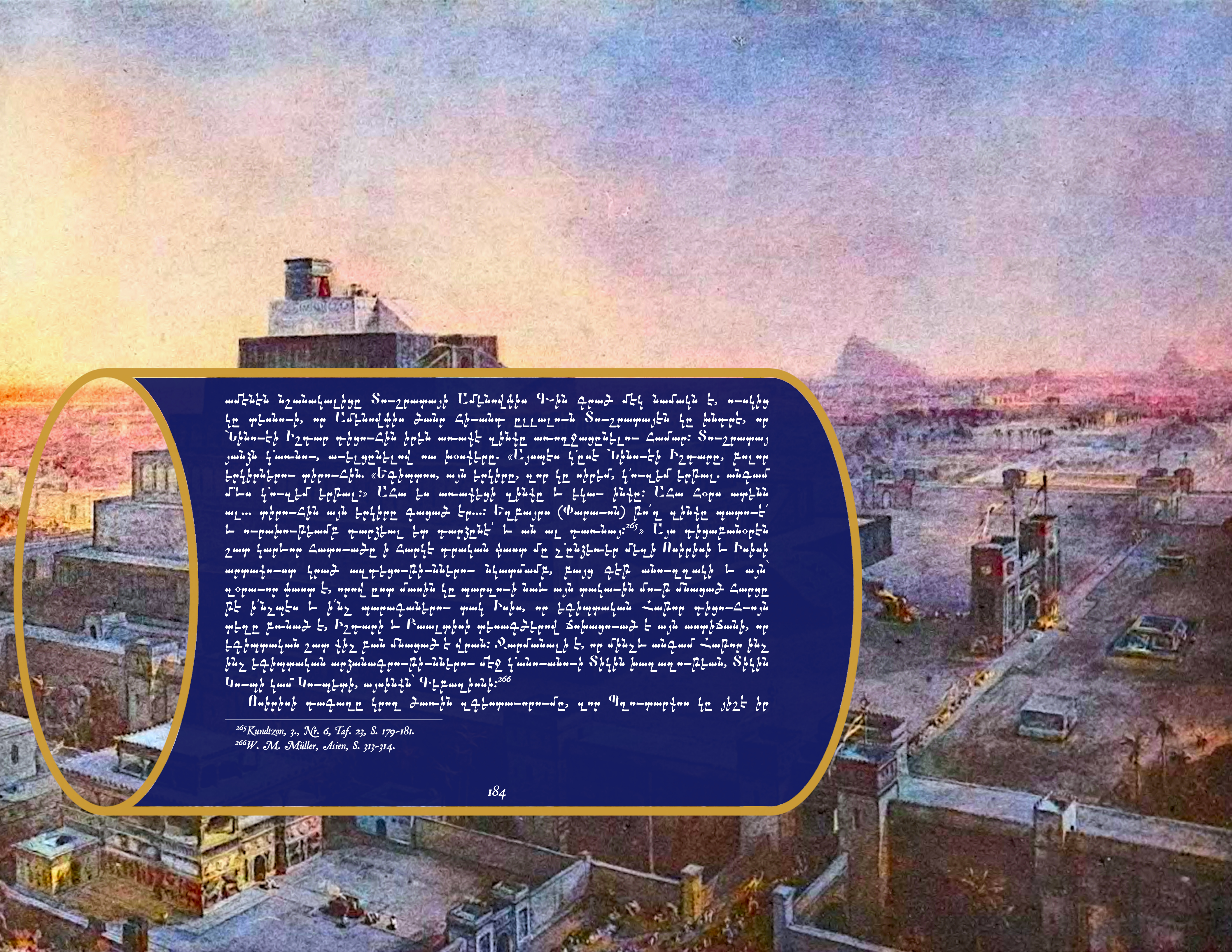

ամենէն նշանակալիցը Տուշրատայի Ամենովֆիս Գ-ին գրած մէկ նամակն է, ուսկից կը տեսնուի, որ Ամենովֆիս ծանր հիւանդ ըլլալուն Տուշրատայէն կը խնդրէ, որ ՝Նինուէի Իշտար դիցուհին իրեն առաքէ զինքը առողջացընելու համար: Տուշրատայ յանձն կ՚առնու, աւելցընելով այս խօսքերը. «Այսպէս կ՚ըսէ ՝Նինուէի Իշտարը, բոլոր երկիրներու տիրուհին. «Եգիպտոս, այն երկիրը, զոր կը սիրեմ, կ՚ուզեմ երթալ. անգամ մեւս կ՚ուզեմ երթալ:» Ահա ես առաքեցի զինքը եւ եկաւ ինքը: Ահա հօրս ատենն ալ... տիրուհին այն երկիրը գացած էր...: Եղբայրս (Փարաւոն) թո՛ղ զինքը պատուէ՛ եւ ուրախութեամբ դարձեալ ետ դարձընէ՛ եւ ան ալ դառնայ:[265]» Այս դիցաբանօրէն շատ կարեւոր հաստատումը ի հարկէ դրական փաստ մը չ՚ընձեռեր մեզի Ոսիրիսի եւ Իսիսի արտաքուստ կրած ազդեցութիւններու նկատմամբ, բայց գէթ անուղղակի եւ այն՝ զօրաւոր փաստ է, որով ըստ մասին կը պարզուի նաեւ այն տակաւին մութ մնացած հարցը թէ ի՛նչպէս եւ ի՛նչ պարագաներու տակ Իսիս, որ եգիպտական Հաթոր դիցուհւոյն տեղը բռնած է, Իշտարի եւ Բաալտիսի տեսագծերով ճոխացուած է այն ատենէն, որ եգիպտական շատ քիչ բան մնացած է վրան: Զարմանալի է, որ մինչեւ անգամ Հաթոր ինչ ինչ եգիպտական արձանագրութիւններու մէջ կ՚անուանուի Տիկին խաղաղութեան, Տիկին Կուպի կամ Կուպէտի, այսինքն՝ Գեբաղիոնի:[266]

Ոսիրիսի դագաղը կրող ծառին զգեստաւորումը, զոր Պղուտարքոս կը յիշէ իր

---

[265] *Kundtzon, 3., Nr. 6, Taf. 23, S. 179-181.*

[266] *W. M. Müller, Asien, S. 313-314.*

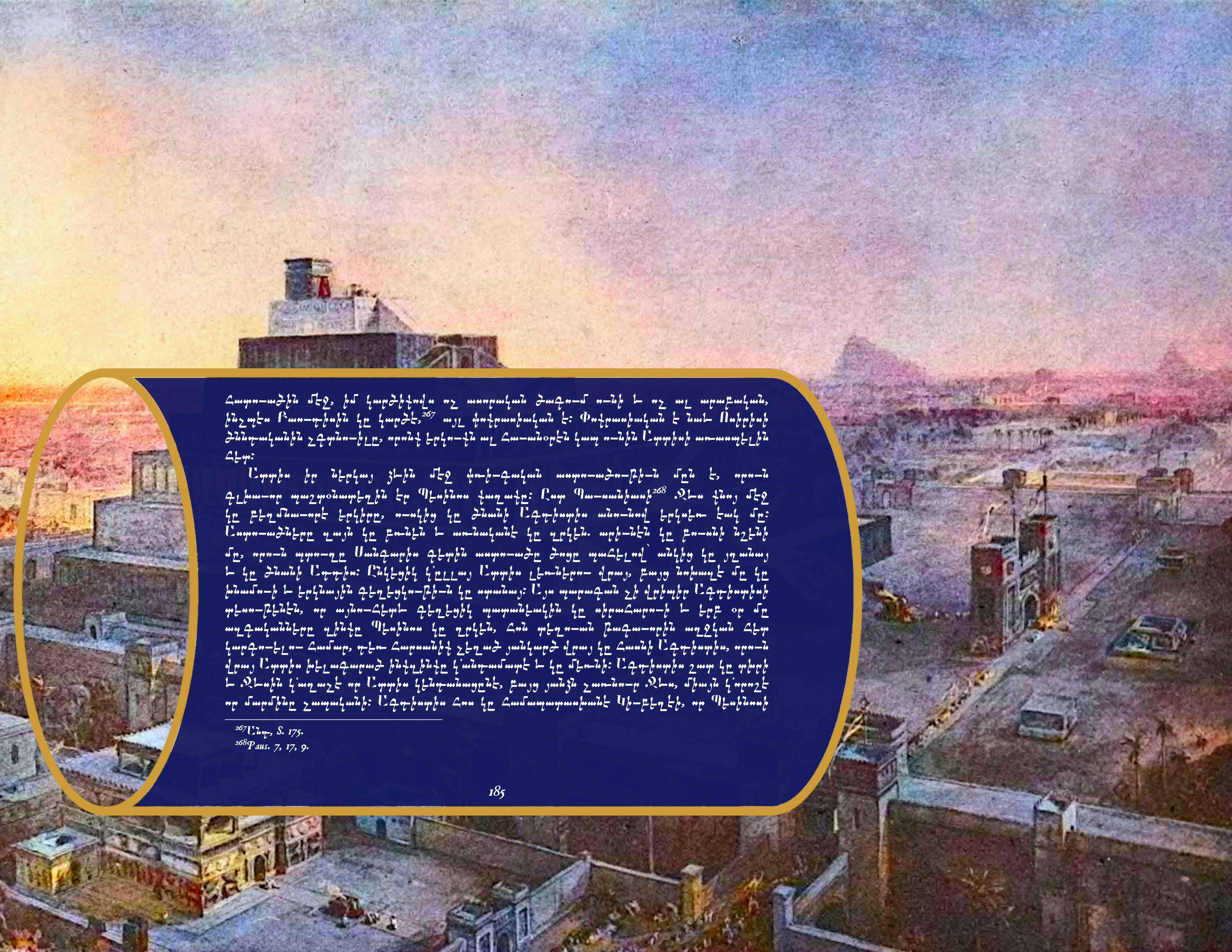

Հատուածին մէջ, իմ կարծիքովս ոչ ասորական ծագում ունի և ոչ ալ արաբական, ինչպէս Բաուդիսին կը կարծէ,[267] այլ փոքրասիական է: Փոքրասիական է նաև Ոսիրիսի ծննդականին չգտնուիլը, որոնք երկուքն ալ հաւանօրէն կապ ունին Ատտիսի առասպելին հետ:

Ատտիս իր ներկայ ձևին մէջ փռիւգական աստուածութիւն մըն է, որուն գլխաւոր պաշտօնատեղին էր Պեսինոս քաղաքը: Ըստ Պաւսանիասի[268] Զևս քնոյ մէջ կը բեղմնաւորէ երկիրը, ուսկից կը ծնանի Ագդիստիս անունով երկսեռ էակ մը: Աստուածները զայն կը բռնեն և առնականէ կը զրկեն. արիւնէն կը բուսնի նշենի մը, որուն պտուղը Սանգարիոս գետին աստուածը ծոցը պահելով՝ անկից կը յղանայ և կը ծնանի Ատտիս: Ընկեցիկ կ'ըլլայ Ատտիս լեռներու վրայ, բայց նոխազ մը կը խնամուի և երկնային գեղեցկութիւն կը ստանայ: Այս պարագան չի վրիպիր Ագդիստիսի տեսութենէն, որ այնուհետև գեղեցիկ պատանեակին կը սիրահարուի և երբ օր մը ազգականները զինքը Պեսինոս կը ղրկեն, հոն տեղուան թագաւորին աղջկան հետ կարգուելու համար, դեռ հարսանիքէ չեղած յանկարծ վրայ կը հասնի Ագդիստիս, որուն վրայ Ատտիս խելագարած ինքզինքը կ'անդամատէ և կը մեռնի: Ագդիստիս շատ կը տխրի և Զևսին կ'աղաչէ որ Ատտիս կենդանացընէ, բայց յանձն չառնուր Զևս, միայն կ'որոշէ որ մարմինը չապականի: Ագդիստիս հոս կը համապատասխանէ Կիբելէի, որ Պեսինոսի

---

[267] Անդ, S. 175.

[268] Paus. 7, 17, 9.

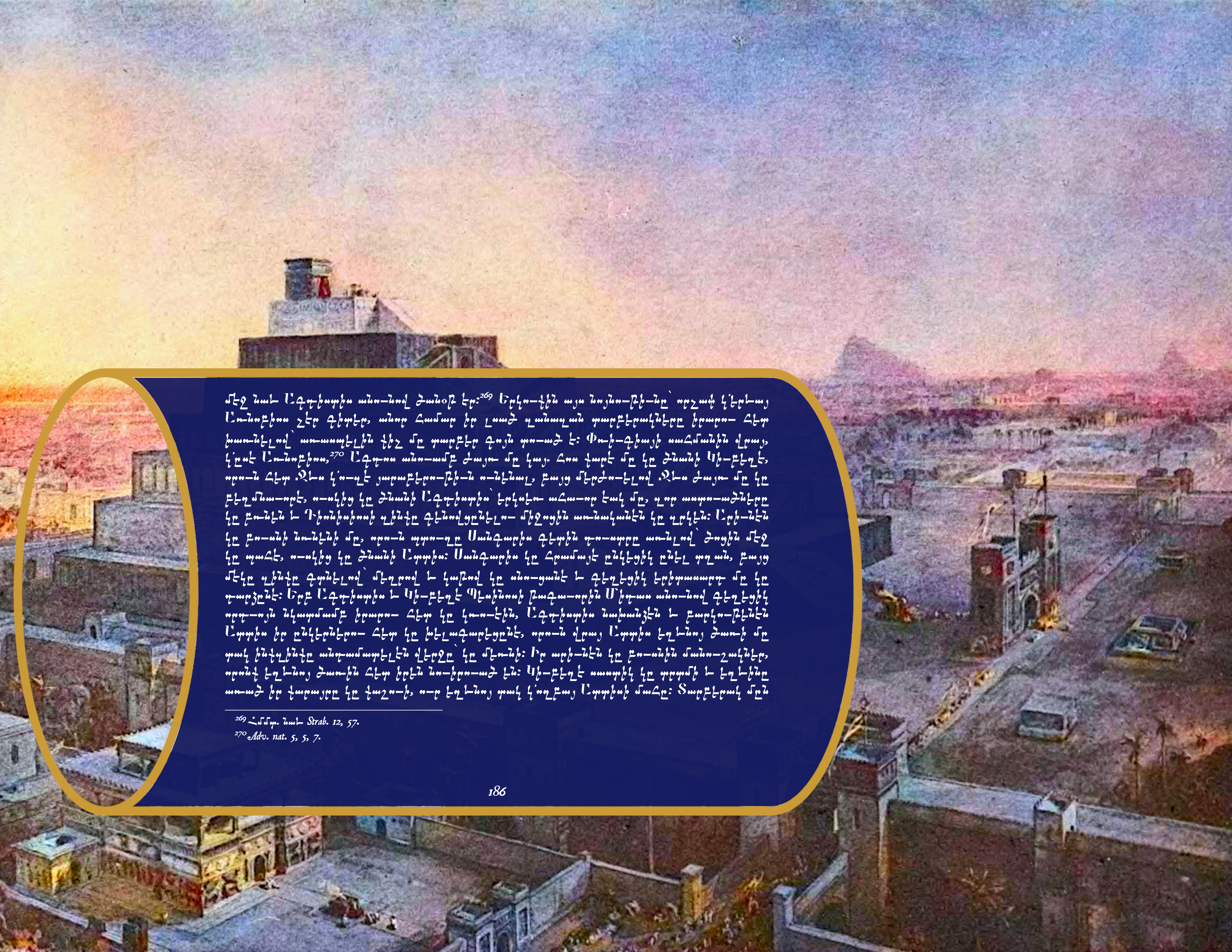

մէջ նաև Ագդիստիս անունով ծանօթ էր։[269] Երկուքին այս նոյնութիւնը՝ որչափ կ'երևայ Առնոբիոս չէր գիտեր, անոր համար իր լսած զանազան պարբերակները իրարու հետ խառնելով՝ առասպելին քիչ մը տարբեր գոյն տուած է։ Փռիւգիայի սահմանին վրայ, կ'ըսէ Առնոբիոս,[270] Ագդոս անուամբ ժայռ մը կայ. հոս քարէ մը կը ծնանի Կիւբելէ, որուն հետ Զևս կ'ուզէ յարաբերութիւն ունենալ, բայց մերժուելով Զևս ժայռ մը կը բեղմնաւորէ, ուսկից կը ծնանի Ագդիստիս՝ երկսեռ ահաւոր էակ մը, զոր աստուածները կը բռնեն և Դիոնիսիոսի զինքը գինովցընելու միջոցին առնականէն կը զրկեն։ Արիւնէն կը բուսնի նռնենի մը, որուն պտուղը Սանգարիոս գետին դուստրը առնելով՝ ծոցին մէջ կը պահէ, ուսկից կը ծնանի Ատտիս։ Սանգարիոս կը հրամայէ ընկեցիկ ընել տղան, բայց մէկը զինքը գտնելով՝ մեղրով և կաթով կը սնուցանէ և գեղեցիկ երիտասարդ մը կը դարձընէ։ Երբ Ագդիստիս և Կիւբելէ Պեսինոսի թագաւորին Միդաս անունով գեղեցիկ որդւոյն նկատմամբ իրարու հետ կը կռուէին, Ագդիստիս նախանձէն և բարկութենէն Ատտիս իր ընկերներու հետ կը խելագարեցընէ, որուն վրայ Ատտիս եղևնոյ ծառի մը տակ ինքզինքը անդամահատելէն վերջը՝ կը մեռնի։ Իր արիւնէն կը բուսնին մանուշակներ, որոնք եղևնոյ ծառին հետ իրեն նուիրուած են։ Կիւբելէ սաստիկ կը տրտմի և եղևինը առած իր քարայրը կը քաշուի, ուր եղևնոյ տակ կ'ողբայ Ատտիսի մահը։ Տարբերակ մըն

---

[269] Համմ. նաև *Strab.* 12, 57.

[270] *Adv. nat.* 5, 5, 7.

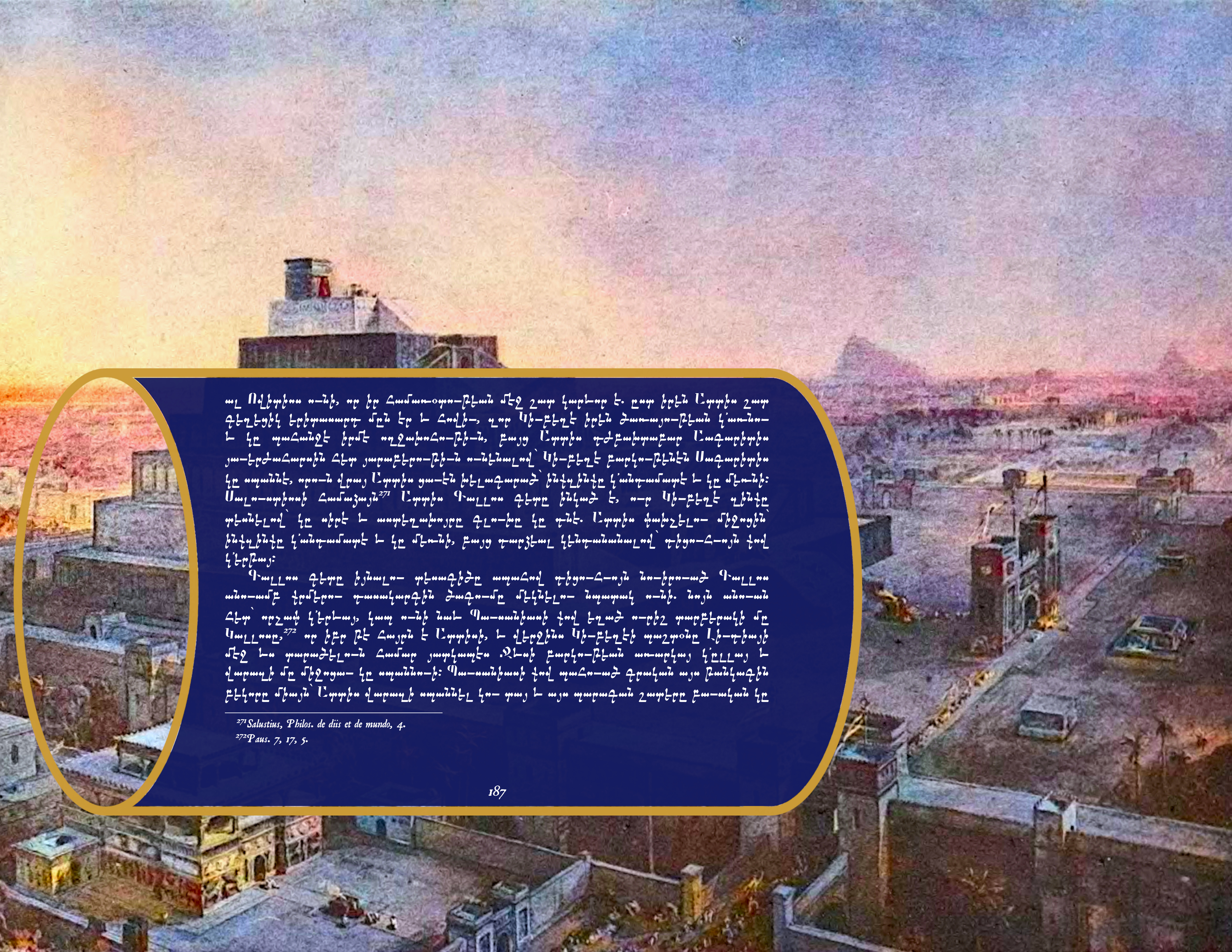

ալ Ովիտիոս ունի, որ իր համառօտութեան մէջ շատ կարեւոր է. ըստ իրեն Ատտիս շատ գեղեցիկ երիտասարդ մըն էր և հովիւ, զոր Կիւբելէ իրեն ծառայութեան կ՚առնու և կը պահանջէ իրմէ ողջախոհութիւն, բայց Ատտիս դժբախտաբար Աագարիտիս յաւերժահարսին հետ յարաբերութիւն ունենալով՝ Կիւբելէ բարկութենէն Սագարիտիս կը սպաննէ, որուն վրայ Ատտիս ցաւէն խելագարած՝ ինքզինքը կ՚անդամատէ և կը մեռնի: Սալուստիոսի համաձայն[271] Ատտիս Գալլոս գետը ինկած է, ուր Կիւբելէ զինքը գտնելով՝ կը սիրէ և աստեղախոյրը գլուխը կը դնէ. Ատտիս փախչելու միջոցին՝ ինքզինքը կ՚անդամատէ և կը մեռնի, բայց դարձեալ կենդանանալով՝ դիցուհւոյն քով կ՚երթայ:

Գալլոս գետը իյնալու տեսագիծը ապահով դիցուհւոյն նուիրուած Գալլոս անուամբ քրմերու դասակարգին ծագումը մեկնելու նպատակ ունի. նոյն անուան հետ՝ որչափ կ՚երեւայ, կապ ունի նաեւ Պաւսանիասի քով եղած ուրիշ տարբերակի մը Կալլոսը,[272] որ իբր թէ հայրն է Ատտիսի, և վերջինս Կիւբելէի պաշտօնը Լիւդիայի մէջ եւս տարածելուն համար յատկապէս. Զեւսի բարկութեան առարկայ կ՚ըլլայ և վարազի մը միջոցաւ կը սպաննուի: Պաւսանիասի քով պահուած գրական այս թանկագին բեկորը միայն՝ Ատտիս վարազի սպաննել կու տայ և այս պարագան շատերը բաւական կը

---

[271] Salustius, Philos. de diis et de mundo, 4.

[272] Paus. 7, 17, 5.

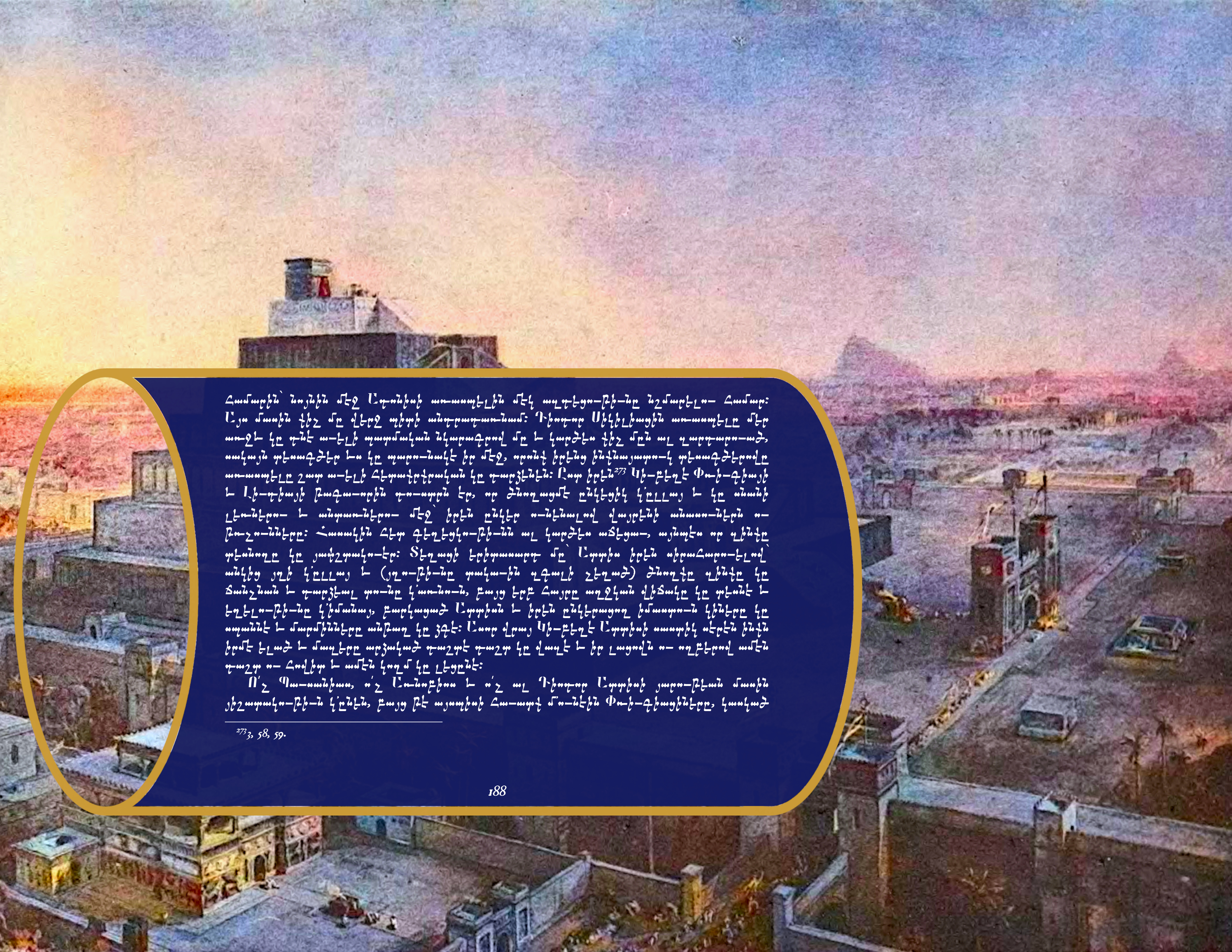

Համարին՝ նոյնին մէջ Ադոնիսի առասպելին մէկ ազդեցութիւնը նշմարելու համար: Այս մասին քիչ մը վերջ պիտի անդրադառնամ: Դիոդոր Սիկիլիացին առասպելը մեր առջեւ կը դնէ աւելի պատմական նկարագրով մը եւ կարծես քիչ մըն ալ շարադրուած, սակայն տեսագծեր եւս կը պարունակէ իր մէջ, որոնք իրենց ինքնայատուկ տեսագծերովը առասպելը շատ աւելի հետաքրքրական կը դարձնեն: Ըստ իրեն[273] Կիւբելէ Փռիւգիայի եւ Լիւդիայի թագաւորին դուստրն էր, որ ծնողացմէ ընկեցիկ կ'ըլլայ եւ կը սնանի լեռներու եւ անտառներու մէջ՝ իրեն ընկեր ունենալով վայրենի անասուններն ու թռչունները: Հասակին հետ գեղեցկութիւնն ալ կարծես աճեցաւ, այնպէս որ զինքը տեսնողը կը յափշտակուէր: Տեղացի երիտասարդ մը՝ Ատտիս իրեն սիրահարուելով՝ անկից յղի կ'ըլլայ եւ (յղութիւնը տակաւին զգալի չեղած) ծնողքը զինքը կը ճանչնան եւ դարձեալ տունը կ'առնուն, բայց երբ հայրը աղջկան վիճակը կը տեսնէ եւ եղելութիւնը կ'իմանայ, բարկացած Ատտիսն եւ իրեն ընկերացող իմաստուն կիները կը սպաննէ եւ մարմինները անթաղ կը ձգէ: Ասոր վրայ Կիւբելէ Ատտիսի սաստիկ սէրէն ինքն իրմէ ելած եւ մազերը արձակած դաշտէ դաշտ կը վազէ եւ իր լացովն ու ողբերով ամէն դաշտ ու հովիտ եւ ամէն կողմ կը լեցնէ:

Ո՛չ Պաւսանիաս, ո՛չ Առնոբիոս եւ ո՛չ ալ Դիոդոր Ատտիսի յարութեան մասին յիշատակութիւն կ'ընեն, բայց թէ այդպիսի հաւատք մ'ունէին Փռիւգիացիները, կասկած

---

[273] 3, 58, 59.

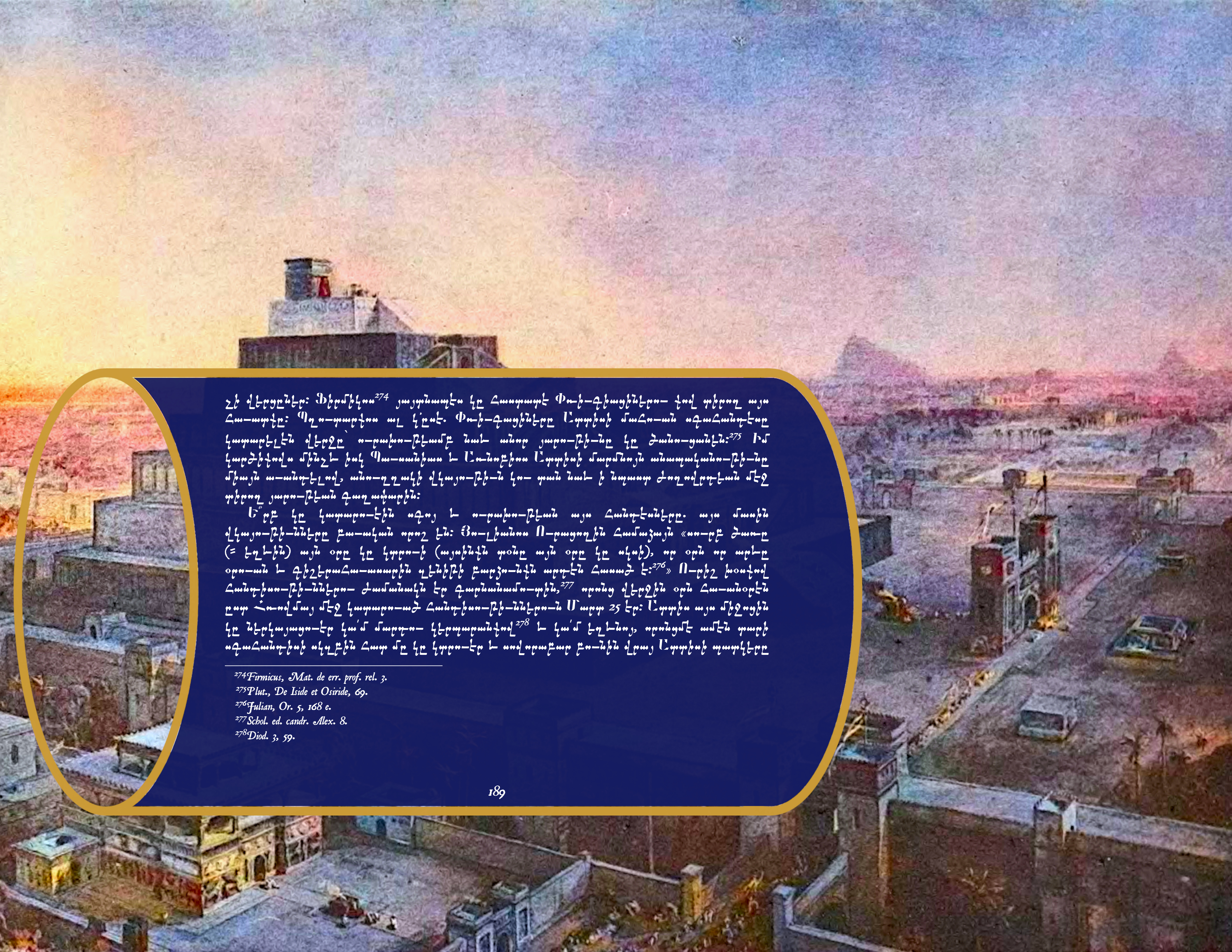

չի վերցըներ: Ֆիրմիկոս[274] յայտնապէս կը հաստատէ Փռիւգիացիներու քով տիրող այս հաւատքը: Պլուտարքոս ալ կ՚ըսէ. Փռիւգացիները Ատտիսի մահուան սգահանդէսը կատարելէն վերջը՝ ուրախութեամբ նաեւ անոր յարութիւնը կը ծանուցանէին:[275] Իմ կարծիքովս մինչեւ իսկ Պաւսանիաս եւ Առնոբիոս Ատտիսի մարմնոյն անապականութիւնը միայն աւանդելով, անուղղակի վկայութիւն կու տան նաեւ ի նպաստ ժողովրդեան մէջ տիրող յարութեան գաղափարին:

Ե՞րբ կը կատարուէին սգոյ եւ ուրախութեան այս հանդէսները. այս մասին վկայութիւնները բաւական որոշ են: Յուլիանոս Ուրացողին համաձայն «սուրբ ծառը (= եղեւին) այն օրը կը կտրուի (այսինքն տօնը այն օրը կը սկսի), որ օրն որ արեւը օրուան եւ գիշերահաւասարին զենիթի բարձունքին արդէն հասած է:[276]» Ուրիշ խօսքով հանդիսութիւններու ժամանակն էր գարնանամուտին,[277] որոնց վերջին օրն հաւանօրէն ըստ Հռովմայ մէջ կատարուած հանդիսութիւններուն Մարտ 25 էր: Ատտիս այս միջոցին կը ներկայացուէր կա՛մ մարդու կերպարանքով[278] եւ կա՛մ եղեւնով, որոնցմէ ամէն տարի սգահանդէսի սկզբին հատ մը կը կտրուէր եւ սովորաբար բունին վրայ Ատտիսի պատկերը

---

[274] *Firmicus, Mat. de err. prof. rel. 3.*

[275] *Plut., De Iside et Osiride, 69.*

[276] *Julian, Or. 5, 168 e.*

[277] *Schol. ed. candr. Alex. 8.*

[278] *Diod. 3, 59.*

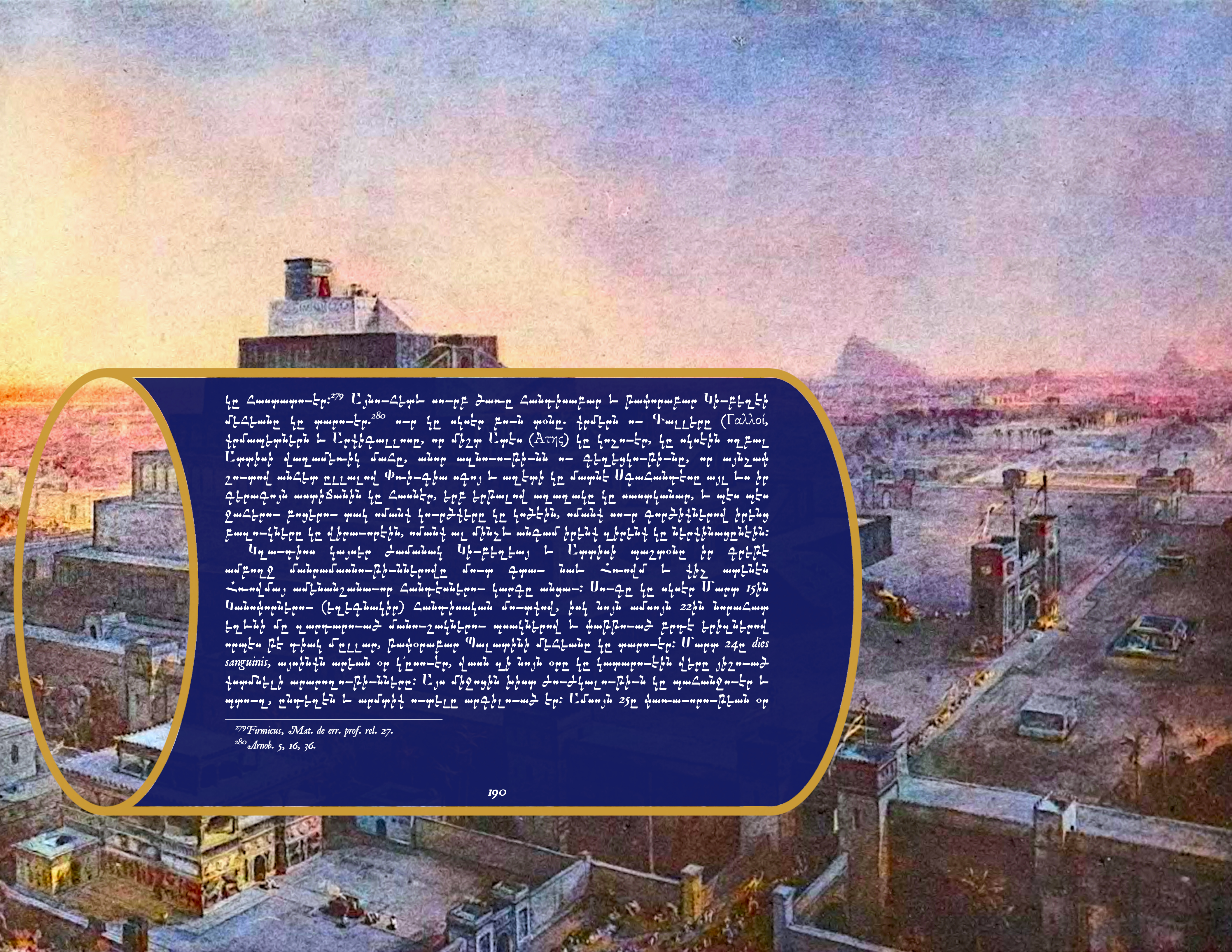

կը հաստատուէր:[279] Այնուհետեւ սուրբ ծառը հանդիսաբար և թափորաբար Կիւբելէի մեհեանը կը տարուէր.[280] ուր կը սկսէր բուն տօնը· քրմերն ու Գալլերը (Γαλλοί, քրմապետներն և Արքիգալլոսը, որ միշտ Ատէս (Ἀτης) կը կոչուէր, կը սկսէին ողբալ Ատտիսի վաղամեռիկ մահը, անոր ազնուութիւնն ու գեղեցկութիւնը, որ այնչափ շուտով անհետ ըլլալով Փռիւգիա սգոյ և աղէտի կը մատնէ Սգահանդէսը այլ և իր գերագոյն աստիճանին կը հասնէր, երբ երթալով աղաղակը կը սաստկանար, և պէս պէս ջահերու բոցերու տակ ոմանք կուրծքերը կը կոծէին, ոմանք սուր գործիքներով իրենց բազուկները կը վիրաւորէին, ոմանք ալ մինչև անգամ իրենք զիրենք կը ներքինացընէին:

Կղաւդիոս կայսեր ժամանակ Կիւբելեայ և Ատտիսի պաշտօնը իր գրեթէ ամբողջ մանրամասնութիւններովը մուտ գտաւ նաև Հռովմ և քիչ ատենէն Հռովմայ ամենանշանաւոր հանդէսներու կարգը անցաւ: Սուգը կը սկսէր Մարտ 15ին Կանոփորներու (եղեգնակիր) հանդիսական մուտքով, իսկ նոյն ամսոյն 22ին նորահատ եղևնի մը զարդարուած մանուշակներու պսակներով և փաթթուած բրդէ երիզներով որպէս թէ դիակ մ'ըլլար, թափօրաբար Պալատինի մեհեանը կը տարուէր: Մարտ 24ը *dies sanguinis*, այսինքն արեան օր կ'ըսուէր, վասն զի նոյն օրը կը կատարուէին վերը յիշուած քստմնելի արարողութիւնները: Այս միջոցին խիստ ժուժկալութիւն կը պահանջուէր և պտուղ, ընդեղէն և արմտիք ուտելը արգիլուած էր: Ամսոյն 25ը փառաւորութեան օր

---

[279] *Firmicus, Mat. de err. prof. rel. 27.*

[280] *Arnob. 5, 16, 36.*

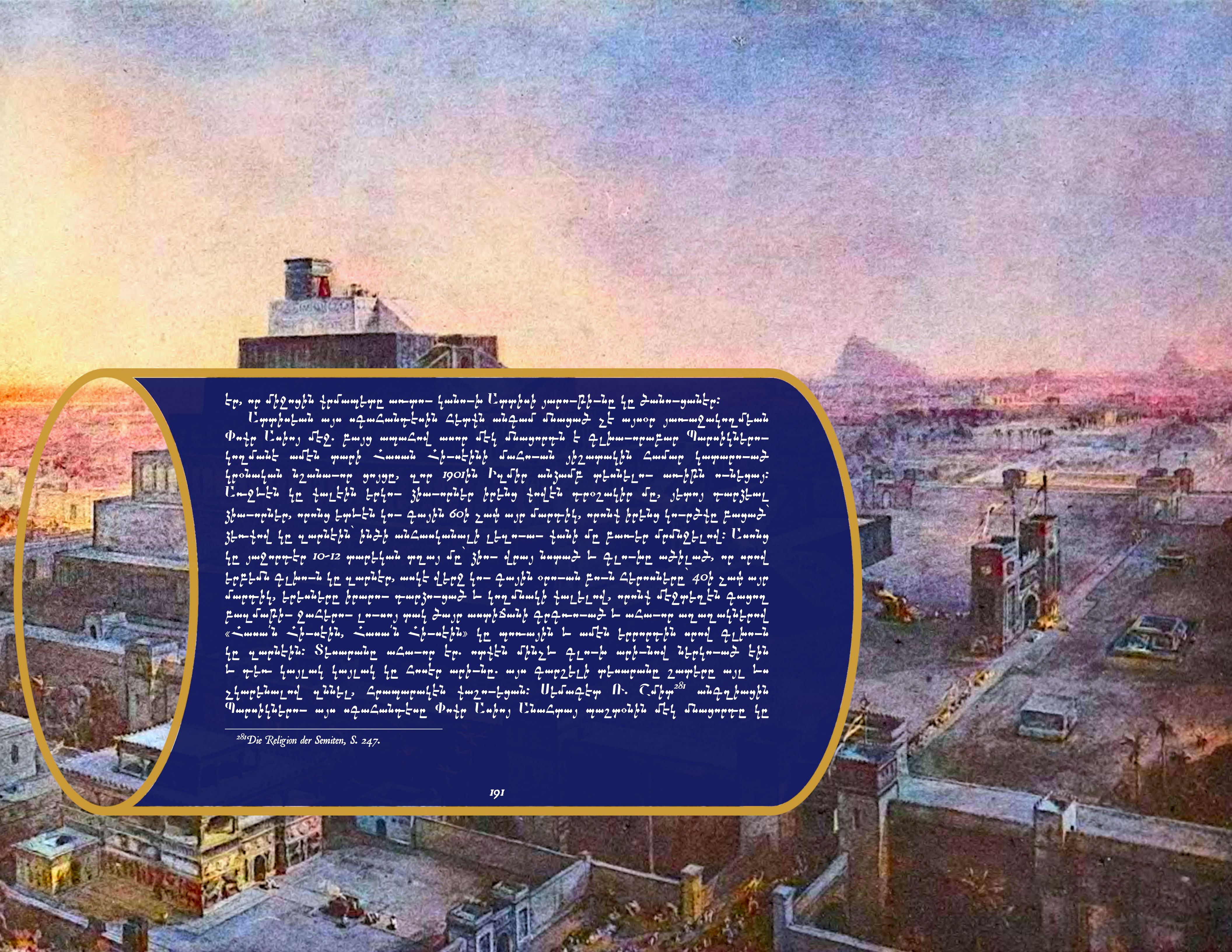

էր, որ միջոցին քրմապետը առտու կանուխ Ատտիսի յարութիւնը կը ծանուցանէր:

Ատտիսեան այս սգահանդէսին հետքն անգամ մնացած չէ այսօր յառաջակողմեան Փոքր Ասիոյ մէջ. բայց ապահով ասոր մէկ մնացորդն է գլխաւորաբար Պարսիկներու կողմանէ ամէն տարի Հասան Հիւսէինի մահուան յիշատակին համար կատարուած կրօնական նշանաւոր ցոյցը, զոր 1901ին Իզմիր անձամբ տեսնելու առիթն ունեցայ: Առջեւէն կը քալէին երկու ձիաւորներ իրենց քովէն դրօշակիր մը, յետոյ դարձեալ ձիաւորներ, որոնց ետեւէն կու գային 60ի չափ այր մարդիկ, որոնք իրենց կուրծքը բացած՝ ձեռքով կը զարնէին՝ ինծի անհասկնալի լեզուաւ քանի մը բառեր մրմնջելով: Անոնց կը յաջորդէր 10-12 տարեկան տղայ մը՝ ձիու վրայ նստած և գլուխը ածիլած, որ սրով երբեմն գլխուն կը զարնէր, ասկէ վերջ կու գային օրուան բուն հերոսները՝ 40ի չափ այր մարդիկ, երեսները իրարու դարձուցած և կողմնակի քալելով, որոնք մէջտեղէն գացող բազմաթիւ ջահերու լուսոյ տակ ծայր աստիճանի գրգռուած և ահաւոր աղաղակներով «Հասա՛ն Հիւսէին, Հասա՛ն Հիւսէին» կը պոռային և ամէն երրորդին սրով գլխուն կը զարնէին: Տեսարանը ահաւոր էր. ոտքէն մինչև գլուխ արիւնով ներկուած էին և դեռ կայլակ կայլակ կը հոսէր արիւնը. այս գարշելի տեսարանը շատերը այլ ևս չկարենալով զննել, հրապարակէն քաշուեցան: Սեմագէտ Ռ. Սմիթ[281] անգղիացին Պարսիկներու այս սգահանդէսը Փոքր Ասիոյ Անահտայ պաշտօնին մէկ մնացորդը կը

---

[281] *Die Religion der Semiten, S. 247.*

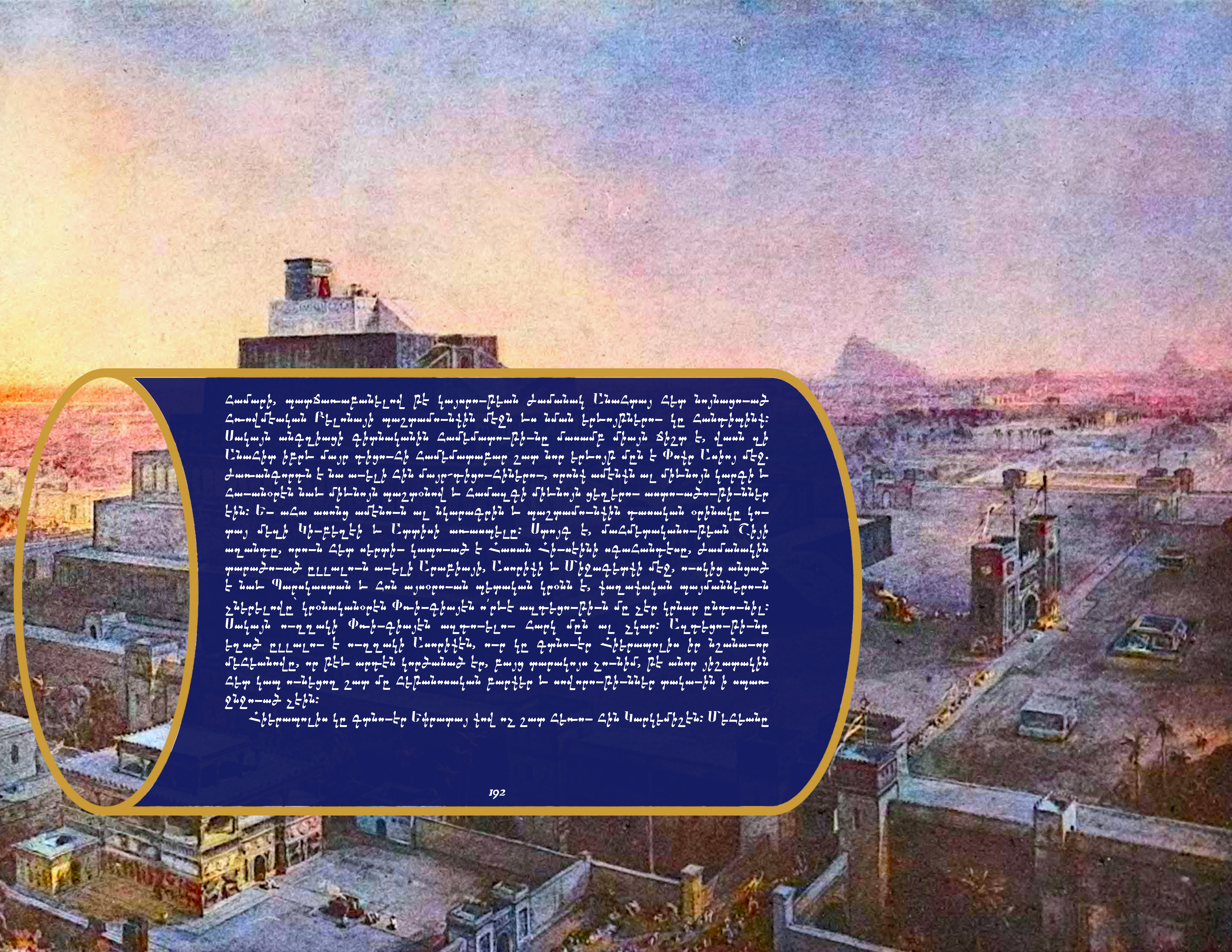

Համարի, պարզաբանելով թէ կայսրութեան ժամանակ Անահտայ հետ նոյնացուած Հռովմէական Բելոնայի պաշտամունքին մէջն եւս նման երեւոյթներու կը հանդիպինք: Սակայն անգղիացի գիտնականին համեմատութիւնը մասամբ միայն ճիշդ է, վասն զի Անահիտ իբրեւ մայր դիցուհի համեմատաբար շատ նոր երեւոյթ մըն է Փոքր Ասիոյ մէջ. Ժառանգորդն է նա աւելի հին մայր-դիցուհիներու, որոնք ամէնքն ալ միեւնոյն կարգի եւ հաւանօրէն նաեւ միեւնոյն պաշտօնով եւ համազգի միեւնոյն ցեղերու աստուածութիւններ էին: Եւ ահա ասոնց ամէնուն ալ նկարագրին եւ պաշտամունքին դասական օրինակը կու տայ մեզի Կիբելէի եւ Ատտիսի առասպելը: Ստոյգ է, մահմետականութեան Շիյի աղանդը, որուն հետ սերտիւ կապուած է Հասան Հիւսէինի ողբահանդէսը, ժամանակին տարածուած ըլլալուն աւելի Արաբիայի, Ասորիքի եւ Միջագետքի մէջ, ուսկից անցած է նաեւ Պարսկաստան եւ հոն այսօրուան պետական կրօնն է, քաղաքական պայմաններուն չներելովը՝ կրօնականօրէն Փռիւգիայէն ո՛րեւէ ազդեցութիւն մը չէր կրնար ընդունիլ: Սակայն ուղղակի Փռիւգիայէն ազդուելու հարկ մըն ալ չկար: Ազդեցութիւնը եղած ըլլալու է ուղղակի Ասորիքէն, ուր կը գտնուէր Հիերապոլիս իր նշանաւոր մեհեանովը, որ թէեւ արդէն կործանած էր, բայց տարակոյս չունիմ, թէ անոր յիշատակին հետ կապ ունեցող շատ մը հեթանոսական բարքեր եւ սովորութիւններ տակաւին ի սպառ ջնջուած չէին:

Հիերապոլիս կը գտնուէր Եփրատայ քով ու շատ հեռու հին Կարկեմիշէն: Մեհեանը

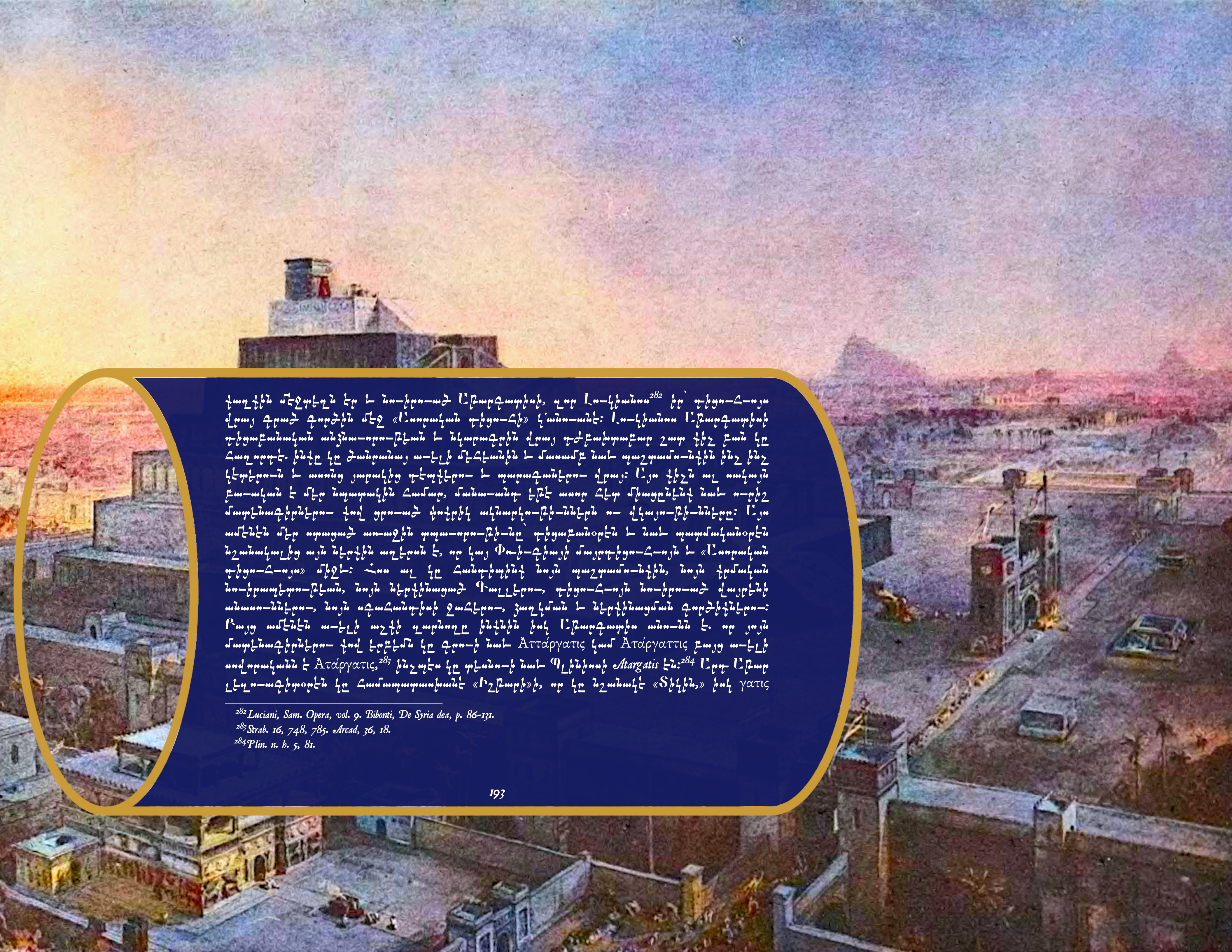

քաղքին մէջտեղն էր և նուիրուած Աթարգատիսի, զոր Լուկիանոս[282] իր՝ դիցուհւոյն վրայ գրած գործին մէջ «Ասորական դիցուհի» կ՚անուանէ: Լուկիանոս Աթարգատիսի դիցաբանական անձնաւորութեան և նկարագրին վրայ դժբախտաբար շատ քիչ բան կը հաղորդէ. ինքը կը ծանրանայ աւելի մեհեանին և մասամբ նաև պաշտամունքին ինչ ինչ կէտերուն և անոնց յարակից դէպքերու և պարագաներու վրայ: Այս քիչն ալ սակայն բաւական է մեր նպատակին համար, մանաւանդ եթէ անոր հետ միացնենք նաև ուրիշ մատենագիրներու քով ցրուած փոքրիկ ակնարկութիւններն ու վկայութիւնները: Այս ամէնէն մեր ստացած առաջին տպաւորութիւնը՝ դիցաբանօրէն և նաև պատմականօրէն նշանակալից այն ներքին աղերսն է, որ կայ Փռիւգիայի մայրդիցուհւոյն և «Ասորական դիցուհւոյն» միջև: Հոս ալ կը հանդիպինք նոյն պաշտամունքին, նոյն քրմական նուիրապետութեան, նոյն ներքինացած Գալլերու, դիցուհւոյն նուիրուած վայրենի անասուններու, նոյն ոգահանդիսի ջահերու, յաղկման և ներքինացման գործիքներու: Բայց ամէնէն աւելի աչքի զարնողը ինքնին իսկ Աթարգատիս անունն է. որ յոյն մատենագիրներու քով երբեմն կը գրուի նաև Αττάργατις կամ Ατάργαττις բայց աւելի սովորականն է Ατάργατις,[283] ինչպէս կը գտնուի նաև Պլինիոսի *Atargatis* էն:[284] Արդ Աթար լեզուագիտօրէն կը համապատասխանէ «Իշթար»ի, որ կը նշանակէ «Տիկին,» իսկ γατις

---

[282] *Luciani, Sam. Opera, vol. 9. Bibonti, De Syria dea, p. 86-131.*

[283] *Strab. 16, 748, 785. Arcad, 36, 18.*

[284] *Plin. n. h. 5, 81.*

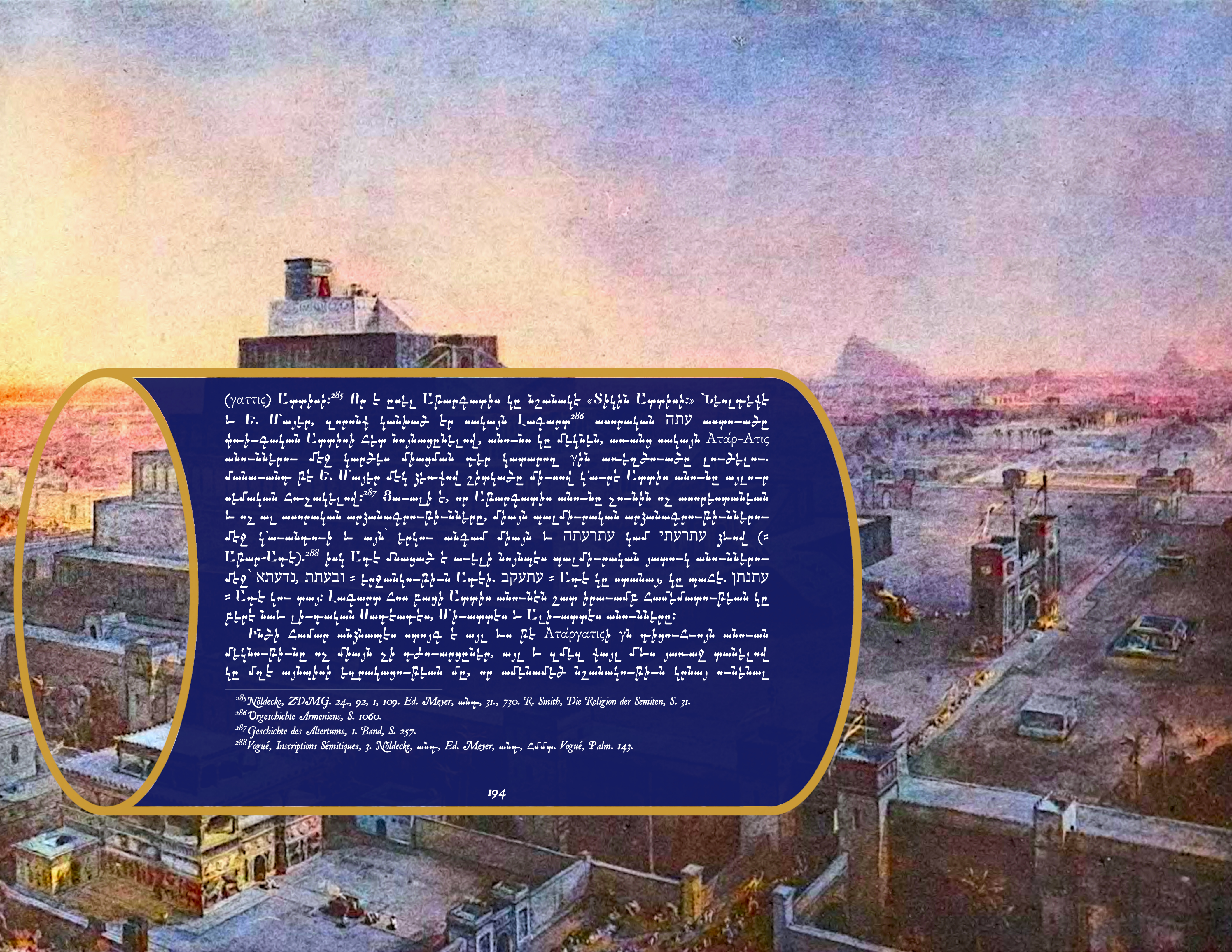

(γαττις) Ատտիսի:[285] Որ է ըսել Աթարգատիս կը նշանակէ «Տիկին Ատտիսի:» Նեոլդեքէ և Ե. Մայեր, զորոնք կանխած էր սակայն Լագարտ[286] ասորական עתה աստուածը փռիւգական Ատտիսի հետ նոյնացընելով, անունս կը մեկնեն, առանց սակայն Ατάρ-Ατις անուններու մէջ կարծես միացման դեր կատարող γին առեղծուածը լուծելու. մանաւանդ թէ Ե. Մայեր մէկ ձեռքով շիտկածը միւսով կ՚աւրէ Ատտիս անունը այլուր սեմական հռչակելով:[287] Ցաւալի է, որ Աթարգատիս անունը չունին ոչ ասորեստանեան և ոչ ալ ասորական արձանագրութիւնները, միայն պալմիւրական արձանագրութիւններու մէջ կ՚աւանդուի և այն՝ երկու անգամ միայն և עתרעתה կամ עתרעתי ձևով (= Աթար-Ադէ).[288] Իսկ Ադէ մնացած է աւելի նոյնպէս պալմիւրական յատուկ անուններու մէջ՝ נדעתא, ובעתת = երջանկութիւն Ադէի. עתעקב = Ադէ կը ստանայ, կը պահէ. עתנתן = Ադէ կու տայ: Լագարտ հոս բացի Ատտիս անունէն շատ իրաւամբ համեմատութեան կը բերէ նաև լիւդական Սադէատտէս, Միւատտէս և Ալիւատտէս անունները:

Ինծի համար անձնապէս ստոյգ է այլ ևս թէ Ατάργατιςի γն դիցուհւոյն անուան մեկնութիւնը ոչ միայն չի դժուարցըներ, այլ և զմեզ քայլ մ՚ևս յառաջ տանելով կը մղէ այնպիսի եզրակացութեան մը, որ ամենամեծ նշանակութիւն կրնայ ունենալ

---

[285] *Nöldecke, ZDMG. 24., 92, 1, 109. Ed. Meyer, անդ, 31., 730. R. Smith, Die Religion der Semiten, S. 31.*

[286] *Urgeschichte Armeniens, S. 1060.*

[287] *Geschichte des Altertums, 1. Band, S. 257.*

[288] *Vogüé, Inscriptions Sémitiques, 3. Nöldecke, անդ, Ed. Meyer, անդ, Համմտ. Vogüé, Palm. 143.*

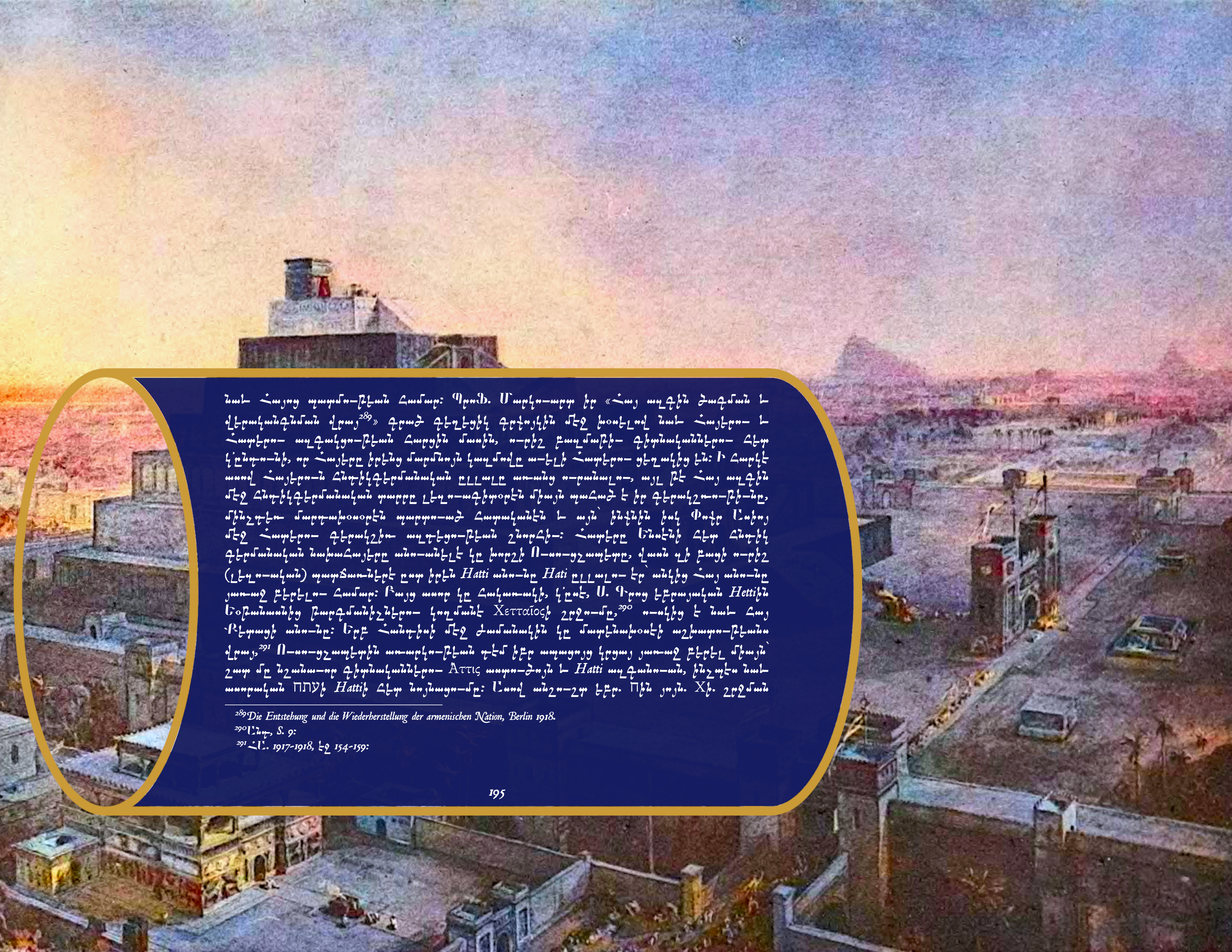

նաև Հայոց պատմութեան համար: Պրոֆ. Մարկուարտ իր «Հայ ազգին ծագման և վերականգնման վրայ[289]» գրած գեղեցիկ գրքոյկին մէջ խօսելով նաև Հայերու և Հատերու ազգակցութեան հարցին մասին, ուրիշ բազմաթիւ գիտնականներու հետ կ՚ընդունի, որ Հայերը իրենց մարմնոյն կազմովը աւելի Հատերու ցեղակից են: Ի հարկէ ասով Հայերուն հնդիկգերմանական ըլլալը առանց ուրանալու, այլ թէ Հայ ազգին մէջ հնդիկգերմանական տարրը լեզուագիտօրէն միայն պահած է իր գերակշռութիւնը, մինչդեռ մարդախօսօրէն պարտուած հատականէն և այն՝ ինքնին իսկ Փոքր Ասիոյ մէջ Հատերու գերակշիռ ազդեցութեան շնորհիւ: Հատերը Ենոէնի հետ հնդիկ գերմանական նախահայերը անուանել կը խորհի Ուռուցշապետը, վասն զի բացի ուրիշ (լեզուական) պատճառներէ ըստ իրեն Hatti անունը Hati ըլլալու էր՝ անկից Հայ անունը յառաջ բերելու համար: Բայց ասոր կը հակառակի, կ՚ըսէ, Ս. Գրոց եբրայական Hettiին Եօթանասնից թարգմանիչներու կողմանէ Χετταῖοςի շրջումը,[290] ուսկից է նաև Հայ Քետացի անունը: Երբ Հանդիսի մէջ ժամանակին կը մատենախօսէի աշխատութեանս վրայ,[291] Ուռուցշապետին առաջնութեան դէմ իբր ապացոյց կրնայ յառաջ բերել միայն՝ շատ մը նշանաւոր գիտնականներու Ἄττις աստուծոյն և Hatti ազգանուան, ինչպէս նաև ասորական ПТУի Hattiի հետ նոյնացումը: Ասով անշուշտ եբր. Пին յոյն. Χի. շրջման

---

[289] *Die Entstehung und die Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin 1918.*

[290] Անդ, S. 9:

[291] ՀԱ. 1917-1918, էջ 154-159:

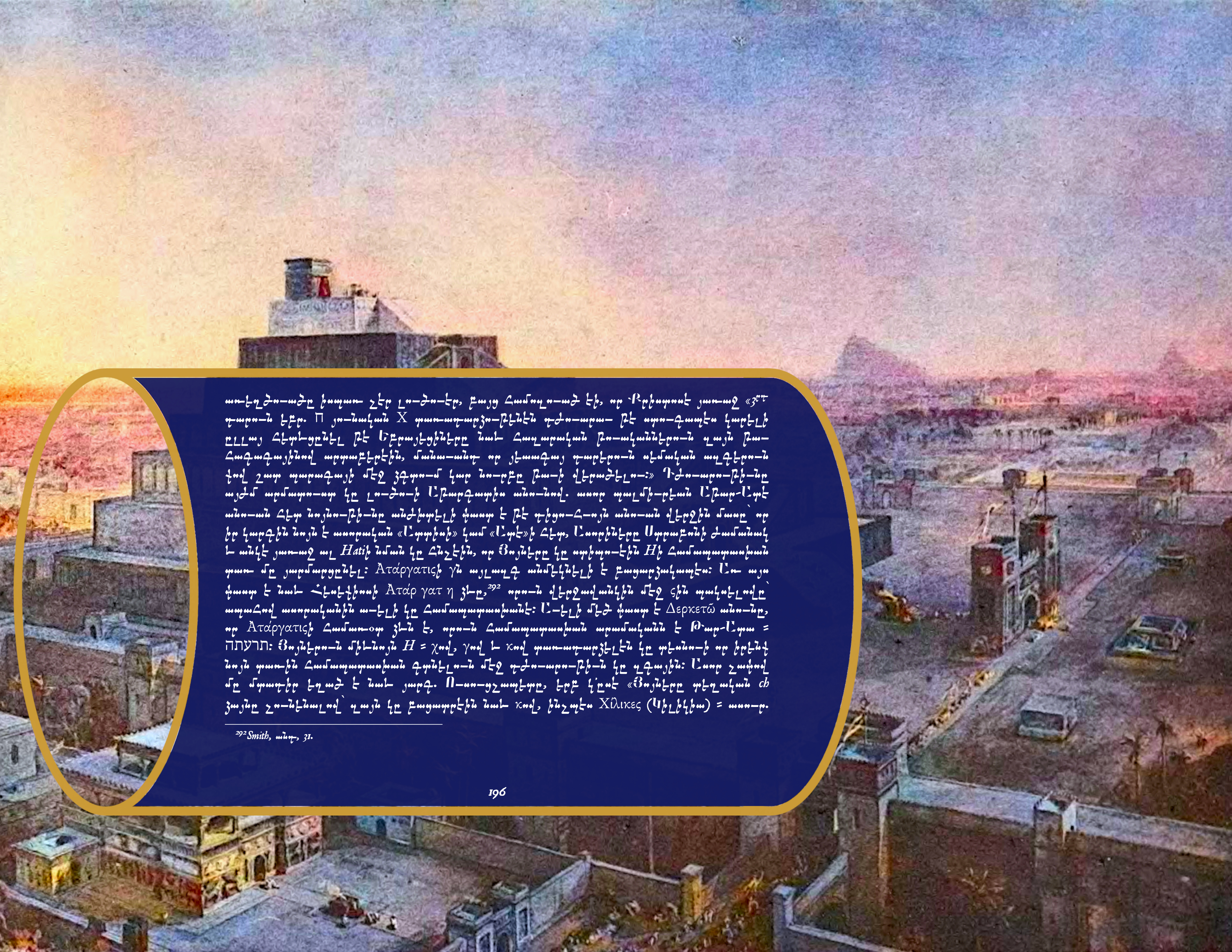

առեղծուածը իսպառ չէր լուծուեր, բայց համոզուած էի, որ Քրիստոսէ յառաջ «3րդ դարուն եքր. Π յունական X տառադարձութենէն դժուարաւ թէ ստուգապէս կարելի ըլլայ հետևցընել թէ Եբրայեցիները նաև հազարական թուականներուն զայն թաւ հագագայինով արտաբերէին, մանաւանդ որ յետագայ դարերուն սեմական ազգերուն քով շատ պարագայի մէջ ձգտում կար նուրբը թաւի վերածելու:» Դժուարութիւնը այժմ արմատուատ կը լուծուի Աթարգատիս անունով. ասոր պալմիւրեան Աթար-Ատէ անուան հետ նոյնութիւնը անժխտելի փաստ է թէ դիցուհւոյն անուան վերջին մասը՝ որ իր կարգին նոյն է ասորական «Ատտիսի» կամ «Ատէ»ի հետ, Ասորիները Ստրաբոնի ժամանակ և անկէ յառաջ ալ *Hati*ի նման կը հնչէին, որ Յոյները կը ստիպուէին *H*ի համապատասխան տառ մը յարմարցընել: Ἀτάργατιςի γն այլազգ անմեկնելի է բացարձակապէս: Առ այս փաստ է նաև Հեսեքիոսի Ἀτάρ γατ η ձևը,[292] որուն վերջավանկին մէջ ςին պակսելովը՝ ապահով ասորականին աւելի կը համապատասխանէ: Աւելի մեծ փաստ է Δερκετῶ անունը, որ Ἀτάργατιςի համառօտ ձևն է, որուն համապատասխան արամականն է Թար-Ատա = תרעתה: Յոյներուն միևնոյն *H* = χով, γով և κով տառադարձելէն կը տեսնուի որ իրենց նոյն տառին համապատասխան գտնելուն մէջ դժուարութիւն կը զգային: Ասոր չափով մը մտադիր եղած է նաև յարգ. Ուսուցչապետը, երբ կ՚ըսէ «Յոյները տեղական *ch* ձայնը չունենալով՝ զայն կը բացատրէին նաև κով, ինչպէս Χίλικες (Կիլիկիա) = ասուր.

---

[292] *Smith*, անդ, 31.

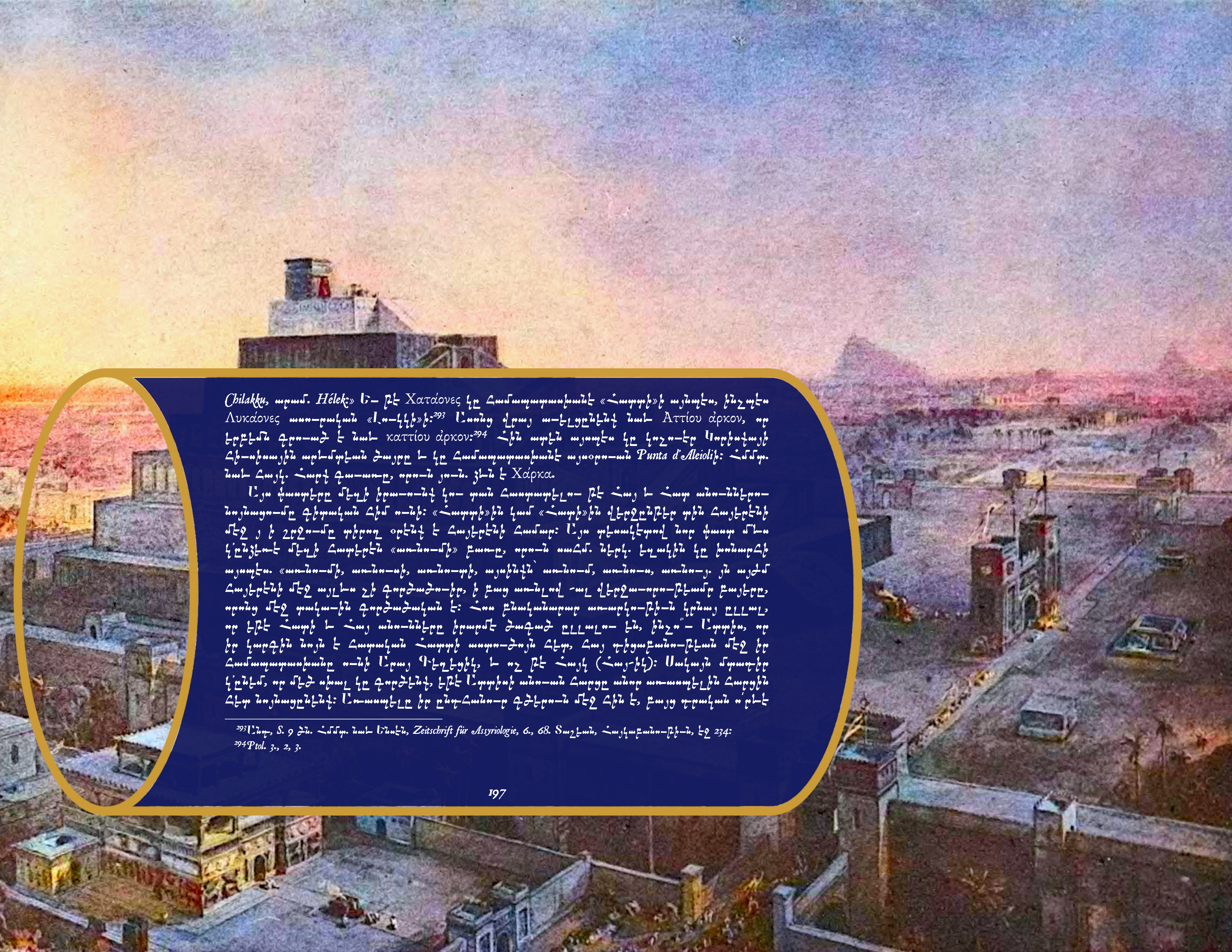

Chilakku, արամ. *Hélek*:» Եւ թէ Χατάονες կը համապատասխանէ «Հատտի»ի այնպէս, ինչպէս Λυκάονες ասուրական «Լուկկի»ի:[293] Ասոնց վրայ աւելցընենք նաեւ Αττίου ἀρκον, որ երբեմն գրուած է նաեւ καττίου ἀρκον:[294] Հին ատեն այսպէս կը կոչուէր Կորիոկայի հիւսիսային արեւմտեան ծայրը եւ կը համապատասխանէ այսօրուան *Punta d'Aleioli*ի: Հմմտ. նաեւ Հայկ. Հարք գաւառը, որուն յուն. ձեւն է Χάρκα.

Այս փաստերը մեզի իրաւունք կու տան հաստատելու թէ Հայ եւ Հատ անուններու նոյնացումը գիտական հիմ ունի: «Հատտի»ին կամ «Հատի»ին վերջընթեր տին հայերէնի մէջ յ է. շրջումը տիրող օրէնք է հայերէնի համար: Այս տեսակէտով նոր փաստ մ՚ալ կ՚ընծայէ մեզի Հատերէն «ասնումի» բառը, որուն սահմ. ներկ. եզակին կը խոնարհի այսպէս. «ասնումի, ասնուսի, ասնուտի, այսինքն՝ ասնում, ասնուս, ասնույ. յն այժմ հայերէնի մէջ այլեւս չի գործածուիր, ի բաց առնելով -ալ վերջաւորութեամբ բայերը, որոնց մէջ տակաւին գործածական է: Հոս բնականաբար առարկութիւն կրնայ ըլլալ, որ եթէ Հատի եւ Հայ անունները իրարմէ ծագած ըլլալու են, ինչո՞ւ Ատտիս, որ իր կարգին նոյն է հատական Հատտի աստուծոյն հետ, հայ դիցաբանութեան մէջ իր համապատասխանը ունի Արայ Գեղեցիկ, եւ ոչ թէ Հայկ (Հայ-իկ): Սակայն մտադիր կ՚ընեմ, որ մեծ սխալ կը գործենք, եթէ Ատտիսի անուան հարցը անոր առասպելին հարցին հետ նոյնացընենք: Առասպելը իր ընդհանուր գծերուն մէջ հին է, բայց դրական ո՛րեւէ

---

[293] Անդ, *S.* 9 ծն. Հմմտ. նաեւ Ենսէն, *Zeitschrift für Assyriologie*, 6., 68. Տաշեան, Հայկաբանութիւն, էջ 234:

[294] *Ptol.* 3., 2, 3.

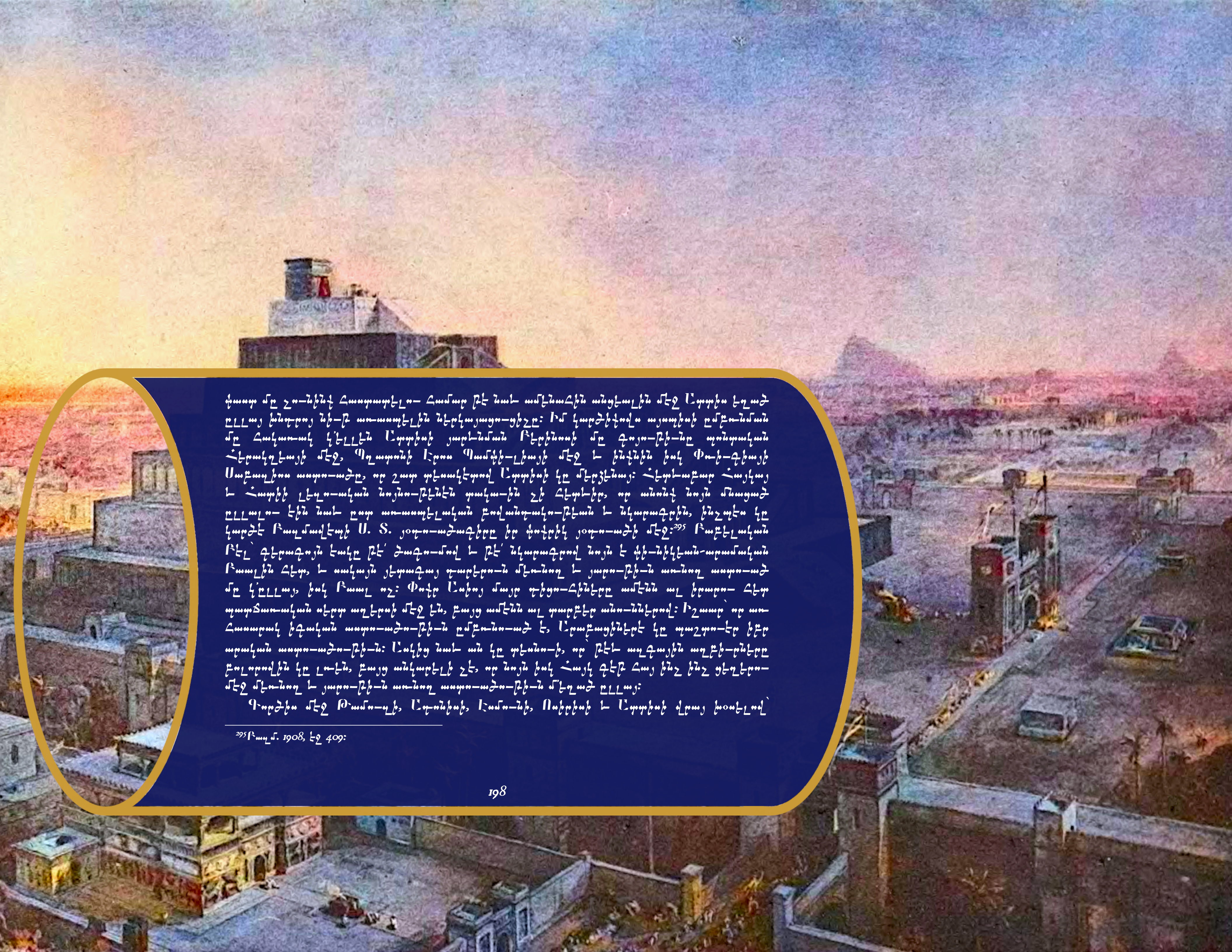

փաստ մը չունինք հաստատելու համար թէ նաև ամենահին անցեալին մէջ Ատտիս եղած ըլլայ խնդրոյ նիւթ առասպելին ներկայացուցիչը: Իմ կարծիքովս այդպիսի ըմբռնման մը հակառակ կ'ելլեն Ատտիսի յարևնման Բերինոսի մը գոյութիւնը պոնտական Հերակղեայի մէջ, Պղատոնի Էրոս Պամփիւլիայի մէջ և ինքնին իսկ Փռիւգիայի Սաբազիոս աստուածը, որ շատ տեսակէտով Ատտիսի կը մերձենայ: Հետևաբար Հայկայ և Հատիի լեզուական նոյնութենէն տակաւին չի հետևիր, որ անոնք նոյն մնացած ըլլալու էին նաև ըստ առասպելական բովանդակութեան և նկարագրին, ինչպէս կը կարծէ Բազմավէպի Ա. Տ. յօդուածագիրը իր փոքրիկ յօդուածի մէջ:[295] Բաբելական Բէլ` գերագոյն էակը թէ՛ ծագումով և թէ՛ նկարագրով նոյն է փիւնիկեան-արամական Բաալին հետ, և սակայն յետագայ դարերուն մեռնող և յարութիւն առնող աստուած մը կ'ըլլայ, իսկ Բաալ ոչ: Փոքր Ասիոյ մայր դիցուհիները ամէնն ալ իրարու հետ պատճառական սերտ աղերսի մէջ են, բայց ամէնն ալ տարբեր անուններով: Իշտար` որ առհասարակ իգական աստուածութիւն ըմբռնուած է, Արաբացիներէ կը պաշտուէր իբր արական աստուածութիւն: Ասկից նաև ան կը տեսնուի, որ` թէև ազգային աղբիւրները բոլորովին կը լռեն, բայց անկարելի չէ, որ նոյն իսկ Հայկ գէթ հայ ինչ ինչ ցեղերու մէջ մեռնող և յարութիւն առնող աստուածութիւն մ'եղած ըլլայ:

Գործիս մէջ Թամուզի, Ադոնիսի, Էսմունի, Ոսիրիսի և Ատտիսի վրայ խօսելով`

---

[295] Բազմ. 1908, էջ 409:

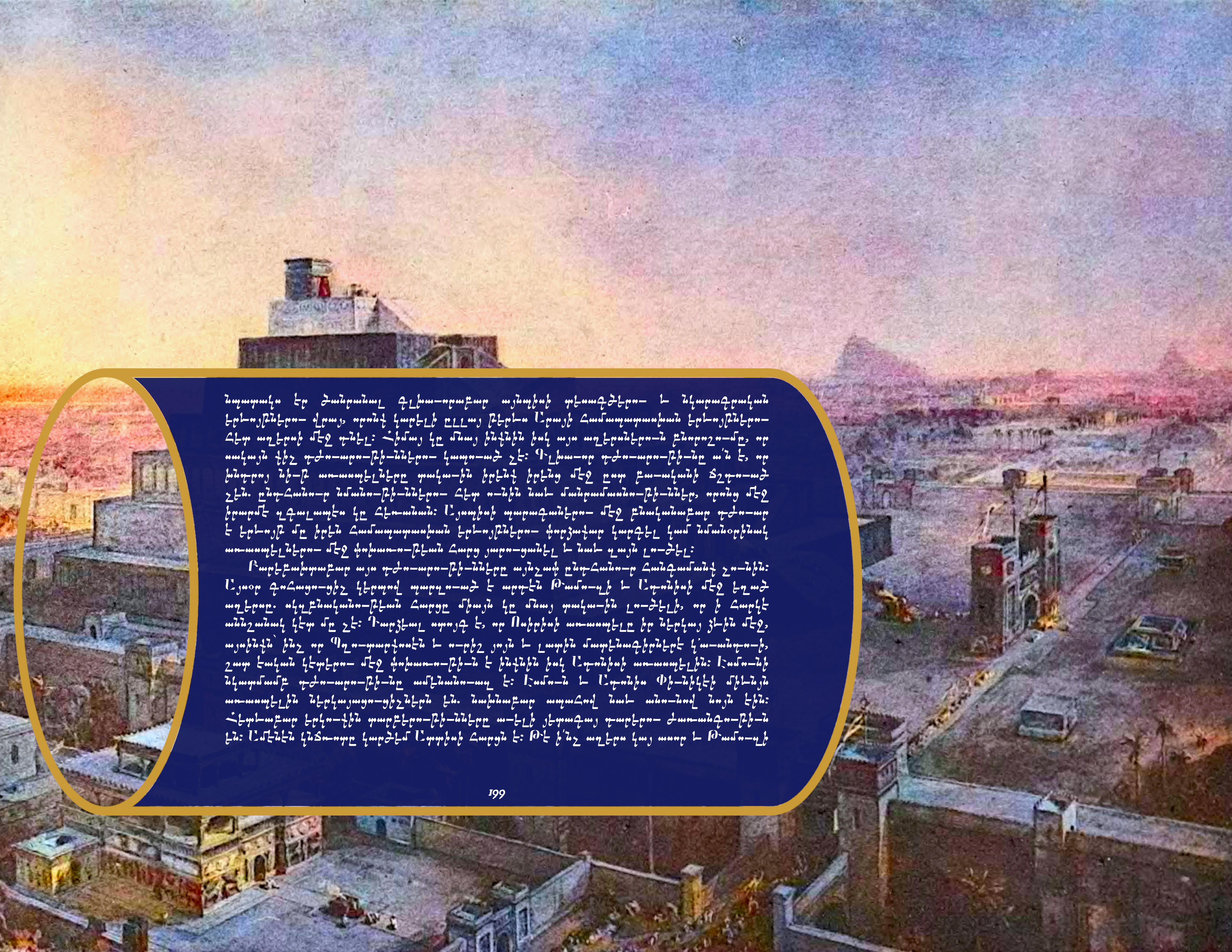

նպատակս էր ծանրանալ գլխաւորաբար այնպիսի տեսագծերու և նկարագրական երևոյթներու վրայ, որոնք կարելի ըլլայ թերևս Արայի համապատասխան երևոյթներու հետ աղերսի մէջ դնել: Հիմայ կը մնայ ինքնին իսկ այս աղերսներուն բնորոշումը, որ սակայն քիչ դժուարութիւններու կապուած չէ: Գլխաւոր դժուարութիւնը ա՛ն է, որ խնդրոյ նիւթ առասպելները տակաւին իրենք իրենց մէջ ըստ բաւականի ճշդուած չեն. ընդհանուր նմանութիւններու հետ ունին նաև մանրամասնութիւններ, որոնց մէջ իրարմէ զգալապէս կը հեռանան: Այսպիսի պարագաներու մէջ բնականաբար դժուար է երևոյթ մը իրեն համապատասխան երևոյթներու փորձաքար կարգել կամ նմանօրինակ առասպելներու մէջ փոխառութեան հարց յարուցանել և նաև զայն լուծել:

Բարեբախտաբար այս դժուարութիւնները այնչափ ընդհանուր հանգամանք չունին: Այսօր գոհացուցիչ կերպով պարզուած է արդէն Թամուզի և Ադոնիսի մէջ եղած աղերսը. սկզբնականութեան հարցը միայն կը մնայ տակաւին լուծելի, որ ի հարկէ աննշանակ կէտ մը չէ: Դարձեալ ստոյգ է, որ Ոսիրիսի առասպելը իր ներկայ ձևին մէջ, այսինքն՝ ինչ որ Պղուտարքոսէն և ուրիշ յոյն և լատին մատենագիրներէ կ՚աւանդուի, շատ էական կէտերու մէջ փոխառութիւն է ինքնին իսկ Ադոնիսի առասպելէն: Էսմունի նկատմամբ դժուարութիւնը ամենանուազ է: Էսմուն և Ադոնիս Փիւնիկէի միևնոյն առասպելին ներկայացուցիչներն են. նախնաբար ապահով նաև անունով նոյն էին: Հետևաբար երկուքին տարբերութիւնները աւելի յետագայ դարերու ժառանգութիւն են: Ամենէն կնճռոտը կարծեմ Ատտիսի հարցն է: Թէ ի՛նչ աղերս կայ ասոր և Թամուզի

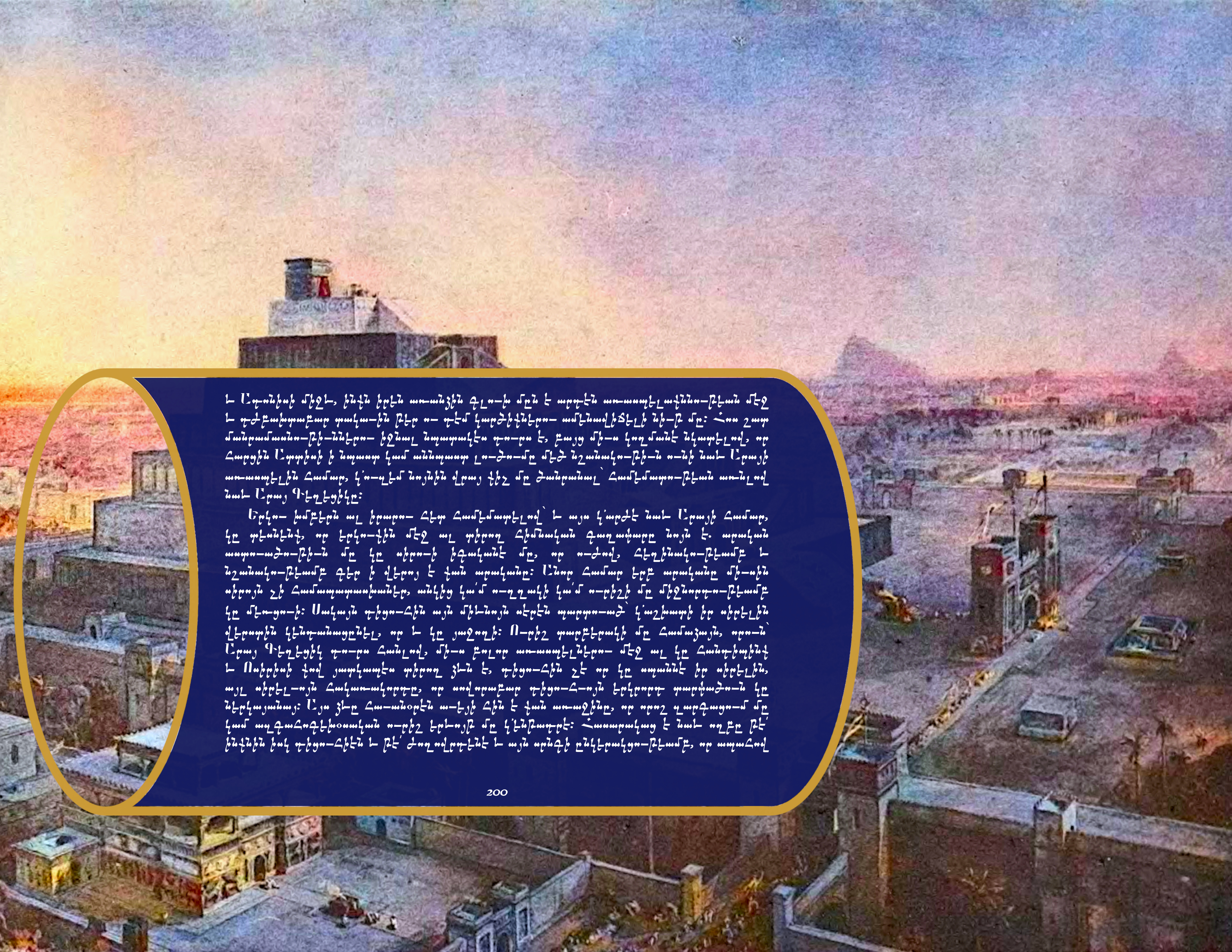

և Ադոնիսի միջև, ինքն իրեն առանձին գլուխ մըն է արդէն առասպելաբանութեան մէջ և դժբախտաբար պակասին թեր ու դէմ կարծիքներու ամենավիճելի նիւթ մը: Հոս շատ մանրամասնութիւններու իջնալ նպատակէս դուրս է, բայց միւս կողմանէ նկատելով, որ Հարցին Ատտիսի ի նպաստ կամ աննպաստ լուծումը մեծ նշանակութիւն ունի նաև Արայի առասպելին համար, կ՚ուզեմ նոյնին վրայ քիչ մը ծանրանալ՝ համեմատութեան անունով նաև Արայ Գեղեցիկը:

Երկու խմբերն ալ իրարու հետ համեմատելով՝ և այս կ՚արժէ նաև Արայի համար, կը տեսնենք, որ երկուքին մէջ ալ տիրող հիմնական գաղափարը նոյն է. արական աստուածութիւն մը կը սիրուի իգականէ մը, որ ուժով, հեղինակութեամբ և նշանակութեամբ գեր ի վերոյ է քան արականը: Անոր համար երբ արականը միւսին սիրոյն չի համապատասխաներ, անկից կա՛մ ուղղակի կա՛մ ուրիշի մը միջնորդութեամբ կը մեռցուի: Սակայն դիցուհին այն միևնոյն սէրէն պարտուած՝ կ՚աշխատի իր սիրելին վերստին կենդանացընել, որ և կը յաջողի: Ուրիշ տարբերակի մը համաձայն, որուն՝ Արայ Գեղեցիկ դուրս հանելով, միւս բոլոր աստուածներու մէջ ալ կը հանդիպինք և Ոսիրիսի քով յատկապէս տիրող ձևն է, դիցուհին չէ որ կը սպաննէ իր սիրելին, այլ սիրելւոյն հակառակորդը, որ սովորաբար դիցուհւոյն երկրորդ տարփածուն կը ներկայանայ: Այս ձևը հաւանօրէն աւելի հին է քան առաջինը, որ որոշ զարգացում մը կամ ազգահոգեբանական ուրիշ երևոյթ մը կ՚ենթադրէ: Հասարակաց է նաև ողբը թէ՛ ինքնին իսկ դիցուհիէն և թէ՛ ժողովրդենէ և այն որնգի ընկերակցութեամբ, որ ապահով

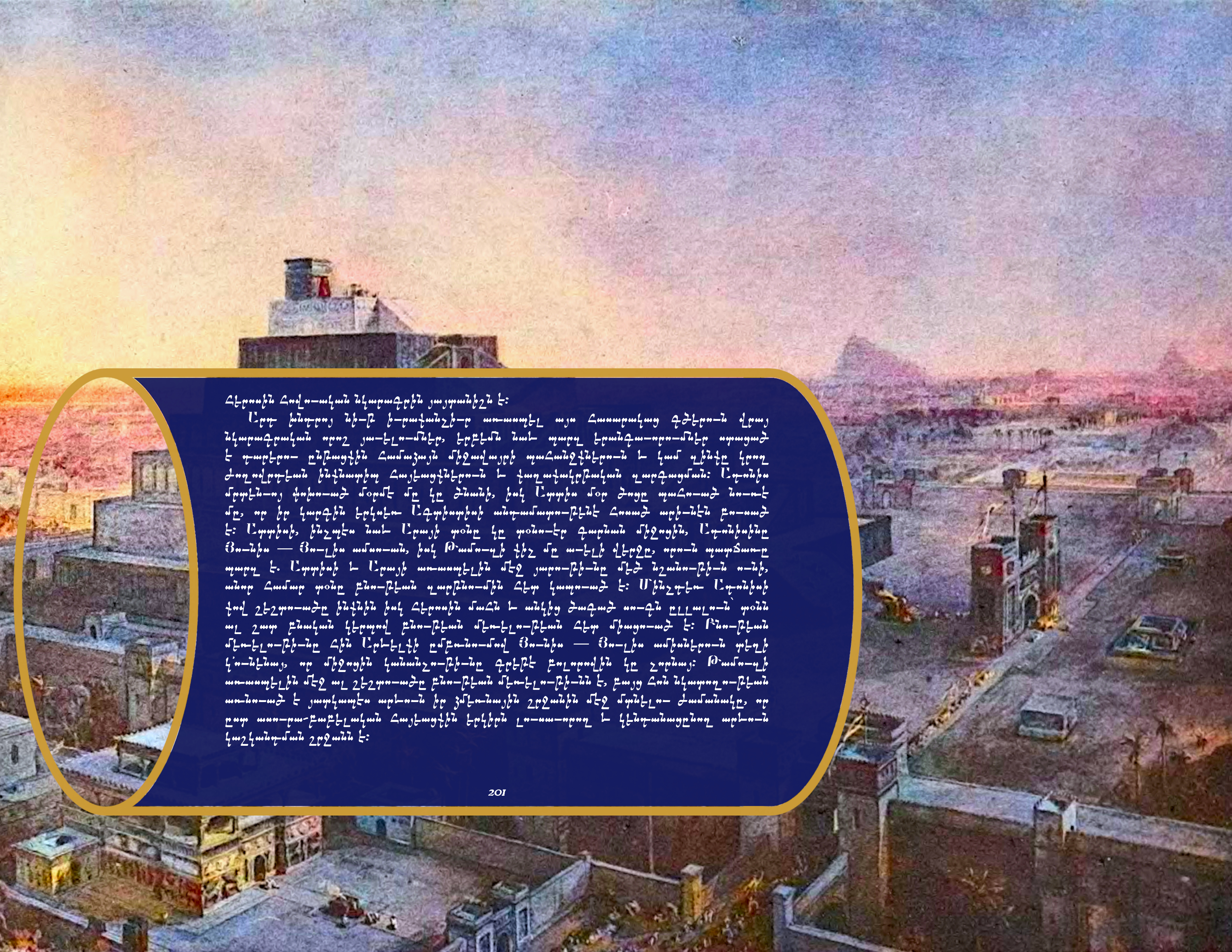

հերոսին հովուական նկարագրին յայտանիշն է:

Արդ խնդրոյ նիւթ իւրաքանչիւր առասպել այս հասարակաց գծերուն վրայ նկարագրական որոշ յաւելումներ, երբեմն նաև պարզ երանգաւորումներ տրուած է դարերու ընթացքին համաձայն միջավայրի պահանջքներուն և կամ զինքը կրող ժողովրդեան ինքնատիպ հայեցքներուն և քաղաքակրթական զարգացման: Ադոնիս մրտենւոյ փոխուած մօրմէ մը կը ծնանի, իսկ Ատտիս մօր ծոցը պահուած նուռէ մը, որ իր կարգին երկսեռ Ագդիստիսի անդամատութենէ հոսած արիւնէն բուսած է: Ատտիսի, ինչպէս նաև Արայի տօնը կը տօնուէր գարնան միջոցին, Ադոնիսինը Յունիս — Յուլիս ամսուան, իսկ Թամուզի քիչ մը աւելի վերջը, որուն պատճառը պարզ է. Ատտիսի և Արայի առասպելին մէջ յարութիւնը մեծ նշանութիւն ունի, անոր համար տօնը բնութեան զարթնումին հետ կապուած է: Մինչդեռ Ադոնիսի տօն շեշտուածը ինքնին իսկ հերոսին մահն և անկէ ծագած սուգն ըլլալուն՝ տօնն ալ շատ բնական կերպով բնութեան մեռելութեան հետ միացուած է: Բնութեան մեռելութիւնը հին Արևելքի ըմբռնումով Յունիս — Յուլիս ամիսներուն տեղի կ՚ունենայ, որ միջոցին կանանչութիւնը գրեթէ բոլորովին կը չորնայ: Թամուզի առասպելին մէջ ալ շեշտուածը բնութեան մեռելութիւնն է, բայց հոն նկատողութեան առնուած է յատկապէս արևուն իր ձմեռնային շրջանին մէջ մտնելու ժամանակը, որ ըստ ասորա-բաբելական հայեցքին երկիրն լուսաւորող և կենդանացնող արևուն կաշկանդման շրջանն է:

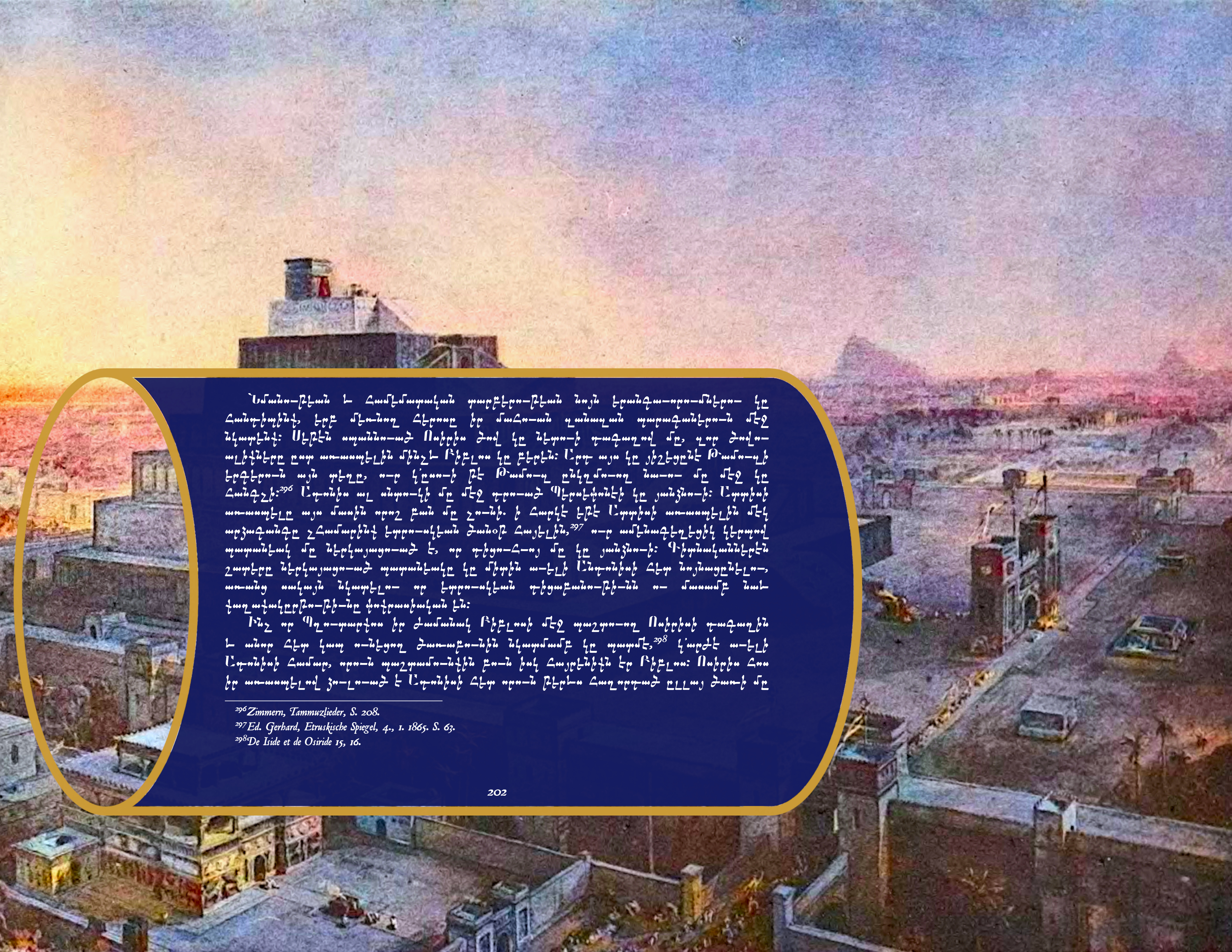

՝Նմանութեան եւ համեմատական տարբերութեան նոյն երանգաւորումներու կը հանդիպինք, երբ մեռնող հերոսը իր մահուան զանազան պարագաներուն մէջ նկատենք: Սեթէն սպաննուած Օսիրիս ծով կը նետուի դագաղով մը, ուր ծովու-ալիքները ըստ առասպելին մինչեւ Բիբլոս կը բերեն: Արդ այս կը յիշեցնէ Թամուզի երգերուն այն տեղը, ուր կ'ըսուի թէ Թամուզ ընկղմուող նաւու մը մէջ կը հանգչի:[296] Ադոնիս ալ սնտուկի մը մէջ դրուած Պերսեփոնէի կը յանձնուի: Ատտիսի առասպելը այս մասին որոշ բան մը չունի. ի հարկէ եթէ Ատտիսի առասպելին մէկ արձագանգը չհամարինք Էտրուսկեան ծանօթ հայելին,[297] ուր ամենագեղեցիկ կերպով պատանեակ մը նկարուած է, որ դիցուհւոյ մը կը յանձնուի: Գիտնականներէն շատերը նկարուած պատանեակը կը միտին աւելի Ադոնիսի հետ նոյնացնելու, առանց սակայն նկատելու որ Էտրուսկեան դիցաբանութիւնն ու մասամբ նաեւ քաղաքակրթութիւնը փոքրասիական են:

Ինչ որ Պլուտարքոս իր ժամանակ Բիբլոսի մէջ պաշտուող Օսիրիսի դագաղին եւ անոր հետ կապ ունեցող ծառաբունին նկատմամբ կը պատմէ,[298] կ'արժէ աւելի Ադոնիսի համար, որուն պաշտամունքին բուն իսկ հայրենիքն էր Բիբլոս: Օսիրիս հոս իր առասպելով ձուլուած է Ադոնիսի հետ որուն թերեւս հաղորդած ըլլայ ծառի մը

---

[296] *Zimmern, Tammuzlieder, S. 208.*

[297] *Ed. Gerhard, Etruskische Spiegel, 4., 1. 1865. S. 63.*

[298] *De Iside et de Osiride 15, 16.*

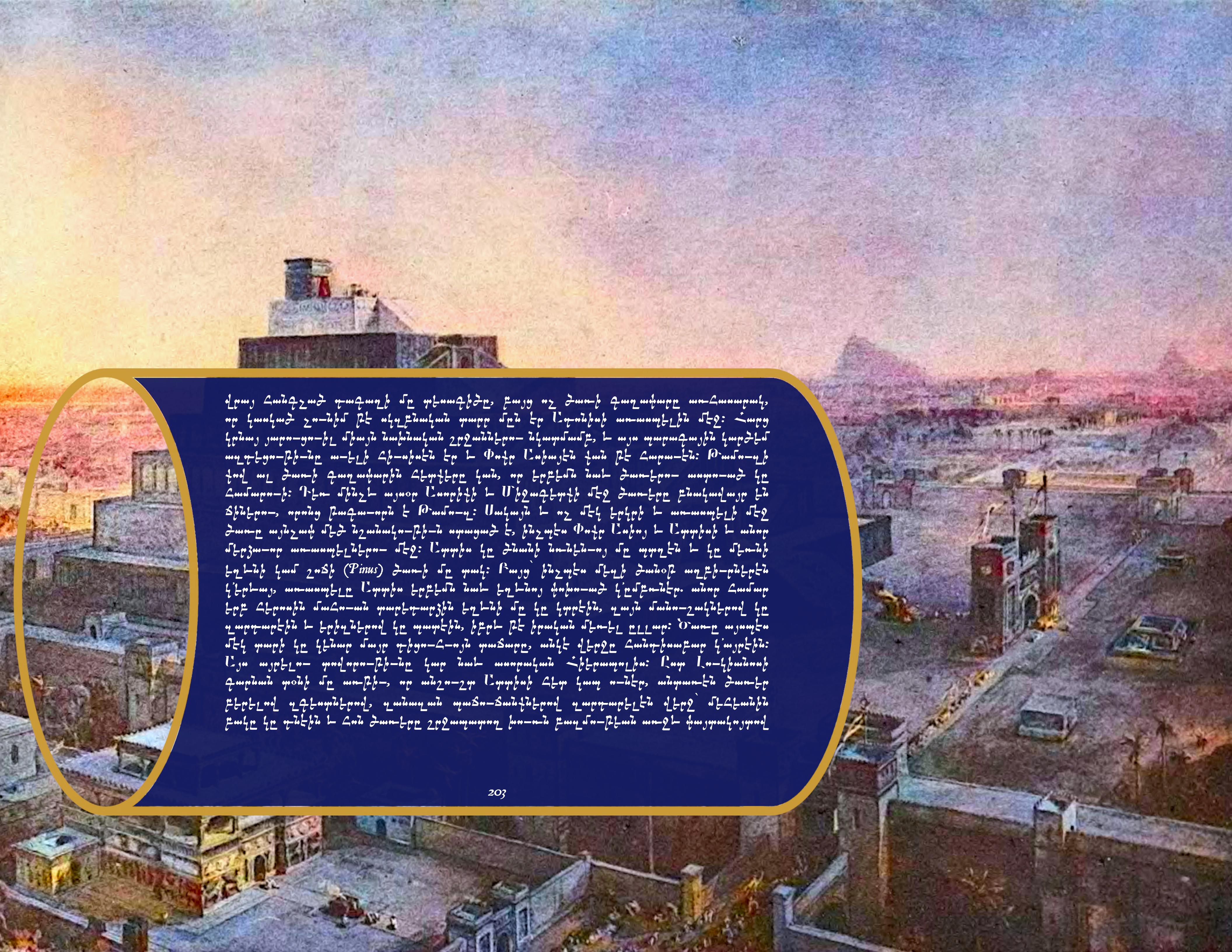

վրայ հանգչած դագաղի մը տեսագիծը, բայց ոչ ծառի գաղափարը առհասարակ, որ կասկած չունիմ թէ սկզբնական տարր մըն էր Ադոնիսի առասպելին մէջ: Հարց կրնայ յարուցուիլ միայն նախնական շրջաններու նկատմամբ, և այս պարագային կարծեմ ազդեցութիւնը աւելի հիւսիսէն էր և Փոքր Ասիայէն քան թէ հարաւէն: Թամուզի քով ալ ծառի գաղափարին հետքերը կան, որ երբեմն նաև ծառերու աստուած կը համարուի: Դեռ մինչև այսօր Ասորիքի և Միջագետքի մէջ ծառերը բնակավայր են ջիներու, որոնց թագաւորն է Թամուզ: Սակայն և ոչ մէկ երկրի և առասպելի մէջ ծառը այնչափ մեծ նշանակութիւն ստացած է, ինչպէս Փոքր Ասիոյ և Ատտիսի և անոր մերձաւոր առասպելներու մէջ: Ատտիս կը ծնանի նռնենւոյ մը պտուղէն և կը մեռնի եղեւնի կամ շոճի (*Pinus*) ծառի մը տակ: Բայց՝ ինչպէս մեզի ծանօթ աղբիւրներէն կ'երևայ, առասպելը Ատտիս երբեմն նաև եղեւնոյ փոխուած կ'ըմբռնէր. անոր համար երբ հերոսին մահուան տարեդարձին եղեւնի մը կը կտրէին, զայն մանուշակներով կը զարդարէին և երիզներով կը պատէին, իբրև թէ իրական մեռել ըլլար: Ծառը այսպէս մէկ տարի կը կենար մայր դիցուհւոյն տաճարը, անկէ վերջը հանդիսաւոր կ'այրէին: Այս այրելու սովորութիւնը կար նաև ասորական Հիերապոլիս: Ըստ Լուկիանոսի գարնան տօնի մը առթիւ, որ անշուշտ Ատտիսի հետ կապ ունէր, անտառէն ծառեր բերելով զգեստներով, զանազան պաճուճանքներով զարդարելէն վերջ՝ մեհեանին բակը կը դնէին և հոն ծառերը շրջապատող խուռն բազմութեան առջև փայտակոյտով

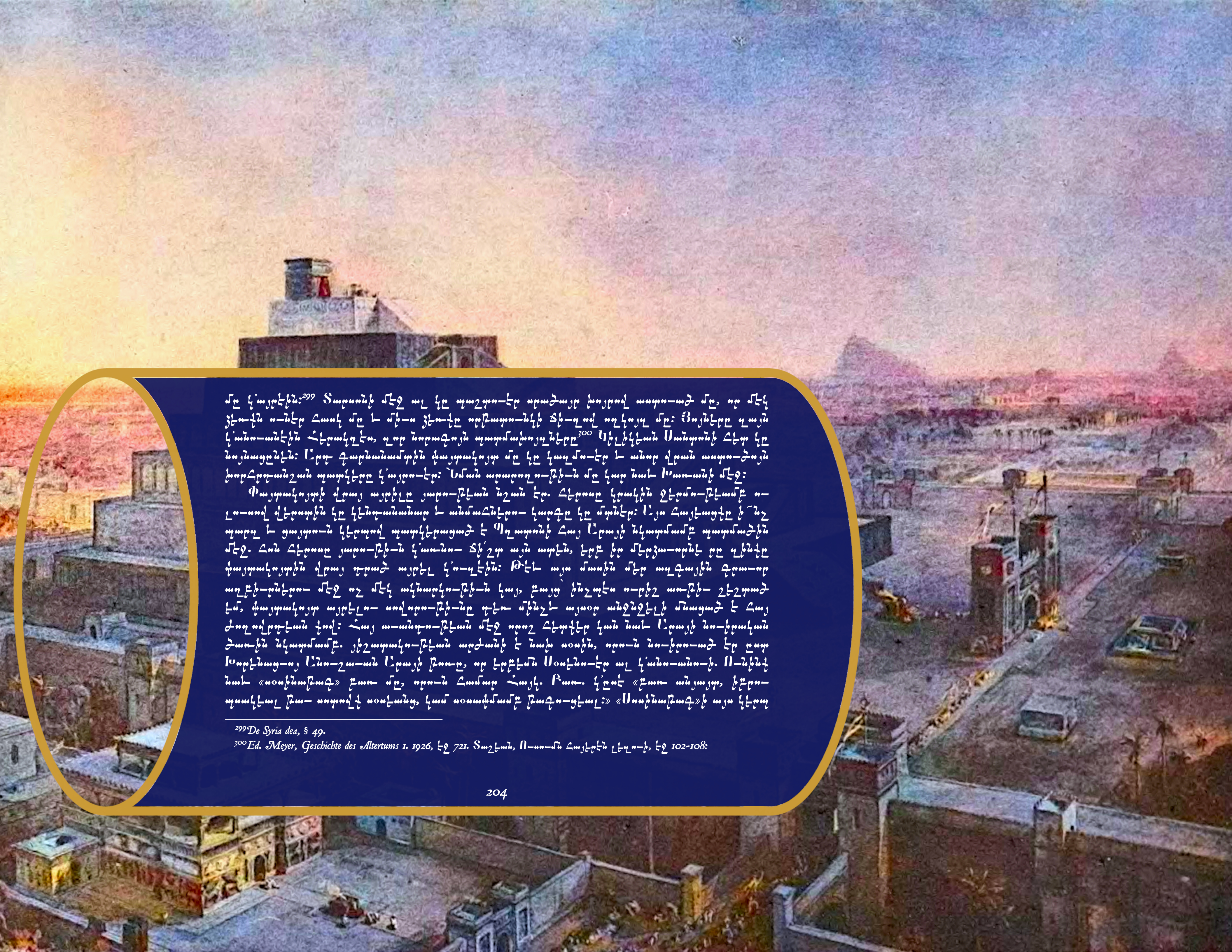

մը կ՚այրէին։[299] Տարսոնի մէջ ալ կը պաշտուէր սրածայր խոյրով աստուած մը, որ մէկ ձեռքին ունէր հասկ մը և միւս ձեռքը որթատունկի ճիւղով ողկոյզ մը։ Յոյները զայն կ՚անուանէին Հերակլէս, զոր նորագոյն պատմաբանները[300] Կիլիկեան Սանդանի հետ կը նոյնացընեն։ Արդ գարնանամուտին փայտակոյտ մը կը կազմուէր և անոր վրան աստուծոյն խորհրդանշան պատկերը կ՚այրուէր։ Նման արարողութիւն մը կար նաև Խառանի մէջ։

Փայտակոյտի վրայ այրելը յարութեան նշան էր. հերոսը կրակին ջերմութեամբ ու լուսով վերստին կը կենդանանար և անմահներու կարգը կը մտնէր։ Այս հայեացքը ի՞նչ պարզ և ցայտուն կերպով պատկերացած է Պղատոնի Հայ Արայի նկատմամբ պատմածին մէջ. հոն հերոսը յարութիւն կ՚առնու ճի՛շդ այն ատեն, երբ իր մերձաւորները զինքը փայտակոյտին վրայ դրած այրել կ՚ուզէին։ Թէև այս մասին մեր ազգային գրաւոր աղբիւրներու մէջ ոչ մէկ ակնարկութիւն կայ, բայց՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ շեշտած եմ, փայտակոյտ այրելու սովորութիւնը դեռ մինչև այսօր անջնջելի մնացած է հայ ժողովրդեան քով։ Հայ աւանդութեան մէջ որոշ հետքեր կան նաև Արայի նուիրական ծառին նկատմամբ. յիշատակութեան արժանի է նախ սօսին, որուն նուիրուած էր ըստ Խորենացւոյ Անուշաւան Արայի թոռը, որ երբեմն Սօսնուէր ալ կ՚անուանուի. Ունինք նաև «սօսինաթագ» բառ մը, որուն համար Հայկ. Բառ. կ՚ըսէ «բառ անյայտ, իբրու պսակեալ թեւ ոստովք սօսեանց, կամ սօսափմամբ թագուցեալ։» «Սօսինաթագ»ի այս կերպ

---

[299] De Syria dea, § 49.

[300] Ed. Meyer, Geschichte des Altertums 1. 1926, էջ 721. Տաշեան, Ուսումն հայերէն լեզուի, էջ 102-108։

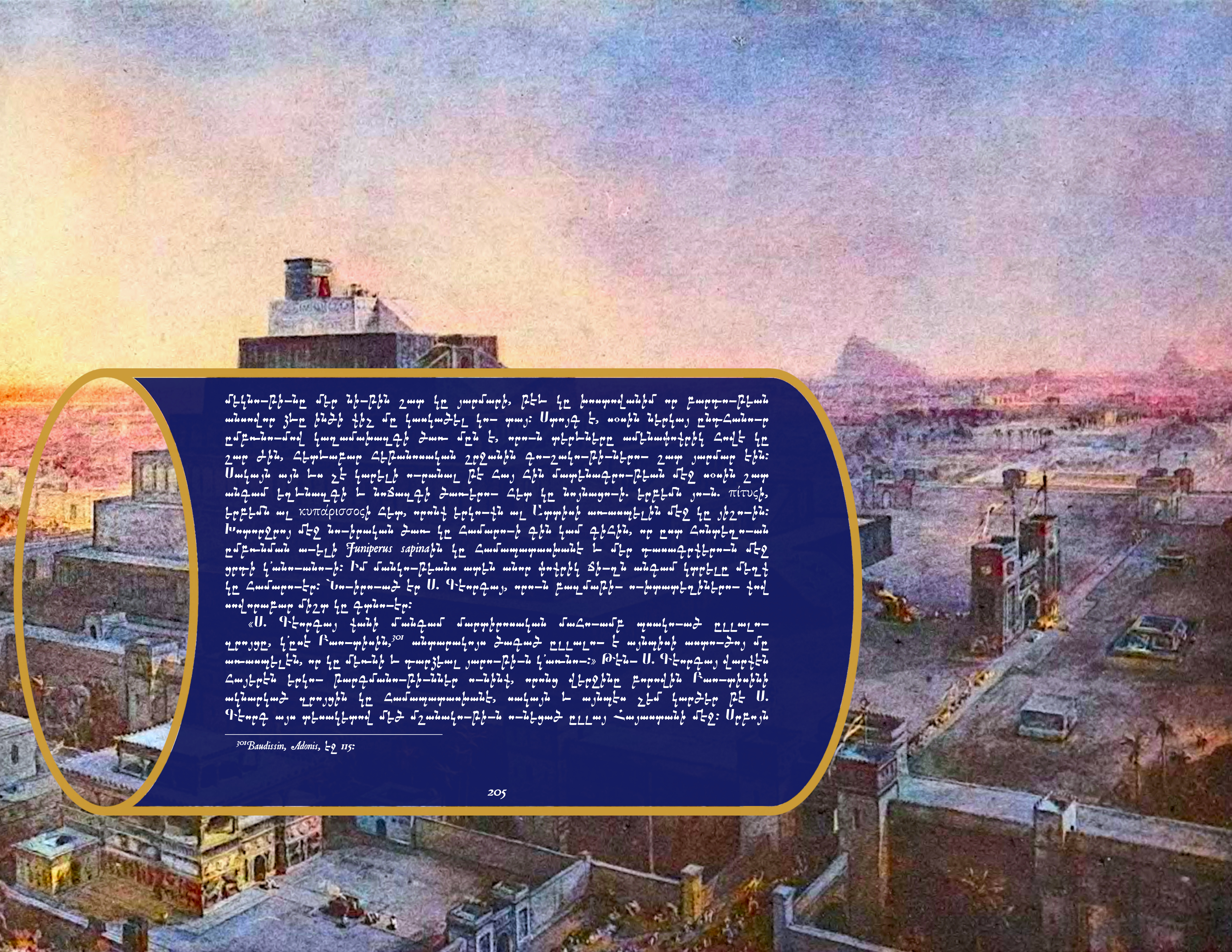

մեկնութիւնը մեր նիւթին շատ կը յարմարի, թէեւ կը խոստովանիմ որ բարդութեան անսովոր ձեւը ինծի քիչ մը կասկածել կու տայ: Ստոյգ է, սօսին ներկայ ընդհանուր ըմբռնումով կաղամախազգի ծառ մըն է, որուն տերեւները ամենափոքրիկ հովէ կը շարժին, հետեւաբար հեթանոսական շրջանին գուշակութիւններու շատ յարմար էին: Սակայն այն եւս չէ կարելի ուրանալ թէ հայ հին մատենագրութեան մէջ սօսին շատ անգամ եղեւնազգի եւ նոճազգի ծառերու հետ կը նոյնացուի. երբեմն յուն. πίτυςի, երբեմն ալ κυπάρισσοςի հետ, որոնք երկուքն ալ Ատտիսի առասպելին մէջ կը յիշուին: Խոտորջրոյ մէջ նուիրական ծառ կը համարուի գին կամ գիհին, որ ըստ Հոնտեղուան ըմբռնման աւելի *Juniperus sapina*ին կը համապատասխանէ եւ մեր դասագրքերուն մէջ ցրդի կ'անուանուի: Իմ մանկութեանս ատեն անոր փոքրիկ ճիւղն անգամ կտրելը մեղք կը համարուէր: `Նուիրուած էր Ս. Գէորգայ, որուն բազմաթիւ ուխտատեղիներու քով սովորաբար միշտ կը գտնուէր:

«Ս. Գէորգայ քանի մ'անգամ մարտիրոսական մահուամբ պսակուած ըլլալու զրոյցը, կ'ըսէ Բաուդիսին,[301] անտարակոյս ծագած ըլլալու է այնպիսի աստուծոյ մը առասպելէն, որ կը մեռնի եւ դարձեալ յարութիւն կ'առնու:» Թէեւ Ս. Գէորգայ վարքէն հայերէն երկու թարգմանութիւններ ունինք, որոնց վերջինը բոլորովին Բաուդիսինի ակնարկած զրոյցին կը համապատասխանէ, սակայն եւ այնպէս չեմ կարծեր թէ Ս. Գէորգ այս տեսակէտով մեծ մշանակութիւն ունեցած ըլլայ Հայաստանի մէջ: Արբոյն

---

[301] *Baudissin, Adonis*, էջ 115:

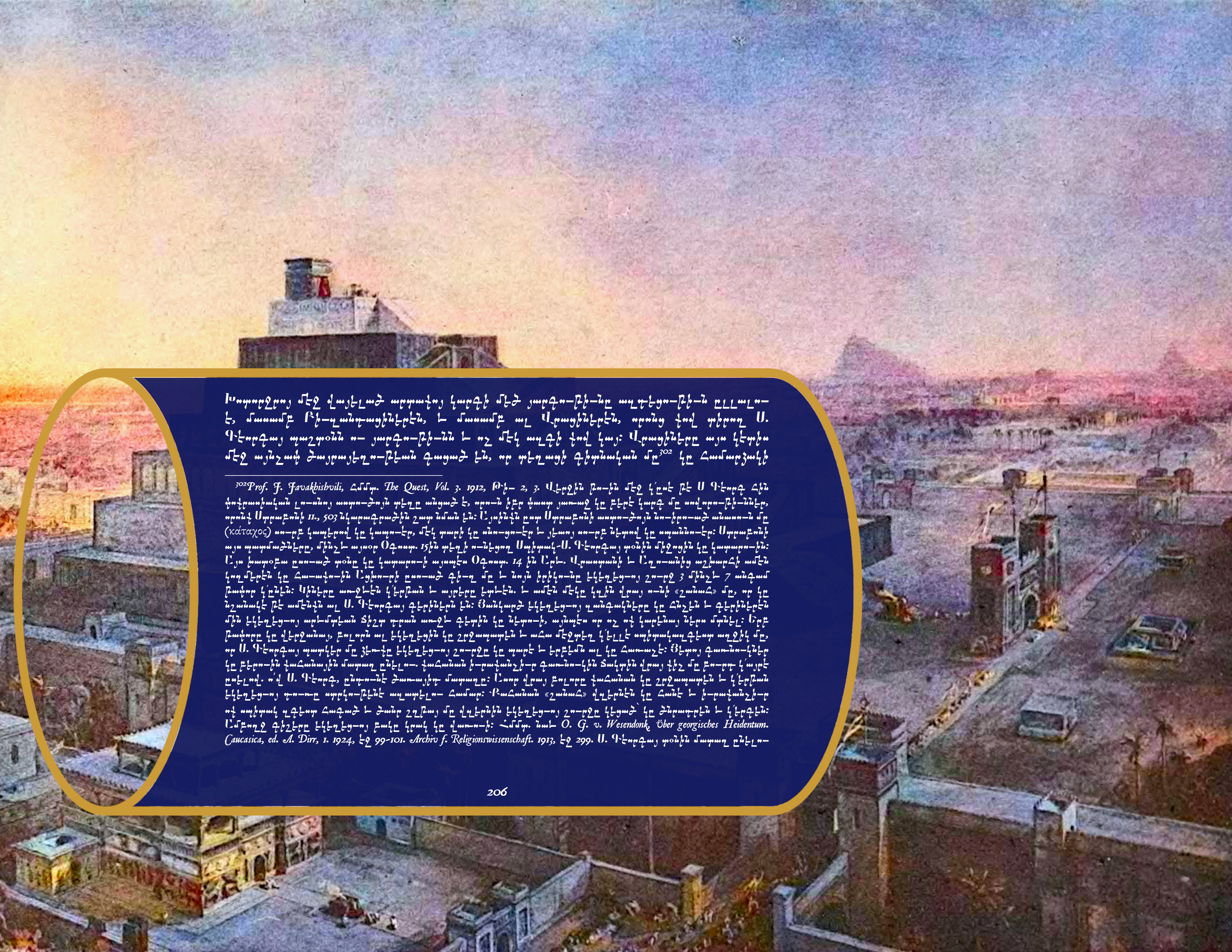

Խոտորջրոյ մէջ վայելած արտաքոյ կարգի մեծ յարգութիւնը ազդեցութիւն ըլլալու է, մասամբ Բիւզանդացիներէն, և մասամբ ալ Վրացիներէն, որոնց քով տիրող Ս. Գէորգայ պաշտօնն ու յարգութիւնն և ոչ մէկ ազգի քով կայ: Վրացիները այս կէտին մէջ այնչափ ծայրայեղութեան գացած են, որ տեղացի գիտնական մը[302] կը համարձակի

---

[302] *Prof. J. Javakhishvili,* Հմմտ. *The Quest, Vol. 3. 1912,* Թիւ 2, 3. Վերջին թուին մէջ կ՚ըսէ թէ Ս Գէորգ հին փոքրասիական լուսնոյ աստուծոյն տեղը անցած է, որուն իբր փաստ յառաջ կը բերէ կարգ մը սովորութիւններ, որոնք Ստրաբոնի 11., 503 նկարագրածին շատ նման են: Այսինքն ըստ Ստրաբոնի աստուծոյն նուիրուած անասուն մը (κάταχος) սուրբ կապերով կը կապուէր, մէկ տարի կը սնուցուէր և յետոյ սուրբ նետով կը սպաննուէր: Ստրաբոնի այս պատմածները, մինչև այսօր Օգոստ. 15ին տեղի ունեցող Սպիտակ-Ս. Գէորգայ տօնին միջոցին կը կատարուին: Այս խատօբա ըսուած տօնը կը կատարուի այսպէս Օգոստ. 14 ին Արև. Վրաստանի և Աղուանից աշխարհի ամէն կողմերէն կը հաւաքուին Ացխուրի ըսուած գիւղ մը և նոյն իրիկունը եկեղեցւոյ շուրջ 3 մինչև 7 անգամ թափօր կ՚ընեն: Կիները առջևէն կ՚երթան և այրերը ետևէն. և ամէն մէկը կղին վրայ ունի «շանահ» մը, որ կը նշանակէ թէ ամէնքն ալ Ս. Գէորգայ գերիներն են: Յանկարծ եկեղեցւոյ զանգակները կը հնչեն և գերիներէն մին եկեղեցւոյ արևմտեան ճիշտ դրան առջև գետին կը նետուի, այնպէս որ ոչ ոք կարենայ ներս մտնել: Երբ թափօրը կը վերջանայ, քուրմն ալ եկեղեցին կը շրջապատեն և ահա մէջտեղ կ՚ելլէ սպիտակազգեստ աղջիկ մը, որ Ս. Գէորգայ պատկեր մը ձեռքը եկեղեցւոյ շուրջը կը պարէ և երբեմն ալ կը հառաչէ: Յետոյ գառնուկներ կը բերուին քահանային մատաղ ընելու. քահանան իւրաքանչիւր գառնուկին ճակտին վրայ խաչ մը բուրդ կ՚այրէ ըսելով. ո՜վ Ս. Գէորգ, ընդունէ ծառայիդ մատաղը: Ասոր վրայ բոլորը քահանան կը շրջապատեն և կ՚երթան եկեղեցւոյ դուռը ստրկութենէ ազատելու համար: Քահանան «շանահ» վզերնէն կը հանէ և իւրաքանչիւր ոք սպիտակ զգեստ հագած և ծանր շղթայ մը վզերնին եկեղեցւոյ շուրջը կեցած՝ կը ծնրադրեն և կ՚երգեն: Ամբողջ գիշերը եկեղեցւոյ բակը կրակ կը վառուի: Հմմտ. նաև O. G. v. *Wesendonk, Über georgisches Heidentum. Caucasica, ed. A. Dirr,* 1. 1924, էջ 99-101. *Archiv f. Religionswissenschaft.* 1913, էջ 299. Ս. Գէորգայ տօնին մատաղ ընելու–

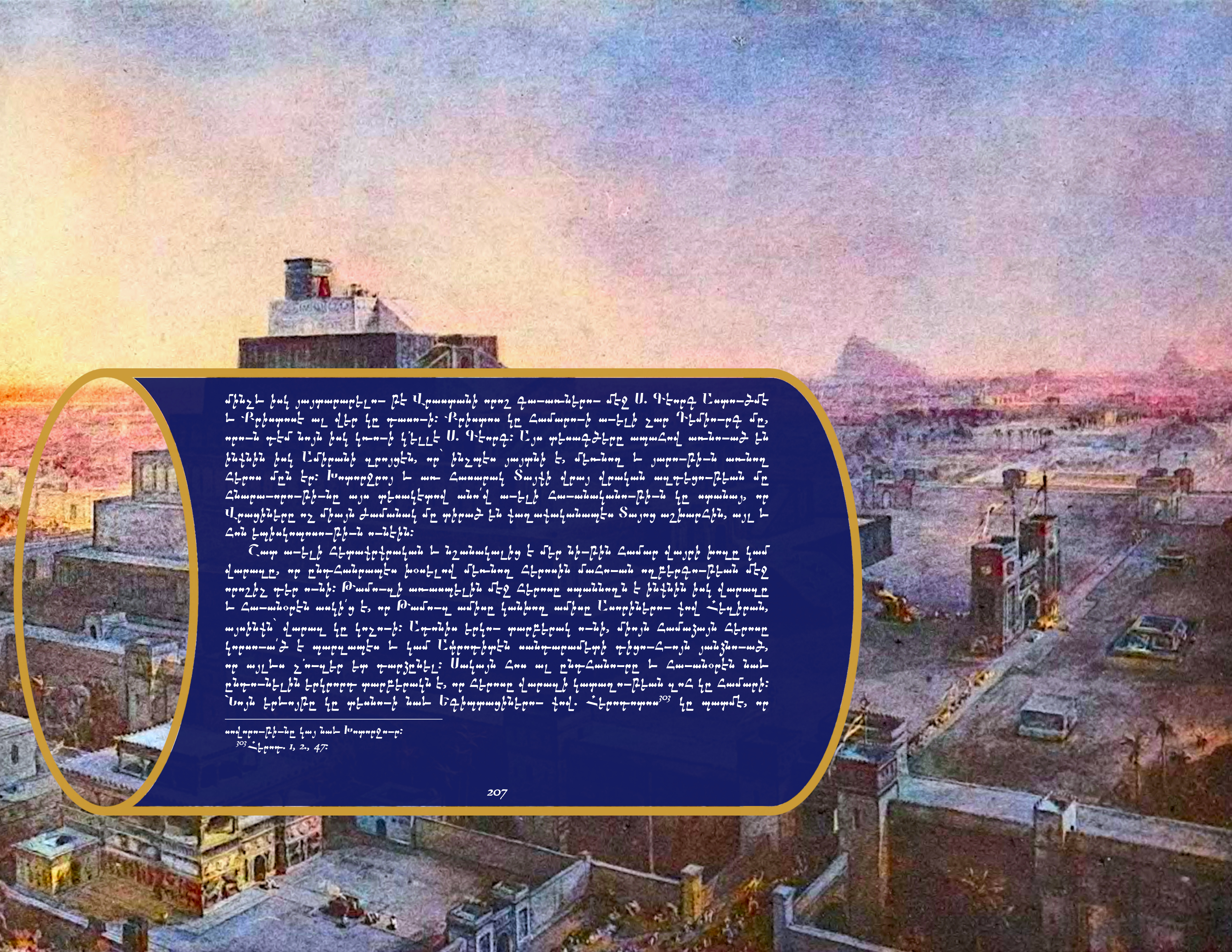

մինչև իսկ յայտարարելու թէ Վրաստանի որոշ գաւառներու մէջ Ս. Գէորգ Աստուծմէ և Քրիստոսէ ալ վեր կը դասուի: Քրիստոս կը համարուի աւելի շատ Դեմիուրգ մը, որուն դէմ նոյն իսկ կռուի կ՚ելլէ Ս. Գէորգ: Այս տեսագծերը ապահով առնուած են ինքնին իսկ Ամիրանի զրոյցէն, որ՝ ինչպէս յայտնի է, մեռնող և յարութիւն առնող հերոս մըն էր: Խոդորջրոյ և առ հասարակ Տայքի վրայ վրական ազդեցութեան մը հնարաւորութիւնը այս տեսակէտով անո՛վ աւելի հաւանականութիւն կը ստանայ, որ Վրացիները ոչ միայն ժամանակ մը տիրած են քաղաքականապէս Տայոց աշխարհին, այլ և հոն եպիսկոպոսութիւն ունէին:

Շատ աւելի հետաքրքրական և նշանակալից է մեր նիւթին համար վայրի խոզը կամ վարազը, որ ընդհանրապէս խօսելով մեռնող հերոսին մահուան ողբերգութեան մէջ որոշիչ դեր ունի: Թամուզի առասպելին մէջ հերոսը սպաննողն է ինքնին իսկ վարազը և հաւանօրէն ասկէ՛ց է, որ Թամուզ ամիսը կանխող ամիսը Ասորիներու քով Հեզիրան, այսինքն՝ վարազ կը կոչուի: Ադոնիս երկու տարբերակ ունի, միայն համաձայն հերոսը կորսուա՛ծ է պարզապէս և կամ Աֆրոդիտէն սանդարամետի դիցուհւոյն յանձնուած, որ այլևս չ՛ուզեր ետ դարձնել: Սակայն հոս ալ ընդհանուրը և հաւանօրէն նաև ընդունելին երկրորդ տարբերակն է, որ հերոսը վարազի կատաղութեան զոհ կը համարի: ՝Նոյն երևոյթը կը տեսնուի նաև Եգիպտացիներու քով. Հերոդոտոս[303] կը պատմէ, որ

սովորութիւնը կայ նաև Խոդորջուր:

[303] Հերոդ. I, 2, 47:

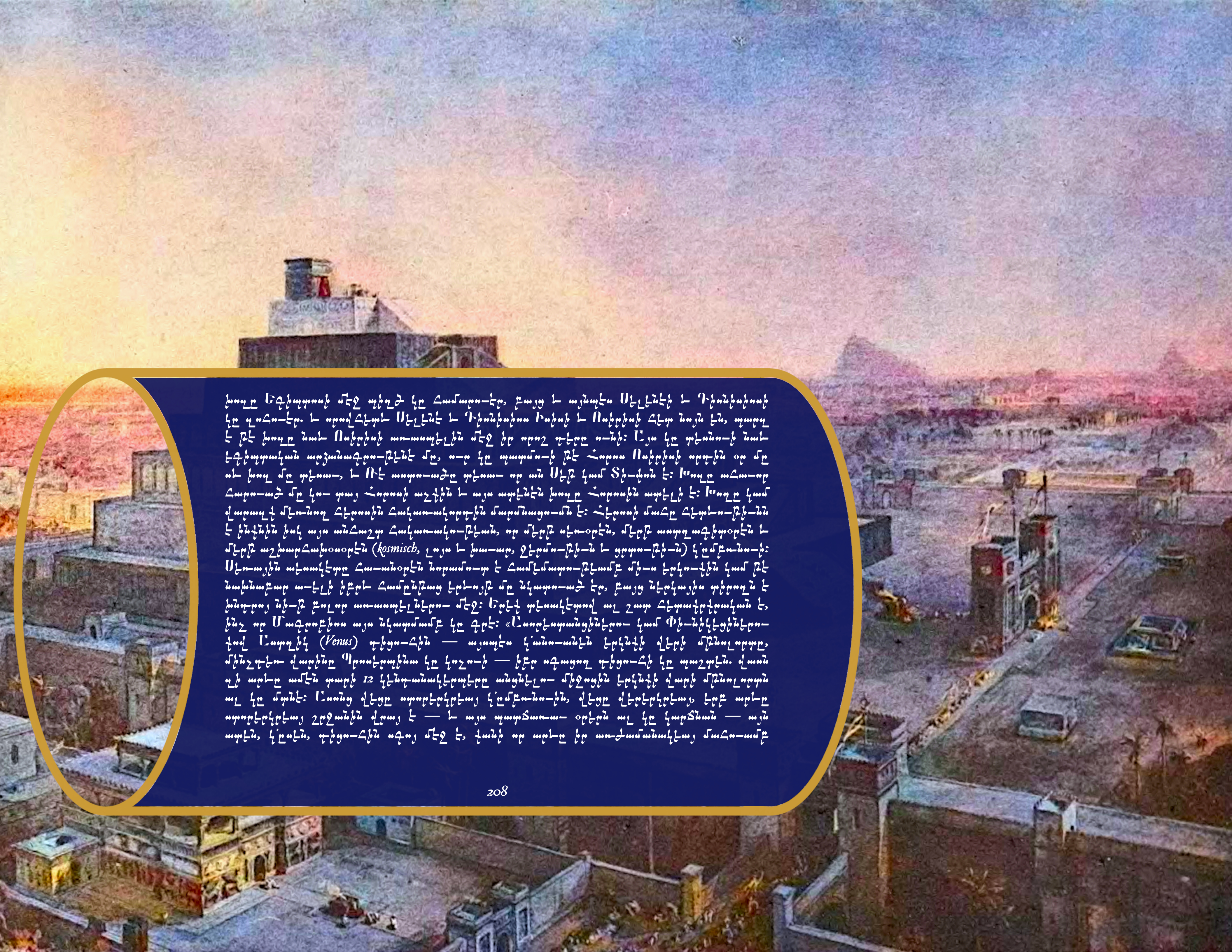

Խոզը Եգիպտոսի մէջ պիղծ կը համարուէր, բայց և այնպէս Սելենէի և Դիոնիսիոսի կը զոհուէր· և որովհետև Սելենէ և Դիոնիսիոս Իսիսի և Օսիրիսի հետ նոյն են, պարզ է թէ խոզը նաև Օսիրիսի առասպելին մէջ իր որոշ դերը ունի: Այս կը տեսնուի նաև եգիպտական արձանագրութենէ մը, ուր կը պատմուի թէ Հորուս Օսիրիսի որդին օր մը սև խոզ մը տեսաւ, և Ռէ աստուածը տեսաւ որ ան Սեթ կամ Տիւփոն է: Խոզը ահաւոր հարուած մը կու տայ Հորուսի աչքին և այս ատենէն խոզը Հորուսին ատելի է: Խոզը կամ վարազը մեռնող հերոսին հակառակորդին մարմնացումն է: Հերոսի մահը հետևութիւնն է ինքնին իսկ այս անհաշտ հակառակութեան, որ մերթ սեռօրէն, մերթ աստղագիտօրէն և մերթ աշխարհախօսօրէն (*kosmisch*, լոյս և խաւար, ջերմութիւն և ցրտութիւն) կ՚ըմբռնուի: Սեռային տեսակէտը հաւանօրէն նորամուտ է համեմատութեամբ միւս երկուքին կամ թէ նախնաբար աւելի իբրև համընթաց երևոյթ մը նկատուած էր, բայց ներկայիս տիրողն է խնդրոյ նիւթ բոլոր առասպելներու մէջ: Երեք տեսակէտով ալ շատ հետաքրքրական է, ինչ որ Մագրոբիոս այս նկատմամբ կը գրէ: «Ասորեստանցիներու կամ Փիւնիկեցիներու քով Աստղիկ (*Venus*) դիցուհին — այնպէս կ՚անուանեն երկնքի վերի մթնոլորտը, մինչդեռ վարինը Պրոսերպինա կը կոչուի — իբր սգացող դիցուհի կը պաշտեն· վասն զի արևը ամէն տարի 12 կենդանակերպերը անցնելու միջոցին երկնքի վարի մթնոլորտն ալ կը մտնէ: Ասոնց վեցը ստորերկրեայ կ՚ըմբռնուին, վեցը վերերկրեայ, երբ արևը ստորերկրեայ շրջանին վրայ է — և այս պատճառաւ օրերն ալ կը կարճնան — այն ատեն, կ՚ըսեն, դիցուհին սգոյ մէջ է, քանի որ արևը իր առժամանակեայ մահուամբ

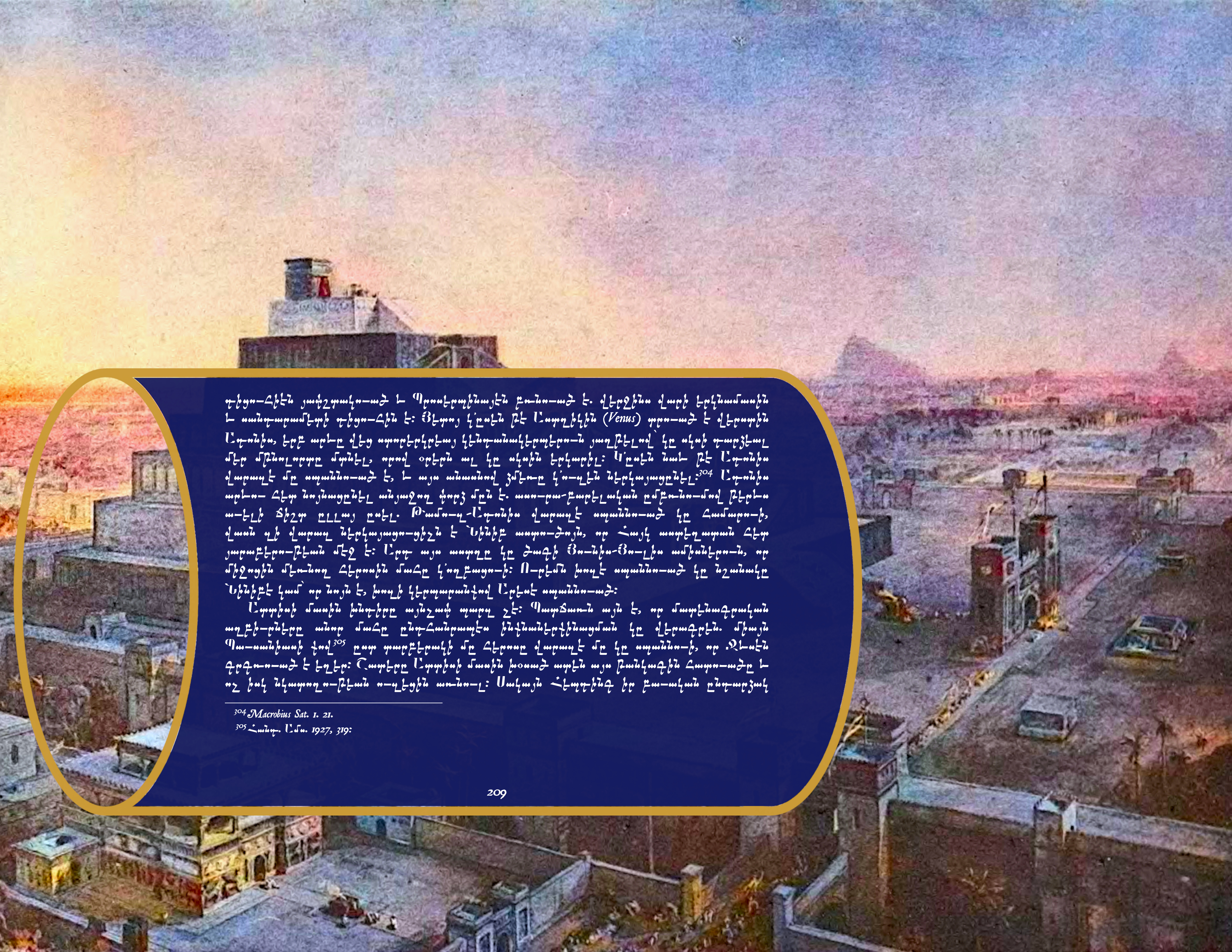

դիցուհիէն յափշտակուած և Պրոսերպինայէն բռնուած է. վերջինս վարի երկնամասին և սանդարամետի դիցուհին է: Յետոյ կ'ըսեն թէ Աստղիկին (*Venus*) տրուած է վերստին Ադոնիս, երբ արևը վեց ստորերկրեայ կենդանակերպերուն յաղթելով՝ կը սկսի դարձեալ մեր մթնոլորտը մտնել, որով օրերն ալ կը սկսին երկարիլ: Կ'ըսեն նաև թէ Ադոնիս վարազէ մը սպաննուած է, և այս անասնով ձմեռը կ'ուզեն ներկայացնել:[304] Ադոնիս արևու հետ նոյնացնել անյաջող փորձ մըն է. ասսուրա-բաբելական ըմբռնումով թերևս աւելի ճիշդ ըլլայ ըսել. Թամուզ-Ադոնիս վարազէ սպաննուած կը համարուի, վասն զի վարազ ներկայացուցիչն է ՝Նինիբ աստուծոյն, որ Հայկ աստեղատան հետ յարաբերութեան մէջ է: Արդ այս աստղը կը ծագի Յունիս-Յուլիս ամիսներուն, որ միջոցին մեռնող հերոսին մահը կ'ողբացուի: Ուրեմն խոզէ սպաննուած կը նշանակը ՝Նինիբէ կամ՝ որ նոյն է, խոզի կերպարանքով Արեսէ սպաննուած:

Ատտիսի մասին խնդիրը այնչափ պարզ չէ: Պատճառն այն է, որ մատենագրական աղբիւրները անոր մահը ընդհանրապէս ինքնաներքինացման կը վերագրեն. Միայն Պաւսանիասի քով[305] ըստ տարբերակի մը հերոսը վարազէ մը կը սպաննուի, որ Զևսէն գրգռուած է եղեր: Շատերը Ատտիսի մասին խօսած ատեն այս թանկագին հատուածը և ոչ իսկ նկատողութեան ուզեցին առնուլ: Սակայն Հեպդինգ իր բաւական ընդարձակ

---

[304] *Macrobius Sat.* 1. 21.

[305] Հանդ. Ամս. 1927, 319:

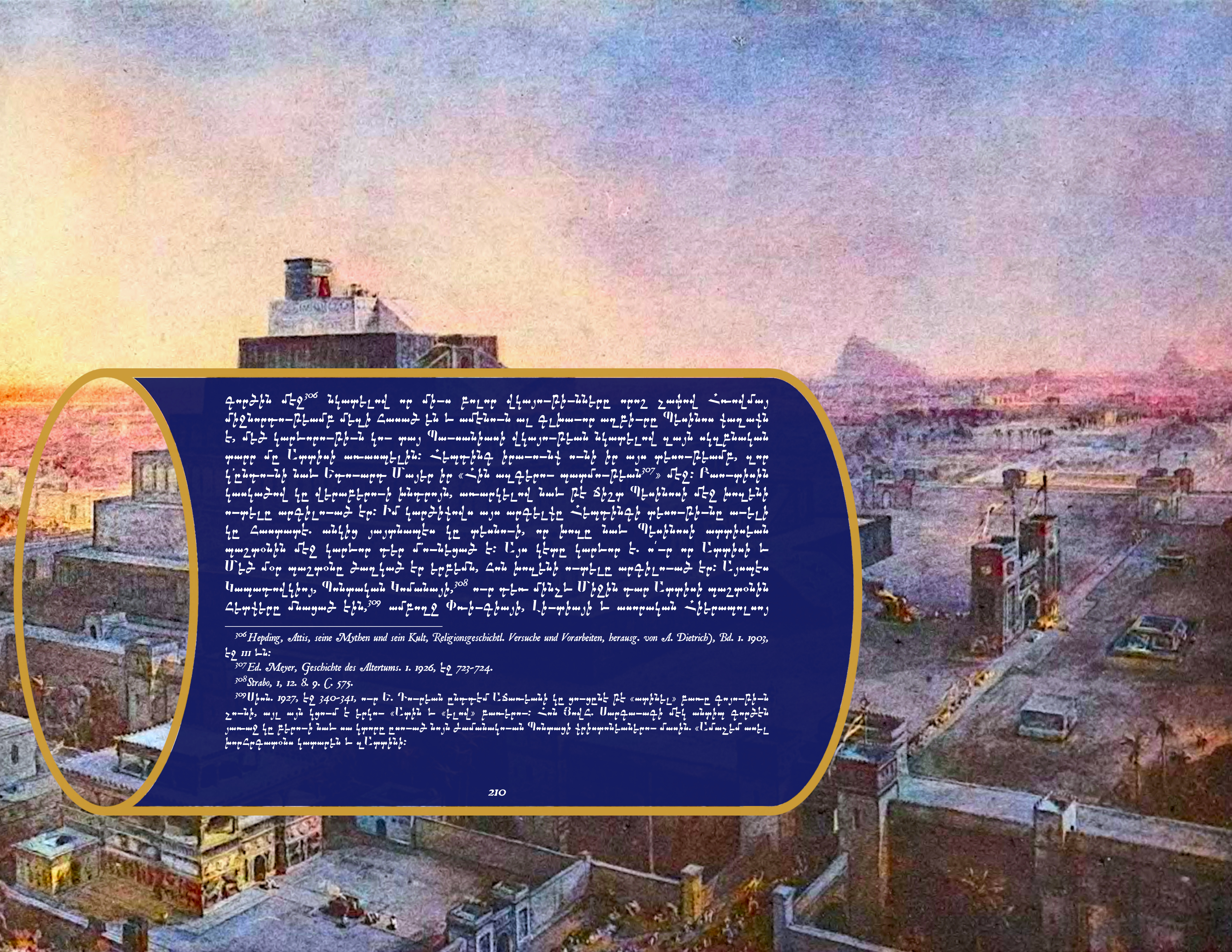

գործին մէջ[306] նկատելով որ միւս բոլոր վկայութիւնները որոշ չափով Հռովմայ միջնորդութեամբ մեզի հասած են և ամէնուն ալ գլխաւոր աղբիւրը Պեսինուս եղած է, մեծ կարևորութիւն կու տայ Պաւսանիասի վկայութեան նկատելով զայն սկզբնական տարր մը Ատտիսի առասպելին: Հեպդինգ իրաւունք ունի իր այս տեսութեամբ, զոր կ'ընդունի նաև Եդուարդ Մայեր իր «Հին ազգերու պատմութեան[307]» մէջ: Բաուդիսին կասկածով կը վերաբերուի խնդրոյն, առարկելով նաև թէ ճիշդ Պեսինուսի մէջ խոզենի ուտելը արգիլուած էր: Իմ կարծիքովս այս արգելքը Հեպդինգի տեսութիւնը աւելի կը հաստատէ. անկից յայտնապէս կը տեսնուի, որ խոզը նաև Պեսինուսի ատտիսեան պաշտօնին մէջ կարևոր դեր մ'ունեցած է: Այս կէտը կարևոր է. ո՛ւր որ Ատտիսի և Մեծ մօր պաշտօնը ծաղկած էր երբեմն, հոն խոզենի ուտելը արգիլուած էր: Այսպէս Կապադովկիոյ, Պոնտական Կոմանայի,[308] ուր դեռ մինչև Միջին դար Ատտիսի պաշտօնին հետքերը մնացած էին,[309] ամբողջ Փռիւգիայի, Լիւդիայի և ասորական Հիերապոլսոյ

---

[306] *Hepding, Attis, seine Mythen und sein Kult, Religionsgeschichtl. Versuche und Vorarbeiten, herausg. von A. Dietrich), Bd. 1. 1903,* էջ 111 ևն:

[307] *Ed. Meyer, Geschichte des Altertums. 1. 1926,* էջ 723-724.

[308] *Strabo, 1, 12. 8. 9. C. 575.*

[309] Սիոն. 1927, էջ 340-341, ուր Ե. Դուրեան ընդդէմ Աճառեանի կը ցուցընէ թէ «ատինել» բառը գոյութիւն չունի, այլ այն կցում է երկու «Ատին և «ելով» բառերու: Հոն Յովհ. Սարգաւագի մէկ անտիպ գործէն յառաջ կը բերուի նաև աս կտորը ըսուած նոյն ժամանակուան Պոնտացի քրիստոնեաներու մասին. «Ամաչեմ ասել խորհրդատօնս կատարեն և զԱտտինի:

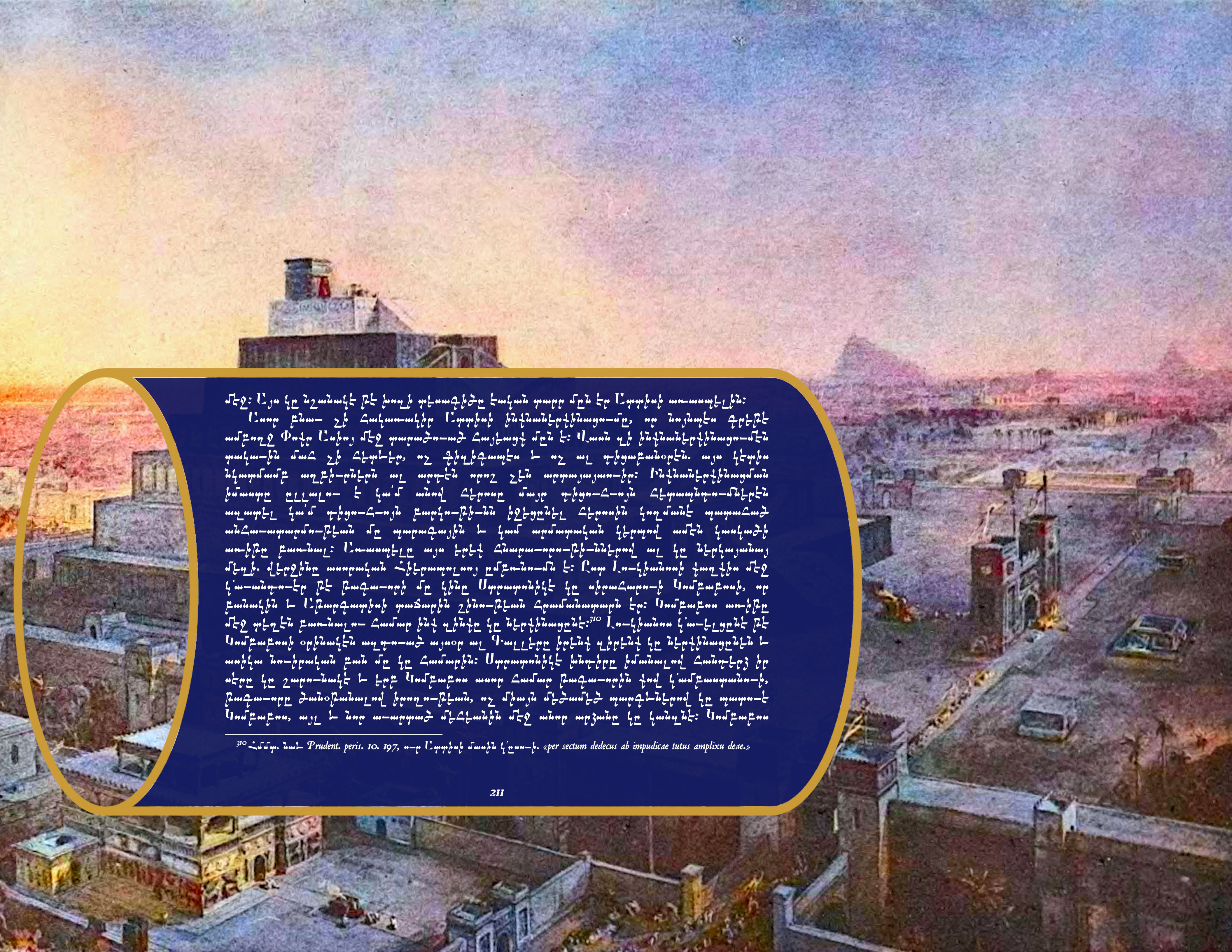

մէջ: Այս կը նշանակէ թէ խոզի տեսագիծը էական տարր մըն էր Ատտիսի առասպելին:

Ասոր բնաւ չի հակառակիր Ատտիսի ինքնաներքինացումը, որ նոյնպէս գրեթէ ամբողջ Փոքր Ասիոյ մէջ տարածուած հայեացք մըն է: Վասն զի ինքնաներքինացումէն տակաւին մահ չի հետեւեր, ոչ ֆիզիքապէս եւ ոչ ալ դիցաբանօրէն. այս կէտիս նկատմամբ աղբիւրներն ալ արդէն որոշ չեն արտայայտուիր: Ինքնաներքինացման իմաստը ըլլալու է կա՛մ անով հերոսը մայր դիցուհւոյն հետապնդումներէն ազատել կա՛մ դիցուհւոյն բարկութիւնն իջեցնել հերոսին կողմանէ պատահած անհաւատարմութեան մը պարագային եւ կամ արմատական կերպով ամէն կասկածի առիթը բառնալ: Առասպելը այս երեք հնարաւորութիւններով ալ կը ներկայանայ մեզի. Վերջինը ասորական Հիերապոլսոյ ըմբռնումն է: Ըստ Լուկիանոսի քաղքիս մէջ կ՚աւանդուէր թէ թագաւորի մը կինը Ստրատոնիկէ կը սիրահարուի Կոմբաբոսի, որ բանակին եւ Աթարգատիսի տաճարին շինութեան հրամանատարն էր: Կոմբաբոս առիթը մէջ տեղէն բառնալու համար ինք զինք կը ներքինացնէ:[310] Լուկիանոս կ՚աւելցնէ թէ Կոմբաբոսի օրինակէն ազդուած այսօր ալ Գալլերը իրենք զիրենք կը ներքինացնեն եւ ասիկա նուիրական բան մը կը համարեն: Ստրատոնիկէ խնդիրը իմանալով հանդերձ իր սէրը կը շարունակէ եւ երբ Կոմբաբոս ասոր համար թագաւորին քով կ՚ամբաստանուի, թագաւորը ծանօթանալով իրողութեան, ոչ միայն մեծամեծ պարգեւներով կը պատուէ Կոմբաբոս, այլ եւ նոր աւարտած մեհեանին մէջ անոր արձանը կը կանգնէ: Կոմբաբոս

---

[310] Հմմտ. նաեւ *Prudent. peris.* 10. 197, ուր Ատտիսի մասին կ՚ըսուի. «*per sectum dedecus ab impudicae tutus amplixu deae.*»

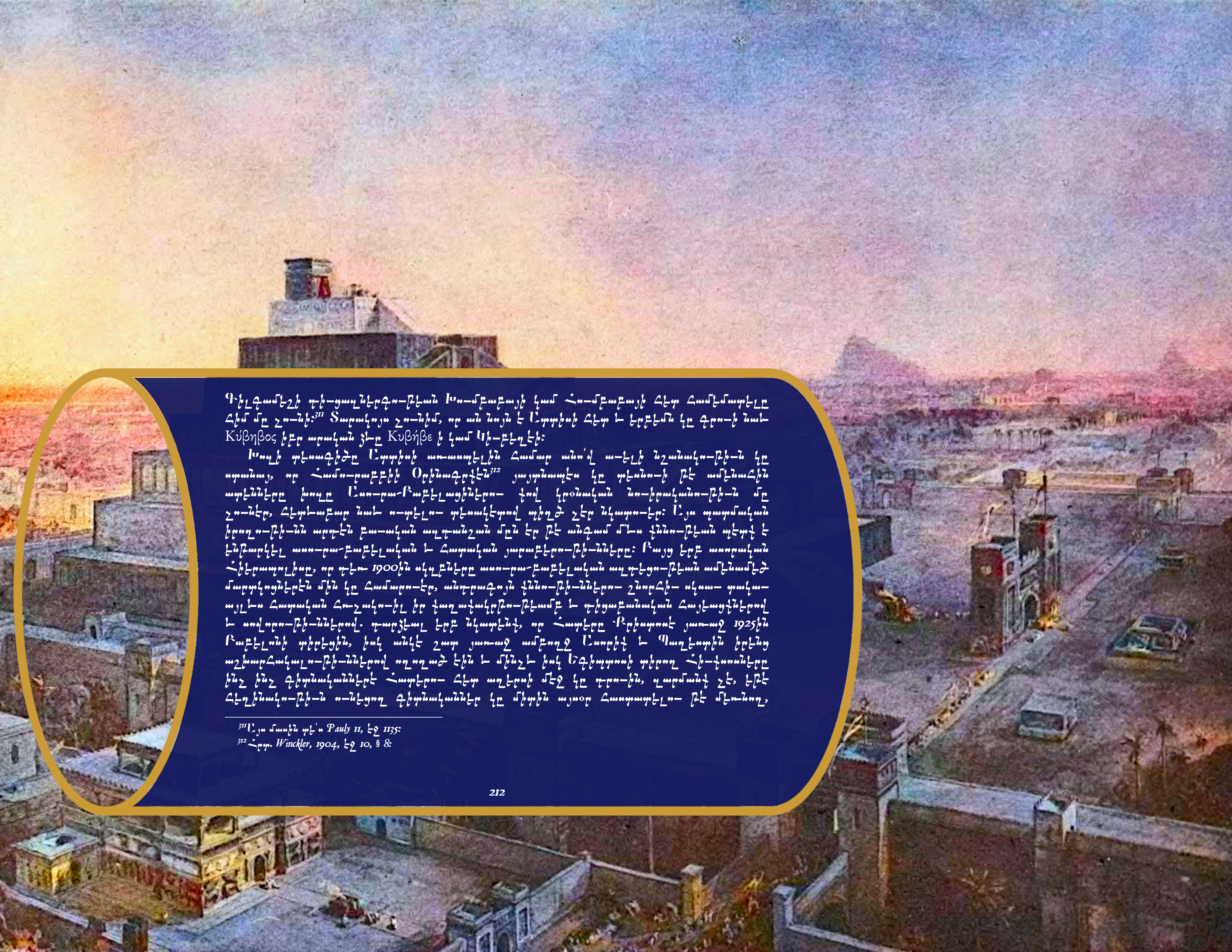

Գիլգամէշի դիւցազներգութեան Խումբաբայի կամ Հումբաբայի հետ համեմատելը հիմ մը չունի:[311] Տարակոյս չունիմ, որ ան նոյն է Ատտիսի հետ եւ երբեմն կը գրուի նաեւ Κύβηβος իբր արական ձեւը Κυβήβε ի կամ Կիւբեղէի:

Խոզի տեսագիծը Ատտիսի առասպելին համար անո՛վ աւելի նշանակութիւն կը ստանայ, որ Համուրաբբիի Օրինագրքէն[312] յայտնապէս կը տեսնուի թէ ամենահին ատենները խոզը Ասուրա-Բաբելացիներու քով կրօնական նուիրականութիւն մը չունէր, հետեւաբար նաեւ ուտելու տեսակէտով պիղծ չէր նկատուեր: Այս պատմական իրողութիւնն արդէն բաւական ազդանշան մըն էր թէ անգամ մ'եւս քննութեան պէտք է ենթարկել ասուրա-բաբելական եւ հայկական յարաբերութիւնները: Բայց երբ ասորական Հիերապոլիսը, որ դեռ 1900ին սկզբները ասուրա-բաբելական ազդեցութեան ամենամեծ մարտկոցներէն մին կը համարուէր, անդրագոյն քննութիւններու շնորհիւ սկսաւ տակաւ այլեւս հայկական հռչակուիլ իր քաղաքակրթութեամբ եւ դիցաբանական հայեացքներով եւ սովորութիւններով. դարձեալ երբ նկատենք, որ Հայերը Քրիստոսէ յառաջ 1925ին Բաբելոնի տիրեցին, իսկ անկէ շատ յառաջ ամբողջ Ասորիք եւ Պաղեստինի իրենց աշխարհակալութիւններով ողողած էին եւ մինչեւ իսկ Եգիպտոսի տիրող Հիւքսոսները ինչ ինչ գիտնականներէ Հայերու հետ աղերսի մէջ կը դրուին, զարմանք չէ, եթէ հեղինակութիւն ունեցող գիտնականներ կը միտին այսօր հաստատելու թէ մեռնող,

---

[311] Այս մասին տե՛ս *Pauly* II, էջ 1135:

[312] Հրտ. *Winckler*, 1904, էջ 10, § 8:

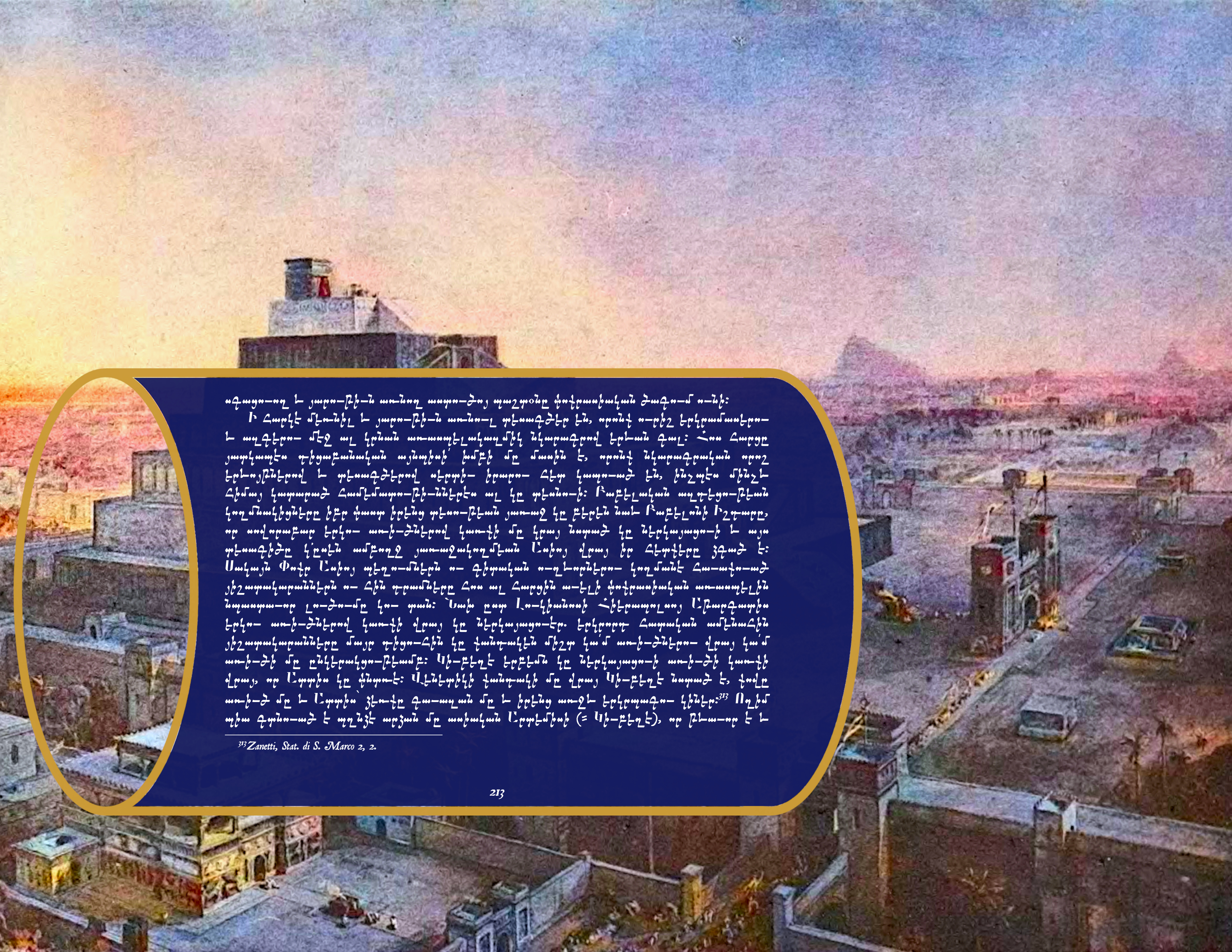

սգացուող և յարութիւն առնող աստուածոյ պաշտօնը փոքրասիական ծագում ունի:

Ի հարկէ մեռնիլ և յարութիւն առնուլ տեսագծեր են, որոնք ուրիշ երկրամասերու և ազգերու մէջ ալ կրնան առասպելակազմիկ նկարագրով երևան գալ: Հոս հարցը յատկապէս դիցաբանական այնպիսի՛ խմբի մը մասին է, որոնք նկարագրական որոշ երևոյթներով և տեսագծերով սերտիւ իրարու հետ կապուած են, ինչպէս մինչև հիմայ կատարած համեմատութիւններէս ալ կը տեսնուի: Բաբելական ազդեցութեան կողմնակիցները իբր փաստ իրենց տեսութեան յառաջ կը բերեն նաև Բաբելոնի Իշտարը, որ սովորաբար երկու առիւծներով կառքի մը վրայ նստած կը ներկայացուի և այս տեսագիծը կ՚ըսեն ամբողջ յառաջակողմեան Ասիոյ վրայ իր հետքերը ձգած է: Սակայն Փոքր Ասիոյ պեղումներն ու գիտական ուղևորներու կողմանէ հաւաքուած յիշատակարաններն ու հին դրամները հոս ալ հարցին աւելի փոքրասիական առասպելին նպաստաւոր լուծում մը կու տան: Նախ ըստ Լուկիանոսի Հիերապոլսոյ Աթարգատիս երկու առիւծներով կառքի վրայ կը ներկայացուէր· երկրորդ հատական ամենահին յիշատակարանները մայր դիցուհին կը քանդակեն միշտ կա՛մ առիւծներու վրայ կա՛մ առիւծի մը ընկերակցութեամբ: Կիւբելէ երբեմն կը ներկայացուի առիւծի կառքի վրայ, որ Ատտիս կը փնտռէ: Վենետիկի քանդակի մը վրայ Կիւբելէ նստած է, քովը առիւծ մը և Ատտիս՝ ձեռքը գաւազան մը և իրենց առջև երկրպագու կիներ:[313] Ողիմպիա գտնուած է պղնձէ արձան մը ասիական Արտեմիսի (= Կիւբելէ), որ թևաւոր է և

---

[313] Zanetti, Stat. di S. Marco 2, 2.

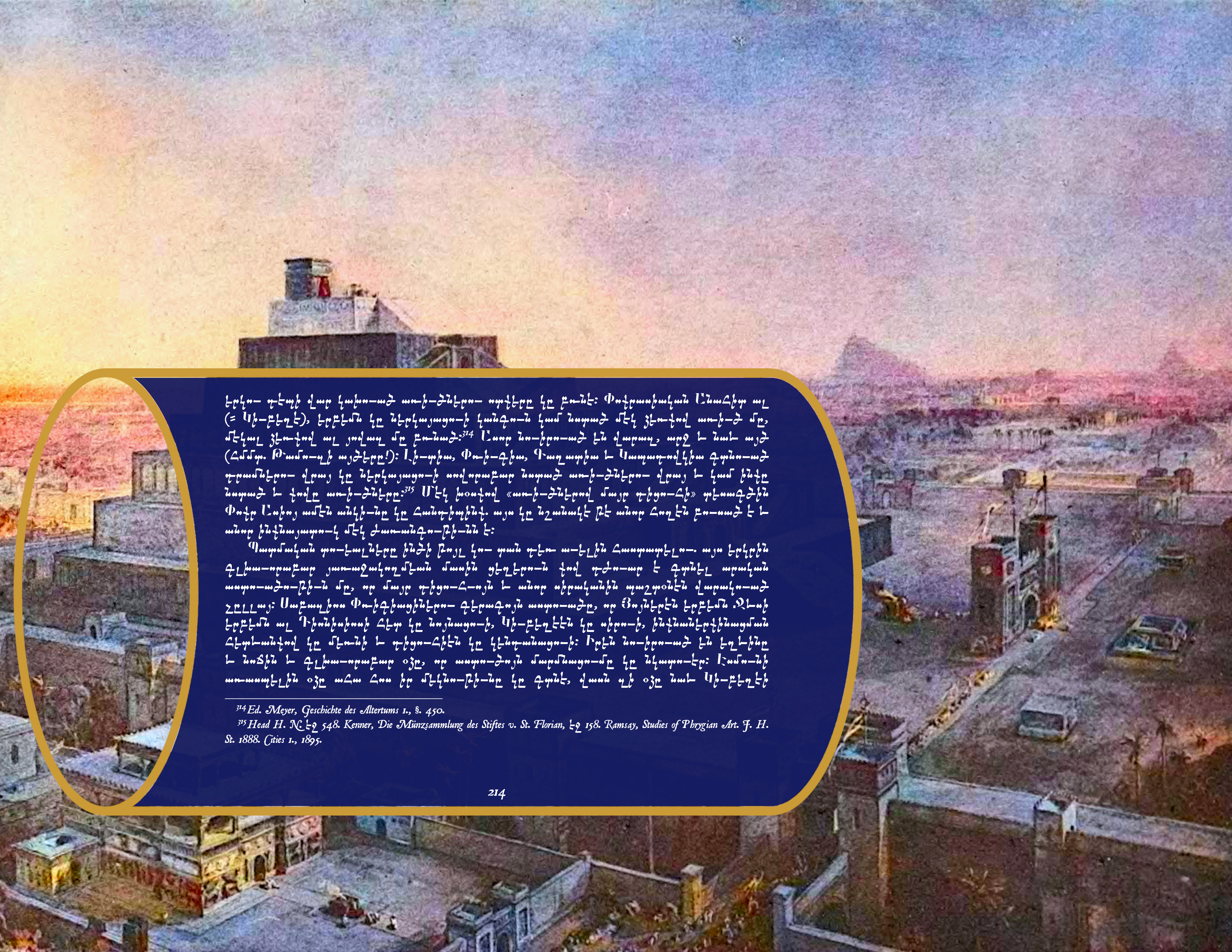

երկու դէպի վար կախուած առիւծներու ոտքերը կը բռնէ։ Փոքրասիական Անահիտ ալ (= Կիւբելէ), երբեմն կը ներկայացուի կանգուն կամ նստած մէկ ձեռքով առիւծ մը, մէկալ ձեռքով ալ յովազ մը բռնած։[314] Ասոր նուիրուած են վարազ, արջ և նաև այծ (Հմմտ. Թամուզի այծերը!)։ Լիւդիա, Փռիւգիա, Գաղատիա և Կապադովկիա գտնուած դրամներու վրայ կը ներկայացուի սովորաբար նստած առիւծներու վրայ և կամ ինքը նստած և քովը առիւծները։[315] Մէկ խօսքով «առիւծներով մայր դիցուհի» պեսագծին Փոքր Ասիոյ ամէն անկիւնը կը հանդիպինք. այս կը նշանակէ թէ անոր հողէն բուսած է և անոր ինքնայատուկ մէկ ժառանգութիւնն է։

Պատմական տուեալները ինծի թոյլ կու տան դեռ աւելին հաստատելու. այս երկրին գլխաւորաբար յառաջակողմեան մասին ցեղերուն քով դժուար է գտնել արական աստուածութիւն մը, որ մայր դիցուհւոյն և անոր սիրականին պաշտօնէն վարակուած չըլլայ։ Սաբազիոս Փռիւգիացիներու գերագոյն աստուածը, որ Յոյներէն երբեմն Զևսի երբեմն ալ Դիոնիսիոսի հետ կը նոյնացուի, Կիւբելէէն կը սիրուի, ինքնաներքինացման հետևանքով կը մեռնի և դիցուհիէն կը կենդանացուի։ Իրեն նուիրուած են եղևինը և նոճին և գլխաւորաբար օձը, որ աստուծոյն մարմնացումը կը նկատուէր։ Իմոռնի առասպելին օձը ահա հոս իր մեկնութիւնը կը գտնէ, վասն զի օձը նաև Կիւբելէի

---

[314] Ed. Meyer, Geschichte des Altertums 1., §. 450.

[315] Head H. N. էջ 548. Kenner, Die Münzsammlung des Stiftes v. St. Florian, էջ 158. Ramsay, Studies of Phrygian Art. J. H. St. 1888. Cities 1., 1895.

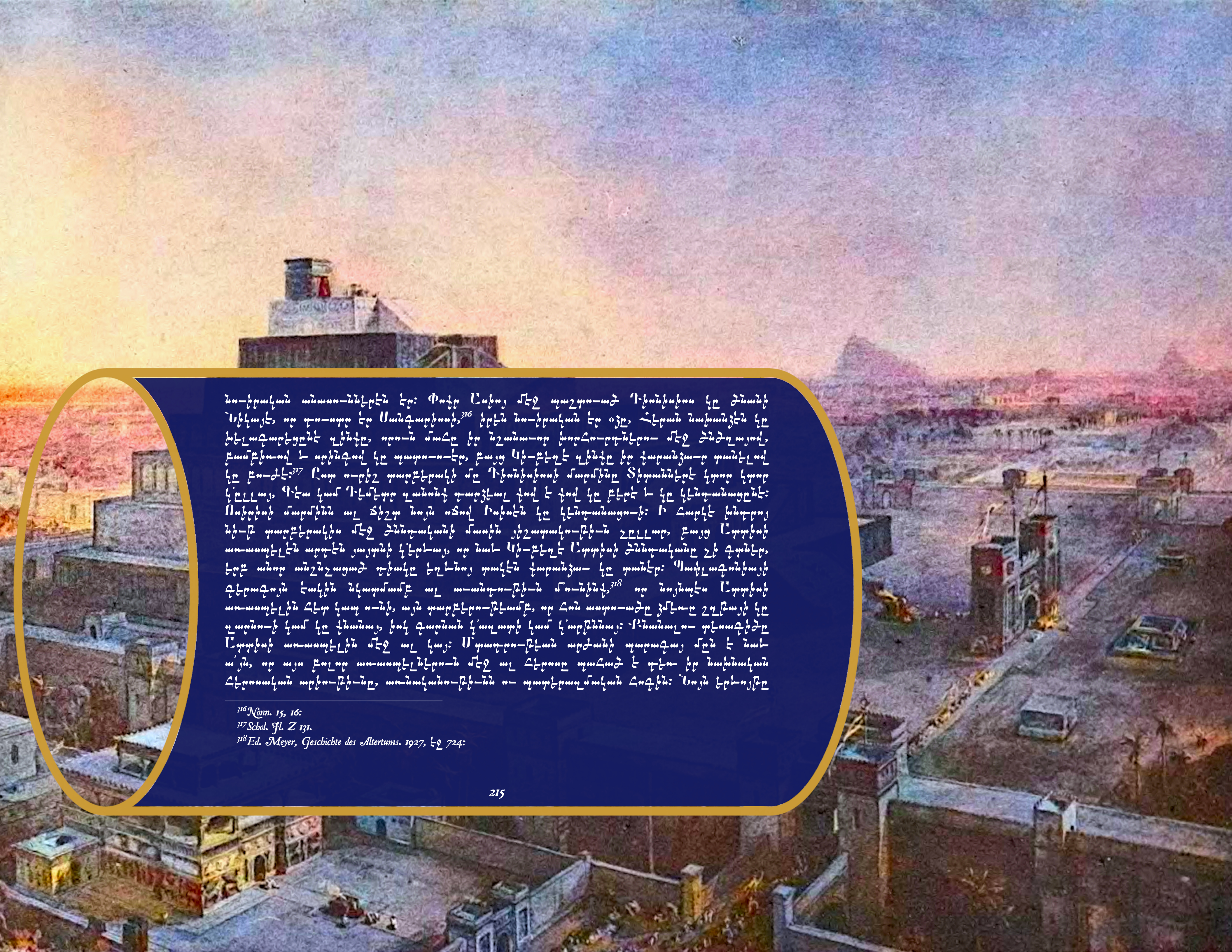

նուիրական անասուններէն էր: Փոքր Ասիոյ մէջ պաշտուած Դիոնիսիոս կը ծնանի Նիկայէ, որ դուստր էր Սանգարիոսի,[316] իրեն նուիրական էր օձը, Հերան նախանձէն կը խելագարեցընէ զինքը, որուն համար իր նշանաւոր խորհուրդներու մէջ ծնծղայով, բամբիռով և սրինգով կը պարուէր, բայց Կիւբելէ զինքը իր քարանձաւը տանելով կը բուժէ:[317] Ըստ ուրիշ տարբերակի մը Դիոնիսիոսի մարմինը Տիտաններէ կտոր կտոր կ՚ըլլայ, Գէա կամ Դեմետր զանոնք դարձեալ քով է քով կը բերէ և կը կենդանացընէ: Ոսիրիսի մարմինն ալ ճիշդ նոյն ձևով Իսիսէն կը կենդանացուի: Ի հարկէ խնդրոյ նիւթ տարբերակիս մէջ ծննդականի մասին յիշատակութիւն չըլլար, բայց Ատտիսի առասպելէն արդէն յայտնի կ՚երևայ, որ նաև Կիւբելէ Ատտիսի ծննդականը չի գտներ, երբ անոր անշնչացած դիակը եղևնոյ տակէն քարանձաւ կը տանէր: Պափլագոնիայի գերագոյն էակին նկատմամբ ալ աւանդութիւն մ՚ունինք,[318] որ նոյնպէս Ատտիսի առասպելին հետ կապ ունի, այն տարբերութեամբ, որ հոն աստուածը ձմեռը շղթայի կը զարնուի կամ կը քնանայ, իսկ գարնան կ՚ազատի կամ կ՚արթննայ: Բնանալու փեսագիծը Ատտիսի առասպելին մէջ ալ կայ: Ուշադրութեան արժանի պարագայ մըն է նաև ա՛յն, որ այս բոլոր առասպելներուն մէջ ալ հերոսը պահած է դեռ իր նախնական հերոսական արիութիւնը, առնականութիւնն ու պատերազմական հոգին: Նոյն երևոյթը

---

[316] *Nonn. 15, 16:*

[317] *Schol. Il. Z 131.*

[318] *Ed. Meyer, Geschichte des Altertums. 1927, էջ 724:*

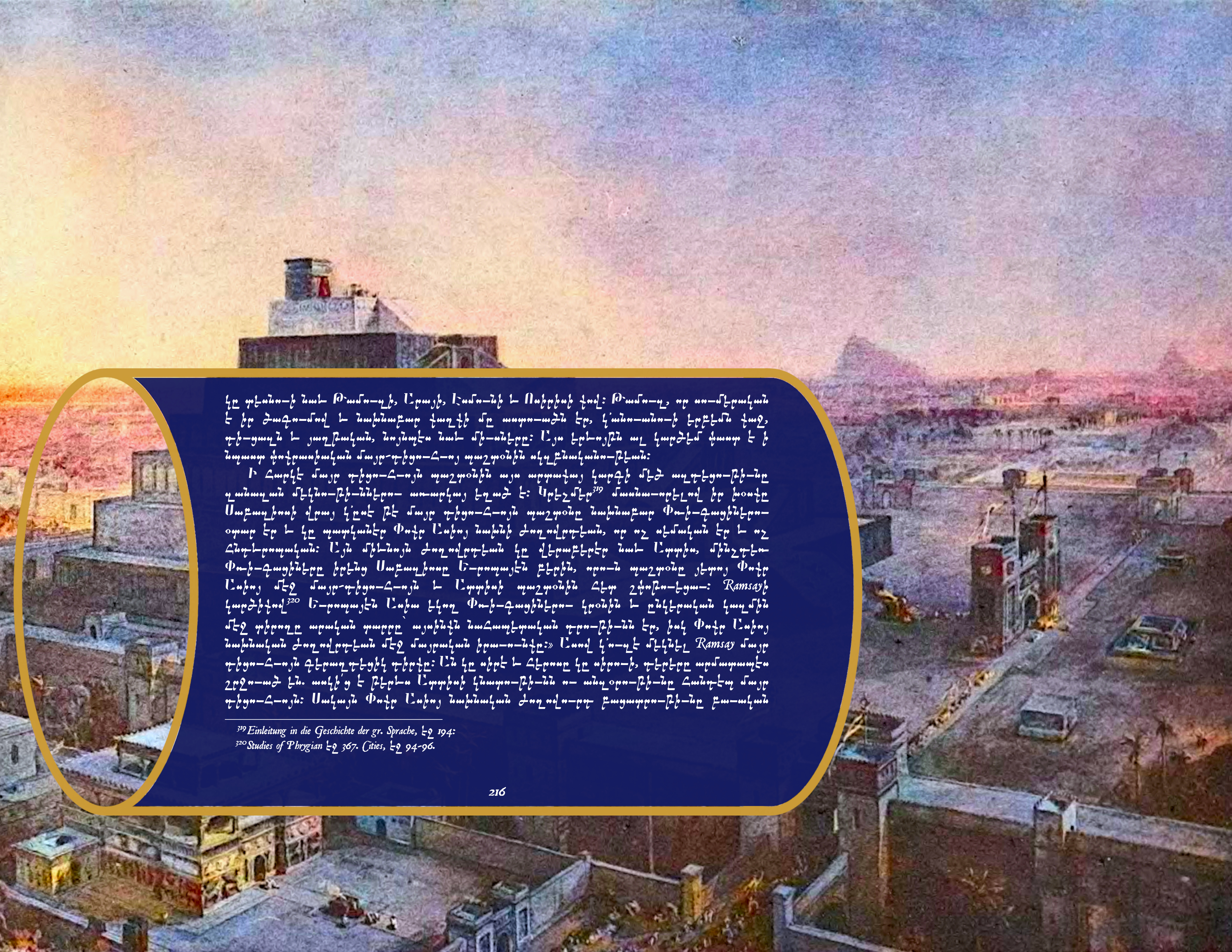

կը գտնուի նաեւ Թամուզի, Արայի, Էամունի եւ Ոսիրիսի քով: Թամուզ, որ սումերական է իր ծագումով եւ նախնաբար քաղքի մը աստուածն էր, կ'անուանուի երբեմն քաջ, դիւցազն եւ յաղթական, նոյնպէս նաեւ միւսները: Այս երեւոյթն ալ կարծեմ փաստ է ի նպաստ փոքրասիական մայր-դիցուհւոյ պաշտօնին սկզբնականութեան:

Ի հարկէ մայր դիցուհւոյն պաշտօնին այս արտաքոյ կարգի մեծ ազդեցութիւնը զանազան մեկնութիւններու առարկայ եղած է: Կրեչմեր[319] մասնաւորելով իր խօսքը Սաբազիոսի վրայ կ'ըսէ թէ մայր դիցուհւոյն պաշտօնը նախնաբար Փռիւգացիներու օտար էր եւ կը պատկանէր Փոքր Ասիոյ նախնի ժողովրդեան, որ ոչ սեմական էր եւ ոչ հնդեւրոպական: Այն միեւնոյն ժողովրդեան կը վերաբերէր նաեւ Ատտիս, մինչդեռ Փռիւգացիները իրենց Սաբազիոսը Եւրոպայէն բերին, որուն պաշտօնը յետոյ Փոքր Ասիոյ մէջ մայր-դիցուհւոյն եւ Ատտիսի պաշտօնին հետ շփոթուեցաւ: Ramsayի կարծիքով[320] Եւրոպայէն Ասիա եկող Փռիւգացիներու կրօնին եւ ընկերական կազմին մէջ տիրողը արական տարրը՝ այսինքն նահապետական դրութիւնն էր, իսկ Փոքր Ասիոյ նախնական ժողովրդեան մէջ մայրական իրաւունքը:» Ասով կ'ուզէ մեկնել Ramsay մայր դիցուհւոյն գերազդեցիկ դիրքը: Ան կը սիրէ եւ հերոսը կը սիրուի, դերերը արմատապէս շրջուած են. ասկէ՛ց է թերեւս Ատտիսի կնատութիւնն ու անզօրութիւնը հանդէպ մայր դիցուհւոյն: Սակայն Փոքր Ասիոյ նախնական ժողովուրդ բացառութիւնը բաւական

---

[319] *Einleitung in die Geschichte der gr. Sprache*, էջ 194:

[320] *Studies of Phrygian* էջ 367. *Cities*, էջ 94-96.

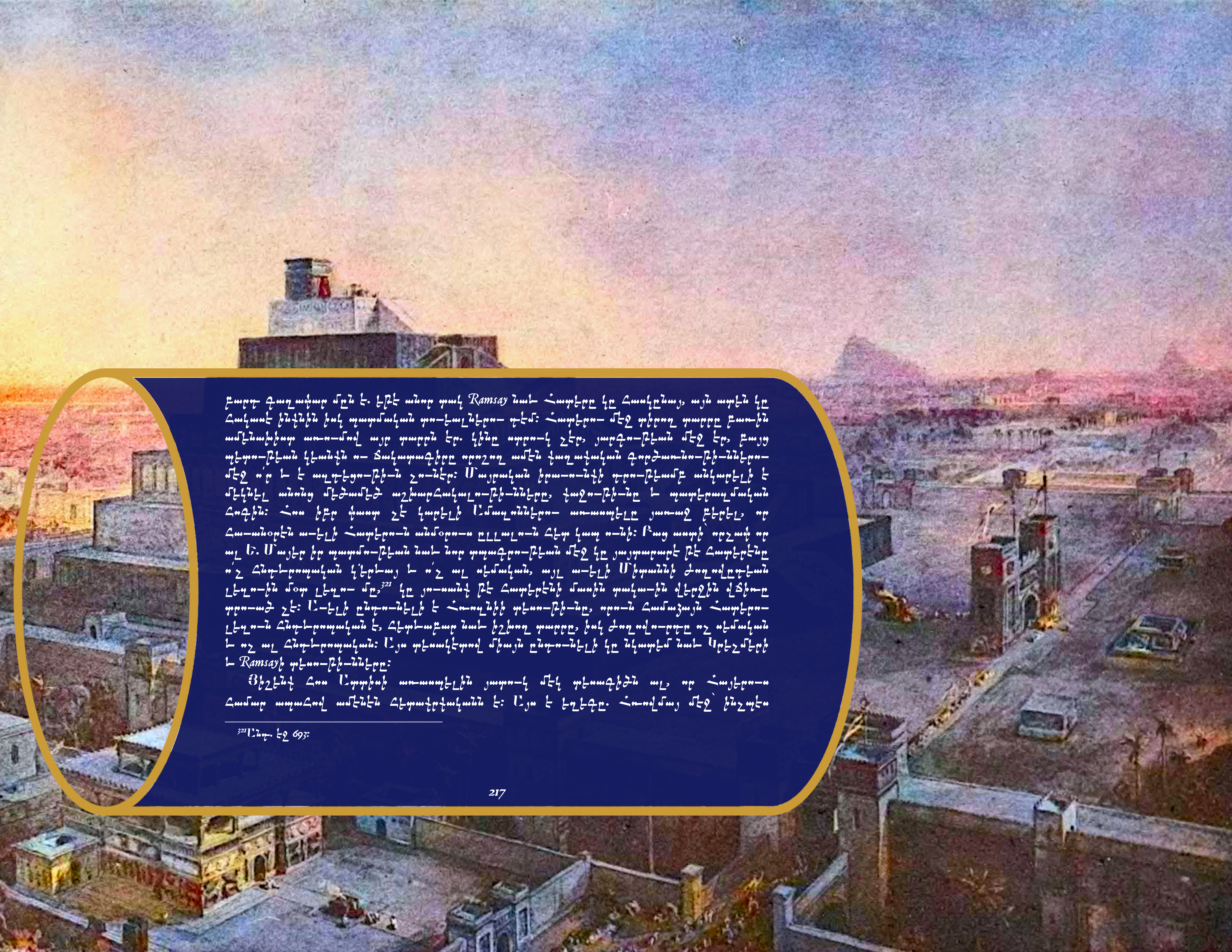

Բարդ գաղափար մըն է. Եթէ անոր տակ Ramsay նաև Հատերը կը հասկընայ, այն ատեն կը հակասէ ինքնին իսկ պատմական տուեալներու դէմ: Հատերու մէջ տիրող տարրը բառին ամէնախիստ առումով այր տարրն էր. կինը ստրուկ չէր, յարգութեան մէջ էր, բայց պետութեան կեանքին ու ճակատագիրը որոշող ամէն քաղաքական գործառնութիւններու մէջ ո՛ր և է ազդեցութիւն չունէր: Մայրական իրաւունքի դրութեամբ անկարելի է մեկնել անոնց մեծամեծ աշխարհակալութիւնները, քաջութիւնը և պատերազմական հոգին: Հոս իբր փաստ չէ կարելի Ամազոններու առասպելը յառաջ բերել, որ հաւանօրէն աւելի Հատերուն անմօրուս ըլլալուն հետ կապ ունի: Բայց աստի՝ որչափ որ ալ Ե. Մայեր իր պատմութեան նաև նոր տպագրութեան մէջ կը յայտարարէ թէ հատերէնը ո՛չ հնդևրոպական կ՚երևայ և ո՛չ ալ սեմական, այլ աւելի Միտաննի ժողովրդեան լեզուին մօտ լեզու մը,[321] կը յուսանք թէ հատերէնի մասին տակաւին վերջին վճիռը տրուած չէ: Աւելի ընդունելի է Հրոզնիի տեսութիւնը, որուն համաձայն Հատերու լեզուն հնդևրոպական է, հետևաբար նաև իշխող տարրը, իսկ ժողովուրդը ոչ սեմական և ոչ ալ հնդևրոպական: Այս տեսակէտով միայն ընդունելի կը նկատեմ նաև Կրեչմերի և Ramsayի տեսութիւնները:

Յիշենք հոս Ատտիսի առասպելին յատուկ մէկ տեսագիծն ալ, որ Հայերուս համար ապահով ամէնէն հետաքրքրականն է: Այս է եղեգը. Հռովմայ մէջ՝ ինչպէս

---

[321] Անդ. էջ 693:

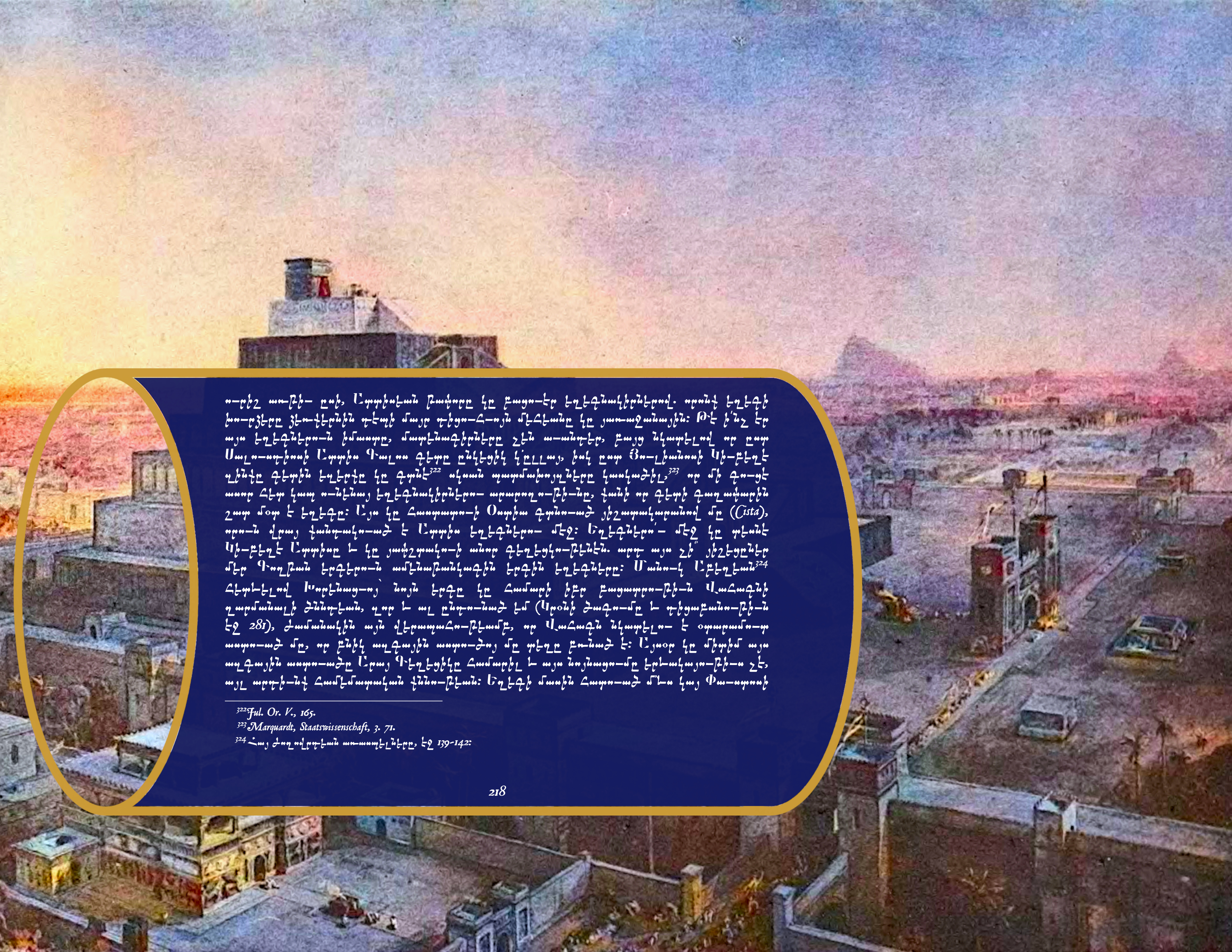

ուրիշ առթիւ ըսի, Ատտիսեան Թափորը կը բացուէր եղեգնակիրներով. որոնք եղեգի խուրձերը ձեռքերնին դէպի Մայր Դիցուհւոյն մեհեանը կը յառաջանային: Թէ ի՛նչ էր այս եղեգներուն իմաստը, մատենագիրները չեն աւանդեր, բայց նկատելով որ ըստ Սալուստիոսի Ատտիս Գալլոս գետը ընկեցիկ կ՛ըլլայ, իսկ ըստ Յուլիանոսի Կիւբելէ զինքը գետին եզերքը կը գտնէ[322] սկսան պատմախոյզները կասկածիլ,[323] որ մի գուցէ ասոր հետ կապ ունենայ եղեգնակիրներու արարողութիւնը, քանի որ գետի գաղափարին շատ մօտ է եղեգը: Այս կը հաստատուի Օստիա գտնուած յիշատակարանով մը (*Cista*), որուն վրայ քանդակուած է Ատտիս եղեգներու մէջ: Եղեգներո՛ւ մէջ կը գտնէ Կիւբելէ Ատտիսը եւ կը յափշտակուի անոր գեղեցկութենէն. արդ այս չէ՞ յիշեցըներ մեր Գողթան երգերուն ամենաթանկագին երգին եղեգները: Մանուկ Աբեղեան[324] հետեւելով Խորենացւոյ՝ նոյն երգը կը համարի իբր բացատրութիւն Վահագնի զարմանալի ծննդեան, զոր եւ ալ ընդունած եմ (Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն էջ 281), ժամանակին այն վերապահութեամբ, որ Վահագն նկատելու է օտարամուտ աստուած մը, որ բնիկ ազգային աստուծոյ մը տեղը բռնած է: Այսօր կը մերժեմ այս ազգային աստուածը Արայ Գեղեցիկը համարել եւ այս նոյնացումը երեւակայութիւն չէ, այլ արդիւնք համեմատական քննութեան: Եղեգի մասին հատուած մ՚եւս կայ Փաւստոսի

---

[322] *Jul. Or. V., 165.*

[323] *Marquardt, Staatswissenschaft, 3. 71.*

[324] Հայ ժողովրդեան առասպելները, էջ 139-142:

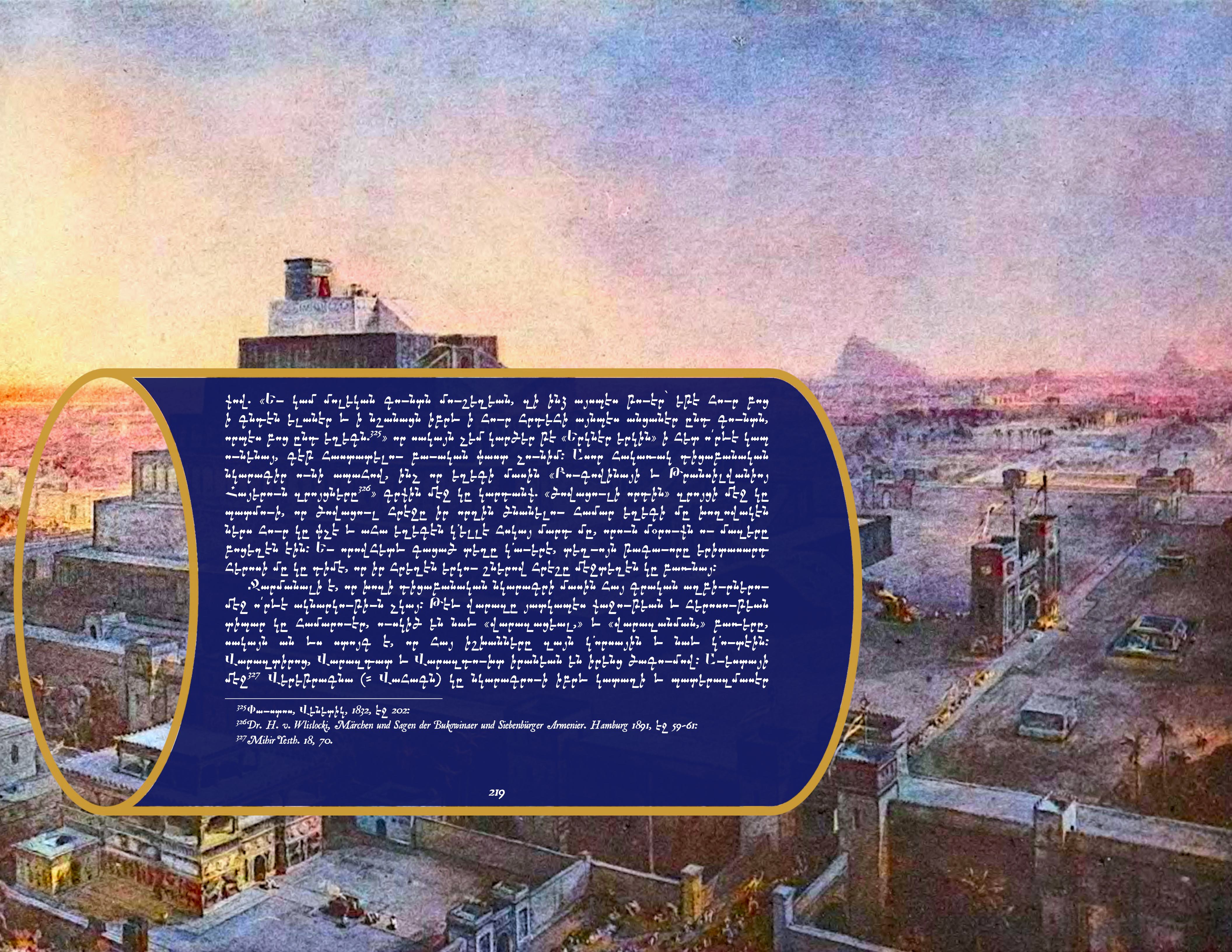

ծով. «Եւ կամ մոլեկան գունդն մուշեղեան, զի ինչ այսպէս թուէր՝ եթէ հուր բոց ի գնդէն ելանէր և ի նշանացն իբրև ի հուր հրդեհի այնպէս անցանէր ընդ գունդն, որպէս բոց ընդ եղեգն.[325]» որ սակայն չեմ կարծեր թէ «Երկնէր երկին» ի հետ ո՛րևէ կապ ունենայ, գէթ հաստատելու բաւական փաստ չունիմ: Ասոր հակառակ դիցաբանական նկարագիր ունի ապահով, ինչ որ եղեգի մասին «Բուգովինայի և Թրանսիլվանիոյ Հայերուն զրոյցները[326]» գրքին մէջ կը կարդանք. «Ծովացուլի որդին» զրոյցի մէջ կը պատմուի, որ ծովացուլ հրէշը իր որդին ծնանելու համար եղեգի մը խողովակէն ներս հուր կը փչէ և ահա եղեգէն կ՚ելլէ հսկայ մարդ մը, որուն մօրուքն ու մազերը բոցեղէն էին: Եւ որովհետև գացած տեղը կ՚աւերէ, տեղւոյն թագաւորը երիտասարդ հերոսի մը կը դիմէ, որ իր հրեղէն երկու շներով հրէշը մէջտեղէն կը բառնայ:

Զարմանալի է, որ խոզի դիցաբանական նկարագրի մասին հայ գրական աղբիւրներու մէջ ո՛րևէ ակնարկութիւն չկայ: Թէև վարազը յատկապէս քաջութեան և հերոսութեան տիպար կը համարուէր, ուսկիծ են նաև «վարազացեալ,» և «վարազանման,» բառերը, սակայն ան ևս ստոյգ է, որ հայ իշխանները զայն կ՚որսային և նաև կ՚ուտէին: Վարազդիրոց, Վարազդատ և Վարազդուխտ իրանեան են իրենց ծագումով: Աւեստայի մէջ[327] Վերեթրագնա (= Վահագն) կը նկարագրուի իբրև կատաղի և պատերազմասէր

---

[325] Փաւստոս, Վենետիկ, 1832, էջ 202:

[326] *Dr. H. v. Wlislocki, Märchen und Sagen der Bukowinaer und Siebenbürger Armenier. Hamburg 1891,* էջ 59-61:

[327] *Mihir Yesth. 18, 70.*

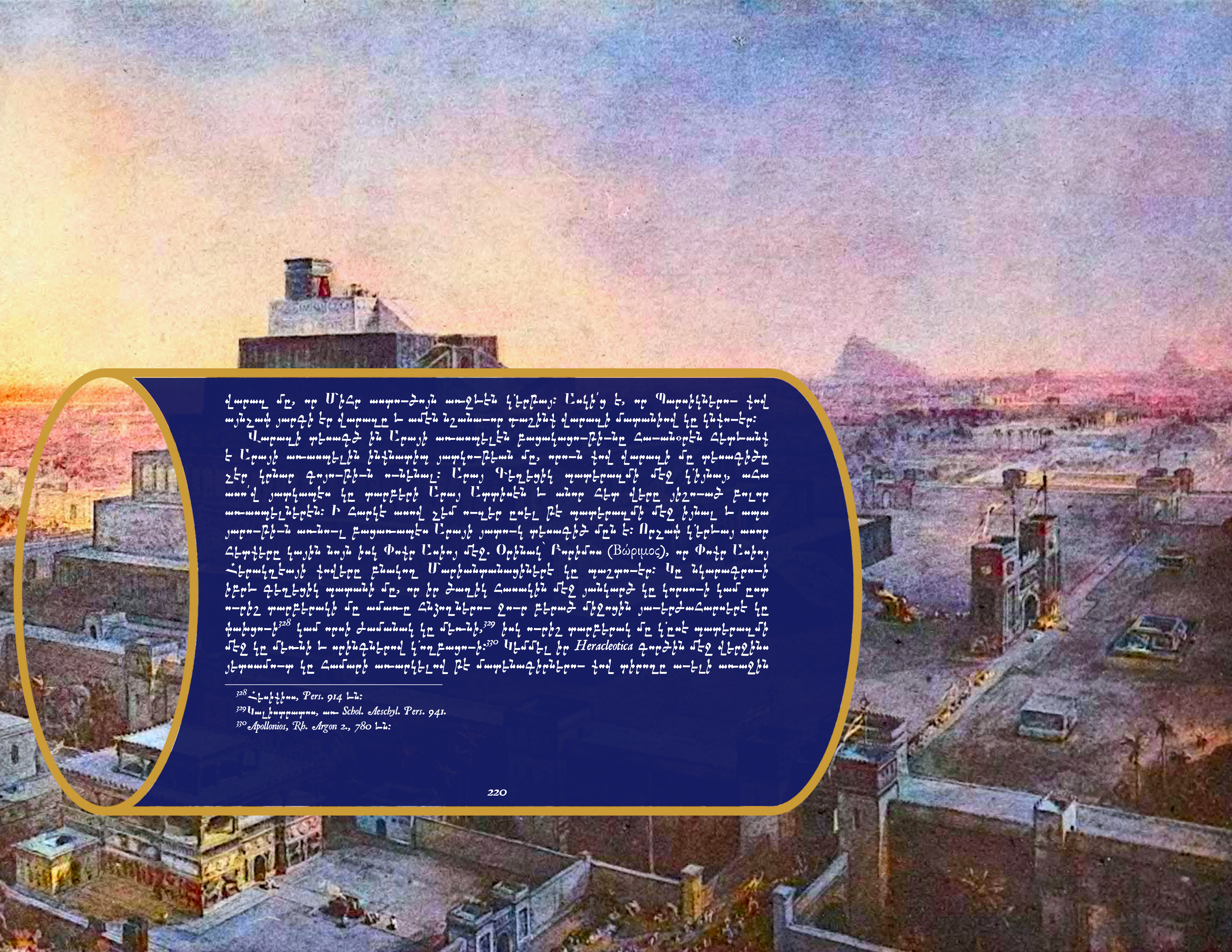

վարազ մը, որ Միհր աստուծոյն առջեւէն կ'երթայ: Ասկէ՛ց է, որ Պարսիկներու քով այնչափ յարգի էր վարազը եւ ամէն նշանաւոր դաշինք վարազի մատանիով կը կնքուէր:

Վարազի տեսագծին Արայի առասպելէն բացակայութիւնը հաւանօրէն հետեւանք է Արայի առասպելին ինքնատիպ յատկութեան մը, որուն քով վարազի մը տեսագիծը չէր կրնար գոյութիւն ունենալ: Արայ Գեղեցիկ պատերազմի մէջ կ'իյնայ, ահա ասո՛վ յատկապէս կը տարբերի Արայ Ատտիսէն եւ անոր հետ վերը յիշուած բոլոր աստուածներէն: Ի հարկէ ասով չեմ ուզեր ըսել թէ պատերազմի մէջ իյնալ եւ ապա յարութիւն առնուլ բացառապէս Արայի յատուկ տեսագիծ մըն է: Որչափ կ'երեւայ ասոր հետքերը կային նոյն իսկ Փոքր Ասիոյ մէջ. Օրինակ՝ Բորիմոս (Βώριμος), որ Փոքր Ասիոյ Հերակլէայի քովերը բնակող Մարիանդանացիներէ կը պաշտուէր: Կը նկարագրուի իբրեւ գեղեցիկ պատանի մը, որ իր ծաղիկ հասակին մէջ յանկարծ կը կորսուի կամ ըստ ուրիշ տարբերակի մը ամառը հնձողներու ջուր բերած միջոցին յաւերժահարսերէ կը փախցուի[328] կամ որսի ժամանակ կը մեռնի,[329] իսկ ուրիշ տարբերակ մը կ'ըսէ պատերազմի մէջ կը մեռնի եւ սրինգներով կ'ողբացուի:[330] Կեմմել իր *Heracleotica* գործին մէջ վերջինս յետամուտ կը համարի առարկելով թէ մատենագիրներու քով տիրողը աւելի առաջին

---

[328] Հեսիքիոս, *Pers.* 914 եւն:

[329] Կալլիստրատոս, առ *Schol. Aeschyl. Pers.* 941.

[330] *Apollonios, Rh. Argon* 2., 780 եւն:

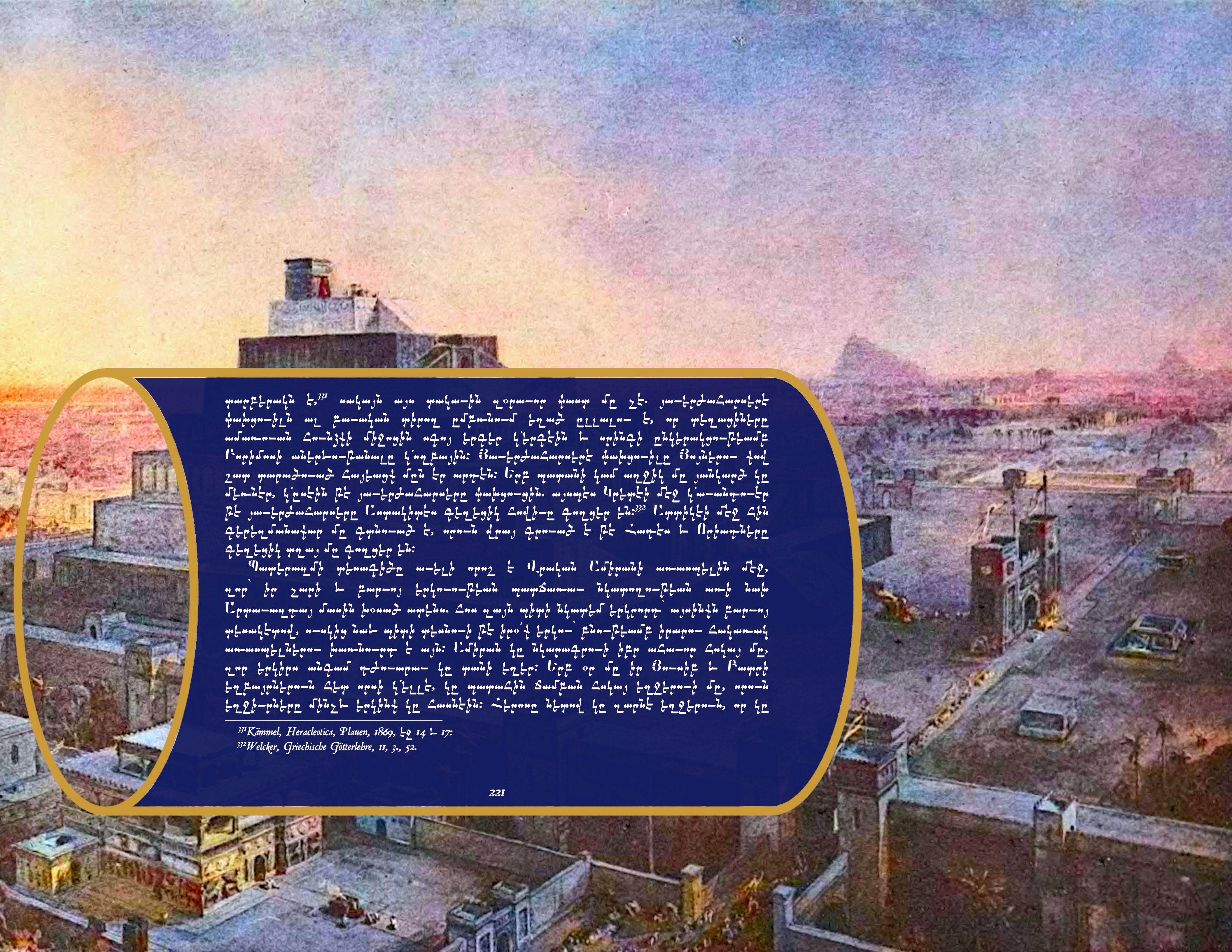

տարբերակն է,[331] սակայն այս տակաւին զօրաւոր փաստ մը չէ. յաւերժահարսերէ փախցուիլն ալ բաւական տիրող ըմբռնում եղած ըլլալու է, որ տեղացիները ամառուան հունձքի միջոցին սգոյ երգեր կ'երգէին և սրինգի ընկերակցութեամբ Բորիմոսի աներեւութանալը կ'ողբային: Յաւերժահարսերէ փախցուիլը Յոյներու քով շատ տարածուած հայեացք մըն էր արդէն: Երբ պատանի կամ աղջիկ մը յանկարծ կը մեռնէր, կ'ըսէին թէ յաւերժահարսերը փախցուցին. այսպէս Կրետէի մէջ կ'աւանդուէր թէ յաւերժահարսերը Աստակիդէս գեղեցիկ հովիւը գողցեր են:[332] Ատտիկէի մէջ հին գերեզմանաքար մը գտնուած է, որուն վրայ գրուած է թէ Հադէս և Որիադները գեղեցիկ տղայ մը գողցեր են:

Պատերազմի տեսագիծը աւելի որոշ է Վրական Ամիրանի առասպելին մէջ, զոր՝ իր չարի և բարւոյ երկուութեան պատճառաւ նկատողութեան առի նախ Արտաւազդայ մասին խօսած ատենս. հոս զայն պիտի նկատեմ երկրորդ՝ այսինքն բարւոյ տեսակէտով, ուսկից նաև պիտի տեսնուի թէ իրօ՛ք երկու՝ բնութեամբ իրարու հակառակ առասպելներու խառնուրդ է այն: Ամիրան կը նկարագրուի իբր ահաւոր հսկայ մը, զոր երկիրս անգամ դժուարաւ կը տանի եղեր: Երբ օր մը իր Յուսիբ և Բադրի եղբայրներուն հետ որսի կ'ելլէ, կը պատահին ճամբան հսկայ եղջերուի մը, որուն եղջիւրները մինչև երկինք կը հասնէին: Հերոսը նետով կը զարնէ եղջերուն, որ կը

---

[331] *Kämmel, Heracleotica, Plauen, 1869,* էջ 14 և 17:

[332] *Welcker, Griechische Götterlehre, II, 3., 52.*

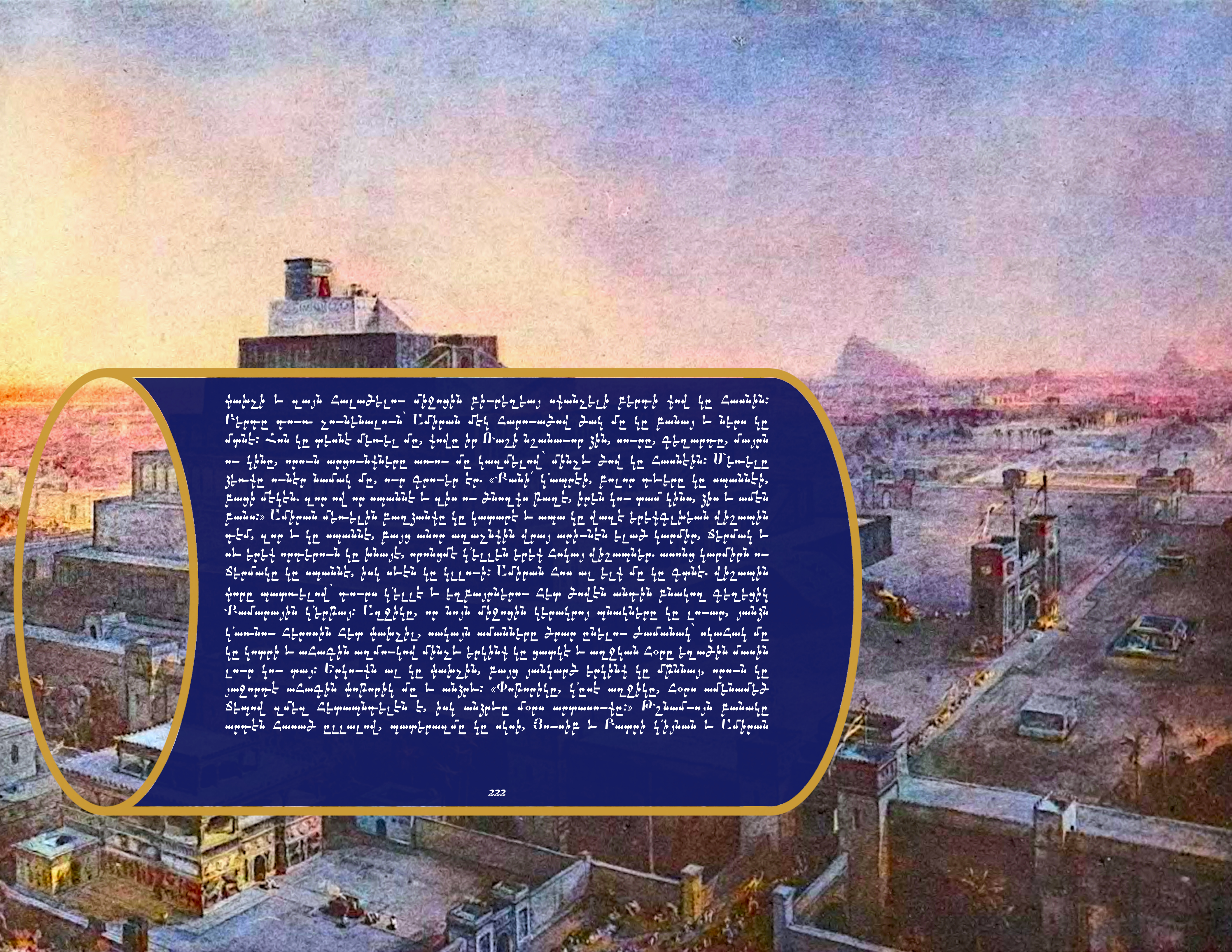

փախչի և զայն հալածելու միջոցին բիւրեղեայ սքանչելի բերդի քով կը հասնին: Բերդը դուռ չունենալուն՝ Ամիրան մէկ հարուածով ծակ մը կը բանայ և ներս կը մտնէ: Հոն կը տեսնէ մեռել մը, քովը իր Ռաշի նշանաւոր ձին, սուրը, գեղարդը, մայրն ու կինը, որոնց արցունքները առու մը կազմելով՝ մինչև ծով կը հասնէին: Մեռելը ձեռքը ունէր նամակ մը, ուր գրուեր էր. «Քանի՛ կ'ապրէի, բոլոր դևերը կը սպաննէի, բացի մէկէն. զոր ով որ սպաննէ և զիս ու ծնողքս թաղէ, իրեն կու տամ կինս, ձիս և ամէն բանս:» Ամիրան մեռելին բաղձանքը կը կատարէ և ապա կը վազէ երեքգլխեան վիշապին դէմ, զոր և կը սպաննէ, բայց անոր աղաչանքին վրայ արիւնէն ելած կարմիր, ճերմակ և սև երեք որդերուն կը խնայէ, որոնցմէ կ'ելլեն երեք հսկայ վիշապներ. ասոնց կարմիրն ու ճերմակը կը սպաննէ, իսկ սևէն կը կլլուի: Ամիրան հոս ալ ելք մը կը գտնէ. վիշապին փորը պատռելով՝ դուրս կ'ելլէ և եղբայրներու հետ ծովէն անդին բնակող գեղեցիկ Քամարային կ'երթայ: Աղջիկը, որ նոյն միջոցին կերակրոյ պնակները կը լուար, յանձն կ'առնու հերոսին հետ փախչիլ, սակայն ամանները ծրար ընելու ժամանակ՝ սկահակ մը կը կոտրի և ահագին աղմուկով մինչև երկինք կը ցատկէ և աղջկան հօրը եղածին մասին լուր կու տայ: Երկուքն ալ կը փախչին, բայց յանկարծ երկինք կը մթննայ, որուն կը յաջորդէ ահագին փոթորիկ մը և անձրև: «Փոթորիկը, կ'ըսէ աղջիկը, հօրս ամենամեծ ճեպով զմեզ հետապնդելէն է, իսկ անձրևը մօրս արտասուքը:» Թշնամւոյն բանակը արդէն հասած ըլլալով, պատերազմը կը սկսի, Յուսիբ և Բատրի կ'իյնան և Ամիրան

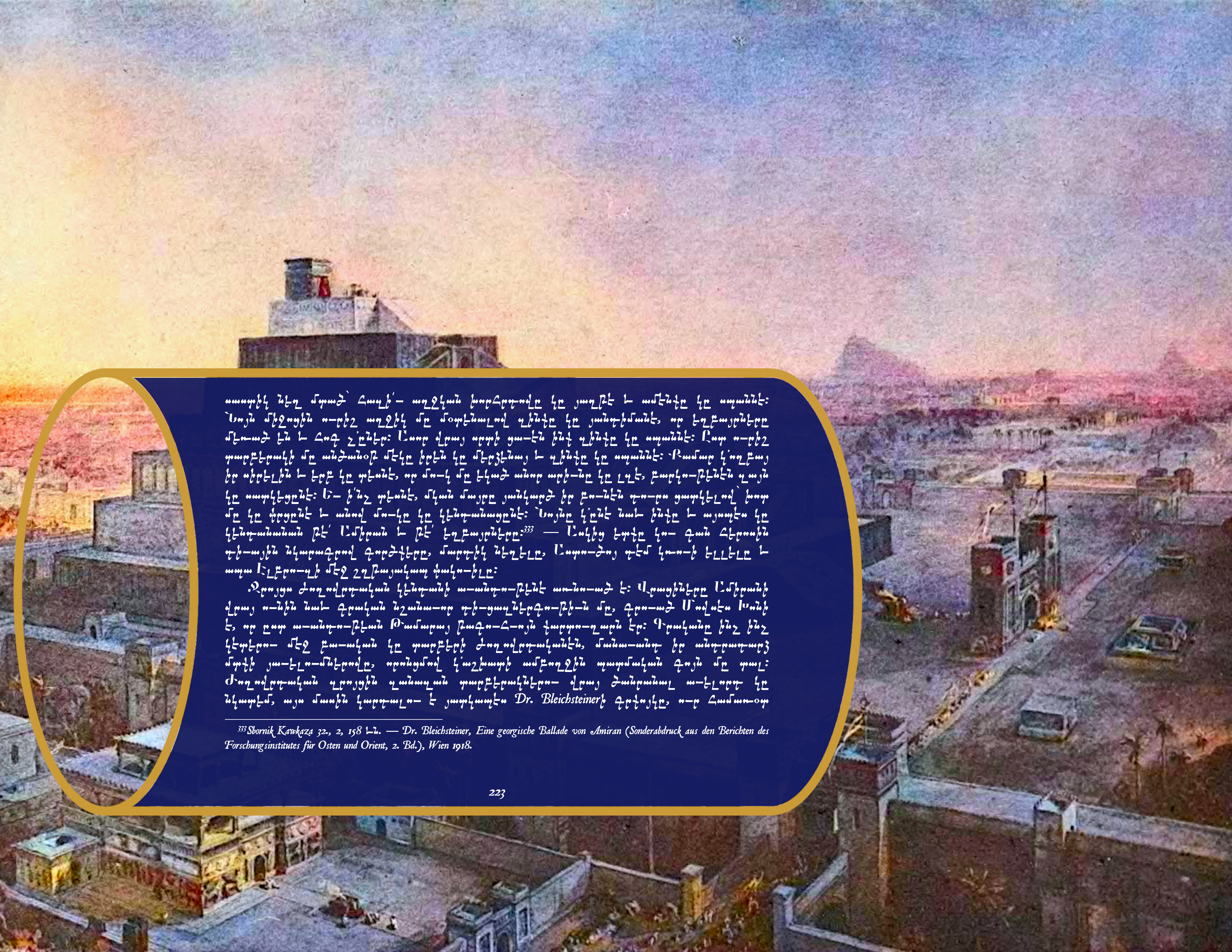

սաստիկ նեղ մտած` Հազի՛ւ աղջկան խորհրդովը կը յաղթէ և ամէնքը կը սպաննէ: Նոյն միջոցին ուրիշ աղջիկ մը մօտենալով զինքը կը յանդիմանէ, որ եղբայրները մեռած են և հոգ չ'ըներ: Ասոր վրայ սրտի ցաւէն ինք զինքը կը սպաննէ: Ըստ ուրիշ տարբերակի մը անծանօթ մէկը իրեն կը մերձենայ և զինքը կը սպաննէ: Թամար կ'ողբայ իր սիրելին և երբ կը տեսնէ, որ մուկ մը եկած անոր արիւնը կը լզէ, բարկութենէն զայն կը սատկեցընէ: Եւ ի՛նչ տեսնէ, մկան մայրը յանկարծ իր բունէն դուրս ցատկելով` խոտ մը կը փրցընէ և անով մուկը կը կենդանացընէ: Նոյնը կ'ընէ նաև ինքը և այսպէս կը կենդանանան թէ՛ Ամիրան և թէ՛ եղբայրները:[333] — Ասկից ետքը կու գան հերոսին դիւային նկարագրով գործքերը, մարդիկ նեղելը, Աստուծոյ դէմ կռուի ելլելը և ապա Էլբրուզի մէջ շղթայակապ փակուիլը:

Զրոյցս ժողովրդական կենդանի աւանդութենէ առնուած է: Վրացիները Ամիրանի վրայ ունին նաև գրական նշանաւոր դիւցազներգութիւն մը, գրուած Մովսէս Խոնի է, որ ըստ աւանդութեան Թամարայ թագուհւոյն քարտուղարն էր: Գրականը ինչ ինչ կէտերու մէջ բաւական կը տարբերի ժողովրդականէն, մանաւանդ իր անդրադարձ մտքի յաւելումներովը, որոնցմով կ'աշխատի ամբողջին պատմական գոյն մը տալ: Ժողովրդական զրոյցին զանազան տարբերակներու վրայ ծանրանալ աւելորդ կը նկատեմ, այս մասին կարդալու է յատկապէս Dr. Bleichsteinerի գրքոյկը, ուր համառօտ

---

[333] *Sbornik Kawkaza 32., 2, 158 էջ. — Dr. Bleichsteiner, Eine georgische Ballade von Amiran (Sonderabdruck aus den Berichten des Forschungsinstitutes für Osten und Orient, 2. Bd.), Wien 1918.*

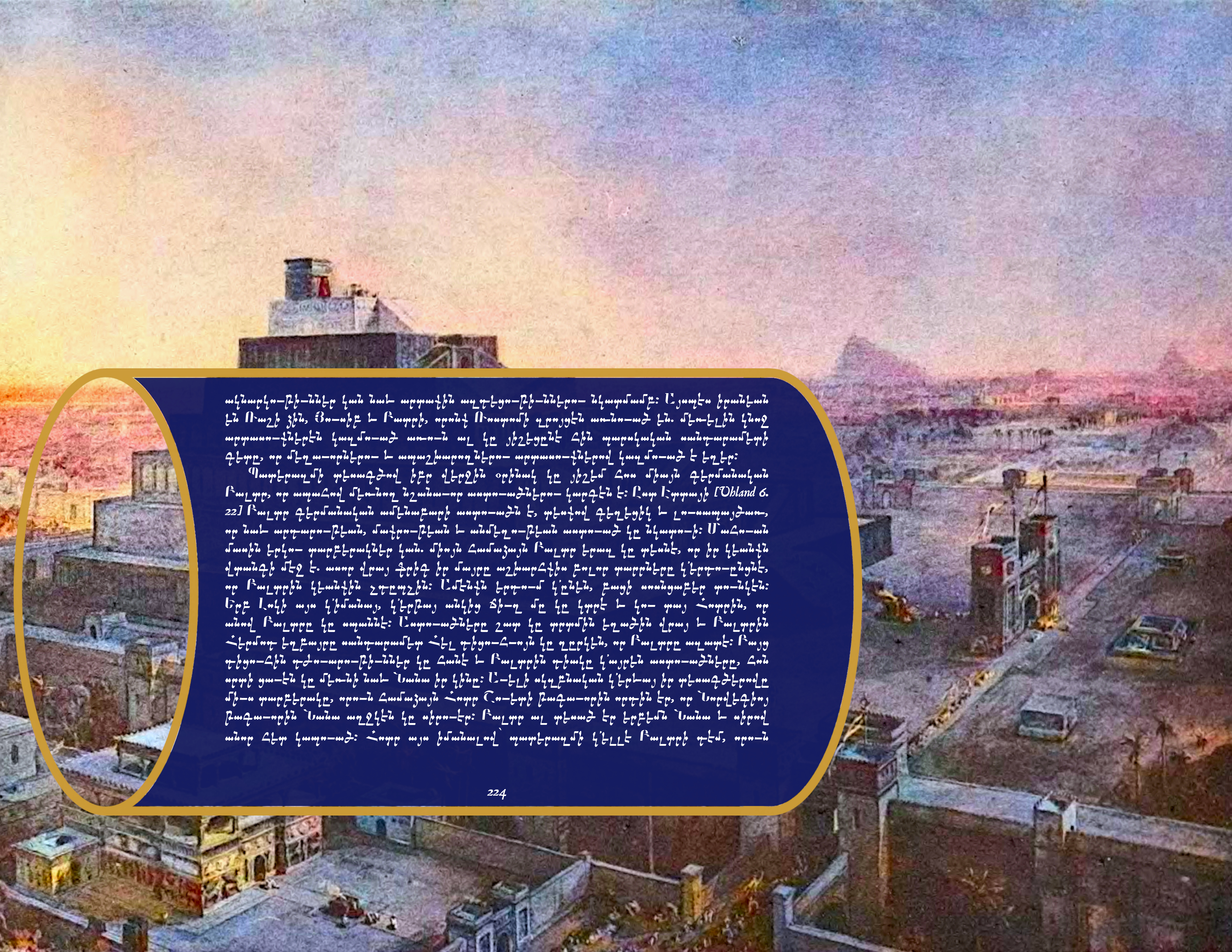

ակնարկութիւններ կան նաև արտաքին ազդեցութիւններու նկատմամբ: Այսպէս իրանեան են Ռաշի յին, Յուսիք և Բատրի, որոնք Ռոստոմի զրոյցէն առնուած են. մեռելին կնոջ արտասուքներէն կազմուած առուն ալ կը յիշեցնէ հին պարսկական սանդարամետի գետը, որ մեղաւորներու և ապաշխարողներու արտասուքներով կազմուած է եղեր:

Պատերազմի տեսագծով իբր վերջին օրինակ կը յիշեմ հոս միայն գերմանական Բալտրը, որ ապահով մեռնող նշանաւոր աստուածներու կարգէն է: Ըստ Էտտայի [*Uhland 6. 22*] Բալտր գերմանական ամենաբարի աստուածն է, տեսքով գեղեցիկ և լուսապայծառ, որ նաև արդարութեան, մաքրութեան և անմեղութեան աստուած կը նկատուի: Մահուան մասին երկու տարբերակներ կան. միոյն համաձայն Բալտր երազ կը տեսնէ, որ իր կեանքին վտանգի մէջ է. ասոր վրայ Ֆրիգ իր մայրը աշխարհքիս բոլոր տարրերը կ՚երդուընցնէ, որ Բալտրին կեանքին չդըպչին: Ամէնքն երդում կ՚ընեն, բացի սոսնցաբեր տունկէն: Երբ Լոկի այս կ՚իմանայ, կ՚երթայ անկից ճիւղ մը կը կտրէ և կու տայ Հոտրին, որ անով Բալտրը կը սպաննէ: Աստուածները շատ կը տրտմին եղածին վրայ և Բալտրին Հերմոդ եղբայրը սանդարամետ Հել դիցուհւոյն կը ղրկեն, որ Բալտրը ազատէ: Բայց դիցուհին դժուարութիւններ կը հանէ և Բալտրին դիակը կ՚այրեն աստուածները, հոն սրտի ցաւէն կը մեռնի նաև Նանա իր կինը: Աւելի սկզբնական կ՚երևայ իր տեսագծերովը միւս տարբերակը, որուն համաձայն Հոտր Շուետի թագաւորին որդին էր, որ Նորվեգիոյ թագաւորին Նանա աղջիկէն կը սիրուէր: Բալտր ալ տեսած էր երբեմն Նանան և սիրով անոր հետ կապուած: Հոտր այս իմանալով՝ պատերազմի կ՚ելլէ Բալտրի դէմ, որուն

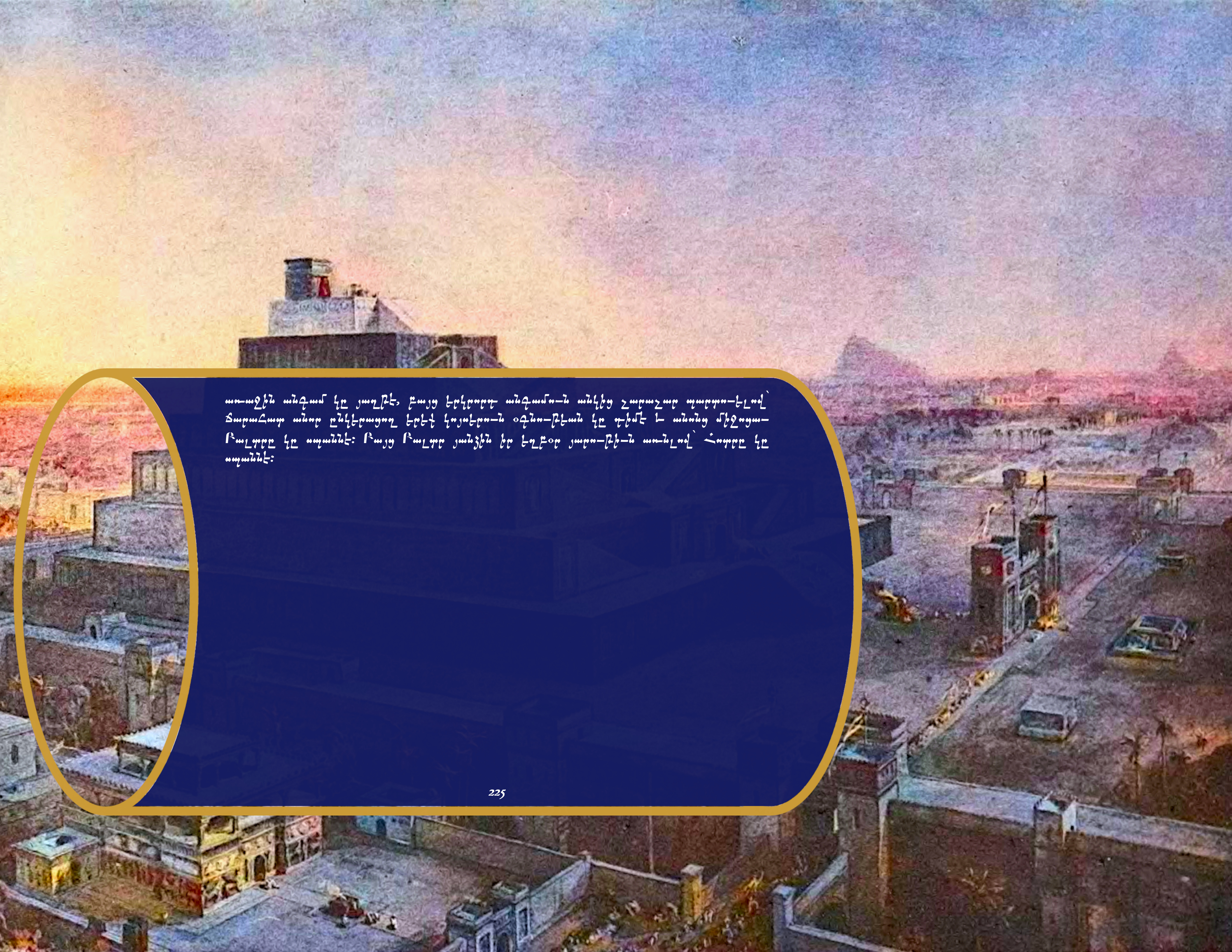

առաջին անգամ կը յաղթէ, բայց երկրորդ անգամուն անկէց շարաշար պարտուելով՝ Ծարահատ անոր ընկերացող երեք կոյսերուն օգնութեամբ կը դիմէ և անոնց միջոցաւ Բալդրը կը սպաննէ: Բայց Բալդր յանցին իր եղբօր յարութին առնելով՝ Հօդրը կը սպաննէ:

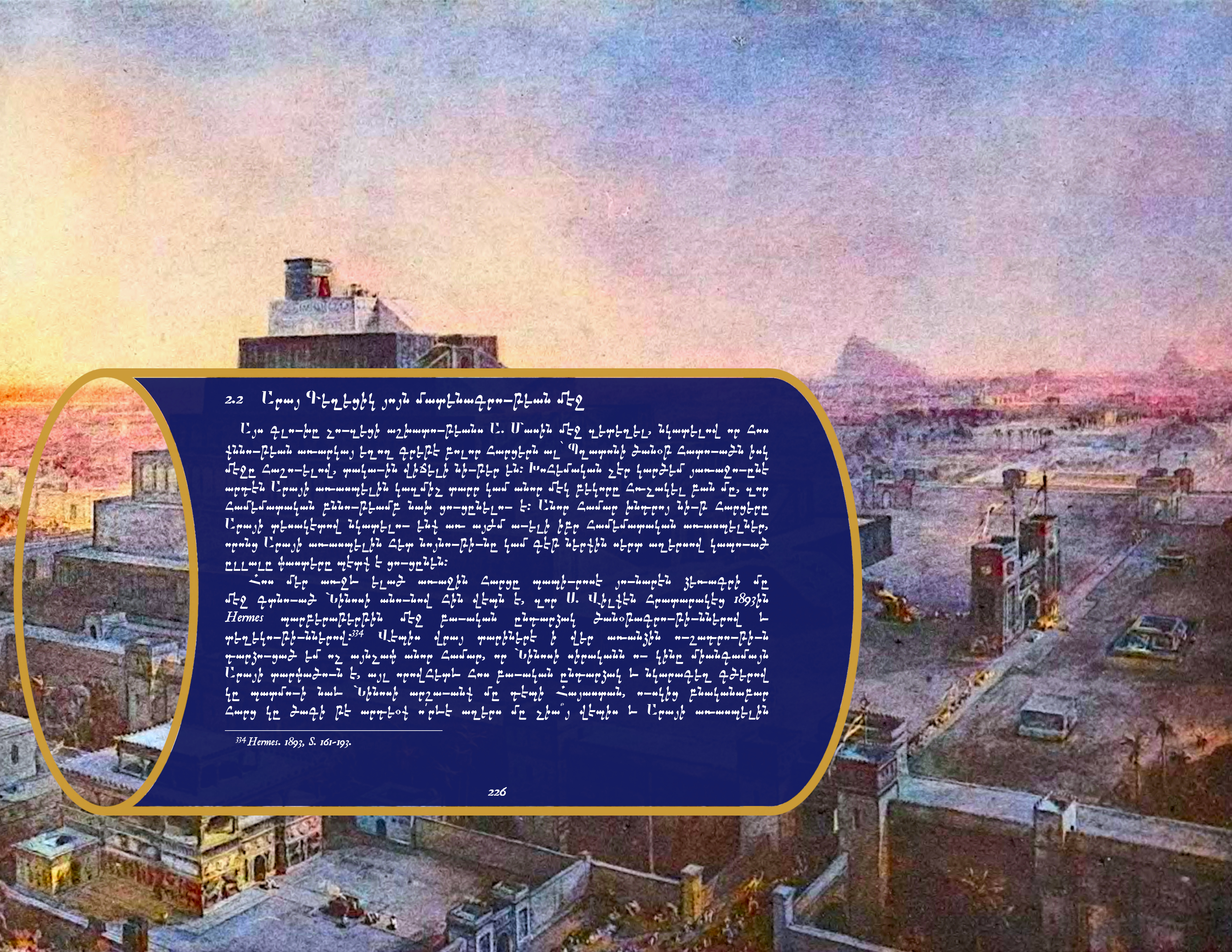

2.2 Արայ Գեղեցիկ յոյն մատենագրութեան մէջ

Այս գլուխը չուզեցի աշխատութեանս Ա. Մասին մէջ զետեղել, նկատելով որ հոս քննութեան առարկայ եղող գրեթէ բոլոր հարցերն ալ՝ Պղատոնի ծանօթ հատուածն իսկ մէջը հաշուելով, տակաւին վիճելի նիւթեր են: Խոհեմական չէր կարծեմ յառաջուընէ արդէն Արայի առասպելին կազմիչ տարր կամ անոր մէկ բեկորը հռչակել բան մը, զոր համեմատական քննութեամբ նախ ցուցընելու է: Անոր համար խնդրոյ նիւթ հարցերը Արայի տեսակէտով նկատելու ենք առ այժմ աւելի իբր համեմատական առասպելներ, որոնց Արայի առասպելին հետ նոյնութիւնը կամ գէթ ներքին սերտ աղերսով կապուած ըլլալը փաստերը պէտք է ցուցընեն:

Հոս մեր առջև եղած առաջին հարցը պապիւրոսէ յունարէն ձեռագրի մը մէջ գտնուած ՝Նինոսի անունով հին վէպն է, զոր Ս. Վիլքէն հրատարակեց 1893ին *Hermes* պարբերաթերթին մէջ բաւական ընդարձակ ծանօթագրութիւններով և տեղեկութիւններով:[334] Վէպիս վրայ տարիներէ ի վեր առանձին ուշադրութիւն դարձուցած եմ ու այնչափ անոր համար, որ ՝Նինոսի սիրականն ու կինը միանգամայն Արայի տարփածուն է, այլ որովհետև հոս բաւական ընդարձակ և նկարագեղ գծերով կը պատմուի նաև ՝Նինոսի արշաւանք մը դէպի Հայաստան, ուսկից բնականաբար հարց կը ծագի թէ արդեօք ո՛րևէ աղերս մը չիա՞յ վէպիս և Արայի առասպելին

---

[334] *Hermes*. 1893, S. 161-193.

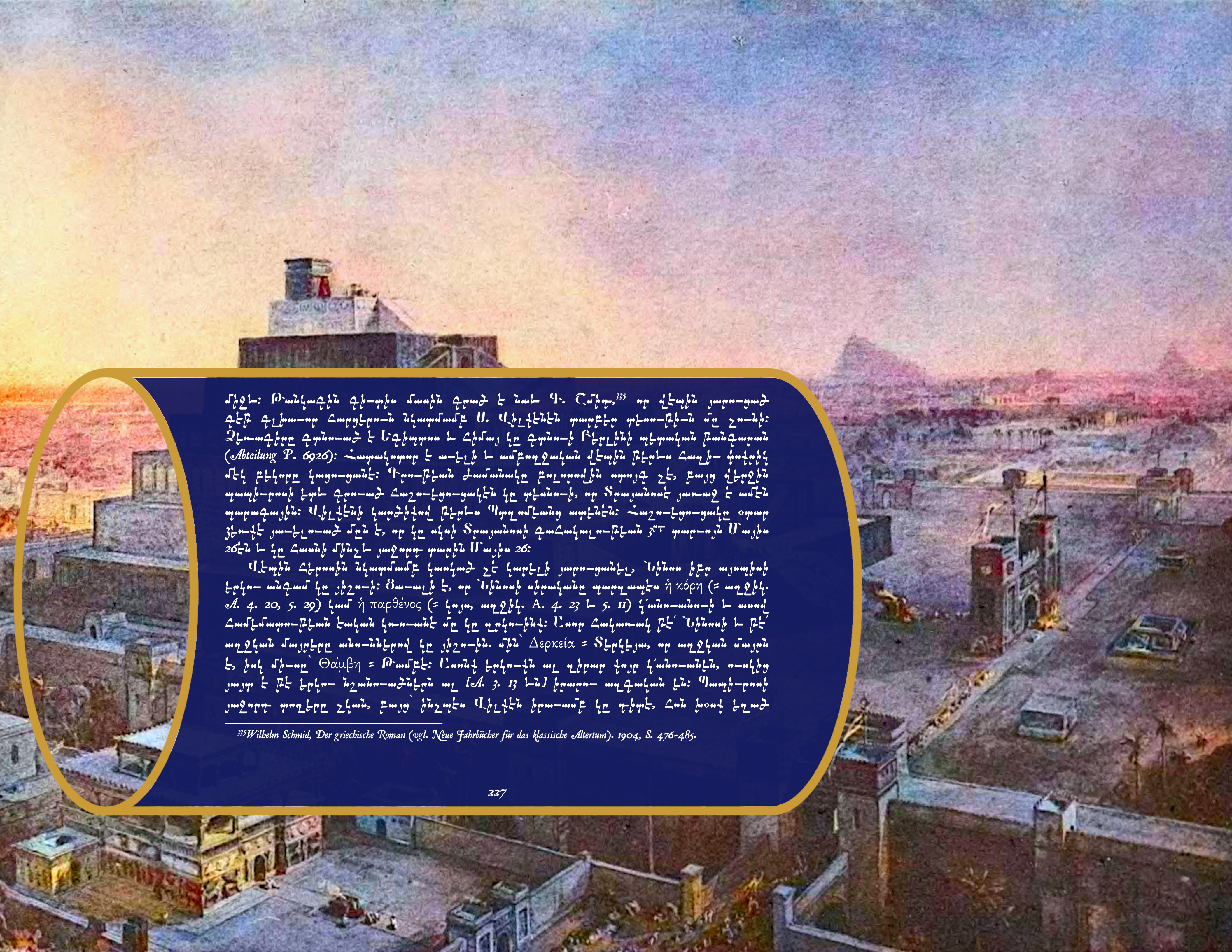

մինչև: Թանկագին գիւտիս մասին գրած է նաև Գ. Շմիդ,[335] որ վէպին յարուցած գէթ գլխաւոր հարցերուն նկատմամբ Ս. Վիլքէնէն տարբեր տեսութիւն մը չունի: Ձեռագիրը գտնուած է Եգիպտոս և հիմայ կը գտնուի Բերլինի պետական թանգարան (*Abteilung P. 6926*): Հատուկտոր է աւելի և ամբողջական վէպին թերևս հազիւ փոքրիկ մէկ բեկորը կացուցանէ: Գրութեան ժամանակը բոլորովին ստոյգ չէ, բայց վերջին պապիրուսի ետև գրուած հաշուեցուցակէն կը տեսնուի, որ Տրայանոսէ յառաջ է ամէն պարագային: Վիլքէնի կարծիքով թերթս Պտղոմեանց ատենէն: Հաշուեցուցակը օտար ձեռքէ յաւելուած մըն է, որ կը սկսի Տրայանոսի գահակալութեան 3րդ տարւոյն Մայիս 26էն և կը հասնի մինչև յաջորդ տարին Մայիս 26:

Վէպին հերոսին նկատմամբ կասկած չէ կարելի յարուցանել, Նինոս իբր այսպիսի երկու անգամ կը յիշուի: Ցաւալի է, որ Նինոսի սիրականը պարզապէս ἡ κόρη (= աղջիկ. *A.* 4. 20, 5. 29) կամ ἡ παρθένος (= կոյս, աղջիկ. A. 4. 23 և 5. 11) կ'անուանուի և անով համեմատութեան էական կռուանէ մը կը զրկուինք: Ասոր հակառակ թէ՛ Նինոսի և թէ՛ աղջկան մայրերը անուններով կը յիշուին. մին՝ Δερκεία = Տերկեյա, որ աղջկան մայրն է, իսկ միւսը՝ Θάμβη = Թամբէ: Ասոնք երկուքն ալ զիրար քոյր կ'անուանեն, ուսկից յայտ է թէ երկու նշանուածներն ալ [*A.* 3. 13 ևն] իրարու ազգական են: Պապիրուսի յաջորդ տողերը չկան, բայց՝ ինչպէս Վիլքէն իրաւամբ կը դիտէ, հոն խօսք եղած

---

[335] *Wilhelm Schmid, Der griechische Roman (vgl. Neue Jahrbücher für das klassische Altertum). 1904, S. 476-485.*

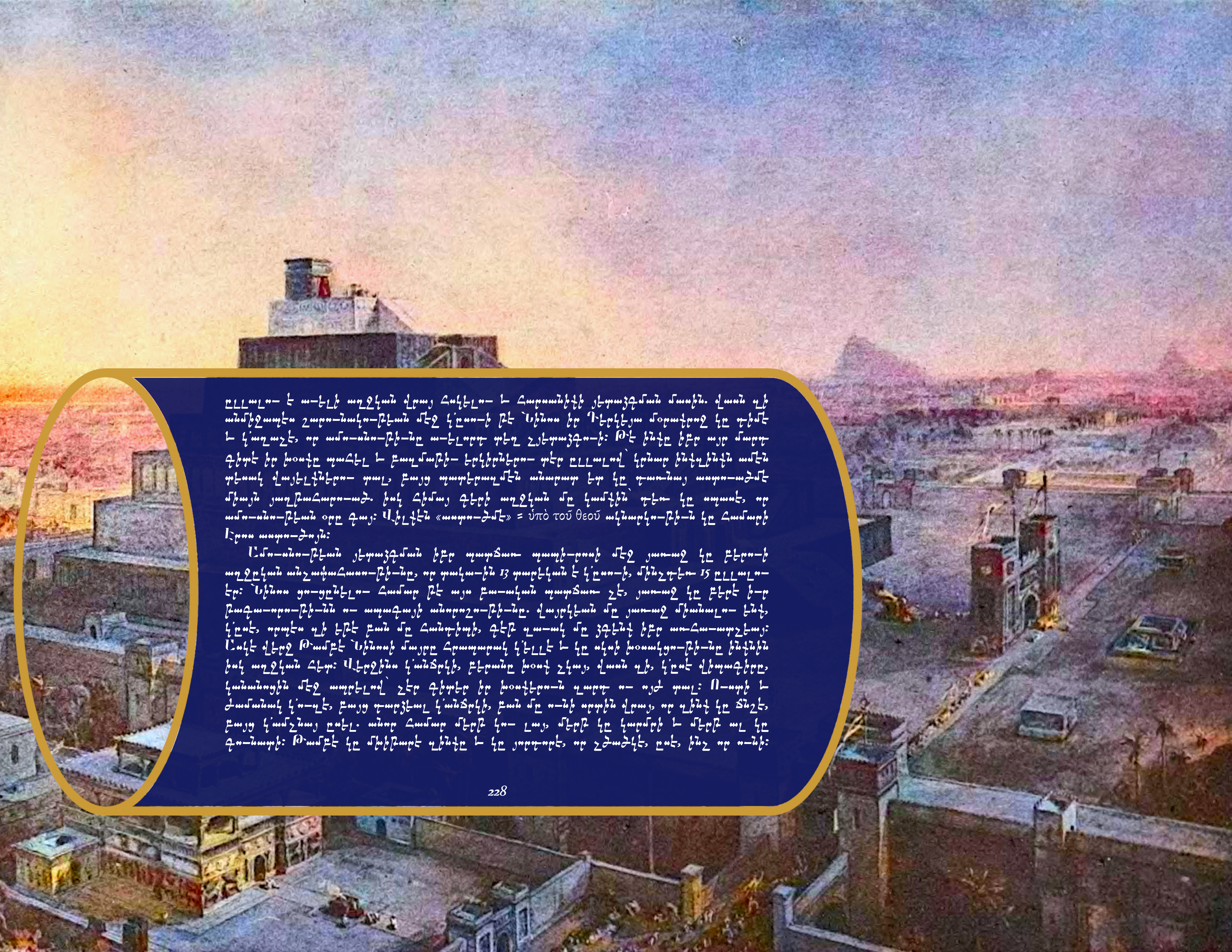

ըլլալու է աւելի աղջկան վրայ հսկելու և հարսանիքի յետաձգման մասին. վասն զի անմիջապէս շարունակութեան մէջ կ՚ըսուի թէ `Սինոս իր Դերկեյա մօրաքրոջ կը դիմէ և կ՚աղաչէ, որ ամուսնութիւնը աւելորդ տեղ չյետաձգուի: Թէ ինքը իբր այր մարդ գիտէ իր խօսքը պահել և բազմաթիւ երկիրներու տէր ըլլալով՝ կրնար ինքզինքն ամէն տեսակ վայելքներու տալ, բայց պատերազմէն անարատ ետ կը դառնայ աստուածմէ միայն յաղթահարուած. Իսկ հիմայ գերի աղջկան մը կամքին՝ դեռ կը սպասէ, որ ամուսնութեան օրը գայ: Վիլքէն «աստուածմէ» = ὑπὸ τοῦ θεοῦ ակնարկութիւն կը համարի Էրոս աստուծոյն:

Ամուսնութեան յետաձգման իբր պատճառ պապիւրոսի մէջ յառաջ կը բերուի աղջըկան անչափահասութիւնը, որ տակաւին 13 տարեկան է կ՚ըսուի, մինչդեռ 15 ըլլալու էր: `Սինոս ցուցնելու համար թէ այս բաւական պատճառ չէ, յառաջ կը բերէ իւր թագաւորութիւնն ու ապագայի անորոշութիւնը. վայրկեան մը յառաջ մեկնելու ենք, կ՚ըսէ, որպէս զի եթէ բան մը հանդիպի, գէթ զաւակ մը ձգենք իբր առհաւատչեայ: Ասկէ վերջ Թամբէ `Սինոսի մայրը հրապարակ կ՚ելլէ և կը սկսի խօսակցութիւնը ինքնին իսկ աղջկան հետ: Վերջինս կ՚անճրկի, բերանը խօսք չկայ, վասն զի, կ՚ըսէ վիպագիրը, կանանոցին մէջ ապրելով՝ չէր գիտեր իր խօսքերուն զարդ ու ոյժ տալ: Ուստի և ժամանակ կ՚ուզէ, բայց դարձեալ կ՚անճրկի, բան մը ունի սրտին վրայ, որ զինք կը ճնշէ, բայց կ՚ամչնայ ըսել. անոր համար մերթ կու լայ, մերթ կը կարմրի և մերթ ալ կը գունատի: Թամբէ կը մխիթարէ զինքը և կը յորդորէ, որ չծածկէ, ըսէ, ինչ որ ունի:

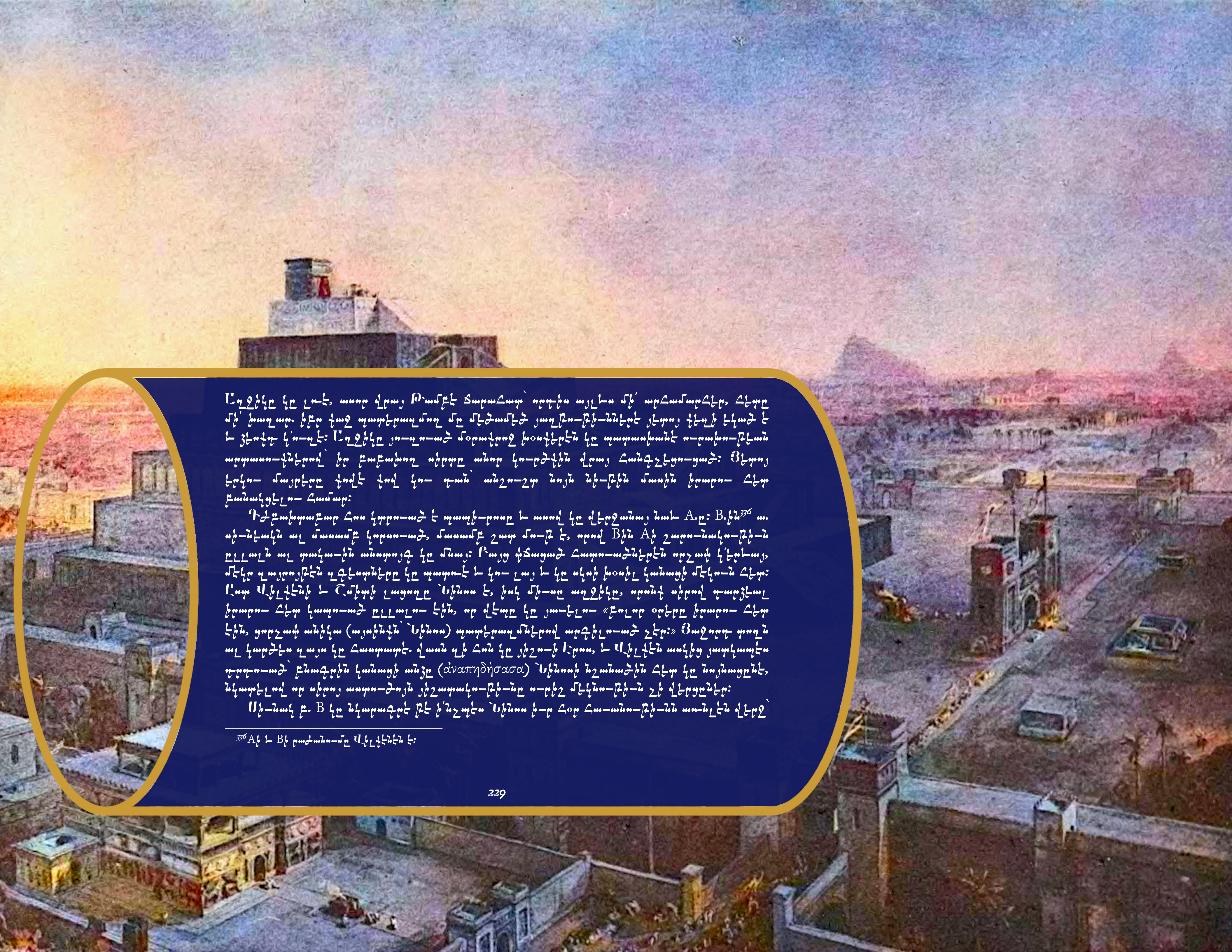

Աղջիկը կը լռէ, ասոր վրայ Թամբէ ճարահատ՝ որդիս այլեւս մի՛ արհամարհեր, հետը մի՛ խաղար. իբր քաջ պատերազմող մը մեծամեծ յաղթութիւններէ յետոյ քեզի եկած է եւ ձեռքդ կ'ուզէ: Աղջիկը յուզուած մօրաքրոջ խօսքերէն կը պատասխանէ ուրախութեան արտասուքներով՝ իր բաբախող սիրտը անոր կուրծքին վրայ հանգչեցուցած: Յետոյ երկու մայրերը քովէ քով կու գան՝ անշուշտ նոյն նիւթին մասին իրարու հետ բանակցելու համար:

Դժբախտաբար հոս կտրուած է պապիւրոսը եւ ասով կը վերջանայ նաեւ A.ը: B.ին[336] ա. սիւնեակն ալ մասամբ կտրուած, մասամբ շատ մութ է, որով Bին Aի շարունակութիւն ըլլալն ալ տակաւին անստոյգ կը մնայ: Բայց փճացած հատուածներէն որչափ կ'երեւայ, մէկը զայրոյթէն զգեստները կը պատռէ եւ կու լայ եւ կը սկսի խօսիլ կանացի մէկուն հետ: Ըստ Վիլքէնի եւ Շմիտի լացողը Նինոս է, իսկ միւսը աղջիկը, որոնք սիրով տարփեալ իրարու հետ կապուած ըլլալու էին, որ վէպը կը յաւելու «բոլոր օրերը իրարու հետ էին, ցորչափ անիկա (այսինքն՝ Նինոս) պատերազմներով արգիլուած չէր:» Յաջորդ տողն ալ կարծես զայս կը հաստատէ. վասն զի հոն կը յիշուի Էրոս, եւ Վիլքէն ասկից յատկապէս դրդուած՝ բնագրին կանացի անձը (ἀναπηδήσασα) Նինոսի նշանածին հետ կը նոյնացնէ, նկատելով որ սիրոյ աստուծոյն յիշատակութիւնը ուրիշ մեկնութիւն չի վերցներ:

Սիւնակ բ. B կը նկարագրէ թէ ի՛նչպէս Նինոս իւր հօր հաւանութիւնն առնելէն վերջ՝

---

[336] Aի եւ Bի բաժանումը Վիլքէնէն է:

]

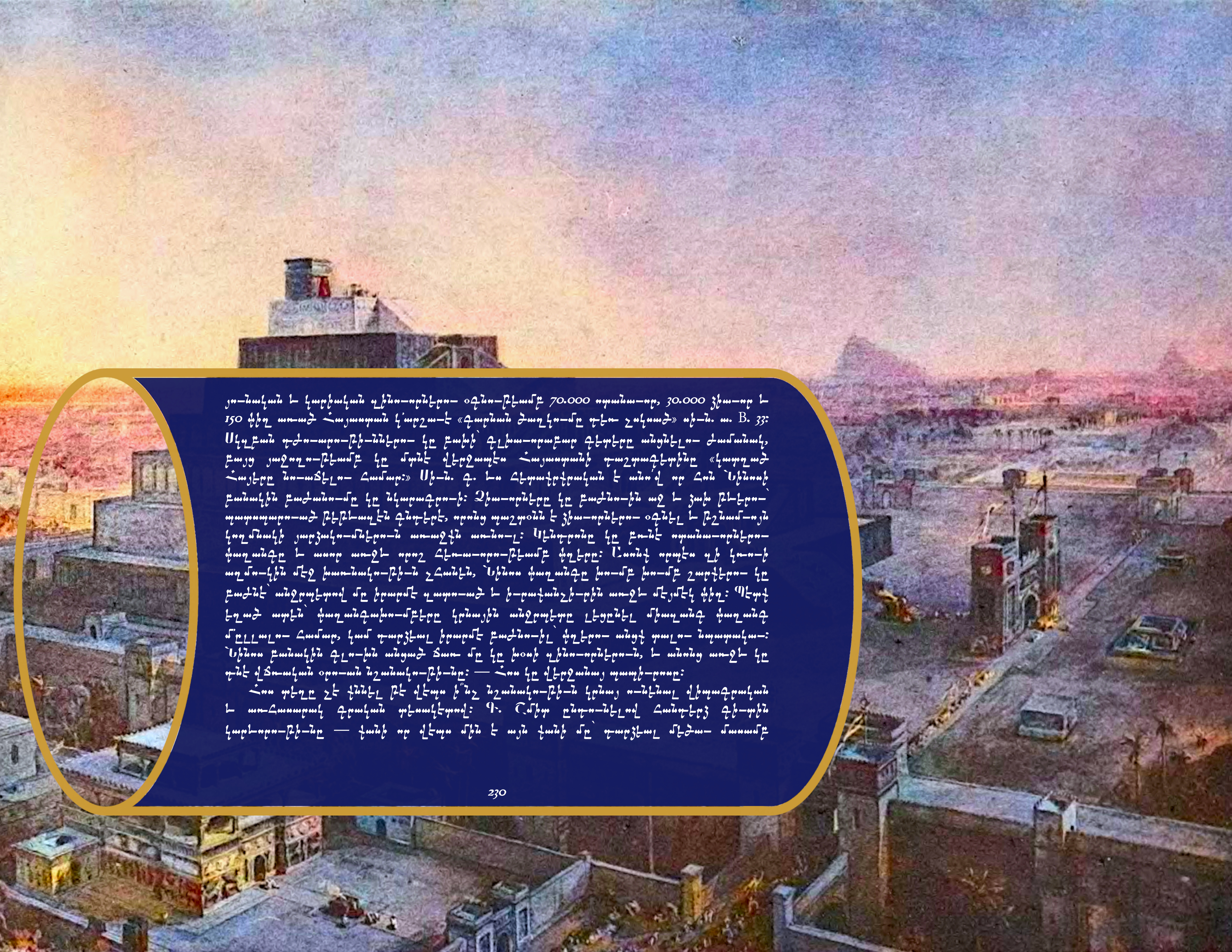

յունական եւ կարիական զինուորներու օգնութեամբ 70.000 ոտանաւոր, 30.000 ձիաւոր եւ 150 փիղ առած Հայաստան կ՛արշաւէ «գարնան ծաղկումը դեռ չսկսած» սիւն. ա. B. 33: Սկզբան դժուարութիւններու կը բախի՝ գլխաւորաբար գետերը անցնելու ժամանակ, բայց յաջողութեամբ կը մտնէ վերջապէս Հայաստանի դաշտագետինը «կատղած Հայերը նուաճելու համար:» Սիւն. գ. Եւս հետաքրքրական է անո՛վ որ հոն ՝Նինոսի բանակին բաժանումը կը նկարագրուի: Ձիաւորները կը բաժնուին աջ եւ ձախ թեւերու՝ պատսպարուած թեթեւազէն գնդերէ, որոնց պաշտօնն է ձիաւորներու օգնել եւ թշնամւոյն կողմնակի յարձակումներուն առաջքն առնուլ: Կեդրոնը կը բռնէ ոտանաւորներու փաղանգը եւ անոր առջեւ որոշ հեռաւորութեամբ փիղերը: Ասոնք որպէս զի կռուի աղմուկին մէջ խառնակութիւն չհանեն, ՝Նինոս փաղանգը խումբ խումբ շարքերու կը բաժնէ՝ անջրպետով մը իրարմէ զատուած եւ իւրաքանչիւրին առջեւ մէյմէկ փիղ: Պէտք եղած ատեն՝ փաղանգախումբերը կրնային անջրպետը լեցընել միաղանգ փաղանգ մ՛ըլլալու համար, կամ դարձեալ իրարմէ բաժնուիլ՝ փիղերու անցք տալու նպատակաւ: ՝Նինոս բանակին գլուխն անցած ճառ մը կը խօսի զինուորներուն, եւ անոնց առջեւ կը դնէ վճռական օրուան նշանակութիւնը: — Հոս կը վերջանայ պապիւրոսը:

Հոս տեղը չէ քննել թէ վէպս ի՞նչ նշանակութիւն կրնայ ունենալ վիպագրական եւ առհասարակ գրական տեսակէտով: Գ. Շմիտ ընդունելով հանդերձ գիւտին կարեւորութիւնը — քանի որ վէպս մին է այն քանի մը՝ դարձեալ մեծաւ մասամբ

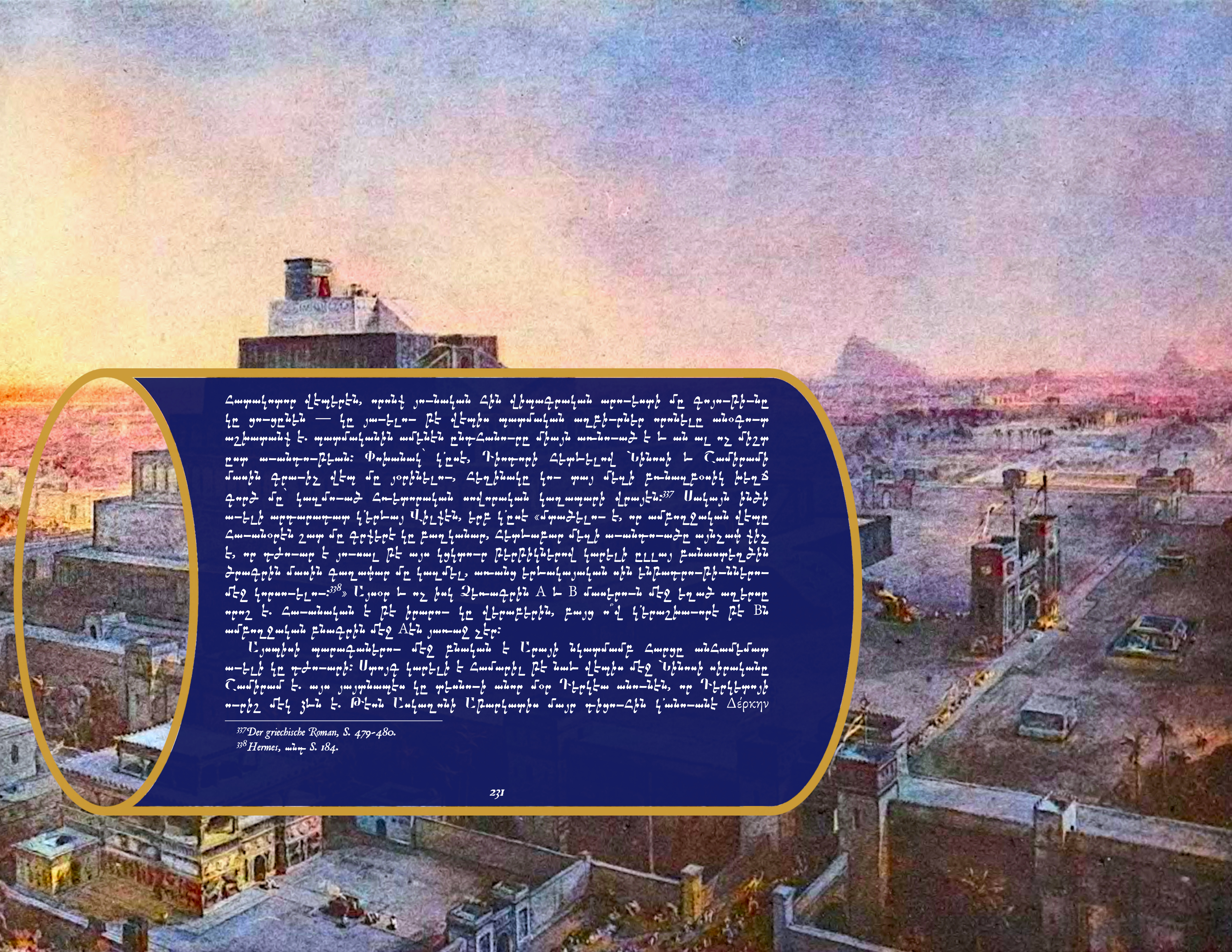

հատակոտոր վէպերէն, որոնք յունական հին վիպագրական արուեստի մը գոյութիւնը կը ցուցնեն — կը յաւելու թէ վէպիս պատմական աղբիւրները որոնելը անօգուտ աշխատանք է. պատմականին ամենէն ընդհանուրը միայն առնուած է եւ ան ալ ոչ միշտ ըստ աւանդութեան։ Փոխանակ՝ կ՚ըսէ, Դիոդորի հետեւելով Նինոսի եւ Շամիրամի մասին գրաւիչ վէպ մը յօրինելու, հեղինակը կու տայ մեզի բռնազբօսիկ խեղճ գործ մը՝ կազմուած հռետորական սովորական կաղապարի վրայ։[337] Սակայն ինծի աւելի արդարացի կ՚երեւայ Վիլքէն, երբ կ՚ըսէ «մտածելու է, որ ամբողջական վէպը հաւանօրէն շատ մը գրքերէ կը բաղկանար, հետեւաբար մեզի աւանդուածը այնչափ քիչ է, որ դժուար է յուսալ թէ այս կցկտուր թերթիկներով կարելի ըլլայ բանաստեղծին ծրագրին մասին գաղափար մը կազմել, առանց երեւակայական սին ենթադրութիւններու մէջ կորսուելու։[338]» Այսօր եւ ոչ իսկ Ձեռագրին A եւ B մասերուն մէջ եղած աղերսը որոշ է. հաւանական է թէ իրարու կը վերաբերին, բայց ո՞վ կ՚երաշխաւորէ թէ Bն ամբողջական բնագրին մէջ Aէն յառաջ չէր։

Այսպիսի պարագաներու մէջ բնական է Արայի նկատմամբ հարցը անհամեմատ աւելի կը դժուարի։ Ստոյգ կարելի է համարել թէ նաեւ վէպիս մէջ Նինոսի սիրականը Շամիրամ է. այս յայտնապէս կը տեսնուի անոր մօր Դերկէա անունէն, որ Դերկետոյի ուրիշ մէկ ձեւն է. Թէոն Ասկաղոնի Աթարկատիս մայր դիցուհին կ՚անուանէ Δέρκην

---

[337] *Der griechische Roman, S. 479-480.*

[338] *Hermes, անդ S. 184.*

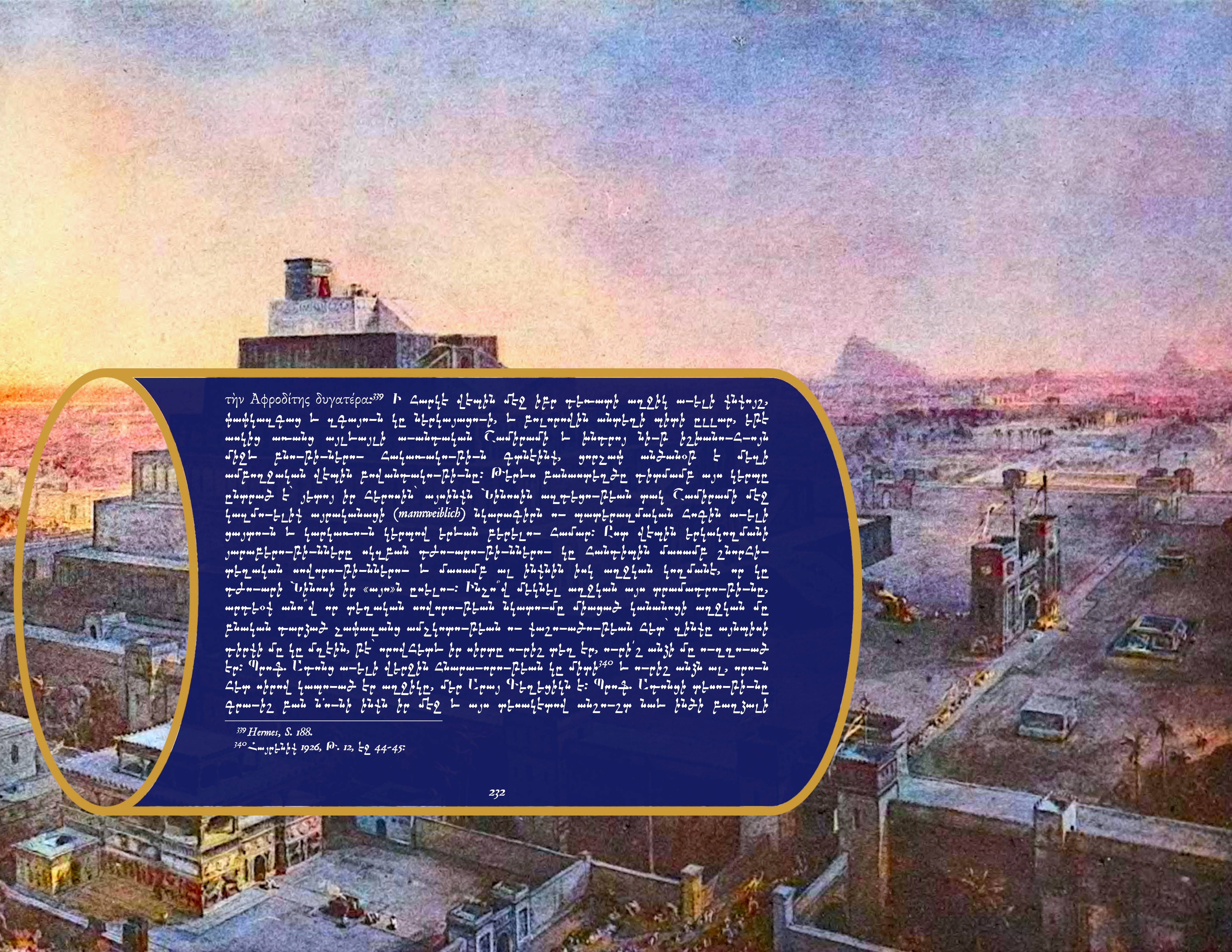

τὴν Ἀφροδίτης δυγατέρα:[339] Ի հարկէ վէպին մէջ իբր դեռատի աղջիկ աւելի քնքոյշ, փափկազգաց և զգայուն կը ներկայացուի, և բոլորովին անտեղի պիտի ըլլար, եթէ ասկից առանց այլևայլի աւանդական Շամիրամի և խնդրոյ նիւթ իշխանուհւոյն միջև բնութիւններու հակառակութիւն գտնէինք, ցորչափ անծանօթ է մեզի ամբողջական վէպին բովանդակութիւնը: Թերևս բանաստեղծը դիտմամբ այս կերպը ընտրած է՝ յետոյ իր հերոսին՝ այսինքն Նինոսին ազդեցութեան տակ Շամիրամի մէջ կազմուելիք այրականացի (*mannweiblich*) նկարագիրն ու պատերազմական հոգին աւելի ցայտուն և կարկառուն կերպով երևան բերելու համար: Ըստ վէպին երկակողմանի յարաբերութիւնները սկզբան դժուարութիւններու կը հանդիպին մասամբ շնորհիւ տեղական սովորութիւններու և մասամբ ալ ինքնին իսկ աղջկան կողմանէ, որ կը դժուարի Նինոսի իր «այր»ն ըսելու: Ինչո՞վ մեկնել աղջկան այս տրամադրութիւնը, արդեօք անո՞վ որ տեղական սովորութեան նկատումը միացած կանանցի աղջկան մը բնական դարձած չափազանց ամչկոտութեան ու քաշուածութեան հետ՝ զինքը այնպիսի դիրքի մը կը մղէին, թէ՝ որովհետև իր սիրտը ուրիշ տեղ էր, ուրի՛շ անձի մը ուղղուած էր: Պրոֆ. Ադոնց աւելի վերջին հնարաւորութեան կը միտի[340] և ուրիշ անձն ալ, որուն հետ սիրով կապուած էր աղջիկը, մեր Արայ Գեղեցիկն է: Պրոֆ. Ադոնցի տեսութիւնը գրաւիչ բան մ՚ունի ինքն իր մէջ և այս տեսակէտով անշուշտ նաև ինծի քաղցալի

---

[339] *Hermes, S. 188.*

[340] Հայրենիք 1926, Թ. 12, էջ 44-45:

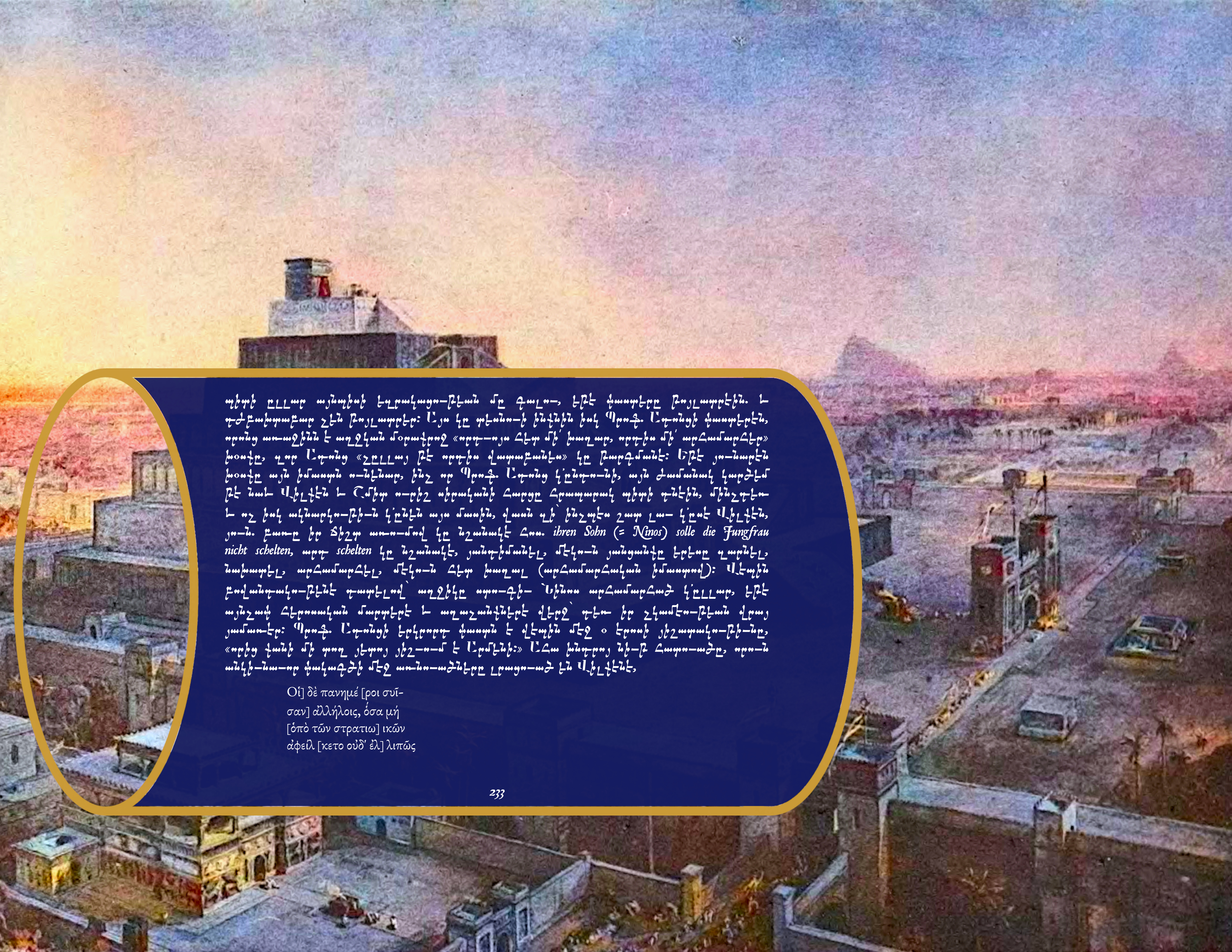

պիտի ըլլար այնպիսի եզրակացութեան մը գալու, երբ փաստերը թոյլատրէին. և դժբախտաբար չեն թոյլատրեր: Այս կը տեսնուի ինքնին իսկ Պրոֆ. Ադոնցի փաստերէն, որոնց առաջինն է աղջկան մօրաքրոջ «որդւոյս հետ մի՛ խաղար, որդիս մի՛ արհամարհեր» խօսքը, զոր Ադոնց «շըլլայ թէ որդիս վատաբանես» կը թարգմանէ: Երբ յունարէն խօսքը այն իմաստն ունենար, ինչ որ Պրոֆ. Ադոնց կ՚ընդունի, այն ժամանակ կարծեմ թէ նաև Վիլքէն և Շմիտ ուրիշ սիրականի հարցը հրապարակ պիտի դնէին, մինչդեռ և ոչ իսկ ակնարկութիւն կ՚ընեն այս մասին, վասն զի՝ ինչպէս շատ լաւ կ՚ըսէ Վիլքէն, յուն. բառը իր ճիշդ առումով կը նշանակէ հոս. *ihren Sohn (= Ninos) solle die Jungfrau nicht schelten,* այդ *schelten* կը նշանակէ, յանդիմանել, մէկուն յանցանքը երեսը զարնել, նախատել, արհամարհել, մէկուն հետ խաղալ (արհամարհական իմաստով): Վէպին բովանդակութենէ դատելով՝ աղջիկը ստուգիւ ՝Նինոս արհամարհած կ՚ըլլար, երբ այնչափ հերոսական մարտերէ և աղաչանքներէ վերջ՝ դեռ իր չկամէութեան վրայ յամառէր: Պրոֆ. Ադոնցի երկրորդ փաստն է վէպին մէջ օ էրոսի յիշատակութիւնը, «որից քանի մի տող յետոյ յիշւում է Արմենին:» Ահա խնդրոյ նիւթ հատուածը, որուն անկիւնաւոր փակագծի մէջ առնուածները լրացուած են Վիլքէնէ,

Οἵ] δὲ πανημέ [ροι συΐ-
σαν] ἀλλήλοις, ὅσα μή
[ὁπὸ τῶν στρατιω] ικῶν
ἀφεὶλ [κετο οὐδ' ἐλ] λιπῶς

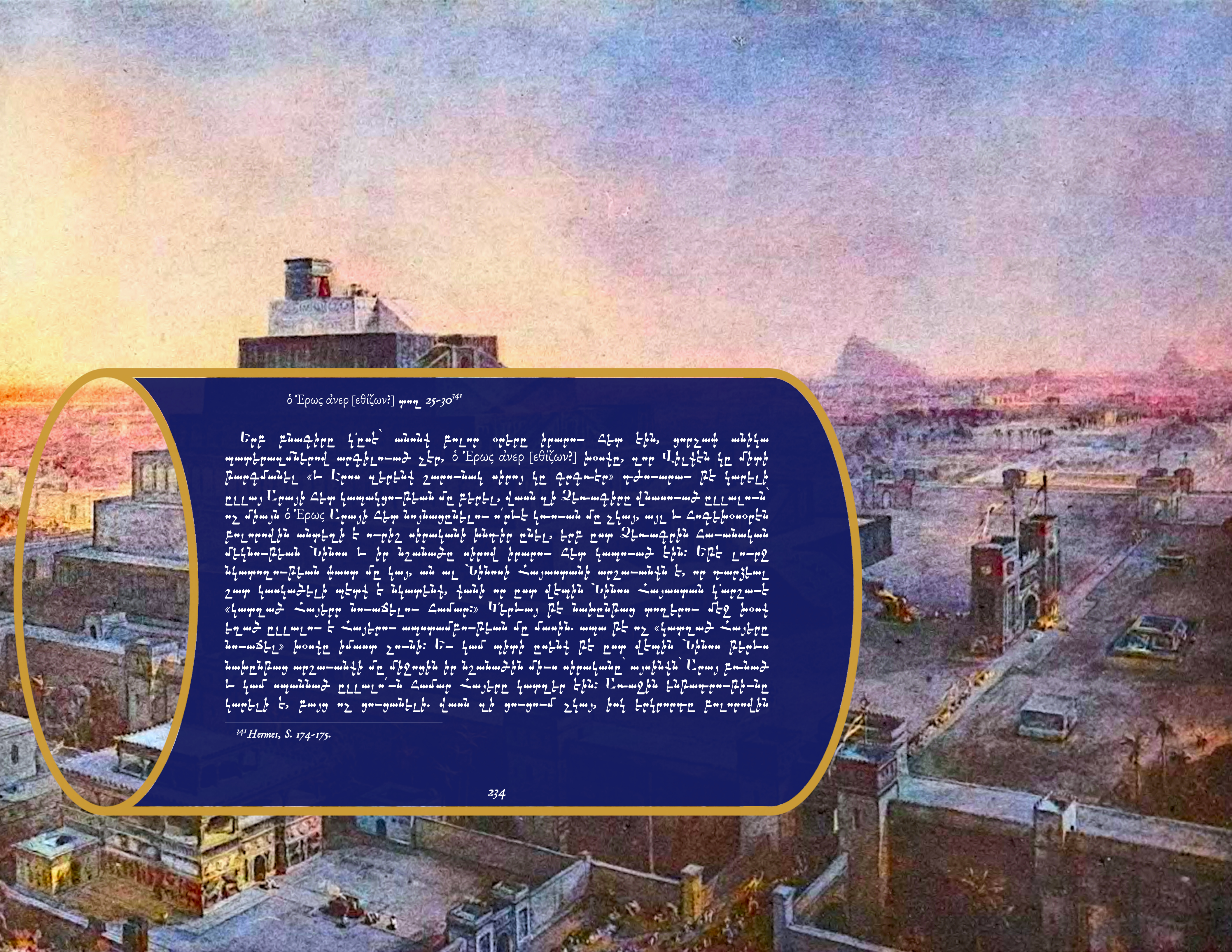

ὁ Ἔρως ἀνερ [εθίζων?] տող 25-30[341]

Երբ բնագիրը կ՚ըսէ՝ անոնք բոլոր օրերը իրարու հետ էին, ցորչափ անիկա պատերազմներով արգիլուած չէր, ὁ Ἔρως ἀνερ [εθίζων?] խօսքը, զոր Վիլքէն կը միտի թարգմանել «և Էրոս զերենք շարունակ սիրոյ կը գրգռէր» դժուարաւ թէ կարելի ըլլայ Արայի հետ կապակցութեան մը բերել, վասն զի Ձեռագիրը վնասուած ըլլալուն՝ ոչ միայն ὁ Ἔρως Արայի հետ նոյնացընելու ո՛րևէ կռուան մը չկայ, այլ և հոգեխօսօրէն բովանդակին անտեղի է ուրիշ սիրականի խնդիր ընել, երբ ըստ Ձեռագրին հաւանական մեկնութեան ՝Նինոս և իր նշանածը սիրով իրարու հետ կապուած էին: Եթէ լուրջ նկատողութեան փաստ մը կայ, ան ալ ՝Նինոսի Հայաստանի արշաւանքն է, որ դարձեալ շատ կասկածելի պէտք է նկատենք, քանի որ ըստ վէպին ՝Նինոս Հայաստան կ՚արշաւէ «կատղած հայերը նուաճելու համար:» Կ՚երևայ թէ նախընթաց տողերու մէջ խօսք եղած ըլլալու է հայերու ապստամբութեան մը մասին. ապա թէ ոչ «կատղած հայերը նուաճել» խօսքը իմաստ չունի: Եւ կամ պիտի ըսենք թէ ըստ վէպին ՝Նինոս թերևս նախընթաց արշաւանքի մը միջոցին իր նշանածին միւս սիրականը՝ այսինքն՝ Արայ բռնած և կամ սպաննած ըլլալու՛ն համար հայերը կատղեր էին: Առաջին ենթադրութիւնը կարելի է, բայց ոչ ցուցանելի. վասն զի ցուցում չկայ, իսկ երկրորդը բովանդակին

---

[341] *Hermes, S. 174-175.*

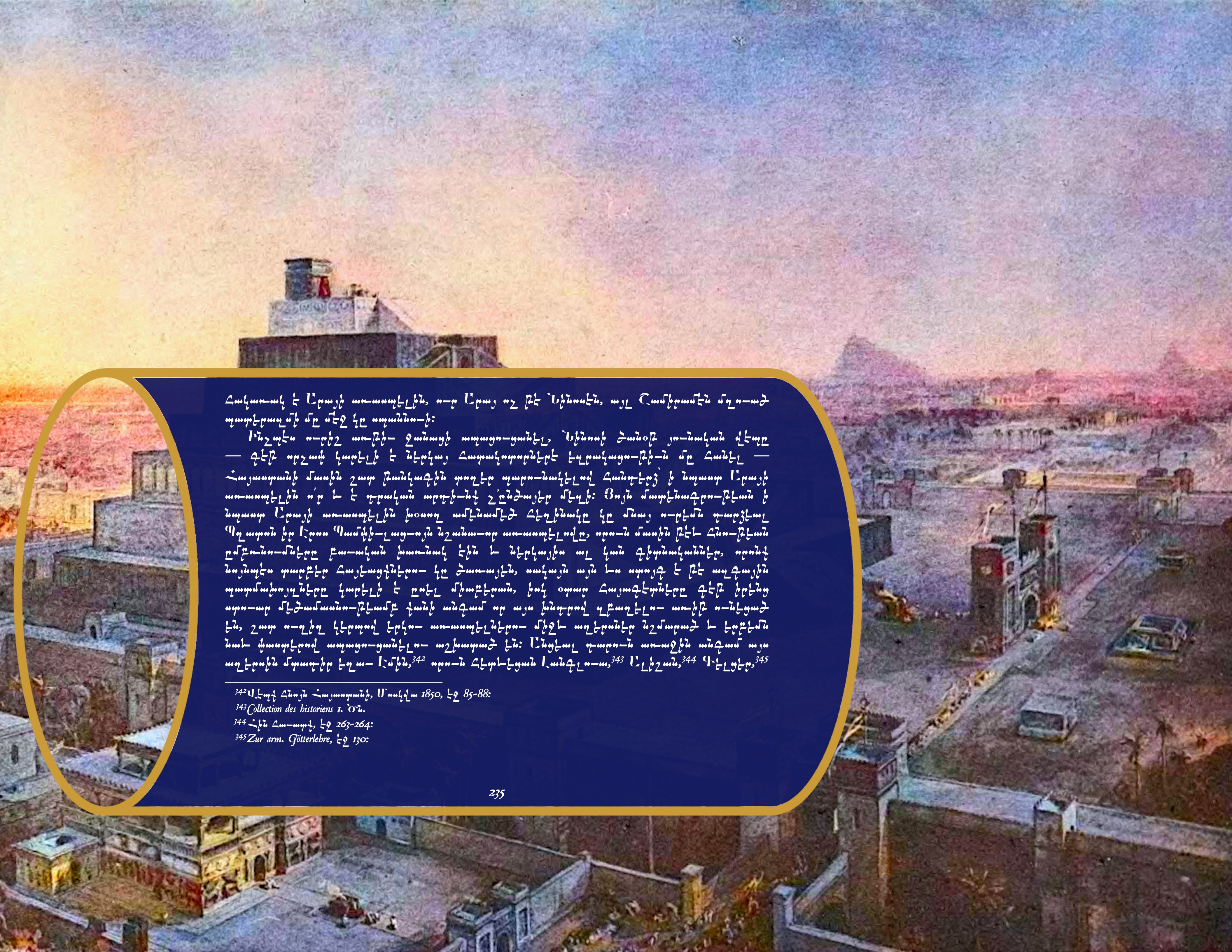

Հակառակ է Արայի առասպելին, ուր Արայ ոչ թէ Նինոսէն, այլ Շամիրամէն մղուած պատերազմի մը մէջ կը սպաննուի:

Ինչպէս ուրիշ առթիւ ջանացի ապացուցանել, Նինոսի ծանօթ յունական վէպը — զէթ որչափ կարելի է ներկայ հատակոտորներէ եզրակացութիւն մը հանել — Հայաստանի մասին շատ թանկագին փաստեր պարունակելով հանդերձ՝ ի նպաստ Արայի առասպելին ո՛ր և է դրական արդիւնք չ՚ընծայեր մեզի: Յոյն մատենագրութեան ի նպաստ Արայի առասպելին խօսող ամենամեծ հեղինակը կը մնայ ուրեմն դարձեալ Պղատոն իր Էրոս Պամփիւլացւոյն նշանաւոր առասպելովը, որուն մասին թէև հնութեան ըմբռնումները բաւական խառնակ էին և ներկայիս ալ կան գիտնականներ, որոնց նոյնպէս փաստեր հայեացքներու կը ծառայեն, սակայն այն եւս որոշ է թէ ազգային պատմախոյզները կարելի է ըսել միաբերան, իսկ օտար հայագէտները զէթ իրենց ստուար մեծամասնութեամբ քանի անգամ որ այս խնդրով զբաղելու առիթ ունեցած են, շատ ուղիղ կերպով երկու առասպելներու միջև աղերսներ նշմարած և երբեմն նաև փաստերով ապացուցանելու աշխատած են: Անցեալ դարուն առաջին անգամ այս աղերսին մատնիչ եղաւ Էմին,[342] որուն հետևեցան Լանգլուա,[343] Ալիշան,[344] Գելցեր,[345]

---

[342] Վէպք հնոյն Հայաստանի, Մոսկվա 1850, էջ 85-88:

[343] Collection des historiens I. ԾՆ.

[344] Հին հաւատք, էջ 263-264:

[345] Zur arm. Götterlehre, էջ 130:

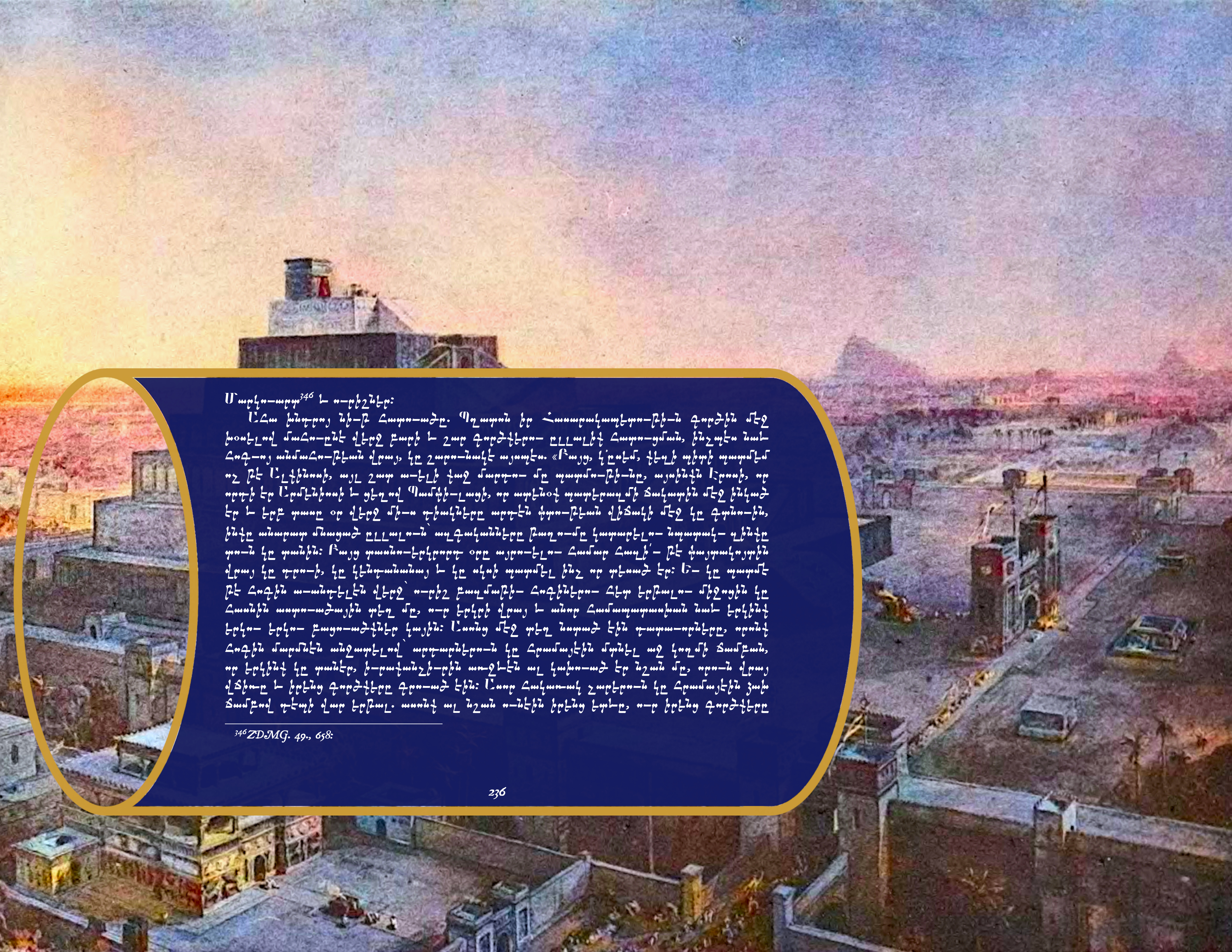

Մարկուարտ[346] և ուրիշներ:

Ահա խնդրոյ նիւթ հատուածը. Պղատոն իր Հասարակապետութիւն գործին մէջ խօսելով մահուընէ վերջ բարի և չար գործիչներու ըլլալիք հատուցման, ինչպէս նաև հոգւոյ անմահութեան վրայ, կը շարունակէ այսպէս. «Բայց, կ՚ըսեմ, քեզի պիտի պատմեմ ոչ թէ Ալկինոոսի, այլ շատ աւելի քաջ մարդու մը պատմութիւնը, այսինքն Էրոսի, որ որդի էր Արմենիոսի և ցեղով Պամփիւլացի, որ ատենօք պատերազմի ճակատին մէջ ինկած էր և երբ տասը օր վերջ միւս դիակները արդէն փտութեան վիճակի մէջ կը գտնուին, ինքը անարատ մնացած ըլլալուն՝ ազգականները թաղումը կատարելու նպատակաւ զինքը տուն կը տանին: Բայց տասներկրորդ օրը այրուելու համար հազի՛ւ թէ փայտակոյտին վրայ կը դրուի, կը կենդանանայ և կը սկսի պատմել ինչ որ տեսած էր: Եւ կը պատմէ թէ հոգին աւանդելէն վերջ՝ ուրիշ բազմաթիւ հոգիներու հետ երթալու միջոցին կը հասնին աստուածային տեղ մը, ուր երկրի վրայ և անոր համապատասխան նաև երկինք երկու երկու բացուածքներ կային: Ասոնց մէջ տեղ նստած էին դատաւորները, որոնք հոգին մարմնէն անջատելով՝ արդարներուն կը հրամայէին մտնել աջ կողմի ճամբան, որ երկինք կը տանէր, իւրաքանչիւրին առջեւէն ալ կախուած էր նշան մը, որուն վրայ վճիռը և իրենց գործերը գրուած էին: Ասոր հակառակ չարերուն կը հրամայէին ձախ ճամբով դէպի վար երթալ. ասոնք ալ նշան ունէին իրենց ետևը, ուր իրենց գործերը

---

[346] ZDMG. 49., 658:

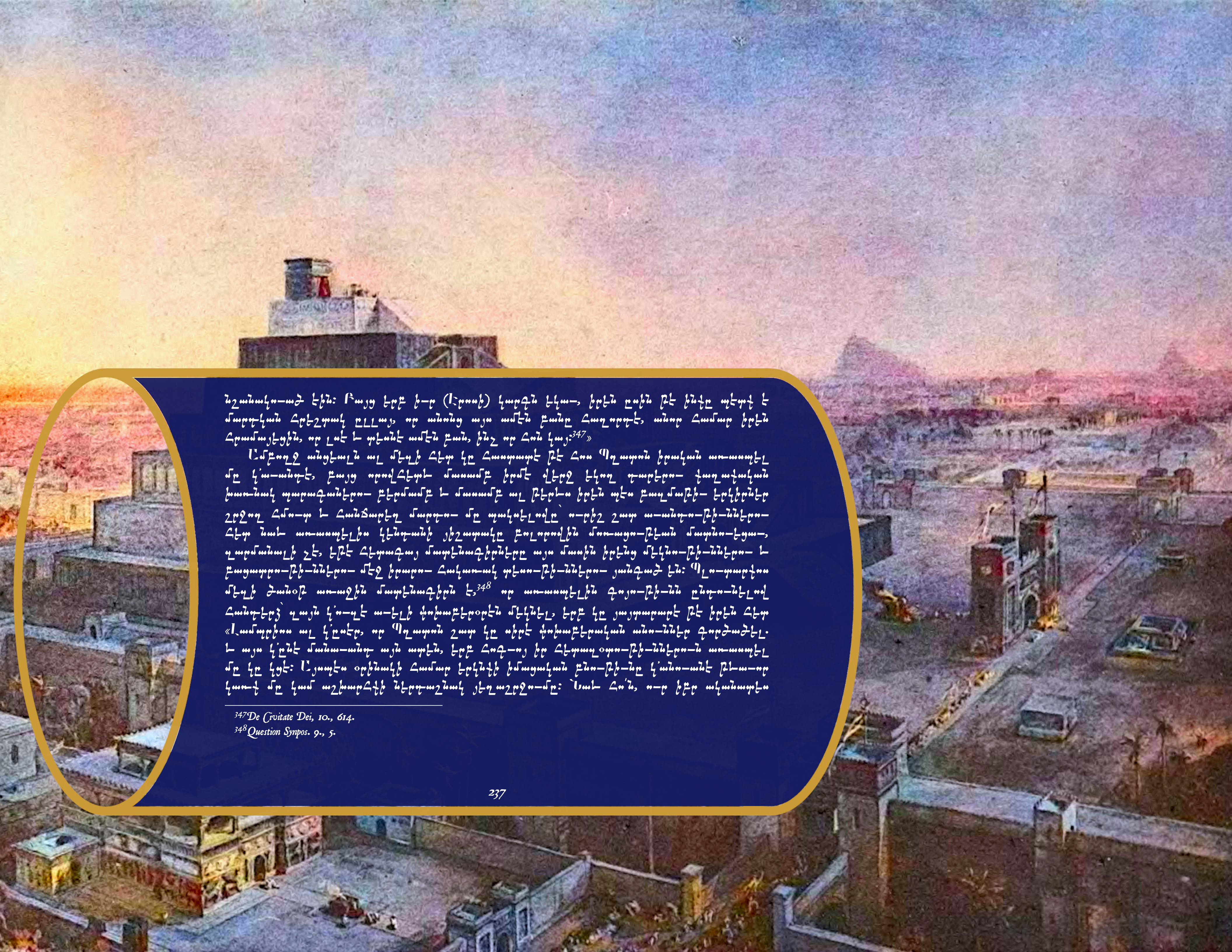

նշանակուած էին: Բայց երբ իւր (Էրոսի) կարգն եկաւ, իրեն ըսին թէ ինքը պէտք է մարդկան հրեշտակ ըլլայ, որ անոնց այս ամէն բանը հաղորդէ, անոր համար իրեն հրամայեցին, որ լսէ և գիտնէ ամէն բան, ինչ որ հոն կայ:[347]»

Ամբողջ անցեալն ալ մեզի հետ կը հաստատէ թէ հոս Պղատոն իրական առասպել մը կ'աւանդէ, բայց որովհետև մասամբ իրմէ վերջ եկող դարերու քաղաքական խառնակ պարագաներու բերմամբ և մասամբ ալ թերևս իրեն պէս բազմաթիւ երկիրներ շրջող հմուտ և հանճարեղ մարդու մը պակսելուն՝ ուրիշ շատ աւանդութիւններու հետ նաև առասպելիս կենդանի յիշատակը բոլորովին մոռացութեան մատնուեցաւ, զարմանալի չէ, եթէ հետագայ մատենագիրները այս մասին իրենց մեկնութիւններու և բացատրութիւններու մէջ իրարու հակառակ տեսութիւններու յանգած են: Պլուտարքոս մեզի ծանօթ առաջին մատենագիրն է,[348] որ առասպելին գոյութիւնն ընդունելով հանդերձ՝ զայն կ'ուզէ աւելի փոխաբերօրէն մեկնել, երբ կը յայտարարէ թէ իրեն հետ «Լամպրիոս ալ կ'ըսէր, որ Պղատոն շատ կը սիրէ փոխաբերական անուններ գործածել. և այս կ'ընէ մանաւանդ այն ատեն, երբ հոգւոյ իր հետազօտութիւններուն առասպել մը կը կցէ: Այսպէս օրինակի համար երկնքի իմացական բնութիւնը կ'անուանէ թևաւոր կառք մը կամ աշխարհքի ներդաշնակ յեղաշրջում մը: Նաև հոն, ուր իբր ականատես

---

[347] De Civitate Dei, 10., 614.

[348] Question Synpos. 9., 5.

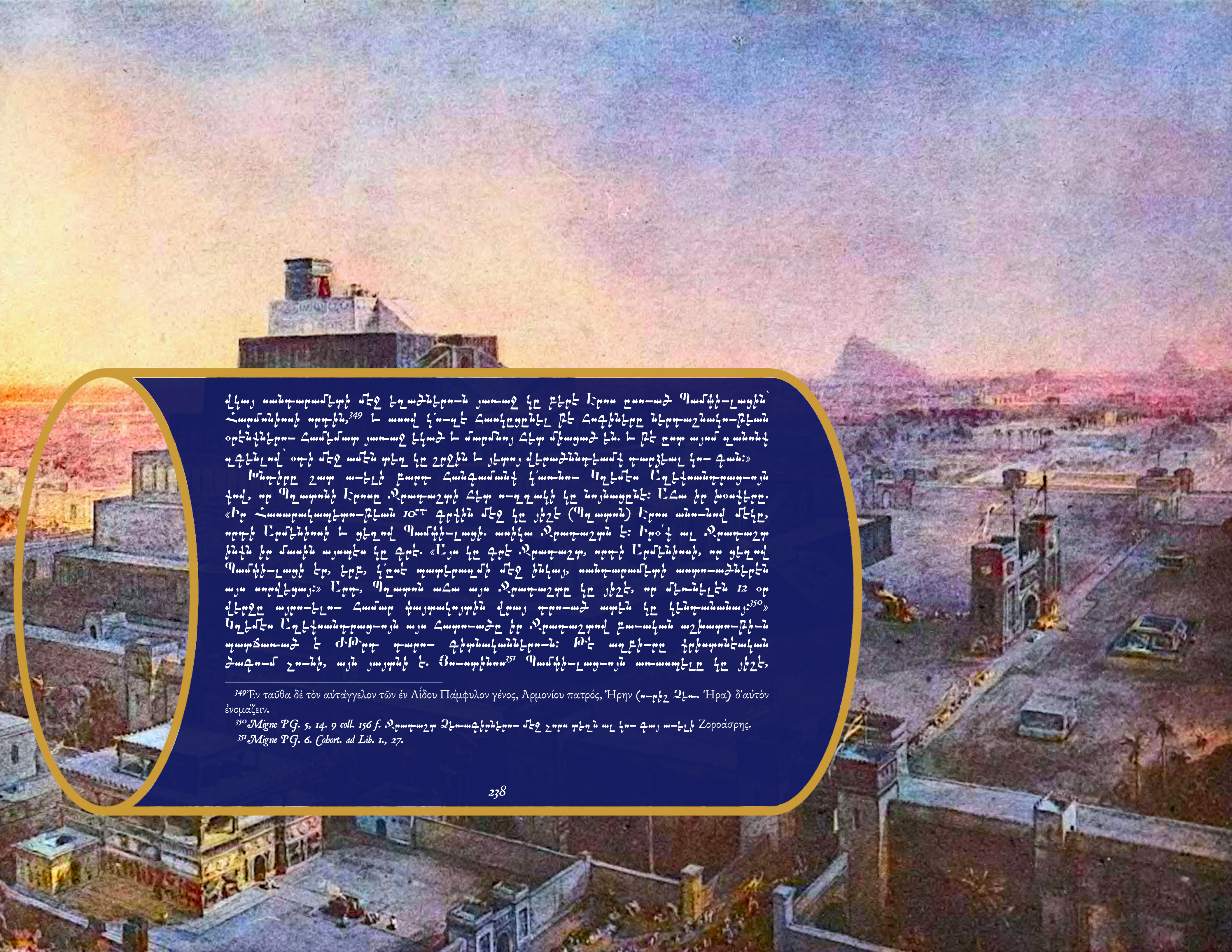

վկայ սանդարամետի մէջ եղածներուն յառաջ կը բերէ Էրոս ըսուած Պամփիւլացին՝ Հարմոնիոսի որդին,[349] և ասով կ՚ուզէ հասկըցընել թէ հոգիները ներդաշնակութեան օրէնքներու համեմատ յառաջ եկած և մարմնոյ հետ միացած են. և թէ ըստ այսմ զանոնք զգենլով՝ օդի մէջ ամէն տեղ կը շրջին և յետոյ վերածննդեամբ դարձեալ կու գան։»

Խնդիրը շատ աւելի բարդ հանգամանք կ՚առնու Կղեմէս Աղեքսանդրացւոյն քով, որ Պղատոնի Էրոսը Զրադաշտի հետ ուղղակի կը նոյնացընէ։ Ահա իր խօսքերը. «Իր Հասարակապետութեան 10րդ գրքին մէջ կը յիշէ (Պղատոն) Էրոս անունով մէկը, որդի Արմենիոսի և ցեղով Պամփիւլացի. ասիկա Զրադաշտն է։ Իրօ՛ք ալ Զրադաշտ ինքն իր մասին այսպէս կը գրէ. «Այս կը գրէ Զրադաշտ, որդի Արմենիոսի, որ ցեղով Պամփիւլացի էր, երբ, կ՚ըսէ պատերազմի մէջ ինկայ, սանդարամետի աստուածներէն այս սորվեցայ։» Արդ, Պղատոն ահա այս Զրադաշտը կը յիշէ, որ մեռնելէն 12 օր վերջը այրուելու համար փայտակոյտին վրայ դրուած ատեն կը կենդանանայ։[350]» Կղեմէս Աղեքսանդրացւոյն այս հատուածը իր Զրադաշտով բաւական աշխատութիւն պատճառած է ԺԹրդ դարու գիտնականներուն։ Թէ աղբիւրը քրիստոնէական ծագում չունի, այն յայտնի է. Յուստինոս[351] Պամփիւլացւոյն առասպելը կը յիշէ,

---

[349] Ἐν ταῦθα δὲ τὸν αὐτάγγελον τῶν ἐν Αἵδου Πάμφυλον γένος, Ἀρμονίου πατρός, Ἤρην (ուրիշ Ձեռ. Ἤρα) δ'αὐτὸν ἐνομάζειν.

[350] *Migne PG. 5, 14. 9 coll. 156 f.* Զրադաշտ Ձեռագիրներու մէջ չորս տեղն ալ կու գայ աւելի Ζοροάσρης.

[351] *Migne PG. 6. Cohort. ad Lib. 1., 27.*

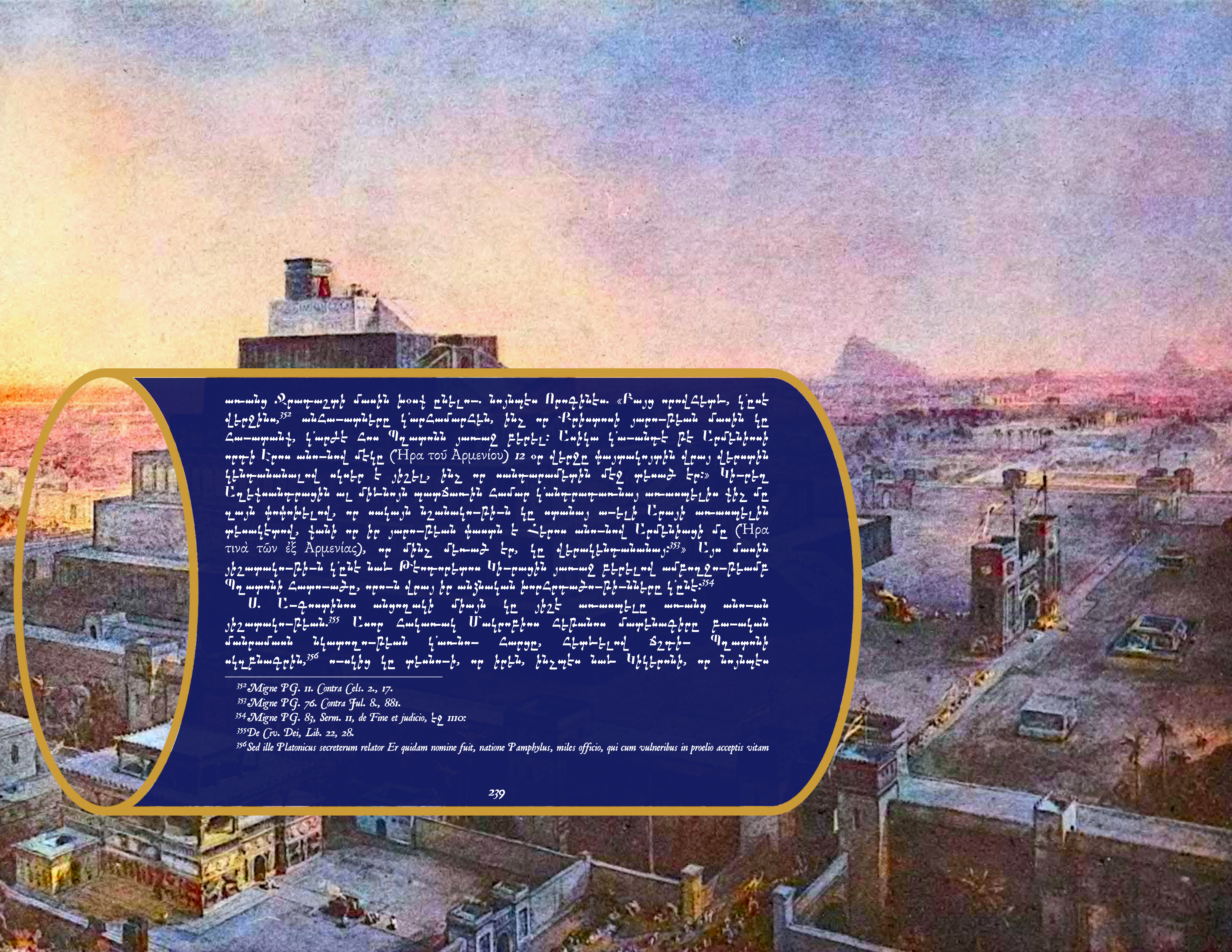

առանց Զրադաշտի մասին խօսք ընելու. նոյնպէս Որոգինէս. «Բայց որովհետեւ, կ'ըսէ վերջինս,[352] անհաւատները կ'արհամարհեն, ինչ որ Քրիստոսի յարութեան մասին կը հաւատանք, կ'արժէ հոս Պղատոնն յառաջ բերել: Ասիկա կ'աւանդէ թէ Արմենիոսի որդի Էրոս անունով մէկը (Ἡρα τοῦ Ἀρμενίου) 12 օր վերջը փայտակոյտին վրայ վերստին կենդանանալով սկսեր է յիշել, ինչ որ սանդարամետին մէջ տեսած էր:» Կիւրեղ Աղեքսանդրացին ալ միեւնոյն պարճառին համար կ'անդրադառնայ առասպելիս քիչ մը զայն փոփոխելով, որ սակայն նշանակութիւն կը տայ աւելի Արայի առասպելին տեսակէտով, քանի որ իր յարութեան փաստն է Հերոս անունով Արմենիացի մը (Ἡρα τινὰ τῶν ἐξ Ἀρμενίας), որ մինչ մեռած էր, կը վերակենդանանայ:[353]» Այս մասին յիշատակութիւն կ'ընէ նաեւ Թէոդորետոս Կիւրացին յառաջ բերելով ամբողջութեամբ Պղատոնի հատուածը, որուն վրայ իր անձնական խորհրդածութիւնները կ'ընէ:[354]

Ս. Օգոստինոս անցողակի միայն կը յիշէ առասպելը առանց անուան յիշատակութեան.[355] Ասոր հակառակ Մակրոբիոս հեթանոս մատենագիրը բաւական մանրամասն նկարագրութեան կ'առնու հարցը, հետեւելով ճշդիւ Պղատոնի սկզբնագրին,[356] ուսկից կը տեսնուի, որ իրեն, ինչպէս նաեւ Կիկերոնի, որ նոյնպէս

---

[352] *Migne PG. 11. Contra Cels. 2., 17.*

[353] *Migne PG. 76. Contra Jul. 8., 881.*

[354] *Migne PG. 83, Serm. 11, de Fine et judicio,* էջ 1110:

[355] *De Civ. Dei, Lib. 22, 28.*

[356] *Sed ille Platonicus secreterum relator Er quidam nomine fuit, natione Pamphylus, miles officio, qui cum vulneribus in proelio acceptis vitam*

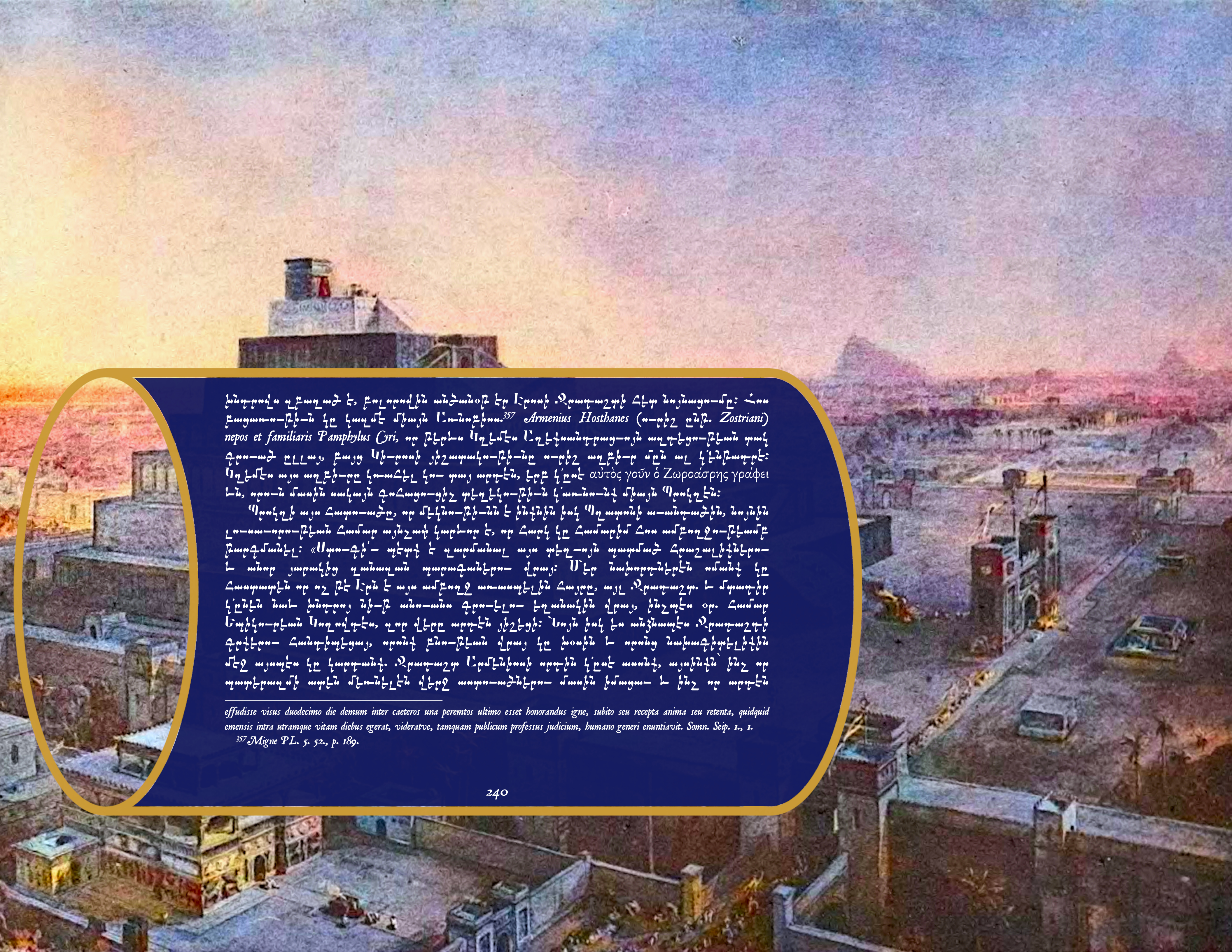

խնդրովս զբաղած է, բոլորովին անծանօթ էր Էրոսի Զրադաշտի հետ նոյնացումը: Հոս բացառութիւն կը կազմէ միայն Առնոբիոս.[357] *Armenius Hosthanes* (ուրիշ ընթ. *Zostriani*) *nepos et familiaris Pamphylus Cyri*, որ թերեւս Կղեմէս Աղեքսանդրացւոյն ազդեցութեան տակ գրուած ըլլայ, բայց Կիւրոսի յիշատակութիւնը ուրիշ աղբիւր մըն ալ կ'ենթադրէ: Կղեմէս այս աղբիւրը կռահել կու տայ արդէն, երբ կ'ըսէ αὐτὸς γοῦν ὁ Ζωροάσρης γράφει եւն, որուն մասին սակայն գոհացուցիչ տեղեկութիւն կ'առնունք միայն Պրոկղէն:

Պրոկղի այս հատուածը, որ մեկնութիւնն է ինքնին իսկ Պղատոնի աւանդածին, նոյնին լուսաւորութեան համար այնչափ կարեւոր է, որ հարկ կը համարիմ հոս ամբողջութեամբ թարգմանել: «Ստուգի՛ւ պէտք է զարմանալ այս տեղւոյն պատմած հրաշալիքներու եւ անոր յարակից զանազան պարագաներու վրայ: Մեր նախորդներէն ոմանք կը հաստատեն որ ոչ թէ Էրն է այս ամբողջ առասպելին հայրը, այլ Զրադաշտ. եւ մտադիր կ'ընեն նաեւ խնդրոյ նիւթ անուանս գրուելու եղանակին վրայ, ինչպէս օր. համար Եպիկուրեան Կողովդէս, զոր վերը արդէն յիշեցի: Նոյն իսկ ես անձնապէս Զրադաշտի գրքերու հանդիպեցայ, որոնք բնութեան վրայ կը խօսին եւ որոնց նախագիտելիքին մէջ այսպէս կը կարդանք. Զրադաշտ Արմենիոսի որդին կ'ըսէ ասանկ, այսինքն՝ ինչ որ պատերազմի ատեն մեռնելէն վերջ աստուածներու մասին իմացաւ եւ ինչ որ արդէն

---

effudisse visus duodecimo die demum inter caeteros una peremtos ultimo esset honorandus igne, subito seu recepta anima seu retenta, quidquid emensis intra utramque vitam diebus egerat, videratve, tamquam publicum professus judicium, humano generi enuntiavit. Somn. Seip. 1., 1.

[357] *Migne PL. 5. 52., p. 189.*

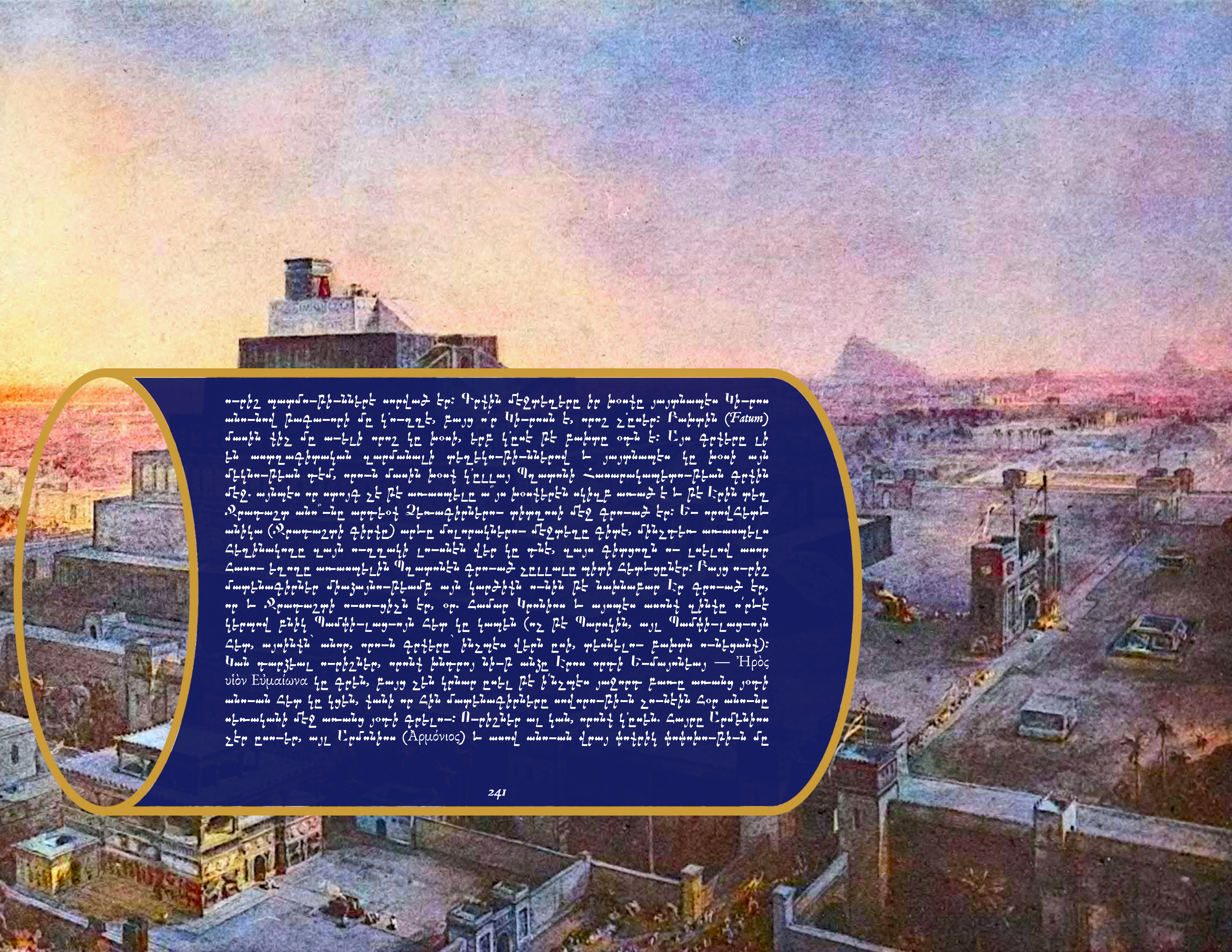

ուրիշ պատմութիւններէ առնուած էր: Գրքին մէջտեղերը իր խօսքը յայտնապէս Կիւրոս անունով թագաւորի մը կ՚ուղղէ, բայց ո՛ր Կիւրոսն է, որոշ չ՚ըսեր: Բախտին (*Fatum*) մասին քիչ մը աւելի որոշ կը խօսի, երբ կ՚ըսէ թէ բախտը օդն է: Այս գրքերը լի են աստղագիտական զարմանալի տեղեկութիւններով և յայտնապէս կը խօսի այն մեկնութեան դէմ, որուն մասին խօսք կ՚ըլլայ Պղատոնի Հասարակապետութեան գրքին մէջ. այնպէս որ ստոյգ չէ թէ առասպելը ա՞յս խօսքերէն սկիզբ առած է և թէ Էրին տեղ Զրադաշտ անո՞ւնը արդեօք Ձեռագիրներու տիտղոսի մէջ դրուած էր: Եւ որովհետեւ անիկա (Զրադաշտի գիրքը) արեւը մոլորակներու մէջտեղը գիտէ, մինչդեռ առասպելու հեղինակողը զայն ուղղակի լուսնէն վեր կը դնէ, զայս գիտցողն ու լսելով ասոր հասու եղողը առասպելին Պղատոնէն գրուած ըլլալը պիտի հետեւցընէր: Բայց ուրիշ մատենագիրներ միաձայնութեամբ այն կարծիքն ունին թէ նախնաբար Էր գրուած էր, որ և Զրադաշտի ուսուցիչն էր, օր. համար Կրոնիոս և այսպէս ասոնք զինքը ո՛րեւէ կերպով բնիկ Պամփիւլացւոյն հետ կը կապեն (ոչ թէ Պարսկին, այլ Պամփիւլացւոյն հետ, այսինքն՝ անոր, որուն գրքերը՝ ինչպէս վերն ըսի, տեսնելու բախտն ունեցանք): Կան դարձեալ ուրիշներ, որոնք խնդրոյ նիւթ անձը Էրոս որդի Եւմայոնեայ — Ἠρὸς υἱὸν Εὐμαίωνα կը գրեն, բայց չեն կրնար ըսել թէ ի՛նչպէս յաջորդ բառը առանց յօդի անուան հետ կը կցեն, քանի որ հին մատենագիրները սովորութիւն չունէին հօր անունը սեռականի մէջ առանց յօդի գրելու: Ուրիշներ ալ կան, որոնք կ՚ըսեն. հայրը Արմենիոս չէր ըսուեր, այլ Արմոնիոս (Ἀρμόνιος) և սոսկ անուան վրայ փոքրիկ փոփոխութիւն մը

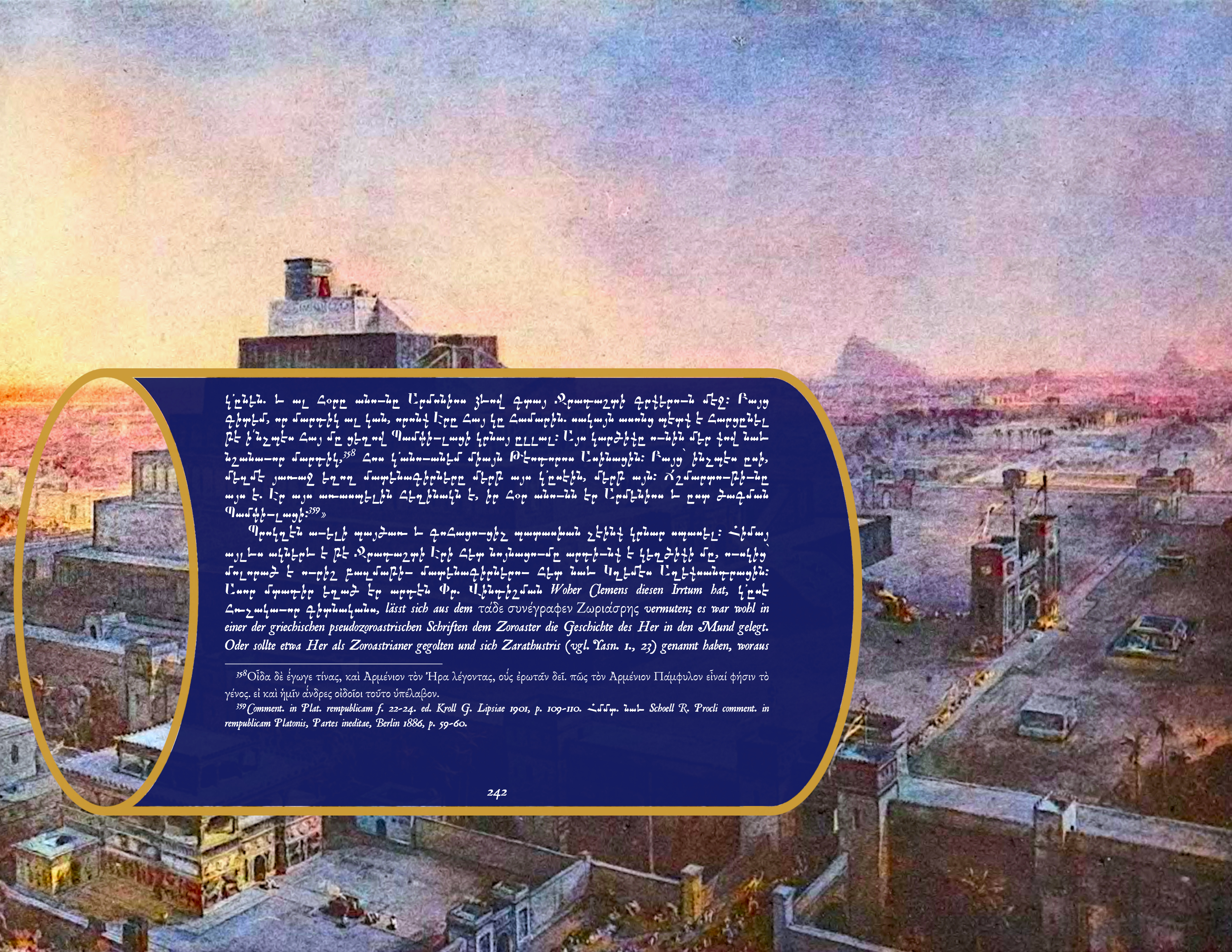

կ՚ըսեն. և ալ Հօրը անունը Արմոնիոս ձևով գտայ Զրադաշտի գրքերուն մէջ: Բայց գիտեմ, որ մարդիկ ալ կան, որոնք Էրը Հայ կը համարին. սակայն ասոնց պէտք է հարցնել թէ ինչպէս Հայ մը ցեղով Պամփիւլացի կրնայ ըլլալ: Այս կարծիքը ունին մեր քով նաև նշանաւոր մարդիկ,[358] հոս կ՚անուանեմ միայն Թէոդորոս Ասինացին: Բայց՝ ինչպէս ըսի, մեզմէ յառաջ եղող մատենագիրները մերթ այս կ՚ըսէին, մերթ այն: Ճշմարտութիւնը այս է. Էր այս առասպելին հեղինակն է, իր հօր անունն էր Արմենիոս և ըստ ծագման Պամփիւլացի:[359]»

Պրոկղէն աւելի պայծառ և գոհացուցիչ պատասխան չէինք կրնար սպասել: Հիմա այլևս ակներև է թէ Զրադաշտի Էրի հետ նոյնացումը արդիւնք է կեղծիքի մը, ուսկից՝ մոլորած է ուրիշ բազմաթիւ մատենագիրներու հետ նաև Կղեմէս Աղեքսանդրացին: Ասոր մտադիր եղած էր արդէն Փր. Վինդիշման *Woher Clemens diesen Irrtum hat,* կ՚ըսէ հռչակաւոր գիտնականը, *lässt sich aus dem* τάδε συνέγραφεν Ζωριάσρης *vermuten; es war wohl in einer der griechischen pseudozoroastrischen Schriften dem Zoroaster die Geschichte des Her in den Mund gelegt. Oder sollte etwa Her als Zoroastrianer gegolten und sich Zarathustris (vgl. Yasn. 1., 23) genannt haben, woraus*

---

[358] Οἶδα δὲ ἔγωγε τίνας, καὶ Ἀρμένιον τὸν Ἤρα λέγοντας, οὓς ἐρωτᾶν δεῖ. πῶς τὸν Ἀρμένιον Πάμφυλον εἶναί φήσιν τὸ γένος. εἰ καὶ ἡμῖν ἄνδρες οἰδοῖοι τοῦτο ὑπέλαβον.

[359] *Comment. in Plat. rempublicam f. 22-24. ed. Kroll G. Lipsiae 1901, p. 109-110.* Համմտ. նաև *Schoell R. Procli comment. in rempublicam Platonis, Partes ineditae, Berlin 1886, p. 59-60.*

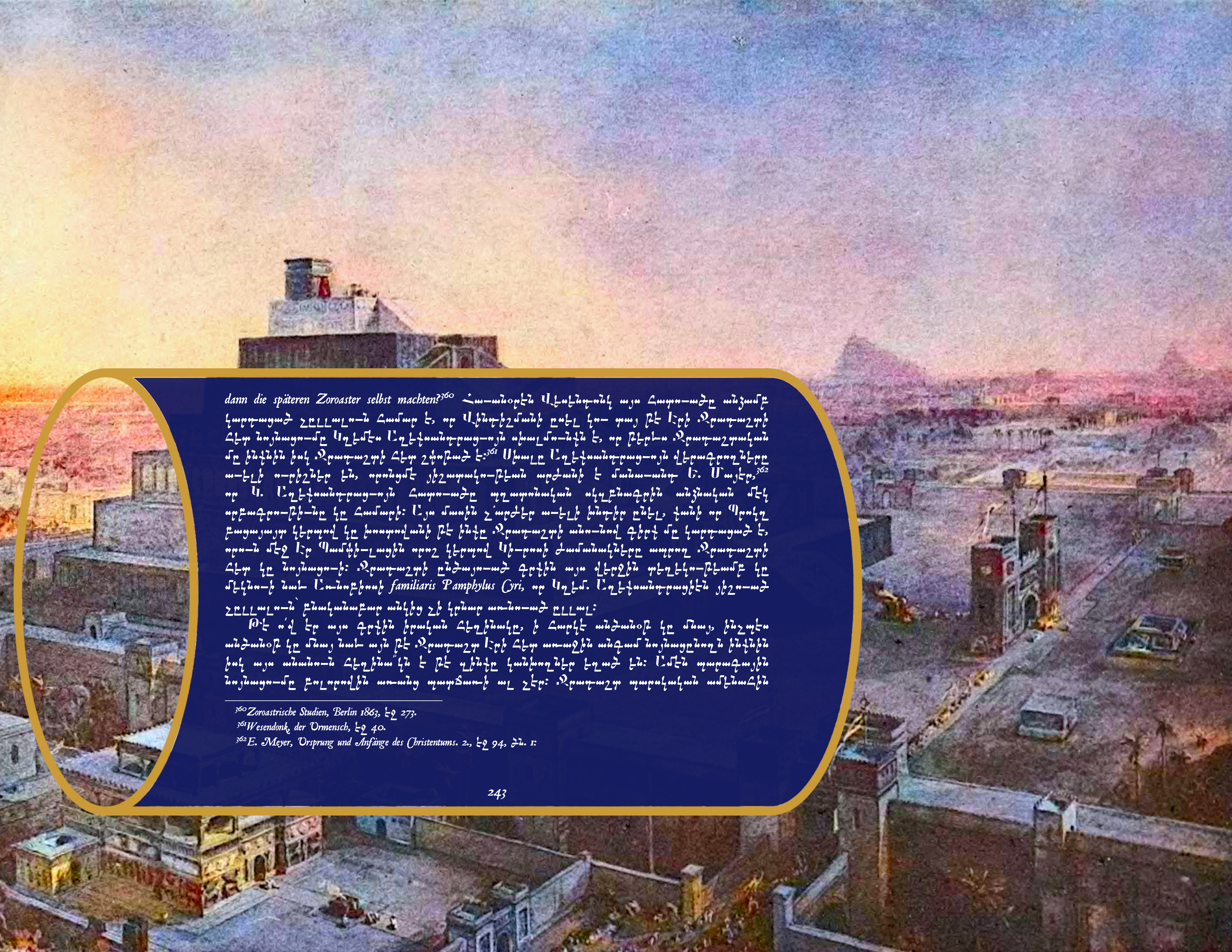

dann die späteren Zoroaster selbst machten?[360] Հաւանօրէն Վեսենդոնկ այս հատուածը անձամբ կարդացած ըլլալուն համար է, որ Վինդիշմանի ըսել կու տայ թէ Էրի Զրադաշտի հետ նոյնացումը Կղեմէս Աղեքսանդրացւոյն սխալմունքն է, որ Թերեւս Զրադաշտական մը ինքնին իսկ Զրադաշտի հետ շփոթած է:[361] Սխալը Աղեքսանդրացւոյն վերագրողները աւելի ուրիշներ են, որոնցմէ յիշատակութեան արժանի է մանաւանդ Է. Մայեր,[362] որ Կ. Աղեքսանդրացւոյն հատուածը պղատոնական սկզբնագրին անձնական մէկ սրբագրութիւնը կը համարի: Այս մասին չ՚արժեր աւելի խնդիր ընել, քանի որ Պրոկղ բացայայտ կերպով կը խոստովանի թէ ինքը Զրադաշտի անունով գիրք մը կարդացած է, որուն մէջ Էր Պամփիւլացին որոշ կերպով Կիւրոսի ժամանակները ապրող Զրադաշտի հետ կը նոյնացուի: Զրադաշտի ընծայուած գրքին այս վերջին տեղեկութեամբ կը մեկնուի նաև Առնոբիոսի *familiaris Pamphylus Cyri*, որ Կղեմ. Աղեքսանդրացիէն յիշուած ըլլալուն՝ քննականաբար անկէց չի կրնար առնուած ըլլալ:

Թէ ո՛վ էր այս գրքին իրական հեղինակը, ի հարկէ անծանօթ կը մնայ, ինչպէս անծանօթ կը մնայ նաև այն թէ Զրադաշտ Էրի հետ առաջին անգամ նոյնացընողն ինքնին իսկ այս անանուն հեղինա՞կն է թէ զինքը կանխողներ եղած են: Ամէն պարագային նոյնացումը բոլորովին առանց պատճառի ալ չէր: Զրադաշտ պարսկական ամենահին

---

[360] *Zoroastrische Studien, Berlin 1863,* էջ *273.*

[361] *Wesendonk, der Urmensch,* էջ *40.*

[362] *E. Meyer, Ursprung und Anfänge des Christentums. 2.,* էջ *94,* ծն. *1:*

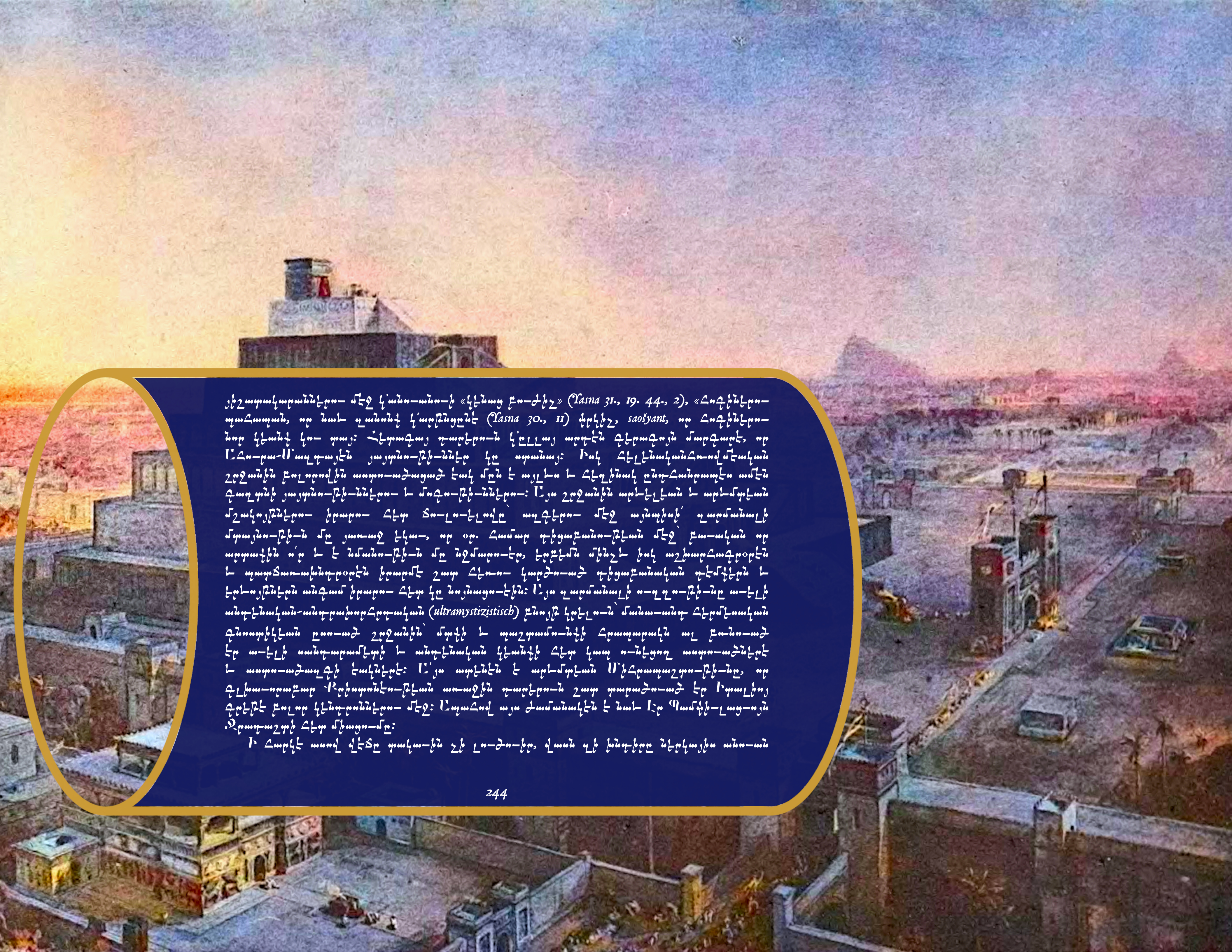

յիշատակարաններու մէջ կ'անուանուի «կենաց բուժիչ» (*Yasna 31., 19. 44., 2*), «հոգիներու պահապան, որ նաև զանոնք կ'արթնցընէ (*Yasna 30., 11*) փրկիչ, *saošyant*, որ հոգիներու նոր կեանք կու տայ: Հետագայ դարերուն կ'ըլլայ արդէն գերագոյն մարգարէ, որ Ահուրա-Մազդայէն յայտնութիւններ կը ստանայ: Իսկ հելլենականհռովմէական շրջանին բոլորովին աստուածացած էակ մըն է այլևս և հեղինակ ընդհանրապէս ամէն գաղտնի յայտնութիւններու և մոգութիւններու: Այս շրջանին արևելեան և արևմտեան մշակոյթներու իրարու հետ ձուլուելովը` ազգերու մէջ այնպիսի՛ զարմանալի մտայնութիւն մը յառաջ եկաւ, որ օր. համար դիցաբանութեան մէջ` բաւական որ արտաքին ո՛ր և է նմանութիւն մը նշմարուէր, երբեմն մինչև իսկ աշխարհագրօրէն և պատճառախնդրօրէն իրարմէ շատ հեռու կարծուած դիցաբանական դէմքերն և երևոյթներն անգամ իրարու հետ կը նոյնացուէին: Այս զարմանալի ուղղութիւնը աւելի անդենական-անդրախորհրդական (*ultramystizistisch*) բնոյթ կրելուն` մանաւանդ հերմէսական գնոստիկեան ըսուած շրջանին` մտքի և պաշտամունքի հրապարակն ալ բռնուած էր աւելի սանդարամետի և անդենական կեանքի հետ կապ ունեցող աստուածներէ և աստուածազգի էակներէ: Ա՛յս ատենէն է արևմտեան Միհրապաշտութիւնը, որ գլխաւորաբար Քրիստոնէութեան առաջին դարերուն շատ տարածուած էր Իտալիոյ գրեթէ բոլոր կեդրոններու մէջ: Ապահով այս ժամանակէն է նաև Էր Պամփիւլացւոյն Զրադաշտի հետ միացումը:

Ի հարկէ ասով վէճը տակաւին չի լուծուիր, վասն զի խնդիրը ներկայիս անուան

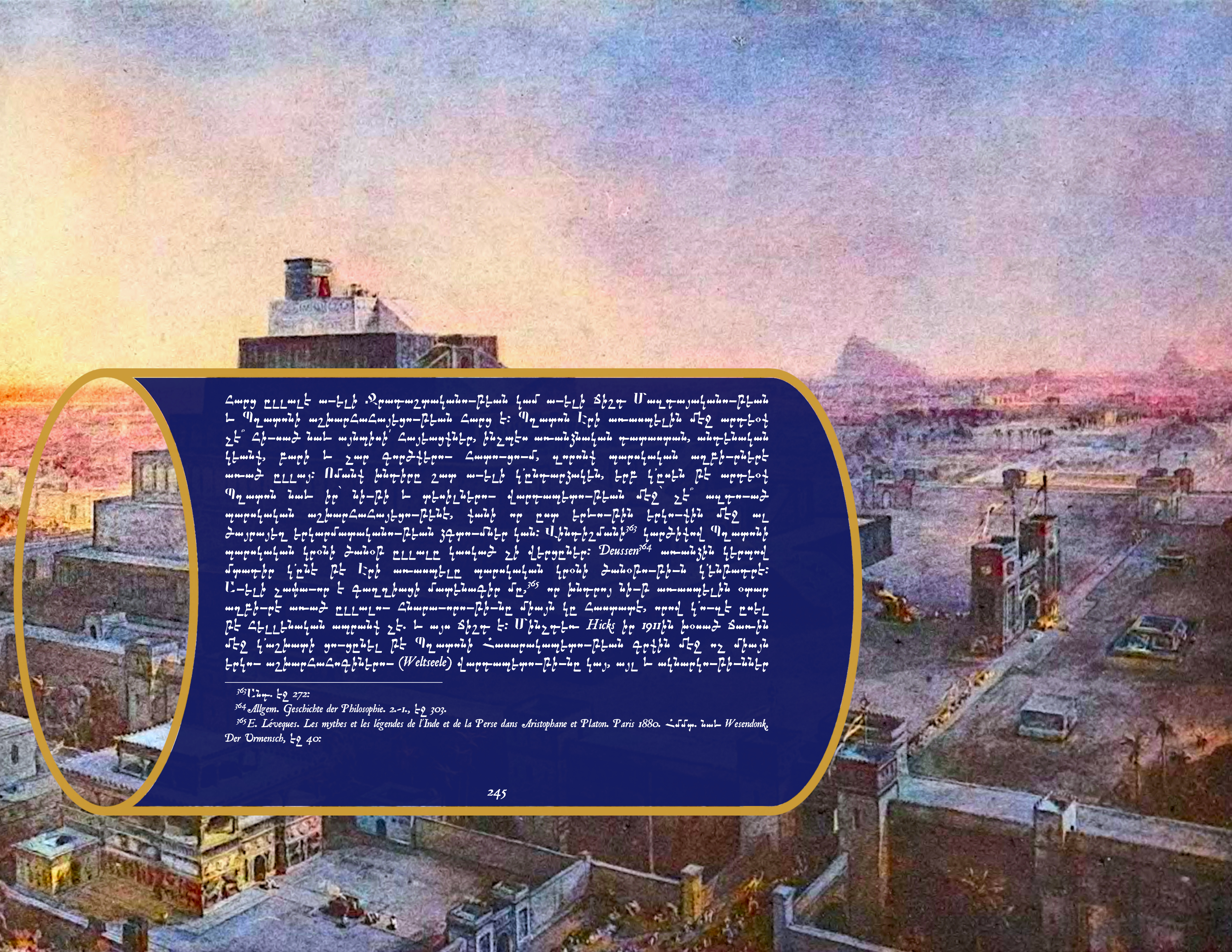

Հարց ըլլալէ աւելի Զրադաշտականութեան կամ աւելի ճիշդ Մազդայականութեան եւ Պղատոնի աշխարհահայեցողութեան հարց է։ Պղատոն Էրի առասպելին մէջ արդեօք չէ՞ հիւսած նաեւ այնպիսի՛ հայեցքներ, ինչպէս առանձնական դատաստան, անդենական կեանք, քարի եւ չար գործքերու հատուցում, զորոնք պարսկական աղբիւրներէ առած ըլլայ։ Ոմանք խնդիրը շատ աւելի կ'ընդարձակեն, երբ կ'ըսեն թէ արդեօք Պղատոն նաեւ իր՝ նիւթի եւ տեսիլներու վարդապետութեան մէջ՝ չէ՞ ազդուած պարսկական աշխարհահայեցողութենէ, քանի որ ըստ երեւութին երկուքին մէջ ալ ծայրայեղ երկարմատականութեան ձգտումներ կան։ Վինդիշմանի[363] կարծիքով Պղատոնի պարսկական կրօնի ծանօթ ըլլալը կասկած չի վերցըներ։ Deussen[364] առանձին կերպով մտադիր կ'ընէ թէ Էրի առասպելը պարսկական կրօնի ծանօթութիւն կ'ենթադրէ։ Աւելի չափաւոր է Գաղղիացի մատենագիր մը,[365] որ խնդրոյ նիւթ առասպելին օտար աղբիւրէ առած ըլլալու հնարաւորութիւնը միայն կը հաստատէ, որով կ'ուզէ ըսել թէ հելլենական ապրանք չէ. եւ այս ճիշդ է։ Մինչդեռ Hicks իր 1911ին խօսած ճառին մէջ կ'աշխատի ցուցնել թէ Պղատոնի Հանրապետութեան գիրքին մէջ ոչ միայն երկու աշխարհահոգիներու (Weltseele) վարդապետութիւնը կայ, այլ եւ ակնարկութիւններ

---

[363] Անդ. էջ 272։

[364] Allgem. Geschichte der Philosophie. 2.-1., էջ 303.

[365] E. Léveques. Les mythes et les légendes de l'Inde et de la Perse dans Aristophane et Platon. Paris 1880. Հմմտ. նաեւ Wesendonk, Der Urmensch, էջ 40։

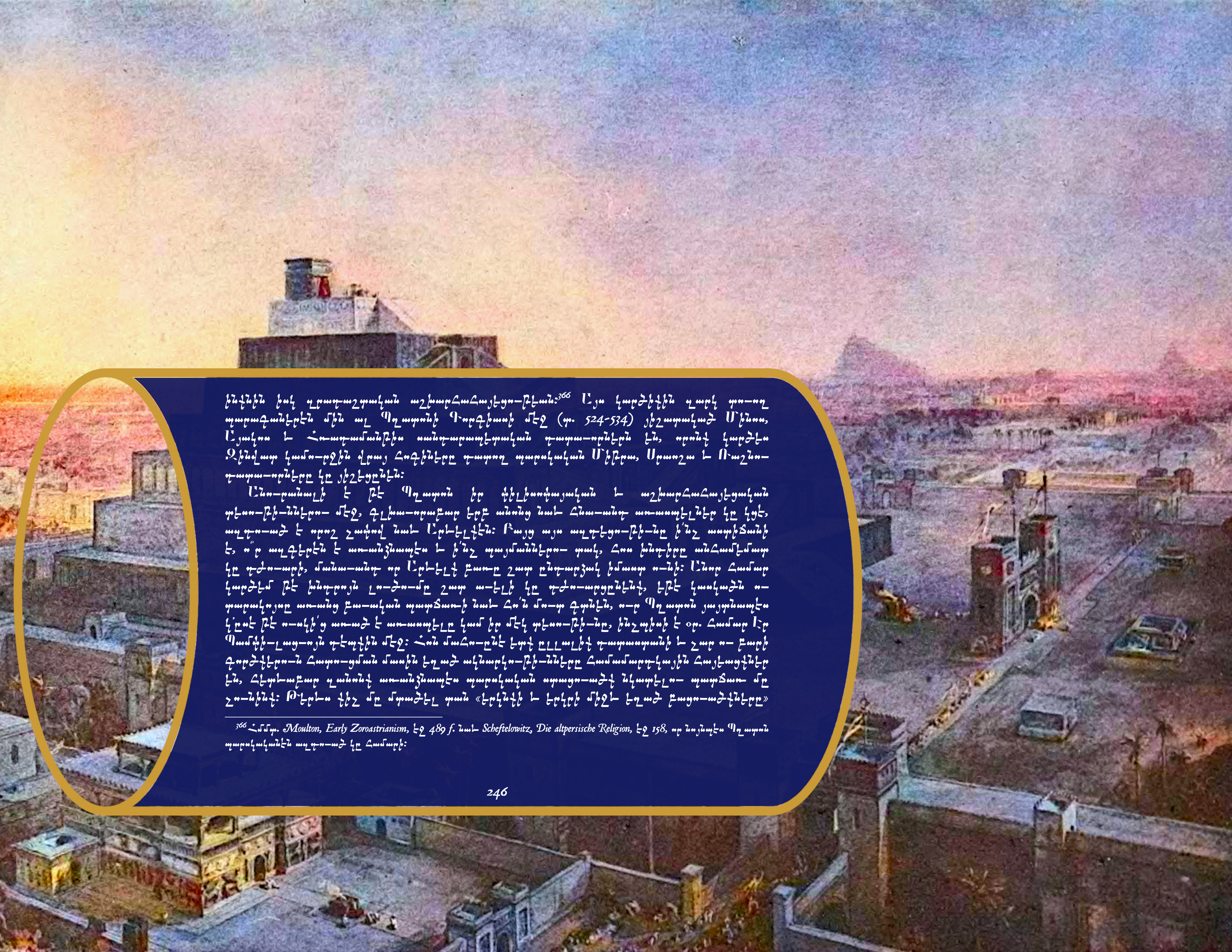

ինքնին իսկ զրադաշտական աշխարհահայեցութեան։[366] Այս կարծիքին զարկ տուող պարագաներէն մին ալ Պղատոնի Գորգիասի մէջ (տ. 524-534) յիշատակած Մինոս, Այակոս և Հռադամանթիս սանդարամետական դատաւորներն են, որոնք կարծես Չինվատ կամուրջին վրայ հոգիները դատող պարսկական Միթրա, Սրաոշա և Ռաշնու դատաւորները կը յիշեցնեն։

Անուրանալի է թէ Պղատոն իր փիլիսոփայական և աշխարհահայեցական տեսութիւններու մէջ, գլխաւորաբար երբ անոնց նաև հնաւանդ առասպելներ կը կցէ, ազդուած է որոշ չափով նաև Արևելքէն։ Բայց այս ազդեցութիւնը ի՛նչ աստիճանի է, ո՞ր ազգերէն է առանձնապէս և ի՛նչ պայմաններու տակ, հոս խնդիրը անհամեմատ կը դժուարի, մանաւանդ որ Արևելք բառը շատ ընդարձակ իմաստ ունի։ Անոր համար կարծեմ թէ խնդրոյն լուծումը շատ աւելի կը դժուարացընենք, եթէ կասկածն ու տարակոյսը առանց բաւական պատճառի նաև հո՛ն մուտ գտնեն, ուր Պղատոն յայտնապէս կ՚ըսէ թէ ուրկէ՛ց առած է առասպելը կամ իր մէկ տեսութիւնը, ինչպիսի է օր. համար Էր Պամփիլացւոյն դէպքին մէջ։ Հոն մահուընէ ետք ըլլալիք դատաստանի և չար ու բարի գործքերուն հատուցման մասին եղած ակնարկութիւնները համամարդկային հայեացքներ են, հետևաբար զանոնք առանձնապէս պարսկական ստացուածք նկատելու պատճառ մը չունինք։ Թերևս քիչ մը մտածել տան «երկնքի և երկրի միջև եղած բացուածքները»

---

[366] Համմտ. Moulton, Early Zoroastrianism, էջ 489 f. նաև Scheftelowitz, Die altpersische Religion, էջ 158, որ նոյնպէս Պղատոն պարսկականէն ազդուած կը համարի։

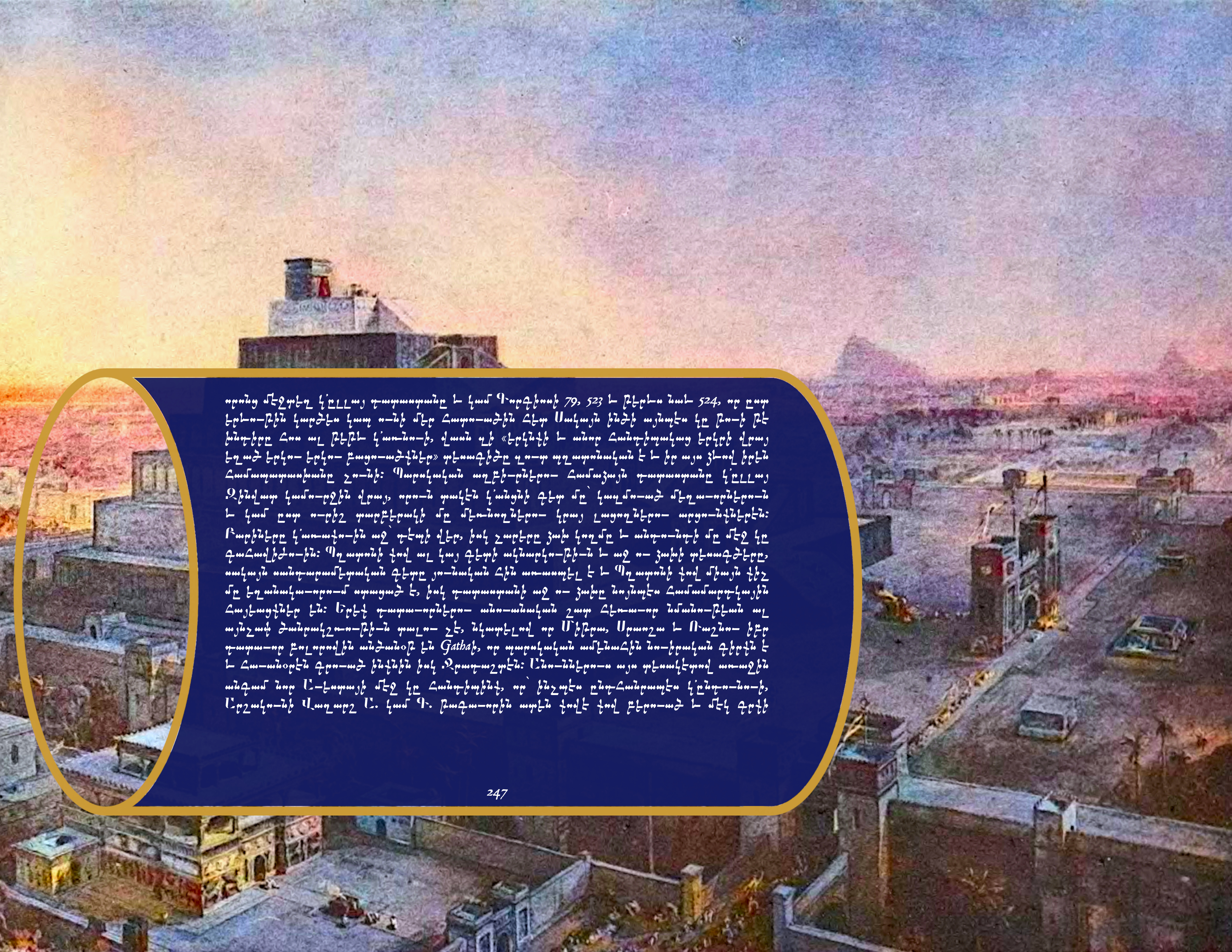

որոնց մէջտեղ կ՚ըլլայ դատաստանը և կամ Գորգիասի 79, 523 և թերևս նաև 524, որ ըստ երևութին կարծես կապ ունի մեր հատուածին հետ Սակայն ինծի այնպէս կը թուի թէ խնդիրը հոս ալ թեթև կ՚առնուի, վասն զի «երկինքի և անոր հանդիպակաց երկրի վրայ եղած երկու երկու բացուածքներ» տեսագիծը զուտ պղատոնական է և իր այս ձևով իրեն համապատասխանը չունի: Պարսկական աղբիւրներու համաձայն դատաստանը կ՚ըլլայ Զինվատ կամուրջին վրայ, որուն տակէն կ՚անցնի գետ մը՝ կազմուած մեղաւորներուն և կամ ըստ ուրիշ տարբերակի մը մեռնողներու կրայ լացողներու արցունքներէն: Բարիները կ՚առաքուին աջ՝ դէպի վեր, իսկ չարերը ձախ կողմը և անդունդի մը մէջ կը գահավիժուին: Պղատոնի քով ալ կայ գետի ակնարկութիւն և աջ ու ձախի տեսագծերը, սակայն սանդարամետական գետը յունական հին առասպել է և Պղատոնի քով միայն քիչ մը եղանակաւորում ստացած է, իսկ դատաստանի աջ ու ձախը նոյնպէս համամարդկային հայեցքներ են: Երեք դատաւորներու անուանական շատ հեռաւոր նմանութեան ալ այնչափ ծանրակշռութիւն տալու չէ, նկատելով որ Միթրա, Սրաօշա և Ռաշնու իբր դատաւոր բոլորովին անծանօթ են Gathaի, որ պարսկական ամենահին նուիրական գիրքն է և հաւանօրէն գրուած ինքնին իսկ Զրադաշտէն: Անուններուս այս տեսակէտով առաջին անգամ նոր Աւեստայի մէջ կը հանդիպինք, որ՝ ինչպէս ընդհանրապէս կ՚ընդունուի, Արշակունի Վաղարշ Ա. կամ Գ. Թագաւորին ատեն քովէ քով բերուած և մէկ գրքի

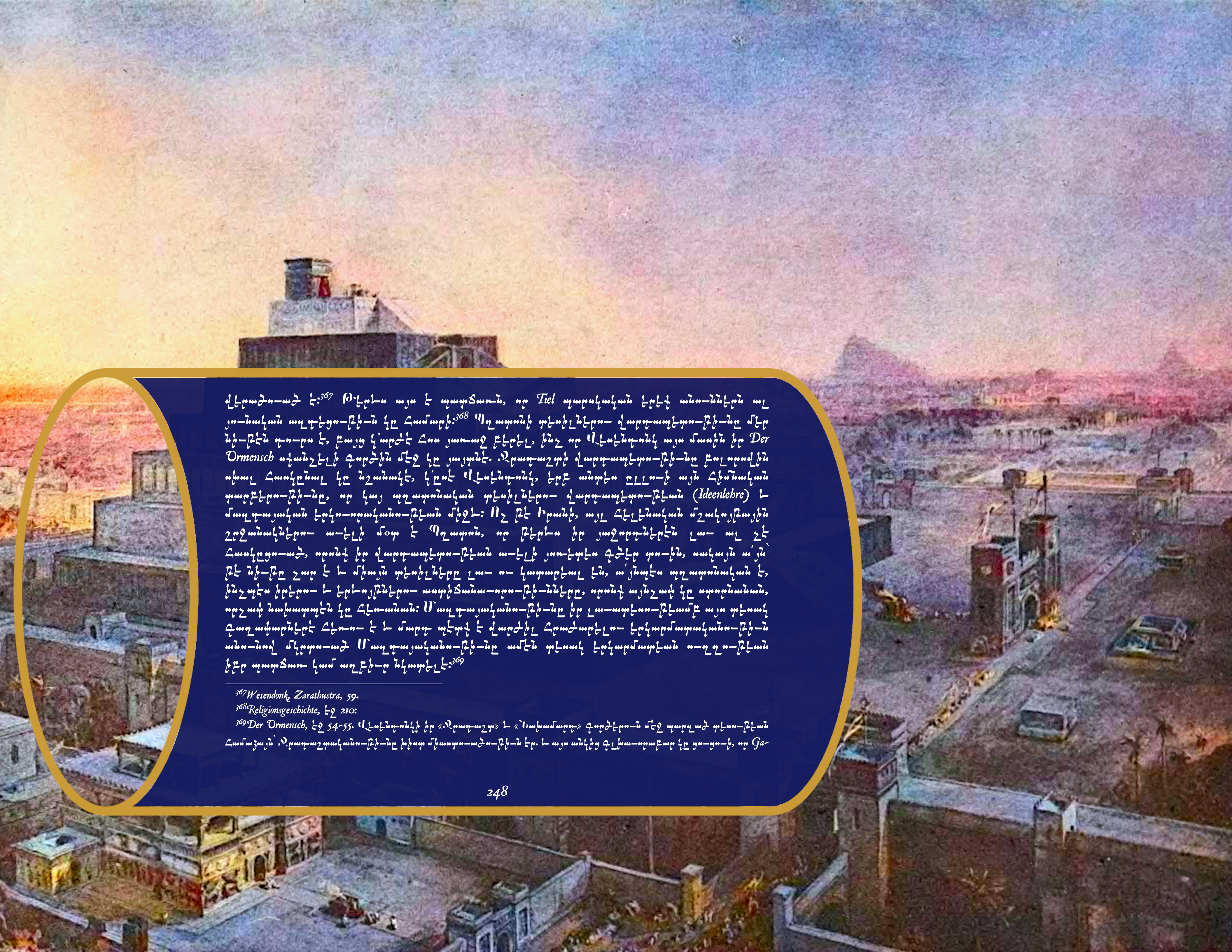

վերածուած է։[367] Թերեւս այս է պատճառն, որ Tiel պարսկական երեք անուններն ալ յունական ազդեցութիւն կը համարի։[368] Պղատոնի տեսիլներու վարդապետութիւնը մեր նիւթէն դուրս է, բայց կ՚արժէ հոս յառաջ բերել, ինչ որ Վեսենդոնկ այս մասին իր Der Ormensch սքանչելի գործին մէջ կը յայտնէ։ Զրադաշտի վարդապետութիւնը բոլորովին սխալ հասկընալ կը նշանակէ, կ՚ըսէ Վեսենդոնկ, երբ անտես ըլլուի այն հիմնական տարբերութիւնը, որ կայ պղատոնական տեսիլներու վարդապետութեան (Ideenlehre) եւ մազդայական երկուորականութեան միջեւ։ Ոչ թէ Իրանի, այլ հելլենական մշակոյթային շրջանակներու աւելի մօտ է Պղատոն, որ թերեւս իր յաջորդներէն լաւ ալ չէ հասկցուած, որոնք իր վարդապետութեան աւելի յոռետես գծեր տուին, սակայն ա՛յն՝ թէ նիւթը չար է եւ միայն տեսիլները լաւ ու կատարեալ են, ա՛յնպէս պղատոնական է, ինչպէս իրերու եւ երեւոյթներու աստիճանաւորութիւնները, որոնք այնչափ կը ստորնանան, որչափ նախատիպէն կը հեռանան։ Մազդայականութիւնը իր լաւատեսութեամբ այս տեսակ գաղափարներէ հեռու է եւ մարդ պէտք է վարժիլ հրաժարելու երկարմատականութիւն անունով մկրտուած Մազդայականութիւնը ամէն տեսակ երկարմատեան ուղղութեան իբր պատճառ կամ աղբիւր նկատելէ։[369]

---

[367] *Wesendonk, Zarathustra, 59.*

[368] *Religionsgeschichte,* էջ 210։

[369] *Der Ormensch,* էջ 54-55. Վեսենդոնկի իր «Զրադաշտ» եւ «Նախամարդ» գործերուն մէջ պարզած տեսութեան համաձայն՝ Զրադաշտականութիւնը խիստ միաստուածութիւն էր. եւ այս անկից գլխաւորաբար կը ցուցուի, որ Ga-

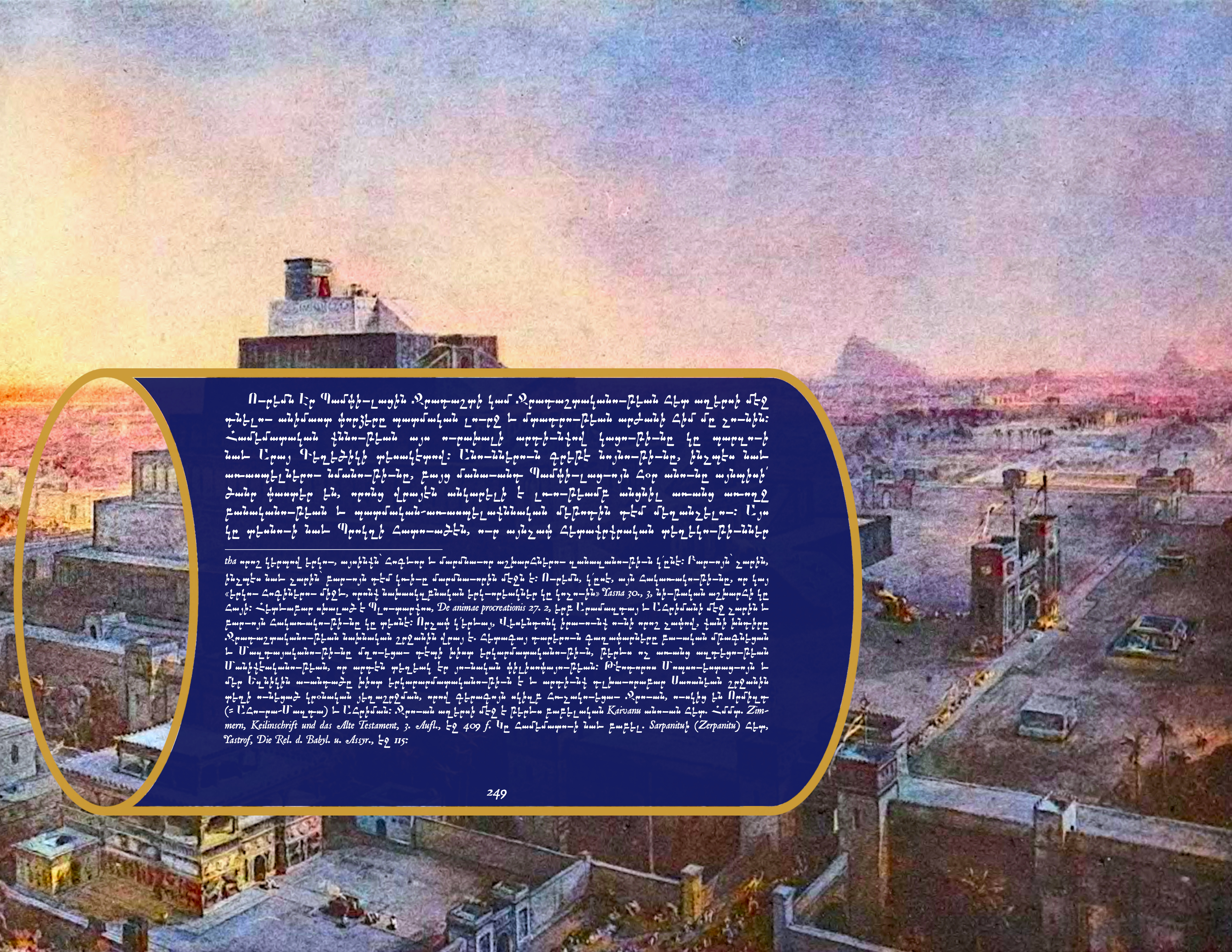

Ուրեմն Էր Պամփիւլացին Զրադաշտի կամ Զրադաշտականութեան հետ աղերսի մէջ դնելու անիմաստ փորձերը պատմական լուրջ և մտադրութեան արժանի հիմ մը չունին: Համեմատական քննութեան այս ուրախալի արդիւնքով կացութիւնը կը պարզուի նաև Արայ Գեղեցիկի տեսակէտով: Անուններուն գրեթէ նոյնութիւնը, ինչպէս նաև առասպելներու նմանութիւնը, բայց մանաւանդ Պամփիւլացւոյն հօր անունը այնպիսի՛ ծանր փաստեր են, որոնց վրայէն անկարելի է լռութեամբ անցնիլ առանց առողջ բանականութեան և պատմական-առասպելաքննական մեթոդին դէմ մեղանչելու: Այս կը տեսնուի նաև Պրոկղի հատուածէն, որ այնչափ հետաքրքրական տեղեկութիւններ

---

tha որոշ կերպով երկու, այսինքն՝ հոգևոր և մարմնաւոր աշխարհներու զանազանութիւն կ՚ընէ: Բարւոյն՝ չարին, ինչպէս նաև չարին՝ բարւոյն դէմ կռիւը մարմնաւորին մէջն է: Ուրեմն, կ՚ըսէ, այն հակառակութիւնը, որ կայ «երկու հոգիներու միջև, որոնք նախասկզբնական երկուորեակներ կը կոչուին» *Yasna 30., 3,* նիւթական աշխարհի կը հայի: Հետևաբար սխալած է Պլուտարքոս, *De animae procreationis 27. 2,* երբ Արամազդայ և Ահրիմանի մէջ չարին և բարւոյն հակառակութիւնը կը տեսնէ: Որչափ կ՚երևայ, Վեսենդոնկ իրաւունք ունի որոշ չափով, քանի խնդիրը Զրադաշտականութեան նախնական շրջանին վրայ է. Հետագայ դարերուն գաղափարները բաւական մթագնեցան և Մազդայականութիւնը մղուեցաւ դէպի խիստ երկարմատականութիւն, թերևս ոչ առանց ազդեցութեան Մանիքէականութեան, որ արդէն տեղեակ էր յունական փիլիսոփայութեան: Թէոդորոս Մոպսուեստացւոյն և մեր Եզնիկին աւանդածը խիստ երկարարմատականութիւն է և արդիւնք գլխաւորաբար Սասանեան շրջանին տեղի ունեցած կրօնական յեղաշրջման, որով գերագոյն սկիզբ հռչակուեցաւ Զրուան, ուսկից են Որմիզդ (= Ահուրա-Մազդա) և Ահրիման: Զրուան աղերսի մէջ է թերևս բաբելական *Kaivanu* անուան հետ. Համմտ. *Zimmern, Keilinschrift und das Alte Testament, 3. Aufl.,* էջ *409 f.* Կը համեմատուի նաև բաբել. *Sarpanituḫ (Zerpanitu)* հետ, *Yastrof, Die Rel. d. Babyl. u. Assyr.,* էջ *115:*

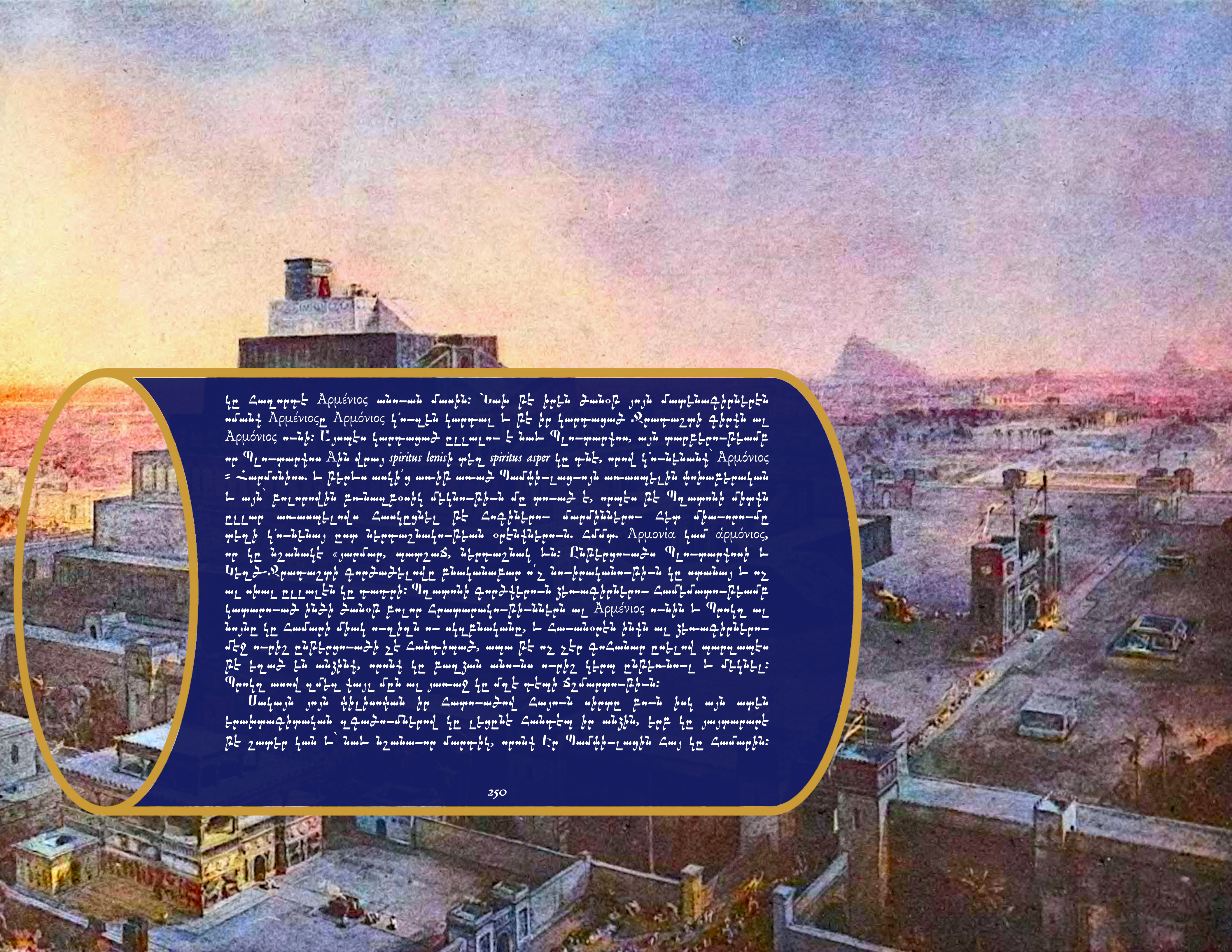

կը հաղորդէ Ἀρμένιος անուան մասին: Նախ թէ իրեն ծանօթ յոյն մատենագիրներէն ոմանք Ἀρμένιοςը Ἀρμόνιος կ՚ուզեն կարդալ և թէ ինք կարդացած Զրադաշտի գիրքին ալ Ἀρμόνιος ունի: Այսպէս կարդացած ըլլալու է նաև Պլուտարքոս, այն տարբերութեամբ որ Պլուտարքոս Ἀին վրայ *spiritus lenis*ի տեղ *spiritus asper* կը դնէ, որով կ՚ունենանք՝ Ἁρμόνιος = Հարմոնիոս. և թերևս անկէ՛ց առիթ առած Պամփիւլացւոյն առասպելին փոխաբերական և այն՝ բոլորովին բռնազբօսիկ մեկնութիւն մը տուած է, որպէս թէ Պղատոնի միտքն ըլլար առասպելովս հասկըցնել թէ հոգիներու մարմիններու հետ միաւորումը տեղի կ՚ունենայ ըստ ներդաշնակութեան օրէնքներուն. Հմմտ. Ἁρμονία կամ ἁρμόνιος, որ կը նշանակէ «յարմար, պատշաճ, ներդաշնակ» ևն: Ընթերցուածս Պլուտարքոսի և Կեղծ-Զրադաշտի գործածելովը բնականաբար ո՛չ նուիրականութիւն կը ստանայ և ոչ ալ սխալ ըլլալէն կը դադրի: Պղատոնի գործքերուն ձեռագիրներու համեմատութեամբ կատարուած ինծի ծանօթ բոլոր հրատարակութիւններն ալ Ἀρμένιος ունին և Պրոկղ ալ նոյնը կը համարի միակ ուղիղն ու սկզբնականը, և հաւանօրէն ինքն ալ ձեռագիրներու մէջ ուրիշ ընթերցուածի չէ հանդիպած, ապա թէ ոչ չէր գոհանար ըսելով պարզապէս թէ եղած են անձինք, որոնք կը բաղձան անունս ուրիշ կերպ ընթեռնուլ և մեկնել: Պրոկղ ասով զմեզ քայլ մըն ալ յառաջ կը մղէ դէպի ճշմարտութիւն:

Սակայն յոյն փիլիսոփան իր հատուածով հայուն սիրտը բուն իսկ այն ատեն երախտագիտական զգածումներով կը լեցընէ հանդէպ իր անձին, երբ կը յայտարարէ թէ շատեր կան և՝ նաև նշանաւոր մարդիկ, որոնք Էր Պամփիւլացին հայ կը համարին:

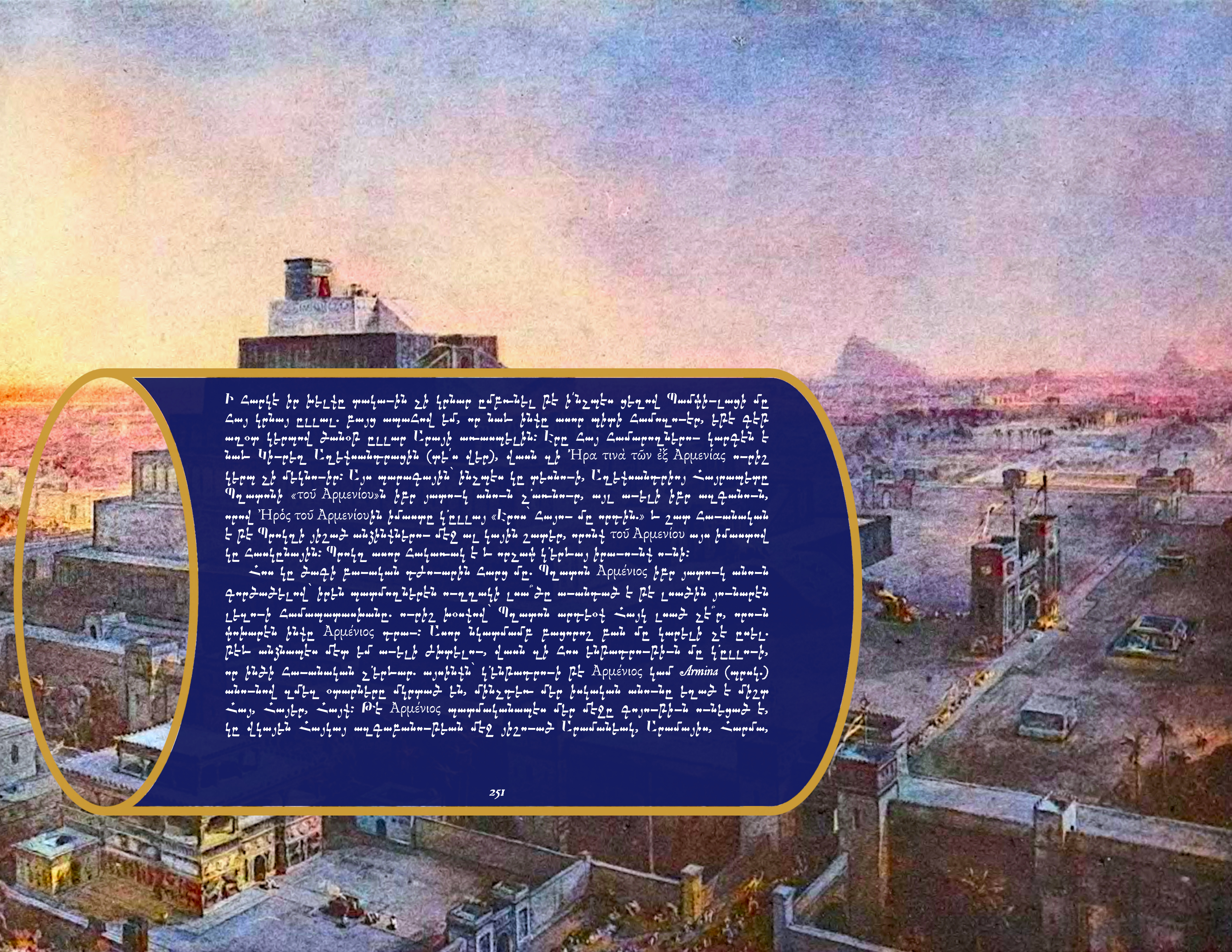

Ի հարկէ իր խելքը տակաւին չի կրնար ըմբռնել թէ ի՛նչպէս ցեղով Պամփիւլացի մը հայ կրնայ ըլլալ. Բայց ապահով եմ, որ նաև ինքը ասոր պիտի համոզուէր, եթէ գէթ աչօք կերպով ծանօթ ըլլար Արայի առասպելին։ Էրը հայ համարողներու կարգէն է նաև Կիւրեղ Աղեքսանդրացին (տե՛ս վեր), վասն զի Ἠρα τινὰ τῶν ἐξ Ἀρμενίας ուրիշ կերպ չի մեկնուիր։ Այս պարագային՝ ինչպէս կը տեսնուի, Աղեքսանդրիոյ Հայրապետը Պղատոնի «τοῦ Ἀρμενίου»ն իբր յատուկ անուն չ՛առնուր, այլ աւելի իբր ազգանուն, որով Ἠρός τοῦ Ἀρμενίουին իմաստը կ՛ըլլայ «Էրոս՝ հայու մը որդին.» և շատ հաւանական է թէ Պրոկղի յիշած անձինքներու մէջ ալ կային շատեր, որոնք τοῦ Ἀρμενίου այս իմաստով կը հասկնային։ Պրոկղ ասոր հակառակ է և որչափ կ՛երևայ իրաւունք ունի։

Հոս կը ծագի բաւական դժուարին հարց մը. Պղատոն Ἀρμένιος իբր յատուկ անուն գործածելով՝ իրեն պատմողներէն ուղղակի լսա՞ծը աւանդած է թէ լսածին յունարէն լեզուի համապատասխանը. ուրիշ խօսքով՝ Պղատոն արդեօք Հայկ լսած չէ՞ր, որուն փոխարէն ինքը Ἀρμένιος դրաւ։ Ասոր նկատմամբ բացորոշ բան մը կարելի չէ ըսել. Թէև անձնապէս մէտ եմ աւելի ժխտելու, վասն զի հոս ենթադրութիւն մը կ՛ըլլուի, որ ինծի հաւանական չ՛երևար. այսինքն՝ կ՛ենթադրուի թէ Ἀρμένιος կամ *Armina* (պրսկ.) անունով զմեզ օտարները մկրտած են, մինչդեռ մեր բնական անունը եղած է միշտ Հայ, Հայեր, Հայք։ Թէ Ἀρμένιος պատմականապէս մեր մէջը գոյութիւն ունեցած է, կը վկայեն Հայկայ ազգաբանութեան մէջ յիշուած Արամանեակ, Արամայիս, Հարմա,

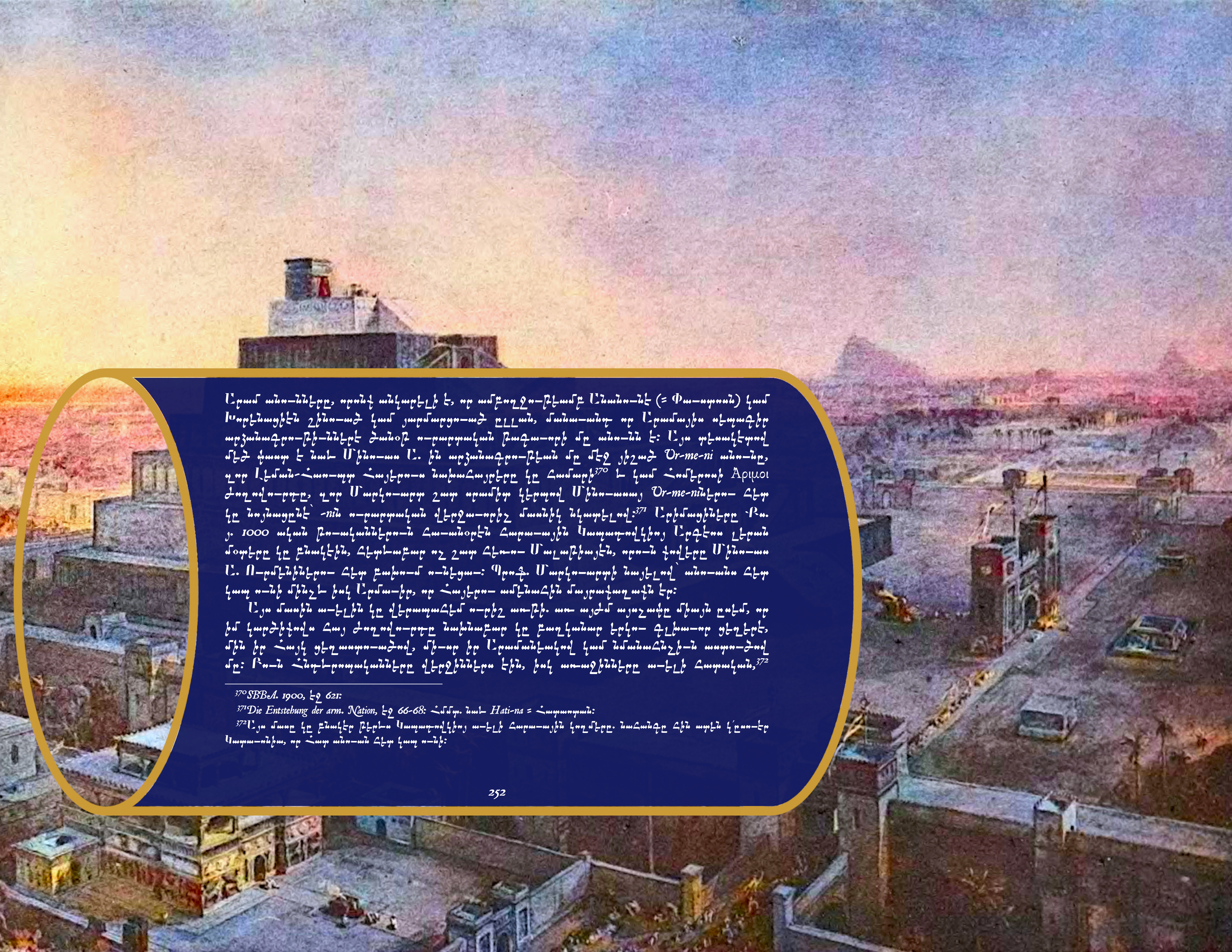

Արամ անունները, որոնք անկարելի է, որ ամբողջութեամբ Անանունէ (= Փաւստոսն) կամ Խորենացիէն շինուած կամ յարմարցուած ըլլան, մանաւանդ որ Արամայիս սեպագիր արձանագրութիւններէ ծանօթ ուրարտական թագաւորի մը անունն է: Այս տեսակէտով մեծ փաստ է նաև Մինուաս Ա. ին արձանագրութեան մը մէջ յիշուած Ur-me-ni անունը, զոր Լեման-Հաուպտ Հայերուս նախահայրերը կը համարի[370] և կամ Հոմերոսի Αριμοι ժողովուրդը, զոր Մարկուարտ շատ որոշակի կերպով Մինուասայ Ur-me-niներու հետ կը նոյնացնէ՝ -niն ուրարտական վերջաւորիչ մասնիկ նկատելով:[371] Արիմացիները Քա. յ. 1000 ական թուականներուն հաւանօրէն հարաւային Կապադովկիոյ Արգէոս լերան մօտերը կը բնակէին, հետևաբար ոչ շատ հեռու Մալաթիայէն, որուն քովերը Մինուաս Ա. Ուրմենիներու հետ բախում ունեցաւ: Պրոֆ. Մարկուարտի նայելով՝ անուանս հետ կապ ունի մինչև իսկ Արմաւիր, որ Հայերու ամենահին մայրաքաղաքն էր:

Այս մասին աւելին կը վերապահեմ ուրիշ առթի. առ այժմ այսչափը միայն ըսեմ, որ իմ կարծիքովս հայ ժողովուրդը նախնաբար կը բաղկանար երկու գլխաւոր ցեղերէ, մին իր Հայկ ցեղաստուածով, միւսը իր Արամանեակով կամ Նմանահնչին աստուածով մը: Բուն Հնդեւրոպականները վերջիններս էին, իսկ առաջինները աւելի Հատական,[372]

---

[370] SBBA. 1900, էջ 621:

[371] Die Entstehung der arm. Nation, էջ 66-68: Հմմտ. նաև Hati-na = Հատաստան:

[372] Այս մասը կը բնակէր Թերևս Կապադովկիոյ աւելի հարաւային կողմերը. նահանգը հին ատեն կ՚ըսուէր Կատաւոնիա, որ Հատ անուան հետ կապ ունի:

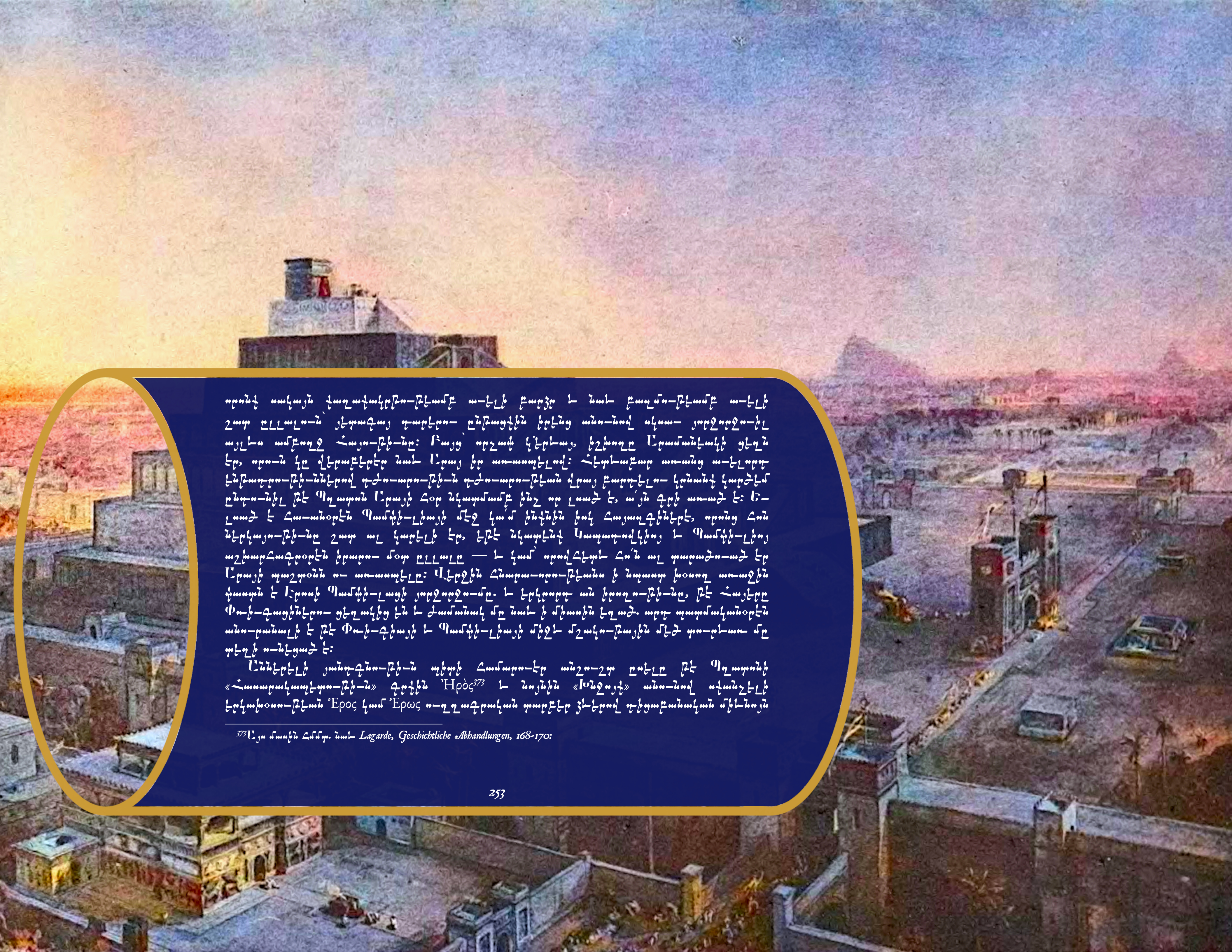

որոնք սակայն քաղաքակրթութեամբ աւելի բարձր և նաև բազմութեամբ աւելի շատ ըլլալուն՝ յետագայ դարերու ընթացքին իրենց անունով սկսաւ յորջորջուիլ այլևս ամբողջ Հայութիւնը: Բայց՝ որչափ կ՚երևայ, իշխողը Արամանեակի ցեղն էր, որուն կը վերաբերէր նաև Արայ իր առասպելով: Հետևաբար առանց աւելորդ ենթադրութիւններով դժուարութիւն դժուարութեան վրայ բարդելու կրնանք կարծեմ ընդունիլ թէ Պղատոն Արայի հօր նկատմամբ ինչ որ լսած է, ա՛յն գրի առած է: Եւ լսած է հաւանօրէն Պամփիւլիայի մէջ կա՛մ ինքնին իսկ Հայազգիներէ, որոնց հոն ներկայութիւնը շատ ալ կարելի էր, երբ նկատենք Կապադովկիոյ և Պամփիւլիոյ աշխարհագրօրէն իրարու մօտ ըլլալը — և կամ՝ որովհետև հո՛ն ալ տարածուած էր Արայի պաշտօնն ու առասպելը: Վերջին հնարաւորութեանս ի նպաստ խօսող առաջին փաստն է Էրոսի Պամփիւլացի յորջորջումը. և երկրորդ ան իրողութիւնը, թէ Հայերը Փռիւգացիներու ցեղակից են և ժամանակ մը նաև ի միասին եղած. արդ պատմականօրէն անուրանալի է թէ Փռիւգիայի և Պամփիւլիայի միջև մշակութային մեծ փոխառ մը տեղի ունեցած է:

Աններելի յանդգնութիւն պիտի համարուէր անշուշտ ըսելը թէ Պղատոնի «Հասարակապետութիւն» գրքին Ἠρὸς[373] և նոյնին «Խնջոյք» անունով սքանչելի երկախօսութեան Ἔρος կամ Ἔρως ուղղագրական տարբեր ձևերով դիցաբանական միևնոյն

---

[373] Այս մասին հմմտ. նաև *Lagarde, Geschichtliche Abhandlungen, 168-170:*

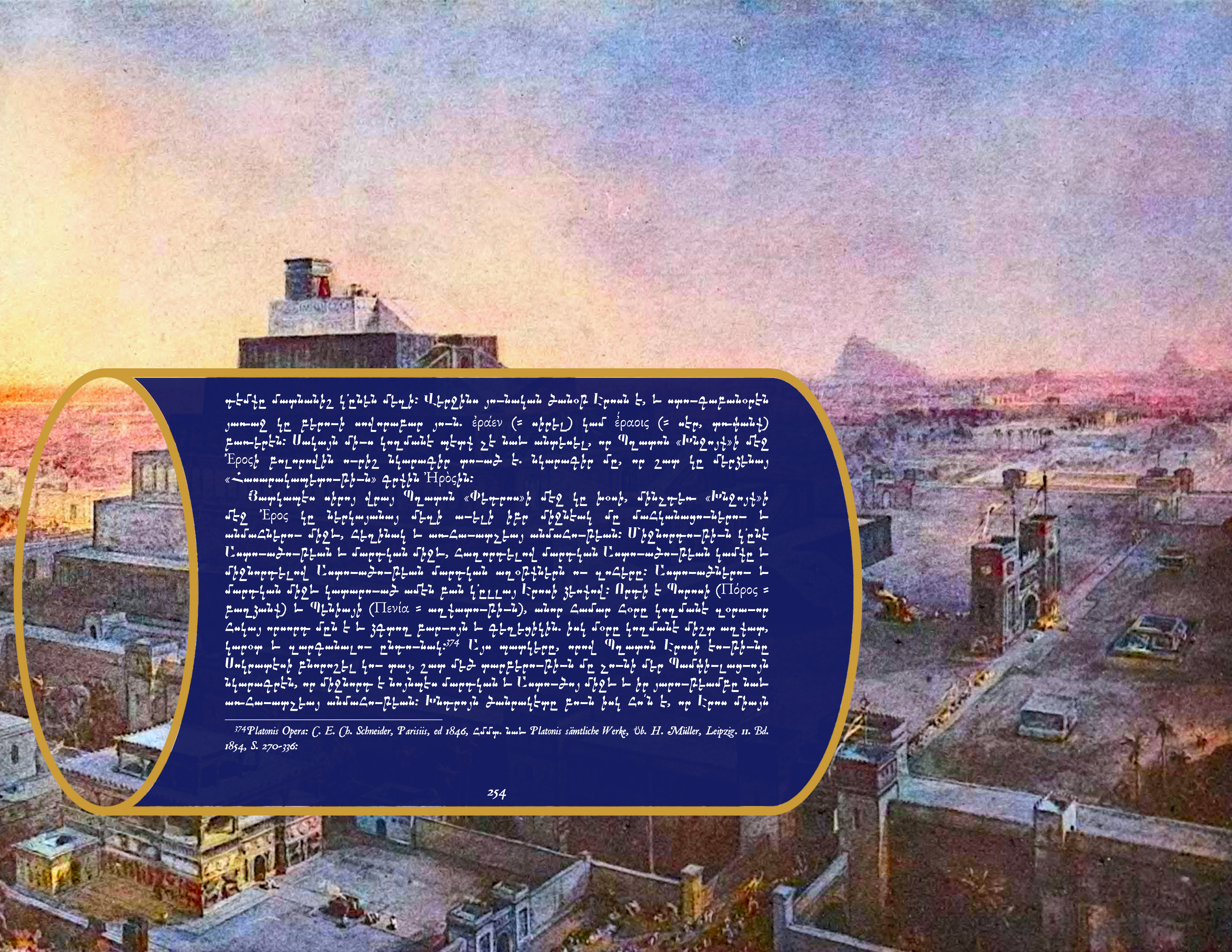

դէմքը մատնանիշ կ՚ընեն մեզի: Վերջինս յունական ծանօթ Էրոսն է, և ստուգաբանօրէն յառաջ կը բերուի սովորաբար յուն. ἐράεν (= սիրել) կամ ἔραοις (= սէր, տռփանք) բառերէն: Սակայն միւս կողմանէ պէտք չէ նաև անտեսել, որ Պղատոն «Խնջոյք»ի մէջ Ἐροςի բոլորովին ուրիշ նկարագիր տուած է. նկարագիր մը, որ շատ կը մերձենայ «Հասարակապետութիւն» գրքին Ἠρὸςին:

Յատկապէս սիրոյ վրայ Պղատոն «Փեդրոս»ի մէջ կը խօսի, մինչդեռ «Խնջոյք»ի մէջ Ἐρος կը ներկայանայ մեզի աւելի իբր միջնեակ մը մահկանացուներու և անմահներու միջև, հեղինակ և առհաւատչեայ անմահութեան: Միջնորդութիւն կ՚ընէ Աստուածութեան և մարդկան միջև, հաղորդելով մարդկան Աստուածութեան կամքը և միջնորդելով Աստուածութեան մարդկան աղօթքներն ու զոհերը: Աստուածներու և մարդկան միջև կատարուած ամէն բան կ՚ըլլայ Էրոսի ձեռքով: Որդի է Պորոսի (Πόρος = բաղձանք) և Պենիայի (Πενία = աղքատութիւն), անոր համար հօրը կողմանէ զօրաւոր հսկայ որսորդ մըն է և ձգտող բարւոյն և գեղեցիկին. իսկ մօրը կողմանէ միշտ աղքատ, կարօտ և զարգանալու ընդունակ:[374] Այս պատկերը, որով Պղատոն Էրոսի էութիւնը Սոկրատէսի բնորոշել կու տայ, շատ մեծ տարբերութիւն մը չունի մեր Պամփիւլացւոյն նկարագրէն, որ միջնորդ է նոյնպէս մարդկան և Աստուծոյ միջև և իր յարութեամբը նաև առհաւատչեայ անմահութեան: Խնդրոյն ծանրակէտը բուն իսկ հո՛ն է, որ Էրոս միայն

---

[374] *Platonis Opera: C. E. Ch. Schneider, Parisiis, ed 1846,* հմմտ. նաև *Platonis sämtliche Werke, Öb. H. Müller, Leipzig. 11. Bd. 1854, S. 270-336:*

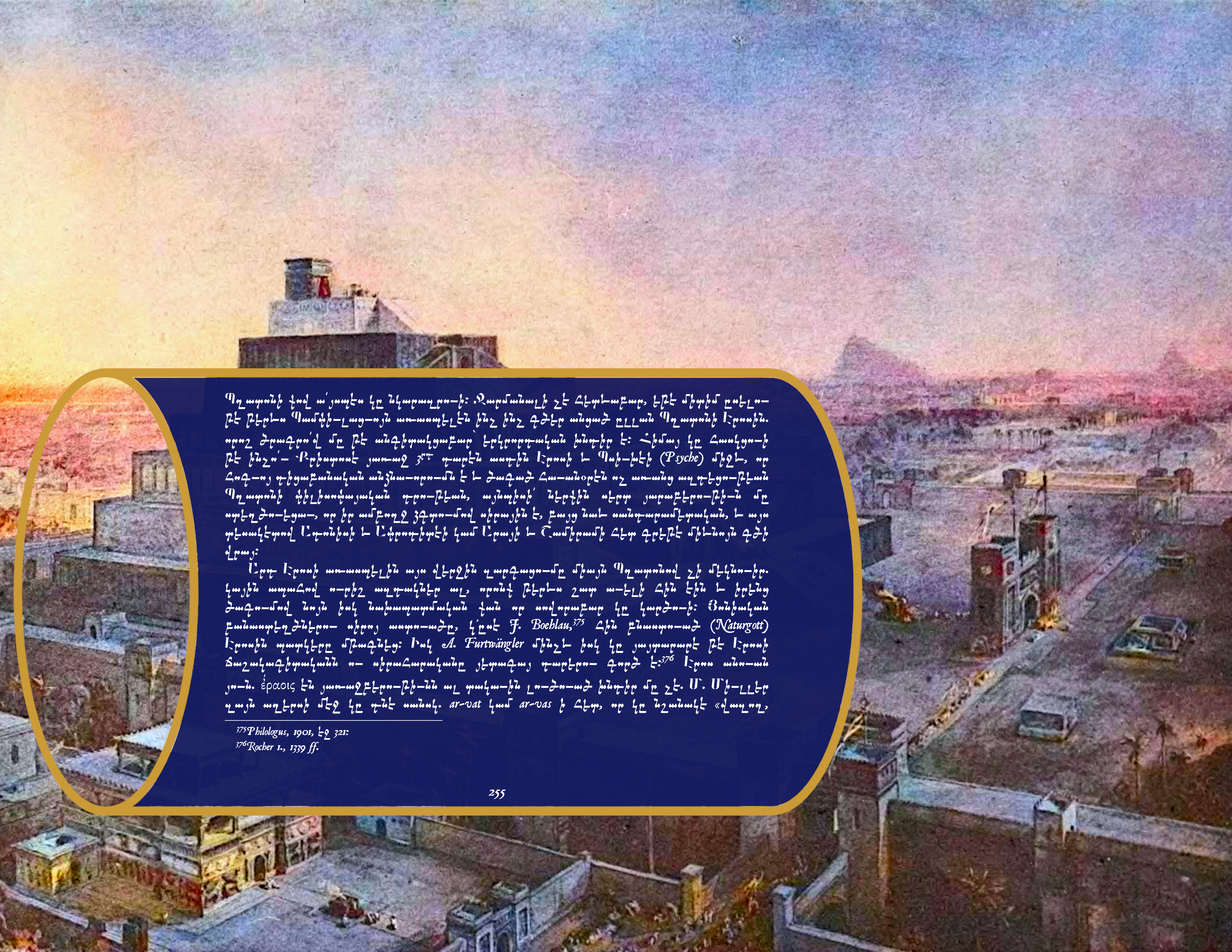

Պղատոնի քով ա՛յսպէս կը նկարագրուի: Զարմանալի չէ հետեւաբար, եթէ միտիմ ըսելու թէ թերեւս Պամֆիւլացւոյն առասպելէն ինչ ինչ գծեր անցած ըլլան Պղատոնի Էրոսին. որոշ ծրագրո՛վ մը թէ անգիտակցաբար՝ երկրորդական խնդիր է: Հիմայ կը հասկցուի թէ ինչո՛ւ Քրիստոսէ յառաջ 3րդ դարէն ասդին Էրոսի եւ Պսիւխէի (Psyche) միջեւ, որ հոգւոյ դիցաբանական անձնաւորումն է եւ ծագած հաւանօրէն ոչ առանց ազդեցութեան Պղատոնի փիլիսոփայական դրութեան, այնպիսի՛ ներքին սերտ յարաբերութիւն մը ստեղծուեցաւ, որ իր ամբողջ ձգտումով սիրային է, բայց նաեւ սանդարամետական, եւ այս տեսակէտով Ադոնիսի եւ Ափրոդիտէի կամ Արայի եւ Շամիրամի հետ գրեթէ միեւնոյն գծի վրայ:

Արդ Էրոսի առասպելին այս վերջին զարգացումը միայն Պղատոնով չի մեկնուիր. կային ապահով ուրիշ ազդակներ ալ, որոնք թերեւս շատ աւելի հին էին եւ իրենց ծագումով նոյն իսկ նախապատմական քան որ սովորաբար կը կարծուի: Յոնիական քանաստեղծներու սիրոյ աստուածը, կ՚ըսէ F. Boehlau,[375] հին բնաստուած (Naturgott) Էրոսին պատկերը մթագնեց: Իսկ A. Furtwängler մինչեւ իսկ կը յայտարարէ թէ Էրոսի ճաշակագիտականն ու սիրահարականը յետագայ դարերու գործ է:[376] Էրոս անուան յուն. ἔραοις էն յառաջբերութիւնն ալ տակաւին լուծուած խնդիր մը չէ. Մ. Միւլլեր զայն ազերոսի մէջ կը գտնէ սանսկ. ar-vat կամ ar-vas ի հետ, որ կը նշանակէ «վազող,

---

[375] Philologus, 1901, էջ 321:

[376] Rocher 1., 1339 ff.

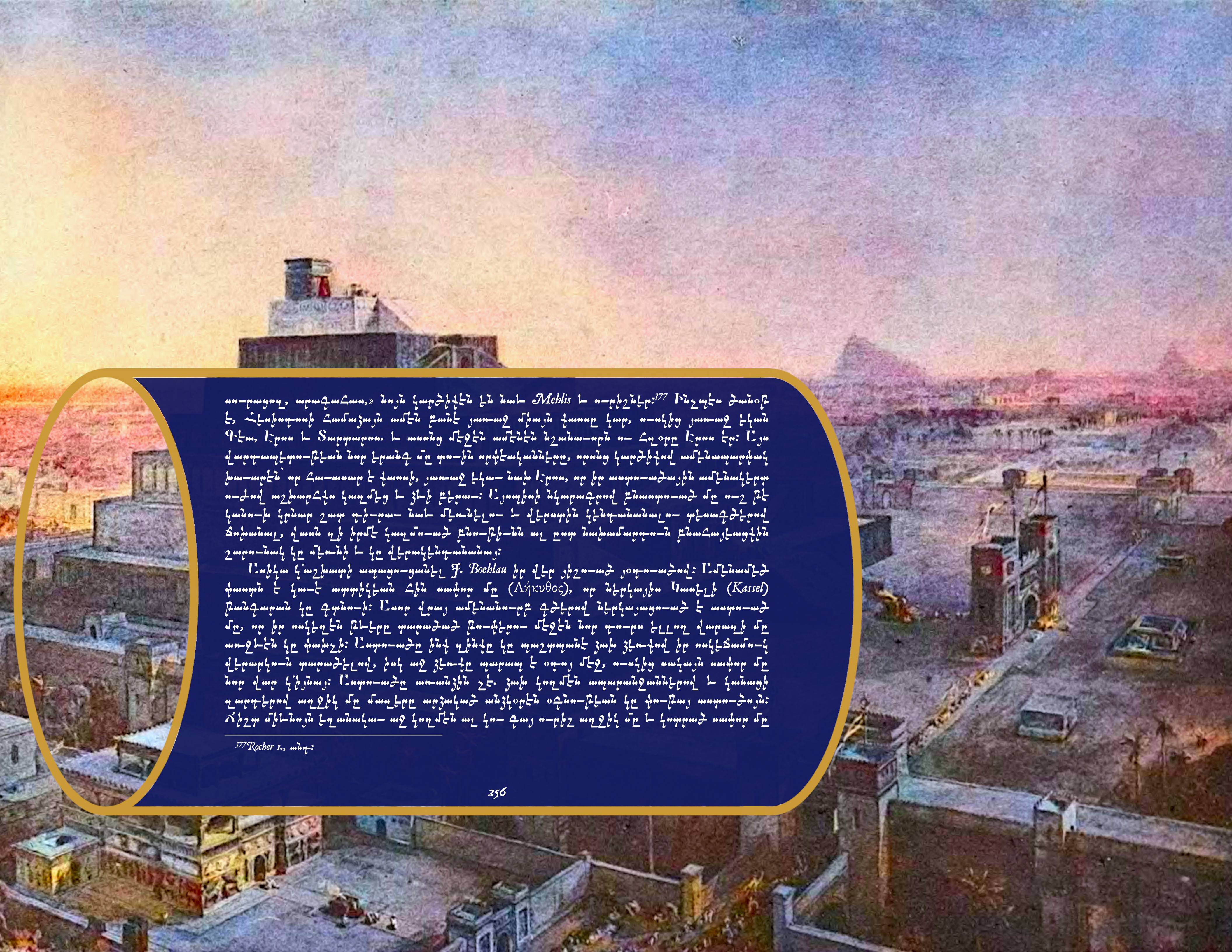

սուրացող, արագահաս,» նոյն կարծիքին են նաև *Mehlis* և ուրիշներ։[377] Ինչպէս ծանօթ է, Հեսիոդոսի համաձայն ամէն բանէ յառաջ միայն քաոսը կար, ուսկից յառաջ եկան Գէա, Էրոս և Տարտարոս. և ասոնց մէջէն ամէնէն նշանաւորն ու հզօրը Էրոս էր։ Այս վարդապետութեան նոր երանգ մը տուին որփէականները, որոնց կարծիքով ամենապարփակ խաւարէն՝ որ հաւասար է քաոսի, յառաջ եկաւ նախ Էրոս, որ իր աստուածային ամենակերտ ուժով աշխարհքս կազմեց և ձեւի բերաւ։ Այսպիսի նկարագրով բնաստուած մը ուշ թէ կանուխ կրնար շատ դիւրաւ նաև մեռնելու և վերստին կենդանանալու տեսագծերով ճոխանալ, վասն զի իրմէ կազմուած բնութիւնն ալ ըստ նախամարդուն բնահայեացքին շարունակ կը մեռնի և կը վերակենդանանայ։

Ասիկա կ՚աշխատի ապացուցանել J. Boehlau իր վեր յիշուած յօդուածով։ Ամենամեծ փաստն է կաւէ ատտիկեան հին սափոր մը (Λήκυθος), որ ներկայիս Կասելի (*Kassel*) թանգարան կը գտնուի։ Ասոր վրայ ամենանուրբ գծերով ներկայացուած է աստուած մը, որ իր ոսկեղէն թեւերը տարածած թուփերու մէջէն նոր դուրս ելլող վարդի մը աղջիկէն կը փախչի։ Աստուածը ինք զինքը կը պաշտպանէ ձախ ձեռքով իր ոսկեճամուկ վերարկուն տարածելով, իսկ աջ ձեռքը պարապ է օդոյ մէջ, ուսկից սակայն սափոր մը նոր վար կ՚իյնայ։ Աստուածը առանձին չէ. ձախ կողմէն ապարանջաններով և կանացի զարդերով աղջիկ մը մազերը արձակած անձկօրէն օգնութեան կը փութայ աստուծոյն։ Ճիշտ միևնոյն եղանակաւ աջ կողմէն ալ կու գայ ուրիշ աղջիկ մը և կոտրած սափոր մը

---

[377] Rocher 1., անդ։

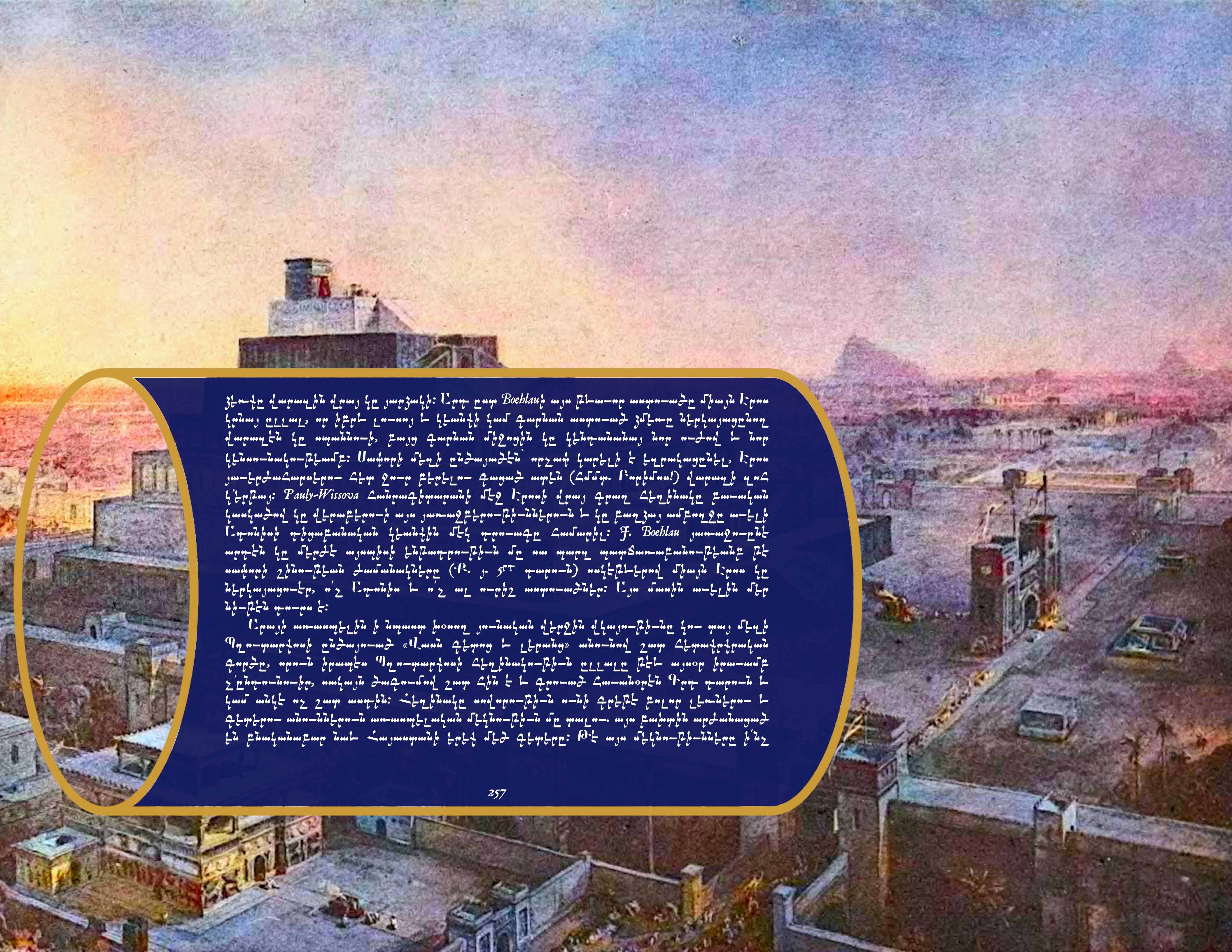

ձեռքը վարագին վրայ կը յարձակի: Արդ ըստ Boehlauի այս թեւաւոր աստուածը միայն Իշտառ կրնայ ըլլալ, որ ինքն լուսոյ եւ կեանքի կամ գարնան աստուած ձմեռը ներկայացնող վարագէն կը սպաննուի, բայց գարնան միջոցին կը կենդանանայ նոր ուժով եւ նոր կենսունակութեամբ: Սափորի մեզի ընծայածէն՝ որչափ կարելի է եզրակացնել, Իշտառ յաւերժահարսերու հետ ջուր բերելու գացած ատեն (հմմտ. Բորիմոս!) վարագի զոհ կ'երթայ: Pauly-Wissova հանրագիտարանի մէջ Իշտառի վրայ գրող հեղինակը բաւական կասկածով կը վերաբերուի այս յառաջբերութիւններուն եւ կը բաղձայ ամբողջը աւելի Ադոնիսի դիցաբանական կեանքին մէկ դրուագը համարել: F. Boehlau յառաջուընէ արդէն կը մերժէ այսպիսի ենթադրութիւն մը աս պարզ պատճառաբանութեամբ թէ սափորի շինութեան ժամանակները (Ք. յ. 5րդ դարուն) ոսկեթեւերով միայն Իշտառ կը ներկայացուէր, ո՛չ Ադոնիս եւ ո՛չ ալ ուրիշ աստուածներ: Այս մասին աւելին մեր նիւթէն դուրս է:

Արայի առասպելին ի նպաստ խօսող յունական վերջին վկայութիւնը կու տայ մեզի Պղուտարքոսի ընծայուած «Վասն գետոց եւ լերանց» անունով շատ հետաքրքրական գործը, որուն իրապէս Պղուտարքոսի հեղինակութիւն ըլլալը թէեւ այսօր իրաւամբ չ'ընդունուիր, սակայն ծագումով շատ հին է եւ գրուած հաւանօրէն Գրդ դարուն եւ կամ անկէ ոչ շատ ատեն: Հեղինակը սովորութիւն ունի գրեթէ բոլոր լեռներու եւ գետերու անուններուն առասպելական մեկնութիւն մը տալու. այս բախտին արժանացած են բնականաբար նաեւ Հայաստանի երեք մեծ գետերը: Թէ այս մեկնութիւնները ի՛նչ

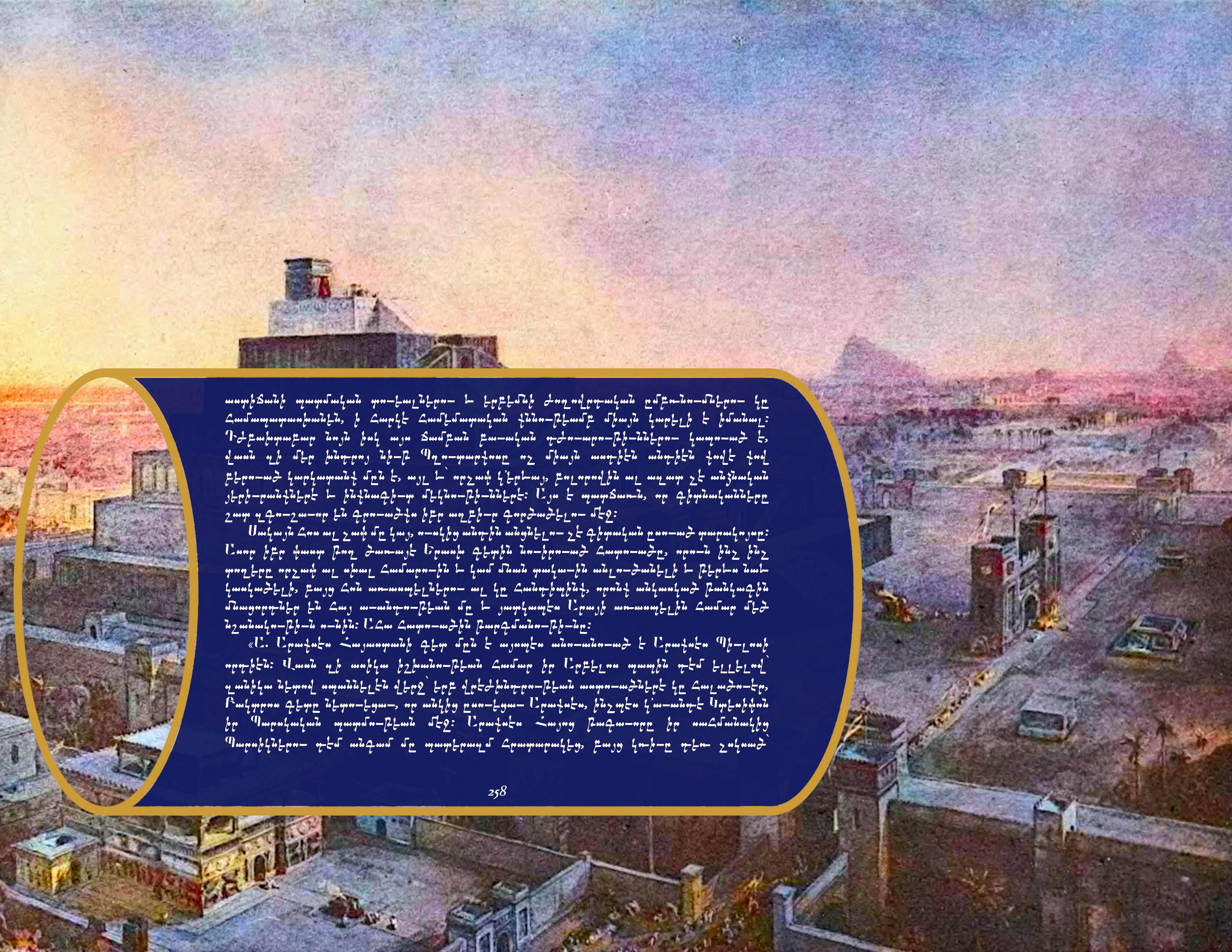

աստիճանի, պատմական տուեալներու և երբեմնի ժողովրդական ըմբռնումներու կը համապատասխանեն, ի հարկէ համեմատական քննութեամբ միայն կարելի է իմանալ: Դժբախտաբար նոյն իսկ այս ճամբան բաւական դժուարութիւններու կապուած է, վասն զի մեր խնդրոյ նիւթ Պլուտարքոսը ոչ միայն ասդիէն անդիէն քովէ քով բերուած կարկտանք մըն է, այլ և՝ որչափ կ՚երևայ, բոլորովին ալ ազատ չէ անձնական յերիւրանքներէ և ինքնագիւտ մեկնութիւններէ: Այս է պատճառն, որ գիտնականները շատ զգուշաւոր են գրուածքս իբր աղբիւր գործածելու մէջ:

Սակայն հոս ալ շատ մը կայ, ուսկից անդին անցնելու չէ գիտական ըսուած տարակոյսը: Ասոր իբր փաստ թող ծառայէ Երասխ գետին նուիրուած հատուածը, որուն ինչ ինչ տողերը որչափ ալ սխալ համարուին և կամ մնան տակաւին անլուծանելի և թերևս նաև կասկածելի, բայց հոն առասպելներու ալ կը հանդիպինք, որոնք անկասկած թանկագին մնացորդներ են հայ աւանդութեան մը և յատկապէս Արայի առասպելին համար մեծ նշանակութիւն ունին: Ահա հատուածին թարգմանութիւնը:

«Ա. Արաքսէս Հայաստանի գետ մըն է այսպէս անուանուած է Արաքսէս Պիւլոսի որդիէն: Վասն զի ասիկա իշխանութեան համար իր Արբելոս պապին դէմ ելլելով՝ զանիկա նետով սպաննելէն վերջ՝ երբ վրէժխնդրութեան աստուածներէ կը հալածուէր, Բակտրոս գետը նետուեցաւ, որ անկից ըսուեցաւ Արաքսէս, ինչպէս կ՚աւանդէ Կտեսիփոն իր Պարսկական պատմութեան մէջ: Արաքսէս Հայոց թագաւորը իր սահմանակից Պարսիկներու դէմ անգամ մը պատերազմ հրատարակեց, բայց կռիւը դեռ չսկսած՝

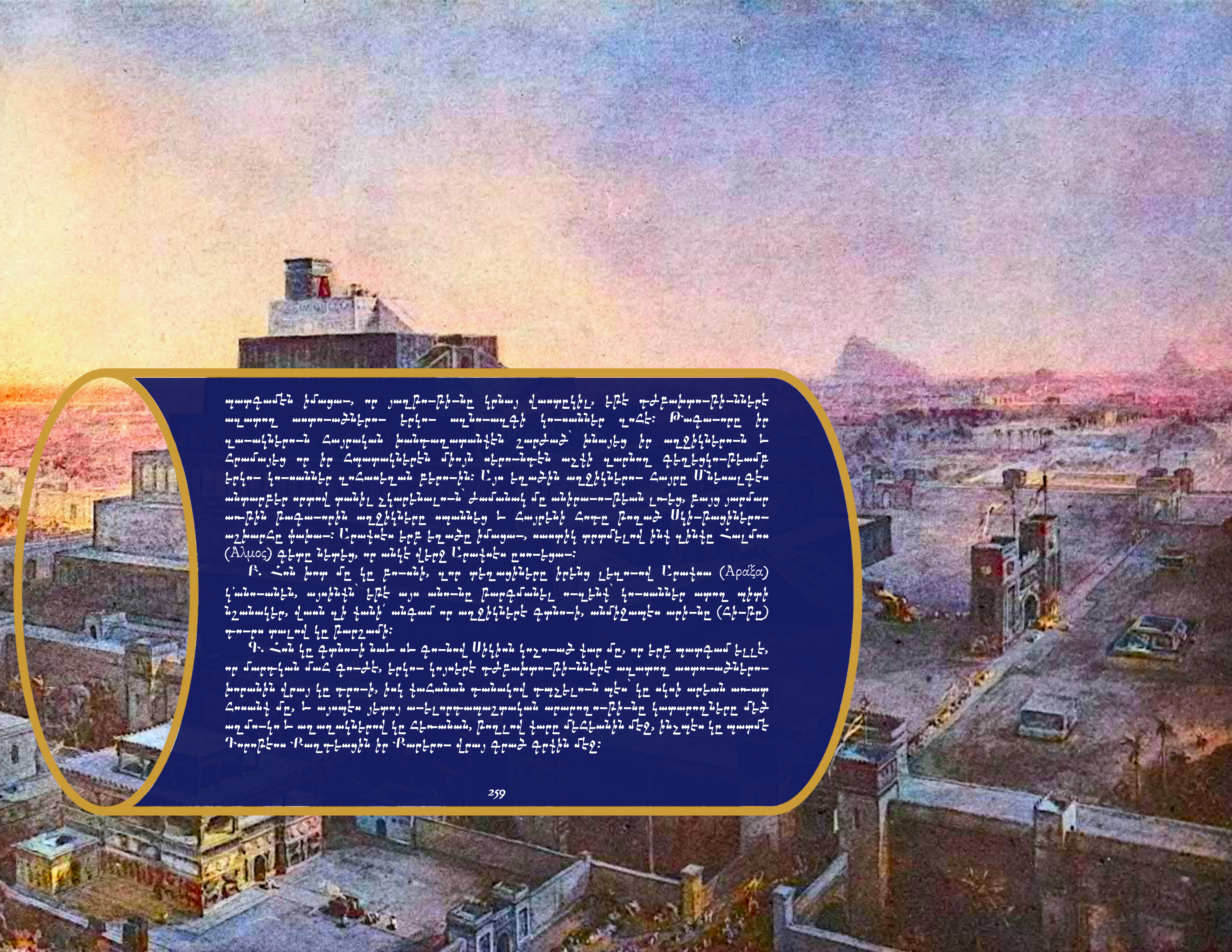

պատգամէն իմացաւ, որ յաղթութիւնը կրնայ վաստըկիլ, եթէ դժբախտութիւններէ ազատող աստուածներու երկու ազնուազգի կուսաններ զոհէ: Թագաւորը իր զաւակներուն հայրական խանդաղատանքէն շարժած՝ խնայեց իր աղջիկներուն և հրամայեց որ իր հպատակներէն միոյն սերունդէն աչքի զարնող գեղեցկութեամբ երկու կուսաններ զոհասեղան բերուին: Այս եղածին աղջիկներու հայրը Մնեսալգէս անտարբեր սրտով տանիլ չկրենալուն՝ ժամանակ մը անիրաւութեան լուեց, բայց յարմար առթին Թագաւորին աղջիկները սպաննեց և հայրենի հողը թողած Սկիւթացիներու աշխարհը փախաւ: Արաքսէս երբ եղածը իմացաւ, սաստիկ տրտմելով ինք զինքը Հալմոս (Ἄλμος) գետը նետեց, որ անկէ վերջ Արաքսէս կոչուեցաւ:

Բ. Հոն խոտ մը կը բուսնի, զոր տեղացիները իրենց լեզուով Արաքսա (Αράξα) կ'անուանեն, այսինքն՝ եթէ այս անունը թարգմանել ուզենք՝ կուսաններ ատող պիտի նշանակէր, վասն զի քանի՛ անգամ որ աղջիկներէ գտնուի, անմիջապէս արիւնը (հիւթը) դուրս տալով կը թարշամի:

Գ. Հոն կը գտնուի նաև սև գունով Սիկիոն կոչուած քար մը, որ երբ պատգամ ելլէ, որ մարդկան մահ գուժէ, երկու կոյսերէ դժբախտութիւններէ ազատող աստուածներու խորանին վրայ կը դրուի, իսկ քահանան դանակով դպչելուն պէս՝ կը սկսի արեան առատ հոսանք մը, և այսպէս յետոյ աւելորդապաշտական արարողութիւնը կատարողները մեծ աղմուկով և աղաղակներով կը հեռանան, թողլով քարը մեհեանին մէջ, ինչպէս կը պատմէ Դորոթէոս Քաղդէացին իր Քարերու վրայ գրած գրքին մէջ:

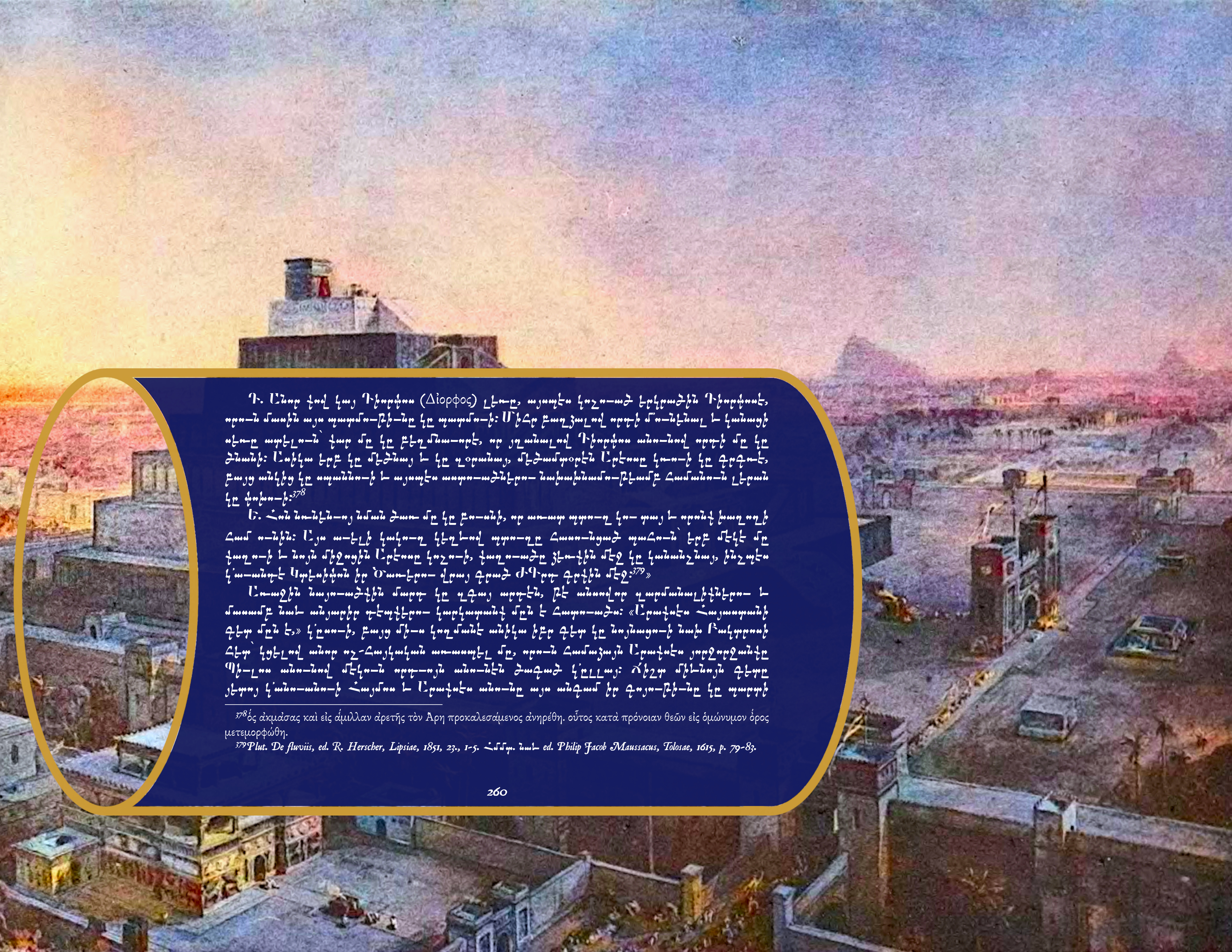

Դ. Անոր քով կայ Դիորփոս (Δὶορφος) լեռը, այդպէս կոչուած երկրածին Դիորփոսէ, որուն մասին այս պատմութիւնը կը պատմուի: Միհր բաղձալով որդի մը ունենալ և կանանց սեռը ատելով՝ քար մը կը բեղմնաւորէ, որ յղանալով Դիորփոս անունով որդի մը կը ծնանի: Սակայն երբ կը մեծնայ և կը զօրանայ, մեծամտօրէն Արէսը կռուի կը հրաւիրէ, բայց անկէց կը սպաննուի և այդպէս աստուածներու նախախնամութեամբ համանուն լերան կը փոխուի:[378]

Ե. Հոն նռնենւոյ նման ծառ մը կը բուսնի, որ առատ պտուղ կու տայ և որոնք խաղողի համ ունին: Այս աւելի կակուղ կեղևով պտուղը հասունցած պահուն՝ երբ մէկէ մը քաղուի և նոյն միջոցին Արէսը կոչուի, քաղուածը ձեռքին մէջ կը կանանչնայ, ինչպէս կ'աւանդէ Կտեսիփոն իր Ծառերու վրայ գրած ԺԳ-րդ գրքին մէջ:[379]»

Առաջին նայուածքին մարդ կը զգայ արդէն, թէ անոնք զարմանալիքներու և մասամբ նաև անյարիր դէպքերու կարկտանք մըն է հաւաքուած: «Արաքսէս Հայաստանի գետ մըն է,» կ'ըսուի, բայց միւս կողմանէ անիկա իբր գետ կը նոյնացուի նաև Բակտրոսի հետ՝ կցելով անոր ոչ-հայկական աւանդել մը, որուն համաձայն Արաքսէս յորջորջանքը Պիւլոս անունով մէկուն որդւոյն անունէն ծագած կ'ըլլայ: Ճիշդ միևնոյն գետը յետոյ կ'անուանուի Հայմոս և Արաքսէս անունը այս անգամ իր գոյութիւնը կը պարտի

---

[378] ὃς ἀκμάσας καὶ εἰς ἅμιλλαν ἀρετῆς τὸν Ἄρη προκαλεσάμενος ἀνηρέθη. οὗτος κατὰ πρόνοιαν θεῶν εἰς ὁμώνυμον ὄρος μετεμορφώθη.

[379] *Plut. De fluviis, ed. R. Herscher, Lipsiae, 1851, 23., 1-5.* Հմմտ. նաև *ed. Philip Jacob Maussacus, Tolosae, 1615, p. 79-83.*

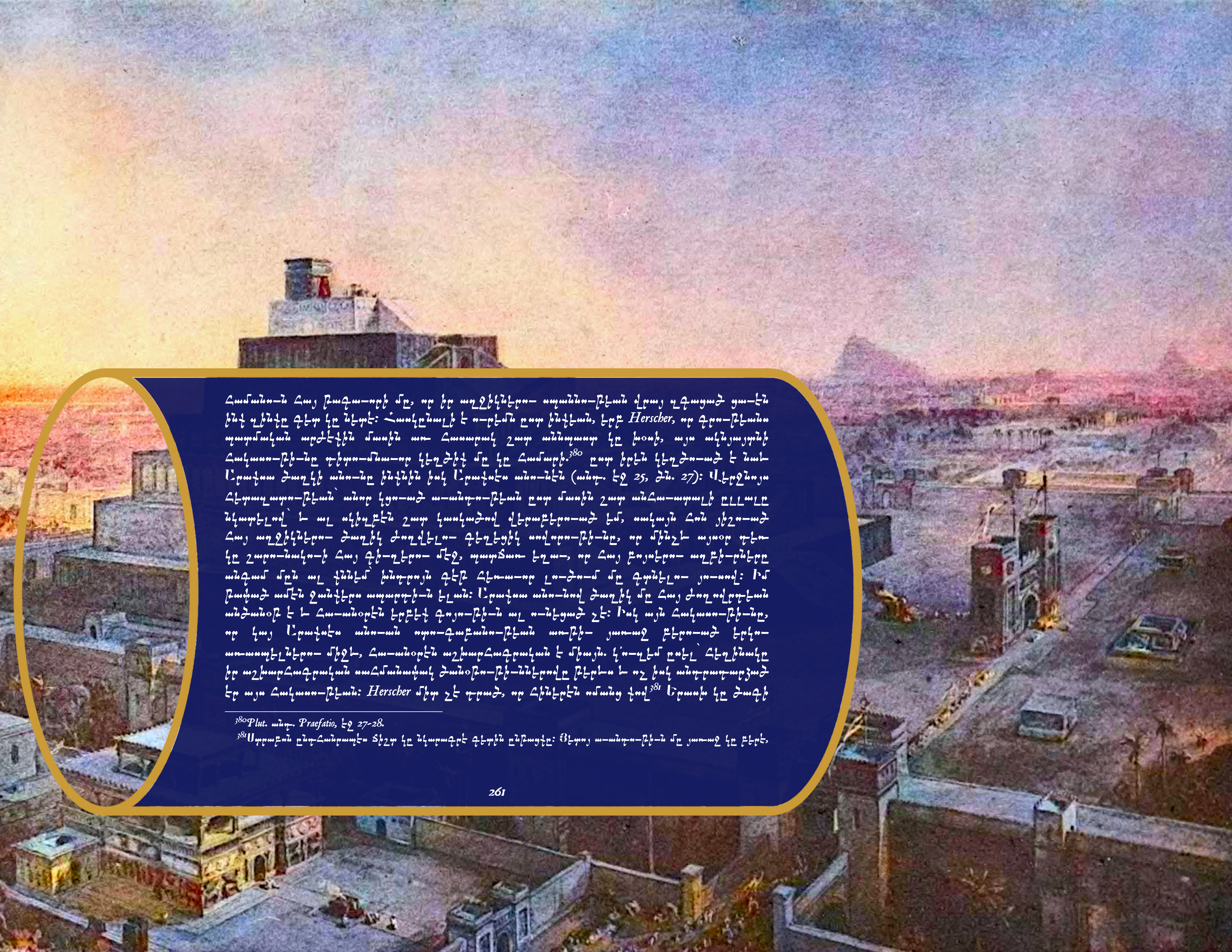

համանուն հայ թագաւորի մը, որ իր աղջիկներու սպաննութեան վրայ զգացած ցաւէն ինք զինքը գետ կը նետէ: Հասկընալի է ուրեմն ըստ ինքեան, երբ *Herscher*, որ գրութեանս պատմական արժէքին մասին առ հասարակ շատ աննպաստ կը խօսի, այս ակնյայտնի հակասութիւնը դիտումնաւոր կեղծիք մը կը համարի·[380] ըստ իրեն կեղծուած է նաեւ Արաքսոս ծաղկի անունը ինքնին իսկ Արաքսէս անունէն (անդ. էջ 25, ծն. 27): Վերջնոյս հետազօտութեան՝ անոր կցուած աւանդութեան ըստ մասին շատ անհաւատալի ըլլալը նկատելով՝ եւ ալ սկիզբէն շատ կասկածով վերաբերուած եմ, սակայն հոն յիշուած հայ աղջիկներու ծաղիկ ժողվելու գեղեցիկ սովորութիւնը, որ մինչեւ այսօր դեռ կը շարունակուի հայ գիւղերու մէջ, պատճառ եղաւ, որ հայ բոյսերու աղբիւրները անգամ մըն ալ քննեմ՝ խնդրոյն գէթ հեռաւոր լուծում մը գտնելու յուսով: Իմ թափած ամէն ջանքերս ապարդիւն եղան: Արաքսոս անունով ծաղիկ մը հայ ժողովրդեան անծանօթ է եւ հաւանօրէն երբեք գոյութիւն ալ ունեցած չէ: Իսկ այն հակասութիւնը, որ կայ Արաքսէս անուան ստուգաբանութեան առթիւ յառաջ բերուած երկու առասպելներու միջեւ, հաւանօրէն աշխարհագրական է միայն. կ'ուզեմ ըսել՝ հեղինակը իր աշխարհագրական սահմանափակ ծանօթութիւններովը թերեւս եւ ոչ իսկ անդրադարձած էր այս հակասութեան: *Herscher* միտ չէ դրած, որ հիներէն ոմանց քով[381] Երասխ կը ծագի

---

[380] *Plut.* անդ. *Praefatio,* էջ 27-28.

[381] Ստրաբոն ընդհանրապէս ճիշդ կը նկարագրէ գետին ընթացքը: Յետոյ աւանդութիւն մը յառաջ կը բերէ,

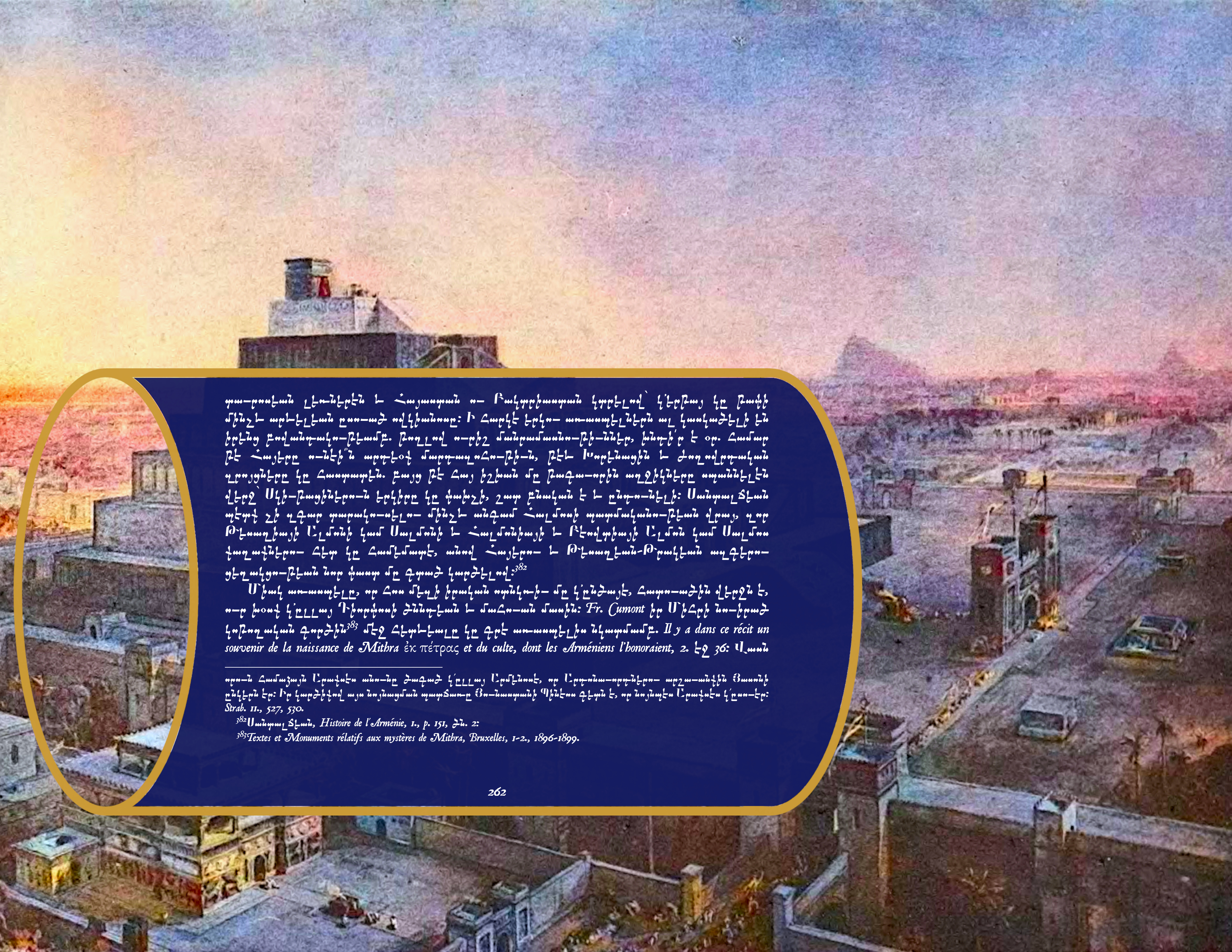

տաւրոսեան լեռներէն և Հայաստան ու Բակտրիաստան կտրելով՝ կ՚երթայ կը թափի մինչև արևելեան ըսուած ովկիանոսը: Ի հարկէ երկու առասպելներն ալ կասկածելի են իրենց բովանդակութեամբ. Թողլով ուրիշ մանրամասնութիւններ, խնդի՛ր է օր. համար թէ Հայերը ունէի՞ն արդեօք մարդազոհութիւն, թէև Խորենացին և ժողովրդական զրոյցները կը հաստատեն. բայց թէ հայ իշխան մը թագաւորին աղջիկները սպաննելէն վերջ՝ Սկիւթացիներուն երկիրը կը փախչի, շատ բնական է և ընդունելի: Սանդալճեան պէտք չի զգար տարակուսելու մինչև անգամ Հալմոսի պատմականութեան վրայ, զոր Թեսաղիայի Ալմոնի կամ Սալմոնի և Հալմոնիայի և Բէովտիայի Ալմոն կամ Սալմոս քաղաքներու հետ կը համեմատէ, անով Հայերու և Թեսաղեան-Թրակեան ազգերու ցեղակցութեան նոր փաստ մը գտած կարծելով:[382]

Միակ առասպելը, որ հոս մեզի իրական ոտնկռիւ մը կ՚ընծայէ, հատուածին վերջն է, ուր խօսք կ՚ըլլայ Դիորփոսի ծննդեան և մահուան մասին: Fr. Cumont իր Միհրի նուիրած կոթողական գործին[383] մէջ հետևեալը կը գրէ առասպելիս նկատմամբ. *Il y a dans ce récit un souvenir de la naissance de Mithra* ἐκ πέτρας *et du culte, dont les Arméniens l'honoraient*, 2. էջ 36: Վասն

որուն համաձայն Արաքսէս անունը ծագած կ՚ըլլայ Արմենոսէ, որ Արգոնաւորդներու արշաւանքին Յասոնի ընկերն էր: Իր կարծիքով այս նոյնացման պատճառը Յունաստանի Պինէոս գետն է, որ նոյնպէս Արաքսէս կ՚ըսուէր: *Strab.* 11., 527, 530.

[382] Սանդալճեան, *Histoire de l'Arménie*, 1., p. 151, ծն. 2:

[383] *Textes et Monuments rélatifs aux mystères de Mithra*, Bruxelles, 1-2., 1896-1899.

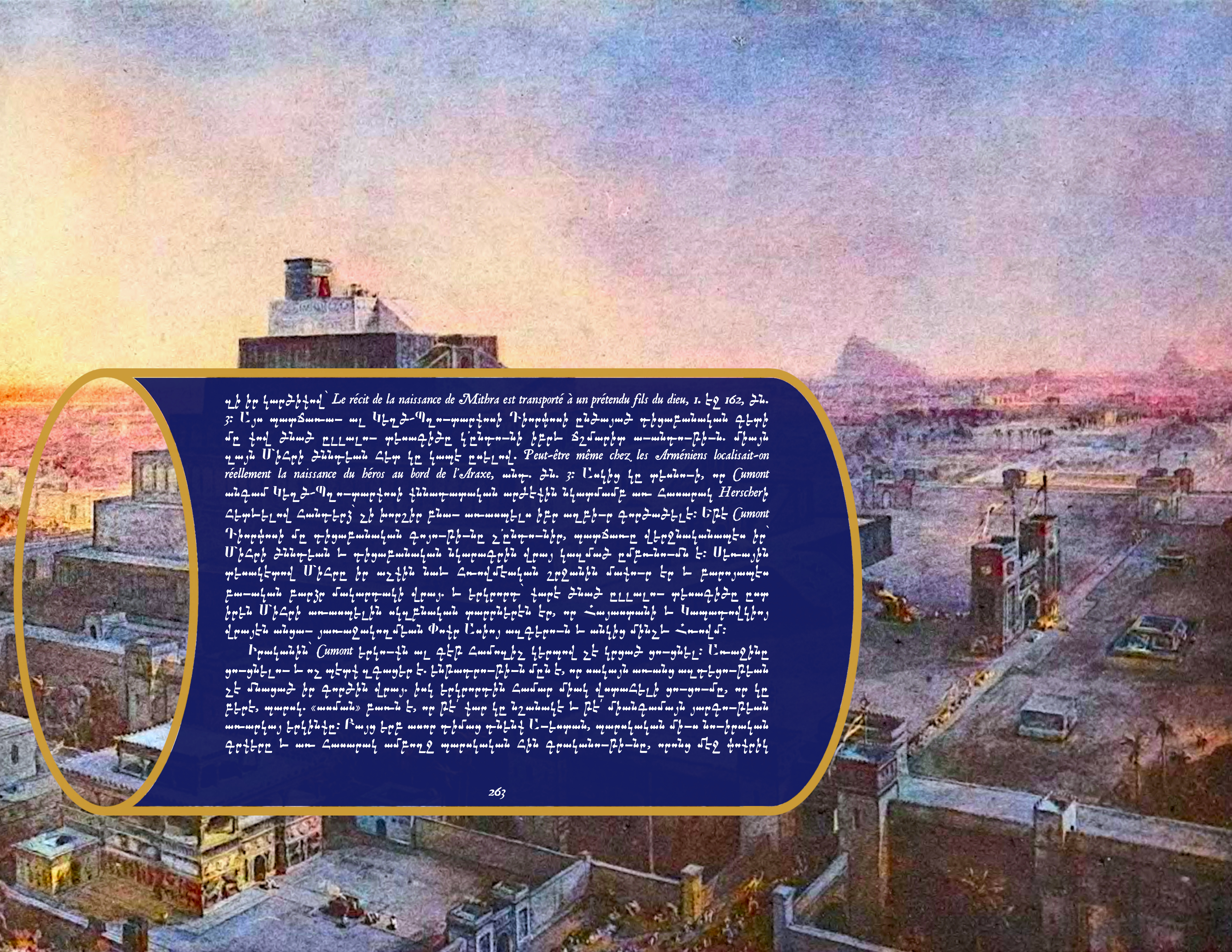

զի իր կարծիքով՝ *Le récit de la naissance de Mithra est transporté à un prétendu fils du dieu*, 1. էջ 162, ծն. 3: Այս պատճառաւ ալ Կեղծ-Պղուտարքոսի Դիորփոսի ընծայած դիցաբանական գետի մը քով ծնած ըլլալու տեսագիծը կ՚ընդունի իբրեւ ճշմարիտ աւանդութիւն. միայն զայն Միհրի ծննդեան հետ կը կապէ ըսելով. *Peut-être même chez les Arméniens localisait-on réellement la naissance du héros au bord de l'Araxe*, անդ. ծն. 3: Ասկից կը տեսնուի, որ Cumont անգամ Կեղծ-Պղուտարքոսի քննադատական արժէքին նկատմամբ առ հասարակ Herscherի հետեւելով հանդերձ՝ չի խորշիր բնաւ առասպելը իբր աղբիւր գործածելէ: Եթէ Cumont Դիորփոսի մը դիցաբանական գոյութիւնը չ՚ընդունիր, պատճառը վերջնականապէս իր՝ Միհրի ծննդեան եւ դիցաբանական նկարագրին վրայ կազմած ըմբռնումն է: Սեռային տեսակէտով Միհրը իր աչքին նաեւ հռովմէական շրջանին մաքուր էր եւ բարոյապէս բաւական բարձր մակարդակի վրայ. եւ երկրորդ՝ քարէ ծնած ըլլալու տեսագիծը ըստ իրեն Միհրի առասպելին սկզբնական տարրներէն էր, որ Հայաստանի եւ Կապադովկիոյ վրայէն անցաւ յառաջակողմեան Փոքր Ասիոյ ազգերուն եւ անկից մինչեւ Հռովմ:

Իրականին՝ Cumont երկուքն ալ գէթ համոզիչ կերպով չէ կրցած ցուցնել: Առաջինը ցուցնելու եւ ոչ պէտք զգացեր է. ենթադրութիւն մըն է, որ սակայն առանց ազդեցութեան չէ մնացած իր գործին վրայ. իսկ երկրորդին համար միակ վստահելի ցուցումը, որ կը բերէ, պարսկ. «ասման» բառն է, որ թէ՛ քար կը նշանակէ եւ թէ՛ միանգամայն յարգութեան առարկայ երկինքը: Բայց երբ ասոր դիմաց դնենք Աւեստան, պարսկական միւս նուիրական գրքերը եւ առ հասարակ ամբողջ պարսկական հին գրականութիւնը, որոնց մէջ փոքրիկ ակնարկութիւն մինչ չկայ Միհրի քարէ ծնած ըլլալու նկատմամբ, և միւս կողմանէ եթէ նկատենք նաև այն պարագաները, որոնց ազդեցութեան տակ Միհրապաշտութիւնը ծագում առաւ և տարածուեցաւ, այն ատեն շատ աւելի կը նուազի յառաջ բերուած ցուցման արժէքը, մանաւանդ որ եղածը Միհրի առասպելին աւելի մերձեցում է քան իրական ցուցում:

Քարէ ծնող աստուածներու բուն հայրենիքը յառաջակողմեան Փոքր Ասիան է: Այսօր ընդունուած պատմական իրողութիւն է, թէ Հռովմէացիները առաջին անգամ ա՛յս երկրին մէջ ծանօթացան Միհրի խորհուրդներուն, երբ Պոմպէոսի լեգէոնները շփման մէջ մտան իրենց պարտուած Կիլիկեան ծովահէններու հետ, որոնք լեռներու քարայրներուն մէջ Միհրի խորհրդապաշտօնը կը կատարէին:[384] Հո՛ս է, որ Զեւս Ἄγδον լեռը կամ ժայռը կը բեղմնաւորէ, ուսկից կը ծնանի Ἄγδιστις կամ ըստ Առնոբիոսի (V. 5) Ἄγδος. քարէ ծնած է նոյնպէս Կիւբելէ: Միհրապաշտութեան Միհրը կը ներկայացուի սովորաբար փռիւգական զգեստներով և խոյրով. նոյն իսկ Հռովմայ մէջ ամենամեծ հանդիսութիւններով կատարուած իր խորհրդապաշտօնները ամենասերտ աղերսի մէջ էին Մեծ Մօր, այսինքն՝ Կիւբելէի պաշտօնին հետ. կը նոյնացուի մերթ Սաբազիոսի, Ատտիսի, մերթ պոնտական Մէն աստուծոյն հետ, որուն սիրահարն ու հոմանին էր իր լկտի պաշտօնով արդէն ծանօթ Մա դիցուհին: Ասո՛ր համար է, որ *Jean Réville*[385]

---

[384] *Plut. Vita Pomp. 24.*

[385] *Etudes de théologie et d'histoire, publiées en hommage à la faculté de Montauban, Paris, 1901.* էջ 336:

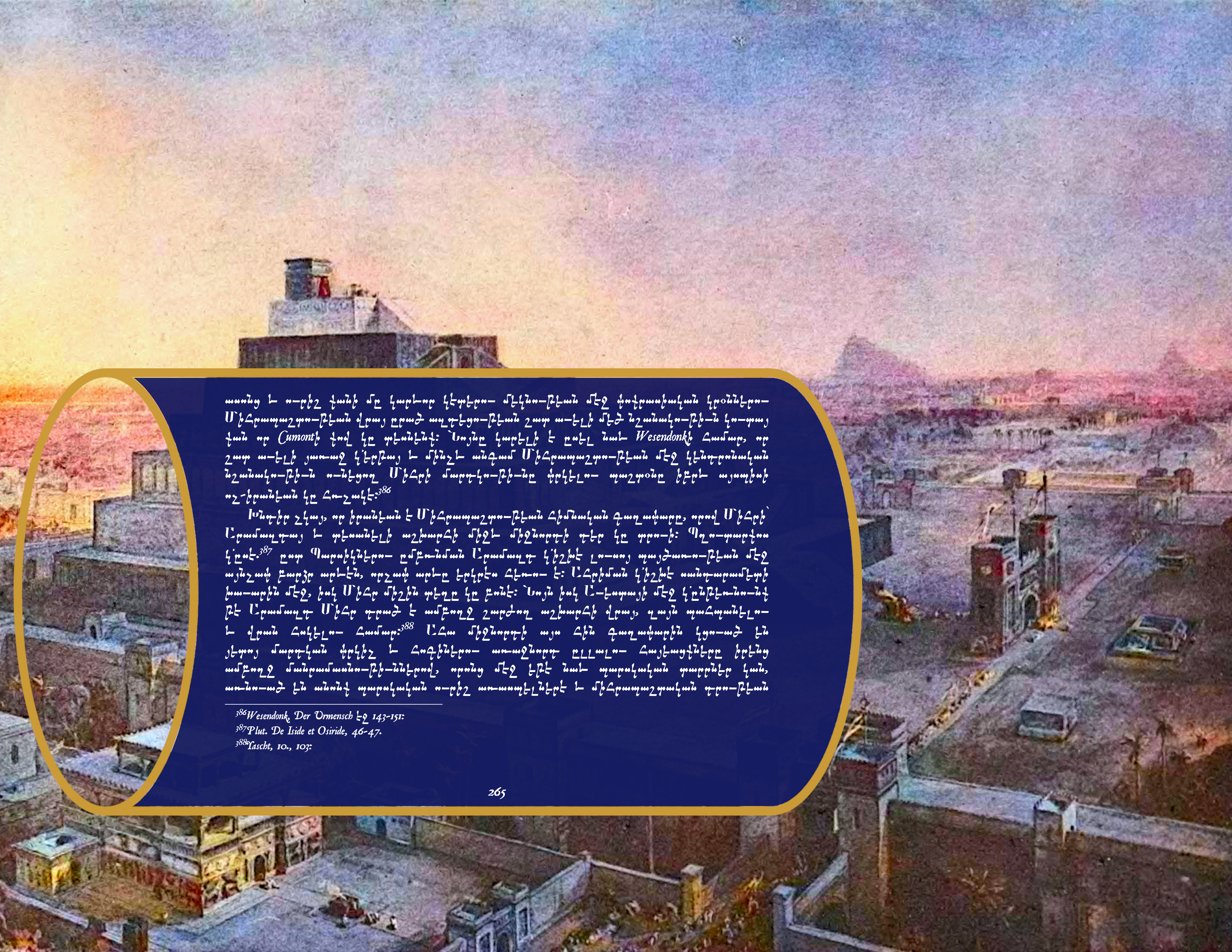

ասոնց և ուրիշ քանի մը կարևոր կէտերու մէկնութեան մէջ փոքրասիական կրօններու Միհրապաշտութեան վրայ ըրած ազդեցութեան շատ աւելի մեծ նշանակութիւն կու տայ քան որ Cumontի քով կը տեսնենք: Սոյնը կարելի է ըսել նաև Wesendonkի համար, որ շատ աւելի յառաջ կ՚երթայ և մինչև անգամ Միհրապաշտութեան մէջ կենդրոնական նշանակութիւն ունեցող Միհրի մարդկութիւնը փրկելու պաշտօնը իբրև այսպիսի ուշ-իրանեան կը հռչակէ:[386]

Խնդիր չկայ, որ իրանեան է Միհրապաշտութեան հիմնական գաղափարը, որով Միհրի՝ Արամազդայ և տեսանելի աշխարհի միջև միջնորդի դեր կը տրուի: Պղուտարքոս կ՚ըսէ.[387] ըստ Պարսիկներու ըմբռնման Արամազդ կ՚իշխէ լուսոյ պայծառութեան մէջ այնչափ բարձր արևէն, որչափ արևը երկրէն հեռու է: Արիման կ՚իշխէ սանդարամետի խաւարին մէջ, իսկ Միհր միջին տեղը կը բռնէ: Նոյն իսկ Աւեստայի մէջ կ՚ընթեռնունք թէ Արամազդ Միհր դրած է ամբողջ շարժող աշխարհի վրայ, զայն պահպանելու և վրան հսկելու համար:[388] Ահա միջնորդի այս հին գաղափարին կցուած են յետոյ մարդկան փրկիչ և հոգիներու առաջնորդ ըլլալու հայեացքները իրենց ամբողջ մանրամասնութիւններով, որոնց մէջ եթէ նաև պարսկական տարրներ կան, առնուած են անոնք պարսկական ուրիշ առասպելներէ և միհրապաշտական դրութեան

---

[386] *Wesendonk, Der Urmensch* էջ 143-151:

[387] *Plut. De Iside et Osiride, 46-47.*

[388] *Yascht, 10., 103:*

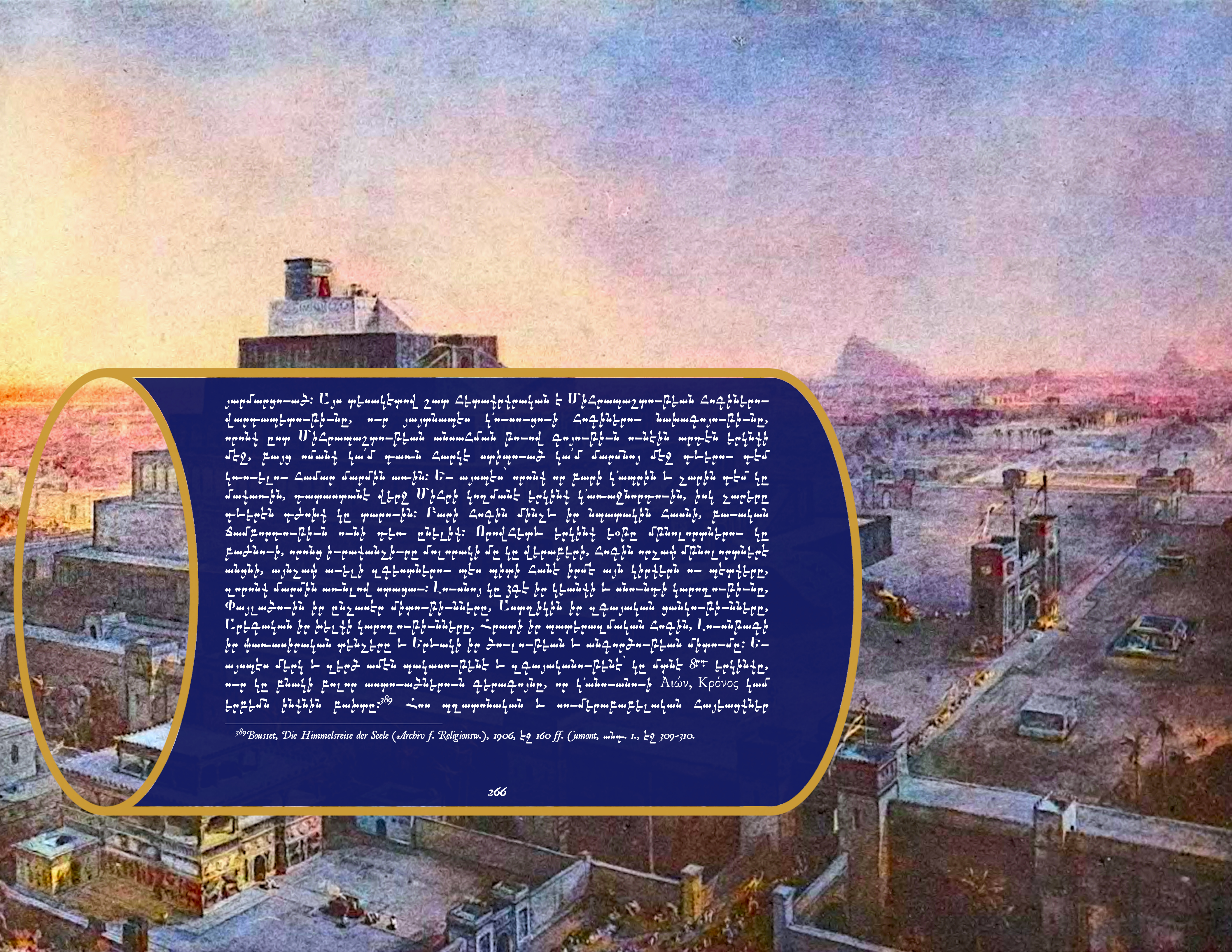

յարմարցուած: Այս տեսակէտով շատ հետաքրքրական է Միհրապաշտութեան հոգիներու վարդապետութիւնը, որ յայտնապէս կ՚ուսուցուի հոգիներու նախագոյութիւնը, որոնք ըստ Միհրապաշտութեան անսահման թուով գոյութիւն ունէին արդէն երկնքի մէջ, բայց ոմանք կա՛մ դառն հարկէ ստիպուած կա՛մ մարմնոյ մէջ դևերու դէմ կռուելու համար մարմին առին: Եւ այսպէս՝ որոնք որ բարի կ՚ապրին և չարին դէմ կը մաքառին, դատաստանէ վերջ Միհրի կողմանէ երկինք կ՚առաջնորդուին, իսկ չարերը դևերէն դժոխք կը տարուին: Բարի հոգին մինչև իր նպատակին հասնի, բաւական ճամբորդութիւն ունի դեռ ընելիք: Որովհետև երկինք եօթը մթնոլորտներու կը բաժնուի, որոնց իւրաքանչիւրը մոլորակի մը կը վերաբերի, հոգին որչափ մթնոլորտներէ անցնի, այնչափ աւելի զգեստներու պէս պիտի հանէ իրմէ այն կիրքերն ու պէտքերը, զորոնք մարմին առնլով ստացաւ: Լուսնոյ կը ձգէ իր կեանքի և սնունդի կարողութիւնը, Փայլածուին իր ընչասէր միտութիւնները, Աստղիկին իր զգայական ցանկութիւնները, Արեգական իր խելքի կարողութիւնները, Հրատին իր պատերազմական հոգին, Լուսնթագի իր փառասիրական տենչերը և Երևակի իր ծուլութեան և անգործութեան միտումը: Եւ այսպէս մերկ և զերծ ամէն պակասութենէ և զգայականութենէ՝ կը մտնէ 8րդ երկինքը, ուր կը բնակի բոլոր աստուածներուն գերագոյնը, որ կ՚անուանուի Ἀιών, Κρόνος կամ երբեմն ինքնին բախտը:[389] Հոս պղատոնական և սումերաբաբելական հայեացքներ

---

[389] Bousset, Die Himmelsreise der Seele (Archiv f. Religionsw.), 1906, էջ 160 ff. Cumont, անդ. 1., էջ 309-310.

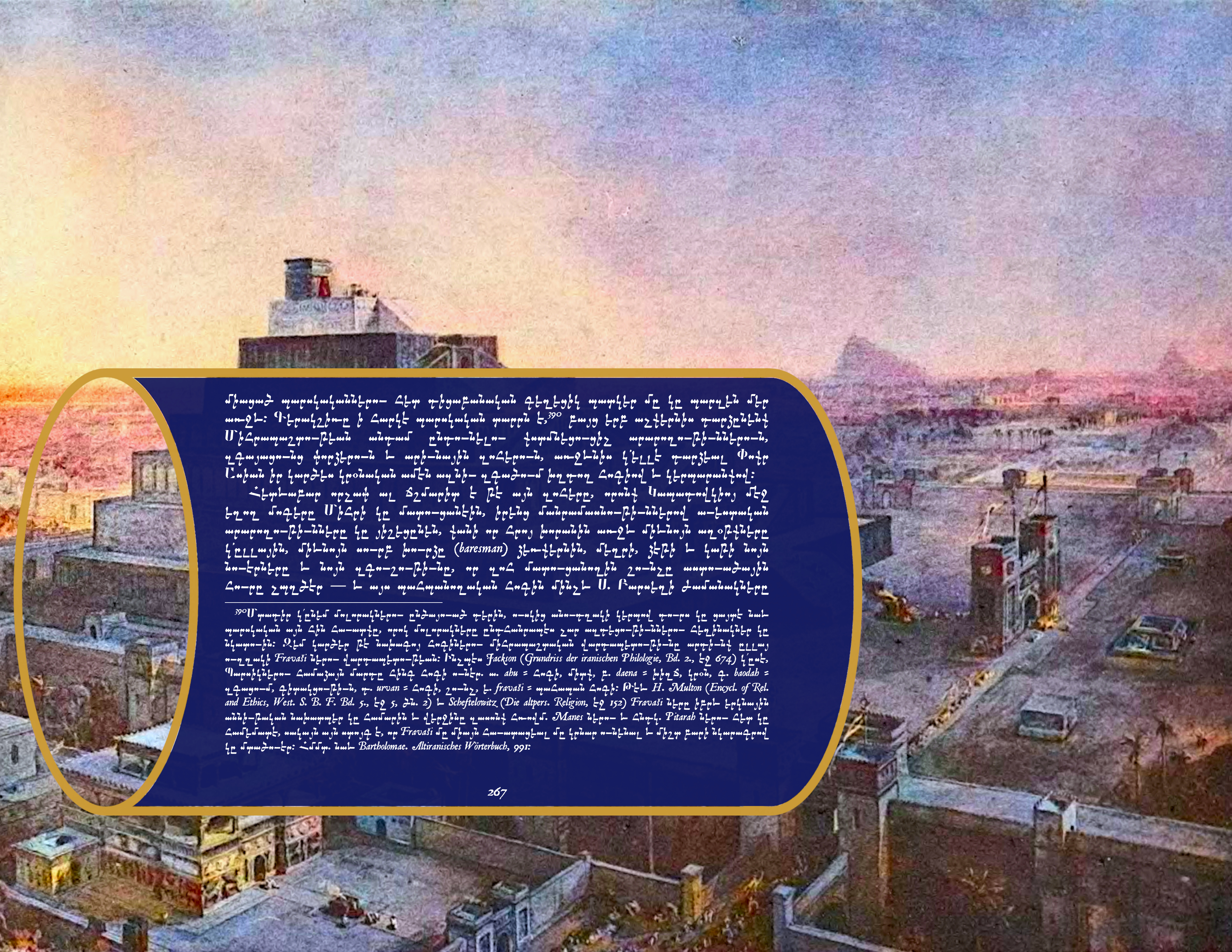

միացած պարսկականներու հետ դիցաբանական գեղեցիկ պատկեր մը կը պարզեն մեր առջև: Գերակշիռը ի հարկէ պարսկական տարրն է,[390] բայց երբ աչքերնիս դարձընենք Միհրապաշտութեան անդամ ընդունելու քստմնեցուցիչ արարողութիւններուն, զգայացունց փորձերուն և արիւնային զոհերուն, առջևնիս կ'ելլէ դարձեալ Փոքր Ասիան իր կարծես կրօնական ամէն ազնիւ զգածում խղդող հոգիով և կերպարանքով:

Հետևաբար որչափ ալ ճշմարիտ է թէ այն զոհերը, որոնք Կապադովկիոյ մէջ եղող մոգերը Միհրի կը մատուցանէին, իրենց մանրամասնութիւններով աւեստական արարողութիւնները կը յիշեցընեն, քանի որ հրոյ խորանին առջև միևնոյն աղօթքները կ'ըլլային, միևնոյն սուրբ խուրձը (*baresman*) ձեռքերնին, մեղրի, ձէթի և կաթի նոյն նուէրները և նոյն զգուշութիւնը, որ զոհ մատուցանողին շունչը աստուածային հուրը չպղծէր — և այս պահպանողական հոգին մինչև Ս. Բարսեղի ժամանակները

---

[390] Մտադիր կ'ընեմ մոլորակներու ընծայուած դերին, ուսկից անուղղակի կերպով դուրս կը ցայտէ նաև պարսկական այն հին հաւատքը, որով մոլորակները ընդհանրապէս չար ազդեցութիւններու հեղինականեր կը նկատուին: Չեմ կարծեր թէ նախագոյ հոգիներու միհրապաշտական վարդապետութիւնը արդիւնք ըլլայ ուղղակի *Fravaši* ներու վարդապետութեան: Ինչպէս Jackson (*Grundriss der iranischen Philologie*, Bd. 2., էջ 674) կ'ըսէ, Պարսիկներու համաձայն մարդը հինգ հոգի ունէր. ա. *ahu* = հոգի, միտք, բ. *daena* = խիղճ, կրօն, գ. *baodah* = զգացում, գիտակցութիւն, դ. *urvan* = հոգի, շունչ, ե. *fravaši* = պահապան հոգի: Թէև H. Multon (*Encycl. of Rel. and Ethics*, West. S. B. F. Bd. 5., էջ 5, ծն. 2) և Scheftelowitz (*Die altpers. Religion*, էջ 152) *Fravaši* ները իբրև երկնային աննիւթական նախատիպեր կը համարին և վերջինը զանոնք հռովմ. *Manes* ներու և հնդկ. *Pitarah* ներու հետ կը համեմատէ, սակայն այն ստոյգ է, որ *Fravaši* մը միայն հաւատացեալ մը կրնար ունենալ և միշտ բարի նկարագրով կը մտածուէր: Հմմտ. նաև Bartholomae. *Altiranisches Wörterbuch*, 991:

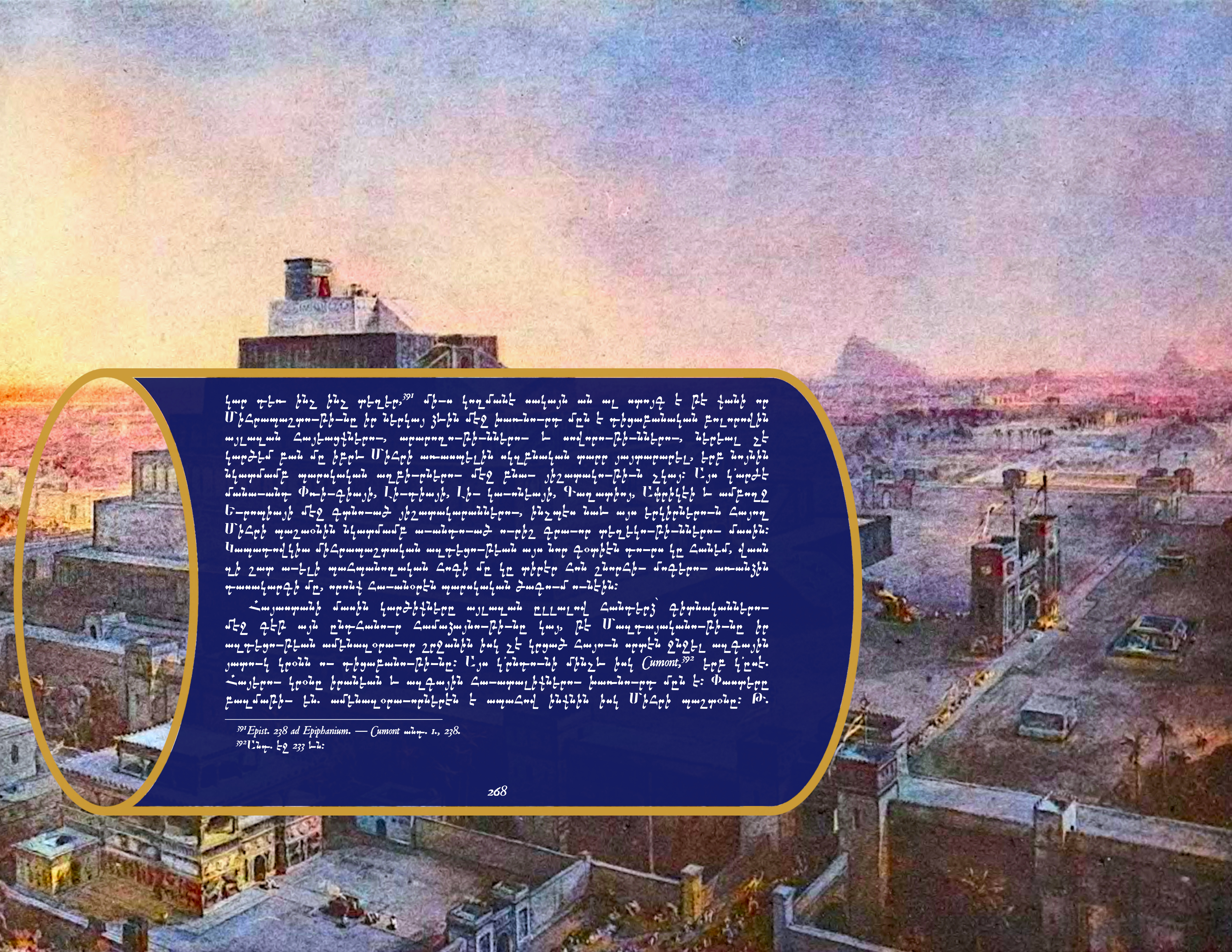

կար դեռ ինչ ինչ տեղեր,[391] միւս կողմանէ սակայն ան ալ ստոյգ է թէ քանի որ Միհրապաշտութիւնը իր ներկայ ձեւին մէջ խառնուրդ մըն է դիցաբանական բոլորովին այլազան հայեացքներու, արարողութիւններու և սովորութիւններու, ներեալ չէ կարծեմ բան մը իբրև Միհրի առասպելին սկզբնական տարր յայտարարել, երբ նոյնին նկատմամբ պարսկական աղբիւրներու մէջ բնաւ յիշատակութիւն չկայ: Այս կ՚արժէ մանաւանդ Փռիւգիայի, Լիւդիայի, Լիւկաւոնեայի, Գաղատիոյ, Ափրիկէի և ամբողջ Եւրոպիայի մէջ գտնուած յիշատակարաններու, ինչպէս նաև այս երկիրներուն հայող Միհրի պաշտօնին նկատմամբ աւանդուած ուրիշ գրաւոր տեղեկութիւններու մասին: Կապադովկիա միհրապաշտական ազդեցութեան այս նոր գօտիէն դուրս կը հանեմ, վասն զի շատ աւելի պահպանողական հոգի մը կը տիրէր հոն շնորհիւ մոգերու առանձին դասակարգի մը, որոնք հաւանօրէն պարսկական ծագում ունէին:

Հայաստանի մասին կարծիքները այլազան ըլլալով հանդերձ՝ գիտնականներու մէջ գէթ այն ընդհանուր համաձայնութիւնը կայ, թէ Մազդայականութիւնը իր ազդեցութեան ամենազօրաւոր շրջանին իսկ չէ կրցած հայուն սրտէն ջնջել ազգային յատուկ կրօնն ու դիցաբանութիւնը: Այս կ՚ընդունի մինչև իսկ *Cumont*,[392] երբ կ՚ըսէ. Հայերու կրօնը իրանեան և ազգային հաւատալիքներու խառնուրդ մըն է: Փաստերը բազմաթիւ են. ամենազօրաւորներէն է ապահով ինքնին իսկ Միհրի պաշտօնը: Թ.

---

[391] *Epist. 238 ad Epiphanium. — Cumont* անդ. 1., 238.

[392] Անդ. էջ 233 և ն:

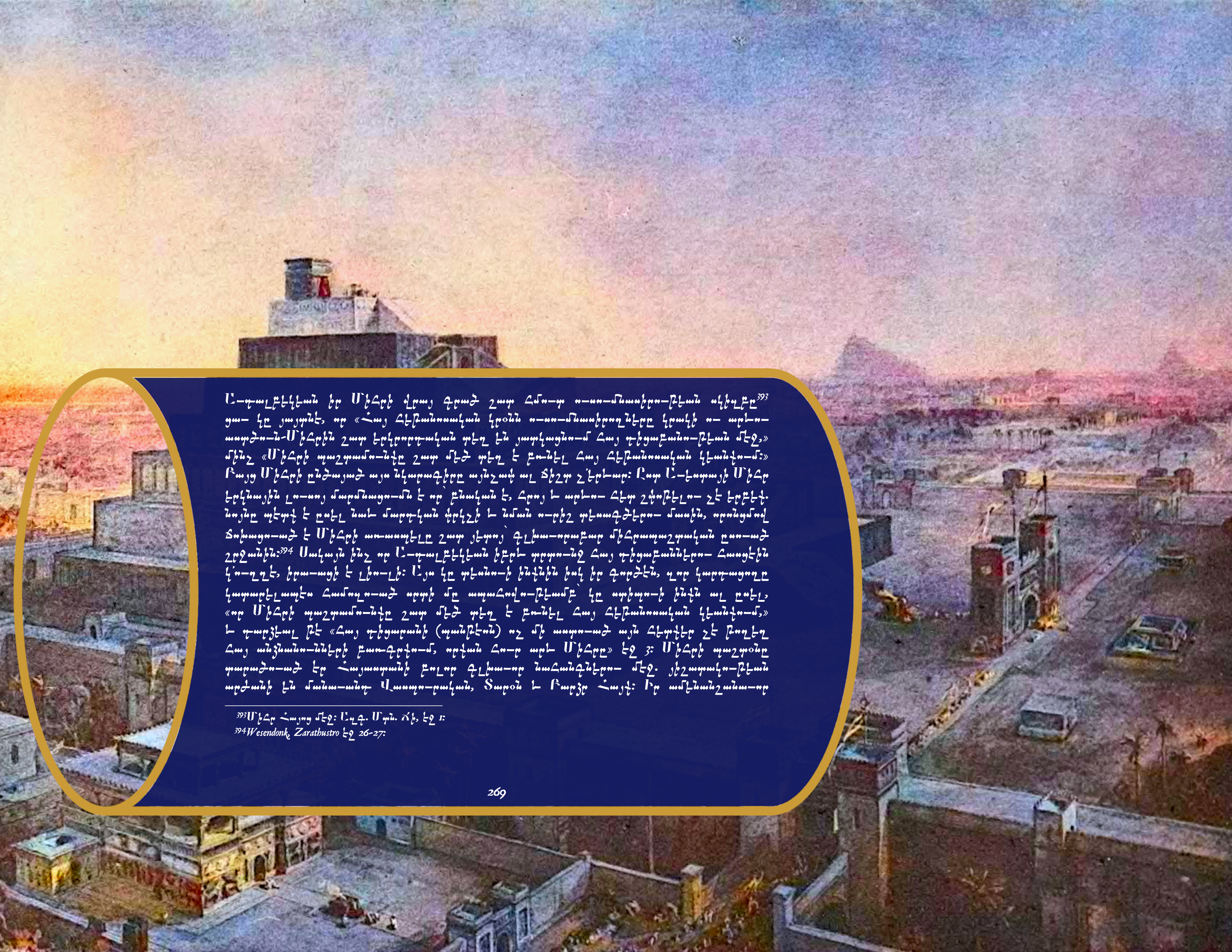

Աւդալբեգեան իր Միհրի վրայ գրած շատ հմուտ ուսումնասիրութեան սկիզբը[393] ցաւ կը յայտնէ, որ «Հայ հեթանոսական կրօնի ուսումնասիրողները կրակի ու արեւու-աստծուն-Միհրին շատ երկրորդական տեղ են յատկացնում հայ դիցաբանութեան մէջ,» մինչ «Միհրի պաշտամունքը շատ մեծ տեղ է բռնել հայ հեթանոսական կեանքում:» Բայց Միհրի ընծայած այս նկարագիրը այնչափ ալ ճիշդ չ՚երեւար: Ըստ Աւեստայի Միհր երկնային լուսոյ մարմնացումն է որ՝ բնական է, հրոյ և արեւու հետ շփոթուելու չէ երբեք. նոյնը պէտք է ըսել նաև մարդկան փրկչի և նման ուրիշ տեսագծերու մասին, որոնցմով ճոխացուած է Միհրի աստուածը շատ յետոյ՝ գլխաւորաբար միհրապաշտական ըսուած շրջանին:[394] Սակայն ինչ որ Աւդալբեգեան իբրև տրտունջ հայ դիցաբաններու հասցէին կ՚ուղղէ, իրաւացի է լիովին: Այս կը տեսնուի ինքնին իսկ իր գործէն, ուր կարդացողը կատարելապէս համոզուած որոշ մը ապահովութեամբ՝ կը ստիպուի ինքն ալ ըսել, «որ Միհրի պաշտամունքը շատ մեծ տեղ է բռնել հայ հեթանոսական կեանքում,» և դարձեալ թէ «Հայ դիցարանի (պանթէոն) ոչ մի աստուած այն հետքեր չէ թողել հայ անձնանուններին բաղադրւում, որքան Հուր Արև Միհրը» էջ 3: Միհրի պաշտօնը տարածուած էր Հայաստանի բոլոր գլխաւոր նահանգներու մէջ. յիշատակութեան արժանի են մանաւանդ Վասպուրական, Տարօն և Բարձր Հայք: Իր ամենանշանաւոր

---

[393] Միհր Հայոց մէջ: Ազգ. Մտն. Ժի, էջ 1:

[394] Wesendonk, *Zarathustro* էջ 26-27:

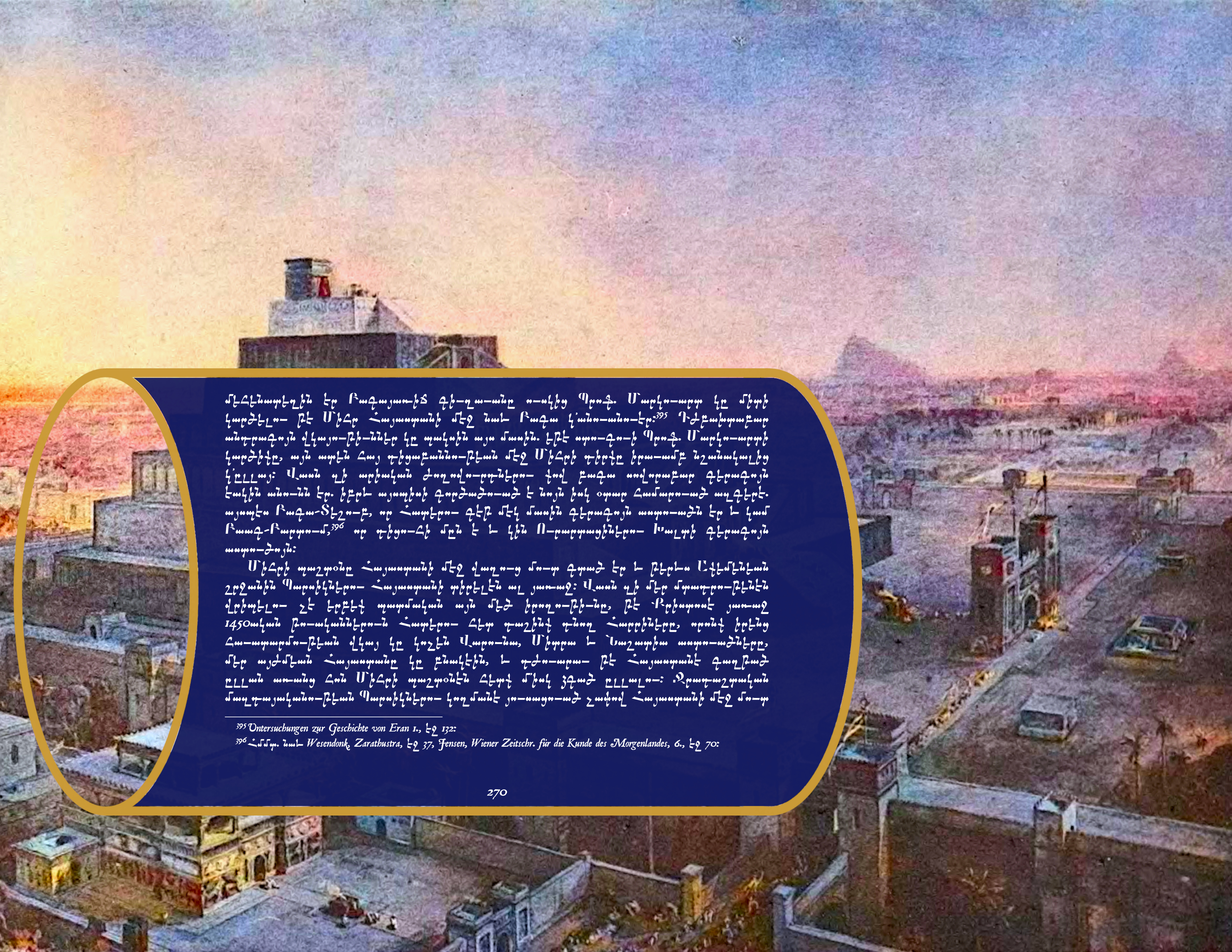

մեհենատեղին էր Բագայառիճ գիւղաւանը ուսկից Պրոֆ. Մարկուարտ կը մերժէ կարծելու թէ Միհր Հայաստանի մէջ նաև Բագա կ'անուանուէր:[395] Դժբախտաբար անդրագոյն վկայութիւններ կը պակսին այս մասին. եթէ ստուգուի Պրոֆ. Մարկուարտի կարծիքը, այն ատեն Հայ դիցաբանութեան մէջ Միհրի դերը իրաւամբ նշանակալից կ'ըլլայ: Վասն զի արիական ժողովուրդներու քով Բագա սովորաբար գերագոյն էակին անունն էր. իբրեւ այսպիսի գործածուած է նոյն իսկ օտար համարուած ազգերէ. այսպէս Բագա-Տեշուբ, որ Հատերու գէթ մէկ մասին գերագոյն աստուածն էր և կամ Բաագ-Բարտում,[396] որ դիցուհի մըն է և կին Ուրարտացիներու Խալդի գերագոյն աստուծոյն:

Միհրի պաշտօնը Հայաստանի մէջ վաղուց մուտ գտած էր և թերեւս Աքեմենեան շրջանին Պարսիկներու Հայաստանի տիրելէն ալ յառաջ: Վասն զի մեր մտադրութենէն վրիպելու չէ երբեք պատմական այն մեծ իրողութիւնը, թէ Քրիստոսէ յառաջ 1450ական թուականներուն Հատերու հետ դաշինք դնող Հուրրիները, որոնք իրենց հաւատարմութեան վկայ կը կոչեն Վարունա, Միտրա և Նաշատիա աստուածները, մեր այժմեան Հայաստանը կը բնակէին, և դժուար թէ Հայաստանէ գաղթած ըլլան առանց հոն Միհրի պաշտօնէն հետք մ'իսկ ձգած ըլլալու: Զրադաշտական մազդայականութեան Պարսիկներու կողմանէ յուսացուած չափով Հայաստանի մէջ մուտ

---

[395] Untersuchungen zur Geschichte von Eran 1., էջ 132:

[396] Հմմտ. նաև Wesendonk, Zarathustra, էջ 37, Jensen, Wiener Zeitschr. für die Kunde des Morgenlandes, 6., էջ 70:

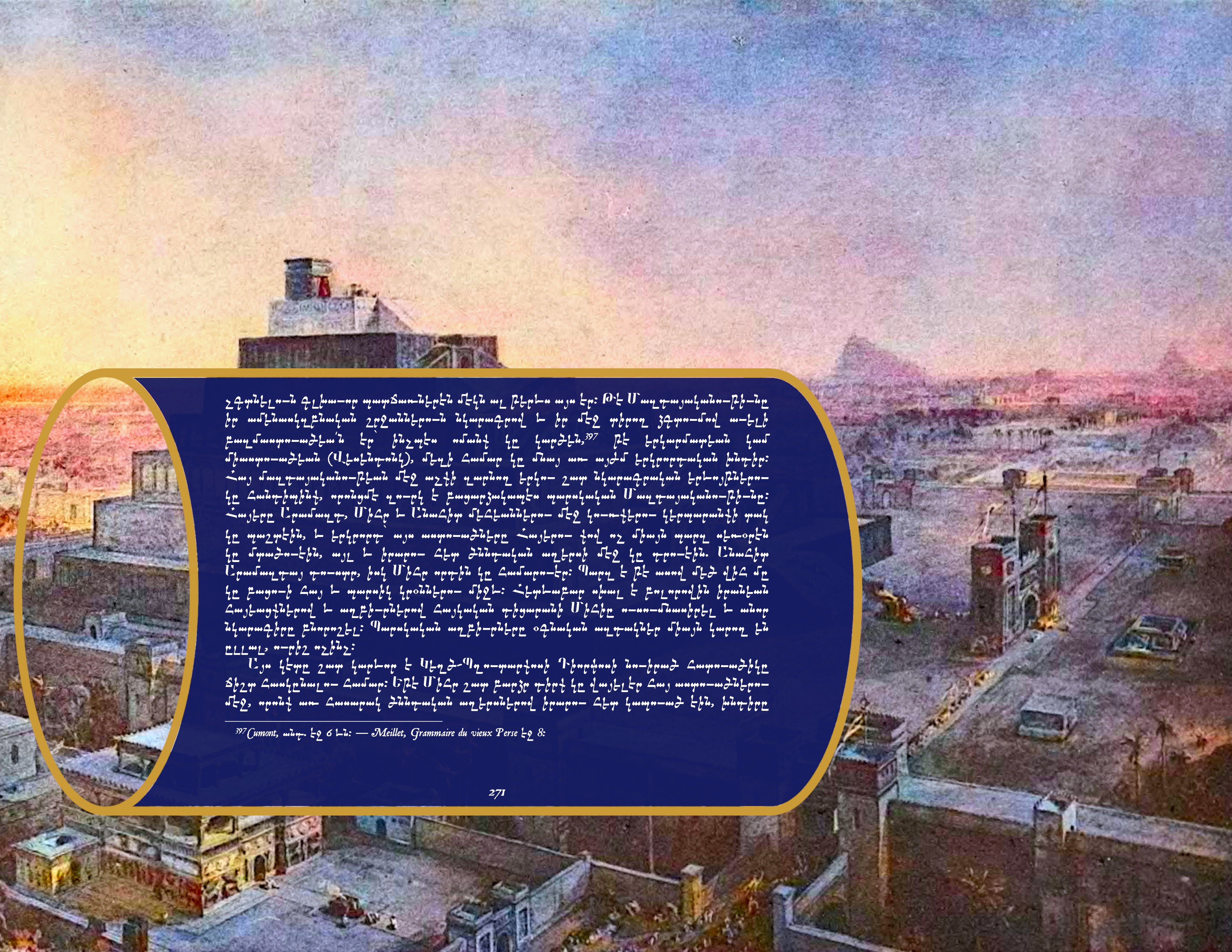

չգտնելուն գլխաւոր պատճառներէն մէկն ալ թերեւս այս էր: Թէ Մազդայականութիւնը իր ամենասկզբնական շրջաններուն նկարագրով և իր մէջ տիրող ձգտումով աւելի բազմաստուածեա՛ն էր՝ ինչպէս ոմանք կը կարծեն,[397] թէ երկարմատեան կամ միաստուածեան (Վեսենդոնկ), մեզի համար կը մնայ առ այժմ երկրորդական խնդիր: Հայ մազդայականութեան մէջ աչքի զարնող երկու շատ նկարագրական երեւոյթներու կը հանդիպինք, որոնցմէ զուրկ է բացարձակապէս պարսկական Մազդայականութիւնը: Հայերը Արամազդ, Միհր և Անահիտ մեհեաններու մէջ կուռքերու կերպարանքի տակ կը պաշտէին, և երկրորդ՝ այս աստուածները Հայերու քով ոչ միայն պարզ սեռօրէն կը մտածուէին, այլ և իրարու հետ ծննդական աղերսի մէջ կը դրուէին. Անահիտ Արամազդայ դուստր, իսկ Միհր որդին կը համարուէր: Պարզ է թէ ասով մեծ վիհ մը կը բացուի հայ և պարսիկ կրօններու միջև: Հետեւաբար սխալ է բոլորովին իրանեան հայեացքներով և աղբիւրներով հայկական դիցարանի Միհրը ուսումնասիրել և անոր նկարագիրը բնորոշել: Պարսկական աղբիւրները օգնական ազդակներ միայն կարող են ըլլալ, ուրիշ ոչինչ:

Այս կէտը շատ կարեւոր է Կեղծ-Պղուտարքոսի Դիորփոսի նուիրած հատուածիկը ճիշտ հասկընալու համար: Եթէ Միհր շատ բարձր դիրք կը վայելէր հայ աստուածներու մէջ, որոնք առ հասարակ ծննդական աղերսներով իրարու հետ կապուած էին, խնդիրը

---

[397] Cumont, անդ. էջ 6 եւն: — Meillet, Grammaire du vieux Perse էջ 8:

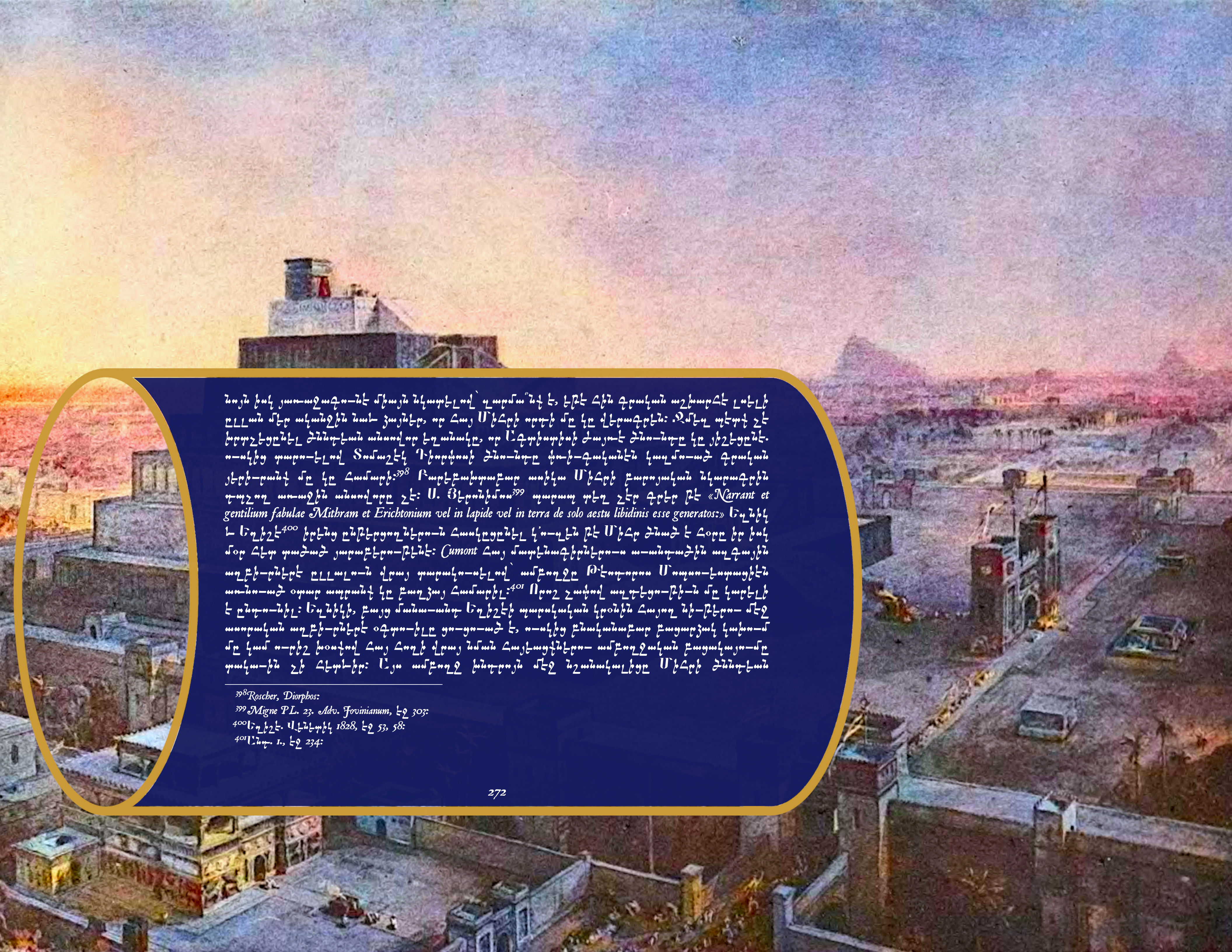

նոյն իսկ յառաջագունէ միայն նկարելով՝ զարմա՞նք է, եթէ հին գրական աշխարհէ լուելի ըլլան մեր ականջին նաեւ ձայներ, որ հայ Միհրի որդի մը կը վերագրեն: Զմեզ պէտք չէ խրտչեցընել ծննդեան անսովոր եղանակը, որ Ագդիստիսի ժայռէ ծնունդը կը յիշեցընէ. ուսկից տարուելով Տոմաշէկ Դիորփոսի ծնունդը փռիւգականէն կազմուած գրական յերիւրանք մը կը համարի:[398] Բարեբախտաբար անիկա Միհրի բարոյական նկարագրին դպչող առաջին անսովորը չէ: Ս. Յերոնիմոս[399] պարապ տեղ չէր գրեր թէ «*Narrant et gentilium fabulae Mithram et Erichtonium vel in lapide vel in terra de solo aestu libidinis esse generatos:*» Եզնիկ և Եղիշէ[400] իրենց ընթերցողներուն հասկցընել կ՚ուզեն թէ Միհր ծնած է հօրը իր իսկ մօր հետ տածած յարաբերութենէ: *Cumont* հայ մատենագիրներուս աւանդածին ազգային աղբիւրներէ ըլլալուն վրայ տարակուսելով՝ ամբողջը Թէոդորոս Մոպսուեստացիէն առնուած օտար ապրանք կը բաղձայ համարել:[401] Որոշ չափով ազդեցութիւն մը կարելի է ընդունիլ: Եզնիկի, բայց մանաւանդ Եղիշէի պարսկական կրօնին հայող նիւթերու մէջ ասորական աղբիւրներէ օգտուիլը ցուցուած է, ուսկից բնականաբար բացարձակ կախում մը կամ ուրիշ խօսքով հայ հողի վրայ նման հայեացքներու ամբողջական բացակայումը տակաւին չի հետեւիր: Այս ամբողջ խնդրոյն մէջ նշանակալիցը Միհրի ծննդեան

---

[398] *Roscher, Diorphos:*

[399] *Migne PL. 23. Adv. Jovinianum,* էջ 303:

[400] Եղիշէ. Վենետիկ 1828, էջ 53, 58:

[401] Անդ. 1., էջ 234:

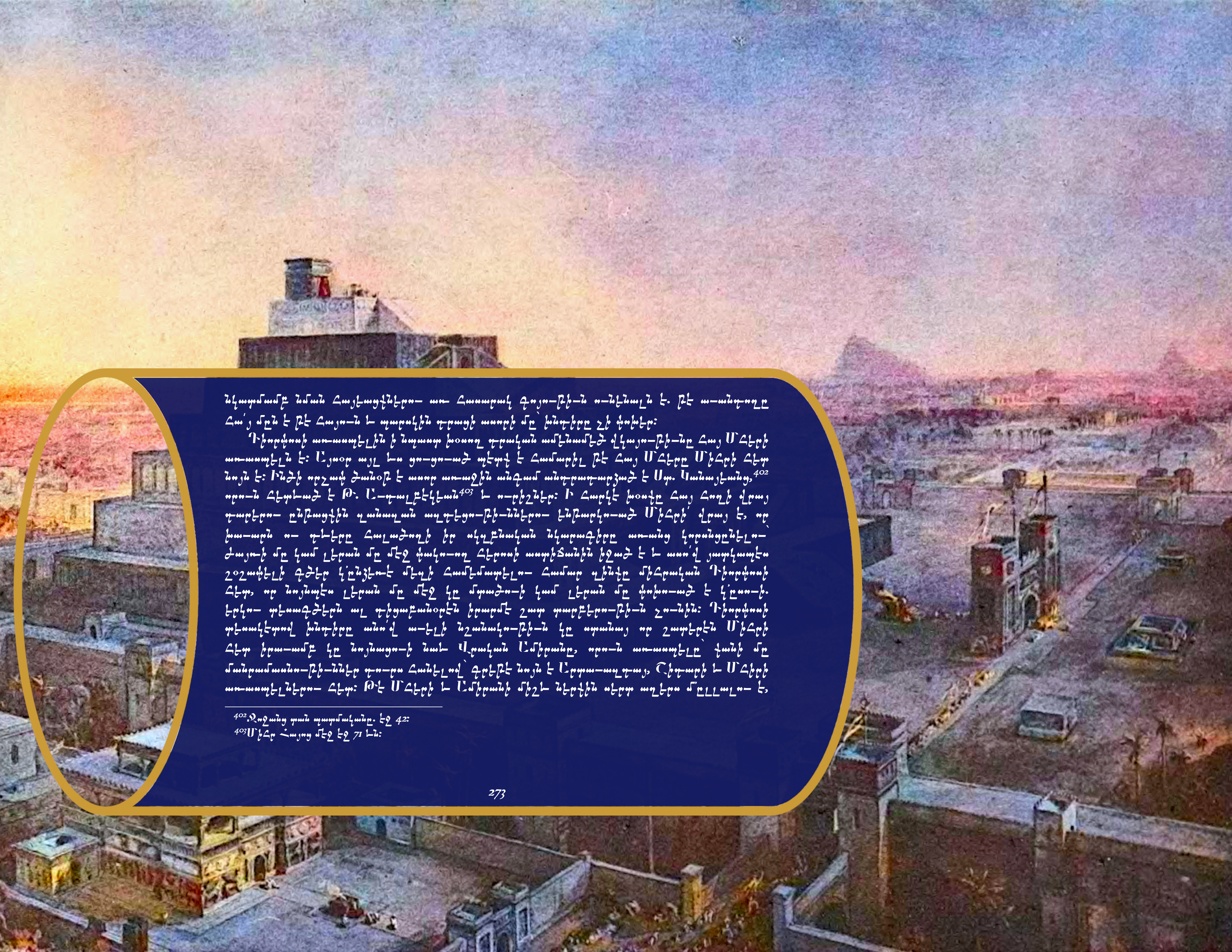

նկատմամբ նման հայեացքներու ու հասարակ գոյութիւն ունենալն է. թէ աւանդողը հա՛յ մըն է թէ հայուն ու պարսկին դրացի ասորի մը՝ խնդիրը չի փոխեր:

Դիոդորոսի առասպելին ի նպաստ խօսող դրական ամենամեծ վկայութիւնը Հայ Մ՚հերի առասպելն է: Այսօր այլ եւս ցուցուած պէտք է համարել թէ Հայ Մ՚հերը Մ՚իհրի հետ նոյն է: Ինծի որչափ ծանօթ է ասոր առաջին անգամ անդրադարձած է Ստ. Կանայեանց,[402] որուն հետեւած է Թ. Աւդալբէկեան[403] ու ուրիշներ: Ի հարկէ խօսքը Հայ հողի վրայ դարերու ընթացքին զանազան ազդեցութիւններու ենթարկուած Մ՚իհրի՛ վրայ է, որ խառն ու դեւերը հալածողի իր սկզբնական նկարագիրը առանց կորսնցընելու՝ ծայրին մը կամ լերան մը մէջ փակուող հերոսի աստիճանին իջած է ու ասո՛վ յատկապէս շօշափելի գծեր կ՚ընծայէ մեզի համեմատելու համար զինքը միհրական Դիոդորոսի հետ, որ նոյնպէս լերան մը մէջ կը մտածուի կամ լերան մը փակուած է կ՚ըսուի. երկու տեսագծերն ալ դիցաբանօրէն իրարմէ շատ տարբերութիւն չունին: Դիոդորոսի տեսակէտով խնդիրը անո՛վ աւելի նշանակութիւն կը ստանայ որ շատերէն Մ՚իհրի հետ իրաւամբ կը նոյնացուի նաեւ Վրական Ամիրանը, որուն առասպելը՝ քանի մը մանրամասնութիւններ դուրս հանելով՝ գրեթէ նոյն է Արտաւազդայ, Շիդարի ու Մ՚հերի առասպելներու հետ: Թէ Մ՚հերի ու Ամիրանի միջեւ ներքին սերտ աղերս մ՚ըլլալու է,

---

[402] Ձողանց տան պատմականը. էջ 42:
[403] Մ՚իհր Հայոց մէջ էջ 71 եւն:

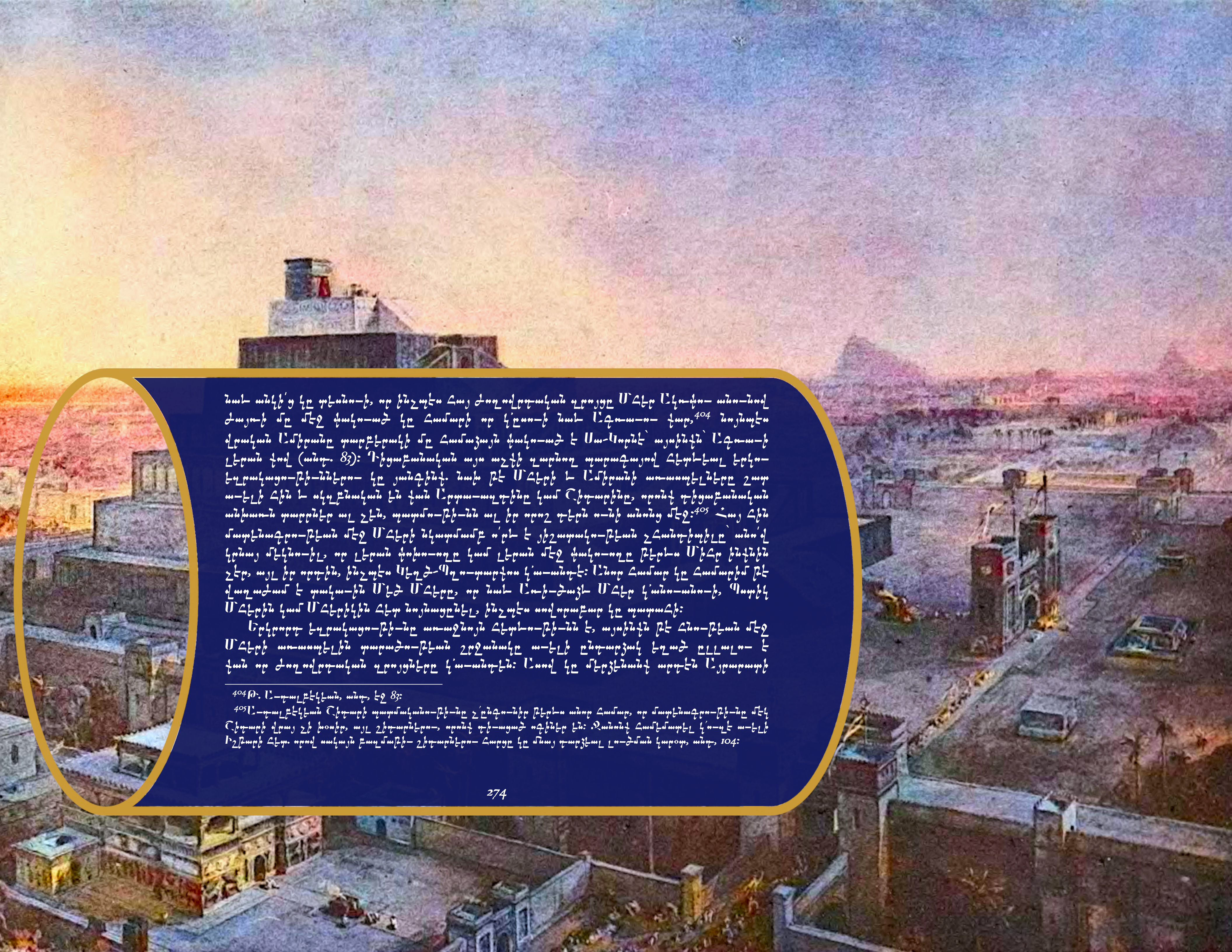

նաև անկէ՛ց կը գտնուի, որ ինչպէս Հայ ժողովրդական զրոյցը Մհեր Ակռփու անունով ժայռի մը մէջ փակուած կը համարի որ կ՛ըսուի նաև Ագռաւու քար,[404] նոյնպէս վրական Ամիրանը տարբերակի մը համաձայն փակուած է Սա-Կորնէ՝ այսինքն՝ Ագռաւի լերան քով (անդ. 83)։ Դիցաբանական այս աչքի զարնող պարագայով հետևեալ երկու եզրակացութիւններու կը յանգինք. նախ թէ Մհերի և Ամիրանի առասպելները շատ աւելի հին և սկզբնական են քան Արտաւազդինը կամ Շիդարինը, որոնք դիցաբանական անխառն տարրներ ալ չեն, պատմութիւնն ալ իր որոշ դերն ունի անոնց մէջ։[405] Հայ հին մատենագրութեան մէջ Մհերի նկատմամբ ո՛րև է յիշատակութեան չհանդիպիլը՝ անո՛վ կրնայ մեկնուիլ, որ լերան փոխուողը կամ լերան մէջ փակուողը թերևս Միհր ինքնին չէր, այլ իր որդին, ինչպէս Կեղծ-Պղուտարքոս կ՛աւանդէ։ Անոր համար կը համարիմ թէ վաղաժամ է տակաւին Մեծ Մհերը, որ նաև Առիւծաձև Մհեր կ՛անուանուի, Պստիկ Մհերին կամ Մհերիկին հետ նոյնացնել, ինչպէս սովորաբար կը պատահի։

Երկրորդ եզրակացութիւնը առաջնոյն հետևութիւնն է, այսինքն թէ հնութեան մէջ Մհերի առասպելին տարածութեան շրջանակը աւելի ընդարձակ եղած ըլլալու է քան որ ժողովրդական զրոյցները կ՛աւանդեն։ Ասով կը մերձենանք արդէն Այրարատի

---

[404] Թ. Աւդալբէկեան, անդ, էջ 83։

[405] Աւդալբէկեան Շիդարի պատմականութիւնը չ՛ընդունիր թերևս անոր համար, որ մատենագրութիւնը մէկ Շիդարի վրայ չի խօսիր, այլ Շիդարներու, որոնք դիւացած ոգիներ են։ Զանոնք համեմատել կ՛ուզէ աւելի Իշթարի հետ. որով սակայն բազմաթիւ շիդարներու հարցը կը մնայ դարձեալ լուծման կարօտ, անդ, 104։

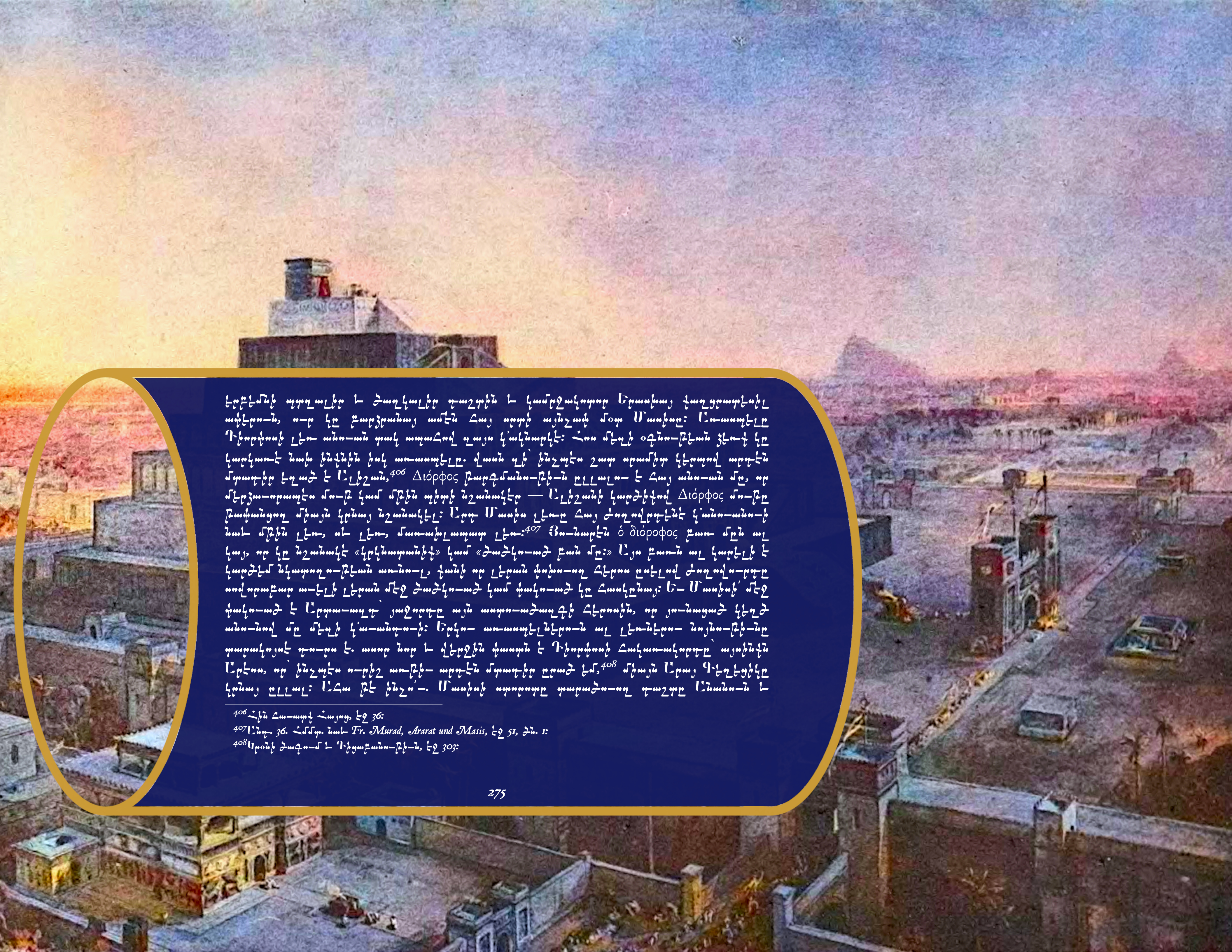

երբեմնի պտղալից և ծաղկալից դաշտին և կամրջակոտոր Երասխայ քաղցրատեսիլ ափերուն, ուր կը բարձրանայ ամէն հայ սրտի այնչափ մօտ Մասիսը: Առասպելը Դիորփոսի լեռ անուան տակ ապահով զայս կ'ակնարկէ: Հոս մեզի օգնութեան ձեռք կը կարկառէ նախ ինքնին իսկ առասպելը. վասն զի՝ ինչպէս շատ սրամիտ կերպով արդէն մտադիր եղած է Ալիշան,[406] Διόρφος թարգմանութիւն ըլլալու է հայ անուան մը, որ մերձաւորապէս մութ կամ մթին պիտի նշանակէր — Ալիշանի կարծիքով Διόρφος մութը թափանցող միայն կրնայ նշանակել: Արդ Մասիս լեռը հայ ժողովրդենէ կ'անուանուի նաև մթին լեռ, սև լեռ, մառախլապատ լեռ:[407] Յունարէն ὁ διόροφος բառ մըն ալ կայ, որ կը նշանակէ «կրկնատանիք» կամ «ծածկուած բան մը:» Այս բառն ալ կարելի է կարծեմ նկատողութեան առնուլ, քանի որ լերան փոխուող հերոս ըսելով ժողովուրդը սովորաբար աւելի լերան մէջ ծածկուած կամ փակուած կը հասկընայ: Եւ Մասիսի՛ մէջ փակուած է Արտաւազդ՝ յաջորդը այն աստուածազգի հերոսին, որ յունացած կեղծ անունով մը մեզի կ'աւանդուի: Երկու առասպելներուն ալ լեռներու նոյնութիւնը տարակոյսէ դուրս է. ասոր նոր և վերջին փաստն է Դիորփոսի հակառակորդը՝ այսինքն Արէոս, որ՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ արդէն մտադիր ըրած եմ,[408] միայն Արայ Գեղեցիկը կրնայ ըլլալ: Ահա թէ ինչո՛ւ. Մասիսի ստորոտը տարածուող դաշտը Անանուն և

---

[406] Հին հաւատք Հայոց, էջ 36:

[407] Անդ. 36. Հմմտ. նաև *Fr. Murad, Ararat und Masis*, էջ 51, ծն. 1:

[408] Կրօնի ծագում և Դիցաբանութիւն, էջ 303:

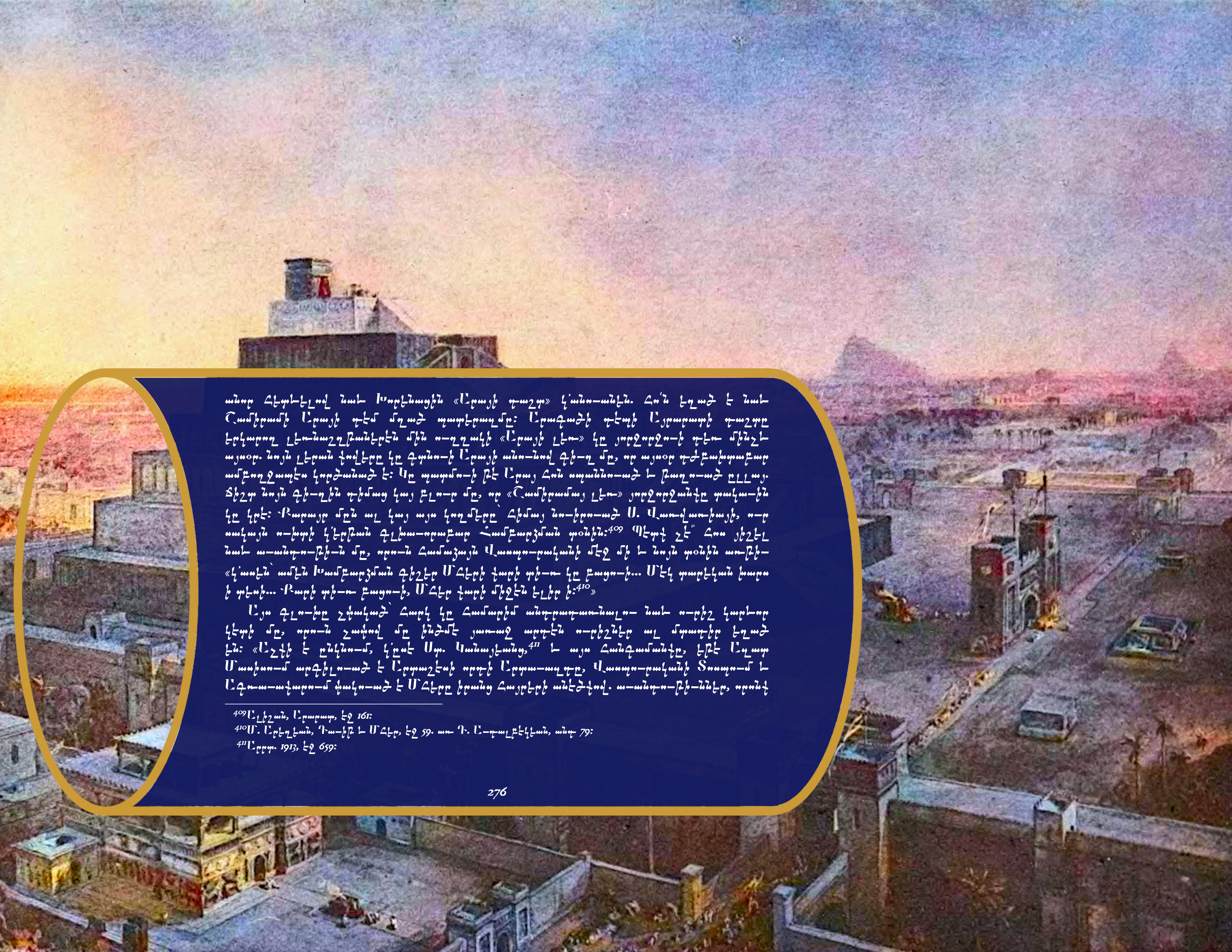

անոր հետեւելով նաեւ Խորենացին «Արայի դաշտ» կ՚անուանեն. հո՛ն եղած է նաեւ Շամիրամի Արայի դէմ մղած պատերազմը: Արագածի դէպի Այրարատի դաշտը երկարող լեռնաշղթաներէն մին ուղղակի «Արայի լեռ» կը յորջորջուի դեռ մինչեւ այսօր. նոյն լերան քովերը կը գտնուի Արայի անունով գիւղ մը, որ այսօր դժբախտաբար ամբողջապէս կործանած է: Կը պատմուի թէ Արայ հոն սպաննուած եւ թաղուած ըլլայ. Ճիշդ նոյն գիւղին դիմաց կայ բլուր մը, որ «Շամիրամայ լեռ» յորջորջանքը տակաւին կը կրէ: Քարայր մըն ալ կայ այս կողմերը՝ հիմայ նուիրուած Ս. Վառվառեայի, ուր սակայն ուխտի կ՚երթան գլխաւորաբար Համբարձման տօնին:[409] Պէտք չէ՞ հոս յիշել նաեւ աւանդութիւն մը, որուն համաձայն Վասպուրականի մէջ մի եւ նոյն տօնին առթիւ «կ՚ասեն՝ ամեն Խամբարձման գիշեր Մհերի քարի դուռ կը բացուի... Մէկ տարեկան խարս ի տեսի... Քարի դուռ բացուի, Մհեր քարի միջէն ելեր ի:[410]»

Այս գլուխը չփակած՝ հարկ կը համարիմ անդրադառնալու նաեւ ուրիշ կարեւոր կէտի մը, որուն չափով մը ինծմէ յառաջ արդէն ուրիշներ ալ մտադիր եղած են: «Աշտի է ընկնում, կ՚ըսէ Սթ. Կանայեանց,[411] եւ այս հանգամանքը, երբ Ազատ Մասիսում արգիլուած է Արտաշէսի որդի Արտաւազդը, Վասպուրականի Տոսպում եւ Ագռաւաքարում փակուած է Մհերը իրանց հայրերի անէծքով. աւանդութիւններ, որոնք

---

[409] Ալիշան, Այրարատ, էջ 161:

[410] Մ. Աբեղեան, Դաւիթ և Մհեր, էջ 59. տես Դ. Ադալբէկեան, անդ 79:

[411] Արար. 1913, էջ 659:

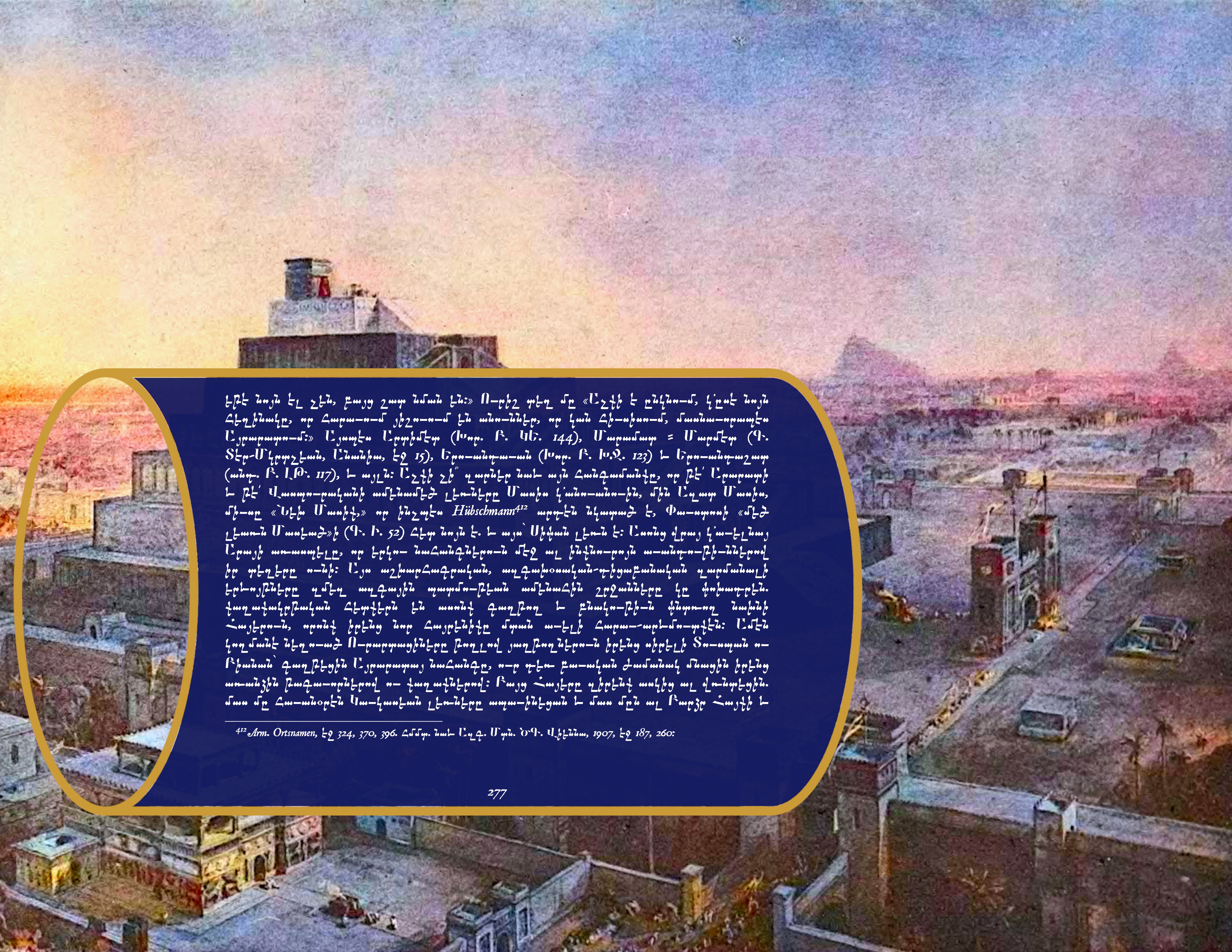

եթէ նոյն էլ չէն, քայց շատ նման են:» Ուրիշ տեղ մը «Աչքի է ընկնում, կ'ըսէ նոյն հեղինակը, որ հարաւում յիշուում են անուններ, որ կան հիւսիսում, մանաւորապէս Այրարատում:» Այսպէս Արտիմէտ (Խոր. Բ. ԿԵ. 144), Մարամատ = Մարմէտ (Գ. Տէր-Մկրտչեան, Անանիա, էջ 15), Երուանդաւան (Խոր. Բ. ԽԶ. 123) և Երուանդաշատ (անդ. Բ. ԼԹ. 117), և այլն: Աչքի չէ՞ զարներ նաև այն հանգամանքը, որ թէ՛ Արարատի և թէ՛ Վասպուրականի ամենամեծ լեռները Մասիս կ'անուանուին, մին Ազատ Մասիս, միւսը «՝Նեխ Մասիք,» որ ինչպէս Hübschmann[412] արդէն նկատած է, Փաւստոսի «մեծ լեառն Մասեաց»ի (Գ. Ի. 52) հետ նոյն է. և այս՝ Սիփան լեռն է: Ասոնց վրայ կ'աւելնայ Արայի առասպելը, որ երկու նահանգներուն մէջ ալ ինքնուրոյն աւանդութիւններով իր տեղերը ունի: Այս աշխարհագրական, ազգախօսական-դիցաբանական զարմանալի երևոյթները զմեզ ազգային պատմութեան ամենահին շրջանները կը փոխադրեն. քաղաքակրթական հետքերն են ասոնք գաղթող և բնակութիւն փնտռող նախնի Հայերուն, որոնք իրենց նոր հայրենիքը մտան աւելի հարաւ-արևմուտքէն: Ամէն կողմանէ նեղուած Ուրարտացիները թողլով յաղթողներուն իրենց սիրելի Տուսպան ու Բիանան՝ գաղթեցին Այրարատայ նահանգը, ուր դեռ բաւական ժամանակ մնացին իրենց առանձին թագաւորներով ու քաղաքներով: Բայց Հայերը զիրենք անկից ալ վռնտեցին. մաս մը հաւանօրէն Կաւկասեան լեռները ապաւինեցան և մաս մըն ալ Բարձր Հայքի և

---

[412] *Arm. Ortsnamen*, էջ 324, 370, 396. Համմտ. նաև Ազգ. Մտն. ԾԳ. Վիեննա, 1907, էջ 187, 260:

Տայքի վրայէն յետոյ իրենց անունով Խաղդիք կոչուած երկիրն անցան:

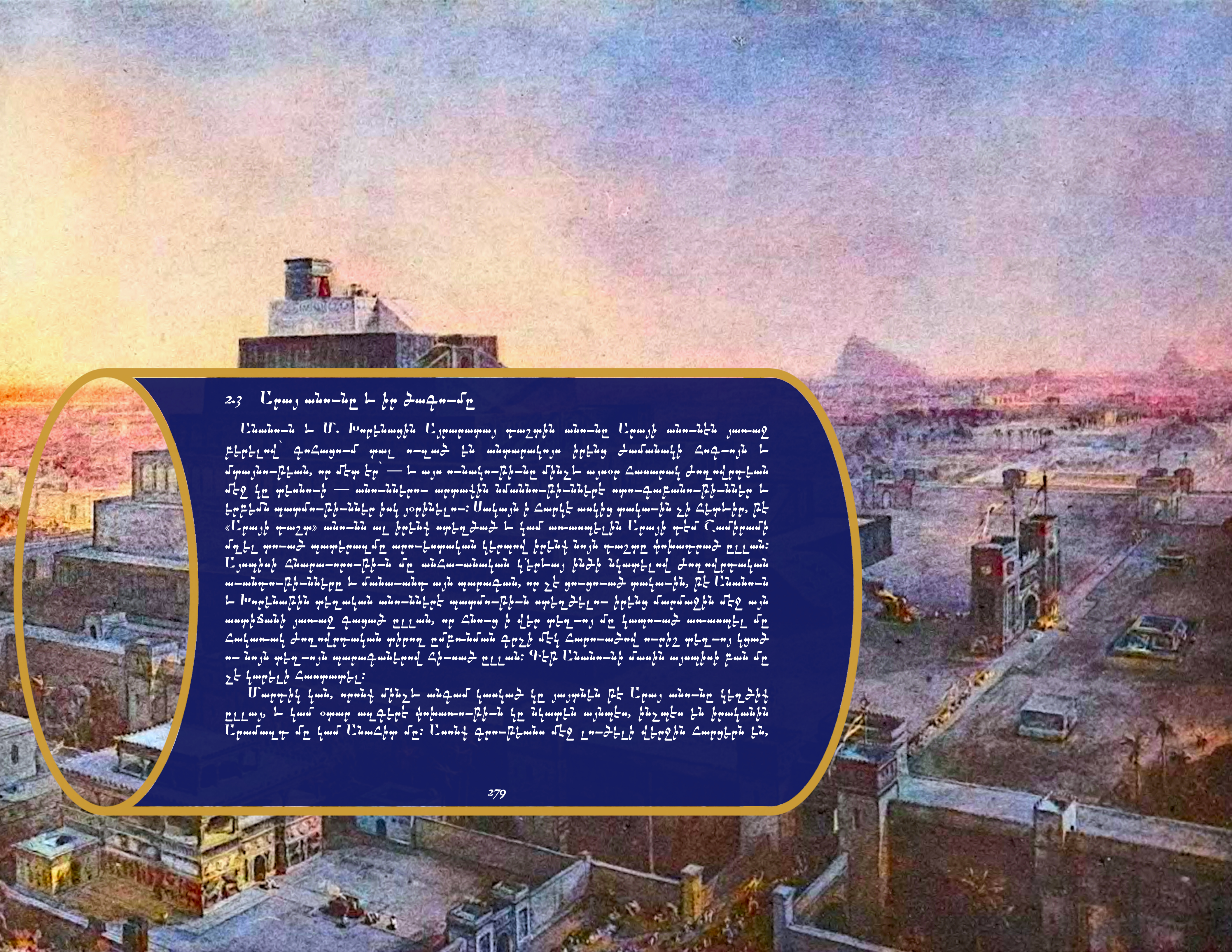

2.3 Արայ անունը և իր ծագումը

Անանուն և Մ. Խորենացին Այրարատայ դաշտին անունը Արայի անունէն յառաջ բերելով՝ գոհացում տալ ուզած են անտարակոյս իրենց ժամանակի հոգւոյն և մտայնութեան, որ մէկ էր՝ — և այս ունակութիւնը մինչև այսօր հասարակ ժողովրդեան մէջ կը գտնուի — անուններու արտաքին նմանութիւններէ ստուգաբանութիւններ և երբեմն պատմութիւններ իսկ յօրինելու: Սակայն ի հարկէ անկից տակաւին չի հետևիր, թէ «Արայի դաշտ» անունն ալ իրենք ստեղծած և կամ առասպելին Արայի դէմ Շամիրամի մղել տուած պատերազմը արուեստական կերպով իրենք նոյն դաշտը փոխադրած ըլլան: Այսպիսի հնարաւորութիւն մը անհաւանական կ՚երևայ ինծի նկատելով ժողովրդական աւանդութիւնները և մանաւանդ այն պարագան, որ չէ ցուցուած տակաւին, թէ Անանուն և Խորենաթին տեղական անուններէ պատմութիւն ստեղծելու իրենց մարմաջին մէջ այն աստիճանի յառաջ գացած ըլլան, որ հնուց ի վեր տեղւոյ մը կապուած առասպել մը հակառակ ժողովրդական տիրող ըմբռնման գրչի մէկ հարուածով ուրիշ տեղւոյ կցած ու նոյն տեղւոյն պարագաներով հիւսած ըլլան: Գէթ Անանունի մասին այդպիսի բան մը չէ կարելի հաստատել:

Մարդիկ կան, որոնք մինչև անգամ կասկած կը յայտնեն թէ Արայ անունը կեղծիք ըլլայ, և կամ օտար աղբերէ փոխառութիւն կը նկատեն այնպէս, ինչպէս են իրականին Արամազդ մը կամ Անահիտ մը: Ասոնք գրութեանս մէջ լուծելի վերջին հարցերն են,

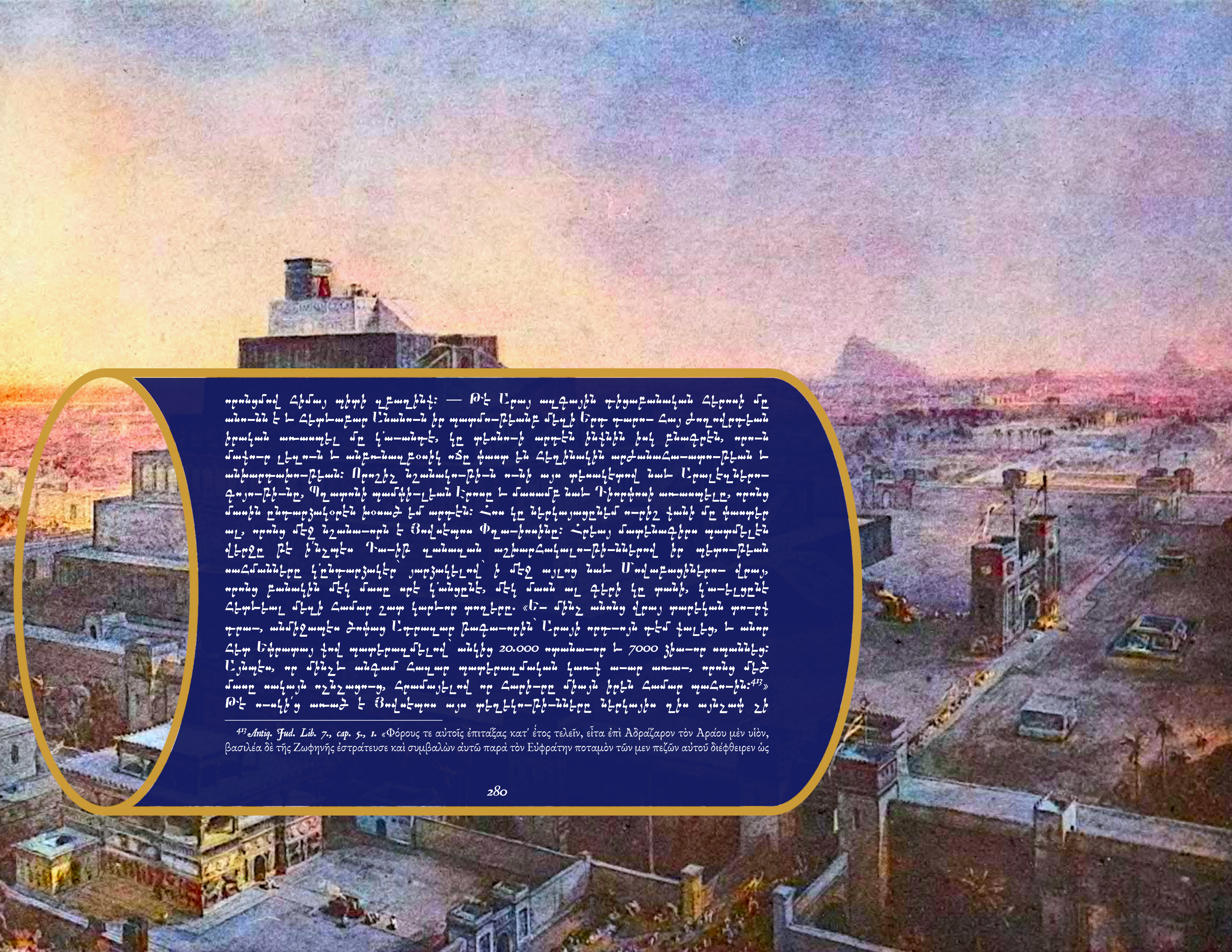

որոնցմով հիմայ պիտի զբաղինք: — Թէ Արայ ազգային դիցաբանական հերոսի մը անունն է և հետևաբար Անանունն իր պատմութեանք մէջի Ե րդ դարու հայ ժողովրդեան իրական առասպել մը կ'աւանդէ, կը տեսնուի արդէն ինքնին իսկ բնագրէն, որուն մաքուր լեզուն և անբռնազբօսիկ ոճը փաստ են հեղինակին արժանահաւատութեան և անխարդախութեան: Որոշիչ նշանակութիւն ունի այս տեսակէտով նաև Արալեզներու գոյութիւնը, Պղատոնի պամփիւլեան Էրոսը և մասամբ նաև Դիորփոսի առասպելը, որոնց մասին ընդարձակօրէն խօսած եմ արդէն: Հոս կը ներկայացնեմ ուրիշ քանի մը փաստեր ալ, որոնց մէջ նշանաւորն է Յովսէպոս Փլաւիոսինը: Հրեայ մատենագիրը պատմելէն վերջը թէ ինչպէս Դաւիթ զանազան աշխարհակալութիւններով իր պետութեան սահմանները կ'ընդարձակէր՝ յարձակելով՝ ի մէջ այլոց նաև Մովաբացիներու վրայ, որոնց բանակին մէկ մասը սրէ կ'անցընէ, մէկ մասն ալ գերի կը տանի, կ'աւելցնէ հետևեալ մեզի համար շատ կարևոր տողերը. «Եւ մինչ անոնց վրայ տարեկան տուրք դրաւ, անմիջապէս Ծօփաց Ադրազար թագաւորին՝ Արայի որդւոյն դէմ քալեց, և անոր հետ Եփրատայ քով պատերազմելով՝ անկից 20.000 ոտանաւոր և 7000 ձիաւոր սպաննեց: Այնպէս, որ մինչև անգամ հազար պատերազմական կառք աւար առաւ, որոնց մեծ մասը սակայն ոչնչացուց, հրամայելով որ հարիւրը միայն իրեն համար պահուին:[413]» Թէ ուսկի՛ց առած է Յովսէպոս այս տեղեկութիւնները ներկայիս զիս այնչափ չի

---

[413] *Antiq. Jud. Lib. 7., cap. 5., 1.* «Φόρους τε αὐτοῖς ἐπιτάξας κατ' ἔτος τελεῖν, εἶτα ἐπὶ Ἀδράζαρον τὸν Ἀράου μὲν υἱὸν, βασιλέα δὲ τῆς Ζωφηνῆς ἐστράτευσε καὶ συμβαλὼν αὐτῷ παρὰ τὸν Εὐφράτην ποταμὸν τῶν μεν πεζῶν αὐτοῦ διέφθειρεν ὡς

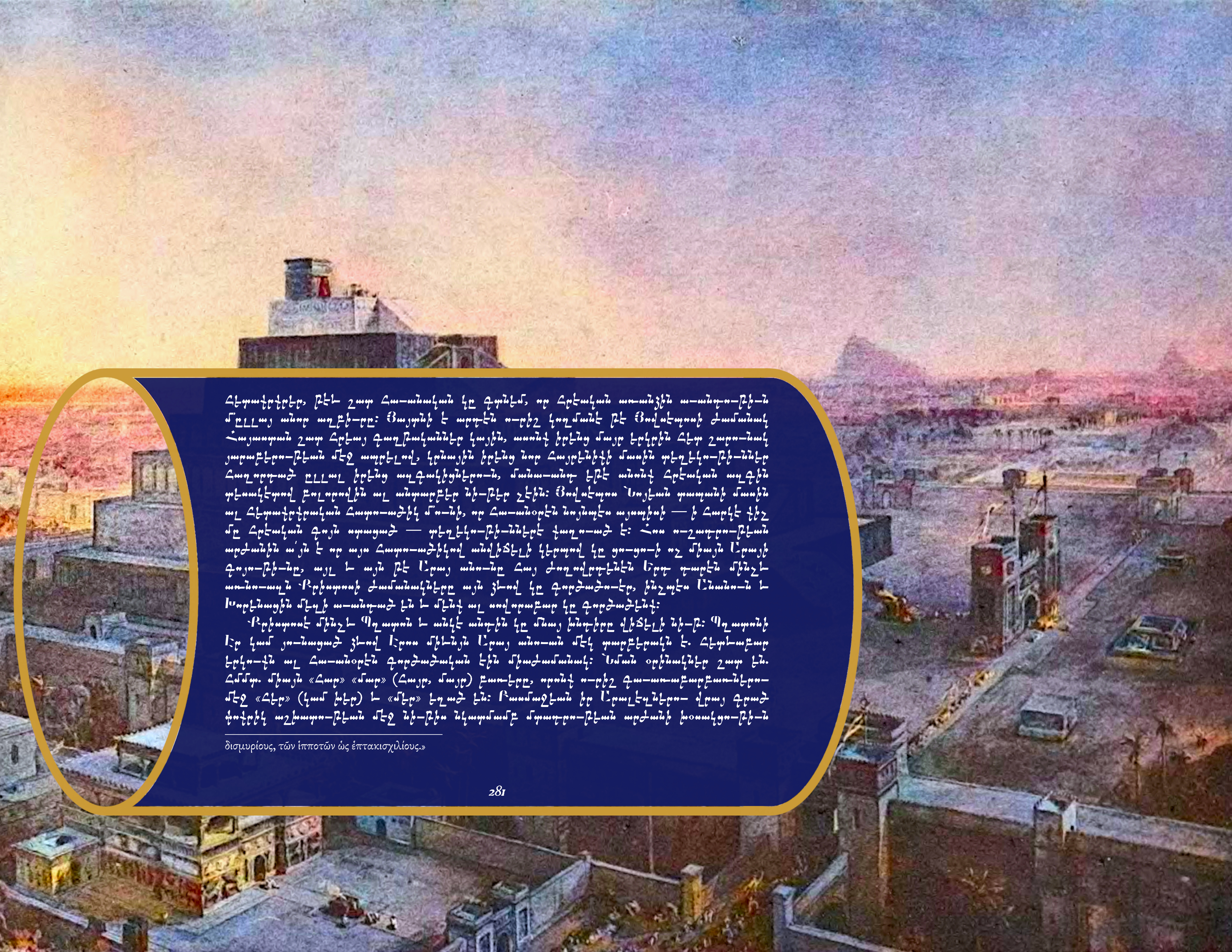

հետաքրքրեր, թէև շատ հաւանական կը գտնեմ, որ հրէական առանձին աւանդութիւն մ՚ըլլայ անոր աղբիւրը։ Յայտնի է արդէն ուրիշ կողմանէ թէ Յովսէպոսի ժամանակ Հայաստան շատ հրեայ գաղթականներ կային, ասոնք իրենց մայր երկրին հետ շարունակ յարաբերութեան մէջ ապրելով, կրնային իրենց նոր հայրենիքին մասին տեղեկութիւններ հաղորդած ըլլալ իրենց ազգակիցներուն, մանաւանդ երբ անոնք հրէական ազգին տեսակէտով բոլորովին ալ անտարբեր նիւթեր չէին։ Յովսէպոս Նոյեան տապանի մասին ալ հետաքրքրական հատուածիկ մ՚ունի, որ հաւանօրէն նոյնպէս այսպիսի — ի հարկէ քիչ մը հրէական գոյն առած — տեղեկութիւններէ քաղուած է։ Հոս ուշադրութեան արժանին ա՛յն է որ այս հատուածիկով անվիճելի կերպով կը ցուցուի ոչ միայն Արայի գոյութիւնը, այլ և այն թէ Արայ անունը հայ ժողովրդենէն Երդ դարէն մինչև առնուազն Քրիստոսի ժամանակները այն ձևով կը գործածուէր, ինչպէս Անանուն և Խորենացին մեզի աւանդած են և մենք ալ սովորաբար կը գործածենք։

Քրիստոսէ մինչև Պղատոն և անկէ անդին կը մնայ խնդիրը վիճելի նիւթ։ Պղատոնի Էր կամ յունացած ձևով Էրոս միևնոյն Արայ անուան մէկ տարբերակն է. հետևաբար երկուքն ալ հաւանօրէն գործածական էին միաժամանակ։ Նման օրինակներ շատ են. Հմմտ. միայն «Հար» «Մար» (Հայր, Մայր) բառերը, որոնք ուրիշ գաւառաբարբառներու մէջ «Հէր» (կամ Խէր) և «Մէր» եղած են։ Բասմաջեան իր Արալէզներու վրայ գրած փոքրիկ աշխատութեան մէջ նիւթին նկատմամբ մտադրութեան արժանի խօսակցութիւն

δισμυρίους, τῶν ἱπποτῶν ὡς ἑπτακισχιλίους.»

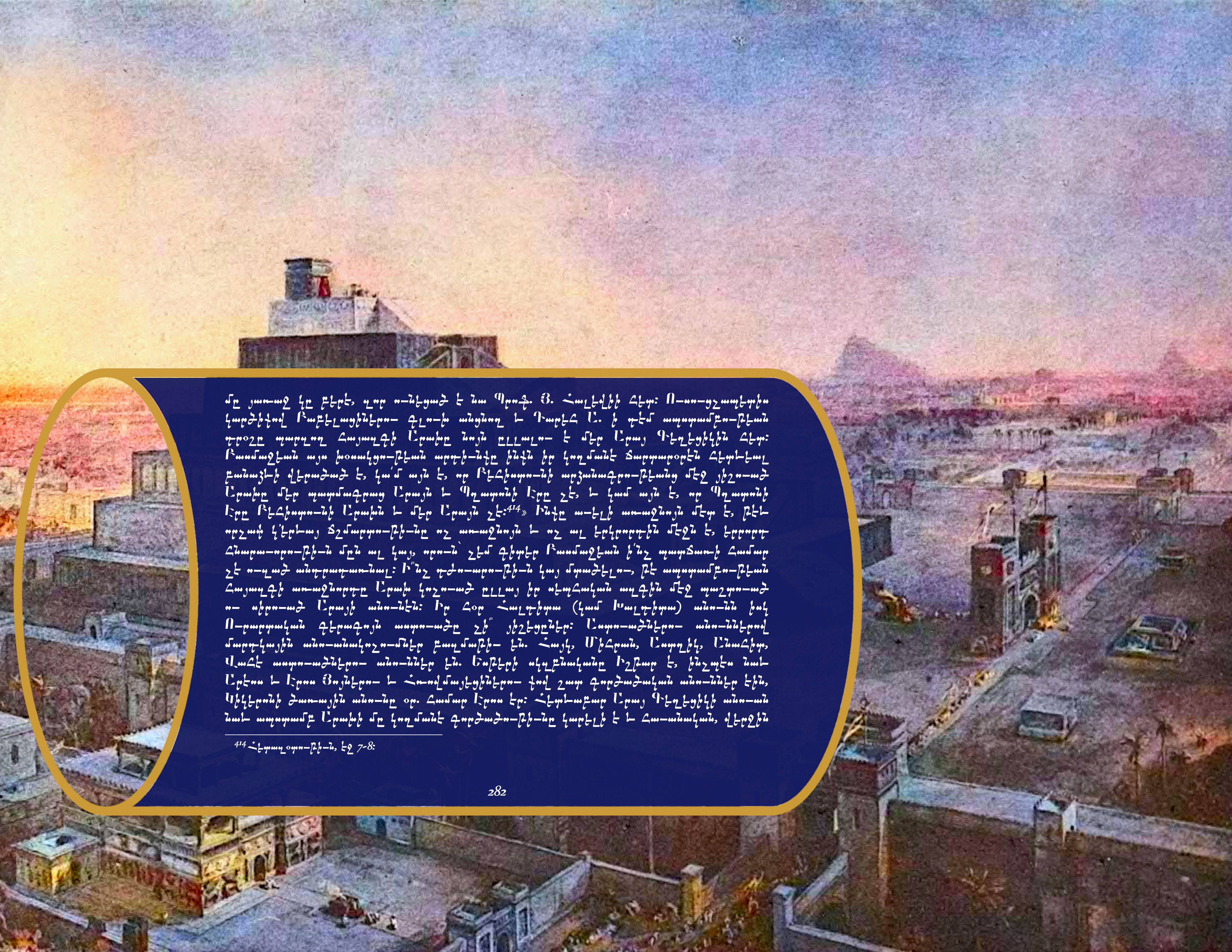

մը յառաջ կը բերէ, զոր ունեցած է նա Պրոֆ. Յ. Հալեվիի հետ: Ուսուցչապետիս կարծիքով Բաբելացիներու գլուխ անցնող և Դարեհ Ա. ի դէմ ապստամբութեան դրօշը պարզող հայազգի Արախը նոյն ըլլալու է մեր Արայ Գեղեցիկին հետ: Բասմաջեան այս խօսակցութեան արդիւնքը ինքն իր կողմանէ ճարտարօրէն հետեւեալ բանաձեւի վերածած է, կա՛մ այն է, որ Բեհիստունի արձանագրութեանց մէջ յիշուած Արախը մեր պատմագրաց Արայն և Պղատոնի Էրը չէ, և կամ այն է, որ Պղատոնի Էրը Բեհիստունի Արախն և մեր Արայն չէ:[414]» Ինքը աւելի առաջնոյն մէտ է, թէեւ որչափ կ'երեւայ ճշմարտութիւնը ոչ առաջնոյն և ոչ ալ երկրորդին մէջն է, երրորդ հնարաւորութիւն մըն ալ կայ, որուն՝ չեմ գիտեր Բասմաջեան ի՛նչ պատճառի համար չէ ուզած անդրադառնալ: Ի՞նչ դժուարութիւն կայ մտածելու, թէ ապստամբութեան հայազգի առաջնորդը Արախ կոչուած ըլլայ իր սեպհական ազգին մէջ պաշտուած ու սիրուած Արայի անունէն: Իր հօր Հալդիտա (կամ Խալդիտա) անունն իսկ Ուրարտական գերագոյն աստուածը չի՞ յիշեցըներ: Աստուածներու անուններով մարդկային անուանակոչումներ բազմաթիւ են. Հայկ, Միհրան, Աստղիկ, Անահիտ, Վահէ աստուածներու անուններ են. Եսթերի սկզբնականը Իշթար է, ինչպէս նաև Արէոս և Էրոս Յոյներու և Հռովմայեցիներու քով շատ գործածական անուններ էին, Կիկերոնի ծառային անունը օր. համար Էրոս էր: Հետեւաբար Արայ Գեղեցիկի անուան նաև ապստամբ Արախի մը կողմանէ գործածութիւնը կարելի է և հաւանական, վերջին

---

[414] Հետազօտութիւն, էջ 7-8:

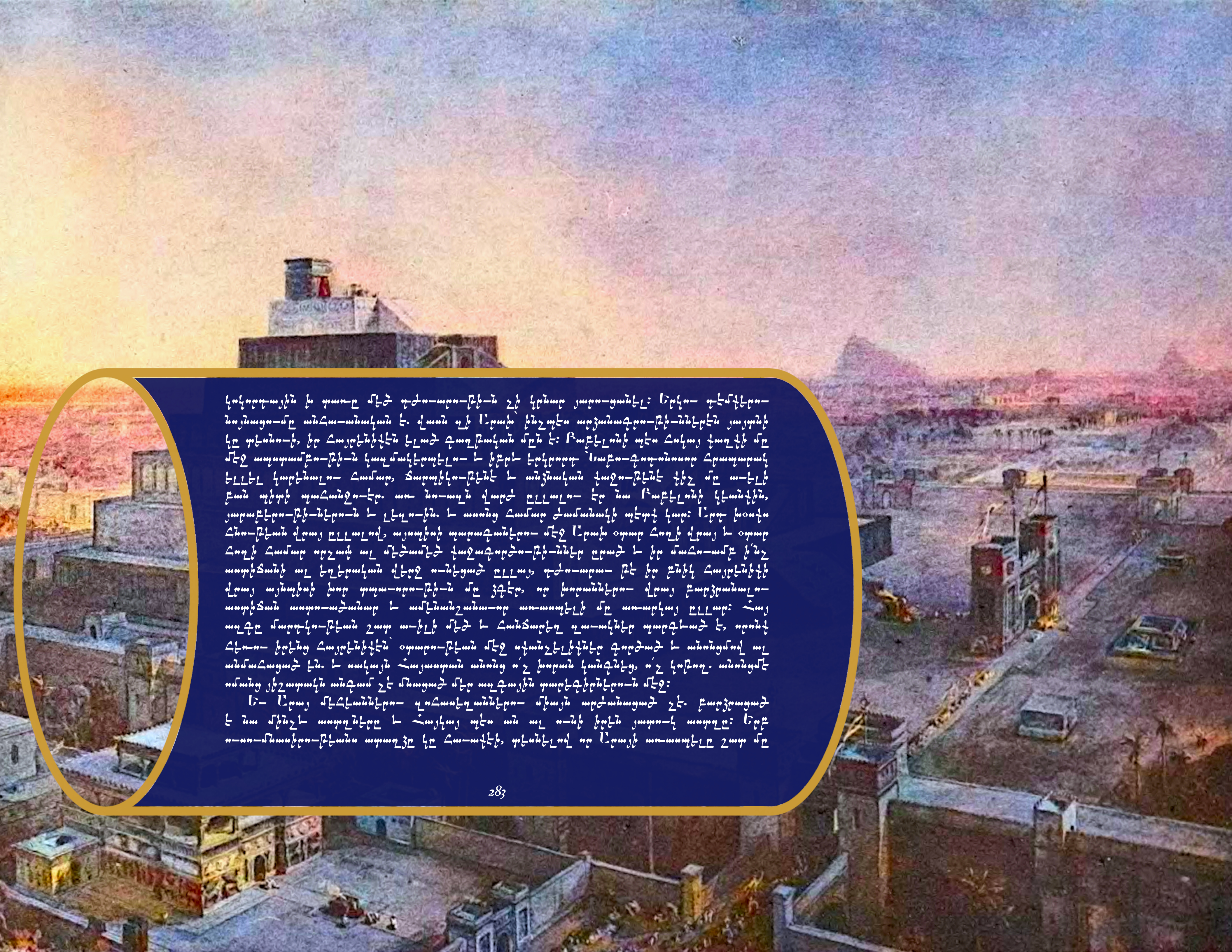

կոկորդային խ տառը մեծ դժուարութիւն չի կրնար յարուցանել։ Երկու դէմքերու նոյնացումը անհաւանական է. վասն զի Արախ՝ ինչպէս արձանագրութիւններէն յայտնի կը տեսնուի, իր հայրենիքէն ելած գաղթական մըն է։ Բաբելոնի պէս հսկայ քաղաքի մը մէջ ապստամբութիւն կազմակերպելու և իբրև երկրորդ Նաբուգոդոնոսոր հրապարակ ելլել կարենալու համար, ճարպիկութենէ և անձնական քաջութենէ քիչ մը աւելի բան պիտի պահանջուէր. առ նուազն վարժ ըլլալու էր նա Բաբելոնի կեանքին, յարաբերութիւներուն և լեզուին. և ասոնց համար ժամանակի պէտք կար։ Արդ խօսքս հնութեան վրայ ըլլալով, այսպիսի պարագաներու մէջ Արախ օտար հողի վրայ և օտար հողի համար որչափ ալ մեծամեծ քաջագործութիւններ ըրած և իր մահուամբ ի՛նչ աստիճանի ալ եղերական վերջ ունեցած ըլլայ, դժուարաւ թէ իր բնիկ հայրենիքի վրայ այնպիսի խոր տպաւորութիւն մը ձգէր, որ խորաններու վրայ բարձրանալու աստիճան աստուածանար և ամենանշանաւոր առասպելի մը առարկայ ըլլար։ Հայ ազգը մարդկութեան շատ աւելի մեծ և հանճարեղ զաւակներ պարգեւած է, որոնք հեռու իրենց հայրենիքէն՝ օտարութեան մէջ սքանչելիքներ գործած և անոնցմով ալ անմահացած են. և սակայն Հայաստան անոնց ո՛չ խորան կանգնեց, ո՛չ կոթող. անոնցմէ ոմանց յիշատակն անգամ չէ մնացած մեր ազգային տարեգիրներուն մէջ։

Եւ Արայ մեհեաններու զոհասեղաններու միայն արժանացած չէ. բարձրացած է նա մինչև աստղները և Հայկայ պէս ան ալ ունի իրեն յատուկ աստղը։ Երբ ուսումնասիրութեանս ատաղձը կը հաւաքէի, տեսնելով որ Արայի առասպելը շատ մը

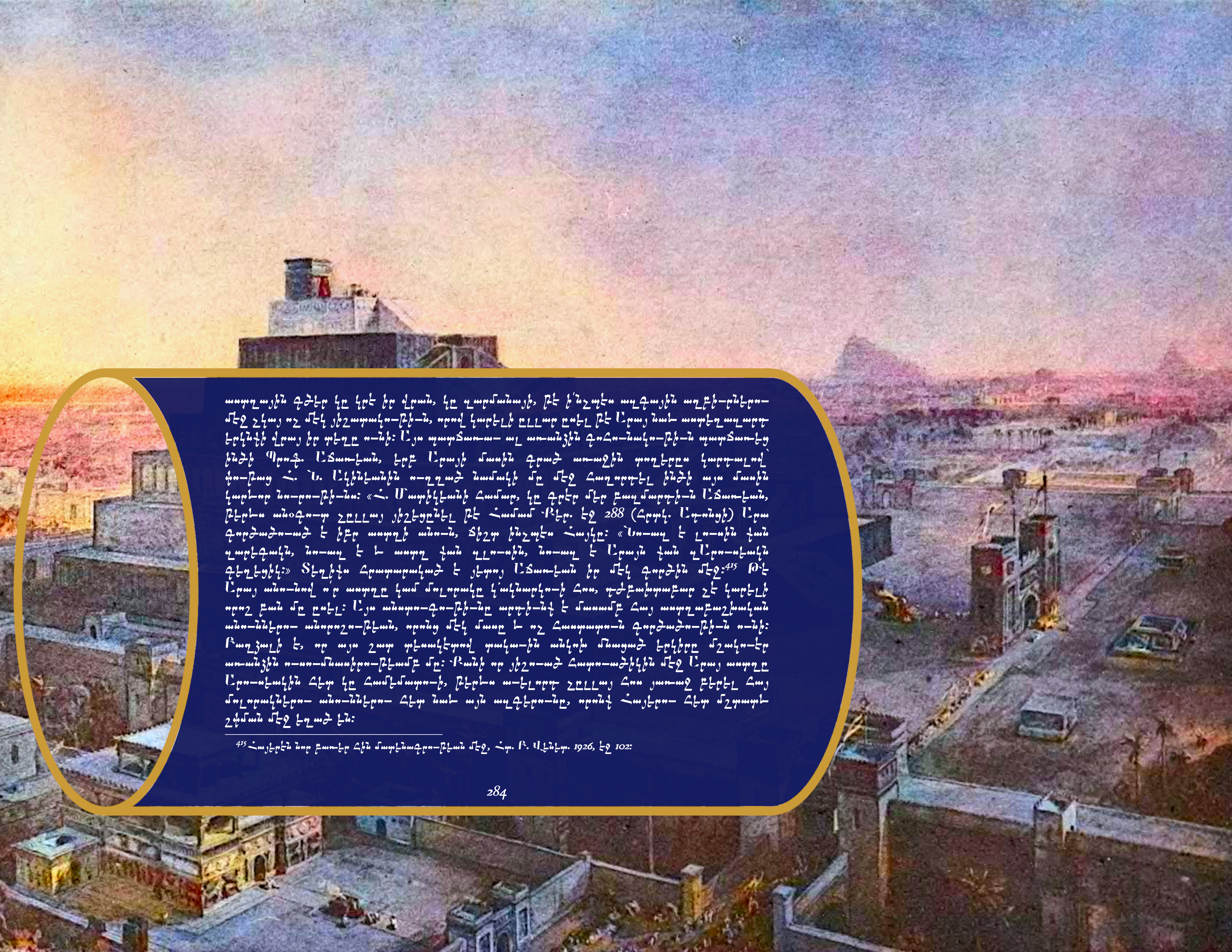

աստղային գծեր կը կրէ իր վրան, կը զարմանայի, թէ ի՛նչպէս ազգային աղբիւրներու մէջ չկայ ոչ մէկ յիշատակութիւն, որով կարելի ըլլար ըսել թէ Արայ նաև աստեղազարդ երկնքի վրայ իր տեղը ունի: Այս պատճառաւ ալ առանձին գոհունակութիւն պատճառեց ինծի Պրոֆ. Աճառեան, երբ Արայի մասին գրած առաջին տողերս կարդալով՝ փութաց Հ. Ն. Ակինեանին ուղղած նամակի մը մէջ հաղորդել ինծի այս մասին կարևոր նորութիւնս: «Հ. Մատիկեանի համար, կը գրէր մեր բազմարդիւն Աճառեան, թերևս անօգուտ չըլլայ յիշեցնել թէ Համամ Թեր. էջ 288 (Հրտկ. Ադոնցի) Արա գործածուած է իբր աստղի անուն, ճիշդ ինչպէս Հայկը: «Նուաղ է լուսին քան զարեգակն, նուաղ է և աստղ քան զլուսին, նուաղ է Արայն քան զԱրուսեակն գեղեցիկ:» Տեղիքս հրատարակած է յետոյ Աճառեան իր մէկ գործին մէջ:[415] Թէ Արայ անունով ո՛ր աստղը կամ մոլորակը կ՚ակնարկուի հոս, դժբախտաբար չէ կարելի որոշ բան մը ըսել: Այս անստուգութիւնը արդիւնք է մասամբ հայ աստղաբաշխական անուններու անորոշութեան, որոնց մէկ մասը և ոչ հաստատուն գործածութիւն ունի: Բաղձալի է, որ այս շատ տեսակէտով տակաւին անկոխ մնացած երկիրը մշակուէր առանձին ուսումնասիրութեամբ մը: Քանի որ յիշուած հատուածիկին մէջ Արայ աստղը Արուսեակին հետ կը համեմատուի, թերևս աւելորդ չըլլայ հոս յառաջ բերել հայ մոլորակներու անուններու հետ նաև այն ազգերու, որոնք Հայերու հետ մշտատև շփման մէջ եղած են:

---

[415] Հայերէն նոր բառեր հին մատենագրութեան մէջ, Հտ. Բ. Վիեննա. 1926, էջ 102:

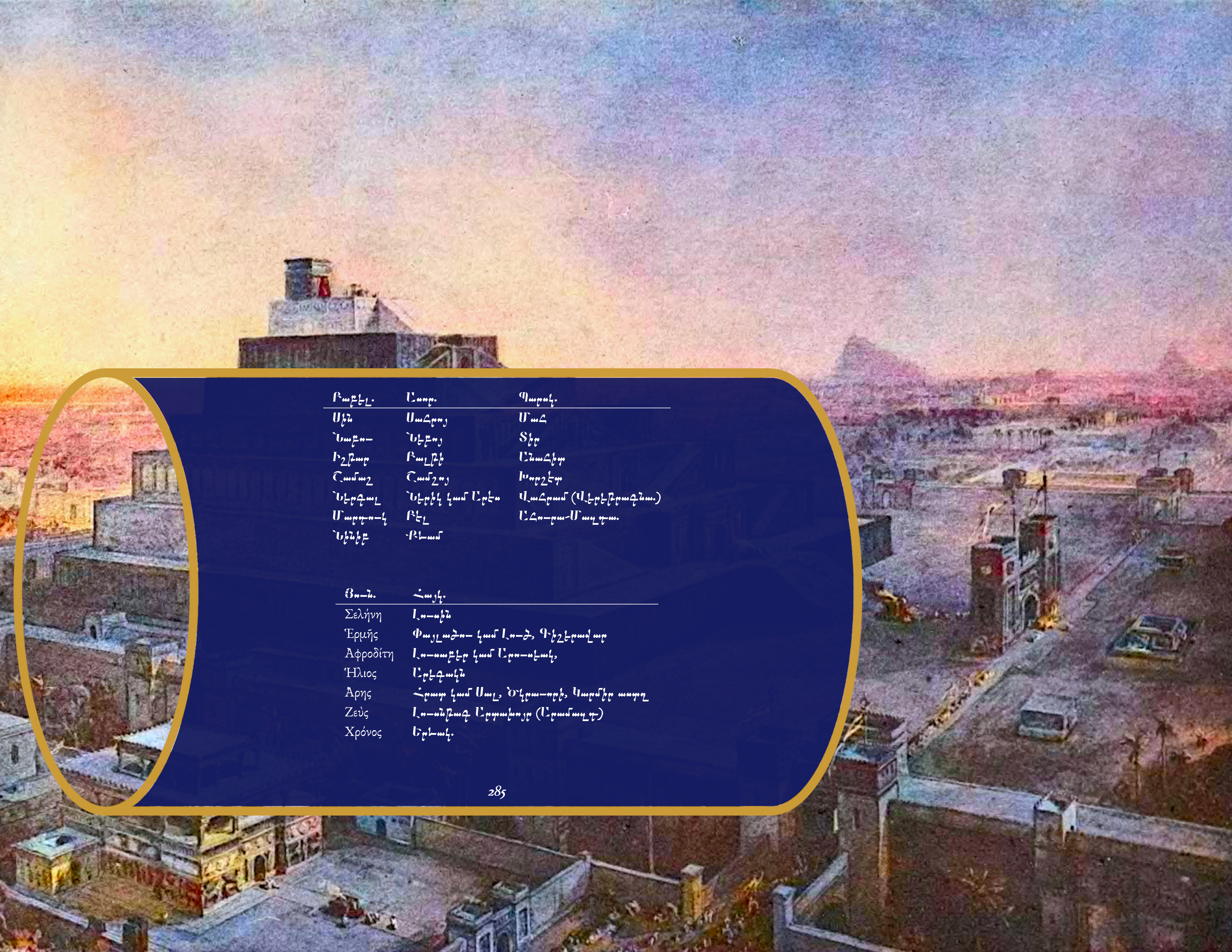

Բաբել.	Ասոր.	Պարսկ.
Սին	Սահրոյ	Մահ
Նաբու	Նեբոյ	Տիր
Իշթար	Բալթի	Անահիտ
Շամաշ	Շամշոյ	Խորշէտ
Ներգալ	Ներիկ կամ Արէս	Վահրամ (Վերեթրագնա.)
Մարդուկ	Բէլ	Ահուրա-Մազդա.
Նինիբ	Քեւան	

Յուն.	Հայկ.
Σελήνη	Լուսին
Ἑρμῆς	Փայլածու կամ Լուծ, Գիշերավար
Ἀφροδίτη	Լուսաբեր կամ Արուսեակ,
Ἥλιος	Արեգակն
Ἄρης	Հրատ կամ Սալ, Ծկրաւորի, Կարմիր աստղ
Ζεὺς	Լուսնթագ Արտախոյր (Արամազդ)
Χρόνος	Երեւակ.

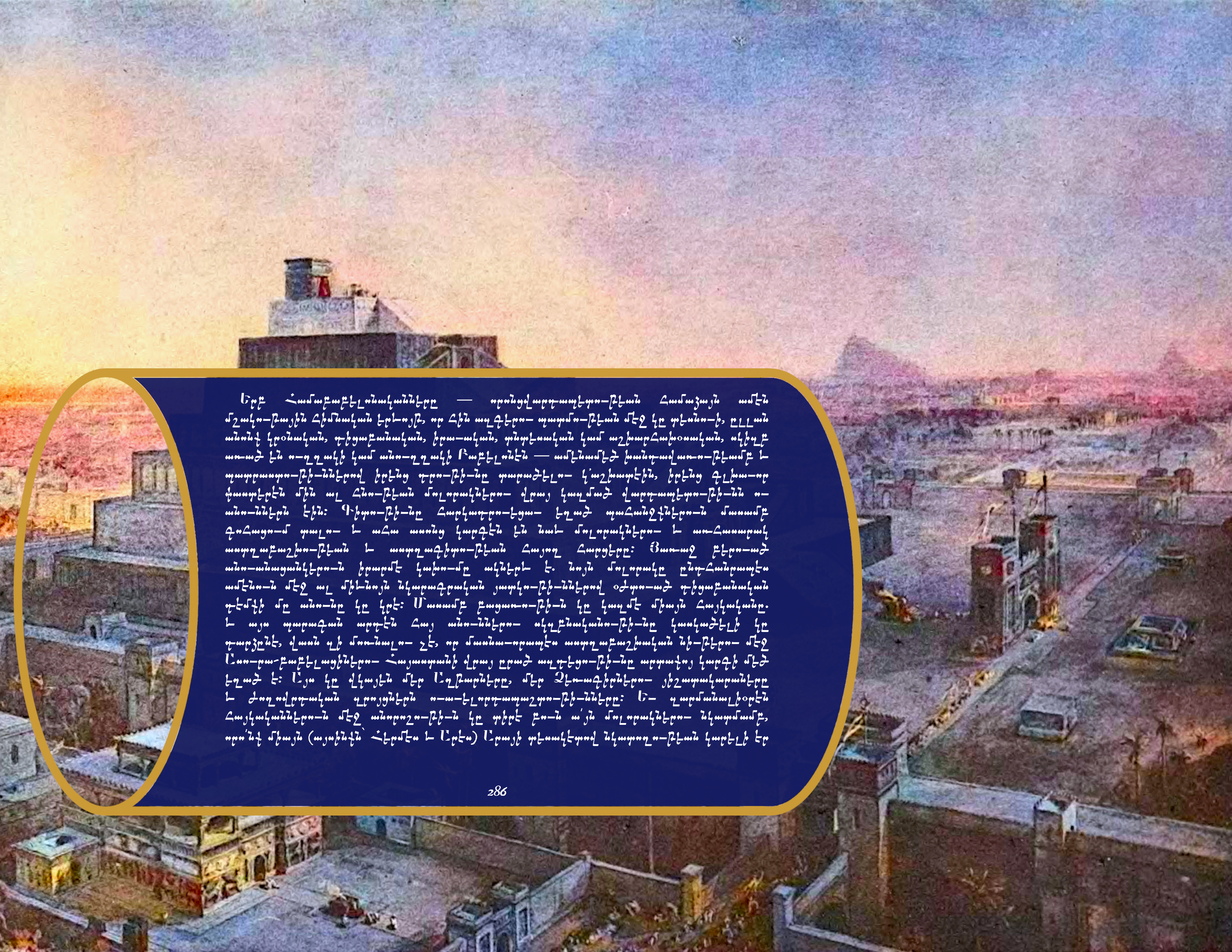

Երբ Համաբաբելոնականները — որոնցվարդապետութեան համաձայն ամէն մշակութային հիմնական երևոյթ, որ հին ազգերու պատմութեան մէջ կը գտնուի, ըլլան անոնք կրօնական, դիցաբանական, իրաւական, տնտեսական կամ աշխարհախօսական, սկիզբ առած են ուղղակի կամ անուղղակի Բաբելոնէն — ամենամեծ խանդավառութեամբ և պատրաստութիւններով իրենց դրութիւնը տարածելու կ՚աշխատէին, իրենց գլխաւոր փաստերէն մին ալ հնութեան մոլորակներու վրայ կազմած վարդապետութիւնն ու անուններն էին: Գիտութիւնը հարկադրուեցաւ եղած պահանջքներուն մասամբ գոհացում տալու և ահա ասոնց կարգէն են նաև մոլորակներու և առհասարակ աստղաբաշխութեան և աստղագիտութեան հայող հարցերը: Յառաջ բերուած անուանացանկերուն իրարմէ կախումը ակներև է. նոյն մոլորակը ընդհանրապէս ամէնուն մէջ ալ միևնոյն նկարագրական յատկութիւններով օժտուած դիցաբանական դէմքի մը անունը կը կրէ: Մասամբ բացառութիւն կը կազմէ միայն հայկականը. և այս պարագան արդէն հայ անուններու սկզբնականութիւնը կասկածելի կը դարձընէ, վասն զի մոռնալու չէ, որ մասնաւորապէս աստղաբաշխական նիւթերու մէջ Ասուրա-բաբելացիներու Հայաստանի վրայ ըրած ազդեցութիւնը արտաքոյ կարգի մեծ եղած է: Այս կը վկայեն մեր Աղթարները, մեր Ձեռագիրներու յիշատակարանները և ժողովրդական զրոյցներն ուաւելորդապաշտութիւնները: Եւ զարմանալիօրէն հայկականներուն մէջ անորոշութիւն կը տիրէ բուն ա՛յն մոլորակներու նկատմամբ, որո՛նք միայն (այսինքն՝ Հերմէս և Արէս) Արայի տեսակէտով նկատողութեան կարելի էր

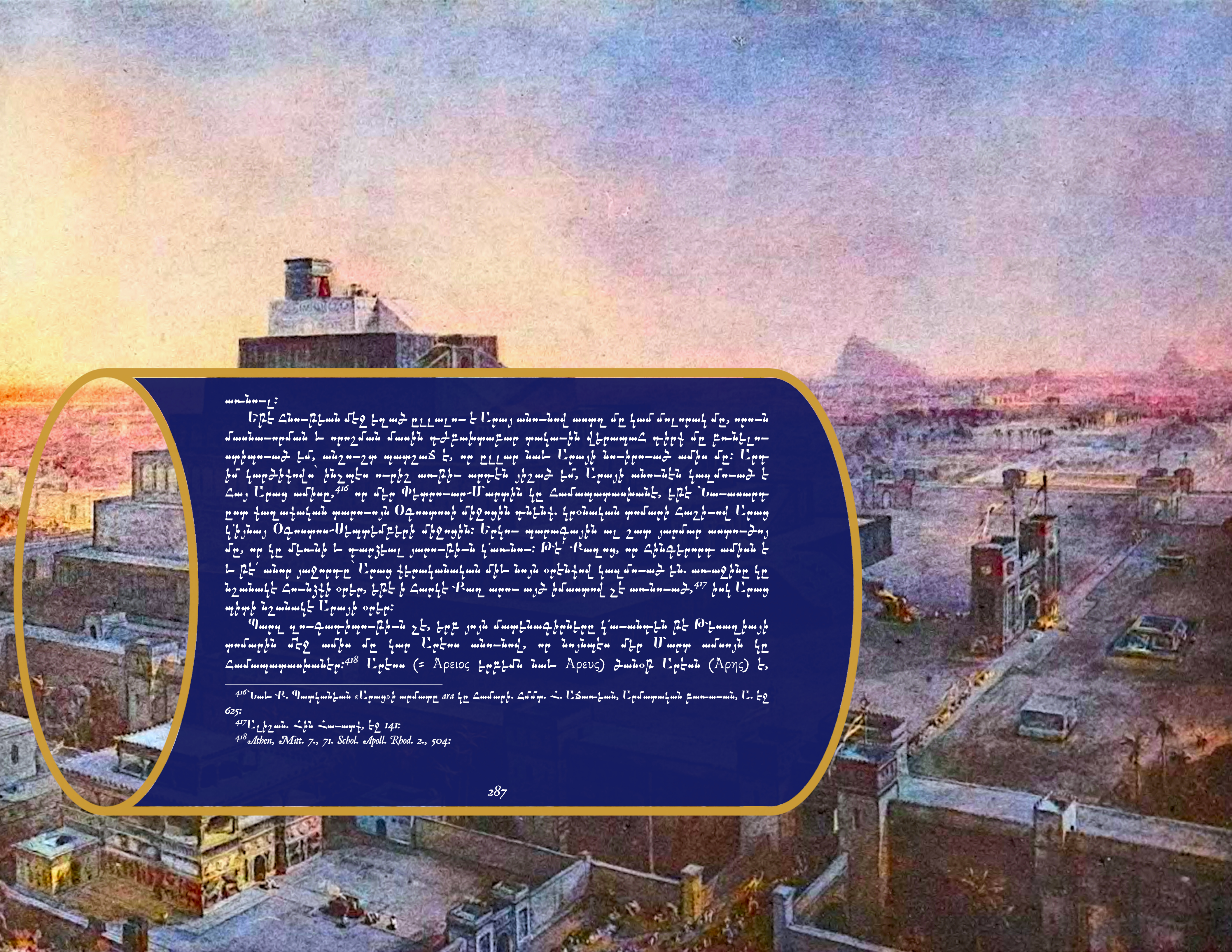

առնուլ:

Եթէ Հնութեան մէջ եղած ըլլալու է Արայ անունով աստղ մը կամ մոլորակ մը, որուն մասնաւորման և որոշման մասին դժբախտաբար տակաւին վերապահ դիրք մը բռնելու ստիպուած ենք, անշուշտ պատշաճ է, որ ըլլար նաև Արայի նուիրուած ամիս մը: Արդ իմ կարծիքովս՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ արդէն յիշած եմ, Արայի անունէն կազմուած է Հայ Արաց ամիսը,[416] որ մեր Փետրուար-Մարտին կը համապատասխանէ, եթէ `Նաւասարդ ըստ քաղաքական տարուոյն Օգոստոսի միջոցին դնենք. կրօնական տոմարի հաշիւով Արաց կ՚իյնայ Օգոստոս-Սեպտեմբերի միջոցին: Երկու պարագային ալ շատ յարմար աստուծոյ մը, որ կը մեռնի և դարձեալ յարութիւն կ՚առնու: Թէ՛ Քաղոց, որ հինգերորդ ամիսն է և թէ՛ անոր յաջորդը` Արաց քերականական միև նոյն օրէնքով կազմուած են. առաջինը կը նշանակէ Հունձքի օրեր, եթէ ի հարկէ Քաղ արու այծ իմաստով չէ առնուած,[417] իսկ Արաց պիտի նշանակէ Արայի օրեր:

Պարզ զուգադիպութիւն չէ, երբ յոյն մատենագիրները կ՚աւանդեն թէ Թեսաղիայի տոմարին մէջ ամիս մը կար Արէոս անունով, որ նոյնպէս մեր Մարտ ամսուն կը համապատասխանէր:[418] Արէոս (= Ἄρειος երբեմն նաև Ἄρευς) ծանօթ Արէսն (Ἄρης) է,

---

[416] `Տես Ք. Պատկանեան «Արաց»ի արմատը *ara* կը համարի. Հմմտ. Հ. Աճառեան, Արմատական բառարան, Ա. էջ 625:

[417] Ալիշան. Հին Հաւատք, էջ 141:

[418] *Athen, Mitt. 7., 71. Schol. Apoll. Rhod. 2., 504:*

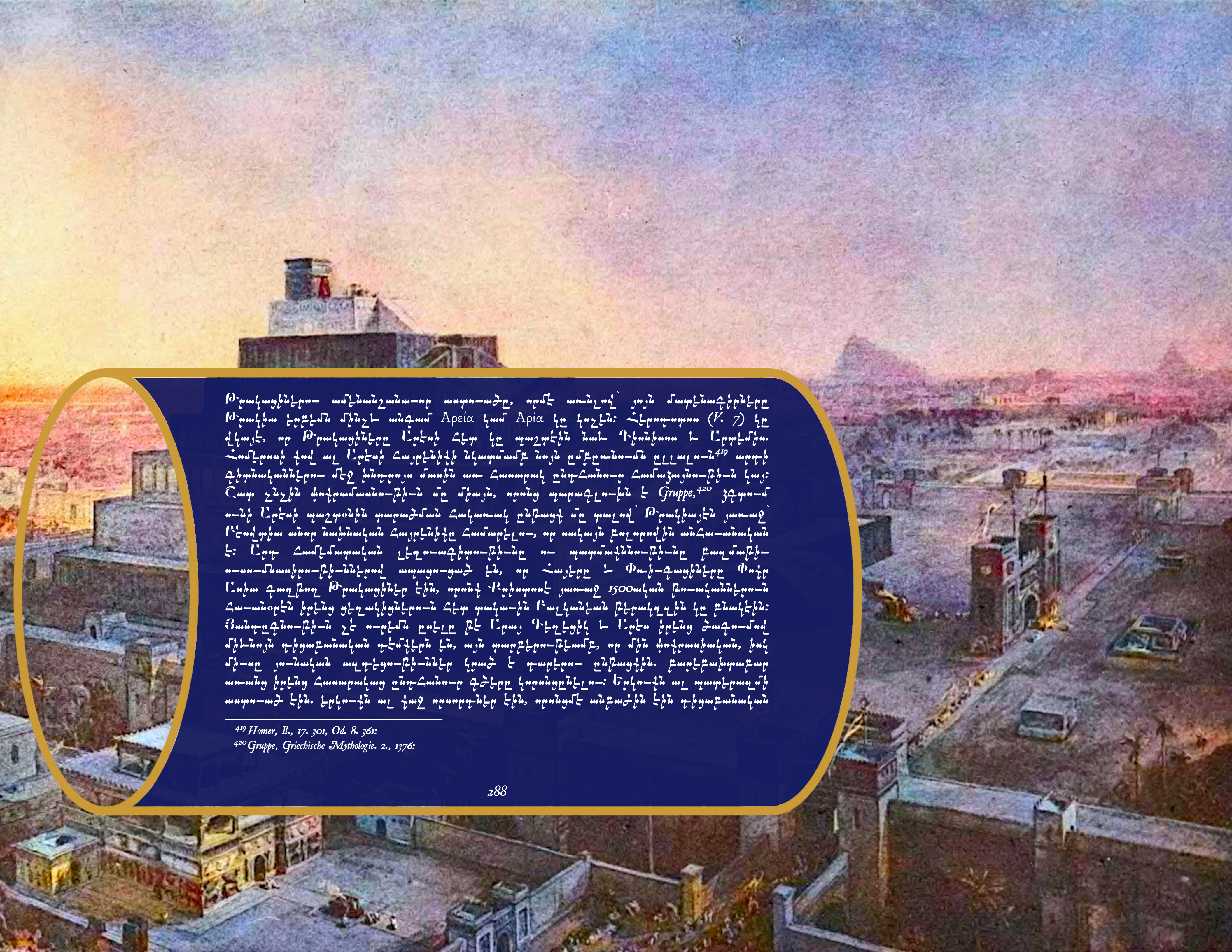

Թրակացիներու ամենանշանաւոր աստուածը, որմէ առնուած՝ յոյն մատենագիրները Թրակիա երբեմն մինչեւ անգամ Αρεία կամ Αρία կը կոչեն: Հերոդոտոս (V. 7) կը վկայէ, որ Թրակացիները Արէսի հետ կը պաշտէին նաեւ Դիոնիսոս եւ Արտեմիս. Հոմերոսի քով ալ Արէսի հայրենիքն նկարագրուած նոյն ըմբռնումն ըլլալուն[419] արդի գիտնականներու մէջ խնդրոյս մասին առ հասարակ ընդհանուր համաձայնութիւն կայ: Շատ չնչին փոփոխութիւն մը միայն, որուն պարագլուխն է Gruppe,[420] ձգտում ունի Արէսի պաշտօնին տարածման հակառակ ընթացք մը տալով՝ Թրակիայէն յառաջ Բէովտիա անոր նախնական հայրենիքը համարելու, որ սակայն բոլորովին անհաւանական է: Այդ համեմատական լեզուագիտութիւնը ու պատմաքննութիւնը բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններով ապացուցած են, որ Հայերը եւ Փռիւգացիները Փոքր Ասիա գաղթող Թրակացիներ էին, որոնք Քրիստոսէ յառաջ 1500ական թուականներուն հաւանօրէն իրենց ցեղակիցներուն հետ տակաւին Բալկանեան թերակղզին կը բնակէին: Յանդգնութիւն չէ ուրեմն ըսել թէ Արայ Գեղեցիկ եւ Արէս իրենց ծագումով միեւնոյն դիցաբանական դէմքերն են, այն տարբերութեամբ, որ մին փոփոխական, իսկ միւսը յունական աղաւաղութիւններ կրած է տարբեր ընթացքին. բարեբախտաբար առանց իրենց հասարակաց ընդհանուր գծերը կորսնցնելու: Երկուքն ալ պատերազմի աստուած էին. երկուքն ալ քաջ որսորդներ էին, որոնցմէ անբաժին էին դիցաբանական

---

[419] Homer, Il., 17. 301, Od. 8. 361:

[420] Gruppe, Griechische Mythologie. 2., 1376:

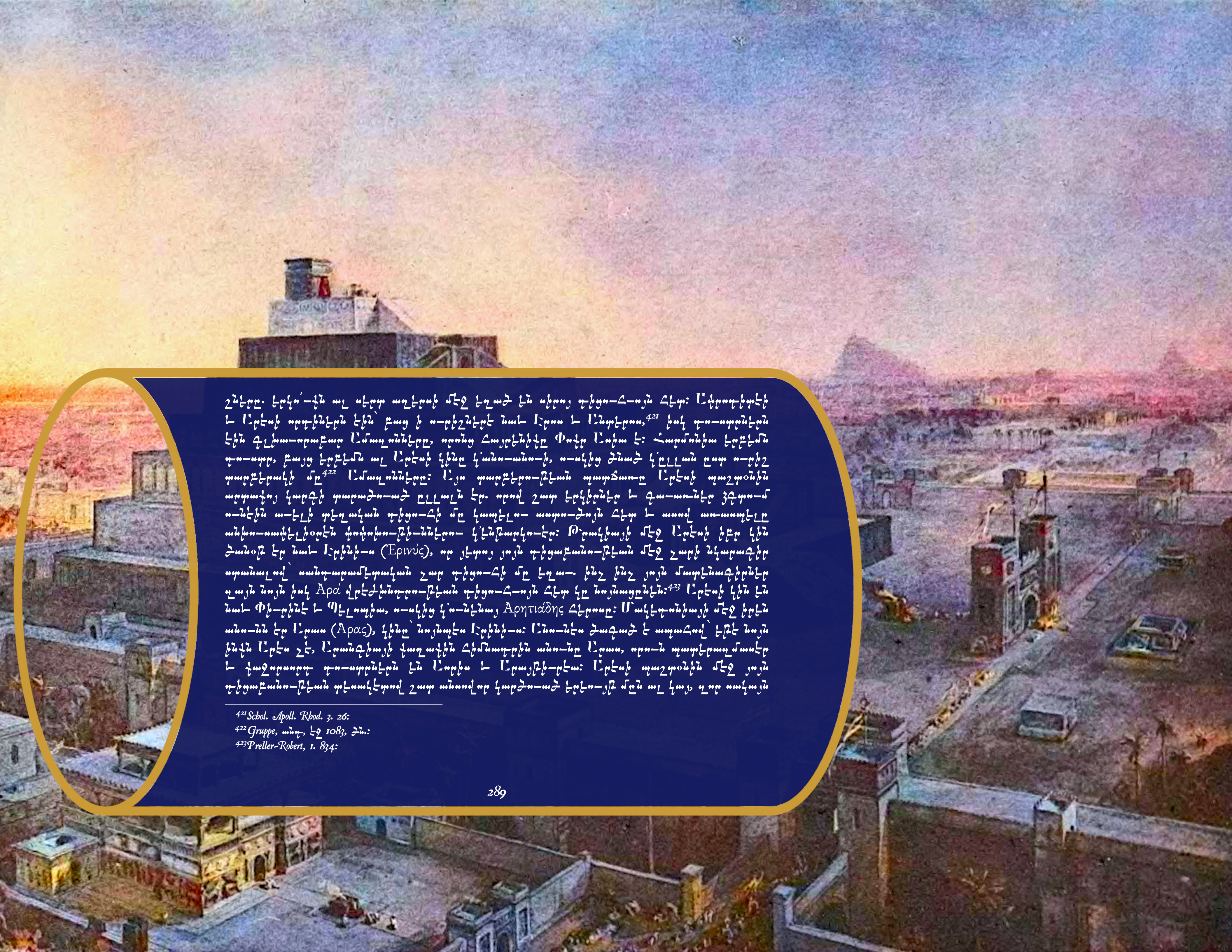

շները· Երկո՛ւքն ալ սերտ աղերսի մէջ եղած են սիրոյ դիցուհւոյն հետ: Աֆրոդիտէի և Արէսի որդիներն էին՝ բաց ի ուրիշներէ նաև Էրոս և Անտերոս,[421] իսկ դուստրներն էին գլխաւորաբար Ամազոնները, որոնց հայրենիքը Փոքր Ասիա է: Հարմոնիա երբեմն դուստր, բայց երբեմն ալ Արէսի կինը կ՚անուանուի, ուսկից ծնած կ՚ըլլան ըստ ուրիշ տարբերակի մը[422] Ամազոնները: Այս տարբերութեան պատճառը Արէսի պաշտօնին արտաքոյ կարգի տարածուած ըլլալն էր. որով շատ երկիրներ և գաւառներ ձգտում ունէին աւելի տեղական դիցուհի մը կապելու աստուծոյն հետ և ասով առասպելը անխուսափելիօրէն փոփոխութիւններու կ՚ենթարկուէր: Թրակիայի մէջ Արէսի իբր կին ծանօթ էր նաև Էրինիւս (Ἐρινύς), որ յետոյ յոյն դիցաբանութեան մէջ չարի նկարագիր ստանալով՝ սանդարամետական չար դիցուհի մը եղաւ. ինչ ինչ յոյն մատենագիրներ զայն նոյն իսկ Ἀρά վրէժխնդրութեան դիցուհւոյն հետ կը նոյնացնեն:[423] Արէսի կին են նաև Փիւրինէ և Պելոպիա, ուսկից կ՚ունենայ Ἀρητιάδης հերոսը: Մակեդոնիայի մէջ իրեն անունն էր Արաս (Ἄρας), կինը՝ նոյնպէս Էրինիւս: Անունէս ծագած է ապահով՝ եթէ նոյն ինքն Արէս չէ, Արանգիայի քաղաքին հիմնադրին անունը Արաս, որուն պատերազմական և քաջորորդ դուստրներն են Աորիս և Արայթիւրէա: Արէսի պաշտօնին մէջ յոյն դիցաբանութեան տեսակէտով շատ անսովոր կարծուած երեւոյթ մըն ալ կայ, զոր սակայն

---

[421] *Schol. Apoll. Rhod. 3. 26:*

[422] *Gruppe, անդ, էջ 1083, ծն.:*

[423] *Preller-Robert, 1. 834:*

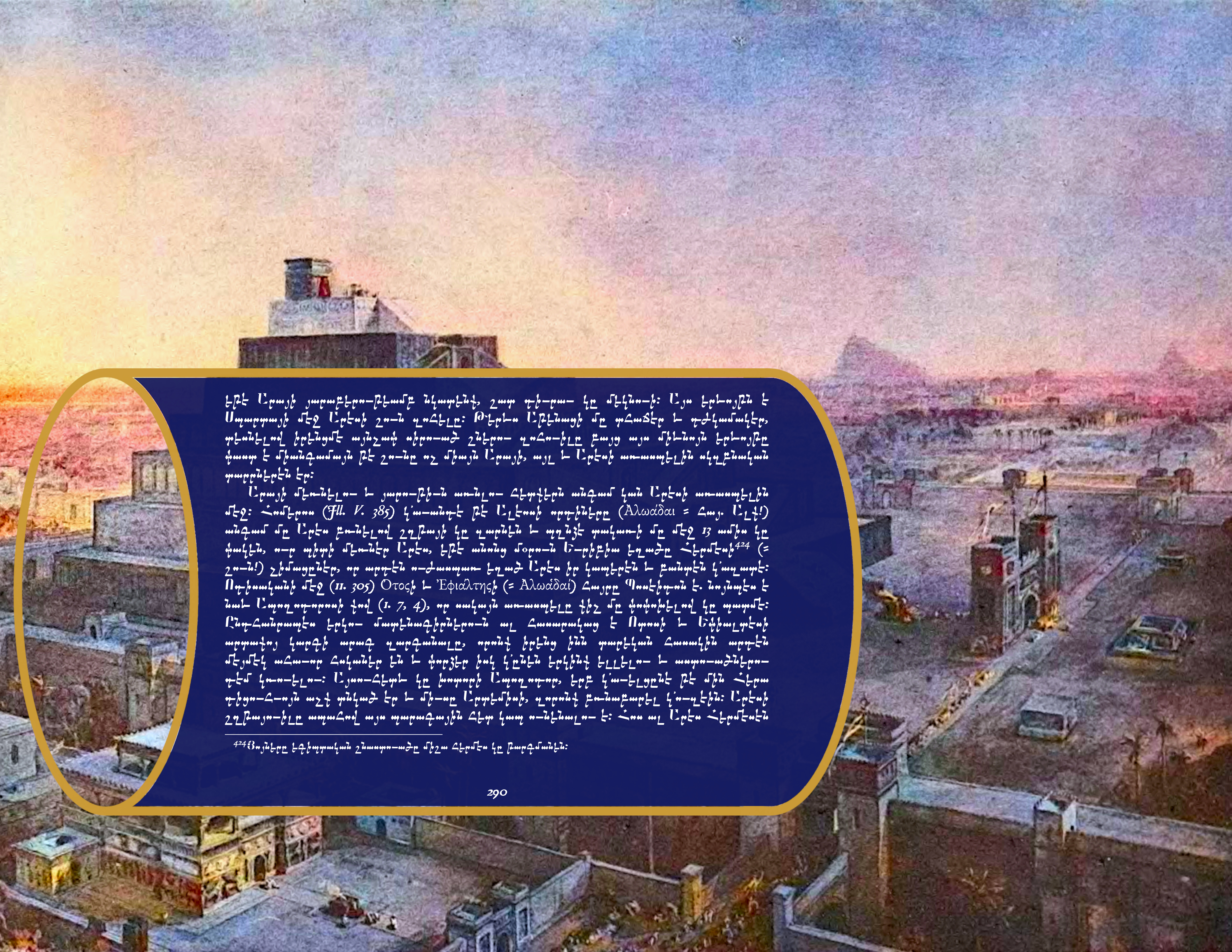

Եթէ Արայի յարաբերութեամբ նկատենք, շատ դիւրաւ կը մեկնուի: Այս երեւոյթն է Սպարտայի մէջ Արէսի շուն զոհելը: Թերեւս Աթենացի մը տհաճէր եւ դժկամակէր, տեսնելով իրենցմէ այնչափ սիրուած շներու զոհուիլը: Բայց այս միեւնոյն երեւոյթը փաստ է միանգամայն թէ շունը ոչ միայն Արայի, այլ եւ Արէսի առասպելին սկզբնական տարրներէն էր:

Արայի մեռնելու եւ յարութիւն առնելու հետքերն անգամ կան Արէսի առասպելին մէջ: Հոմերոս (Ill. V. 385) կ՚աւանդէ թէ Ալէոսի որդիները (Ἀλωάδαι = Հայ. Ալք!) անգամ մը Արէս բռնելով շղթայի կը զարնեն եւ պղնձէ տակառի մը մէջ 13 ամիս կը փակեն, ուր պիտի մեռնէր Արէս, եթէ անոնց մօրուն Եւրիբէա եղածը Հերմէսի[424] (= շուն!) չիմացընէր, որ արդէն ուժասպառ եղած Արէս իր կապերէն եւ բանտէն կ՚ազատէ: Ոդիսականի մէջ (11. 305) Ὀτοςի եւ Ἐφιάλτηςի (= Ἀλωάδαι) հայրը Պոսէյդոն է. նոյնպէս է նաեւ Ապողոդորոսի քով (1. 7, 4), որ սակայն առասպելը քիչ մը փոփոխելով կը պատմէ: Ընդհանրապէս երկու մատենագիրներուն ալ հասարակաց է Ոտոսի եւ Եփիալտէսի արտաքոյ կարգի արագ զարգանալը, որոնք իրենց ինն տարեկան հասակին արդէն մէյմէկ ահաւոր հսկաներ էին եւ փորձեր ըրին կ՚ըսեն երկինք ելլելու եւ աստուածներու դէմ կռուելու: Այսուհետեւ կը խոտորի Ապողոդոր, երբ կ՚աւելցնէ թէ մին Հերա դիցուհւոյն աչք տնկած էր եւ միւսը Արտեմիսին, զորոնք բռնաբարել կ՚ուզէին: Արէսի շղթայուիլը ապահով այս պարագային հետ կապ ունենալու է: Հոս ալ Արէս Հերմէսէն

---

[424] Յոյները եգիպտական շնաստուածը միշտ Հերմէս կը թարգմանեն:

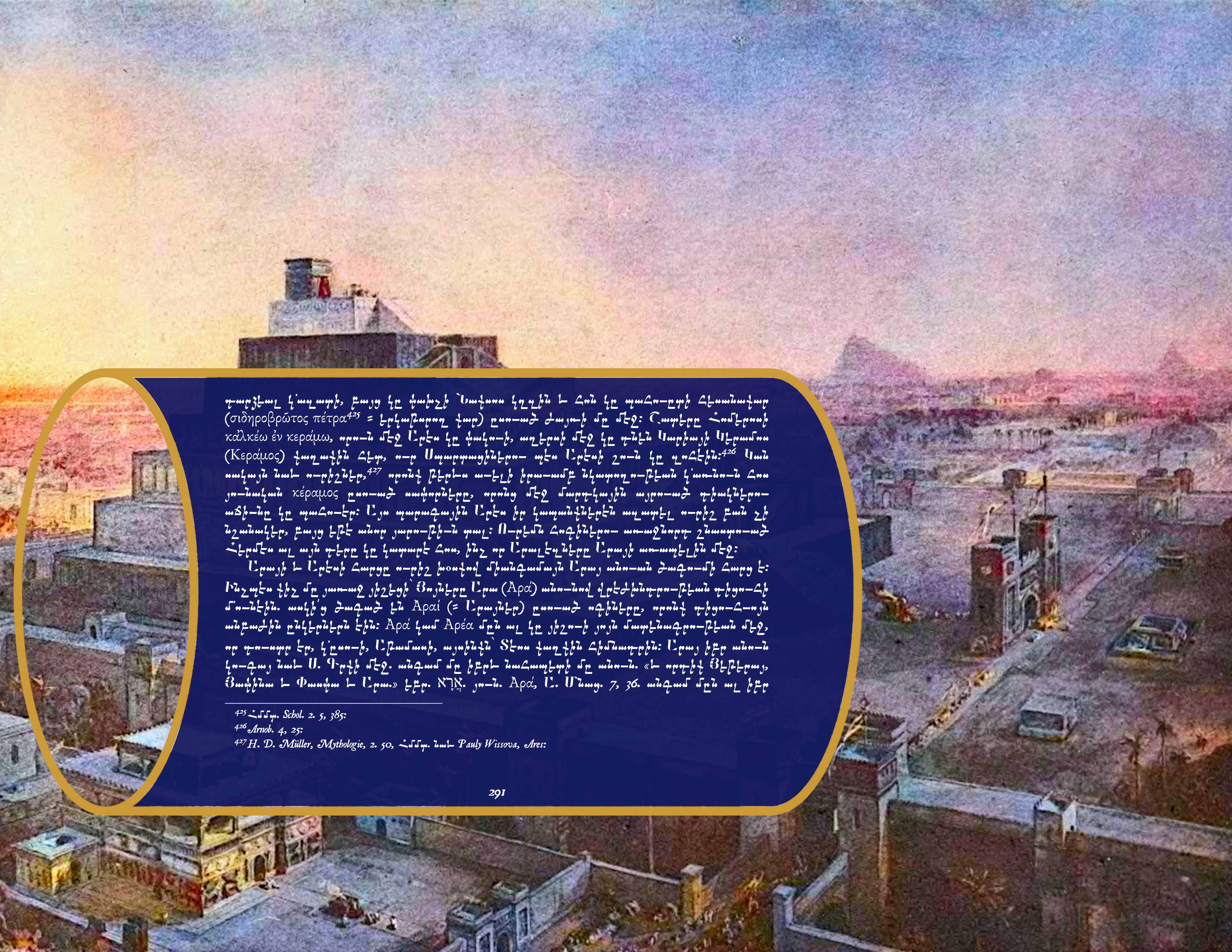

դարձեալ կ՚ազատի, բայց կը փախչի ՝Նաքսոս կղզին և հոն կը պահուըտի հեռանաքար (σιδηροβρῶτος πέτρα[425] = երկաթորոճ քար) ըսուած ժայռի մը մէջ: Շատերը Հոմերոսի κἀλκέω ἐν κεράμω, որուն մէջ Արէս կը փակուի, աղերսի մէջ կը դնեն Կարիայի Կերամոս (Κεράμος) քաղաքին հետ, ուր Սպարտացիներու պէս Արէսի շուն կը զոհէին:[426] Կան սակայն նաև ուրիշներ,[427] որոնք թերևս աւելի իրաւամբ նկատողութեան կ՚առնուն հոս յունական κέραμος ըսուած սափորները, որոնց մէջ մարդկային այրուած դիակներու աճիւնը կը պահուէր: Այս պարագային Արէս իր կապանքներէն ազատել ուրիշ բան չի նշանակեր, բայց եթէ անոր յարութիւն տալ: Ուրեմն հոգիներու առաջնորդ շնաստուած Հերմէս ալ այն դերը կը կատարէ հոս, ինչ որ Արալեզները Արայի առասպելին մէջ:

Արայի և Արէսի հարցը ուրիշ խօսքով միանգամայն Արայ անուան ծագումի հարց է: Ինչպէս քիչ մը յառաջ յիշեցի՝ Յոյները Արա (Ἀρά) անունով վրէժխնդրութեան դիցուհի մունէին. անկի՛ց ծագած են Ἀραί (= Արայներ) ըսուած ոգիները, որոնք դիցուհւոյն անբաժին ընկերներն էին: Ἀρά կամ Ἀρέα մըն ալ կը յիշուի յոյն մատենագրութեան մէջ, որ դուստր էր, կ՚ըսուի, Աթամասի, այսինքն՝ Տէոս քաղաքին հիմնադրին: Արայ իբր անուն կուգայ նաև Ս. Գրքին մէջ. անգամ մը իբրև նահապետի մը անուն. «և որդիք Յեթերայ, Յափինա և Փասփա և Արա.» եբր. אֲרָא. յուն. Ἀρά, Ա. Մնաց. 7, 36. անգամ մըն ալ իբր

---

[425] Հմմտ. *Schol.* 2. 5, 385:

[426] *Arnob.* 4, 25:

[427] *H. D. Müller, Mythologie,* 2. 50, Հմմտ. նաև *Pauly Wissova, Ares:*

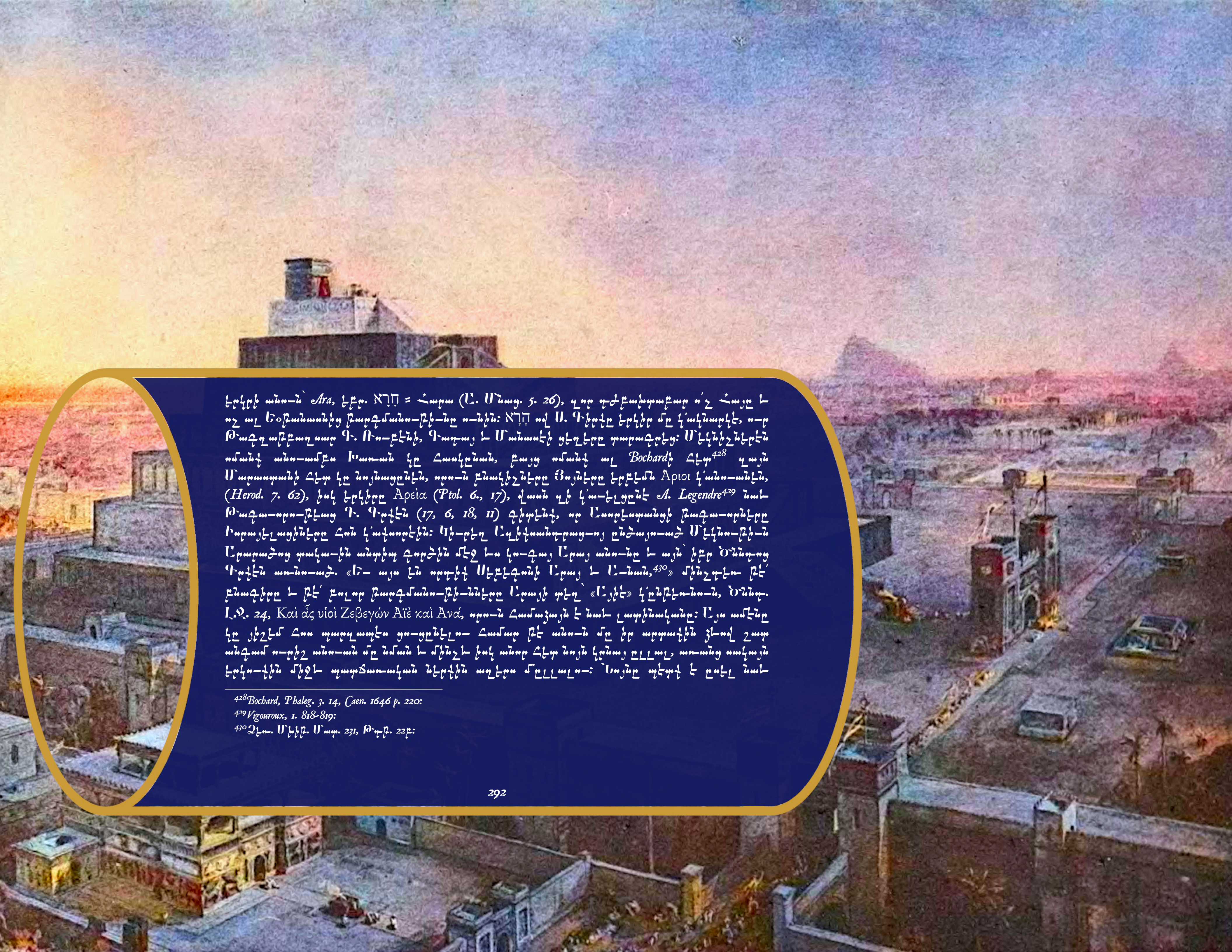

Երկրի անուն՝ *Ara*, եբր. חָרָא = Հարա (Ա. Մնաց. 5. 26), զոր դժբախտաբար ո՛չ Հայը և ոչ ալ Եօթանասնից թարգմանութիւնը ունին: הָרָא ով Ս. Գիրքը երկիր մը կ՚ակնարկէ, որ Թագղաթբաղասար Գ. Ռուբէնի, Գադայ և Մանասէի ցեղերը տարագրեց: Մեկնիչներէն ոմանք անուամբս Խառան կը հասկընան, բայց ոմանք ալ Bochardի հետ[428] զայն Մարաստանի հետ կը նոյնացընեն, որուն բնակիչները Յոյները երբեմն Ἄριοι կ՚անուանեն, (*Herod.* 7. 62), իսկ երկիրը Ἀρεία (*Ptol.* 6., 17), վասն զի կ՚աւելցընէ *A. Legendre*[429] նաև Թագաւորութեանց Դ. Գրքէն (17, 6, 18, 11) գիտենք, որ Ասորեստանցի թագաւորները Իսրայելացիները հոն կ՚աքսորէին: Կիւրեղ Աղեքսանդրացւոյ ընծայուած Մեկնութիւն Արարածոց փակաւին անտիպ գործին մէջ ևս կուգայ Արայ անունը և այն՝ երբ Ծննդոց Գրքէն առնուած. «Եւ այս են որդիք Սեբեգոնի Արայ և Աւնան,[430]» մինչդեռ թէ՛ բնագիրը և թէ՛ բոլոր թարգմանութիւնները Արայի տեղ՝ «Այիէ» կ՚ընթեռնուն, Ծննդ. ԼԶ. 24, Καὶ ἆς υἱοὶ Ζεβεγών Ἀϊὲ καὶ Ἀνά, որուն համաձայն է նաև լատինականը: Այս ամէնը կը յիշեմ հոս պարզապէս ցուցընելու համար թէ անուն մը իր արտաքին ձևով շատ անգամ ուրիշ անուան մը նման և մինչև իսկ անոր հետ նոյն կրնայ ըլլալ, առանց սակայն երկուքին միջև պատճառական ներքին աղերս մ՚ըլլալու: Նոյնը պէտք է ըսել նաև

---

[428] *Bochard, Phaleg. 3. 14, Caen. 1646 p. 220:*

[429] *Vigouroux, 1. 818-819:*

[430] *Ձեռ. Մխիթ. Մատ. 231, Թղթ. 22բ:*

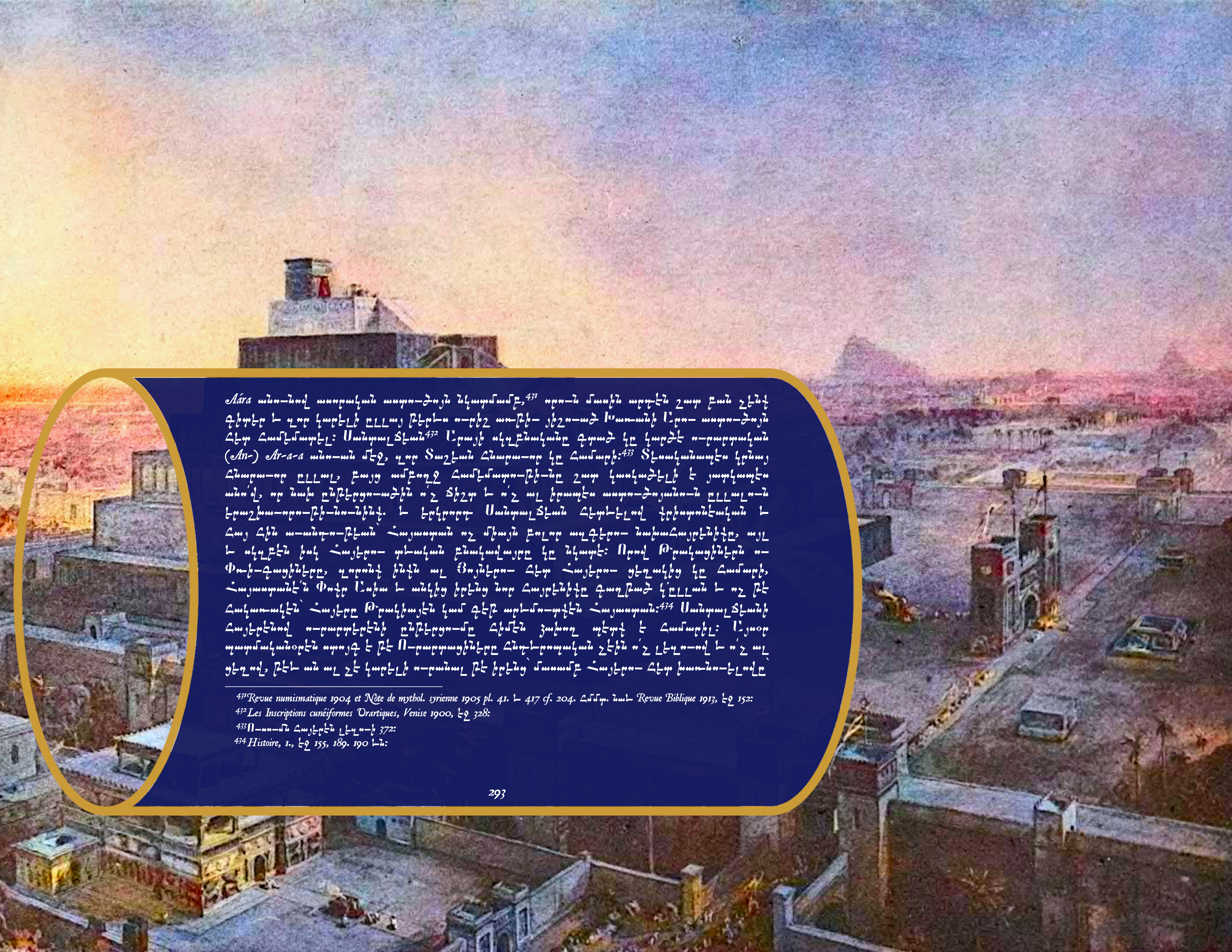

Aára անունով ասորական աստուծոյն նկատմամբ,[431] որուն մասին արդէն շատ բան չենք գիտեր և զոր կարելի ըլլայ թերևս ուրիշ առթիւ յիշուած Խառանի Արու աստուծոյն հետ համեմատել: Սանդալճեան[432] Արայի սկզբնականը գտած կը կարծէ ուրարտական *(An-) Ar-a-a* անուան մէջ, զոր Տաշեան հնարաւոր կը համարի:[433] Տեսականապէս կրնայ հնարաւոր ըլլալ, բայց ամբողջ համեմատութիւնը շատ կասկածելի է յատկապէս անո՛վ, որ նախ ընթերցուածին ո՛չ ճիշդ և ո՛չ ալ իրապէս աստուծոյանուն ըլլալուն երաշխաւորութիւնունինք. և երկրորդ Սանդալճեան հետևելով քրիստոնէական և հայ հին աւանդութեան՝ Հայաստան ոչ միայն բոլոր ազգերու նախահայրենիքը, այլ և սկզբէն իսկ Հայերու տևական բնակավայրը կը նկատէ: Որով Թրակացիներն ու Փռիւգացիները, զորոնք ինքն ալ Յոյներու հետ Հայերու ցեղակից կը համարի, Հայաստանէ՛ն Փոքր Ասիա և անկից իրենց նոր հայրենիքը գաղթած կ՚ըլլան և ոչ թէ հակառակէն՝ Հայերը Թրակիայէն կամ գէթ արևմուտքէն Հայաստան:[434] Սանդալճեանի հայերէնով ուրարտերէնի ընթերցումը հիմէն յախուռ պէտք է համարել: Այսօր պատմականօրէն ստոյգ է թէ Ուրարտացիները հնդևրոպական չէին ո՛չ լեզուով և ո՛չ ալ ցեղով, թէև ան ալ չէ կարելի ուրանալ թէ իրենց՝ մասամբ Հայերու հետ խառնուելովը՝

---

[431] *Revue numismatique 1904 et Note de mythol. syrienne 1905 pl. 41.* և *417 cf. 204.* Հմմտ. նաև *Revue Biblique 1913,* էջ *152:*

[432] *Les Inscriptions cunéiformes Urartiques, Venise 1900,* էջ *328:*

[433] Ուսումն հայերէն լեզուի *372:*

[434] *Histoire, 1.,* էջ *155, 189. 190* ևն:

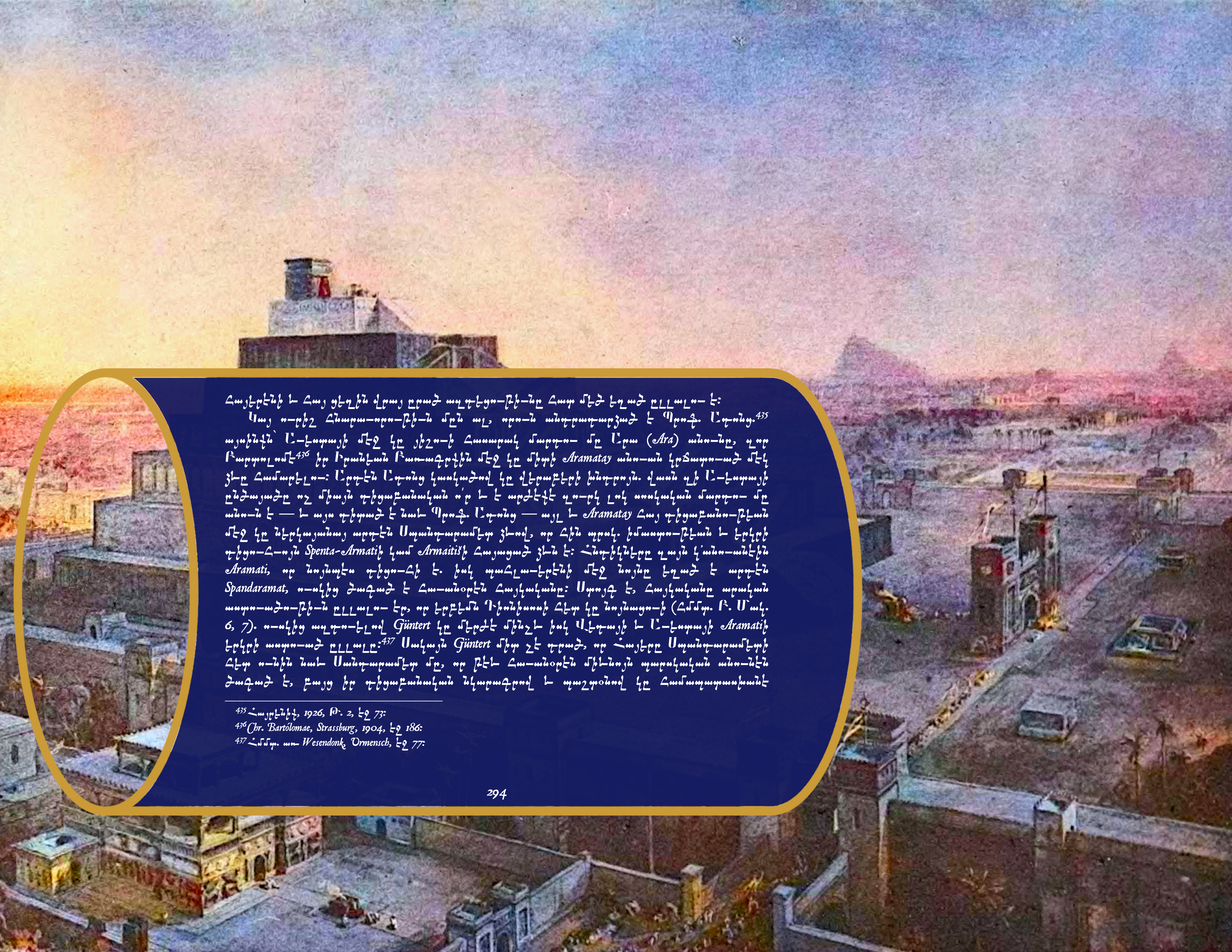

Հայերէնի և Հայ ցեղին վրայ ըրած ազդեցութիւնը հատ մեծ եղած ըլլալու է:

Կայ ուրիշ հնարաւորութիւն մըն ալ, որուն անդրադարձած է Պրոֆ. Ադոնց.[435] այսինքն՝ Աւեստայի մէջ կը յիշուի հասարակ մարդու մը Արա (*Ara*) անունը, զոր Բարթոլոմէ[436] իր Իրանեան Բառագրքին մէջ կը միտի *Aramatay* անուան կրճատուած մէկ ձեւը համարելու: Արդէն Ադոնց կասկածով կը վերաբերի խնդրոյն. վասն զի Աւեստայի ընծայածը ոչ միայն դիցաբանական ո՛ր և է արժէքէ զուրկ լոկ սովորական մարդու մը անուն է — և այս դիտած է նաև Պրոֆ. Ադոնց — այլ և *Aramatay* հայ դիցաբանութեան մէջ կը ներկայանայ արդէն Սպանդարամետ ձեւով, որ հին պրսկ. իմաստութեան և երկրի դիցուհւոյն *Spenta-Armati*ի կամ *Armaitiš*ի հայացած ձեւն է: Հնդիկները զայն կ՚անուանէին *Aramati*, որ նոյնպէս դիցուհի է. իսկ պահլաւերէնի մէջ նոյնը եղած է արդէն *Spandaramat*, ուսկից ծագած է հաւանօրէն հայկականը: Ստոյգ է, հայկականը արական աստուածութիւն ըլլալու էր, որ երբեմն Դիոնիսոսի հետ կը նոյնացուի (հմմտ. Բ. Մակ. 6, 7). ուսկից ազդուելով *Güntert* կը մերժէ մինչև իսկ Վեդայի և Աւեստայի *Aramati*ի երկրի աստուած ըլլալը:[437] Սակայն *Güntert* միտ չէ դրած, որ Հայերը Սպանդարամետի հետ ունին նաև Սանդարամետ մը, որ թէև հաւանօրէն միևնոյն պարսկական անունէն ծագած է, բայց իր դիցաբանական նկարագրով և պաշտօնով կը համապատասխանէ

---

[435] Հայրենիք, 1926, Թ. 2, էջ 73:

[436] *Chr. Bartólomae, Strassburg, 1904,* էջ 186:

[437] Հմմտ. ու *Wesendonk, Urmensch,* էջ 77:

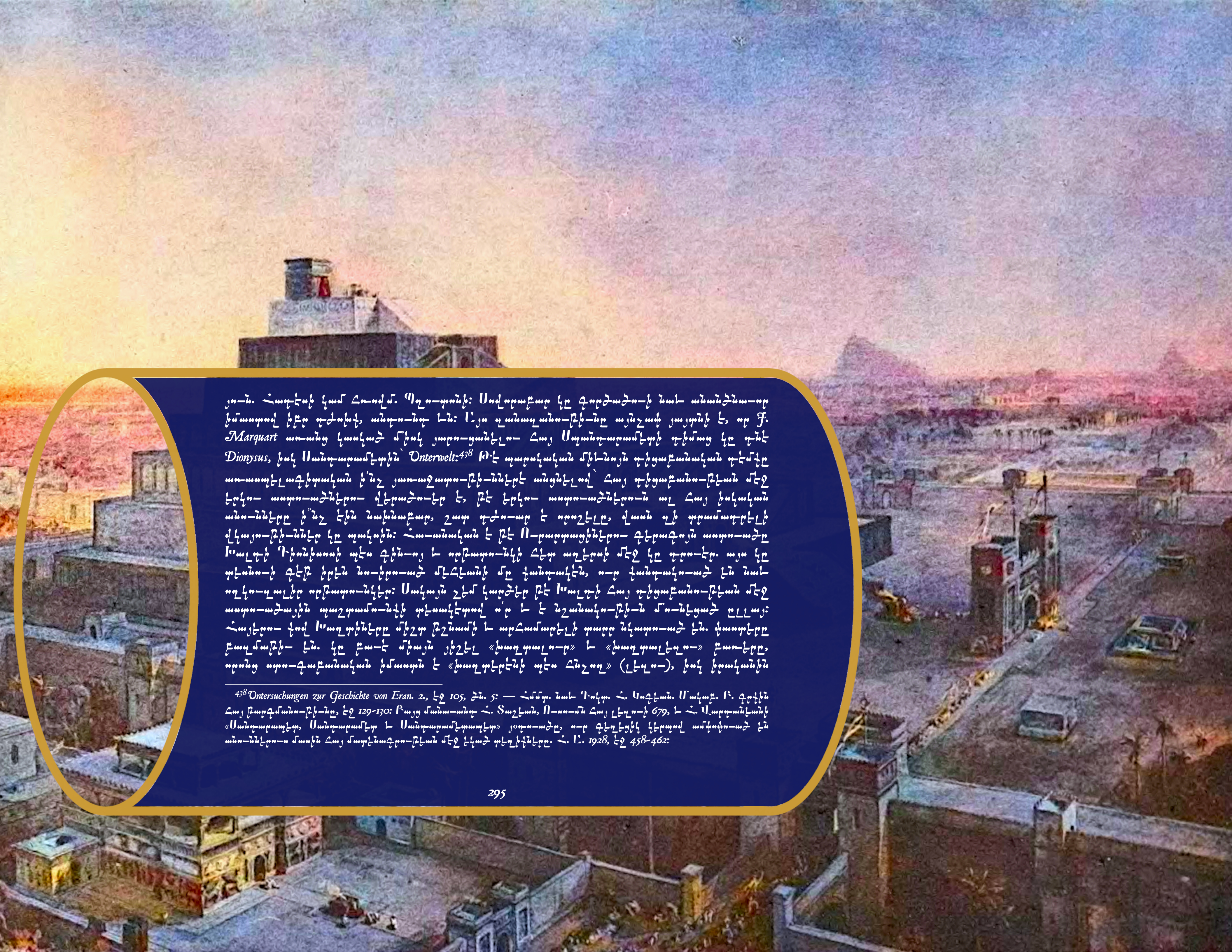

յուն. Հադէսի կամ Հռովմ. Պղուտոնի: Սովորաբար կը գործածուի նաեւ անանձնաւոր իմաստով իբր դժոխք, անդունդ եւն: Այս զանազանութիւնը այնչափ յայտնի է, որ J. Marquart առանց կասկած մ'իսկ յարուցանելու Հայ Սպանդարամետի դիմաց կը դնէ Dionysus, իսկ Սանդարամետին՝ Unterwelt:[438] Թէ պարսկական միեւնոյն դիցաբանական դէմքը առասպելագիտական ի՛նչ յառաջադրութիւններէ անցնելով՝ Հայ դիցաբանութեան մէջ երկու աստուածներու վերածուեր է, թէ երկու աստուածներուն ալ Հայ իսկական անունները ի՞նչ էին նախնաբար, շատ դժուար է որոշելը, վասն զի տրամադրելի վկայութիւններ կը պակսին: Հաւանական է թէ Ուրարտացիներու գերագոյն աստուածը Խալդի Դիոնիսոսի պէս գինւոյ եւ որթատունկի հետ աղերսի մէջ կը դրուէր. այս կը տեսնուի գէթ իրեն նուիրուած մեհեանի մը քանդակէն, ուր քանդակուած են նաեւ ողկուզաւոր որթատունկեր: Սակայն չեմ կարծեր թէ Խալդի Հայ դիցաբանութեան մէջ աստուածային պաշտամունքի տեսակէտով ո՛ր եւ է նշանակութիւն մնացած ըլլայ: Հայերու քով Խաղդիները միշտ թշնամի եւ արհամարհելի ցեղ նկատուած են. փաստերը բազմաթիւ են. կը բաւէ միայն յիշել «խաղդաւոր» եւ «խաղդալեզու» բառերը, որոնց ստուգաբանական իմաստն է «խաղդերէնի պէս հնչող» (լեզու), իսկ իրականին

---

[438] *Untersuchungen zur Geschichte von Eran.* 2., էջ 105, ծն. 5: — Հմմտ. նաեւ Դոկտ. Հ. Կոգեան. Մակաբ. Բ. գրքին Հայ Թարգմանութիւնը, էջ 129-130: Բայց մանաւանդ Հ. Տաշեան, Ուսումն Հայ լեզուի 679, եւ Հ. Վարդանեանի «Սանդարապետ, Սանդարամետ եւ Սանդարամետապետ» յօդուածը, ուր գեղեցիկ կերպով ամփոփուած են անուններուս մասին Հայ մատենագրութեան մէջ եղած տեղիքները. Հ. Ա. 1928, էջ 458-462:

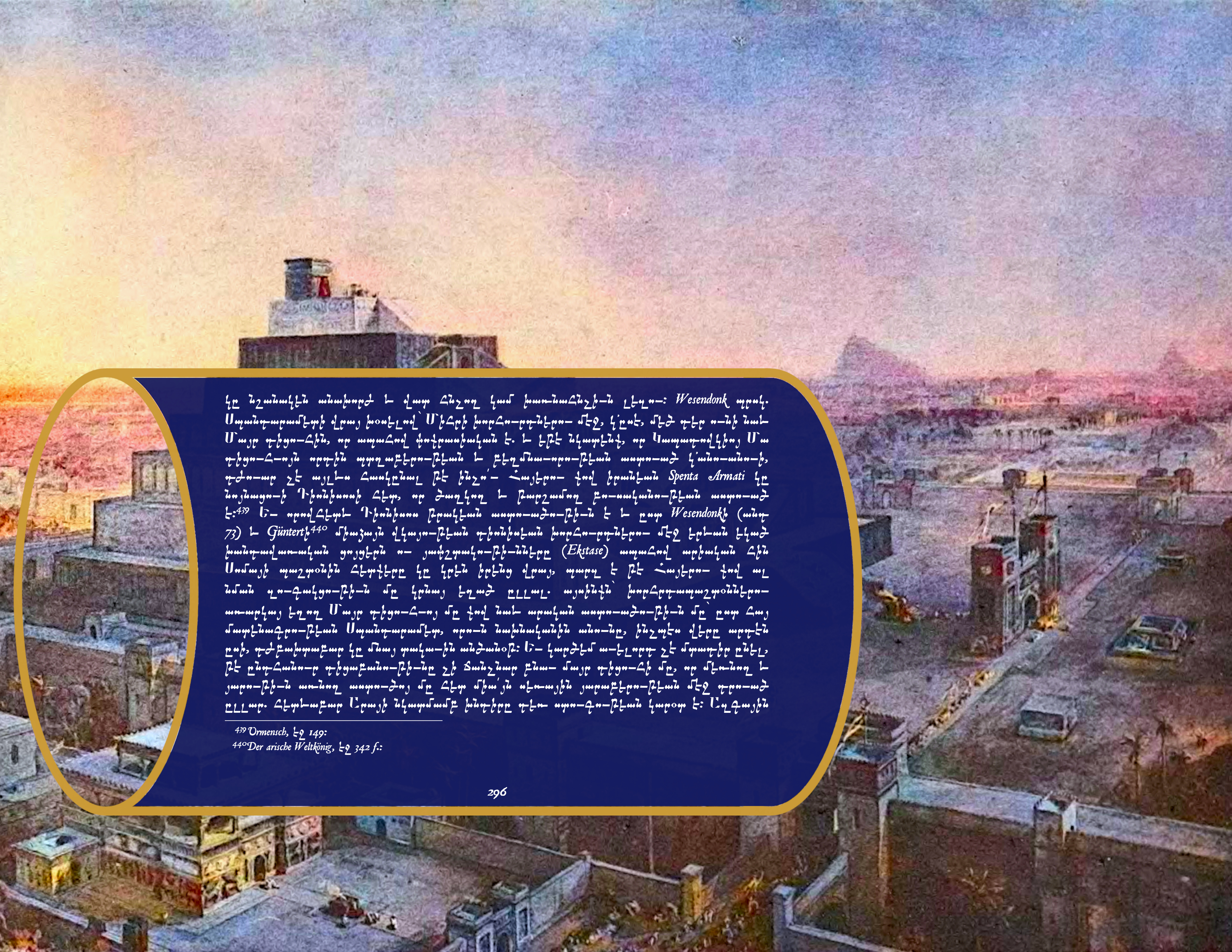

կը նշանակեն անախորժ և վատ հնչող կամ խառնահնչիւն լեզու: *Wesendonk* պրոկ. Սպանդարամետի վրայ խօսելով՝ Միհրի խորհուրդներու մէջ, կ՚ըսէ, մեծ դեր ունի նաև Մայր դիցուհին, որ ապահով փոխարինական է. և եթէ նկատենք, որ Կապադովկիոյ Մա դիցուհւոյն որդին պտղաբերութեան և բեղմնաւորութեան աստուած կ՚անուանուի, դժուար չէ այլևս հասկընալ թէ ինչո՛ւ Հայերու քով իրանեան *Spenta Armati* կը նոյնացուի Դիոնիսոսի հետ, որ ծաղկող և թարշամող բուսականութեան աստուած է:[439] Ու որովհետև Դիոնիսոս թրակեան աստուածութիւն է և ըստ *Wesendonk*ի (անդ 73) և *Güntert*ի[440] միաձայն վկայութեան դիոնիսեան խորհուրդներու մէջ երևան եկած խանդավառական ցոյցերն ու յափշտակութիւնները (*Ekstase*) ապահով արիական հին Սոմայի պաշտօնին հետքերը կը կրեն իրենց վրայ, պարզ է թէ Հայերու քով ալ նման զուգակցութիւն մը կրնայ եղած ըլլալ· այսինքն՝ խորհրդապաշտօններու առարկայ եղող Մայր դիցուհւոյ մը քով նաև արական աստուածութիւն մը՝ ըստ հայ մատենագրութեան Սպանդարամետ, որուն նախնականին անունը, ինչպէս վերը արդէն ըսի, դժբախտաբար կը մնայ տակաւին անծանօթ: Ու կարծեմ աւելորդ չէ մտադիր ընել, թէ ընդհանուր դիցաբանութիւնը չի ճանչնար բնաւ մայր դիցուհի մը, որ մեռնող և յարութիւն առնող աստուծոյ մը հետ միա՛յն սեռային յարաբերութեան մէջ դրուած ըլլար. հետևաբար Արայի նկարմամբ խնդիրը դեռ ստուգութեան կարօտ է: Ազգային

---

[439] *Urmensch*, էջ 149:

[440] *Der arische Weltkönig*, էջ 342 f.:

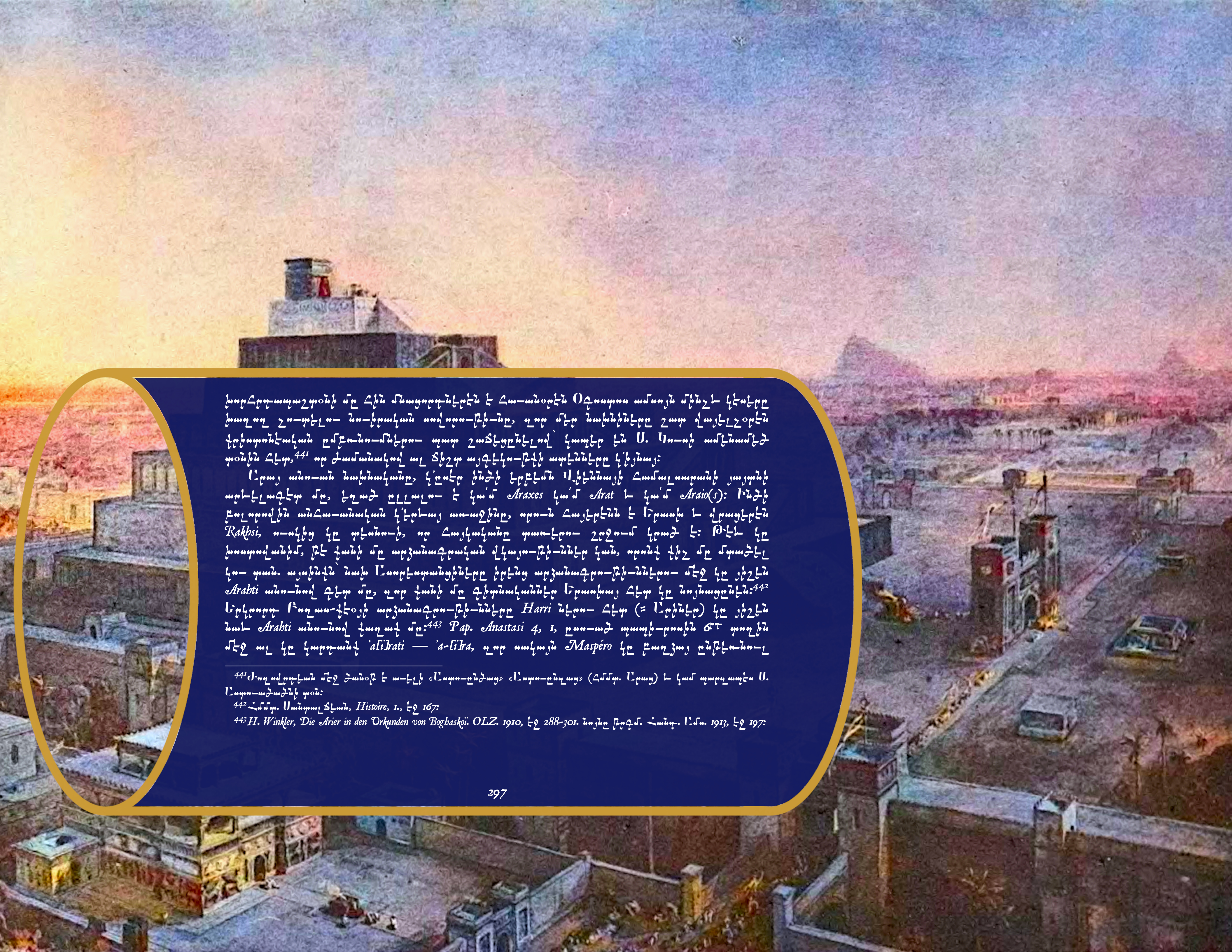

խորհրդապաշտօնի մը հին մնացորդներէն է հաւանօրէն Օգոստոս ամսոյն մինչեւ կէսերը խաղող շուտելու նուիրական սովորութիւնը, զոր մեր նախնիները շատ վայելչօրէն քրիստոնէական ըմբռնումներու պատ շաճեցընելով՝ կապեր են Ս. Կուսի ամենամեծ տօնին հետ,[441] որ ժամանակով ալ ճիշդ այգեկութքի ատենները կ՚իյնայ:

Արայ անուան նախնականը, կ՚ըսէր ինծի երբեմն Վիեննայի համալսարանի յայտնի արեւելագէտ մը, եղած ըլլալու է կա՛մ *Araxes* կա՛մ *Arat* և կա՛մ *Araio(s)*: Ինծի բոլորովին անհաւանական կ՚երեւայ առաջինը, որուն հայերէնն է Երասխ և վրացերէն *Rakhsi*, ուսկից կը տեսնուի, որ հայկականը տառերու շրջում կրած է: Թէեւ կը խոստովանիմ, թէ քանի մը արձանագրական վկայութիւններ կան, որոնք քիչ մը մտածել կու տան. այսինքն՝ նախ Ասորեստանցիները իրենց արձանագրութիւններու մէջ կը յիշեն *Arahti* անունով գետ մը, զոր քանի մը գիտնականներ Երասխայ հետ կը նոյնացընեն:[442] Երկրորդ Բողազ-քէօյի արձանագրութիւնները *Harri* ներու հետ (= Արիներ) կը յիշեն նաեւ *Arahti* անունով քաղաք մը:[443] Pap. *Anastasi* 4, 1, ըսուած պապիրուսին 6րդ տողին մէջ ալ կը կարդանք *'a[i]rati* — *'a-[i]ra*, զոր սակայն *Maspéro* կը բաղձայ ընթեռնուլ

---

[441] Ժողովրդեան մէջ ծանօթ է աւելի «Աստուընծաց» «Աստուընկլաց» (հմմտ. Արաց) և կամ պարզապէս Ս. Աստուածածնի տօն:

[442] Հմմտ. Սանդալճեան, *Histoire*, 1., էջ 167:

[443] *H. Winkler, Die Arier in den Urkunden von Boghaskoï. OLZ.* 1910, էջ 288-301. Նոյնը թրգմ. Հանդ. Ամս. 1913, էջ 197:

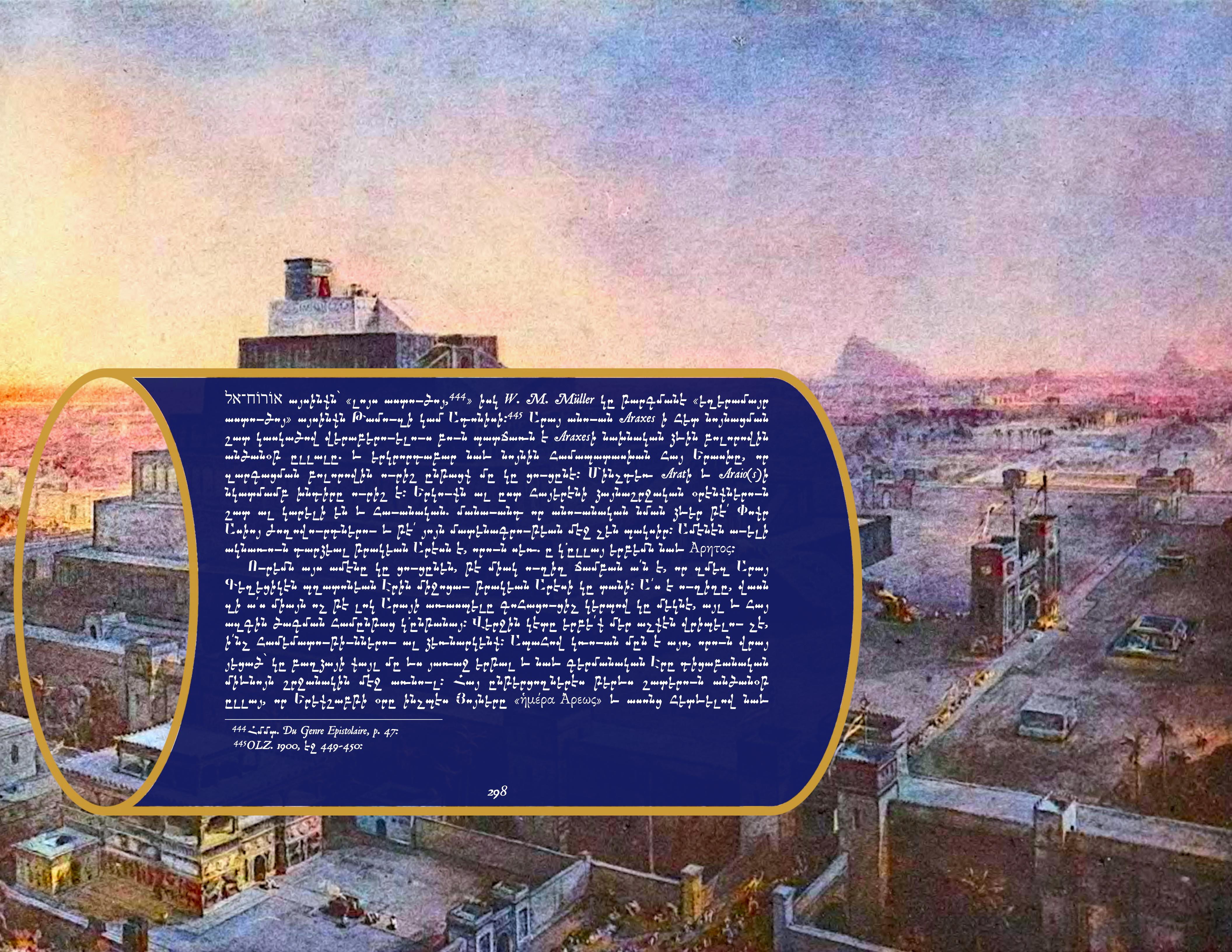

אוֹרוח־אל այսինքն՝ «Լոյս աստուծոյ,[444]» իսկ *W. M. Müller* կը թարգմանէ «եղերամայր աստուծոյ» այսինքն Թամուզի կամ Ադոնիսի:[445] Արայ անուան *Araxes* ի հետ նոյնացման շատ կասկածով վերաբերուելու բուն պատճառն է *Araxes*ի նախնական ձևին բոլորովին անծանօթ ըլլալը· և երկրորդաբար նաև նոյնին համապատասխան Հայ Երասխը, որ զարգացման բոլորովին ուրիշ ընթացք մը կը ցուցնէ: Մինչդեռ *Arat*ի և *Araio(s)*ի նկատմամբ խնդիրը ուրիշ է: Երկուքն ալ ըստ Հայերէնի ձայնաշրջական օրէնքներուն շատ ալ կարելի են և հաւանական. մանաւանդ որ անուանական նման ձևեր թէ՛ Փոքր Ասիոյ ժողովուրդներու և թէ՛ յոյն մատենագրութեան մէջ չեն պակսիր: Ամէնէն աւելի ակնառուն դարձեալ Թրակեան Արէսն է, որուն սեռ. ը կ'ըլլայ երբեմն նաև Αρητος:

Ուրեմն այս ամէնը կը ցուցնեն, թէ միակ ուղիղ ճամբան ա՛ն է, որ զմեզ Արայ Գեղեցիկէն պղատոնեան Էրին միջոցաւ թրակեան Արէսի կը տանի: Ա՛ս է ուղիղը, վասն զի ա՛ս միայն ոչ թէ լոկ Արայի առասպելը գոհացուցիչ կերպով կը մեկնէ, այլ և Հայ ազգին ծագման համընթաց կ'ընթանայ: Վերջին կէտը երբե՛ք մեր աչքէն վրիպելու չէ, ի՛նչ համեմատութիւններու ալ ձեռնարկենք: Ապահով կռուան մըն է այս, որուն վրայ յեցած՝ կը բաղձայի քայլ մը ևս յառաջ երթալ և նաև գերմանական Էրը դիցաբանական միևնոյն շրջանակին մէջ առնուլ: Հայ ընթերցողներէս թերևս շատերուն անծանօթ ըլլայ, որ Երեքշաբթի օրը ինչպէս Յոյները «ἡμέρα Ἄρεως» և անոնց հետևելով նաև

---

[444] Համմ. *Du Genre Epistolaire, p. 47:*

[445] *OLZ.* 1900, էջ 449-450:

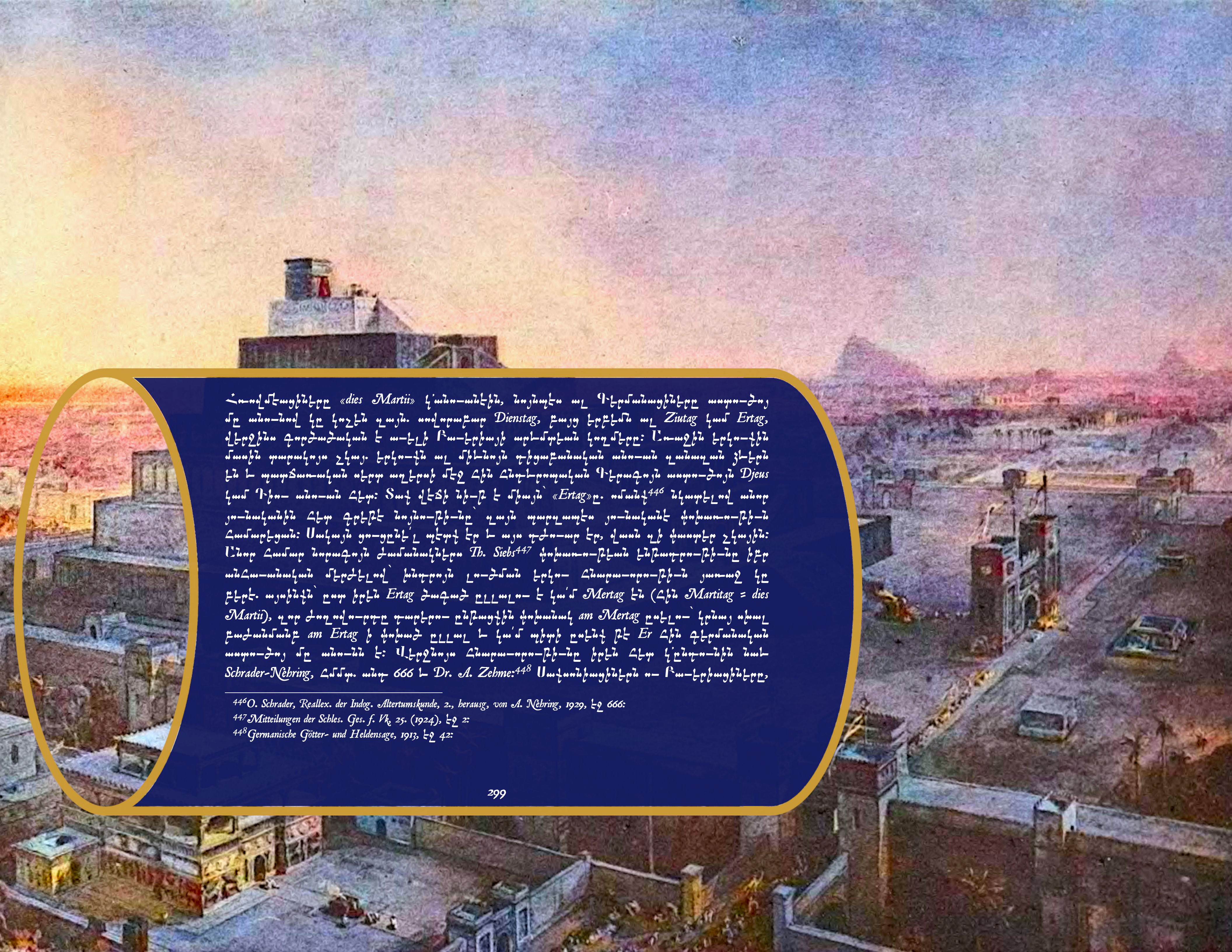

Հռովմէացիները «dies Martii» կ'անուանէին, նոյնպէս ալ Գերմանացիները աստուծոյ մը անունով կը կոչեն զայն. սովորաբար Dienstag, բայց երբեմն ալ Ziutag կամ Ertag, վերջինս գործածական է աւելի Բաւերիայի արևմտեան կողմերը: Առաջին երկուքին մասին տարակոյս չկայ. երկուքն ալ միևնոյն դիցաբանական անուան զանազան ձևերն են և պատճառական սերտ աղերսի մէջ հին հնդևրոպական Գերագոյն աստուծոյն Djeus կամ Դիու անուան հետ: Տաք վէճի նիւթ է միայն՝ «Ertag»ը. ոմանք[446] նկատելով անոր յունականին հետ գրեթէ նոյնութիւնը՝ զայն պարզապէս յունականէ փոխառութիւն համարեցան: Սակայն ցուցընե՛լ պէտք էր և այս դժուար էր, վասն զի փաստեր չկային: Անոր համար նորագոյն ժամանակներս Th. Siebs[447] փոխառութեան ենթադրութիւնը իբր անհաւանական մերժելով՝ խնդրոյն լուծման երկու հնարաւորութիւն յառաջ կը բերէ. այսինքն՝ ըստ իրեն Ertag ծագած ըլլալու է կա՛մ Mertag էն (հին Martitag = dies Martii), զոր ժողովուրդը դարերու ընթացքին փոխանակ am Mertag ըսելու՝ կրնայ սխալ բաժանմանբ am Ertag ի փոխած ըլլալ և կա՛մ պիտի ըսենք թէ Er հին գերմանական աստուծոյ մը անունն է: Վերջնոյս հնարաւորութիւնը իրեն հետ կ'ընդունին նաև Schrader-Nehring, հմմտ. անդ 666 և Dr. A. Zehme:[448] Սաքսոնիացիներն ու Բաւերիացիները,

---

[446] O. Schrader, Reallex. der Indog. Altertumskunde, 2., herausg, von A. Nehring, 1929, էջ 666:
[447] Mitteilungen der Schles. Ges. f. Vk. 25. (1924), էջ 2:
[448] Germanische Götter- und Heldensage, 1913, էջ 42:

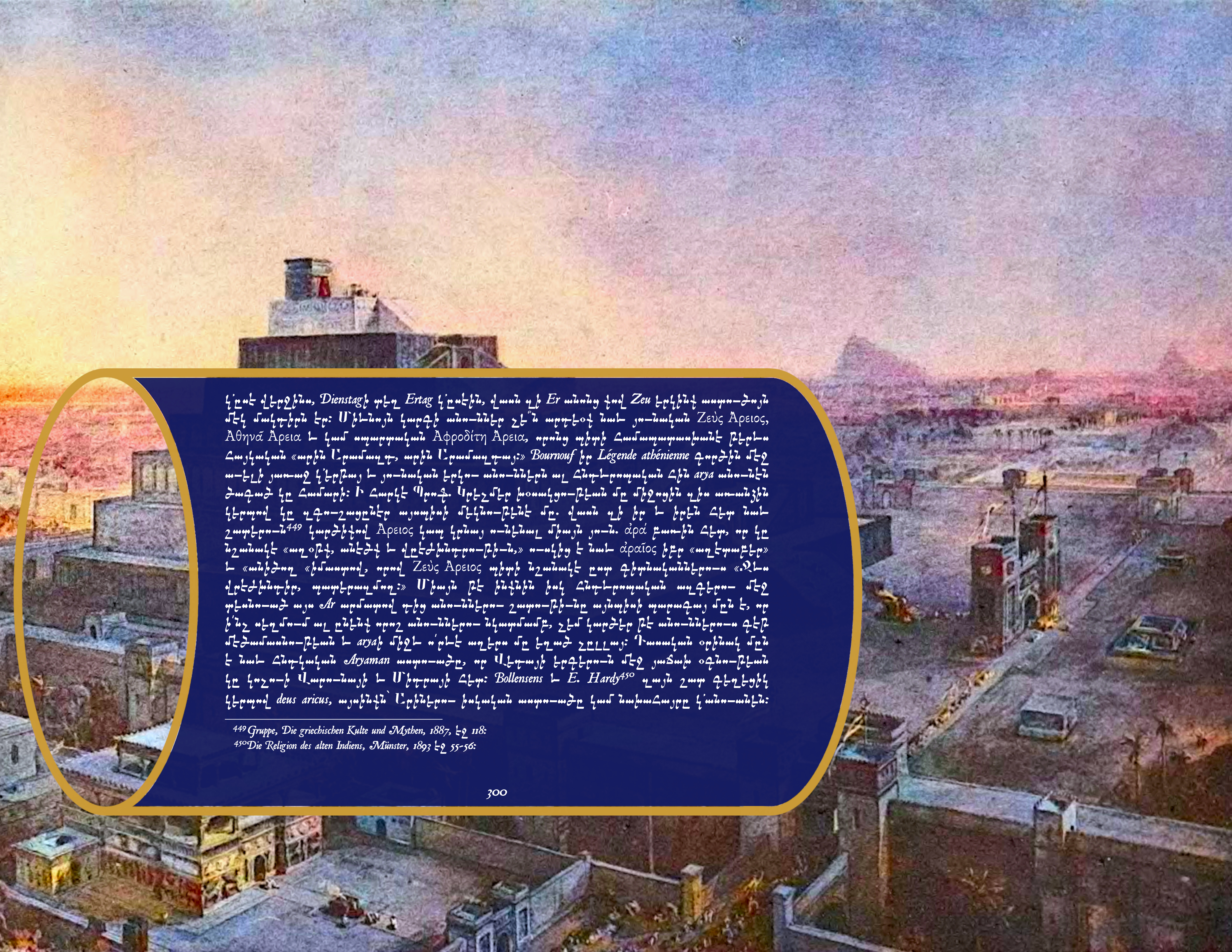

կ՛ըսէ վերջինս, Dienstagի տեղ Ertag կ՛ըսէին, վասն զի Er անոնց քով Zeu երկինք աստուծոյն մէկ մակդիրն էր: Միևնոյն կարգի անուններ չե՞ն արդեօք նաև յունական Ζεὺς Ἄρειος, Ἀθηνᾶ Ἄρεια և կամ սպարտական Ἀφροδίτη Ἄρεια, որոնց պիտի համապատասխանէ թերևս հայկական «արին Արամազդ, արին Արամազդայ:» Bournouf իր Légende athénienne գործին մէջ աւելի յառաջ կ՛երթայ և յունական երկու անուններն ալ հնդևրոպական հին arya անունէն ծագած կը համարի: Ի հարկէ Պրոֆ. Կրեշմեր խօսակցութեան մը միջոցին զիս առանձին կերպով կը զգուշացնէր այսպիսի մեկնութենէ մը. վասն զի իր և իրեն հետ նաև շատերուն[449] կարծիքով Ἄρειος կապ կրնայ ունենալ միայն յուն. ἀρά բառին հետ, որ կը նշանակէ «աղօթք, անէծք և վրէժխնդրութիւն,» ուստից է նաև ἀραῖος իբր «աղերսաբեր» և «անիծող «իմաստով, որով Ζεὺς Ἄρειος պիտի նշանակէ ըստ գիտնականներուս «Զևս վրէժխնդիր, պատերազմող:» Միայն թէ ինքնին իսկ հնդևրոպական ազգերու մէջ տեսնուած այս Ar արմատով դից անուններու շատութիւնը այնպիսի պարագայ մըն է, որ ի՛նչ սեղմում ալ ընենք որոշ անուններու նկատմամբ, չեմ կարծեր թէ անուններուս գէթ մեծամասնութեան և aryaի միջև ո՛րևէ աղերս մը եղած ըլլայ: Դասական օրինակ մըն է նաև հնդկական Aryaman աստուածը, որ Վէդայի երգերուն մէջ յաճախ օգնութեան կը կոչուի Վարունայի և Միտրայի հետ: Bollensens և E. Hardy[450] զայն շատ գեղեցիկ կերպով deus aricus, այսինքն՝ Արիներու իսկական աստուածը կամ նախահայրը կ՛անուանեն:

---

[449] *Gruppe, Die griechischen Kulte und Mythen, 1887,* էջ 118:

[450] *Die Religion des alten Indiens, Münster, 1893* էջ 55-56:

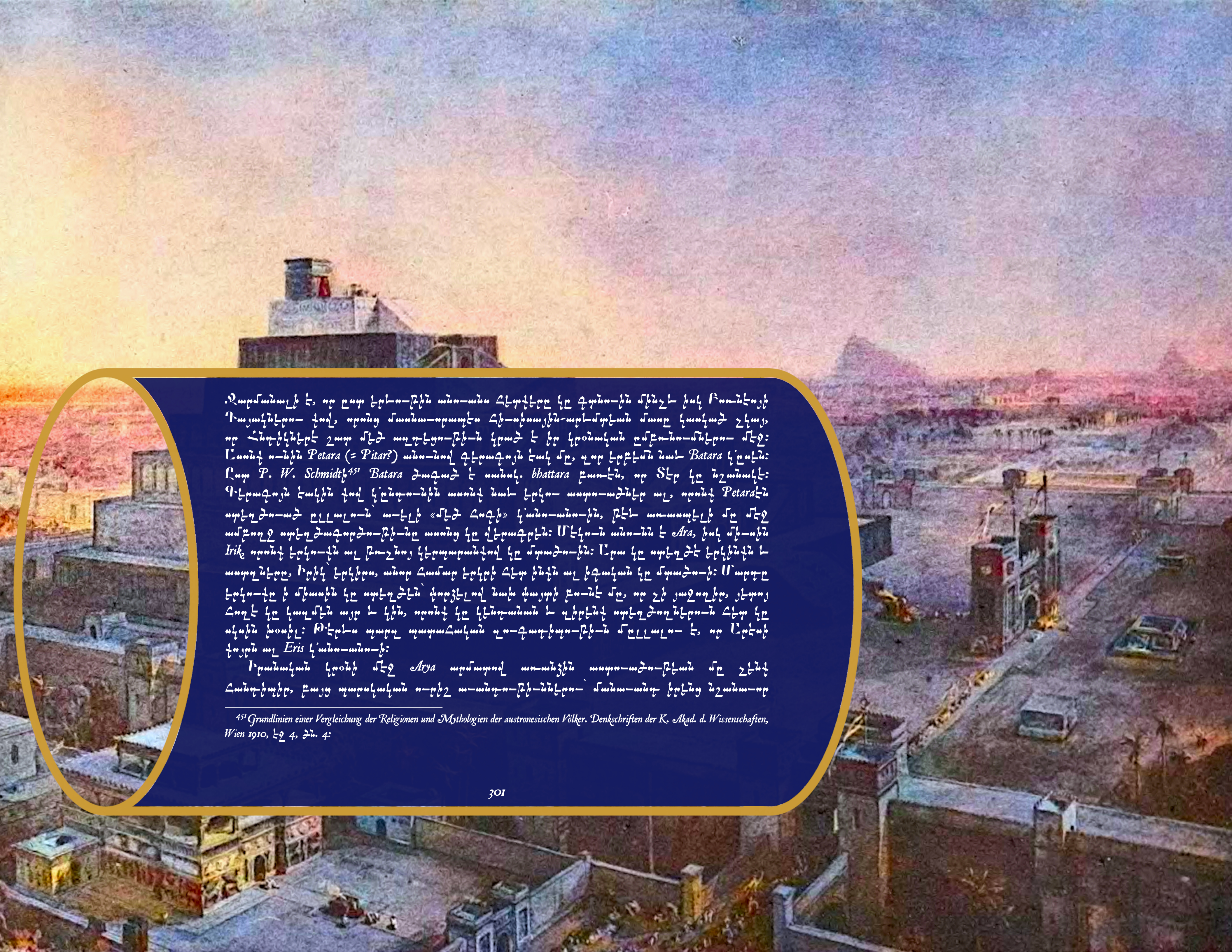

Զարմանալի է, որ ըստ երեւոյթին անուանս հետքերը կը գտնուին մինչեւ իսկ Բոռնէոյի Դայակներու քով, որոնց մասնաւորապէս հիւսիսային-արեւմտեան մասը կասկած չկայ, որ Հնդիկներէ շատ մեծ ազդեցութիւն կրած է իր կրօնական ըմբռնումներու մէջ: Անոնք ունին Petara (= Pitar?) անուանով գերագոյն էակ մը, զոր երբեմն նաեւ Batara կ'ըսեն: Ըստ P. W. Schmidtի[451] Batara ծագած է սանսկ. bhattara բառէն, որ Տէր կը նշանակէ: Գերագոյն էակին քով կ'ընդունին ասոնք նաեւ երկու աստուածներ ալ, որոնք Petaraէն ստեղծուած ըլլալուն՝ աւելի «մեծ հոգի» կ'անուանուին, թէեւ առասպելի մը մէջ ամբողջ ստեղծագործութիւնը անոնց կը վերագրեն: Մէկուն անունն է Ara, իսկ միւսին Irik, որոնք երկուքն ալ թռչնոյ կերպարանքով կը մտածուին: Արա կը ստեղծէ երկինքն եւ աստղները, Իրիկ՝ երկիրը, անոր համար երկրի հետ ինքն ալ իգական կը մտածուի: Մարդը երկուքը ի միասին կը ստեղծեն՝ փորձելով նախ փայտի բունէ մը, որ չի յաջողիր, յետոյ հողէ կը կազմեն այր եւ կին, որոնք կը կենդանանան եւ զիրենք ստեղծողներուն հետ կը սկսին խօսիլ: Թերեւս պարզ պատահական զուգադիպութիւն մ'ըլլալու է, որ Արէսի քոյրն ալ Eris կ'անուանուի:

Իրանական կրօնի մէջ Arya արմատով առանձին աստուածութեան մը չենք հանդիպիր, բայց պարսկական ուրիշ աւանդութիւններու՝ մանաւանդ իրենց նշանաւոր

---

[451] Grundlinien einer Vergleichung der Religionen und Mythologien der austronesischen Völker. Denkschriften der K. Akad. d. Wissenschaften, Wien 1910, էջ 4, ծն. 4:

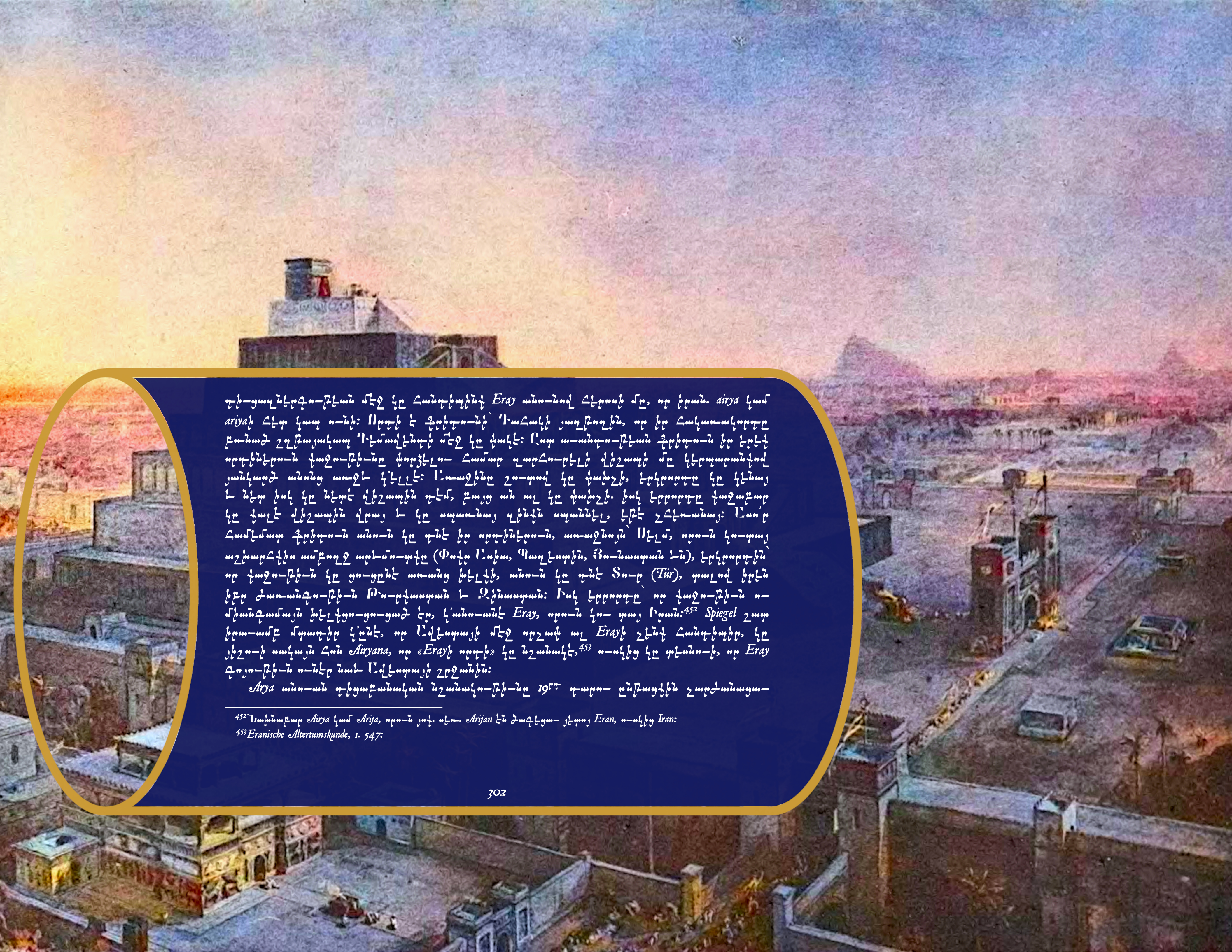

դիւցազներգութեան մէջ կը հանդիպինք *Eray* անուանով հերոսի մը, որ իրան. *airya* կամ *ariya*ի հետ կապ ունի: Որդին է Ֆրիդունի՝ Դահակի յաղթողին, որ իր հակառակորդը բռնած շղթայակապ Դեմավենդի մէջ կը փակէ: Ըստ աւանդութեան Ֆրիդուն իր երեք որդիներուն քաջութիւնը փորձելու համար զարհուրելի վիշապի մը կերպարանքով յանկարծ անոնց առջև կ'ելլէ: Առաջինը շուտով կը փախչի, երկրորդը կը կենայ և նետ իսկ կը նետէ վիշապին դէմ, բայց ան ալ կը փախչի. իսկ երրորդը քաջաբար կը քալէ վիշապին վրայ և կը սպառնայ զինքն սպաննել, եթէ չհեռանայ: Ասո՛ր համեմատ Ֆրիդուն անուն կը դնէ իր որդիներուն, առաջնոյն՝ Սելմ, որուն կուտայ աշխարհքիս ամբողջ արևմուտքը (Փոքր Ասիա, Պաղեստին, Յունաստան ևն), երկրորդին՝ որ քաջութիւն կը ցուցնէ առանց խելքի, անուն կը դնէ Տուր (*Tür*), տալով իրեն իբր ժառանգութիւն Թուրքաստան և Չինաստան: Իսկ երրորդը՝ որ քաջութիւն ու միանգամայն խելքցուցուցած էր, կ'անուանէ *Eray*, որուն կու տայ Իրան:[452] *Spiegel* շատ իրաւամբ մտադիր կ'ընէ, որ Ավեստայի մէջ որչափ ալ *Eray*ի չենք հանդիպիր, կը յիշուի սակայն հոն *Airyana*, որ «*Eray*ի որդի» կը նշանակէ,[453] ասկից կը տեսնուի, որ *Eray* գոյութիւն ունէր նաև Ավեստայի շրջանին:

Arya անուան դիցաբանական նշանակութիւնը 19րդ դարու ընթացքին չարժանացաւ

---

[452] Նախնաբար *Airya* կամ *Arija*, որուն յոգ. սեռ. *Arijan* էն ծագեցաւ յետոյ *Eran*, ասկից *Iran*:

[453] *Eranische Altertumskunde*, 1. 547:

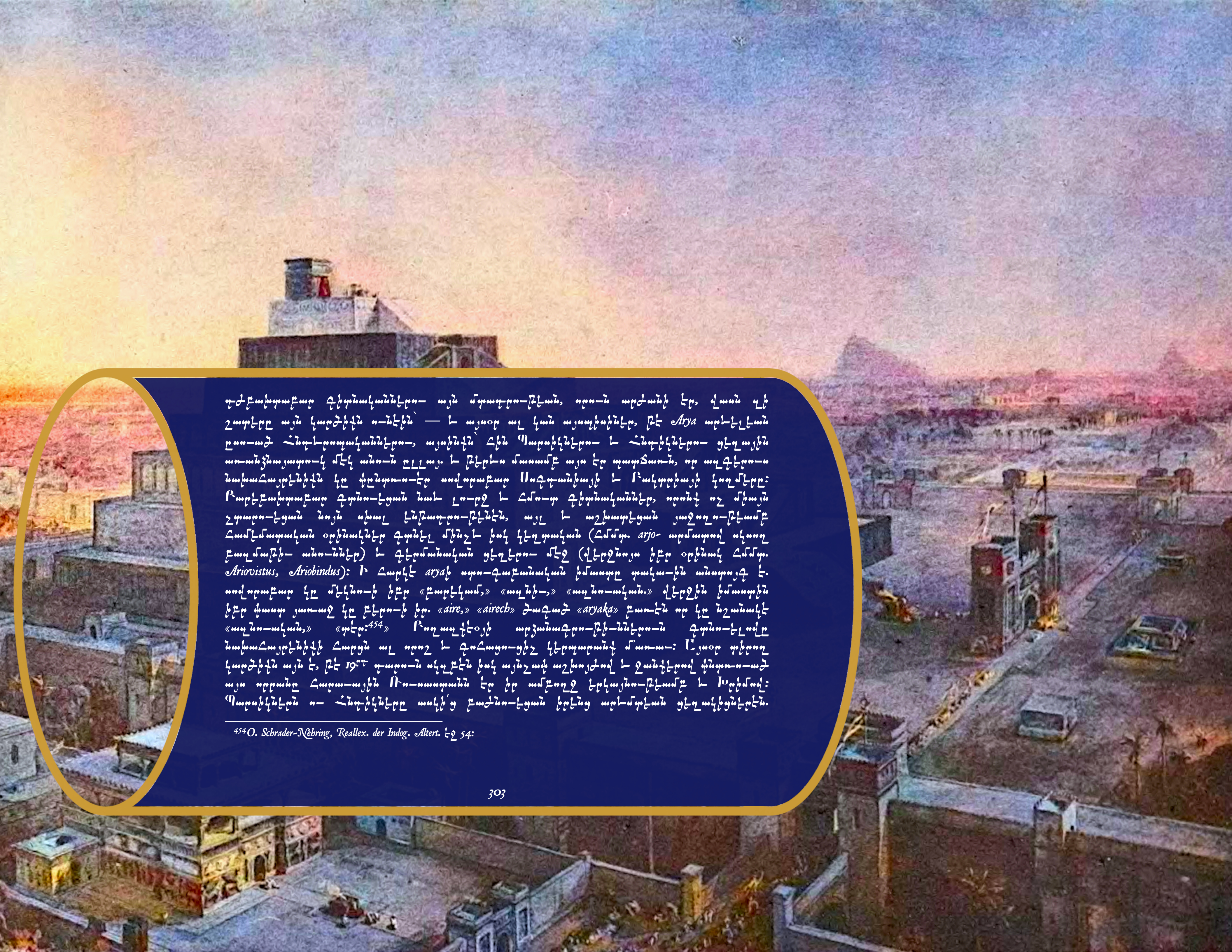

դժբախտաբար գիտնականներու այն մտադրութեան, որուն արժանի էր, վասն զի շատերը այն կարծիքին ունէին՝ — և այսօր ալ կան այսպիսիներ, թէ *Arya* արեւելեան ըսուած Հնդեւրոպականներու, այսինքն՝ հին Պարսիկներու և Հնդիկներու ցեղային առանձնայատուկ մէկ անուն ըլլայ. և թերեւս մասամբ այս էր պատճառն, որ ազգերուս նախահայրենիքին կը փընտռուէր սովորաբար Սոգդիանիայի և Բակտրիայի կողմերը: Բարեբախտաբար գտնուեցան նաև լուրջ և հմուտ գիտնականներ, որոնք ոչ միայն չտարուեցան նոյն սխալ ենթադրութենէն, այլ և աշխատեցան յաջողութեամբ համեմատական օրինակներ գտնել մինչև իսկ կեղտական (հմմտ. *arjo-* արմատով սկսող բազմաթիւ անուններ) և գերմանական ցեղերու մէջ (վերջնոյս իբր օրինակ հմմտ. *Ariovistus, Ariobindus*): Ի հարկէ *arya*ի ստուգաբանական իմաստը տակաւին անորոշ է. սովորաբար կը մեկնուի իբր «բարեկամ,» «ազնիւ,» «ազնուական.» վերջին իմաստին իբր փաստ յառաջ կը բերուի իր. «*aire,*» «*airech*» ծագած «*aryaka*» բառէն որ կը նշանակէ «ազնուական,» «տէր:[454]» Բողազքէօյի արձանագրութիւններուն գտնուելովը նախահայրենիքի հարցն ալ որոշ և գոհացուցիչ կերպարանք մ'առաւ: Այսօր տիրող կարծիքն այն է, թէ 19րդ դարուն սկզբէն իսկ այնչափ աշխոյժով և ջանքերով փնտռուած այս որրանը հարաւային Ռուսաստանն էր իր ամբողջ երկայնութեամբ և Ղրիմով: Պարսիկներն ու Հնդիկները ասկի՛ց բաժնուեցան իրենց արեւմտեան ցեղակիցներէն.

---

[454] *O. Schrader-Nehring, Reallex. der Indog. Altert.* էջ 54:

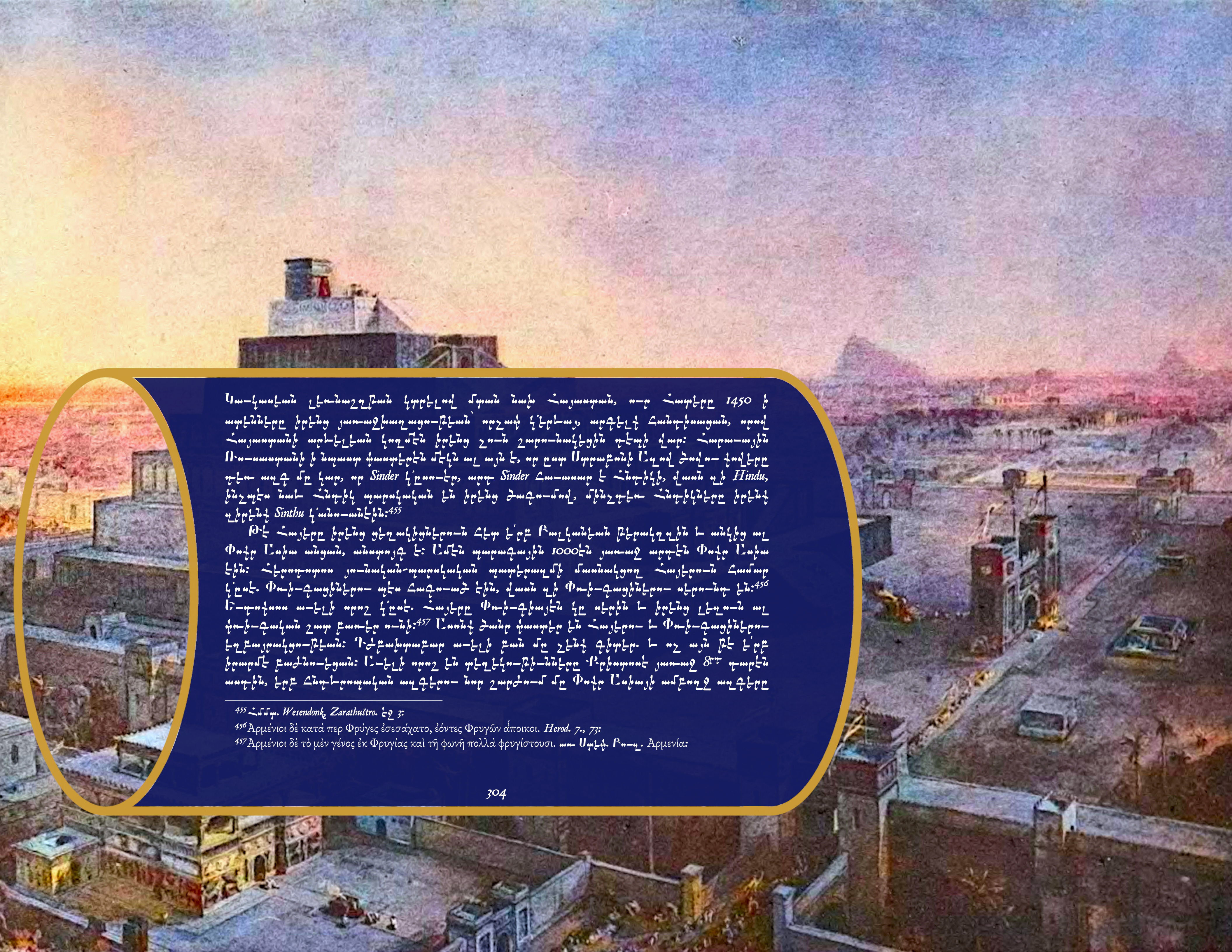

Կովկասեան լեռնաշղթան կտրելով մտան նախ Հայաստան, ուր Հատերը 1450 ի ատենները իրենց յառաջխաղացութեան՝ որչափ կ'երեւայ, արգելք հանդիսացան, որով Հայաստանի արեւելեան կողմէն իրենց չուն շարունակեցին դէպի վար: Հարաւային Ռուսաստանի ի նպաստ փաստերէն մէկն ալ այն է, որ ըստ Ստրաբոնի Ազով ծովու քովերը դեռ ազգ մը կար, որ *Sinder* կ'ըսուէր, արդ *Sinder* հաւասար է Հնդիկի, վասն զի *Hindu*, ինչպէս նաեւ Հնդիկ պարսկական են իրենց ծագումով, մինչդեռ Հնդիկները իրենք զիրենք *Sinthu* կ'անուանէին:[455]

Թէ Հայերը իրենց ցեղակիցներուն հետ ե՞րբ Բալկանեան թերակղզին և անկից ալ Փոքր Ասիա անցան, անորոշ է: Ամէն պարագայի 1000էն յառաջ արդէն Փոքր Ասիա էին: Հերոդոտոս յունական-պարսկական պատերազմի մասնակցող Հայերուն համար կ'ըսէ. Փռիւգացիներու պէս հագուած էին, վասն զի Փռիւգացիներու սերունդ են:[456] Եւդոքսոս աւելի որոշ կ'ըսէ. Հայերը Փռիւգիայէն կը սերին և իրենց լեզուն ալ փռիւգական շատ բառեր ունի:[457] Ասոնք ծանր փաստեր են Հայերու և Փռիւգացիներու եղբայրակցութեան: Դժբախտաբար աւելի բան մը չենք գիտեր. և ոչ այն թէ ե՞րբ իրարմէ բաժնուեցան: Աւելի որոշ են տեղեկութիւնները Քրիստոսէ յառաջ 8րդ դարէն ասդին, երբ Հնդեւրոպական ազգերու նոր շարժում մը Փոքր Ասիայի ամբողջ ազգերը

---

[455] **Հմմտ.** *Wesendonk, Zarathuštro.* էջ 3:

[456] Ἀρμένιοι δὲ κατὰ περ Φρύγες ἐσεσάχατο, ἐόντες Φρυγῶν ἄποικοι. *Herod. 7., 73:*

[457] Ἀρμένιοι δὲ τὸ μὲν γένος ἐκ Φρυγίας καὶ τῇ φωνῇ πολλὰ φρυγίστουσι. առ Ստեփ. Բիւզ. Ἀρμενία:

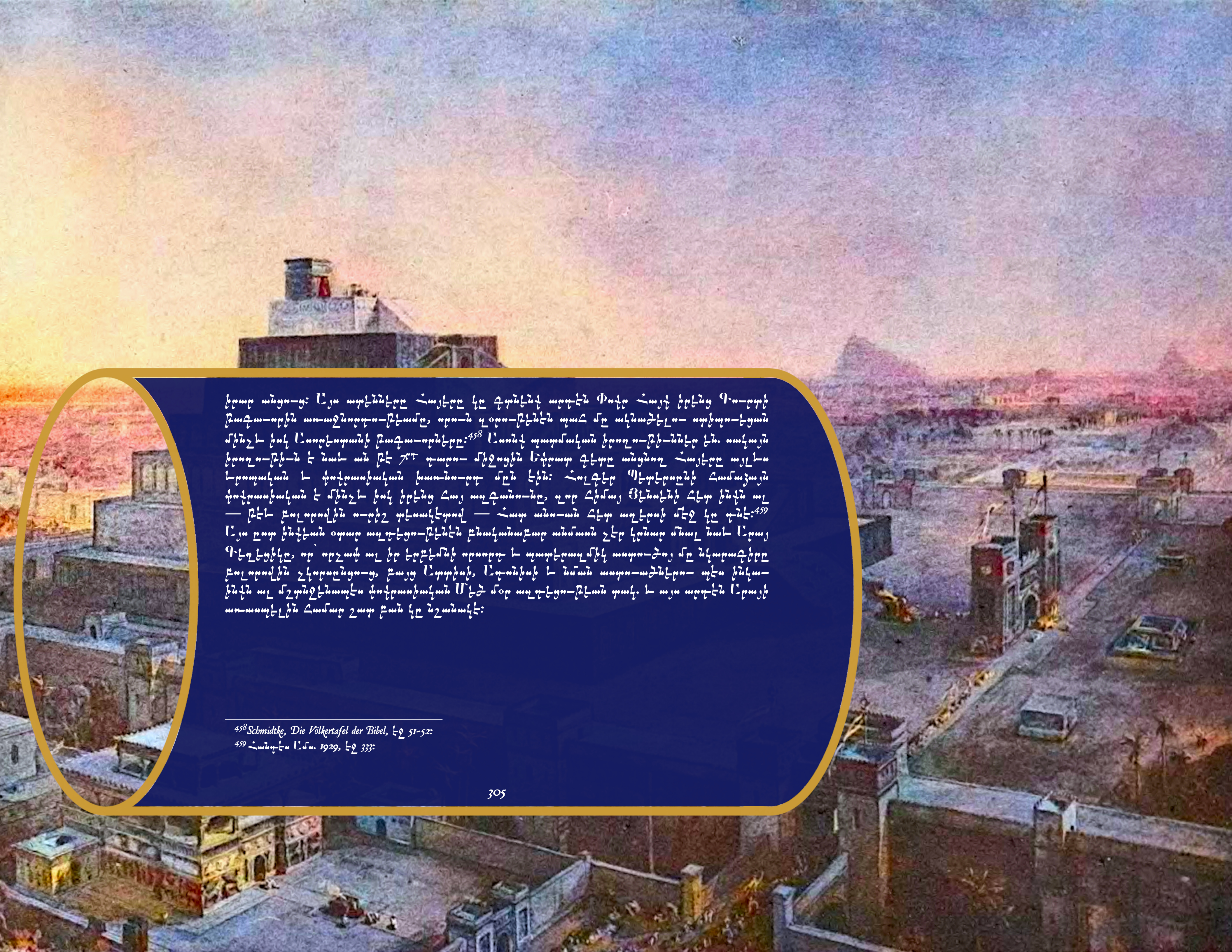

իրար անցուց: Այս ատենները Հայերը կը գտնենք արդէն Փոքր Հայք իրենց Գուրդի թագաւորին առաջնորդութեամբ, որուն զօրութենէն պահ մը ակնածելու ստիպուեցան մինչեւ իսկ Ասորեստանի թագաւորները:[458] Անոնք պատմական իրողութիւններ են. սակայն իրողութիւն է նաեւ ան թէ 7րդ դարու միջոցին Եփրատ գետը անցնող Հայերը այլեւս Ուրարտական եւ փոքրասիական խառնուրդ մըն էին: Հոլգեր Պետերսընի համաձայն փոքրասիական է մինչեւ իսկ իրենց հայ ազգանունը, զոր հիմայ Յենսենի հետ ինքն ալ — թէեւ բոլորովին ուրիշ տեսակէտով — Հատ անուան հետ աղերսի մէջ կը դնէ:[459] Այս ըստ ինքեան օտար ազդեցութենէն բնականաբար անմասն չէր կրնար մնալ նաեւ Արայ Գեղեցիկը, որ՝ որչափ ալ իր երբեմնի որսորդ եւ պատերազմիկ աստուծոյ մը նկարագիրը բոլորովին չկորսնցուց, բայց Ատտիսի, Ադոնիսի եւ նման աստուածներու պէս ինկաւ ինքն ալ մշտնջենապէս փոքրասիական Մեծ Մօր ազդեցութեան տակ. եւ այս արդէն Արայի առասպելին համար շատ բան կը նշանակէ:

---

[458] Schmidtke, *Die Völkertafel der Bibel*, էջ 51-52:

[459] Հանդէս Ամս. 1929, էջ 333: